Régi és új peregrináció
Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon

III.

Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Kft.
Budapest—Szeged
1993

Régi és új peregrináció III.

A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson
— Szeged, 1991. augusztus 12—16. —
elhangzott előadások

Régi és új peregrináció
Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon

III.

Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Kft.
Budapest—Szeged
1993

Szerkesztette:

Békési Imre
Jankovics József
Kósa László
Nyerges Judit

ISBN 963 481 925 7
ISBN 963 481 926 5 (A három kötet együtt)

Megjelent
a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Magyar Könyv Alapítvány,
a Nemzeti Propaganda Alap,
a Juhász Gyula Alapítvány
és a Táncsics Mihály Alapítvány,
támogatásával.

TARTALOMJEGYZÉK

I.

Eszmék és technikák áramlása Európából Magyarországra — Magyarországról Európába (gazdasági, társadalmi folyamatok, politikai mozgalmak, szellemi áramlatok kölcsönhatásai)

Árpás Károly: Adalékok a magyar—észt irodalmi kapcsolatok történetéhez 3
Sz. Bakró-Nagy Marianne: Róheim Géza és az uráli folklór 9
Brandt, Juliane: Ungarn in Gedichten jüngerer DDR-Autoren..... 20
Bur Márta: A bolgárok magyarságképe a XIX. századi sajtó tükrében (1848—1877) 29
Cygielska, Elżbieta: Lengyel—magyar irodalmi szecesszió 36
Dienes Erzsébet: Középkori külföldi kapcsolataink az Érdy-kódex legendáinak tükrében 43
Fenyő István: A polgárosodás eszmevilága a magyar centralisták útirajzaiban 49
Gorizontova, Anna V.: Pénzbüntetési rendszerek Szent István törvényeiben és a koraközépkori germán jogban..... 56
Guszarova, Tatjana: Az európai államok rendszere és Magyarország a XVII. század első felében 61
Havanova, Olga: A francia felvilágosodás eszméinek hatása a magyar társadalmi gondolkodásra (Kísérlet a politikai programok összehasonlítására) 65
Hegyes Angelina: Az ukrán szépirodalom magyarra fordításának alapelvei (Olesz Honcsár művei alapján) 70
Höpp, Karin Beate: The Reception of the Works of Tibor Déry in Britain 74
Husová, Marcella: A magyar „realitások" cseh szemszögből. Adalékok a magyar irodalom csehországi fogadtatásához az 1890-es években 79
Imerlisvili, Vano: Magyarok Grúziában és grúzok Magyarországon .. 85
Jakócs Dániel: Kossuth Lajos és a bulgáriai konföderációs tervek a századfordulón 89
Kádár Judit: A magyar irodalmi nacionalizmus és angol visszhangja a tizenkilencedik században 95
Kárpáti, Paul: Fejezet a berlini magyar műfordítástörténetből: Bruno Heilig életútja és műfordítói pályája 102

Keserü Katalin: Az angol tradicionalista (organikus) modernizmus útjai Magyarországon a századforduló művészetének tükrében ... 110
Kiszeleva, Nonna: Radikalnaja partija v godü pervoj mirovoj vojnü .. 119
Komáromi Sándor: Vezérek és költők. Stefan George hatása Szabó Lőrinc és a kortársak pályájára 126
Kordé Zoltán: A székelység a tatárjárás előtti oklevelekben 134
Kosztolnyik Zoltán: Did the Curia Intervene in the Struggle for the Hungarian Throne during the 1290s? 140
Kőhegyi Mihály: Adatok Baja 14—17. századi egyháztörténetéhez 159
Körmendy Kinga: A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a XVI. század elején 170
Lengyel András: Bibó és Szent-Györgyi vitája a tudományos intézményrendszer válságáról 176
K. Lengyel Zsolt: Von der Alternative zum Kompromiß. Zur Entstehungsgeschichte des Transsilvanismus 1919/1920 186
Lőrinczy Huba: Ambrus Zoltán és Ernest Renan. Adalékok egy rajongás természetrajzához 194
Marczell Péter: A könyvtáros Csoma göttingeni modellje 202
Maszlennikova, Jelena: A „Nyugat" első nemzedéke és a XX. századi európai irodalom. Gondolatok a mythos-problematikáról..... 214
Megela, Ivan P.: Sztripszky Hiador a 19. század végi, 20. század eleji magyar—ukrán kulturális kapcsolatok tükrében..... 218
Mészáros János: Megjegyzések a magyar és a cseh avantgárd líra tipológiai összehasonlításához..... 226
Mezei Márta: Az utazás kronotoposza a 19. század elejének útirajzaiban 231
Najdenova, Jonka: Magyar adalékok a bánáti bolgár időszaki sajtóban (1867—1920) 238
Norvik, Piret: Estnisch—ungarische Kulturbeziehungen in den Jahren 1869—1918 246
Nyyssönen, Heino: Hungarian Coalition Government of 1945—1947 in Non-Hungarian Literature and some Research Problems — A Finnish Viewpoint 253
Petrova, Liana: A Kossuth-emigráció hatása a bolgár színházművészetre 259
Petrovics István: A korai magyar városfejlődés és az idegen jog..... 264
Pražák, Richard—Deák Eszter: Berchtold Zsigmond és a magyarok .. 271
Puskas, Andrej.: Problemü novejsej isztorii Vengrii i isztoriografii Szovetszkogo Szojuza 276
Rákos Péter: Az újabbkori peregrináció skálája és egy sajátosan cseh—szlovák—magyar példája 282
Ratzky Rita: A francia romantika ismerete Petőfi magánéleti lírájában 288
Ruspanti, Roberto: Három képzeletbeli utazás 301

A. Sajti Enikő: Egy kisebbség szervezkedésének lehetőségei és korlátai. A jugoszláviai magyarság 1918—1929 317
Sándor Klára: A Marsigli-féle székely rovásnaptár és más 15. századi kalendáriumok 322
Sieroszewski Andrzej: Benyovszky Móric — az irodalmi peregrináció példája 332
Szabó Ferenc: Az első világháború hatása a népi életszemléletre..... 339
Szabó Ferenc S. J.: Pázmány Péter, az európai szellemáramlatok közvetítője. Az Opera Omnia Pázmány életművében 347
N. Szabó József: Magyar kultúra — világkultúra. Magyarország kulturális és tudományos kapcsolatai a politikai pluralizmus idején, 1945—1946 363
Szaladze Manana: Egy georgiai (grúz) regény magyar hőse..... 374
Szegfű László: Idegenek, külföldiek Magyarországon a pogánylázadások korában 378
Szendrey, Thomas: The Origin and Development of Christian Democracy in Hungary: the Role of Alexander Giesswein, Writer, Social Reformer and Scholar: 1856—1923..... 387
Szőke György: Magyarok Szolzsenyicinnél — Szolzsenyicin a magyaroknál 396
Sztikalin, Alekszandr.: Ideologicseszkaja i kulturnaja ekszpanszija sztalinizma v Vengrii (vtoraja polovina 1940-h — pervaja polovina 1950-h gg) 400
Szuvizsenko, Leonyid: H. G. Wells „William Clissold világa" című regényének fogadtatása Magyarországon 422
M. Takács Lajos: Az utóbbi két évized magyarországi és kárpátaljai magyar irodalmi és filológiai kapcsolatairól 428
Tatár Mária Magdolna: Bjørnstjerne Bjørnson és szlovák informátorai: mi történt Csernován? 432
Thomka Beáta: Rokon jelenségek az elmúlt évtizedek magyar és jugoszláviai prózájában 443
Tomiš, Karol: Emigráns magyar írók Csehszlovákiában 1919 után..... 447
Újfalusi Németh Jenő: Az Essay on Mantől az Ágis tragédiájáig. Egy ideológia transzformációja 452
Várhelyi Ilona: Magyar irodalmi kapcsolatok nyomai a Finn Irodalmi Társaság archívumában 462
Vinnai Győző: Magyar—jugoszláv kapcsolatok alakulása 1920—1926 között..... 466
Vizkelety András: A Domonkos rend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13—14. században 473
Zseliczky Béla: A magyar és szovjet társadalmi élet főbb eszmei és reálpolitikai kölcsönhatásai (a magyar demokratizálódási törekvések szempontjából) 480

II.

A peregrináció a magyar irodalom- és művelődéstörténet különböző periódusaiban (írók, művészek, diákok, tanárok, utazók, mérnökök stb.)

1. A klasszikus egyetemjárás

Tonk Sándor—Szabó Miklós: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a koraújkor folyamán 491
Bitskey István: Magyarországi diákok Rómában a középkor végén..... 501
Font Zsuzsa: Wesselényi István egyetem- és udvarjárása (1729—1732) 508
Futaky István: Magyarországi és erdélyi diákok a kisebb német egyetemeken (16—19. század) 517
Gömöri György: Magyar peregrinusok a XVII. századi Angliában 522
Hausner Gábor: Zrínyi Ádám leuveni peregrinációja..... 529
Holl Béla: „Budosso zarandok" 533
Heltai János: A heidelbergi egyetemjárás, 1595—1621 540
H. Hubert Gabriella: Laskai Csókás Péter peregrináció-elmélete 1581-ből 549
Jankovics József: A magyar peregrinusok Európa-képe..... 556
Jügelt, Karl-Heinz: Die ungarländischen Studenten an der Universität Rostock 565
Király Péter: A XVI—XVII. században külföldi egyetemeken járt magyarországi diákok és a zene 589
Kovács József László: Nyugat-magyarországi (soproni) diákok peregrinációja XVI—XVII. századi német egyetemeken 597
Kovács Zsuzsa: Szegedi Pál(ok) Itáliában 605
Ślaski, Jan: Balassi Bálint és Lengyelország. Peregrináció és irodalom a komparatista szemével 617
Szabó András: Magyarok Wittenbergben, 1555—1592 626
Szathmári István: Szenczi Molnár Albert német földön 639
Téglásy Imre: A bujdosó Magyarország (Johannes Sambucus) 645

2. Utazási irodalom, tanulmányutak, emigráció

Pražák, Richard: A magyarok utazásai Cseh- és Morvaországba a középkortól a 19. század közepéig..... 657
Barna Gábor: Magyar zarándokok Európában (A római szentévi búcsúk és Magyarország)..... 667
Birnbaum Marianna D.: Kinek dolgozott Hans Dernschwam? 680

Bodó Ibolya: Magyar nyelvű színjátszás az Egyesült Államokban (1870—1970) 686
Borbándi Gyula: Idegenkedéstől a szóértésig (A második világháború előtti és utáni emigránsok viszonya)..... 694
Botka Ferenc: Déry Tibor „peregrinációs" évtizedeiből (Párizs, 1923—1925 701
Csillag András: Amerika sajtókirálya —Pulitzer József (1847—1911). 712
Dávidházi Péter: Magyarok Shakespeare sírjánál (Az irodalmi zarándoklat természetrajzához) 718
Di Francesco, Amedeo: Magyarok Nápolyban a XIX. században..... 726
Előry Vilma: Balázs Béla Bécsben és a Csodálatosságok könyve 736
T. Erdélyi Ilona: Egy „ifjú-magyar" író, Erdélyi János Európa-élménye 742
Fülei-Szántó Endre: Új peregrináció és személyiségváltozás 750
Görömbei András: A nyugati magyar irodalom szerepe, helye az egyetemes magyar kultúrában 756
Gyenge Zoltán: Gondolatok a „magyar Faust" értelmezéséhez (Kibédi Varga Sándor: Die Tragödie der Ideen. Amszterdam, 1967)..... 763
Hopp Lajos: Peregrináció és emigráció: Mikes európai útjai 768
Hubert Ildikó: Hrabowszky Dávid Naplója (1848—1852) 775
Illés László: Ungarische Exilliteratur in der Weimarer Republik 784
Kabdebó Lóránt: Napnyugati őrjáratok 790
Kerényi Ferenc: Magyarok a régi Európa színházaiban..... 794
Kissné Novák Éva: Érték és valóság. Kibédi Varga Sándor értékelmélete 802
Kocsondi András: Az ismeretelmélet értelmezése Kibédi Varga Sándor műveiben 808
G. Komoróczy Emőke: Kényszerű peregrináció: a Kassák-kör Bécsben 817
Kovaček, Božidar: Magyar utazók a szerb fejedelemségben..... 826
Kürtösi Katalin: Kanadai magyar költők kétnyelvűsége 831
Magyari A. Sándor: A svájci magyar peregrináció kulturális-irodalmi hatása, eredményei 837
Mák Ferenc: Jámbor Pál párizsi emlékei 845
Molnár Basa Enikő: Changing Views of Amerika 850
Molnár Szabolcs: A kudarc a hazatérés akadálya (Vázlat)..... 859
Sárközy Péter: Magyarok Rómában (Róma szerepe a 18. századi magyar kulturális megújulásban) 865
Schneider Márta: Magyar ösztöndíjasok külföldön..... 876
Sinor Dénes: Szubjektív emlékezések: a berlini Collegium Hungaricum és a párizsi Centre d'Etudes Hongroises a harmincas években 890

Szelestei N. László: Magyarországi ferences tartományfőnökök külföldi útjai a XVII-XVIII. században 897
Szkárosi Endre: Nyelvfölötti magyar világirodalom — a peregrináció irodalmában és az irodalom peregrinációjában 904
Takács József: Fülep Lajos itáliai útjai 911
Tverdota György: Amikor a vonatok elakadtak... 916
Várdy Béla: Kettős és többes kötődés kérdése Magyarországon 925
Várdy-Huszár Ágnes: Nemzettudat a nyugati magyar költészetben, 1945—1955 938
R. Várkonyi Ágnes: Rodostó magyar társadalma és a Törökországi Levelek 954

3. Külföldi utazók Magyarországon

Adriaenssen, Christine: Egy francia szemtanú az 1840—1849-es évek eseményeiről. A liberális magyar nemesség ideológiájának visszhangja az Erdélybe települt Auguste de Gérando írásaiban 967
Bjørn Andersen, Zsuzsanna: Georg Brandes Magyarországon. Levelezés Georg Brandes és Jászai Mari között 973
Chiorean, Ioan: Az erdélyi román értelmiség a magyarországi egyetemi oktatásról a 19. században 984
Corradi Musi, Carla: Sestini és Forni Magyarországon 998
Csernus Sándor: A XV. századi francia útleírások Magyarországképe 1006
Éder Zoltán: Egy olasz utazó Vácott 1780-ban Migazzi püspök udvarában 1020
Héjjas Eszter: Apafi udvara francia szemmel 1025
Karafiáth Judit: „Le Paysan du Danube". Francia írók útibeszámolói a magyarokról és a magyar irodalomról 1033
Kiss Gy. Csaba: Stanisław Vincenz — egy 20. századi lengyel peregrinus Magyarországon 1040
Madácsy Piroska: Kosztolányi francia íróbarátai Budapesten 1047
Melczer Tibor: Egy német svájci peregrinus Magyarországon. Markus Bieler — Radnóti és Pilinszky fordítója 1055
Szőnyi György Endre: Eastward ho! John Dee a kelet-közép-európai udvarokban 1063

4. „Irodalmi utazások"

Babirák Hajnalka: A „leveretés", a „felemelés", a „sérthetetlenség" motívumai és a georgiai tematika Csoóri Sándor költészetében.... 1077

Bodnár György: A lélektani és poétikai szemléletváltás összefüggése a modern magyar elbeszélő irodalomban 1087
Bori Imre: A modern irodalom eszméinek terjedési módjai a magyar irodalomban 1094
Bosnyák István: Becskereki Szabó György, avagy egy paradigmatikus kisebbségi alkotósors — hét életképben elbeszélve 1099
Debreczeni Attila: A „természeti ember" fogalma Csokonai gondolkodásában 1106
Erdődy Edit: Mándy Iván Kornétása 1111
Fejér Ádám: Ady, magyarság, Európa. Ady és a magyar kultúra eszmetörténeti jelentőségéről 1117
Jastrzębska, Jolanta: Mészöly Miklós narrációs képletei 1124
Mózes Huba: Magyarországi szerzők a kolozsvári Napkelet spektrumában 1129
Pomogáts Béla: Az integráció felé. A nyugati magyar irodalom befogadásáról 1134
Rohonyi Zoltán: Döbrentei Gábor: studium és szerepartikuláció 1141
Szabó Zsolt: Székely írók Szegeden 1929-ben 1151
Széles Klára: „— ó, Európa, légy otthonom". Európai eszmék peregrinációja: motívumok egyedi metaforizálódása a mai erdélyi lírában 1154
Szigeti Lajos Sándor: Infinitivus és immigráció 1169
Tötösy de Zepetnek, Steven: Kaffka Margit prózája: az irodalmi feminizmus kezdete Magyarországon 1185
Vajda Gábor: Értékelési problémák az utóbbi két évtized jugoszláviai magyar irodalmában 1195

III.

Magyar nyelvészek külföldön — külföldiek Magyarországon

Petőfi S. János: A szemiotikai szövegtan mint határtudomány (Szövegtani kutatás magyar nyelvi és szociokulturális háttérrel) 1203
Artowicz, Elżbieta: A magyar nyelv hazai leírásának implikációi a külföldiek oktatásában 1219
Békési Imre: Egy szempont a TeSWeST-ből 1227
Bencze Lóránt: „Hungarians have a lot of cultivated lands" (On the Relationship of Hungarian, Old Turkish and Slavic Languages) . 1231
E. Benkes Zsuzsa: Lehetséges-e a szemiotikai szövegtan alkalmazása az iskolai oktatásban? 1236
Berardi Hortobágyi Ildikó: A magyar nyelv oktatása Itáliában Várady Imre és Tóth László munkásságának tükrében 1248

Csécsy-Somjen, Madelaine: Miért nehéz nyelv a magyar? 1255
Csúcs Sándor: Magyarok a votjákoknál 1262
Fazekas Tiborc: A német—magyar kapcsolatok szerepe a magyar nyelvtudomány kialakulásában (16—18. század) 1267
Gerevich-Kopteff Éva: Magyarságőrzés és beilleszkedés Finnországban 1274
Ginter Károly: Tanulmányi célú migráció Magyarországon a II. világháború után 1280
Gortvay Erzsébet: Az anyanyelvi oktatás helyzete Kárpátalján 1945-től napjainkig 1284
Gulya János: Sajnovics, Gyarmathi, Kőrösi Csoma és Göttinga 1287
Güngörmüş, Naciye: Magyar tudósok szerepe a török nyelvújítási mozgalomban 1295
Gyarmath Olga: A helynevek vándorlása az Árpád-korban: Tarhos 1302
Jordanova, Mirella: A magyar alanyos szószerkezetek és bolgár megfeleléseik 1308
Kabán Annamária: Szabó T. Attila tudományos munkássága 1314
Kemény Gábor: Stephen Ullmann (Ullmann István) felismerései a szinesztézia jelentéstani alapjairól 1321
Keresztes László: Budenz József mordvinisztikai munkássága 1328
Kontra Miklós: Tudománytörténeti vázlat ötvenhatos amerikai magyar nyelvészekről 1333
Kótyuk István: Az ö-zés esetei az ungi nyelvjárásban 1339
Latin János: Magyar nyelvtanítás a Columbia Egyetemen (1972—1979) 1343
Máté Jakab: Petőfi S. János általános nyelvészeti és szövegtani tevékenysége 1349
Mikó Pálné: Magyar nyelvleírás a 19. század eleji Bécsben. Márton József és a többiek 1360
Molnár Csikós László: Vendégmunkásság és anyanyelvi műveltség 1368
Molnár Zoltán Miklós: Élőnyelvi vizsgálat és hungarológiai tevékenység 1373
Murvai Olga: Határozottság és határozatlanság a mondatban 1378
Nagy Jenő: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár nyelv- és művelődéstörténeti jelentősége 1382
Nagy L. János: Értékek és változások Petőfi Sándor János szövegvizsgálataiban 1390
Perrot, Jean: Aurélien Sauvageot présentateur de la linguistique hongrois eaux linguistes français 1395
Petőfi S. János: Megjegyzések a szemiotikai textológia általam kidolgozott koncepciójához 1406
T. Somogyi Magda: A Magyarországon tanuló külföldi műszaki egyetemisták kapcsolata a magyar kultúrával 1409

Somos Béla: Az imago és változásai 1414
Szabó József: A jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek vizsgálatának néhány tanulsága 1425
Szabó Zoltán: A kolozsvári magyar dialektológiai iskola 1430
Szende Aladár: A magyar nyelv és kultúra tanítása a szórványmagyarságban 1433
Szende Virág: Ideiglenesen külföldön tartózkodó családok nyelvi beilleszkedése 1437
Szűts László: Kossa János nyelvművelő munkássága 1442
Tolcsvai Nagy Gábor: Német eszmei hatások a magyar nyelvi normafelfogásban 1447
Tóthné Litovkina Anna: Milyen és mennyi közmondás él a magyar köztudatban? 1452
Varga József: A magyarságtudat alakulása a több nyelvű környezetben 1467
Vass László: Megjegyzések szövegek makroorganizációjával kapcsolatban 1471
Zaicz Gábor: Erdélyi István, a finnugor nyelvész 1478
Zeman László: Hagyomány és kontextus 1484

Hungarológia, hungarika, információ, oktatás

Alföldi László Mihály: Magyar iskolák Nyugaton, 1945—1985 1497
Berke Barnabásné: Kurrens magyar nemzeti bibliográfiai információk külföldi elterjesztése számítógépes szolgáltatások útján 1508
Faragó Lászlóné—Gál Júlia—Kovács Ilona: A külföldi hungarika gyűjtemények felmérése (A Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke című sorozat munkálatai) 1518
Fischer, Holger: Hungarológiai kutatási irányok nemzetközi együttműködése 1524
Halászné Nagy Márta—Németh Mária—Kovács Ilona: Hungarika Névkataszter 1528
Hanák Gábor: Elektronikus közösség (Out of Hungary) 1535
Kovács Ilona: Hungarika dokumentációs műhely — koncepció és távlatok a külföldi hungarika információk feltárásában 1538
Kovács Ilona: Könyvek „peregrinációja": magyar könyvek Amerikában (1900—1930) 1546
Lahdelma, Tuomo: A Jyväskyläi Egyetem hungarológiai programja ... 1555
Lizanec, Petro: Magyarok és magyar tudományos intézmények Kárpátalján 1561
Makkai Béla—N. Rácz Aranka—Kovács Ilona: Hungarika Infomáció és hungarológiai kutatás 1567

Németh S. Katalin: Hungarikák a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban 1573
Orvos Mária—Szerb Judit—Kovács Ilona: A hungarika bibliográfia rendszere 1581
Pordány László: A szegedi angol nyelvű hungarológia 20 éve 1587
Szilágyi Ferenc: A berlini Magyar Társaság (Bund Ungarischer Hochschüler) Emlékkönyve (1842—) 1592
Tuomainen, Tuulikki: Die Forschungen zur Geschichte Ungarns an der Universität Jyväskylä (Finnland) 1597

Migrációs folyamatok és hatásuk a népi kultúrára

Paládi-Kovács Attila: Újkori migrációs folyamatok az Alföldön és a népi kultúra alakulása 1605
Balassa Iván: A mezőgazdasági vándormunkások műveltség-közvetítő szerepe a Kárpát-medencében 1615
Bárth János: Az észak—déli népmozgás szerepe a Duna—Tisza köze XVIII. századi népesedéstörténetében 1621
Bellon Tibor: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolatrendszere 1629

Magyar nyelvészek külföldön — külföldiek Magyarországon

PETŐFI S. JÁNOS *(Macerata)*

A szemiotikai szövegtan mint határtudomány

(Szövegtani kutatás magyar nyelvi és szociokulturális háttérrel)

0. Bevezető megjegyzések

Előadásomat egyrészt a konferencián való szereplésemmel, másrészt az előadásom címével kapcsolatos egy-két megjegyzéssel szeretném kezdeni.

Ami a konferencián való szereplésem illeti, nem tudom, hogy én 'peregrinusnak' számítok-e vagy sem, hiszen külföldre távozásom óta, azaz idestova huszonkét éve, tanítva-tanulva járom (pontosabban változtatom) az országokat — két és fél évi svédországi és tizenhét évi németországi működés után jelenleg Olaszország egyik egyetemén oktatok —, s ez a 'státus' (ha jól tudom) nem felel meg pontosan a „peregrinus" szó explikációjának. Az azonban tény, hogy külföldön magyar vagyok — amit 'következetesen magyar (!)' kiejtésem, no meg a nevem miatt akkor se tudnék eltitkolni, ha akarnám —, Magyarországon pedig (ha tíz év óta egyre gyakoribb hivatalos vendégként is) külföldi, ha ennek megállapításában a hivatalos okmányok a perdöntőek. Ezeknek a tényeknek és gondolatoknak a hátterével szeretnék köszönetet mondani a konferencia rendezőségének, amiért engem választott ki arra, hogy itt a 'peregrinusok' egyikeként közvetve-közvetlenül saját tapasztalataimról beszéljek.

Előadásom címe ugyanis tapasztalataim tematikus forrásterületére utal, minthogy — legalább annyi szerencsés véletlen, mint amennyi szerencsétlen indító körülmény folytán — az elmúlt húsz-egynéhány évben aktívan részt vehettem annak a diszciplínának a létrehozásában (európai formálásában), aminek magyar elnevezéseként a „szövegtan" név honosodott meg. Hadd jegyezzem meg rögtön, hogy azt hiszem — a nem szakemberek között —, sokan nem tudják, mi a szerencsés ebben az elnevezésben. (Azt a tényt, hogy persze ezzel az elnevezéssel sincs minden rendben, most ne bolygassuk!) Az elnevezés szerencsés voltához a szövegtan 'határtudomány' jellege felől közelíthetünk a legegyszerűbben.

A szövegtan több ok következtében is *határtudomány*.[1] Egyrészt mert nem helyezhető el egyetlen tradicionális diszciplína autonóm keretében sem. A szövegszerveződést a szövegek egyszerű (szöveg)mondat szintjéig nyelvi ismeretek irányítják, e fölött a szint fölött azonban a különféle valóságos vagy elképzelt (a hétköznapi élet területéhez, valamely intézmény gyakorlatához, vagy valamely formális, humán vagy természettudományhoz stb. tartozó) „világfragmentumok"-nak az összefüggőségét biztosító nem nyelvi törvényszerűségek. Azaz a szövegtan nyelvészet is, de más is. Sőt, amiben más, az sem tartozik kizárólagos jelleggel egyetlen másik szakterü-

lethez, mert ebben a másban is van valami, ami valamennyi kommunikációszituációra és szövegtípusra vonatkozóan közös, s a maga részéről több diszciplína illetékességi körét érinti: a retorikáét éppúgy, mint a pszichológiáét, a humán antropológiáét éppúgy, mint a szociológiáét stb.[2] Másrészt azért határtudomány a szövegtan, mert nem kötődik kizárólagos jelleggel egyetlen természetes nyelvhez sem, annak következtében, hogy a (verbális) szövegek tulajdonságainak egy része független egy-egy adott természetes nyelv tulajdonságaitól.[3] Végül azért is határtudomány a szövegtan, mert abban az esetben sem szűkítheti le vizsgálati körét a lexikai 'szöveg-anyag' vizsgálatára, ha kizárólag 'verbális' kommunikátumokkal kíván foglalkozni; mind az élőbeszéd, mind az írott, vagy nyomtatott szövegek alkalmazása révén megvalósuló kommunikációban a 'kommunikátumok' több para-verbális és non-verbális jelentéshordozó elemet tartalmaznak. — A fenti okok következtében egy általános szövegtan nem kötődik (nem kötődhet) kizárólagos jelleggel egyetlen médiumhoz sem.

Ezeket a tényeket figyelembe véve, azok, akik ezzel a területtel kezdtek foglalkozni — köztük én is —, hamar felhagytak azzal, hogy szöveg*grammatikáról* beszéljenek, mert ha szöveg mondatai között fennáll(hat)nak is grammatikai relációk, a szövegnek grammatikája (abban az értelemben, ahogy a szintagmáknak és/vagy mondatoknak van) minden bizonnyal nincsen. Hasonlóképpen nem bizonyult szerencsésnek szöveg*nyelvészet*ről sem beszélni, mert igen nehéz egy autonóm szövegnyelvészeti területet körülhatárolni. Lehetőségként kínálkozott még a szöveg*elmélet* elnevezés, ez viszont más szempontok miatt tűnt többek számára alkalmatlannak. A nyelvek jó része azonban vagy nem rendelkezik a magyar „-tan" összetevőnek megfelelő elemmel, vagy ha rendelkezik, az a szövegkutatással foglalkozó diszciplínával kapcsolatban nem látszott felhasználhatónak. Mindezek következtében választottam én a *textológia* [≈szövegtan] elnevezést, amellyel kapcsolatban viszont — már csak a 'textológia' terminus más természetű használata miatt is — közelebbről meg kellett jelölnöm, hogy egy 'milyen jelleggel' szövegekkel foglalkozó diszciplínára kívánok utalni vele. Így került a „textológia" (és a „szövegtan") kifejezés elé a „szemiotikai" melléknév, ami előadásom címében is megtalálható.

A 'szemiotikai' terminussal azt kívánom kifejezésre juttatni, hogy az a diszciplína, amit én „szemiotikai textológiá"-nak („szemiotikai szövegtan"-nak) nevezek — a szemiotika [jeltan] tradicionális, hármas felosztásával egybehangzóan —, a szövegeknek mind *formális* (fonetikai-fonológiai, szintaktikai, ritmikai-metrikai), mind *jelentést hordozni képes* (a nyelv és a szövegek szemantikai-pragmatikai rendszerét és használatát érintő) tulajdonságaival foglalkozni kíván.

Az a tény azonban, hogy a szövegtan nem kötődik kizárólagos jelleggel sem egyetlen nyelvhez, sem egyetlen szociokulturális kontextushoz, természetesen nem jelenti azt, hogy egy szövegtani koncepció jellegét ne befo-

lyásolhatná (ne befolyásolná) létrehozójának anyanyelvi és szociokulturális háttere, valamint az a kontextus, amiben dolgozik. A továbbiakban a saját szövegtani koncepciómban kívánom felvillantani e hatás néhány nyomát.

1. A nyelvi háttérről

Sokat emlegetett igazság az, hogy nemcsak más nyelveket nézünk anyanyelvünk szemüvegén keresztül, hanem anyanyelvünket is akkor kezdjük mélyebben megismerni, amikor — figyelmes szemmel — más nyelvek szemüvegén át is szemlélni kezdjük. Különösképpen áll ez olyan nyelvek találkozására, amelyek között sem etnikai, sem strukturális rokonság nem áll fenn. Nem véletlen tehát, hogy több amerikai, de már néhány európai egyetemen is — így a bielefeldin is, ahol azelőtt tanítottam — az általános nyelvészeti doktorátus megszerzéséhez az egyik követelmény egy nem indoeurópai nyelv struktúrájának ismerete.

Én 1971-ben a szövegtannal foglalkozó (indoeurópai anyanyelvű) kollégáimhoz képest abba a szerencsés helyzetbe kerültem, hogy egyrészt szövegtant oktattam egy indoeurópai anyanyelvű (és csaknem kizárólag csak indoeurópai nyelveket ismerő) hallgatóságnak, amellyel az adott feltételekből következően indoeurópai nyelvű szövegeket elemeztünk (én természetesen nem indoeurópai anyanyelvi háttérrel!), másrészt a — zömmel szövegtani témával doktorálni készülő — doktorandusaimnak én tarthattam azt a bizonyos kötelező, egy nem indoeurópai nyelv struktúráját megismertető kurzust, amin az adott feltételekből következően viszont magyar nyelvű szövegstruktúrákat elemeztünk (ők természetesen indoeurópai anyanyelvi háttérrel!). Más szóval: állandóan két, strukturálisan egymástól különböző nyelv (nyelvcsalád) kettős tükrében nézhettem (kellett hogy nézzem) az adott nyelvek szövegalkotó adottságait és lehetőségeit. — Mindehhez hozzájárult az abból a szükségszerűségből adódó tapasztalat is, hogy anyanyelvem struktúrájától eltérő struktúrájú nyelveken kellett publikálnom, ami kezdetben főleg a fordítóimmal, később önmagammal *és* a lektoraimmal/fordítóimmal vívott állandó harcot jelentett, mert ahhoz, amit mondani kívántam, igen-igen ritkán sikerült olyan kifejezési formát találni, amilyet szerettem volna!

1.1. E kettős tükör szemléltetésére álljon itt először néhány *általános jellegű nyelvi példa*.

Ami egy nyelv *névszó*használatát illeti, közismertek a nyelveknek a nyelvtani nemek meglétében vagy hiányában, az egymástól különböző névszói alakok számában, illetőleg a névszói szintagmák szerkezetében, a névmások kötelező vagy nem kötelező (sőt nem kívánatos) használatában stb. rejlő különbségei. Kevésbé ismertek viszont azok a következmények, amelyek ezekből a különbségekből a szövegalkotásra és a szövegmegértés során felhasználandó ismeretek jellegére vonatkozóan adódnak.

Lássuk például Kästner „Das schweigsame Fräulein" című elbeszélésének bevezető részét. (A bemutatott három szöveg közül az első a német eredeti, a második annak egy magyar nyelvű 'grammatikai' fordítása, a harmadik egy megközelítő 'normál' fordítás. — Ez utóbbit is én hoztam létre, minthogy a szóban forgó szövegnek ('irodalmi') magyar fordítását nem találtam. (A kiemelések tőlem származnak. P. S. J.)

Das schweigsame Fräulein
Erich Kästner

Sie war sehr jung, sehr unerfahren und sehr wießbegierig. **Er** war genau so wißbegierig, nicht eben unerfahren und fast zwanzig Jahre älter. Trotzdem hätte **er** von *ihr* manches lernen können; den *sie* war, wenn auch ein Mädchen, eine Frau, und **er**, wenn auch ein Mann, ein Kind. Aber sie kamen nicht auf diese naheliegenden Gedanken. Oder scheuten sie sich, darauf zu kommen?

In den Tagen, da *sie* **ihn** heimlich besuchte, damit **er** *ihr* schönes Gesicht wieder und wieder zeichne, um den Zauber *ihrer* Züge aufzuspüren, sagte **er** gelegentlich: „Sie dürfen getrost sprechen, während ich arbeite. Ich will Sie ja nicht photographieren. Reden Sie getrost, mein Kind."

„Ich bin kein Kind", antwortete *sie* dann ruhig. Und so redete **er** statt *ihrer*, indes **sein** Blick gespannt zwischen dem Gesicht und dem Block hin- und herwanderte. *Sie* schwieg, schaute **ihn** unverwandt an und sagte nur manchmal: „Aha." Oder „Ja, ja." Oder „So, so."

[. . .]

Ő[nn] nagyon fiatal, nagyon tapasztalatlan és igen tudni vágyó volt. **Ő**[hn] éppoly tudni vágyó volt, nem éppen tapasztalatlan, és csaknem húsz évvel idősebb. Ennek ellenére **ő**[hn] tanulhatott volna egyet s mást *ő*[nn]-től; mert *ő*[nn] jóllehet egy leány, mégis egy asszony volt, és **ő**[hn] jóllehet egy férfi, egy gyerek. Ők azonban nem jöttek erre a kézenfekvő gondolatra. Vagy ők féltek rájönni?

Azokon a napokon, amikor *ő*[nn] **ő**[hn]-t felkereste, hogy **ő**[hn] az *ö*vé[nn] szép arcot újra és újra rajzolja azért, hogy az *ö*véi[nn] vonásoknak varázsát felfedje, **ő**[hn] mondta alkalmanként: „Ön nyugodtan beszélhet, mialatt én dolgozom. Végül is én nem akarom Önt fotografálni. Beszéljen nyugodtan, gyermekem."

„Én nem vagyok gyerek", válaszolta *ő*[nn] akkor nyugodtan. És így **ő**[hn] beszélt *ő*[nn]-helyette, miközben az **ö**vé[hn] tekintet feszülten vándorolt ide-oda az arc és a rajztömb között. *ő*[nn] hallgatott, nézte **ő**[hn]-t mozdulatlanul és csak néha mondta: „Aha". Vagy „Igen, igen". Vagy „Úgy, úgy".

[. . .]

A *lány* nagyon fiatal, nagyon tapasztalatlan és igen tudni vágyó volt. A **férfi** éppoly tudni vágyó volt, nem éppen tapasztalatlan, és csaknem húsz évvel idősebb. Ennek ellenére ([ ]) tanulhatott volna egyet s mást a *lánytól*; mert *az* jóllehet egy leány, mégis egy asszony volt, és **ő** jóllehet egy férfi, egy gyerek. Ők azonban nem jöttek erre a kézenfekvő gondolatra. Vagy (ők) féltek rájönni?

Azokon a napokon, amikor a *lány* a **férfit** felkereste, hogy **az** [az *ő*] szép arcát újra és újra rajzolja azért, hogy *([])* vonásainak varázsát felfedje, a **férfi** alkalmanként mondta: „Ön nyugodtan beszélhet, mialatt én dolgozom. Végül is én nem akarom Önt fotografálni. Beszéljen nyugodtan, gyermekem."

„Én nem vagyok gyerek", válaszolta a *lány* akkor nyugodtan. És így a **férfi** beszélt *([])* helyette, miközben ([]) tekintete feszülten vándorolt ideoda az arc és a rajztömb között. A *lány* hallgatott, nézte a **férfit** mozdulatlanul, és csak néha mondta: „Aha". Vagy „Igen, igen". Vagy „Úgy, úgy."

[. . .]

— Minthogy a német nyelvben van grammatikai nem (ami az adott szövegben az „er" és „sie", valamint a „sein" és „ihr" névmások esetében egybeesik a természetes nemmel), novellájában Kästner kezdettől fogva használhatta az „er" és „sie" névmásokat a két szereplő 'azonosítója'-ként. A magyarban — az egyetlen „ő" alakkal — ezt nem lehet megtenni, aminek következtében a fordító arra kényszerül, hogy már a novella elején (és attól kezdve rendszeresen) a „lány" és „férfi" kifejezéseket használja. Ez a magyar szöveg olvasójában természetesen teljesen más elvárásrendszert (más interpretációmodellt) hoz létre, mint amit a német szöveg a német nyelvet értő olvasókban.

A grammatikai nemek névmások rendszerében fennálló hiányának azonban más következményei is vannak. Emlékszem például egy, az ötvenes években folytatott igen tanulságos eszmecserére, amelynek tárgya az *Anna Karenina* egy rövid megnyilatkozásokat váltogató dialógusának magyar fordítása volt. Az orosz szöveg az „on", „ona" névmásokkal utalt a két szereplőre, azaz olyan lehetőséggel élt, amivel nem rendelkeztek a magyar fordítók. Ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy „férfi" és „nő" (vagy a megfelelő nevek) ismételgetése a szó szoros értelmében 'megsemmisíti' a dialógus hatását! Az eszmecsere célja a különféle megoldási lehetőségek elemzése és motiválása volt.

— A harmadik (első közelítésként talán elfogadható) fordítás másrészt a magyar nyelvnek tükrözi olyan tulajdonságait, amikkel a német nyelv nem rendelkezik. Az igei toldalékrendszer egyértelműsége miatt nemcsak hogy nem kell használnunk minden esetben a személyes névmást, hanem ott, ahol a szóban forgó személyt mint személyt nem akarjuk hangsúlyozni, nem is szabad. — Ami pedig a birtokos névmások használatát illeti, azokat

több esetben a 'birtokviszony' sajátos (csak birtokpólusú) jelölhetősége miatt nem kell alkalmaznunk (lásd az „arc*át*", „vonás*ai*nak" és „tekintet*e*" kifejezéseket, valamint az ezekkel analóg módon alkotott „helyett*e*" formát). A magyar nyelv mindezek eredményeként takarékosabban 'bánhat' a névmások használatával, mint a német.

(Ezzel a témával kapcsolatban nagyon tanulságos az olasz nyelv tulajdonságainak a vizsgálata is, ezzel azonban itt nem akarok foglalkozni.)

Hogy a birtokviszony magyar nyelvben való jelölhetőségének milyen szerepe lehet a költői művek kompozicionális felépítésében, arra lássuk Weöres Sándor *Ünnep* című szonettjét.

Ünnep

A csillag-szárnyas éj nyugalm*a* zeng.
Égen kereng a dal, ha nincs veszély.
Villogva reng a csillag-szárnyas éj,
s a kedv magasban él, égen kereng.

A nap világa kél, hajnal dereng,
lenn hárfa peng, fenn orgona zenél,
föld álma leng, a nap világa kél,
a szívben ünnepély, lenn hárfa peng.

Égen kereng a dal, föld álma leng,
a nap világa kél. Ha nincs veszély,
fenn orgona zenél, nyugalm*a* zeng.

Lenn hárfa peng, a csillag-szárnyas éj
s a kedv magasban él, villogva reng,
hajnal dereng, a szívben ünnepély.

E szonett első sorában a „csillag-szárnyas éj" kifejezés a „csillag-szárnyas éj*nek a*" kifejezés funkcionális értelmével fordul elő. Ezt a „-nak a" toldalékot azonban nem kell használnunk a „nyugalm*a*" kifejezésben előforduló toldalék miatt. Ez teszi lehetővé egyrészt, hogy a szóban forgó (toldalék nélküli) kifejezést a másik két esetben az adott szövegmondatok „alanya"-ként lehessen használni, másrészt, hogy a „nyugalma" kifejezést különböző (jelöletlen) 'birtokos'-okhoz lehessen 'birtok'-ként társítani. (Ehhez a vershez később — a magyar nyelv egy másik tulajdonsága miatt — még visszatérek.)

A magyar névszók morfológiai gazdagsága (az indoeurópai anyanyelvűek számára az az első hallásra hihetetlen tény, hogy egy magyar főnévnek több mint 700 alakja lehet!), a névmások nem kötelező (sőt adott eset-

ben meg nem engedett) használata, valamint a határozók (és kiegészítők) elhelyezésére vonatkozó szigorú megkötések hiánya közismerten nagy szabadságot enged a mondatrészek adott szövegmondaton belüli sorrendjének variálására. Ennek szemléltetésére lássunk itt csupán egyetlen sort Kosztolányi Dezső *Akarsz-e játszani?* című verséből.

Ha a rímhelyzetben álló „véled" szóalak helyét nem változtatjuk, e sornak akkor is létrehozhatjuk a következő 24 variánsát (beleértve a Kosztolányi által alkotott 'eredetit' is).

Lehet-e némán téát inni véled
Lehet-e némán inni téát
Lehet-e téát némán inni
Lehet-e téát inni némán
Lehet-e inni némán téát
Lehet-e inni téát némán

Némán lehet-e téát inni
Némán lehet-e inni téát
Némán téát lehet-e inni
Némán téát inni lehet-e
Némán inni lehet-e téát
Némán inni téát lehet-e

Téát lehet-e némán inni
Téát lehet-e inni némán
Téát némán lehet-e inni
Téát némán inni lehet-e
Téát inni lehet-e némán
Téát inni némán lehet-e

Inni lehet-e némán téát
Inni lehet-e téát némán
Inni némán téát lehet-e
Inni némán lehet-e téát
Inni téát lehet-e némán
Inni téát némán lehet-e

Nyilvánvaló, hogy az adott szövegkörnyezetben sem szemantikai-pragmatikai, sem ritmikai-metrikai szempontból nem elfogadható valamennyi variáns. De az is nyilvánvaló, hogy nem csak a Kosztolányi által 'választott(?)' fogadható el! (Ugyanakkor abban az esetben is, ha az egyes sorok lehetséges variánsai elfogadhatóságának megítélésénél szigorúbban járunk el, elméletileg létrehozható az adott vers több mint 280 millió (!!!) variánsa.)[4]

Az úgynevezett téma-réma szerkezet néhány példamondatra kiterjedő elemzésén túl lehet-e kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy szemantikai és pragmatikai szempontból pontosan miben különböznek az ilyen variánsok? Meg lehet-e pontosan mondani, hogy egy-egy variáns mikor illeszkedik bele a 'kívánt(?)' módon az őt megelőző szövegkörnyezetbe, és hogy milyen 'elvárásokat' támaszt az őt követő szövegkörnyezetre vonatkozóan? Foglalkozhatunk-e a stílussal, mint 'az adott lehetőségek közüli választás'-sal a fentiekben tárgyalt variánsokat is érintő módon, ha ezekre a kérdésekre nem tudunk megfelelő választ adni, és ha nem foglalkozhatunk, mit jelent az a kijelentés, hogy a stílus az adott lehetőségek közüli választás?

Azt hiszem, nem kell hosszabban fejtegetni, mit jelent különböző struktúrájú nyelveket ilyen kérdésfeltevés alapján is 'szembesíteni', és keresni az egyes nyelvekben, hogy milyen szükségszerűség, lehetőség és tiltás rejlik bennük a szövegek kompozicionális organizációjára vonatkozóan.

De lássunk néhány példát az *igék*kel (pontosabban az igemódokkal, igeidőkkel, ragozási típusokkal) kapcsolatban, idevéve a 'személy-szám' jellegű egyeztetés kérdését is.

Minthogy a magyarban — indoeurópai nyelvekkel összehasonlítva — elenyésző a 'conjunctivus' és 'condicionalis' funkciójú — a 'kijelentő módú' alaktól eltérő — igeformák használata, egy magyar szöveg megértésekor jobban kell támaszkodnunk a 'világra vonatkozó' ismereteinkre. A „Holnap biztosan eljön", „Holnap eljön", „Azt hiszem, holnap eljön" megnyilatkozások mindegyikében az „(ő) eljön" igei forma található. Ha ezeket a megnyilatkozásokat 'át akarjuk tenni' (le akarjuk fordítani) más nyelvekre, azonnal látjuk, hogy azok jó részében a különbség 'nyelvi szinten' is jelentkezik.

Ami a különféle 'múltra utaló igeidőket' illeti, közismert nyelvünk 'múlt idő'-szegénysége! Nem könnyű például egy német vagy olasz anyanyelvű hallgatóság számára világossá tenni, hogy lehet 'érthető' (elfogadható) szöveget létrehozni ezeknek az igeidőknek a hiányában. (Különben is, miért ez a szinte pazarló bőkezűség a névszói formákkal és lehetséges 'mondatrész'-elrendezésekkel kapcsolatban, és ez a — szinte felfoghatatlan — szűkmarkúság az igeidők vonatkozásában!) — A magyar szöveg összefüggősége jobban függ a benne kifejezésre jutó tényállások (események) 'természetes sorrend'-jére (ha van ilyen) és összefüggőségére vonatkozó ismeretektől, mint sok más nyelv szövegeié. — Aki megpróbálta már egy nem magyar anyanyelvűvel nyelvét egy-egy szöveg létrehozásakor 'magyar módon' használtatni, az tudja, hogy a szövegtan hány kérdésének megvilágításához sikerült ezáltal közelebb jutnia!

És végül az alany és állítmány egyeztetéséhez egy megjegyzés (hogy az egyeztetés más — legalább olyan érdekes — kérdéseit itt szóba se hozzam).

Weöres idézett szonettjének első versszakában a „reng" és az „él" állítmány egy-egy (egyes számban álló) alanyra vonatkozik: az első esetben a 'csillag-szárnyas éj'-re, a másodikban a 'kedv'-re; az utolsó versszakban ugyanezek az állítmányok (együtt) a 'csillag-szárnyas éj'-re *és* a 'kedv'-re (azaz két alany együttesére). A vonatkozásnak (vonatkoztatásnak) ez a nem minden nyelvben fennálló lehetősége tette (teszi) lehetővé az *Ünnep* adott (kombinatorikus) kompozícióját![5]

1.2. A nyelvi háttérnek e vázlatos tárgyalásából se szeretnék kihagyni továbbá legalább egy-két utalást azokra a lehetőségekre sem, amiket a magyar nyelv a *költészet* számára nyújt. Induljunk ki abból a bár egyszerűsített, de többé-kevésbé általánosan elfogadott megállapításból, hogy egy vers a metrika-ritmika és a képszerűség szempontjából művészi módon megkomponált szöveg.

Nyelvünk *metrikai-ritmikai* 'hajlékonysága' számunkra, magyarok számára, annyira közismert, hogy arra ebben a körben kár lenne szót vesztegetni. Örömtelinek egyáltalán nem mondható módon közismert az a tény is, hogy míg a mi fordításirodalmunk ezt a hajlékonyságot optimálisan igyekszik felhasználni műfordítások létrehozásakor, költészetünk más nyelvekre való fordítása művészieségben messze kevesebbet nyújt, mint amennyit a szóban forgó nyelvek — adottságaikból következően — lehetővé tennének.

Meggyőződésem, hogy ezen a helyzeten lényegesen csak egy — a költői kompozíció 'rejtelmeibe' is behatoló — fordításkritika javíthatna, ami sajnos gyakorlatilag nincs. A jelenlegi helyzet javításához azonban egy kicsit azzal is hozzá lehet járulni, ha — ott és amikor lehet — (szövegtani) elemzés tárgyává tesszük nem magyar versek különböző magyar fordításait éppúgy, mint magyar versek olyan (alternatív fordításokat is tartalmazó) fordításgyűjteményét, mint a Gara László által szerkesztett *Anthologie de la Poésie hongroise* (Párizs, 1962). Ehhez természetesen az egyetemi előadások kerete nem elégséges.

Azok a tapasztalatok viszont, amiket e témával kapcsolatban egyetemi előadások keretében szereztem, annak megállapítására késztetnek, hogy mind az én szövegkompozícióra vonatkozó ismereteim, mind a tanítványaimé lényegesen szegényebbek lennének, ha nem elemeztük volna együtt angol, német és olasz versek (alternatív) magyar fordításait egyfelől, és magyar versek fordításait ezekre a nyelvekre másfelől. Babits, Radnóti, József Attila, Pilinszky, Nemes-Nagy vagy Weöres kompozícióival foglalkozva, nemcsak a magyar nyelv strukturális adottságairól szereztek bővebb ismereteket (éspedig egyre növekvő érdeklődéssel és élvezettel), hanem jobban megismerték saját nyelvük szerkezeti sajátosságait is. S ez a megfelelő áttétellel rám vonatkozóan is érvényes.

Míg a metrikai-ritmikai felépítettségnek nyelvi természetű az alapja, a képszerűségé inkább szociokulturális. Ha maga a dolog logikusan belátható is (úgy is fogalmazhatnék, hogy 'ha józan ésszel más nem is várható'!),

mégis szomorú élmény volt azzal a ténnyel szembesülni, hogy egy, a metrikai-ritmikai (nyelvi-zenei) formát teljes mértékben figyelmen kívül hagyó és a képszerűséget tekintve (alacsony színvonalú) szolgai fordítás mennyire nem nyújt egy-egy magyar költő vitathatatlan nagyságáról még csak minimális információt sem, legyenek bár e fordítások olvasói kellő felkészültséggel rendelkező és jószándékkal érdeklődő egyetemi hallgatók.[6]

1.3. Összefoglalva a nyelvi háttér hatásait, meg vagyok győződve arról, hogy anyanyelvem — különösképpen pedig annak a fentiekben leírt kontextusban való szembesítése más nyelvekkel — nem kis mértékben meghatározta szövegelméleti koncepcióm alapformáját. Ez nem egyszer egy-egy doktorandusommal való eszmecsere során is igazolást nyert, amikor az általuk a magyar nyelv struktúrájára vonatkozóan feltett kérdések megtárgyalása vagy kontrasztív elemzési (és fordítási) gyakorlatok után olykor kijelentették, hogy most már jobban értik, hogy koncepciómba miért építettem be ezt vagy azt az elemet, illetőleg miért építettem be úgy, ahogy tettem. Szeretném remélni, hogy ők legalább annyit tanultak, tanulnak tőlem, mint amennyit én tőlük.

2. A szociokulturális háttérről

Az előzőekben azzal foglalkoztam, hogy abban a nyelvi kontextusban, amelyben 1969-től dolgozom, anyanyelvi determináltságomnak más nyelvekkel való 'ütközése' milyen módon hatott szövegelméleti koncepcióm kialakulására. Előadásom következő részében arról szeretnék néhány szót szólni, hogy milyen szociokulturális (tudományos) közegből, milyen személyes érdeklődéssel és előképzettséggel kerültem abba az új kontextusba, s hogy ennek a közegnek milyen hatása fedezhető fel szövegtani kutatómunkámban.

2.1. Lássunk először néhány, *személyem*mel kapcsolatos motívumot. Több helyen is elmondtam már, miként lettem az irodalom s főként a költészet szerelmese — ezzel itt nem kívánok újra foglalkozni.[7] 'Visszatekintés' jellegű írásaim alapján az is köztudott, hogy e szerelem ellenére 1951-ben a matematika-fizika szakra iratkoztam be, mert olyan valamit akartam tanulni, ami változatlan tartalommal képes túlélni a politikai rendszerek tudományos diszciplínákba is beavatkozó manipulációit. A költészethez való vonzódás azonban elég erős volt ahhoz, hogy felül tudjon kerekedni a racionálisan keresett kompromisszumon. Matematika-fizika szakos hallgatóként is irodalommal foglalkoztam akkor és ott, amikor és ahol csak tudtam. Miután pedig végeztem, sikerült elérnem, hogy felvételt nyerjek egy nyelvszakra (ez a német szak volt), amit 1957 és 1961 között — 1955-ben megkezdett tanári működésemmel párhuzamosan — el is végeztem.

Szerénytelenség lenne, ha Németh László 'gályapadból laboratóriumot' kifejezésével kívánnék élni, ezért ahhoz térek vissza inkább, amit beveze-

tőmben már mondtam. A szerencsétlen körülményekhez szinte mindig szerencsés véletlenek is társultak; vagy kevésbé szerényen: a szerencsétlen körülményekben csaknem mindig sikerült megtalálnom azt a valamit, ami által azokat szerencsét hozókká tudtam változtatni. Matematikussá kényszerített az 1949 után létrejött politikai rendszerhez való viszonyom, ennek következtében viszont oly módon mélyülhettem el a 'matematikai gondolkodásmód' megismerésében,[8] amit különben valószínűleg soha meg nem tettem volna, és ez döntő módon meghatározta mind a nyelvvel és az irodalommal, mind a velük foglalkozó tudományokkal kapcsolatos gondolkodásomat. Nyelvszakossá úgy lehettem, hogy miután az oktatási rendszer — korrigálni kényszerülve hibásnak minősülő korábbi döntéseit — lehetővé tette az addigi 'egyszakos' tanároknak, hogy tanári működésük folytatása mellett elvégezhessenek egy újabb szakot, ezt a lehetőséget sikerült a magam számára kihasználni. Jóllehet ez azzal járt, hogy a német szakot kellett választanom, s ez eredetileg nem állt szándékomban. Ez a kompromisszum azonban később kétszeresen is javamra vált: egyrészt kellőképpen elmélyülhettem a német nyelvű szakirodalom tanulmányozásában, másrészt 1971—1972-ben Németország nyújt(hat)ott számomra optimális oktatási és kutatási lehetőséget, minthogy ez volt az a nyugat-európai ország, ahol elsőként kezdtek szövegkutatással intézményesen foglalkozni.

Annak sorát, hogy hány és milyen jellegű kényszerűségben sikerült további működésemhez szerencsés hátteret találnom, hosszasan folytathatnám. Engedjék meg, hogy e hosszú sorból itt röviden három dolgot említsek még.

Ahhoz, hogy az irodalomhoz (az irodalmi szövegek elemzéséhez) közelebb kerülhessek, de változatlanul egy, az ideológiai torzítás lehetősége ellen védett területen maradhassak, 1960 körül elhatároztam, hogy megpróbálok nyelvésszé válni. Ennek megvalósítása érdekében úgy láttam, hogy Budapestre kell költöznöm, ahol lényegesen jobbnak tűntek számomra mind a megfelelő szakkönyvekhez való hozzájutás, mind a hazai és külföldi kollégákkal való kapcsolatteremtés lehetőségei. Ez azonban akkor olyan anyagi áldozatokkal járt, hogy egy darabig két teljes állást kellett vállalnom. A szerencse azonban ebben a kényszerűségben is segítségemre volt annyiban, hogy e két állásban se csak 'pénzkereső' foglalkozást találjak. Minthogy Debrecenben a Zenei Gimnáziumban kezdtem tanítani, tanári tevékenységem Budapesten is a Zenei Gimnáziumban folytathattam, hozzávéve ahhoz — második állásként — a Balettintézet Gimnáziumában való teljes óraszámú oktatást, amit egyrészt azért tehettem meg, mert az egyik intézményben délelőtt, a másikban délután folyt a tanítás, másrészt pedig azért, mert speciális gimnáziumok lévén, más minisztériumi elbírálás alá estek. Ez a 'szerencse' azonban nemcsak anyagilag segített, hanem 'tartalmilag' is gazdagított. A két iskola (tanítványaim és kollégáim) révén olyan kapcsolatba kerülhettem a zenével, operával és balettel, amelyet más körülmények között aligha

találhattam volna. Sőt tágíthattam 'interpretációs látóköröm' is, mert mi nyújthatott volna tanítványaimhoz közelebb álló lehetőséget az aranymetszés tanításához, mint annak Bartók művein való bemutatása, vagy hol ismerhettem volna meg jobban a 'táncírás' partitúraszerű használatát, mint a balettes kollégáim erre vonatkozó eszmecseréit hallgatva. Azt hiszem nem kell külön hangsúlyoznom, hogy mit jelent mindez számomra most, amikor szövegelméleti koncepcióm multimediális szövegekre való kiterjesztésén dolgozom.

A modern nyelvészet alaposabb megismeréséhez és műveléséhez azután úgy jutottam közelebb, hogy az Akadémia Számítástechnikai Központjának Számítógépes Nyelvészeti Csoportjába kerültem kutatóként. Azt hiszem, ma már sokan tudják, hogy ez a csoport nem csupán a kor által támasztott újabb (technikai) követelmények kielégítésére jött létre, hanem a 'trójai faló' szerepét is játszotta, amelynek segítségével a modern nyelvészetnek a hagyományos nyelvészek és filológusok egy része által nem jó szemmel nézett módszereit és eredményeit is be lehetett csempészni a tudományos eszmecsere magyar kontextusába. Nem állítom, hogy ez a munkahely számomra 'tematikailag' a 'legkívánatosabb' volt, ugyanakkor az a tapasztalat, amit a szövegek gépi elemzésével kapcsolatban szereztem, valamint az idegen nyelvű publikálásnak ott talált lehetősége később úgyszintén javamra szolgált.

Utolsóként az 1964—1969 közötti időszakot szeretném említeni. Röviddel azután, hogy matematikai nyelvészeti aspirantúrám keretében az első két vizsgát letettem, a Tudományos Minősítő Bizottság aspirantúrámat megszüntette, mert — ahogy azt az akkori terminológia használatával közölték velem — arra „méltatlanná váltam".[9] Ez az időszak is két, később pozitívvá formálható kényszerűséget hozott az életembe. Egyrészt minthogy ezekben az években inkább egy-egy munka választott engem, és nem én választhattam azokat, több olyan dologgal kellett foglalkoznom, amivel más körülmények között nemigen foglalkoztam volna. Ilyen volt például a tudományos thesaurusok (osztályozási rendszerek) elemzése, aminek később úgyszintén hasznát vettem jelentéstani és szövegtani kutatásaimban.[10] Másrészt — és talán ez a döntőbb — intézményes lehetőségeim jobbra fordulásában nem reménykedve, újabb szakmai kompromisszumok kötésének még a gondolatával se foglalkozva, úgy szentelhettem minden szabad időm szövegelméleti kutatásaimnak, ahogy azt a legjobbnak láttam — és ahogy fizikai állapotom megengedte. Mert ez a 'szerencse' azért nem volt olyan 'népmeseinek' tűnő, ahogy e rövid elbeszélés alapján valaki hihetné: a 'lélek' ugyan megpróbált mindig kész lenni, a 'test' azonban nem volt mindig kellőképpen erős.

Ha az előzőekben talán részletesebben foglalkoztam is egyéni életem eseményeivel annál, mint ami egy ilyen jellegű előadástól elvárható, azt abban a meggyőződésben tettem, hogy ami velem történt, sok olyan elemet tartalmaz, ami abban az időben többeknek is osztályrészül jutott.

2.2. Fontosnak tartom azonban megemlíteni e szociokulturális háttér néhány *általános jellegű* vonását is.

Kis — és nyelvében a 'többiektől' annyira elszigetelt — nép fia, ha akar valamit, annak elérése érdekében mindig nagyobb erőfeszítést kell hogy tegyen, mint a kedvezőbb körülmények között élő népeké. Nem lenne szabad azonban soha megfeledkeznünk arról, hogy például geopolitikai helyzetünk a hátrányok mellett előnyöket is kínál: ha okosan élünk a lehetőségekkel, e helyzet következtében mindazt, ami a világban — vagy akár csak egyetlen szakterületen belül is — történik, 'hitelesen megélt' módon nézhetjük egymástól eltérő kultúrák és nyelvek kaleidoszkópjában.

Ha az groteszk is, hogy annak idején Chomskynak, az 1957-ben ismertté vált amerikai nyelvésznek első könyvét oroszul kellett olvasnom, mert angol nyelven nem volt hozzáférhető; eléggé fel nem becsülhető haszonnal járt az, hogy közvetlenül megjelenésük után olvashattam a tartui iskola másutt szinte elérhetetlen publikációit éppúgy, mint az orosz nyelvészet más iskoláiéit. Ami pedig a költői alkotások elemzését illeti, nemcsak az orosz formalista iskola kutatásai eredményeinek 'első kézből való' ismerete vált közvetlen hasznomra (amelyek magyar nyelvű megismertetésében annak idején fordítóként is közreműködtem), hanem az orosz költészet legalább egy kis részének közvetlen ismerete is, jóllehet azt a kellően mély intertextuális háttér hiányával olvastam. Mindez együtt nem kis mértékben növelte 'helyzeti előnyöm', amikor 1969-ben csaknem negyven évesen (és a kint megkívánt akadémiai fokozatok hiányában) kellett új életet kezdenem.

3. Szemiotikai szövegtan, ahogy én értelmezem

Előadásom eddigi részében a szövegtan néhány általános tulajdonságával foglalkoztam, majd azt vázoltam, hogy egyéni sorsom milyen meghatározó tényezőitől motiválva milyen szociokulturális és akadémiai kontextusban kezdtem el és folytattam szövegtani kutató- és oktatómunkámat s a példák, amiket a szövegtannal kapcsolatban említettem a nyelvet és elsősorban a nyelvészetet érintő példák voltak.

Szemiotikai koncepcióm vázolására itt nincs lehetőségem, engedjék meg azért, hogy azzal kapcsolatban is tegyek egy-két megjegyzést.

Koncepcióm döntő módon az határozza meg, hogy egyrészt a legfontosabb feladatnak annak vizsgálatát tartom, hogy milyen tényezők játszanak szerepet (és hogyan) a 'szövegjelentés(ek)' felfedésében, interaktív létrehozásában, másrészt, hogy ehhez a vizsgálathoz — minthogy első egyetemi stúdiumom matematikai-fizikai stúdium volt — a matematikai értelemben felfogott teljesség, egyértelműség és explicitség igényével közeledem.

A szövegjelentés(ek) vizsgálatában a teljesség igénye kezdeti, kizárólag (szöveg)nyelvészeti koncepciómnak egy multimediális textológiai koncepcióvá való kiterjesztéséhez vezetett. Ennek jegyében beszélek a 'szemiotikai

textológiáról', mint a multimediális de dominánsan verbális szövegek (kommunikátumok) diszciplínájáról és próbálom meg elméleti keretében mindazokat a tényezőket (és az azokkal kapcsolatos ismereteket és hipotéziseket) szerves egységbe foglalni, amelyek a szövegjelentés(ek) felfedését, létrehozását vezérlik.

Az egyértelműség és explicitség igényének optimális kielégítésére irányuló törekvés pedig abban mutatkozik meg, hogy koncepcióm szakadatlan finomítására törekedtem és törekszem. Egy átfogó koncepció kidolgozását nagymértékben nehezíti ugyanis az a tény, hogy a fenti módon értelmezett szemiotikai textológiai kutatás tárgyának komplexitása igen nagyfokú. — Ez a nagyfokú komplexitás és a koncepció folyamatos finomítása természetesen nem teszi könnyűvé sem e koncepció valamennyi aspektusának azonnali megértését, sem fejlődésének követését.

Koncepciómról szólva nem mulaszthatom el végül, hogy legalább pár szót ejtsek azokról a kedvező lehetőségekről, amelyeket egyetemi kontextusaim nyújtottak és nyújtanak e koncepció kidolgozásához: a Bielefeldi Egyetemen a 'szemantika' tanszék birtokosaként fordíthattam teljes energiám a jelentéstan problémái kutatására, a Maceratai Egyetemen a 'nyelvfilozófia' tanszék birtokosaként foglalkozhatom a multimediális kommunikáció szemiotikai-filozófiai problémáival, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszéke optimális lehetőséget nyújt a magyarországi kutatási eredmények elemző összegzésére és a magyar kollégákkal való eszmecsere megindítására (lásd a *Szemiotikai szövegtan* sorozatot), s végül a Janus Pannonius Tudományegyetem kutatóinak kezdeményezésére létrejött (egyetemközi) Multimediális Textológiai Műhely termékeny fórumot teremt a folyamatos információcserére és az alapvető textológiai kérdések rendszeres megvitatására. Igen kedvezőnek tartom továbbá azt, hogy mind Olaszországban, mind Magyarországon a tanárok érdeklődése (és áldozatos munkája) révén e kutatás nem 'elefántcsonttoronyban' folyik, hanem annak — közvetlen vagy közvetett módon — nemcsak az egyetemi hallgatók a részesei, hanem a tizenéves iskolai tanulók is.

4. Befejező megjegyzések

Ha egy ilyen visszatekintés végén lehet egyáltalán valamiféle következtetéshez jutni, a következőket szeretném mondani.

Hálás vagyok a sorsnak, hogy — miként annyian mások — én se csüggedtem el a legkilátástalanabbnak látszó körülmények között sem. Tudom, hogy ebben nemcsak a belső elszánás, hanem sokak áldozatos segítsége is nagy szerepet játszott. Illesse ezért valamennyiüket szívből jövő köszönetem.

Abból a tanításból, amiben az élet részesített, a legjelentősebbek egyikének azt tartom, hogy megtanultam mindent nem annyira a jelenre, mint

inkább a jövőre vonatkozóan (úgy is mondhatnám, a jövő 'szemüvegén' keresztül) szemlélni. Ennek köszönhetem, hogy az, amit saját életemből és az általam művelt diszciplínából létrehoznom sikerült, többé-kevésbé koherensnek mondható.

Annak megítélése azonban, hogy ez a koherencia egyben 'megőrzést érdemlő érték'-et is képvisel-e, nem az én feladatom. Azt eldönti majd az utókor, ha 'mérlegre tevésre méltó'-nak tartja.

Jegyzetek

1 A szövegtanhoz (és közelebbről a szemiotikai szövegtanhoz — beleértve az általam kidolgozott koncepciót is) lásd a *Szemiotikai szövegtan* eddig megjelent három kötetét (1. *A szövegtani kutatás néhány alapkérdése;* 2. *A magyar szövegtani kutatás irodalmából* [Első rész]; 3. *A magyar szövegtani kutatás irodalmából* [Második rész]), szerk.: Petőfi S. János és Békési Imre, JGYTF Kiadó, Szeged, 1990 és 1991, valamint Petőfi S. János, *Szöveg, szövegtan, műelemzés,* OPI, Bp., 1990 és *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé* (Szövegnyelvészet — Szemiotikai textológia), Szeged, 1991.

2 Az e vita publikációjára vonatkozó bibliográfiai adatokkal sajnos nem rendelkezem.

3 E kérdéshez lásd Petőfi S. János *Szemiotikai textológia — Didaktika,* in: *Szemiotikai szövegtan,* szerk. Petőfi S. János és Békési Imre, JGYTF Kiadó, Szeged, I. 7—21.

4 A lineáris elrendezés kérdéséhez általában lásd Petőfi S. János *Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. Metodológiai megjegyzések a kompozíció kohezív szerkezetének elemzéséhez,* Híd, 1984. június 856—874. (Ez a tanulmány Örkény István *Halhatatlanság* című egypercesét elemzi a szöveg lineáris átrendezhetősége szempontjából.) Kosztolányi versének (a lineáris átrendezhetőséget is figyelembe vevő) elemzéséhez lásd Petőfi S. János *Szövegszerkezet és jelentés. Kosztolányi Akarsz-e játszani? című versének elemzése,* Híd, 1985. október 1313—1329.

5 A Weöres *Ünnep* című szonettjében rejlő kombinatorikához lásd Hajnal Jenő *Weöres Sándor Ünnep című szonettjének elemzése,* Hungarológiai Közlemények, 80—71, 1987 (Novi Sad), 69—102.

6 Az alternatív fordítások elemzéséhez adalék található a következő tanulmányomban: *Költői művek explikatív interpretációjának néhány alapkérdése,* in: Petőfi S. János, *Szöveg, szövegtan, műelemzés,* OPI, Bp., 1990, 76—113. (Olasz nyelven *Incontri ravvicinati per l'interpretazione della poesia* címmel jelent meg a Metafore című folyóirat 5. számában, 1991-ben.) Egy szövegtani fordításkritikai kísérletként lásd: Petőfi S. János *Sulla traduzione dei testi poetici. C'é una logica in questa poesia/A versszövegek fordításáról. Van logika ebben a versben* [kétnyelvű tanulmány], La Gazetta Italo-Ungherese/Olasz-Magyar Szemle III. 3/4, 30—53. — Valóban a 'sors iróniája', hogy a szerkesztők eltávolították a tanulmány eredeti (általam adott) címéből „A líra logika, de nem tudomány" alcímet, illetőleg kicserélték egy más — számomra jóval kevésbé 'hatásos'-nak tűnő allúziót keltő alcímre.

7 Lásd például E. Benkes Zsuzsa—Horváth Tamás *Beszélgetés Petőfi S. Jánossal,* in: Petőfi S. János, *Szöveg, szövegtan, műelemzés,* Bp., OPI, 1990, 200—214, és Petőfi S. János *Szövegnyelvészetről és textológiáról egyes szám, első személyben* in: Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós, *A nyelvészetről — Egyes szám, első személyben,* Bp., Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1991, 213—223.

8 Lásd ehhez *A matematikai gondolkodás változásának történetéből* című tanulmányom, Valóság 12, 1967. 12—31.

9 Lásd ehhez Petőfi S. János *Utam a szemiotikai szövegtanhoz: 1. 1961—1966. A matematikai nyelvészeti orientáció időszaka,* in: *Könyv Papp Ferencnek,* szerk. Hunyadi László, Klaudy Kinga, Lengyel Zsolt és Székely Gábor, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1991.385—393.

10 Lásd ehhez Petőfi S. János, *A tezaurusz-kérdés jelenlegi helyzete különös tekintettel a tudományos, műszaki-gazdasági tájékoztatásra,* Bp., 1969, OMKDK.

ELŻBIETA ARTOWICZ *(Warszawa)*

A magyar nyelv hazai leírásának implikációi a külföldiek oktatásában

A címben jelzett problémával, a magyar nyelv leírásával külfödiek számára többen foglalkoztak a magyar glottodidaktikai szakirodalomban, elég említenem a „Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből" c. sorozatot. „A magyar mint idegen nyelv oktatásának nincsenek korszerű segédeszközei. Hogy szükség lenne rá, azt senki sem vitatja — de eddig még bizonyos részterületeket feldolgozó, egymástól többé-kevésbé elszigetelt tanulmányokon kívül más nem áll rendelkezésünkre. (. . .) *A Mai Magyar Nyelv Rendszeré*re legfeljebb az anyanyelvi oktatásban támaszkodhatunk" — írja Hegedűs Rita. (Hegedűs, 1988. 288)

Előadásomban csak vázlatosan szeretném felhívni a figyelmet azokra a módszertani és elméleti kérdésekre, melyek a nyelvi ismeretek bemutatására vonatkoznak és nélkülözhetetlenek a magyar filológusok képzésében. Ezeknek az ismereteknek elsajátításában két szakaszt különböztethetünk meg:

— az első, kezdeti szakasz célja a nyelvi kompetencia és a performancia kialakulása, amely a helyes nyelvi és szociokulturális viselkedést garantálja az alapvető komunikációs helyzetekben;

— a második szakaszban elérendő cél (rendszerint 2—3 év alatt) a filológus szakképzettségének kifejlesztése, ami különféle képességeket jelent. Az egyik közülük a magyar nyelv egyes változataiban — írott és beszélt, irodalmi és köznyelvi, valamint stilisztikai regisztereiben való információ kódolása és dekódolása. Ez a képesség a nyelvi rendszer ismeretén alapszik és ennek a rendszernek tudatos leírásán az általános nyelvészet módszereinek segítségével.

A külföldön képzett hungarológusnak olyan szakmai (nyelvészeti) kompetenciával kell rendelkeznie, amely összehasonlítható a Magyarországon tanított nyelvi ismeretekkel.

E nyelvi ismeretek, amelyek a nyelvtanulás első időszakában elsajátítandók, mind nyelvészeti, mind szociokulturális szempontból pragmatikus jellegűek. Az anyag körét és bemutatásának módját az operatív relevancia (a nyelvi jel használatának elvei) és a grammatikai szabályok határozzák meg az egyes beszédaktusok és a kommunikációs helyzetek követelményeinek megfelelően.

A szociokulturális értékek és a nyelven kívüli magyarságismereti információk bemutatása a magyar nyelvi tankönyvekben külön, széleskörű téma, amelyről nem beszélek jelen előadásomban. Beérem annak a problémának a jelzésével, amelyet jól ismernek a magyar nyelvi lektorok, hogy a *Színes magyar nyelvkönyv*, a nyelvtanítás alapvető eszköze pragmatikus, kommuni-

kációs ismereteket alig-alig tartalmaz, viszont a nyelvtanulást a hagyományos leíró nyelvtani szempontból közelíti meg. Ezen kívül a könyv statikus valóságképe nem releváns a magyar civilizáció- és mindennapi élet kultúrájának szempontjából. Az élet az iskolákban, a termelőszövetkezetekben és a konzervgyárban folyik, ahol az egyes társadalmi osztályok képviselői építik a boldogabb jövőt. Sajnos, nem találhatók benne szövegek az emberi érzések kifejezésére — pl. remény, nyugtalanság, öröm, elégedetlenség, csalódás, meglepetés — a magyar nyelvi szokás szerint.

A fenti kritikus megjegyzések a következő módszertani problémával állnak összefüggésben: kívánatos volna külföldi hallgatók számára a magyar nyelvi tankönyvekben a pragmatikai és tiszta leíró (metanyelvi) ismeretek megkülönböztetése, mert mindegyikük a tudat külön területéhez tartozik: az első a nyelv használatának szférájához, a másik pedig a nyelvi rendszer elvont leírásához (a metanyelvi információhoz) és a filológus „műhely" szerves részét alkotja. Természetesen itt merül fel a kérdés, hogyan értjük a pragmatika fogalmát — ha Wittgenstein felfogása szerint, akkor az egész szemantikáról lenne szó.

Ahogy említettem, a külföldön képzett magyar filológusok nyelvészeti ismeretének kompatibilisnek kell lennie a magyarországi egyetemeken tanított és a klasszikus nyelvtani forrásokban tartalmazott nyelvi rendszer hazai leírásával, a fonológia, a morfológia, a szintaktika és a szemantika szintjén. A külföldi magyar filológusnak ismernie kell a magyar módszertani alapelveket a nyelv leírásában.

1. *A Mai Magyar Nyelv Rendszere* még mindig a nyelvi ismeretek bemutatásának legbővebb forrása. E forrás szerint (pl. A leíró magyar hangtan is) *a nyelv fonológiai szintjének* leírása a hangtan része, amely fonetikát és fonológiát foglal magába, a helyesírás szabályaival együtt. Bár az idézett forrásokban pl. megtalálható a fonéma meghatározása és a fonológiai alapfogalmak érintése, a nyelvi rendszer jellemzése gyakorlatilag csak az artikulációs fonetikára irányul, jóllehet ez igen fontos, főleg a nyelvi pragmatikában. Ugyanakkor ez a felfogás több ok miatt kritikus észrevételekre késztet:

a) amint említettem, hiányzik a nyelvi rendszer pontos megkülönböztetése artikulációs realizációitól annak akusztikai és a grafikus szubkódjaiban. A fonológiai rendszer leírásának pontossága lényeges a kontrasztív vizsgálatok szempontjából azoknak a nyelveknek összehasonlításakor, amelyekben az egyes megkülönböztető (disztinktív) jegyek kombinációi más-más hangminőséget adnak és a legnagyobb korlátot jelentik a nyelv pragmatikus és elméleti megközelítésében. E nehézségek tipikus példája a magánhangzók hangszíne, amely a magyarban kétféle képzőmozzanattól függ — az ajakkerekítéstől és a nyelvállástól a horizontális síkban, azonban pl. a lengyelben a hangszín csak a nyelv horizontális állásával koordinált, és akusztikai síkban egészen más jelleget jelent.

b) a fonémák közötti oppozíciók pontos bemutatása különösen fontos külföldiek számára, a lexikális fonológia és a szótári jelentés megkülönböztetése szempontjából. A tipológiailag különböző nyelvek esetében, az egyik sokkal szegényebb pl. a magánhangzók készletének vonatkozásában (lengyel és magyar), a hallgatóknak mind kiejtési (produkciós), mind percepciós (a fonémák megkülönböztetésével kapcsolatos) problémáik vannak. E nehézségek legyőzése rendkívüli fontosságú a gyenge, graduális oppozíciók előfordulásának eseteiben pl. a — o, é — i, ü — i.

c) a fonológiai szintaxis szabályainak bemutatása, (az ún. hangkapcsolódás mechanizmusa) — a magánhangzók harmóniájára, az illeszkedésre vonatkozóan vagy kizárólag diachronikus, vagy artikulációs szempontokat tükröz, ámbár a mechanizmusok megmagyarázása a hang akusztikai sajátosságain alapszik, illetve a mély és a magas hangrendű magánhangzók megkülönböztetésén. Mindkét felfogás alkalmatlan az idegen nyelv elsajátításának kezdeti időszakában. Erre a hiányra hívta fel a figyelmet Csécsy Magdolna már az 1990-es debreceni finnugor kongresszuson tartott előadásában, amelyben kimutatta, hogy azok a morfonológiai sajátosságok jellegzetesek a magyar nyelvi rendszerre (a toldalékok kapcsolódásának módjai), amelyek könnyen megmagyarázhatók a funkcionális kategóriák segítségével, eltérően a hagyományos, történeti felfogástól (Csécsy 1990). A magyar alaktan tanításának problémái szorosan összefüggenek a funkcionális felfogás hiányával a fonológiai szintaxis szintjén, pl. a legnehezebb problémák közül az egyik a kötőhang a — o megválasztása a többesjel kapcsolódásakor.

2. Az egyetemi tankönyvekben használt hagyományos *alaktani kategóriák* (ragok, jelek) csak segédeszközök a grammatikai szabályrendszer bemutatásában és eddig csak módszertani tanulmányokban ismerték el e posztulátumként megfogalmazott tényt. (Éder Z., Szili K., Kálmán P. 1984) A rag és a jel közötti különbséget a következőképpen magyarázza *A Mai Magyar Nyelv Rendszere*: . . .„A jel részben jelentésmódosító, részben szintaktikai viszonyító szóelem . . . A rag szintaktikai viszonyt jelentő szóelem". . . (297). A külföldiek oktatása szempontjából ilyenfajta értelmezés nem sokat segít az egyes nyelvek strukturális sajátosságainak megértésében, mert pl. nem mutatja ki, mi a különbség a flektáló végződés (amelynek részben szintaktikai, részben jelentésmódosító funkciója van) és a fent nevezett szóelemek között. Ellenkezőleg, ez a felfogás megköveteli a tanuló részéről a nyelvelmélet magas szintű ismeretét, ami rendszerint nincs összefüggésben saját anyanyelve struktúráját karakterizáló ismeretével. *A Mai Magyar Nyelv Rendszere* alaktani korlátoltságának oka nem hagyományos jellege, hanem a nyelvi jelenségek funkcióitól eltekintő, formára összpontosító felfogása, amely a relevancia elveivel ellentétben áll. D. Sperber és D. Wilson relevancia elvei a következők:

— az adott nyelvi információ annál relevánsabb a vevője számára, minél szorosabb az összefüggése a birtokában lévő ismereteivel.

— az adott nyelvi információ annál relevánsabb a vevője számára, minél kisebb az erőkifejtése az információ elsajátításakor.

Így a tipológiailag egymástól eltérő nyelvek esetében a hagyományos terminológiával együtt a jellegzetes magyar alaktani rendszer egységének megismerése a tanulás kezdeti időszakában a lengyel hallgatóknak inkább többlet nehézséget jelent, mint elméleti támogatást.

*A Mai Magyar Nyelv Rendszeré*ben nem használják a „grammatikai morféma" fogalmát. Segédmegoldásként javasolnám a morfémák egyszerűsített felosztását, amely szintaktikai és szemantikai funkciókon alapszik, és a nyelvek legalább konfrontatív összehasonlítását lehetővé teszi; így megkülönböztethetjük azokat a morfémákat, amelyek a nyelvi kategóriák állandó hordozói — grammatikai morfémákat és azokat, amelyek lexikális morfémák (a nyelvi kategóriák nem-állandó hordozói).

— továbbá, a grammatikai morfémákat feloszthatjuk a szintagmatikai viszonyok hordozóira (pl. flektív végződések, ragok, alternáló morfémák) és a szemantikai kategóriák hordozóira (képzők, jelek, szófajok).

Némely szerző szerint a szintagmatikai viszonyok hordozói közé tartoznak a viszonyszók is (névutók, elöljárók) ún. szabad morfémákként, szemben a szótőhöz kapcsolódó kötött morfémákkal.

3. A magyar nyelv alaktani, és velük kapcsolatos szintaktikai struktúráinak leírásakor még egy fontos módszertani kérdés merül fel, amely jellemző azokra a nyelvekre, amelyekben a szintagmatikai viszonyok kifejezésének eszköze a szó struktúrájának megváltozása — pl. a flektáló, agglutináló és alternáló nyelvekre. E kérdés a lexéma definíciójára és a lexémák csoportosítására vonatkozik (szófajok osztályozására). Az újabb lengyel szakirodalomban az egyes lexémák meghatározását a flektáló paradigmával hozták összefüggésbe, s így a lexémák csoportosítása alaktani kritériumon alapul. A magyar nyelvi rendszer esetében ez a megoldás sajnos nem kielégítő. Az a közismert jelenség, hogy személyragok mind névszói, mind igei tövekhez járulnak, implikálja a kérdést, mi a különbség a főnév és az ige között a magyar nyelvben. Ezt a kérdést elemezte többek között Johanna Laakso *Reflections on the problem of uralic N/V word steams* című előadásában, amelyben megállapította, hogy a lexémák szemantikai homályossága (fuzziness) jellemző a finnugor nyelvekre. (Laakso, 1990) Más szóval, a probléma megoldásának keresése mind alaktani, mind mondattani szinten a szemantikához vezet.

4. E hipotézist a magyar nyelv *szemantikai mezőjének* homályosságáról a lexikális (szótári) szinten ún. kvantitatív vizsgálatok igazolják.

Nemzetközi kutatási program (Language synergetics) keretében, amelyet G. Altmann, a Bochumi Egyetemen koordinál, több nyelven elemezték a szókincs szemantikai szerkezetét egy statisztikailag reprezentatív anyagon,

pontosabban az egynyelvű szótárakból kisorsolt 1000 főnév alapján. A lengyel és a német anyag elemzésének eredményei ösztönöztek engem bizonyos szabályszerűségek ellenőrzésére ekvivalens magyar szótári anyagon, illetve az *Értelmező kéziszótár* alapján. Az elemzés első szakasza azon alapult, hogy az adott egynyelvű szótárból kisorsolt lexémát meghatározandónak (definiendumnak) tartottam, melynek meghatároztam a definiensét (genus proximumot), pl. AMMÓNIA — GÁZ. Ezután e definiens definiendumként szolgált, amelynek kikeresendő a definiense: AMMÓNIA — GÁZ — ANYAG. A műveletet addig ismételjük, míg található egyre absztraktabb jelentésű definiens. Ilyen módon felépítjük a lexémák definíciós láncolatát, amelyek különböző hosszúságúak lehetnek és rendelkeznek bizonyos szabályszerű sajátosságokkal — pl. minél magasabb a lexéma pozíciója, annál általánosabb a jelentése. Ha adott lexémának több jelentése van. pl. HÁZ — ÉPÜLET, CSALÁD, DINASZTIA, INTÉZMÉNY stb., és minden jelentésre felépítjük a láncolatát, megkapjuk az ún. „fogalmi bokrot" (Semantic nest), amely az adott címszó szemantikai mezejének teljes képét ábrázolja (Artowicz, 1990).

A láncolatok elvégzett elemzéséből kiderült, hogy a lengyel, a német és a magyar közötti tipológiai különbség ellenére — az egyes láncolatokban ugyanazok a legáltalánosabb jelentésű definiensek szerepelnek a legmagasabb pozíciókban pl. rész, cselekvés, anyag, ember, csoport, gép, helyiség, állapot és ezek szemantikai szempontból indefinibilis fogalmaknak tekinthetők. De a fogalmi bokrok, illetve lexémák teljes szemantikai mezejének elemzése lényeges tipológiai különbségeket is mutat. Pl. a lengyelben és a németben a bokrok többségét viszonylag egyszerű, faszerű szerkezet jellemzi, az angol nyelvre csillagszerű szerkezetek a jellemzőek. A lexémák szemantikai mezői a magyarban a legbonyolultabbak és leghomályosabbak, ami nemcsak strukturális sajátosságainak a következménye lehet. Itt a lexikográfia módszereiről is szó van.

Az anyag statisztikai és szemantikai vizsgálatának során összegyűjtöttem néhány lexikográfiai aspektusú megjegyzést a *Magyar Értelmező Kéziszótár* anyagára és szódefiniálási módszerére vonatkozóan. Csak a legfontosabbakat idézem:

a) Szókészlet: a szótári anyag jelentős részét az igei származású -ás/-és-sel végződő derivátumok képezték, amelyek a definíció elemeként szerepeltek. Közöttük a különösen nehéz eseteket az igekötős igékből képzett főnevek képviselték, amelyeknek eredeti, kategorikus jelentése „nomen actionis". Megfigyelhető, hogy ilyen fajta derivátumok nem mindig találhatók önálló címszóként a szótárban, még ha szerepelnek is a definíciók elemeként. Gyakorlatilag képtelenség megállapítani, hogy milyen elv alapján szerepel némelyik önálló címszóként, miközben mások csak a definíciós bokor elemeiként szerepelnek, egyes derivátumok pedig egyáltalán nem. Hasonló megjegyzés vonatkozik a szóösszetételekre, amelyek természetesek az agg-

lutináló nyelvek struktúrájának szempontjából. Az is természetesnek tűnik, hogy nehéz eldönteni, melyek tartoznak közülük az alapszókincshez, de talán érdemes lenne megfontolni, szükséges-e kb. 70 olyan összetételnek részletes definiálása, amelynek pl. PÁRT- az előtagja: PÁRTÁLLÁS, PÁRTÉLET, PÁRTHARC, PÁRTIGAZOLVÁNY, PÁRTKÖNYV, PÁRTHELYISÉG, PÁRTKÜLÖNBSÉG, PÁRTOKTATÁS, PÁRTOKTATÓ, PÁRTSZEMPONT, PÁRTTISZTÍTÁS, PÁRTVEZÉR, PÁRTVEZETŐSÉG, PÁRTDEMOKRÁCIA, PÁRTVONAL stb., ha ugyanezt a jelentést a mondattani szerkezetek segítségével is ki lehet fejezni.

b) Az *Értelmező Kéziszótár*ban alkalmazott definiálás az idézett igei derivátumok esetében az ún. szerkezeti/strukturális vagy transzformációs értelmezés a következő képlet szerint történik:

„Az a TÉNY/CSELEKVÉS/TEVÉKENYSÉG, hogy vmi történik" pl.: TUDÓSÍTÁS — „Az a TÉNY, hogy vkit tudósítanak, TÉNY — a valóság egy mozzanata. AZ, ami van; A TÉNY jelentése azonos a névmáséval, MEGBETEGEDÉS — „Az a TÉNY", hogy vki/vmi megbetegedik, MASOCHIZMUS — ELTÉVELYEDÉS — Az a TÉNY, hogy vki eltévelyedik. Ezt a módszertani megoldást hibásnak tartom a magyar mint idegen nyelv tanítása szempontjából, mert nem sokat segít a szó jelentésének megismerésében, ami csak az alapige jelentésének leírásán alapulhat. Ez pedig gyakran rendkívül nehéz az igekötős igék szemantikai bonyolultsága miatt.

c) A nyelvi — és nyelven kívüli (enciklopedikus) ismeretek. Tapasztalatom szerint az *Értelmező Kéziszótár* viszonylag sok enciklopedikus ismeretet tartalmaz, pl.: LEGAR (tartógerenda) — BELKA (gerenda) — ELEMENT konstrukcyjny (szerkezeti elem) (*Mały Słownik Języka Polskiego*); TARTÓGERENDA — GERENDA — SZÁLFA — FATÖRZS — faszál SZÁRA — növény RÉSZE *(Értelmező Kéziszótár)*. Ez a tulajdonság könnyen megfigyelhető a társadalmi élettel kapcsolatos szavak esetében. Idézzünk egypár példát:

MUNKA — Az embernek szükségletei kielégítésére irányuló, tudatos, célszerű TERMELŐ TEVÉKENYSÉG;

ANYAG — a tudatunktól függetlenül létező OBJEKTÍV VALÓSÁG;

ÁLLAM — Az uralkodó osztály hatalmi szerve;

ELNYOMÓ — Elnyomó osztályhoz tartozó személy;

REVOLÚCIÓ - FORRADALOM — A társadalmi és gazdasági rendnek az elnyomott osztály által való fegyveres megdöntése és új, haladó rendnek létrehozása;

ÚR — A kizsákmányoló osztályhoz tartozó EMBER.

Általános jellegű megjegyzésem ebben a kérdésben, hogy a nyelvi szótár fő feladata a szavak jelentésének leírása, e jelentések egyeztetése, és nem a valóság értékelése ideológiai kategóriákban, függetlenül attól, melyik ideológiáról van is szó. Erre a célra kitűnően megfelelnek a szakszótárak, pl. a filozófiai szakkifejezések szótára.

5. A fenti megjegyzések a magyar nyelv lexikális rendszerére vonatkozóan elég szoros összefüggésben állnak a nyelv *mondattani* szintjének leírásával.

A jól ismert magyar mondattani viszonyok részletessége és leíró nyelvtani bonyolultsága — feltehetőleg — részben megmagyarázható a nyelvi ekonómia kategóriáiban. A különféle szituációbeli, az egyes kommunikációs helyzetekre jellemző magyar eset- és névutórendszer ellensúlynak tekinthető a szókincs szemantikai mezejének homályosságához képest.

Glottodidaktikai szempontból az újabbkeletű felfogásoktól elmaradó hagyományos mondattani leírások csak módszertani, nyelvészettörténeti részét képezhetik a magyar filológusok képzésének. — Említsük az állítmányok (predikatum) meghatározását, a határozók osztályozását stb., amelyek csak egy sajátos nyelvi leírás módját képviselik, de egyáltalán nem segítik a nyelvi kompetencia és performancia megszerzését. Ami a nyelvoktatást és nyelvi pragmatikát illeti, csak támogatni lehet mindazokat a glottodidaktikai irodalomban összefoglalt posztulátumokat, amelyek szövegtan és kommunikációközpontúság elvén alapulnak — a szórendre, az egyes alaktani formák funkcióira, a mondat működési szabályaira, illetve a vonzatokra vonatkoznak (Szili, 1985). A nyelvtanulók feladata természetesen a mondattani struktúrák begyakorlása a pragmatika szabályainak segítségével. Ezen szabályok megfogalmazása az igei vonzatokra vonatkozóan a magyar ige pontos szemantikai leírását igényli, különös tekintettel az igekötő jelentésmódosító szerepére. Az ige klasszikus szemantikai felosztása az alaktani formából kiindulva alkalmatlan az igei vonzatok szótárainak elkészítésére.

Tehát, mit implikál az egyetemi oktatásban eddig kötelező magyar nyelv „hazai" képe — azt válaszolnám, hogy sokféle módszertani feladat megoldását: először a nyelvi elemek, a rendszer egyes szintjeinek meghatározását, a szemantikai vizsgálatok szükségét lexikális, szótári és szótártani szinten a szemantikai metanyelv segítségével, amely tipológiailag különböző nyelvek kontrasztív összehasonlítását is lehetővé teszi; másodszor — a pragmatikai nyelvhasználati szemléletet tükröző pedagógiai grammatika kidolgozását külföldiek számára.

Irodalom

Artowicz, Elżbieta
1990: *Az ún. definíciós láncolatok kvantitív elemzése lengyel és magyar szótári anyagon.* Kézirat.

Csécsy Magdolna
1990: *A magyar nyelv kötőhangjáról — szinkrón szempontból.* Congressus Septimus Internationalis Finno-ugristarum. 3A. 232—237.

Éder Zoltán—Kálmán Péter—Szili Katalin
1984: *Sajátos rendező elvek a magyar mint idegen nyelv leírásában és oktatásában.* Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungrológia köréből. 5. sz.
Hegedűs Rita
1988: *A külföldieknek írandó magyar nyelvtan elé.* Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 13. sz.
Laakso, Johanna
1990: *Reflections on the problem of uralic N/V word stems.* Congressus Septimus Internationalis Finno-ugristarum, 3A. 153—157.
A mai magyar nyelv rendszere (1961). Bp., Akadémiai Kiadó.
Papp István
1971: *Leíró magyar hangtan.*
Saloni Zygmunt—Swidzinski, Marek
1987: *Składnia współczesnego języka polskiego.* Warszawa, Panstwowe Wyd. Naukowe. 287.
Szili Katalin
1985: *Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről.* Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 7. sz.
Sperber, Dan—Wilson, Deirde
1985: *Relevance. Communication and cognition.* Basil Blackwell Ltd.

BÉKÉSI IMRE *(Szeged)*

Egy szempont a TeSWeST-ből

1. A *peregrináció* egyrészt klasszikus értékeit emeli ki a magyar nyelvtudománynak (így pl. szerepét a finnugrisztika s vele együtt a nyelvrokonítás kiművelésében, a különféle eredetű jövevényszók magyar beilleszkedésének hangtani—alaktani sajátosságainak feltárásban stb.). A mai kontextusban viszont már új kérdéseket is feltesz a *peregrináció* értelmezése a magyar nyelvtudománynak. Mennyire gazdagították századunk második felében nem magyar kutatók/elméletek/módszerek a magyar nyelv megismerését; illetőleg hozzájárult-e, mivel járult hozzá ebben az időszakban magyar kutató/elmélet/módszer az emberi kommunikációnak, az emberi nyelvhasználatnak s általában az ember mentális tevékenységének közelebbi megismeréséhez? Nem vitás, hogy e második kérdéskörben Petőfi S. János szemiotikai textológiai munkásságát a legelső helyen találjuk; s hogy ez mennyire így van, meggyőződhetünk, ha fellapozzuk a tudományterület s általában a nyelvtudomány két utóbbi legigényesebb áttekintését (van Dijk 1985, Collinge 1990).

2. Az a még ma is egyre épülő életmű, amely mintegy két évtized óta főleg külföldi műhelyekben hasznosul, néhány egyidejű itthoni értője s értékelője után (vö. Bókay 1979) itthon is egyre szélesebb körben kezd hatni. Ilyen hely a szegedi főiskola is, ahol — még a hetvenes évek során —Deme László hatására jött létre egy szövegtani érdeklődésű kutatócsoport. Ennek egyik vizsgálata tárta fel az ún. 'konstrukciótípusok'-at, amelyekben főként élő szövegek explicit jelentésszerkezeteit körvonalazták (vö. Békési 1986). A hiányzó implicit komponensek feltárásához és reprezentálásához Petőfi S. János *Textstruktur — Weltstruktur*-elméletének egyik részlete kínált megoldást (Petőfi 1991. 13., 33). Jelen rövid előadásomban magát a szempontot szemléltetem néhány példával.

Ez a szempont a jelentésszerkezet 'szintjei'-ről szól, ezen belül arról, hogy a 'tényállásleírások' szintje fölött még két, (gyakran implicit módon funkcionáló) szinttel kell számolnunk. Egyik (legfölül) a 'performatív-modális', másik (középütt tehát) a 'szubvilágalkotó' szint.

Feladatomhoz Petőfi S. Jánosnak különösen a 'szubvilágalkotó szint'-re vonatkozó tapasztalatait kellett figyelembe vennem. A 'tényállásleírások'-at ugyanis a beszélő különböző 'szubvilágok'-ban „helyezi" el (tapasztalja-gondolja-tudja-hiszi stb.); vagyis a *de . . . mert*-féle konstrukciótípus nemcsak a tényállásleírásoknak, hanem ezeket magukba ágyazó szubvilágoknak a viszonyait is reprezentálja: Tudtam, hogy . . ., DE feltételeztem, hogy. . ., MERT korábban azt tapasztaltam, hogy. . .

Terminusait Petőfi S. János egy kanonikus atomi szöveg jólformáltságának reprezentálásához így adja meg (Petőfi 1991. 33):

performatív modális propozíció	milyen 'performatív modalitással' juttatja kifejezésre a narrátor, hogy
világalkotó propozíció	melyik 'szubvilághoz' tartozik
deszkriptív propozíció	a szóban forgó kommunikációban 'referált' 'tényállás'

E három szintből kitűnik, nem lehet közömbös, hogy egy komplex megnyilatkozás jelentésszerkezetét mennyire (milyen mértékben) a 'tényállásleírások' és mennyire az ezeket magukba ágyazó 'szubvilágok' relációi alkotják; esetleg — ritkán — a relációk a 'performatív—modális' szerepű megnyilatkozások szintjén vannak-e. Talán nem lesz haszon nélkül, ha néhány példát — különösebb elemzés nélkül — szemléltetésül felolvasok:

A tényállásleírásokat az alábbi szövegekben *explicit* 'szubvilágok'-ba ágyazza be az író. Az (1) példában a tényállásleírás (helyzet, esemény) leírása utáni belső történés elemzésében a beszélő 'szubvilágai'-n (ÉRZÉSein, TUDÁSain) halad a gondolatmenet. Megjegyzem, hogy — mivel múlt időt jelenítenek meg — ezek a 'szubvilágalkotók' egyúttal 'tényállásleíró' funkciót is ellátnak:

(1) példa: „Az őszi park álmatag és felelőtlen hangulatának vége volt: kínlódva és felnőtten álltam szemben az orosszal, és ekkor éreztem először életemben, hogy felelős vagyok valamiért. *Tudtam*, hogy ártatlan vagyok, *ismertem* szándékaim jóságát, de *tudtam* azt is, hogy mindez nem számít, és felelős vagyok valamiért, amit nem akartam. És végül *tudtam* azt is, hogy nem oszlathatom el a félreértést, mert a döntő félreértéseket nem lehet kimagyarázni." (Bálint György)

A (2) példában a tényállásleírás a külsőből átlép a belső világba, s ezzel az író viszonya is a TUDÁS (LÁTÁS) 'szubvilágá'-ból a TUDÁS bizonytalanabb rétegeibe vált át.

(2) példa: „A helyzetet talán egy mukdeni fotográfus képe jellemzi leginkább. Őszi fák ágai között egy park tisztására látunk. A nagy tér közepén törékeny kis padon ül két ember és hallgat. *Valószínűleg* töprengenek — de ezt sem lehet *biztosan tudni*, mert hátat fordítanak a nézőknek. Nagyon kicsinyek ott a kép mélyében, és nyomasztóan nagy körülöttük a zavaros, őszi világ." (Bálint György)

Az alábbi két József Attila-részletben a TUDTAM és a NEM HITTEM 'szubvilágokba' ágyazódnak be a tényállásleírások:

(3) példa: *„Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség*
barlangja szívem. Azt hittem, mamája
ringatja úgy elalvó gyermekét,
ahogy dohogva álmait kínálja". (*Én nem tudtam* (1935))

(4) példa: *„Tudtam, hogy ősz lesz s majd fűteni kell,*
de nem hittem, hogy itt van, ily közel,
hogy szemembe néz s fülembe morog." (*Ősz* (1935))

Vannak olyan szövegtípusok s ezeken belül olyan műfajok, amelyekben a kommunikációs feladat a 'performatív—modális' propozíciók explikálását igényli. Az előzetes film-, könyv-, színházismertetésekben stb. gyakoriak az AJÁNLOM, TANÁCSOLOM-féle beágyazások; más műfajokban a MONDTA neki, KÉRDEZTE tőle stb.-féle explicit performatív—modális propozíciók:

(5) példa: „A kemény krimik kedvelőinek *ajánljuk* filmünket; tehát azoknak, akik nem szeretik, ha valakit szitává lőnek, azt *tanácsoljuk*, hogy a másik csatornát nézzék, vagy pihenjék ki magukat, és aludjanak egy jót. Akik meg szeretik, azoknak *eláruljuk*, hogy hősünk a szitává lőtt áldozat, maga is bérgyilkos. . ." (RTV hét 1990. aug. 3.)

A 'performatív—modális' propozíciók egy történet elmondása folyamán fölvehetnek 'szubvilágalkotó' szerepet is:

Valaki MONDTA nekem, ezért TUDOM, (de korábbról is TUDHATOM, mert magam is TAPASZTALTAM, hogy . . .):

(6) példa: „Saját ügyeim és Szolzsenyicin ügye sokat foglalkoztattak az utóbbi hetekben. Talán túl sokat is, ha arra gondolok, amit nem vettem észre. Koroda Miklóssal mentünk az Országház utcában. Egy pincehelyiség kivilágított ablakán benéztünk a „Design" műhelybe. Koroda *mondta*, hogy ez volt a szenesüzlet a Várban. Ezt *tudtam*. De azt *nem láttam*, hogy azok, akik még szénnel fűtenek (és nincs hely, ahol tárolhatnák a szenet, vagy nincs pénzük, hogy egyszerre megrendeljék, és felhozatni nyilván nincs pénzük), most a Várfok utcai szenestől vödörben hordják a szenecskéjüket.

Már én is ott tartok, hogy *észre se veszem* a dolgokat a sok irodalmi szenzáció függvényeitől? Megdöbbentem. . ." (Lengyel József)

3. A felolvasott példákban explicit kifejezést nyertek a 'szubvilágalkotó' és a 'performatív modális' propozíciók; gyakran azonban implicitek maradnak, s a partnernak (a kutatónak) kell a beszélő 'hozzáférhetőségi lánc'-át (vagy ha nem is pontosan azt, de a partner számára elfogadhatót) rekonstruálnia. A rekonstrukció — a természetes kommunikációban is — szubjektív, s mint ilyen, bizonytalanná teszi az elemzés hitelét. Petőfi S. János TeSWeST-elmélete itt kiemelt szempontjának értéke, hogy a jelentés-

szerkezet szintjeinek megkülönböztetésével reprezentálhatóvá teszi a gyakran implicit 'szubvilágalkotó', valamint 'performatív—modális' komponenseket is.

Irodalom

Békési Imre:
1986. *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Bp.
Bókay Antal:
1979. A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségük: MNyTK. 154. sz. 47—55.
Collinge, N. E.:
1990. *An Encyclopaedia of Language*. Routledge. London—New York
Dijk, T. A. van:
1985. *Handbook of Discours Analysis*. Academic Press. London—Tokyo
Petőfi S. János
1991. *A szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása*. In: *Szemiotikai szövegtan 2.* (szerk. Petőfi S. János és Békési Imre). 7—37. Szeged

LÓRÁNT BENCZE *(Budapest)*

„Hungarians have a lot of cultivated lands"

(Ibn Rusta)

On the Relationship of Hungarian, Old Turkish and Slavic Languages

The question of loan words in Eastern European countries and among Eastern European nationalities has never been a matter of linguistics and scholarship only. It has been a matter of politics and national feelings. In 1989 e.g. Hungarian students at the Comenius University of Bratislava (Pozsony, Pressburg), Czechoslovakia, were ridiculed by university lecturers, because of the fact that Hungarian has a lot of Slavic loan words. The lecturers held that if language **A** had loan words from language **B**, then language **A** was inferior to language **B**, and thus they concluded that Hungarian was inferior to Slovak. For the same reason Professor Galton was not allowed to lecture (on his theory on the origin of Slavic languages and on the Altaic influence on them) in some Slavic countries, with the exception of Bulgaria, for Bulgarians are proud of their Turkish ancestors (Verbal information, Prague, 1990).

The Hungarian party leader in the 40's and 50's, Rákosi, confessed himself to be „the most faithful disciple of Stalin". Stalin said that „the Hungarian question is a question of railway trucks". Rákosi wanted to abolish the Hungarian language and culture by force. He also wanted Hungary to become a Soviet republic. The communist parties in Hungary's neighbouring countries were extremely nationalistic, going so far as to support ridiculous historiographical theories. The Hungarian communist party on the other hand was extremely anti-Hungarian and made relentless efforts to destroy the Hungarian national identity, first of all by destroying the most deeply Hungarian peasants and villages. Slovak minorities in Hungary e.g. were not forced to join cooperatives by machine guns and by beating. Therefore it was no accident, that the first comprehensible monograph on *The Slavic Loan Words in the Hungarian Language* by István Kniezsa, a native Slovak, was published as part of the first five year plan of the communist economy in Hungary, as Kniezsa himself boasted in his Introduction to the monograph (*A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Budapest, 1955. 2nd ed. 1974. p. 41). To illustrate the credentials of earlier scholars who worked on Slavic loan words in Hungarian, it is more than enough to remind my hearers|readers that Franz Miklosich did not know Hungarian at all (Franz Miklosich: *Die slavischen Elemente im Magyarischen*. 1871. Denkschriften der phil. phist. Classe der K. Akademie der Wissenschaften. Wien XXI, 1—4. Kniezsa op. cit. 2nd ed. 19). Kniezsa, being a native

Slovak, labelled almost every Slavic loan word in Hungarian as Slovak (Professor Petro Lizanec, verbal information, Szeged, 1991).

Kniezsa showed himself a good scholar when he used the following trichotomy in grouping Slavic loan words in Hungarian:

1. words of undoubtful Slavic origin (op. cit. 6, 55.);
2. words of doubtful Slavic origin;
3. words not of Slavic origin.

Yet in his practice of classifying individual words he committed one of the most common political frauds and logical fallacies of Marxist and communist ideology. He classified words of doubtful origin as „undoubtfully of Slavic origin", and words not of Slavic origin as „doubtfully of Slavic origin". Thus he shifted the degree of certainty. Though it is obvious from the explanation of Kniezsa himself, that the Hungarian word *császár* „emperor" is doubtfully Slavic, he classified it as „undoubtful". In the same way e.g. he classified *paripa* 'steed, light or dancing mount' as „doubtfully Slavic" though it surely is not of Slavic origin even according to his explanation. To consider this cheating more closely I would like to refer to some of his main points here. First he admitted that *paripa* can undoubtfully be related to the Greek and Latin parhippus (op. cit. 707—708.) Then he went on to say that the ways of loaning were not clear. Yet some lines later he writes that *paripa* was probably from Croatian, though the ending *a* and the difference in meaning are problematic. *Paripa* has always meant 'steed' in Hungarian, and this meaning is unknown in Croatian (!). In addition to this he mentioned some lines earlier that it meant 'horse' in Dalmatian, an 'average horse' in Serbo-Croatian, and 'bad horse' in Slovak. As far as the ending *a* is concerned, he forgot to mention that there existed a verb παριππεύω 'riding beside, keeping pace with a horse' and an adjective παριππος, παριππον 'additional horse', 'out-runner', 'second or third horse' (cf. Du Cange: *Glossarium Mediae et infimae latinitatis*. Niort, 1885), and the plural of παριππον was παριππα. His amnesia must have been deliberate as in other cases, e.g. in the case of *cékla*, Greek σευκλον, he mentioned that the plural in Greek was σευκλα (Kniezsa op.cit. 115. cf. also *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. New Ed. Oxford, Clarendon, 1953.; 'beet'). This way not only the ending *a* but the meaning in Hungarian (light, dancing horse) can easily be derived from Greek, as the additional horses could „dance".

After outlining a number of political frauds and logical fallacies concerning Slavic loan words in Hungarian, I am going to discuss an enigma relating to historical sources and linguistic data:

1. Several agricultural loan words in Hungarian are surely from Old-Turkish. Several others seem to have come from Slavic. Yet Ibn Rusta, the Arab geographer, wrote about Hungarians and Slavs in about 930. A. D., basing his information on data probably from about 870 A. D. He said that

the „Hungarians have a lot of cultivated lands. . . The Slavs do not have vineyards or crops" (Gy. Györffy (ed.) *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. 'On the Ancestors of Hungarians and on the Conquest'. Budapest, 1958. pp. 54, 58. Transl. by the present author). How is it possible then for Hungarian to have taken from Slavic languages agricultural loan words? Why was it necessary for an agricultural people to loan these words from peoples who had no agriculture?

2. Recent research by professor Rot and others show that some Slavic loan words in Hungarian, which previously were thought to have come from Western Slavic languages in the Carpathian basin after the Hungarian conquest, were really loan words from Eastern Slavic during an earlier period before the conquest and from somewhere far to the east of the Carpathian basin (Sándor Rot: *A magyar—ukrán nyelvi kölcsönhatás*. 'On Hungarian—Ukrainian Language Contacts'. In: János Balázs (ed.) *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, 1989, pp. 351—385).

3. A number of Hungarian loan words connected with the Christian religion are surely from Old Turkish. Others seem to be related to Slavic. A ciritical approach to historical sources shows that though German and Slavic priests and bishops boasted that they had converted thousands of Hungarians (to Latin Christianity) in the tenth and eleventh centuries, many Hungarians had been converted (to Greek and other Eastern) Christianity probably from the fourth century onwards (cf. Lóránt Bencze, *„Behold Thy Son"*. On the Sources of Bible Translations in Medieval Hungary. Annales Univ. Scient. Budapest. de R. Eötvös nom. S. Lingu. XVIII. Budapest, 1987, 59—64.). During the forty years of communist rule in Hungary linguists, historians and literary historians neglected the study and research of the Christian theology, religion and ecclesiastical law of Medieval Hungary. When they faced religious problems and terms in their reshearches they seem to have been totally disorientated and consequently their statements are of little value.

4. Kniezsa being a brilliant scholar, mentioned in his Introduction that research on the Old-Turkish words in Slavic had not been carried out (op. cit. 16—17.).

5. Recently Galton has proved that „the entire phonological development of Slavic was decisively directed by contacts with the Altaic peoples mentioned (Huns and Avars) who dominated the Slavs till about 800. The Balts remained aloof from these political events and therefore preserved the archaic character of their language, though dialectically differentiated, whereas Slavic till about 1000. A. D. remained remarkably uniform owing to the great mobility of the Slavs as border guards of the Avar Empire. This is also the original meaning of the term »Slavs«, for wich a native derivation is not plausible" (From the English summary of the *Encounter of the phonological systems of Altaic and Slavic*. Scheduled for Juznoslo-

venski Filolog XLVII. 1991.) Galton's evidence shows how improbable and unfounded Kniezsa's and others' etymologies were when they distinguished whether the Slavic loan word in question was from Slovak or Serbian etc. even if there was only an early Hungarian occurrence of that word, except if real cultural and other data happened to prove that the word was really and later taken from a Slavic language. Galton's evidence is also in harmony with the statements of Gyula László, the archeologist (cf. below).

6. Hungarian as a basically Finno-Ugric language became Hungarian from proto-Hungarian under strong Old-Turkish influence. The self-naming *magyar* 'Hungarian' appears only after the seventh century (cf. András Róna-Tas, inaugural lecture at the Hungarian Academy of Sciences, 1991). It is not only loan words relating to agriculture and Christian religion that show this, but even grammatical constructions, which were thought to have been Finno-Ugric, were proved to be Old-Turkish by Finno-Ugric scholars (!) (Gábor Bereczki, *Die Beziehungen zwischen den finnougrischen und türkischen Sprachen im Wolga-Kama-Gebiet*. In: Péter Hajdú — Károly Rédei (editors): Nyelvtudományi Közlemények. 86. Budapest, 1983, 307—314.) The influence of Old-Turkish was probably felt mainly between the fourth and 13th centuries. The Avars had several bishops in the Carpathian basin before (and probably during) the Hungarian conquest (Péter Püspöki Nagy, verbal information).

My theory on the solution of the enigma of the above listed and other historical and linguistic data and my conclusions derived from the same data are as follow:

1. Both Slavic languages and Hungarian developed under a strong Old-Turkish influence in about the same period, probably in the fourth-eighth centuries, as both were surrounded by Old-Turkish speaking peoples.

2. This was the period when the converting of the later Slavic speaking peoples and of the later Hungarian speaking people to Christianity began and was carried out mainly by Greek missionaries and bishops. Onogurs, Huns and Avars, who were all Turkish speaking people, were converted from the fourth century onwards and among them proto-Hungarians and/or Hungarians, probably a bit earlier than Slavs (cf. Bencze, op. cit.).

3. This was the period when both (proto-)Hungarians and (proto-) Slavs learnt agriculture from their surrounding Old-Turkish speaking peoples, again Hungarian a bit earlier than the Slavs (cf. Ibn Rusta above).

1-2-3. give the reasons:

a) why most of the loan words relating to agriculture and the Christian religion are partly from Old-Turkish and are partly thought to have come from Slavic into Hungarian. Almost all of them were really from Old-Turkish both in Slavic and in Hungarian,

b) why are the Hungarians descendents of Huns in ancient Hungarian sagas — both Avars and Huns were Turkish speaking peoples according to Ibn Rusta as well (op. cit. 52),

c) **1-2-3.** indirectly support also the theory of Gyula László, that the second period of Avar invasion in the Carpathian basin was already Hungarian, and his theory indirectly supports mine, even if all the Avars spoke Old-Turkish. Not only Avars but also Hungarians invaded Slavic tribes from time to time and took slaves from among the Slavs as Ibn Rusta mentioned (op.cit. 54.).

Thus the similarity in the Old-Turkish influence on the Hungarian and on Slavic languages was of economic and religious origin, i.e. of agriculture and religion. The difference of Old-Turkish influence was in the Indo-European and Finno-Ugric origins of Slavic and Hungarian respectively (cf. details by Galton, op. cit.). So I would like to repeat Kniezsa's demand: „At this point it is first of all the Turkologists' turn" (op. cit. 18. Transl. by the present author). Therefore it is a great pity that Hungarian linguists have usually had no proper training either in Turkology or in the history of agriculture and of Christian religion.

E. BENKES ZSUZSA *(Budapest)*

Lehetséges-e a szemiotikai szövegtan alkalmazása az iskolai oktatásban?

1. Mielőtt a kérdésre a magam tanítási gyakorlatából vett példákkal válaszolnék, szeretném megjegyezni, hogy Petőfi tanár úr a volt Országos Pedagógiai Intézet kezdeményezésére — hazai egyetemi előadásaival párhuzamosan, Pécsett és Budapesten — több éven át készségesen vállalkozott arra, hogy a szemiotikai szövegtan és a szövegtani megközelítésű műelemzés kérdéseiről ún. intenzív továbbképzéseket tartson általános és középiskolai magyartanároknak.

Előadásai, valamint a *Szöveg, szövegtan, műelemzés* (OPI, Budapest, 1990) című kötetének tanulmányai alapján tettem kísérletet arra, hogy a hallottakat, olvasottakat a 10—14 éves korosztály ismereteihez és képességeihez igazítva tanórák keretében kipróbáljam.

Elsőként a már említett kötet *Kombinatorikus költői játékok* (Adott versek kreatív transzformálásának néhány aspektusa) fejezetének — Weöres Sándor: *Kockajáték* című verséhez készített transzformációs gyakorlatoknak az „irodalomórá"-sítására vállalkoztam: tanárcsoportokkal, illetve a saját és más kollégák tanítványaival oldottuk meg a tanulmányok szellemében készített feladatokat. Arra szerettem volna választ kapni, hogy milyen hatást vált ki tanítványaimból egy olyan szövegmegközelítés, amely a műelemzés hagyományos (kizárólag analitikus) módja helyett, vagy azt kiegészítően az olvasó (újra)alkotó tevékenységére épül, s amelynek lényege az, hogy az elemzésre kiválasztott vers eredeti formájában való bemutatása előtt először annak lényeges jelentéshordozói kompozicionális elemein/elemeivel végzünk kreatív gyakorlatokat.

A tanulók reagálásai, a megoldásaikból tudásukra, a magam további tanári munkájára levonható következtetések igazolni látszottak azt a régi vélekedésemet, hogy az iskolai műelemzések hatékonyabbak lehetnek akkor, ha az egyes művekhez különböző megközelítési módokkal — egy állandó séma kialakulását elkerülve — próbálok közelíteni. Ezeknek a megközelítéseknek a célja — ahogy azt Petőfi S. János idézett tanulmányában hangsúlyozza — „természetesen nem az, hogy a tanulókat költői művek létrehozására serkentse, hanem az, hogy fokozza érzékenységüket a nyelv használata iránt, hogy aktív tevékenység révén ismertesse meg velük (növelje bennük) az olvasás örömét (i.m. 160.)

A kezdeti sikereken felbátorodva harmadik éve rendszeresen próbálom alkalmazni a kreatív megközelítési módokat anyanyelvi és irodalomóráimon. Más, az általános iskolai tantervben szereplő költők általam választott verseihez készített gyakorlatok közül három (Áprily Lajos: *Pilinkézz, porka*

hó; Nagy László: *Liliom-dal*; Nemes Nagy Ágnes: *A gondolj-rám-virág*) a *Szemiotikai szövegtan 3.* kötetében olvasható. (*Szemiotikai szövegtan* 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából. Második rész, 78—104.)

Megjegyzem, hogy azok a most 8. osztályos tanulók, akikkel az említett és a későbbiekben bemutatott gyakorlatokat rendszeresen végezzük, az érvényben lévő anyanyelvi (leíró nyelvtan) tanterv szerint haladnak, azonban 6. osztályos koruk óta fokozatosan ismerkednek meg olyan, a szemiotikai szövegtanban használatos fogalmakkal, mint a szöveg fizikai megjelenési formája; koherencia stb.

2. A továbbiakban a kreatív megközelítési mód iskolai alkalmazását egyetlen gyakorlatsorral, s a hozzáfűzött néhány megjegyzéssel kívánom szemléltetni.

A tanulók (újra)alkotó tevékenységére épülő szövegmegközelítéshez kiválasztott két vers eredeti szövege a következő:

A)

Szerelmes vagyok én. . .

Szerelmes vagyok én,
Vagy tán tűzbe estem?
Nem tudom, de igaz,
Hogy én lelkem testem.

Látjátok pirúlni
Halovány orcámat?
Hajnal-e vagy alkony,
Ami ottan támad?

Hajnal is alkony is;
Örömim hajnala,
Örömim hajnala,
Bánatim alkonya.

Megvallom: nem első
Bennem e szerelem,
De hogy az utósó
Arra esküdhetem.

Szerelmem sasmadár;
Vagy égbe száll velem,
Vagy széjjelszaggatja
Körmeivel szivem.

Nagybánya, 1848

B)

Szerelmes vagyok én. . .

Szerelmes vagyok én;
Megmondjam-e, kibe?
Egy barna kisleány
Hófehér lelkibe!

Hófehér a lelke
Ennek a kislánynak;
Liliomszála ő
Az ártatlanságnak.

Fehér, mint a galamb,
Amelynek képibe'
Isten a szent lelket
Az égből küldte le.

Szállj rám, fehér galamb,
Galambomnak lelke,
Hadd legyek megáldva,
Legyek megszentelve.

Hogyha már hallottam
Szárnyad csattogását,
Hadd halljam egyúttal
Szíved dobogását!

Nagybánya, 1846

A *Petőfi Sándor Összes Költeményei* (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972) kötetben egymás után következő, azonos című, közeli időben és azonos helyen íródott két (A-val és B-vel jelölt) vers különféle hasonlóságokat mutat. Egyaránt hangsúlyos verselésűek; 5-5 négysoros versszakból állnak, a verssorok 6 szótagosak; rímképletük (xaxa) — az A vers 3. versszakától eltekintve (xaa) — szintén megegyezik.

Ugyanakkor az A-vers a szerelemről mint állapotról, a B-vers egy konkrét személyhez fűződő érzelemről szól.

A versek formai közelsége sugallta összekeverésüket. Próbálkozásunk célja az volt — ha a tanulók tudják, hogy vagy egyetlen 10 versszakos vers vagy két 5-5 versszakos vers helyreállítását várjuk tőlük —, a hasonlóságok felismerése mellett fel tudják-e fedezni azt a különbözőséget, amelyet a versek koherenciateremtő elvének tekinthetünk.

A tanulók a kiválasztott verseket és a feladatokat az alábbi formában kapták meg:

A Szerelmes vagyok én,
Vagy tán tűzbe estem?
Nem tudom de igaz,
Hogy ég lelkem, testem.

B Hajnal is alkony is;
Örömim hajnala,
Örömim hajnala,
Bánatim alkonya.

C Hogyha már hallottam
Szárnyad csattogását,
Hadd halljam egyúttal
Szíved dobogását!

D Szerelmes vagyok én;
Megmondjam-e, kibe?
Egy barna kisleány
Hófehér lelkibe!

E Látjátok pirúlni
Halovány orcámat?
Hajnal-e vagy alkony,
Ami ottan támad?

F Szállj rám, fehér galamb,
Galambomnak lelke,
Hadd legyek megáldva,
Legyek megszentelve.

G Hófehér a lelke
Ennek a kislánynak,
Liliomszála ő
Az ártatlanságnak.

H Szerelmes sasmadár;
Vagy égbe száll velem,
Vagy széjjelszaggatja
Körmeivel szivem.

J Megvallom: nem első
Bennem e szerelem,
De hogy az utolsó,
Arra esküdhetem.

K Fehér, mint a galamb,
Amelynek képibe'
Isten a szent lelket
Az égből küldte le.

Feladatok:
Olvasd el figyelmesen a fenti költeményt, és válaszolj a kérdésekre!
1. *Karikázd be* a helyesnek tartott állítás betűjelét!
a) Egyetlen vers tíz versszakát kevertük össze.
b) Két különböző, 5-5 versszakból álló költeményt kevertünk össze.
2. *Ha az a) állítást tartod helyesnek*, állapítsd meg a versszakok eredeti sorrendjét. (A versszakok betűjelével válaszolj!)

Versszak	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
Betűjel										

Ha a b) állítást tartod helyesnek, állítsd helyre a két 5-5 szakaszból álló költeményt. (A versszakok betűjelével válaszolj!)

Az egyik vers:

Versszak	I.	II.	III.	IV.	V.
Betűjel					

A másik vers:

Versszak	I.	II.	III.	IV.	V.
Betűjel					

Indokold a döntésedet néhány sorban, így: Azért *egy* vers, mert . . . vagy Azért *két* vers, mert. . .

3. *Adj címet* a költeménynek!

a)——— b[1] ———
——— b[2] ———

4. Ha úgy döntöttél, hogy két versről van szó, állapítsd meg, miben hasonlítanak, miben különböznek! (Felsorolással válaszolj!)

Hasonlóak:	*Különbözőek*:

5. Melyik *népköltészeti alkotásra* emlékeztet a tíz versszak?

A——— ra, mert———

Húzd alá a tíz versszakban azokat a sorokat, szókapcsolatokat, amelyek alapján a népköltészeti alkotást megnevezted!

6. Ráismertél-e a költőre?

A költő neve:———

Sorold fel néhány (az itt olvasotthoz hasonló) versének címét!

Ezt a gyakorlat- és feladatsort 26 általános iskolai (8.o.) tanuló oldotta meg a tanév eleji ismétlésre fordítandó két egymás utáni irodalomórán. Az ismétlésből következően a feladatlap az eredeti versek helyreállítására vo-

natkozó kreatív gyakorlatokon kívül — sőt arra építve — további, az 5—7. osztályokban tanult ismereteket felidézendő kérdéseket tartalmazott.

Az első órát — különösebb tanári eligazítás nélkül — a feladatok megoldására, a másodikat a tanulók válaszainak összesítéséből levonható (általános és egyedi) következtetések megbeszélésére, illetve az eredeti Petőfi-versek megismerésére fordítottuk. Itt most az *1—3. sz. táblázat* segítségével kizárólag a kreatív gyakorlatok megoldásaihoz kívánok megjegyzéseket fűzni. (Az egyéb feladatokra adott válaszokat szükség szerint csak érinteni fogom.)

Az *1. sz. táblázat* azoknak a tanulóknak a megoldásait tartalmazza, akik a betűjelekkel ellátott tíz versszakot egyetlen versnek ítélték. A *2—3. táblázat* azokét, akik két különböző vers eredeti sorrendjét próbálták meg létrehozni.

(Az 1—3. sz. táblázatok felső részében a tanulók kódja, baloldali oszlopában (2—3. sz. táblázat) az eredeti versszakelrendezés kódsora, a többi oszlopban a megoldások kódsora található. Az áttekinthetőséget biztosítandó mindhárom táblázatban az A-vers versszakait nagybetűk, a B-versét kisbetűk jelzik. A folyamatos vonallal keretezett betűjelek az eredeti verssel azonos választást, a szaggatott vonalú keretek a versen belüli, de más elhelyezést szemléltetik.

1. táblázat

Sorszám / Versszak	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
I.	A	A	E	d	d	A	A	d	A	A
II.	J	E	B	g	A	E	E	g	E	d
III.	H	B	A	k	c	B	B	J	B	g
IV.	c	d	d	A	E	d	d	A	d	k
V.	d	g	g	B	f	g	g	E	g	J
VI.	g	k	k	E	H	k	k	B	k	H
VII.	k	f	H	f	J	f	f	H	f	c
VIII.	f	c	f	H	c	c	c	k	c	f
IX.	E	H	c	c	k	H	H	f	H	E
X.	B	J	J	J	B	J	J	c	J	B

2. táblázat

Sorszám / Versszak	Jel	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
I.	A	H	E	k	B	E	E	B	A	A	E	B	B	A	A	k	A
II.	E	c	B	c	E	B	J	c	E	E	B	E	c	B	E	c	-
III.	B	f	H	f	H	A	H	E	B	B	A	H	E	c	B	f	-
IV.	J	E	k	E	c	J	c	g	g	H	H	c	f	H	H	E	-
V.	H	B	f	B	J	g	B	J	J	J	J	J	H	J	J	B	-

3. táblázat

Sorszám / Versszak	Jel	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
I.	d	d	c	d	A	d	f	A	d	d	d	A	A	d	d	d	d
II.	g	A	A	g	d	k	A	d	k	g	g	d	d	E	g	g	g
III.	k	g	d	A	f	f	d	H	f	k	k	g	g	f	k	A	k
IV.	f	k	g	H	g	c	g	k	c	f	f	k	k	g	f	H	f
V.	c	J	J	J	k	H	k	f	H	c	c	f	J	k	c	J	c

Akár *egyetlen*, akár két vers „felfedezése" mellett döntöttek is a tanulók, a versszakok sorrendjének összeállításában az alábbi, már megszerzett ismereteik segítették őket.

— A tíz versszak lexikai anyagának megfigyelése, elkülönítése;
(pl. hajnal, alkony, öröm, bánat vagy kisleány, liliomszál, ártatlanság, hófehér stb.)

— Az *igék* ragozott alakjainak (pl. megvallom, esküdhetem vagy küldte, szállj stb.) és a *birtokos személyjel* (pl. lelkem, orcám vagy szárnyad, szíved stb.) előfordulásának számbavétele;

— A *névmások* (pl. e, *arra* vagy *ennek, ő, ki*)helye, szerepe;

— Az összetett alakjában népies stílusárnyalatú feltételes, illetve megengedő *kötőszó (hogyha)* szerepe;

— A *metaforák* megfigyelése (pl. sasmadár, fehér galamb stb.)

Az 1. sz. táblázatból leolvasható, hogy mely kódjelű tanulóknak sikerült — a koherenciateremtő elvet megközelítően vagy részlegesen felismerve — a tíz versszakot egyetlen verssé elrendezni.

(Pl. A B/-vers eredeti sorrendbe való beillesztését az A/-vers I—III. eredet és V—IV. felcserélt versszakai közé, legalább három-három eredeti sorrendű versszakblokk létrehozása stb.)

Figyelemre méltó az is, hogy első versszakul valamennyi tanuló a két vers egyikének első versszakát választja. Záróversszakként mindössze két — egyébként közbülső — versszakot jelölnek meg.

(Megjegyzem, hogy a megoldások értékelésekor az utolsónak tartott versszakok megválasztása a későbbiekben a címadást is befolyásolta. A tanulók címváltozatait a *4. sz. táblázat* tartalmazza.)

Az összesítés szerint (1. sz. táblázat) annak a tanulónak (5.) a megoldása tekinthető kevésbé sikeresnek, aki a megadott versszakokból az alábbi „egyetlen" verset állította össze.

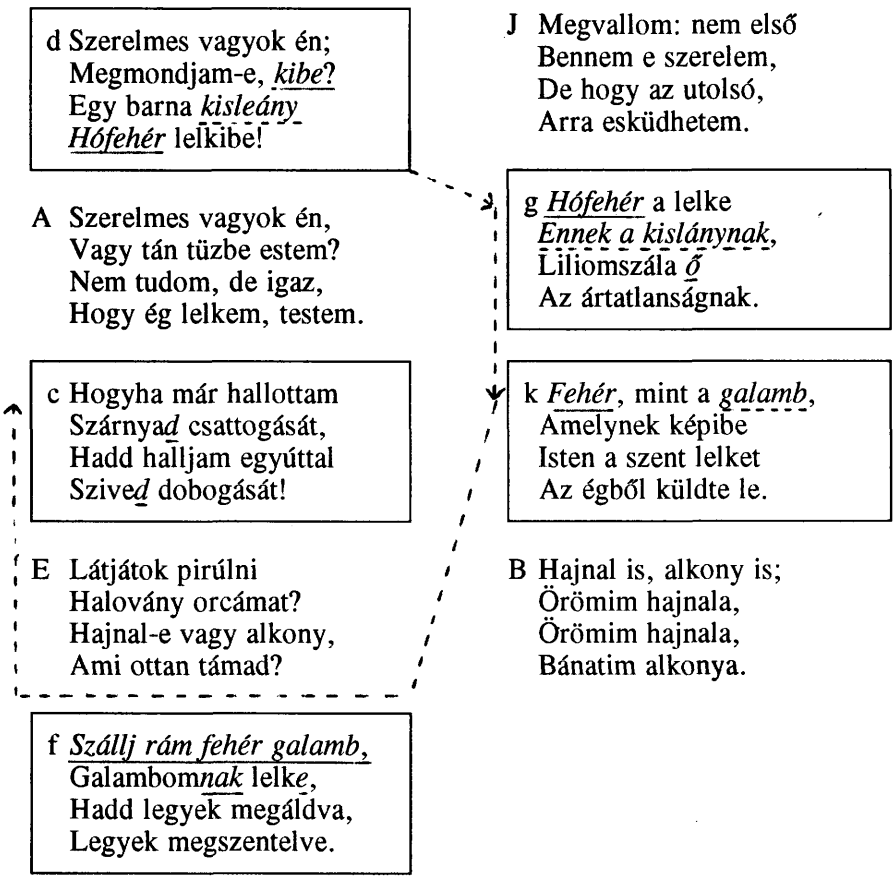

Hangsúlyozni szeretném, hogy a kreatív gyakorlatok értékelésekor nem *jó* és *rossz* válaszokról beszélgetünk, hanem azt kutatjuk — ahogyan azt az 5. sz. tanuló versében keretekkel, aláhúzásokkal részben érzékeltetni próbáltam —, melyek azok a (itt csak) nyelvi elemek, amelyekből a versszakok más, lehetséges sorrendjére következtethetünk.

A *2—3. számú táblázat*ban összesített megoldásokra vonatkozóan a következőket emelem ki:

— A tanulók többségének a *B/-vers* versszakai sorrendjének a megállapítása volt könnyebb. Négyen (9; 10; 14; 16) „felfedezték" az eredeti verset. Többen csak egy (4; 5; 6; 8; 11; 13) vagy két (1, 2, 7, 12) versszakot „emelnek" át az A/-versből.

— Az *A/—vers* helyreállítását — a IV—V. versszakot felcserélve — három (8; 9; 13) tanuló oldotta meg, a többiek megoldása tartalmaz bizonyos megfeleléseket (pl. az EB, HJ, GJ stb. versszakok egymás mellé rendelését), az eredeti sorrend megtalálását a 16. sz. tanuló — időhiány miatt — befejezetlen válaszai sejtetik.

Ennek a csoportnak a megoldásait az előzőekben leírtakhoz hasonlóan egy, a koherenciateremtő elvet nem érvényesítő *A/-vers* (15.) és a már ismert *B/-vers* összevetésével beszéltük meg.

A 15. sz. tanuló megoldása a következő:

k Fehér, mint a galamb,
Amelynek képibe'
Isten a szent lelket
Az égből küldte le.

c Hogyha már hallottam
Szárnyad csattogását,
Hadd halljam egyúttal
Szíved dobogását!

f Szállj rám, fehér galamb,
Galambomnak lelke,
Hadd legyek megáldva,
Legyek megszentelve.

E Látjátok pirúlni
Halovány orcámat?
Hajnal-e vagy alkony,
Ami ottan támad?

B Hajnal is, alkony is,
Örömim hajnala,
Örömim hajnala,
Bánatim alkonya.

4. sz. táblázat

T	Egyetlen vers
1.	Szerelmem, a fehér galamb
2.	Szerelmem, sasmadár
3.	A legmélyebb szerelem
4.	A fehér galamb szerelme
5.	A szerelem
6.	Szerelmes vagyok én
7.	Fehér galamb
8.	Barna hajú fehér galamb
9.	Szent szerelem
10.	Lelkem, fehér galamb

T	A/-vers	B/-vers
1.	-	Szeretni
2.	Szerelem	-
3.	Örömim hajnala	Szerelmes vagyok én
4.	Hajnal is, alkony is	Szerelmes vagyok én
5.	Szerelem hajnalon, alkonyon	A fehér galamb szerelme
6.	Kételyek	Hidd el nekem
7.	Öröm	Galambomnak
8.	Égi szerelem	Szerelem
9.	Szerelmes vagyok én	A hófehér lelkű lány
10.	A szerelem érzései	Ártatlan szerelem
11.	Hajnal-e vagy alkony	Szerelmes vagyok én

12.	-	-
13.	Hajnal-e vagy alkony	Szerelmes vagyok én
14.	A szerelem tüze	Fehér galamb
15.	-	-
16.	-	-

Lényegében a kreatív gyakorlatokhoz tartozott a döntések indoklása; a hasonlóságok, különbségek felsorolása és a címadás. A leggyakrabban előforduló tanulói válaszokból idézek szó szerint néhányat.

— *Egyetlen vers, mert*: „egy témáról, szerelemről szól"; „a versszakok lényege ugyanaz"; „a versszakok formailag megegyezhetnek és tartalmilag összefüggenek".

— *Két vers, mert*: „az egyikben a szerelemről, a másikban a valaki utáni vágyakozásról van szó"; „egyikben a költő saját magáról, a másikban a szeretett lányról ír"; „eltérőek a hasonlatok"; „más kulcsszavakat találtam"; „két kezdő versszak nem lehet" stb.

— A *hasonlóak* kérdésre a versszakok száma, verssorok száma, szótagszám, rímképlet; a *különbözőek* kérdésre a téma (tartalom), hasonlatok, metaforák kifejezésekkel válaszolnak legtöbben.

Az 5—6. számú kérdésekre adott válaszok értékelésével kapcsolatban — minthogy azokat szándékosan kapcsoltam a kreatív gyakorlatokhoz — csak annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy a (itt most már) jó vagy hibás tanulói válaszokat elsősorban arra használtam fel, hogy a szilárdnak tekinthető ismereteket ismételve, az elfelejtett vagy meg nem tanult/tanított ismereteket pedig folyamatosan pótolva gyakoroljunk, rögzítsünk a tanév folyamán.

Tapasztalatból tudom, hogy bennünket, tanárokat egy-egy, a hagyományostól eltérő szövegmegközelítési mód hallatán a „mennyit"—„hogyan"—„mikor" kérdések foglalkoztatnak.

A „mennyit"-re és a „hogyan"-ra egy lehetséges válasz a bemutatott gyakorlatsor. A „mikor"-ra pedig ennek az egy példának az esetében is többféle válaszlehetőség kínálkozik.

Ilyen típusú feladatsorok készíthetők különböző tanítási egységekhez (pl. Petőfi Sándor élete és költészete; a népköltészet hatása a műköltészetre stb.) Bármely elméleti ismeret (irodalomelméleti, poétikai, szövegtani stb.) elsajátíttatása, felidéztetése megoldható kreatív gyakorlatokkal. Még a különböző célú órák (összefoglalás, ismétlés, ellenőrzés, számonkérés) is változatosabbá tehetők alkalmazásukkal. (A gyakorlatok más, a tanulók ismereteit, képességét fejlesztő hatásáról itt nem kívánok szólni.)

Tisztában vagyok azzal, hogy egy-egy kreatív gyakorlatsor összeállítása időigényes, s megköveteli, hogy a tanár tisztában legyen — jelen esetben — a szemiotikai szövegtan elméletével, szemléletével.

3. Megéri-e? — tehető fel egy újabb kérdés? Két és fél év tanítási tapasztalatának birtokában nem érzem elhamarkodott megállapításnak, hogy — a kreatív gyakorlatok rendszeres alkalmazása következtében — tanítványaim fogékonyabbá váltak a költészet iránt. Számomra pedig minden feladatsor összeállítása, elemzése szellemi gazdagodást jelentett.

„. . .A mai médiumok között felnövő gyerek másképp hall és másképp olvas, mint mi hallottunk és olvastunk annak idején. Ha ezzel nem számolunk, azokban sem tudjuk életben tartani az olvasásra való készséget, akikben még(!) megvan, nem beszélve arról, hogyan tudunk igényt támasztani azokban, akikben ez (még vagy már) nincs meg." — írja Petőfi S. János. (*Szöveg, szövegtan, műelemzés*. OPI, 1990. 210.)

Úgy vélem, idézett gondolata a „mennyit"—„hogyan"—„mikor" kérdéseink után szükségképpen felteendő „miért"-re is válasz.

BERARDI HORTOBÁGYI ILDIKÓ *(Róma)*

A magyar nyelv oktatása Itáliában Várady Imre és Tóth László munkásságának tükrében

Az olaszországi magyartanítás hagyományai a múlt század első felére nyúlnak vissza. 1827-ben Rómában, *Grammatica ungherese. Ad uso degli italiani* (Magyar nyelvtan. Olaszok használatára) címmel jelent meg az első, olasz anyanyelvűeknek olaszul megírt magyar nyelvtan, melynek szerzője Deáky Zsigmond. Deáky művét sorban követte több nyelvkönyv. Különösen termékeny volt az 1880-as éveket követő két évtized, amikor a fiumei iskolákban folyó magyartanítás céljaira egymás után öt könyv jelent meg. Ez az időszak nemcsak a magyar mint idegen nyelv oktatásának kiszélesedéséhez, elmélyüléséhez járult hozzá, hanem utat nyitott az olasz—magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok és más tudományos tevékenységek kibontakozásának is.

A húszas évek elejétől az európai fővárosokban működő magyar intézetek tevékenysége lendületes fejlődésnek indult. Az intézetek munkájában jelentős szerepet kapott a magyar nyelv oktatása is. Rómában — a magyar nyelv és irodalom iránti egyre fokozódó érdeklődés eredményeként — 1926-ban a Kelet-Európai Intézet is indított magyar nyelvi tanfolyamot, és Várady Imrét kérte fel egy, az előzőektől különböző, a kor valóságos igényeinek megfelelő új nyelvkönyv megírására.

Várady Imre ebben az időszakban (1927 és 1936 között) a Római Magyar Akadémia titkára és egyetemi magántanár volt. Magyar nyelvi tanfolyamain szerzett gyakorlati tapasztalatai alapján választotta meg módszerét nyelvkönyvének megírásához, mely 1931-ben *Grammatica della lingua ungherese* (A magyar nyelv nyelvtana) címmel jelent meg.

A könyv koncepcióját korának társadalmi háttere határozta meg. Az igények akkor nem a gyakorlati nyelvtanulásra irányultak. A magyar nyelvet megismerni kívánó olasz közönség egy szűk rétegből került ki. Érdeklődéséből, kulturális szintjéből, iskolai végzettségéből adódóan a magyar tanulók igénye és célja nem egy mai értelemben vett beszédközpontú nyelvelsajátítás, hanem inkább csak a nyelvi rendszer elméleti ismerete volt, hogy annak birtokában a magyar irodalmat megközelíthessék. Várady munkája tudatosan ennek a rétegnek szólt. A hagyományos magyar nyelvtani kategóriákban gondolkodva ennek alapján építette fel leíró nyelvtanát. Előszavában ezt a koncepcióját így fogalmazta meg: „. . .akik a magyar nyelv iránt érdeklődnek szinte kizárólag a művelt emberek körébe tartoznak, akik felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek, és szakmai, vagy egyéni érdeklődésből filológiai és irodalmi tanulmányokkal kapcsolatos tevékenységet folytatnak, és akiket elsősorban nem néhány könnyű kifejezés gyors elsajá-

títása érdekel, hanem a nyelv mély ismerete. Egy részük megelégszik a nyelv strukturális és fonetikai felépítésének ismeretével, mások a nyelv megismerésén keresztül az irodalmi alkotásokhoz akarnak eljutni. De mindannyian megegyeznek abban, hogy a gyakorlati módszerrel szemben a leíró nyelvtani, tudományosan rendezett módszert helyezik előnybe, vagyis az induktív módszerrel szemben a deduktív módszer alkalmazását tartják megfelelőnek".[1] Ezt a koncepciót követve nyelvkönyve alapos, analitikus munka, melyben azonban nem érvényesülnek a kommunikációs elvek és a beszédközpontúság.[2] Várady azonban szükségét érezte egy rövidebb, gyakorlatiasabb magyar nyelvtan közrebocsátásának is, melynek első kiadása 1949-ben jelent meg szintén *Grammatica della lingua ungherese* (A magyar nyelv nyelvtana) címmel.[3] Céljában és tartalmában eltér előző munkájától, de módszertani felépítésében megegyezik azzal. Célja az volt, hogy röviden, a lényegesebb nyelvtani szabályok egyszerű leírásával bevezesse a magyar nyelvbe azokat az olaszokat, akik nyelvtanár nélkül, autodidakta módon gyakorlati vagy nyelvészeti érdeklődésből, vagy a magyar irodalom eredeti nyelven való megközelítése céljából kívánnak magyarul tanulni. Rövid nyelvtana egyszerre szól utazóknak, kereskedelmi levelezőknek és nyelvészeknek.[4]

Az irodalomtudós Várady Imrét a magyar nyelvtanítás módszertani kérdései kevéssé érdekelték, ő elsősorban az olasz—magyar kulturális és irodalmi kapcsolatokkal, színházzal foglalkozott; Tóth Lászlót viszont a módszertani problémakör vonzotta leginkább. Sokrétű, széleskörű és termékeny tudományos munkásságában elsősorban ez az alkalmazott nyelvészeti jelleg emelkedett ki mind elméleti, mind gyakorlati téren.

Tóth László 1928-ban a pécsi egyetem bölcsészeti karára olasz—latin szakra iratkozott be, emellett a magyart harmadik szakként végezte el. 1930—31-ben a tanári alapvizsga letétele után ösztöndíjasként egy évet töltött Rómában, ahol megismerte a Római Magyar Akadémia akkori titkárát, Várady Imrét. 1935-től a Római Magyar Intézet titkári teendőinek ellátásával bízták meg és a római egyetemen magyar lektorrá választották. Az egyetemen jól „beletanult" a magyar nyelv tanításának mesterségébe, módszertannal foglalkozott és elődei nyelvtanain túl, saját jegyzeteiből tanított. Ezek alapján egy új rendszerben kidolgozott magyar nyelvtant írt, melyről akkori főnöke (Várady Imre), amikor átnézte, ennyit modott: „Érdekes a fölépítése". A kész könyvet a Nápolyi Keleti Intézetnek ajándékozta, ahol azután — a Minisztérium utasítására — megszervezte a magyar lektorátust és beindította a magyar nyelv és irodalom tanítását.

1943 szeptemberében hazahívták Magyarországra, ahonnan 1946 októberében tért vissza Itáliába és végleg ott is maradt.

Tóth László tevékenysége Várady Imrééhez képest más irányzatot képviselt. Hallgatói egyetemisták voltak, akik más alapokról indultak, összetételükben, igényeikben és céljaikban is különböztek Várady közönségétől.

Az idegennyelv-tanítási szemlélet is világszerte változóban volt. A valamikori nyelvközpontú módszert az egyre jobban terjedő, gyakorlatias jellegű, „beszélgetve tanítás" direkt módszere váltotta fel. Tóth László is ezt a felfogást próbálta a gyakorlatban megvalósítani, a magyar nyelvre alkalmazni. A kor változásait és az igények módosulását követve az elméleti nyelvtani rendszerezésen túl a beszélt, élő nyelvet is meg akarta tanítani. Törekvéseiből végül is egy „köztes" jellegű munka született, mely se nem tiszta leíró nyelvtan, se nem a kommunikációra épülő, beszédközpontú nyelvkönyv. Első kiadása 1939-ben Nápolyban jelent meg *La lingua magiara* (A magyar nyelv) címmel. Ezt három újabb kiadás követte,[5] melyet a szerző minden alkalommal javított, részben átdolgozott, bővített, de vezérfonalán nem változtatott.

Külön tanulmányokban rendszeresen foglalkozott a magyar nyelv tanításának problémáival, módszertani kérdésekkel és nyelvészeti problémákkal. Több ízben és több aspektusból közelítette meg és vizsgálta ezt a kérdéskört. 1943-ban igen értékes publikációja jelent meg *Az olaszországi magyartanítás módszertani alapvetéséről*.[6] Munkájában a helyi viszonyok, az olasz karakter, az olasz szellem szem előtt tartásával általános elméleti alapot fektetett le egy megfelelő nyelvtanítási módszer kidolgozására a magyar nyelv olaszországi egyetemi és főiskolai tanítására vonatkozóan, figyelembe véve az olasz pedagógiai irodalomnak az idegennyelv-tanítási módszertanra vonatkozó és vonatkoztató korabeli nézeteit. Tanulmánya gyakorlatilag egyedülálló módszertani munka, amely kizárólag a magyar nyelvnek Olaszországban történő egyetemi és főiskolai szinten és specifikus céllal történő tanítását tárgyalja.

Alapvetőnek tartja azt a tézist, hogy a modern élőnyelv-tanítási módszer abból az általános elméleti alapból indul ki, hogy „. . .az a módszer lesz a leghelyesebb, és a 'legtermészetesebb', amelyet magából a nyelvtanulás lelki folyamatából vezetünk le, s amely tehát azzal párhuzamos".[7] Az idegen nyelv tanulásának folyamatát konkrét tényezők határozzák meg: az idegen nyelv tanítója, a hallgatóság, a nyelvtanulás célja és anyaga. A tanítás módszerét ezekből az összetevőkből kell levezetni, ennek megfelelően kell felépíteni és kidolgozni. Tóth László munkája alapos tudományos felkészültségre, elméleti és gyakorlati tevékenységre, megfigyelésre épült. Szakmai tudása, hozzáértése, jó pedagógiai érzékkel párosult. Pontos leírását adja az idegen nyelv oktatójára vonatkozó elvárásoknak, a hallgatóság összetételének, az egyetemi oktatás céljainak, mivel az anyag összeállítását, kidolgozását „. . .az elérendő cél szempontjából kell meghatároznunk".[8] A nyelvi képzés egyrészt a hallgatók és a magyar kultúra közötti valóságos, mély és maradandó kapcsolat kialakítását célozza, másrészt eszköz „. . .minden irányú irodalmi, történelmi, irodalomtörténeti, politikai, gazdasági stb. magyar könyv olvasására, megértésére. . . Olyan minőségű és olyan mennyiségű nyelvtudást kell nyújtanunk, amely önmagában is elégsé-

ges arra, hogy a végzett egyetemi hallgató azt magyar irodalmi- és szakkönyvekből önmaga gyarapíthassa. A nyelvi képzés végső célja a funkcióképesség elérése, azaz az anyanyelvi funkcióképességi nívó minél jobban való megközelítése idegen nyelven."[9]

Tematikája következetes, pontosan megfelel az akkori egyetemi nyelvtanítás követelményeinek. Tóth szerint feltétlenül azt az elvet kell szem előtt tartani, hogy: „Alapos nyelvi oktatással meg kell nyitni az utat és bizalmat kell ébreszteni saját szakmunkáink iránt, azokon keresztül kell bemutatkoznunk és arra kell törekednünk, hogy a rólunk szóló ismereteket azokból merítsék. . . . Nekünk tehát nem beszélni, írni, előadásokat tartani és szervezni kell, hanem inkább munkánkkal odahatni, hogy annak alapján mások beszéljenek, írjanak, tartsanak és szervezzenek előadásokat, azaz nem aratnunk kell, hanem vetnünk."[10]

A kitűzött tanítási célnak megfelelően pontosan felvázolja a tanítandó nyelvi és irodalmi anyagot, melyek gondosan és kölcsönösen kiegészítik egymást. Konkrét pontokban megfogalmazza módszertani javaslatait, majd külön fejezetben rátér a módszer alkalmazásának leírására. Rámutat a két nyelv közötti különbségekre, kiemelve a magyar nyelv sajátosságait, megvilágítva annak természetét, feltárva azokat a nehézségeket, melyekkel az olasz anyanyelvi hallgatók találkoznak. Tóth László a nyelvtani anyagból való kiindulást tartja célravezetőnek és ebben a szellemben írja nyelvkönyvét is. Meggyőződése, hogy „. . .nem a szövegből kell kiindulnunk, hanem a nyelvtani törvényből, ami talán meredekebb, de az egyenes és rövid idő alatt, biztosan a célbavezető utat jelenti".[11] Ennek megfelelően konkrétan meghatározza a tanítandó nyelvtani anyag vázlatát, mely egy kimerítő szótani rész után egy rövid mondattani összefoglalást és szóképzéstani függeléket tartalmaz.

1947-ben megjelent nyelvkönyve, melynek címe: *Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese* (A magyar nyelv elméleti-gyakorlati nyelvtana),[12] azonban sokkal inkább elméleti, mint gyakorlati. Koncepciójában új és eredeti, hogy a magyar nyelv teljes strukturális felépítését tartalmazza szisztematikusan összefoglalva, szemléltető, jól megszerkesztett táblázatokkal (bár itt megjegyzendő, hogy az ilyen típusú ábrázolás, mely szokatlan és meglehetősen szubjektív módon összegezi a magyar nyelvtant, nem mindenki számára egyértelmű), de ugyanakkor szembe ötlik, hogy különös módon nem valósítja meg teljes mértékben elméleti téziseit, nyelvtana nem tiszta tükörképe lefektetett elméletének. A nyelvtan tanítását túlértékelve nem érvényesíti a kommunikációs elvet, nincs összefüggő szöveganyaga, példamondatai elsősorban közmondások, irodalmi példák, és a beszélt nyelvből vett egy-két, egymástól független kifejezés, mely a nyelvhasználat elsajátítására nem elegendő. Munkájában a fokozatosság elvét sem érvényesíti, holott ő maga is alapvetőnek tartja és más nyelvkönyvek módszertani hibájaként kifogásolja.[13]

A magyar nyelv és irodalom tanításának olaszországi problémáiról 1975-ben Padovában megtartott konferencián[14] mutatta be könyvének ezt a negyedik, megújított kiadását, mely nem kevés ellenvéleményt váltott ki a résztvevők körében. Az egyik legvitatottabb pont éppen az említett ragozási rendszerek grafikus ábrázolása, vagyis annak gyakorlati haszna és alkalmazhatósága volt.[15] A szerző maga is elismerte, hogy teljesen elméleti, de elméleti szinten teljesen tisztának ítélte, amit elegendőnek tartott, lévén, hogy ez volt kitűzött célja. A magyar nyelvet saját szerkezetének megfelelően analitikus módszerrel elemeire, igekötőkre, ragokra, névutókra bontva ábrázolta és nyelvtanának negyedik kiadásában így jutott el az analízistől a ragok, jelek és képzők szintéziséig.[16] Nem tekintette befejezettnek ezt a típusú ábrázolást, szándékában állt a teljes magyar nyelvtant feldolgozni ezzel a módszerrel, ami végül nem valósult meg. A szerző meggyőződéssel védte nézeteit és határozottan állította, hogy könyve célravezető. „Én azt mondom, hogy ehhez az agglutináló nyelvhez, mely a magyar, a legrövidebb utat mai napig én találtam meg. Ez a legjárhatóbb, legrövidebb és legbiztosabb út. Ez határozott meggyőződésem."[17]

Többen túlzottnak találták a sok közmondást, irodalmi részletet és jogosan kifogásolták a beszélgetési szövegek hiányát, valamint nem értettek egyet az olvasási gyakorlatokkal, melyek viszont, tapasztalatom szerint, nagyon hasznosak és jók.

Tóth László professzor nyelvkönyvének érdemeit és jelentőségét nem lehet elvitatni, sem figyelmen kívül hagyni a magyar mint idegen nyelv olasz anyanyelvűeknek, nem célnyelvi környezetben történő oktatása során. Véleményem szerint nyelvtani rendszere és rendszerezése mindmáig hasznosítható, de inkább azok számára, akik már megfelelő nyelvi alapismeretekkel rendelkeznek és egy rendszerező nyelvtani összefoglalóra van szükségük. A korszakok, a társadalmi háttér változásaival módosulnak az igények, az elvárások és ez következésképpen meghatározza a könyvek felépítését. A nyelvkönyvek mind koncepciójukban, mind nyelvezetükben természetszerűleg elavulnak, anélkül azonban, hogy eredeti értékükből veszítenének, hiszen saját korukban szerepüket betöltötték, az akkori kitűzött céloknak megfeleltek.

Napjainkban a magyar mint idegen nyelv, egyetemi szinten történő tanítása nem korlátozódhat a leíró nyelvtanra, hanem ki kell terjednie a gyakorlati nyelvhasználatra is, amelynek alapvető eleme és tükrözője a szöveg, melynek értelmesnek, érdekesnek, élőnek, nyelvileg helyesnek kell lennie. A módszer megválasztásánál úgy, ahogy nem helyes a nyelvtan teljes elvetése, helytelen annak túlértékelése is. Feltétlenül a fokozatosság elvét kell követni a könnyűtől a nehéz felé, az egyszerűtől az összetett felé haladva. Meg kell találni és egyensúlyt kell kialakítani a nyelvtanközpontú és szövegközpontú megközelítés között. Ezt eddig a legeredményesebben Fábián Pál nyelvkönyve valósította meg.[18]

A római egyetemen való több éves tanítási tapasztalatom azt bizonyítja, hogy a tudatos nyelvtani alapokra épített beszédközpontú nyelvoktatás a legcélravezetőbb, mely rámutatva a két nyelv közötti különbségekre, megvilágítva a magyar nyelv sajátosságait, a nyelvtani struktúrákat valódi, élő kommunikációs szituációkon keresztül mutatja be és gyakoroltatja a leírt nyelvtani szabályokat. A hallgatók azon túl, hogy elsősorban érteni és beszélni szeretnék a nyelvet (tehát kommunikációs céljaik vannak), ugyanakkor igénylik és keresik a magyarázatot a különböző nyelvi formákra, a nyelvi szerkezetek, a nyelv felépítésének megértésére.

Jelenleg a vázolt igények kielégítésére egy audiovizuális eszközöket is felhasználó „*Corso audiovisivo della lingua ungherese*" (Audiovizuális magyar nyelvtanfolyam) ideiglenes címmel új magyar egyetemi jegyzeten dolgozom, mellyel az olaszországi egyetemi hallgatók magyarnyelv-tanításában évek óta meglévő hiányt szeretném pótolni.[19]

Jegyzetek

1 Emerico Várady: *Grammatica della lingua ungherese* (A magyar nyelv nyelvtana). Roma, 1931, Istituto per l'Europa Orientale. VI—VII.
2 Ezzel kapcsolatban Otto Jespersen 1904-ben *How to teach a foreign language* című könyvében olyan alapvető kritériumokat fogalmazott meg, melyek még a mai napig sem hagyhatók figyelmen kívül.
3 Emerico Várady: *Grammatica della lingua ungherese* (A magyar nyelv nyelvtana). Ed. „Le lingue estere", Firenze, 1949.; 2. kiad. Firenze, 1965, Valmartina Ed.
4 Emerico Várady: *Grammatica della lingua ungherese* (A magyar nyelv nyelvtana). Firenze, 1965. 5—6.
5 László Tóth: *La lingua magiara* (A magyar nyelv). 1. kiad. Nápoly, 1939.; 2. kiad. Bari, 1948.; 3. kiad.: *Grammatica ungherese* (Magyar nyelvtan). Bari, 1964.; 4. kiad.: *Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese* (A magyar nyelv elméleti-gyakorlati nyelvtana). Nápoly, 1974.
6 Tóth László: *Az olaszországi magyar-tanítás módszertani alapvetése*. Bp. 1943, Exodus.
7 Tóth László i.m. 20.
8 Uo. 29.
9 Uo. 26.
10 Uo. 28—29.
11 Uo. 39.
12 László Tóth: *Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese* (A magyar nyelv elméleti-gyakorlati nyelvtana). Nápoly, Istituto Universitario Orientale di Napoli, 1974.
13 V.ö. Tóth László: *Az olaszországi magyar-tanítás módszertani alapvetése*. 49., 52.
14 *Convegno sui problemi dell'insegnamento della lingua e letteratura ungherese in Italia* (Konferencia a magyar nyelv és irodalom tanításának problémáiról Olaszországban), Padova, 1975., 100—136.
15 Tóth László felszólalását, melyben nyelvkönyvét bemutatta igen élénk vita követte, melynek során a különböző megjegyzésekre válaszolva a szerző módszerét és választásait igyekezett minél kimerítőbben alátámasztani. Vö. *Convegno*. . . (Konferencia. . .), Padova, 1975.; lásd: Fábián Pál hozzászólása 122—123.

16 *Convegno. . .* (Konferencia. . .), Padova, 1975. 134.

17 Uo. 136.

18 Pál Fábián: *Manuale della lingua ungherese* (A magyar nyelv kézikönyve). Bp., 1970, Tankönyvkiadó. Fábián Pál munkája a nyelvoktatási módszertan szempontjából változást hozott az előző könyvekhez képest és az olaszoknak írt nyelvkönyvek közül a legmodernebbnek tekinthető, melyet újabb nem követett. Bár a legjobban felel meg a modern nyelvoktatás szempontjainak, szem előtt kell tartani, hogy immáron több mint 20 évvel ezelőtt íródott.

19 Ennek előzményeként az egyetemi nyelvi laboratóriumban folyó oktatáshoz a magyar nyelvtan begyakorlását célzó jegyzetet és hangszalagot készítettem, melyet 1987-ben *Corso teorico-pratico della lingua ungherese (Compendio di fonetica e morfologia per l'uso in laboratorio linguistico)* (Elméleti-gyakorlati magyar nyelvtanfolyam. Fonetikai és morfológiai kompendium nyelvi laboratóriumi használatra.) címmel a római egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke jelentette meg.

MADELAINE CSÉCSY-SOMJEN *(Willowdale)*

Miért nehéz nyelv a magyar?

Engedjék meg, hogy egy anekdotával kezdjem.

Néhány évtizeddel ezelőtt, Párizsban, a College Sévigné nevű jóhírű magán-középiskolában a francia nyelv tanítására kaptam megbízást, bármilyen hihetetlenül hangzik is ez. No, csak az alsó tagozatban, a hajdani gimnázium 1. és 2., a mai általános iskola 5. és 6. osztályának megfelelő korú francia kislányoknak kellett franciát tanítanom. Ahogy Magyarországon a magyar órán tanulunk magyart. Az igazgatónő, aki ezzel megbízott, nyilván kielégítőnek tartotta francia tudásomat, és ezt így magyarázta, szórul-szóra: „Az Ön anyanyelve olyan nehéz, hogy ez után már minden más nyelv, a francia is könnyűnek tűnhetett."

Ez persze megmosolyogni való naivság, hiszen az anyanyelve senkinek sem tűnik nehéznek, tárgyilagosan nézve bármennyire komplex is, arról nem is szólva, hogy egy második, harmadik vagy x-edik nyelvnek idegen nyelvként való tanulása jóformán semmiben sem hasonlít az anyanyelv elsajátításának folyamatához. Ez az érvelés mégis jellemző arra, hogy nyelvünk milyen hírhedetten nehéz nyelv hírében áll külföldön.

Itt persze nyomban egy megszorítást kell tennünk. Az, hogy egy idegen nyelvet mennyire érzünk könnyűnek vagy nehéznek, teljesen relatív fogalom: attól függ, hogy az az idegen nyelv mennyire hasonlít anyanyelvünkhöz vagy mennyire tér el tőle, mind szókészletében, mind nyelvtani szerkezetében, mind hangállományában, (vagy, ahogy a szakmabeli zsargonban mondanák, mennyi közöttük az interferencia és a transzfer). A magyar nyelv toldalékos, agglutinációs szerkezetében például, amely annyira meghökkentő a nyugati nyelvekből érkező tanuló számára, egy finn, török sőt japán nyelvű diák is otthonosan érezheti magát. Kiejtés szempontjából pedig úgy látszik, mintha a környező népek fiait segítené a Kárpát-medencében nagyjából közös artikulációs bázis. Itt, mi, most csak a nyugat-európai nyelveket, német, francia, angol, skandináv stb. beszélő próbálkozók sajátos nehézségeire fogunk szorítkozni.

Ezeknek a nehézségeknek nagy része persze köztudomású. Egyrészt a szókészlet, amely — ahogy mondani szokták — „nem hasonlít semmihez"; a Budapestre érkező turistának a feliratok valóban semmi fogódzót nem kínálnak. Másrészt nyelvünk már említett toldalékos szerkezete. És itt még a flexionális nyelvet beszélő németek sincsenek nagy előnyben az angolokkal vagy a franciákkal szemben, hiszen a toldalékolás lényege éppen az, hogy nemcsak egy, hanem két, három, esetleg négy toldalék is követheti egymást: *ház-a-i-tok-ból, ír-hat-ná-tok.*

Tegyük hozzá, hogy nemcsak az egymást követő toldalékok megválasztása és helyes sorrendbe fűzése a nehéz, még csak nem is a magánhangzó illeszkedés elve, hanem az ehhez járuló, nekünk természetesnek tűnő tő-elváltozások, vagy a kötőhangoknak a magánhangzó-illeszkedésen belül jelentkező különbségei, például *i* vagy *o*, ami megannyi csapdát és buktatót jelent a szerencsétlen tanulónak, s amelyekre a magyar anyanyelvű tanár — ez, azt hiszem, közös tapasztalata mindnyájunknak — jóformán csak akkor döbben rá, csak akkor „fedezi fel" őket, amikor tanítani próbálja az anyanyelvét

A köztudomású nehézségek leltárába tartoznak természetesen az igekötős igék is; a puszta igével való szembenállásuk (megyek vagy elmegyek?), az igekötő elválása vagy hátravetése (elmegyek, nem megyek el, el kell mennem), nem is szólva a megválasztásáról (el, meg, stb.) A leltár legvégére tenném a kettős igeragozást, amely a magyar nyelv sajátossága és leghírhedettebb nehézsége, s amelynek a tökéletes elsajátítását egy idegen tanulótól egyszerűen nem lehet elvárni.

De mindezeken, a szókészletből s a nyelvtani szerkezetből adódó köztudomású nehézségeken ma csak átsiklunk — és nem térek ki ezúttal arra sem, hogy ezeket a valóban komoly nehézségeket, tanári tapasztalatom és nyelvészi meggyőződésem szerint milyen tanítási módszerrel lehet, ha nem is eltörölni, de lényegesen enyhíteni. Mai előadásomban két kevésbé köztudomású és pontosan körülhatárolható problémakörre szeretnék kitérni: egyrészt a magyar nyelv *fonológiai rendszerének a morfológiával való összefüggéséből* eredő buktatókra, másrészt pedig néhány szót a szintakszis, a szórend kérdéséről.

Köztudomású, hogy a magyar nyelv fonológiai rendszerét — a nyugateurópai nyelvekétől eltérően — a mennyiségnek, vagyis a hosszú és rövid hangok szembenállásának a jelentés-megkülönböztető szerepe jellemzi, mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók körében:

török törők tőrök
korok kórok kórók
írok írók stb

— hogy a tisztára mennyiség-különbségen alapuló fonológiai párokkal kezdjem. Ahol a mennyiség-különbséget még bizonyos minőségbeli, hangszínbeli különbség is aláfesti —

házat házát hazát
véres verés veres

— ott némileg módosul a helyzet, de itt is a mennyiség-különbség a döntő (gondoljunk csak a palóc nyelvjárásra). Erre még visszatérünk.

A mássalhangzók körében kettőzéssel jelezzük írásban a mennyiségkülönbséget:

ara/arra
akol/akkor

de ez csak írásmód kérdése, itt is mennyiség-különbségről van szó.

Nos, mivel az effajta mennyiség-különbségek a nyugat-európai nyelvekben csak nagyon másodlagosan, nagyon szórványosan jelentkeznek, és semmiképpen sem épül erre a hangok rendszere (legtöbb esetben csak variánsokról van szó, nem fonémákról), az ezeknek a nyelveknek egyikéből érkező tanuló nem tud eléggé figyelni ezekre a különbségekre, nem képes komolyan venni őket. Egy valóságos figyelem-átképzésen, átálláson kell keresztülmennie a tanár segítségével, hogy a mennyiség-különbségeknek ezt az értelem-megkülönböztető szerepét felfogja. Miért fontos ez ennyire?

Nyomban mondjuk is meg, hogy nem a szókincsben található úgynevezett minimális párok miatt. Hiszen még ha hibásan értjük, ejtjük vagy olvassuk is a megkülönböztetést hordozó fonémát, a legszűkösebb szövegkörnyezet is nyomban feloldja a téves értelmezés veszélyét.

Őrök és *örök*. De az egyik olyan szövegkörnyezetbe fog kerülni, mint „Fegyveres őrök álltak az ajtó előtt" a másik pedig, hogy „Örök hálára kötelezném ha..". Vagyis nem az ilyen lexikai minimális párok miatt fontos ez a figyelem-átképzés, hanem azért, mert ezeknek a fonológiai pároknak óriási szerep jut az alaktanban, a morfológiában, elsősorban az igeragozásban. Erre szeretnék néhány jellemző példát felhozni.

A fonológiai ellentét-párok szerepe a morfológiában

A példákat a figyelmet kívánó hangok szerint csoportosítottam. Kezdjük a mássalhangzókkal.

1. A többesszám 2. személyének igeragja *-tok/tek/tök*, az egyesszám 1. személyé *-k*, a megfelelő kötőhanggal: járok/jártok, kérek/kértek stb. De ha az ige maga is *-t* hangra végződik, akkor ezt a két nyelvtani személyt csak a *t* mássalhangzó kettőzése fogja megkülönböztetni egymástól: látok/láttok (je vois/vous voyez), szeretek/szerettek (j' aime/vous aimez).

Ezt a fontos közlendőbeli megkülönböztetést, hogy kire vonatkozik az ige, a beszélőre-e vagy a beszélgetőtársak csoportjára, itt kizárólag a fonológiai ellentétpár biztosítja. Ha a tanuló füle nem szokott hozzá gyermekkora óta, hogy az ilyen mennyiség-különbségekre figyeljen, félre fogja érteni az üzenetet.

2. Hasonló, vagy tán még súlyosabb a helyzet a *-hat/het* jel esetében — amely a nyugati nyelvekben a können, pouvoir, can, may stb. igéknek felel meg —, mert itt minden esetben, az ige tövétől függetlenül, ugyanez a minimális alakpár áll elő:

írhatok/írhattok (je peux écrire/vous pouvez écrire)
várhatok/várhattok (je peux attendre/vous pouvez attendre)
kérhetek/kérhettek stb.

És itt nem lehet a szövegkörnyezettől segítséget várni, mint az előbb említett lexikai minimális pároknál, mert mind a két igealak ugyanabba a

szövegkörnyezetbe illik, a közlendő magvát az igealak adja, s ennek helyes értelmezése a fonológiai ellentéten múlik:

nem várhatok tovább/nem várhattok tovább (je ne puis attendre plus longtemps/vous ne pouvez attendre plus longtemps)

itt többet kereshetek/itt többet kereshettek (ici je pourrai/vous pourrez gagner plus).

3. De a legdöntőbb példa a t mássalhangzó kettőzésének jelentés-megkülönböztető szerepére talán mégis a múlt és jelen idő szembeállítása. Ha a múlt idő *-t* jele egy már -t-re végződő igetőhöz járul, magas hangú tő esetében: szeretem/szerettem

vezetem/vezettem.

Képzeljék el, hogy egy asszony ezt mondja a még élő férjéről: szerettem. Ez azt jelenti, hogy már nem szereti. Családi dráma egy mássalhangzókettőzésben.

4. Tegyük hozzá — utolsó példaként a *-t* mássalhangzó kettőzésének szerepére —, hogy a tő-elváltozások (vagy ha jobban tetszik, a több tövű igék) miatt az is megtörténik, hogy egy ilyen „minimális pár"-ban nem csak a nyelvtani személy vagy az igeidő különbözik, hanem ugyanakkor más igéről is van szó:

vetek/vettek (vet ige jelen időben, sing. 1)

vetem/vettem (vesz ige múlt időben).

No de ne gondoljuk, hogy csak a *t* occlusiva kettőzése bír ilyen fontos jelentés-megkülönböztető szereppel. Hasonló példákat hozhatunk fel a *z* és *s* sziszegő hangok köréből, ezúttal nem az igei személyek vagy az igeidők, hanem az igemódok szembenállására.

5. A felszólító módnak — amelyet, használati körét tekintve, jobban szeretnék coniunctivus-nak nevezni — elvben a *-j* hang a jele: ír/írj. Ez a *-j* hang azonban, tudjuk, az ige tövétől függően, különféle hasonulásokon eshet át, így például az *s* és *z* tövű igék esetében:

ás+j = áss

néz+j = nézz stb.

Ami pedig azt eredményezi, hogy sok esetben csak a hosszú és rövid mássalhangzó szembenállása különbözteti meg a felszólító módot a jelentő módtól:

nézek/nézzek

nézem/nézzem

keresek/keressek

keresünk/keressünk

olvasunk/olvassunk

sőt, a személyrag nélküli alakok esetében még más nyelvtani személyre is vonatkoztatva:

néz/nézz

ás/áss (jelentő mód sing. 3 / felszólító mód sing. 2).

Itt nem *idő*beli, hanem éppen olyan fontos *mód*beli különbséget hordoz a hosszú és rövid mássalhangzók szembenállása.

6. De térjünk át a magánhangzókra. Mint már jeleztük, ezek két csoportra oszthatók, aszerint, hogy tisztán mennyiségi különbségről van-e szó, mint a mássalhangzók esetében, vagy pedig hangszínbeli, minőségi különbség is aláfesti a mennyiségit. Az előbbire példa az ö/ő vagy az o/ó magánhangzó-pár. Itt sem a szókészletből vett kor/kór vagy por/pór minimális párokra emlékeztetek (tegyük hozzá zárójelben, hogy nem véletlen, ha az ilyen szópárok egyik tagja, a kór meg a pór, kihalóban van), hanem itt is a nyelvtani szerkezetből vett példák a döntők:

írok/írók

szövök/szövők

ahol a rövid o/ö csak kötőhang, a hosszú ó/ő viszont az igéből valami igenév-félét képez, vagyis jelentésmódosító szereppel bír. Az *i u ü* zárt magánhangzókat most, több okból, figyelmen kívül hagyhatjuk.

7. A magánhangzók másik csoportjába tartoznak az *a/á és e/é* párok, ahol a mennyiségi különbséget hangszínbeli különbség is kíséri. És nem véletlen az sem, hogy mind a szókészletben, mind a nyelvtani szerkezetben ezeknek a másminőségű, heterogén hangzópároknak hasonlíthatatlanul nagyobb szerep jut, mint az egyminőségű, homogén pároknak.

Mert ez a hangszínbeli különbség nekünk, akik a váron belül vagyunk, kétségtelenül megkönnyíti a fontos hosszúság-különbségek felismerését. A kívülről jövőt, az idegen tanulót ez azonban egyáltalán nem vigasztalja, sőt: neki a magánhangzók minősége, hangszíne is többlet-nehézséget jelent. Tudjuk, az *a* hangot milyen nehéz egy idegennek elsajátítania, az *e* és *é* közötti különbség pedig a nyugat-európai nyelvekben általában nem annyira éles, mint a magyarban.

Minden magyarul tanító tanárnak van egy anekdotája arról, milyen kínos helyzetbe került valamelyik tanítványa, aki a *szár* főnév magánhangzóját vagy a *-ség* képzőét rosszul ejtette — erre nem szükséges kitérni. De mit jelent az a/á vagy e/é ellentét-pár a nyelvtani rendszerben?

írtak/írták

láttak/látták

kértek/kérték.

Az egyik alanyi ragozású, a másik tárgyas. Néhol ehhez még módbeli többlet-különbség is járul:

írnak	jelentő mód	írnák	feltételes mód
keresnek	alanyi ragozás	keresnék	tárgyas ragozás

Kettős nyelvtani különbség, amelyet itt is kizárólag a fonológiai alakpár ellentéte biztosít.

8. És mi történik, ha ugyanabban az alakpárban a magánhangzó és a mássalhangzó hosszúsága is különbözik?

keresek keressek keressék

Ha kihagyjuk a középső tagot és szembeállítjuk a két szélsőt: az egyik jelentő mód alanyi ragozás egyesszám első személy — a másik felszólító mód, tárgyas ragozás, többesszám harmadik személy. Háromszoros vagy négyszeres értelmi különbség — kizárólag a két fonológiai ellentét-pár által. Nekünk semmi probléma, mert mindkét hangzásbeli különbséget, a mássalhangzóét és a magánhangzóét is azonnal érzékeljük. De az idegennek, akinek a füle ehhez nem szokott hozzá gyermekkorától kezdve, kétségbeejtő.

No, ne is folytassuk, hiszen eleve megmondtuk, hogy az alanyi és tárgyas ragozás tökéletes elsajátítását úgysem várhatjuk el egy idegen tanulótól. A főnévragozás köréből is csokornyi példát hozhatnánk fel (házat/házát, környéken/környékén stb.), egy utolsó példáért azonban inkább a számjegyekhez folyamodunk: 11 és 14. Nekünk két fonetikai különbség van a kettő között: rövid vagy hosszú *n*, rövid *e* vagy hosszú *é*. De a nyugati nyelvekből jövő idegennek, aki egyik különbséget sem érzékeli, *a két számjegy egybeesik*. Ha pedig valahol, hát igazán a számok között fontos különbséget tenni tudni. (Szegeden, a folyosón, egy magyarul elfogadhatóan tudó külföldi kolléganővel beszélgetve mondtam, mennyire gazdag kongresszusunk programja, hiszen minden órában *tizennégy* szekció között lehet választani. „Igen, *tizenegy* szekció"— hallottam az egyetértő választ. És ezen persze nem is csodálkoztam.) Ugyanez vonatkozik, mondanom sem kell, a 21 és 24 számjegyekre is.

Kedves hallgatóim, néhány kicsipegetett példát hoztam fel, rengeteg más közül. De, azt hiszem, világossá vált, mit értettem azon, hogy a magyar nyelv hangállományának, a mennyiségen alapuló fonológiai ellentétpároknak a nyelvtani szerkezetben való érvényesülése micsoda többlet-nehézség elé állítja a nyugati nyelvekből érkező tanulót. A közismert nehézségek leltárához, amelyen a bevezetőben csak átfutottunk, egy kevésbé hangoztatott tételt kellett hozzáírnunk.

Pár szót még, ha megengedik, a másik bejelentett kérdésről, a szórend, a szintaxis kérdéséről. A nyugati nyelvekben, ahol az állítmány mindig ige (ezért nem is használatos az állítmánynak megfelelő műszó), az alapvető szórend alany-ige-bővítmények, vagy ahogy a nyelvészek ezt jelezni szokták: S V C (Subjectum-Verbum-Complementum). Ha a bővítmény tárgy, akkor az analitikus, izoláló jellegű angol, francia, spanyol stb. nyelvekben ez a szórend már csak azért is kényszerítően kötelező, mert főnévragozás nem lévén, kizárólag a szórend különbözteti meg a tárgyat az alanytól. „Hunter kills lion" vagy „lion kills hunter" — az eredmény nem ugyanaz. A magyarban, ahol a tárgyat rag jelöli, a szórend mintegy felszabadul a nyelvtani funkció jelölésétől, s a S V C nem az egyetlen, és nem is a legáltalánosabb szórendi képlet.

Mi határozza meg hát a magyar szórendet? Nagy egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy egy adott közlésben az *új információ*, vagy a legfontosabb közlendő, a kiemelt mondatrész, a „rhéma", ahogy egyes nyelvészek

mostanában nevezik mindig közvetlenül a puszta ige előtt áll. Vagyis a képlet lehet S C V, V C S, C V S, sőt C S V is, attól függően, hogy mi a kiemelt mondatrész vagy az új információ. De ez a szórendi elv megint csak egy teljes átképzést, átállást kíván meg az idegen tanulótól, aki a magyar szavakat is a legtermészetesebb módon, a maga nyelvének szórendi elve szerint hajlamos sorbarakni.

Szabóék Párizsba utaznak — ezt az egyszerű, nyomatéktalan mondatot minden angol vagy francia tanuló holtbiztosan úgy fogja reprodukálni, hogy az igét, a maga nyelvének szokása szerint, középre teszi: Szabóék utaznak Párizsba — ami persze magyarul is lehetséges, csak nem egészen ugyanazt jelenti. Mert akkor Szabóék kiemelt mondatrésszé válik, a megfelelő hangsúlyozással — Szabóék, nem pedig Kovácsék utaznak Párizsba.

Ez a szórendi elv az igekötő szórendjének is a kulcsa. Az igekötőt úgy tekinthetjük, mint a puszta igének a bővítményét. Ha egy adott közlésben egy másik elem válik fontosabbá, akkor az igekötő átadja a díszhelyet az ige előtt, és szerényen az ige háta mögé vonul: *el*megyek. De: *Miért* mész el? *Mikor* mész el? *Nem* megyek el. Az igekötő elválását már a közismert alaktani nehézségekkel kapcsolatban említettük. De az igekötő hátra nem vetése * nem elmegyek, — csak a legszembetűnőbb, mert azonnal hibának minősülő megnyilvánulása egy sokkal mélyebb szintaktikai nehézségnek. Amelyre, tapasztalatom szerint, a magyar nyelv külföldi oktatói nem mindig vetnek kellő súlyt.

Nehéz nyelv a magyar? Igen, egy nyugati nyelvből induló tanuló számára valóban, objektíven, nagyon nehéz. Miért érdemes mégis egy ilyen rendkívül nehéz és nem sok gyakorlati alkalmazással kecsegtető nyelvet megtanulni? Az első az érzelmi szempont, amely különösen Észak-Amerikában, a magyar kivándorlás hagyományos földjén, a legfontosabbnak látszik. Megható, ahogy a második vagy harmadik nemzedékbeli leszármazott, aki már csak a század elején kivándorolt negyszüleitől hallhatott magyar szót, meg akarja tanulni ősei nyelvét, vissza akar kapcsolódni a gyökereihez. És erre persze Európában is van példa. Tegyük hozzá, hogy a legutóbbi évek politikai eseményei folytán megnövekedett az érdeklődés Magyarország iránt. Üzletemberek, diplomaták is fontosnak tartják, hogy konyítsanak valamit ehhez a nyelvhez. Magam mint nyelvész hangsúlyoznám, hogy a magyar nyelvnek külföldi egyetemeken való tanítására a legátütőbb szempont mégis az, hogy a magyar az egyetlen nem-indoeurópai nyelv, amely ugyanakkor az európai kultúrának részese. A puszta érdeklődésből magyarul tanuló nyelvész megkapja nyelvünkben az egzotikumot, másságot, az indoeurópai közlésformákból való teljes kiszakadást — anélkül, hogy ezért antropológiai segédtanulmányokat kellene folytatnia. Mert a nyelv mögött az otthonos európai világban találja magát. Ez a kettősség, európai kultúra egy agglutinációs nyelvben, Kelet és Nyugat egyszerre, talán ez az, amiért a magyar nyelv kétségtelen nehézségeit érdemes legyőzni.

CSÚCS SÁNDOR *(Budapest)*

Magyarok a votjákoknál

1. Sokak számára bizonyára közhelyszerűnek tűnik, ha azt mondom, hogy a modern értelemben vett és tudományosan megalapozott finnugrisztika egy utazással, Sajnovics János norvégiai utazásával kezdődött. Sajnovics óta a tudományos célú utazások döntő szerepet játszottak a finnugrisztika fejlődésében. Önfeláldozó kutatók több nemzedéke gyűjtötte azt a nyelvi és néprajzi anyagot, amelynek segítségével végleg bebizonyosodott a finnugor (pontosabban az uráli) nyelvek rokonsága, és amely ma is pótolhatatlan forrás számunkra, ha a rokon népek történetével és kultúrájával akarunk alaposabban megismerkedni.

Reguly és Castrén óta a magyar (Munkácsi, Pápay, Fokos, Beke) és a finn (Paasonen, Wichmann, Karjalainen, Kannisto) tudósok versengve indultak gyűjtőutakra és tértek haza a vogulok, osztjákok, zürjének, votjákok, cseremiszek és mordvinok teremtette szellemi kincsekkel. Előadásom címéhez híven az alábbiakban votják nyelvrokonainkhoz tett magyar utazásokról, azok körülményeiről szeretnék rövid áttekintést adni.

2. A sort Munkácsi Bernát nyitotta meg, a múlt század végén. Munkácsi 1885-ben közel hat hónapot töltött a votjákok között a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és rendkívül értékes nyelvi és néprajzi anyagot gyűjtött. Ennek bizonyítéka 1887-ben megjelent *Votják népköltészeti hagyományok* című kötete és az 1890 és 1896 között megjelent votják szótára, amely évtizedekig a votják nyelv egyetlen nyelvjárási szótára volt. Munkácsi votják gyűjtésének értékelésével egy másik előadásomban foglalkoztam, a gyűjtés körülményeire és módszereire alább még visszatérek.

Munkácsi után hosszú évtizedekig nem jutott el magyar kutató a votjákokhoz. Csak a 60-as és a 70-es években nyílt lehetősége Vikár László népzenekutatónak és Bereczki Gábor nyelvésznek arra, hogy a tatár, a baskir és cseremisz köztársaságban élő votjákoktól népdalokat gyűjtsön. Munkájuk eredménye 330, kottával együtt publikált votják népdal, amelyek a szerzőpáros *Votyak Folksongs* című kötetében (Bp., 1989.) jelentek meg. De a votják autonóm köztársaság területére ők se tehették be a lábukat, mert az katonai okokból zárt terület volt.

Csak a nyolcvanas évek második felében, a középhatótávolságú rakéták megsemmisítéséről kötött szovjet—amerikai egyezmény aláírása után szűnt meg a köztársaság zárt jellege. Ezeket a rakétákat ugyanis a votják köztársaságban gyártották és ott folyik a szétszerelésük is. (Az igazság kedvéért meg kell említeni, hogy Veres Péter kollégánk 1966-ban járt Izsevszkben, a votjákok fővárosában, de ez az utazás — érthető

okokból — nem vált publikussá.) 1987-ben immár legálisan járt Izsevszkben három magyar régész (Bálint Csanád, Erdélyi István és Fodor István), akik az össz-szövetségi finnugor konferencián vettek részt.

1988-ban jelen sorok írója is eljutott Izsevszkbe, Szíj Enikővel együtt. A következő három évben pedig már nyelvi anyag gyűjtésére is lehetőségem nyílt. 1988 óta több magyar kutató járt votják földön, mint az előző száz évben. Akikről én tudok: Szíj Enikő budapesti egyetemistákkal, Kozmács István szegedi egyetemistákkal és egyedül is, Kerezsi Ágnes, Domokos Péter, K. Csilléry Klára és Salánki Zsuzsa. (Elnézést kérek, ha valakit kifelejtettem volna.) Ma már az utazásnak se politikai, se katonai akadályai nincsenek. Vannak viszont anyagi akadályai.

Mára a két nép egyes kulturális intézményei között is kialakultak szerződéses kapcsolatok: így a szegedi egyetem és az izsevszki egyetem, az MTA Nyelvtudományi Intézete és az izsevszki egyetem, valamint a SzUTA izsevszki kutatóintézete, továbbá a Reguly Társaság és az Udmurt (= votják) Kultúra Társasága között.

3. A továbbiakban néhány kiragadott példa segítségével szeretném bemutatni, hogyan változtak (vagy nem változtak) a gyűjtés körülményei a Munkácsi útja óta eltelt száz év alatt. A száz év előtti körülményekről Munkácsi naplójából van tudomásunk. (*A votjákok közt*. Munkácsi Bernát naplójegyzeteiből összeállította Jankó János. Ethnographia, 3(1892): 93—108., az idézetek mind innen valók), a mai viszonyokat saját élményeim alapján mutatom be.

A gyűjtés eredményességét meghatározó külső körülmények között jelentős szerepet játszik a hivatalos szervek (ideértve a régi Oroszországban az egyházat, korunkban pedig a pártot) magatartása. Munkácsinak számos engedélyt kellett beszereznie Kazánban, mielőtt útjára elindulhatott, a helyi hatóságok pedig hol ellenségesen, hol barátságosan fogadták, mint ez az alábbi idézetekből látható:

„Nagy aggodalmakra adott okot Andrev M. Usztyugov pópa, kiről Nikolaj azt a kellemetlen hírt hozta, hogy gyanakvó szemmel nézi a mi működésünket, azt akarja, hogy okmányaimat bemutassam, mert fél, hogy politikai küldetésben járok, vagy pedig incognito az egyházi hatóság részéről vagyok kiküldve."

„. . .dél felé Izveczkij-Zavodba [= Izsevszkbe] érkeztünk. Egy rendőrkapitány féle ember csakhamar megjelent nálunk, igen udvarias volt, okmányaimat kérte elő, aztán megelégedését fejezte ki és végül bocsánatot kért alkalmatlankodásáért, hivatkozva kötelességére."

A hatóságok ébersége az eltelt száz év alatt sem lankadt. Az én gyűjtőútjaimhoz is engedélyt kellett kérni (a KGB-től), pontosan megadva az útvonalat és az időpontokat is. Amikor pedig 1990 nyarán vonaton megérkeztem Izsevszkbe, és egy félreértés miatt nem vártak, talán húsz métert sem tehettem meg, amikor hozzámlépett egy rendőr és megkérdezte, ki vagyok

és mit keresek itt. Majd udvariasan, de határozottan bekalauzolt a rendőrségre, és ott vártam, amíg házigazdáim meg nem érkeztek.

És a párt is rajtunk tartotta vigyázó szemét: a Kuzobaj faluban tartott pogány áldozaton tiszteletünkre (?) megjelent a helyi ideológiai titkár is. (Persze lehet, hogy nem a kötelesség, hanem a kíváncsiság vezette oda.)

Szóljunk néhány szót az utazási körülményekről is: Munkácsi hajóval, kocsin vagy gyalog utazott, néha nagyon nehéz körülmények között, mint ezt az alábbi rövid idézet is mutatja:

„Innen 35 órai igen kellemetlen utunk volt Belezinóba: kétszer is feldőltünk, az első éjszaka elvesztettük az utat és kénytelenek voltunk a legközelebbi faluba visszatérni és meghálni; útközben nem kevesebb mint hat égő erdő mellett mentünk el."

Bár a mai közlekedési eszközök sokkal gyorsabbak és (elvben) kényelmesebbek, mint a régiek, most sem mindig könnyű dolog az utazás votják földön. Természetesen az is megesett, hogy az egyetem vagy a járási párttitkár autója fuvarozott bennünket, többnyire mégis vonaton, vagy zsúfolt buszon utaztunk. A gyűjtés élménye ugyan epizóddá halványítja az utazási kellemetlenségeket, de azért talán soha nem fogom elfelejteni a hét óráig tartó, talán háromszáz kilométeres utazást egy fülledt és zsúfolt vonaton Izsevszkből Kukmorba 1989 nyarán. Vagy amikor 1991 telén hóban gyalogolva cipeltem 5—6 kilométeren át magnót, kazettákat, fényképezőgépet és minden holmimat, mert az Alsó-Juri faluba közlekedő busz aznap egyszerűen nem indult és így a főútvonalról csak gyalog tudtuk elérni a falut. Szerencsére napsütésben és jó társaságban tettük meg ezt az utat. A gyaloglás egyébként is az egyik faluból a másikba való eljutás leggyakoribb és legpraktikusabb (mert gyakran egyetlen) eszköze volt.

Munkácsi gyűjtőmunkájának sikerét nagyban elősegítette állandó kísérője és nyelvmestere, Nyikolaj Ivanov, a kazáni tanítóképző votják származású hallgatója, akiről Munkácsi így ír:

„Ilminszkij nyelvmesterül mellém adta a fiatal Nikolaj Ivanovics Ivanovot, ki aztán legjobb barátom, útitársam és munkatársam is lett. A szarapuli kerületből való, jól megtermett s igen szerénynek látszó fiatalember a seminárium egyik legszorgalmasabb s bizonyára az egész votjákság egyik legértelmesebb tagja volt, ki alaposan ismerte népét, teljesen értette céljaimat, munkám programját, melyben kitűnő mesternek bizonyult. Tudományát teljesen felhasználhattam kezdettől fogva, mert jól érti az orosz grammatikát és érti anyanyelvének részletesebb sajátságait is. Úgy látszik, maga is örül az alkalomnak, hogy népének sajátságait megismertetheti. Türelemmel válaszol kérdéseimre s néha 4-5-ször is elmond valamit, ha jól meg nem értettem."

Azt hiszem, hogy én még Munkácsinál is szerencsésebb voltam, mert gyűjtőútjaimat régi barátom, a kiváló votják nyelvész, Valentin Kelmakov szervezte meg és azokra minden alkalommal el is kísért. Valentin kiváló is-

merője mind a votják nyelvjárásoknak, mind népe kultúrájának. Sokat tanulhattam tőle. Barátságos és közvetlen modorával a legnehezebb közlőket is szóra, vagy dalra bírta, és minden bizonnyal csak neki köszönhettem, hogy kétszer is részt vehettem a nagy élményt jelentő és értékes nyelvi zsákmányt eredményező pogány áldozatbemutatáson.

Ami a gyűjtés alapelveit és módszereit illeti, Munkácsi tudatosan törekedett arra, hogy néprajzilag is értékes anyagot gyűjtsön. Úgy tűnik, hogy néha ezt a törekvését talán túlzásba is vitte, mert pl. Sarkan faluról azt írja, hogy ott nem talált használható anyagot. Ez azért meglepő, mert a sarkani járás ma is az egyik legvotjákabb járás, ahol az oroszok aránya nem éri el a 20%-ot. Magam is eredményesen gyűjtöttem a sarkani járásban 1990-ben. Igaz, hogy a sarkani votjákok nem olyan közvetlenek és barátságosak, mint például a déliek.

Munkácsinak természetesen még nem álltak rendelkezésére modern hangrögzítő eszközök, így a dalok szövegét diktálás után írta le. Prózai szövegek, mesék esetében viszont nem akarta megszakításokkal zavarni a közlőt, ezért mindketten (ő és Ivanov) annyit leírtak hallás után a történetből, amennyit tudtak, majd utólag közösen rekonstruálták, illetve ahogy Munkácsi írja, „megszerkesztették" a szöveget. Ez a módszer, amelyre Munkácsit gyakorlati okok kényszerítették, némileg kérdésessé teszi a lejegyzések hangtani megbízhatóságát. Bár ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a mai votják nyelvjáráskutatás több esetben is igazolta Munkácsi — egy időben tévesnek tartott — lejegyzéseit.

Munkácsi votják gyűjtőútjának eredménye 150 lapnyi szöveg és a már említett votják nyelvjárási szótár. A szövegekre a műfaji változatosság a jellemző, találhatók köztük mitológiai elbeszélések, pogány imák, hiedelmek, szitokszók, közmondások, mesék és dalok.

Mára sajnos a legtöbb hagyományos népköltészeti műfaj eltűnt. Három utamon csak lírai dalokat sikerült nagyobb számban gyűjteni. Ezeken kívül az általam gyűjtött anyag nagy részét kötetlen prózai elbeszélések és beszélgetések teszik ki. Ezekben a közlők szokásokról, saját életükről, falujuk történetéről vagy más mindennapi témáról beszélnek. A nyelvész számára természetesen ezek is érdekesek mint az élőbeszéd kutatásának forrásai.

A közlők összetétele is jelentősen megváltozott Munkácsi korához képest. Munkácsi közlői között szép számmal voltak férfiak és fiatal lányok, asszonyok is. Ma szinte kizárólag idős asszonyoktól lehet gyűjteni, mert a férfiak meghaltak a háborúban, a fiatalok nagy része pedig már — sajnos — alig ismeri a népköltészetet vagy a népszokásokat.

A magnetofonos gyűjtés természetesen jelentősen megkönnyítette a helyszíni gyűjtőmunkát és az utólagos, kontrollálható lejegyzés megbízhatóbbá teszi az anyagközléseket, de maga a lejegyzés ugyanolyan nehéz munka maradt, mint volt. Arról nem is beszélve, hogy ha valamiben bizonytalanok vagyunk, aligha tudjuk megkérdezni a közlőtől, hogy mit is akart mon-

dani, vagy mit is jelent egyik-másik szó, illetve mondat. Saját eddigi gyűjtésem eredménye 3 x 8 órányi, magnóra felvett, részben még lejegyzetlen szöveg. Ennek körülbelül a felét lírai dalok, másik felét pedig változatos tartalmú kötetlen prózai szövegek teszik ki.

Egyetemi hallgató koromban Munkácsinak a votjákok pogány szokásairól és szertartásairól szóló beszámolóit olvastam a legnagyobb érdeklődéssel. Akkor még álmomban sem gondoltam volna, hogy egyszer én is részt vehetek az ősi votják szertartásokon. Szerencsésnek mondhatom magam, hogy 1989 és 1990 nyarán ellátogathattam Kuzobaj faluba, ahol még gyakorolják a pogány vallási szertartásokat, és részt vehettem a kwala-ban, illetve a lud-ban bemutatott áldozatokon. Ezekről egy más alkalommal szeretnék részletesen beszámolni, itt Munkácsi iránti tiszteletem jeleként szeretném idézni, hogy milyennek látta ő az említett két szent helyet, azzal a megjegyzéssel, hogy azok lényegében ma is ugyanolyanok, mint száz évvel ezelőtt:

„A kwala közönséges padozatlan kunyhó, melynek teteje rosszul van fedve, hogy a füst kiszabadulhasson. A tetőről az inga alakú rúd lóg le a középen, hogy a katlant tartsa. A déli oldalon, szorosan a fal mellett vannak elhelyezve a szent tárgyak, két polc és a középen egy magas széles tönk. Ez utóbbi a sótartó, a mudor. A polcok egyikén egy tisztára kimosott lefordított facsészét láttam, melyet csak imádkozáskor használnak, azután egy hárskéregből készült hengeralakú dobozt. . ., melyen a votják szerint mindig láthatatlan vorsud székel. A vorsud dobozát elől fenyőgallyak ékítik. A másik polc alsó részén egy házalakú kalitka csüggöt, melybe a kanalakat helyezik."

„Meglátogattuk a ludot is. Sűrű fával benőtt hely s közepén körülkerített tisztás az, melynek közepén termetes fa alatt rúd-állvány állott, melyre áldozatok alkalmával a katlanokat akasztják. A fán sokféle holmit: dézsát, hárskéregedényeket láttunk felaggatva: ezek egyikében Nikolaj szerint méz szokott lenni. Útközben egy másik hasonló helyet — egy családnak magán áldozó helyét is — megszemléltük."

4. Végezetül feltehetnénk a kérdést: Mi az értelme és haszna ezeknek az utazásoknak? A szorosan vett tudományos hasznon kívül talán nem is az, amit kaphatunk, hanem amit adhatunk. Tapasztalataim megmutatták, hogy milyen sokat jelent a votjákok és a többi kis finnugor nép számára az a tudat, hogy nincsenek egyedül, hogy nyelvükkel és kultúrájukkal más népek kutatói is foglalkoznak, hogy a rokon népek tőlük telhetően támogatják szellemi és anyagi önállóságuk és felemelkedésük érdekében kifejtett erőfeszítéseiket.

FAZEKAS TIBORC *(Hamburg)*

A német—magyar kapcsolatok szerepe a magyar nyelvtudomány kialakulásában

(16—18. század)

1. Korlátok és feladatok

Mindjárt mondandóm elején jeleznem kell, hogy egy kongresszusi előadás keretében nyilvánvalóan lehetetlen akárcsak vázlatosan is bemutatni azt a szerepet, amelyet Németország, a német nyelvtudomány játszott a magyar nyelvtudomány kialakulásában. Az az időben hosszan tartó, tendenciáiban lényeges különbségeket felmutató, intenzitását állandóan változtató és újra meg újra személyeken keresztül érvényesülő példa, amelyet a német nyelvtudomány jelentett a magyar szakembereknek, kapcsolatrendszerében csak egy, a mostaninál sokkal tágabb feldolgozás és összetettebb kutatás eredményeként lehetne feltárható. Eddig is érintette már e kérdéseket néhány alapvető tudománytörténeti feldolgozás, ám mind a tudomány haladása, mind az értékelő momentumok változásai igényelnék az anyag, az ismeretek újrafeldolgozását.

Ez a tanulmány is csak töredéket képes nyújtani, ezért szerepel már címében is az időbeli korlátozás. Az intézményes magyar nyelvtudomány kialakulása egyértelműen a 19. századi fejlődés eredménye, s mint ilyen, viszonylag pontosan nyomon követhető, felderíthető folyamat volt. Amikor e munkában a 16—18. század időszakáról beszélek, akkor természetesen az előzményekre, a kezdetekre szeretném irányítani a figyelmet.

Az így meghatározott feladat még mindig olyan hatalmas, a rendelkezésre álló keret pedig oly korlátozott, hogy csak áttekintést nyújthatok, összefoglaló, tablószerű bemutatásra nincs lehetőségem. Felvetődhet persze a kérdés, hogy egy efféle töredékes feldolgozásnak van-e világos célja, lehet-e jogosultsága? Bár magam is csak kísérletnek tartom ezt a feldolgozást, mégis úgy vélem, hogy legalább két ok indokolja az ehhez hasonló kutatások folytatását.

Az egyik ilyen ok tudományon belüli tényező, nevezetesen az a körülmény, hogy a hazai nyelvtudományról, annak történetéről, személyiségeiről, korszakairól, iskoláiról és eredményeiről csak egyedi, gyakran igen egyenetlen, egymással össze nem hasonlítható színvonalú, tartalmukban, ítéleteikben pedig sokszor egymásnak ellentmondó munkákat olvashatunk, a tudománytörténet egy jelentős része pedig vagy csupán említésképpen fordul elő a tanulmányokban, vagy még ennyit sem tudunk felmutatni; feldolgozatlan (olykor elhallgatott) kérdésekre bukkanunk. A jelen tanulmány hátterében éppen ezért az az igény munkál, hogy a fent említett színvonalat

meg tudjuk haladni, korszerűbb, kevésbé elfogult és mindenekelőtt *minden eddiginél gazdagabb tudománytörténeti ismereteket gyűjthessünk egybe.*

A második ok ugyan tudományon kívüli tényező, ám jelentősége óriási, és már maga a tény, hogy hat, fennáll, a sajnos ritka történelmi pillanatok egyikévé avatja napjainkat. Napjaink Európájának alapvetően változó viszonyai között új feltételek határozzák meg a kutatás lehetőségeit is. A magyar tudománynak, mint egy hagyományosan a többi néppel szoros kölcsönhatásban élő nemzet tudományának óriási feladatai és komoly felelőssége is van ezért a kutatásban. Nem csupán a gazdaság és a politika európai újraintegrálására kell gondolnunk, hanem erre kell törekednünk a tudomány, a kutatás, az oktatás esetében is. A történelmi helyzet — ki tudja, még meddig — pillanatnyilag kedvezne egy jól átgondolt, pontosan és szakszerűen véghezvitt *nemzetközi kutatási program*nak, amelynek eredményeként a mainál sokkal többet tudhatnánk meg a magyar tudomány nemzetközi kapcsolatainak, kapcsolódásainak történetéből.

2. Történelmi párhuzamok

Sajátos fejleménynek, váratlan és szokatlan körülménynek kell neveznünk azt, hogy a történelmi egységét átmenetileg elveszítő Magyarország a 16. század közepétől kezdődően, ezen új helyzet eredményeképpen *számos párhuzamos vonást, azonosságot mutat a hagyományosan szétaprózott német fejedelemségek uralta régióval.* E hasonlóságok egyike-másika több évszázadon át fennállott, s a magyar—német viszonyt ennek megfelelően hosszabb időre, olykor egészen napjainkba nyúlóan meghatározta. Vizsgált témánk szempontjából itt elsősorban a nemzetállam és a nemzeti tudományok kialakulása közötti párhuzamok lényegesek, ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról a politikai körülményről sem, hogy a későbbi Németországot létrehozó államok egy része — eltérő indítékokkal és célokkal ugyan, de — a magyarokhoz hasonlóan Habsburg-ellenes függetlenségi tényezőt jelentett a korabeli Európában. Ebben az összefüggésben önmagában is hatalmas feladatot jelentene a kapcsolatok feldolgozása, hiszen a dinasztikus, politikai-gazdasági, populációs és legfőképpen a felekezeti-vallási aspektusok valódi szövevényével kell megküzdenie a kutatóknak.

Az egységes, univerzális, és a klasszikus nyelveket szem előtt tartó európai nyelvtudomány nemzeti nyelvtudományokra való szétszakadása hosszan tartó, ellentmondásos és ugyanakkor hallatlanul izgalmas folyamat volt, amelynek összefüggéseit és kérdéseit nem csupán a magyar nyelvtudomány nem tudta a maga teljességében mindezideig feldolgozni. Más nemzeti nyelvtudományok esetében is ugyanezt figyelhetjük meg, s erről, a hiányzó feldolgozottságról tanúskodnak kortársi kutatási törekvések is, mint pl. az 1986 óta az olaszországi Ferrarában készülő *Reneszánsz Nyelvészeti Archívum* (Renaissance Linguistics Archive). Az ilyen típusú nemzetközi

kutatási programok jelzik, hogy a tudomány történetének kérdései nemzetközi összefüggésben ma is időszerű és új felismeréseket nyújtó területei a kutatásnak.

Hasonló felismerésekkel magyarázható a magyar nyelvtudományon belül a tudománytörténeti vizsgálatoknak az utóbbi évtizedben megerősödött szerepe, a publikációk örvendetesen növekvő száma. Figyelemre méltó, hogy ezen kongresszuson is több előadás foglalkozik konkrétabban a magyar—német tudománytörténeti kapcsolatok valamely fejezetével, jelezve ezen kapcsolatok jelentőségét a magyar nyelvtudomány európai szakmai normák szerinti működésének biztosításában.

3. Példák

A magyar királyok középkori, rövid életű egyetemalapításai nem változtattak azon a hagyományon, amely a 13. század óta a diákokat egyre növekvő számban külföldi egyetemekre vezette. A kezdeti olasz—francia orientáció mellett hamarosan megjelennek más egyetemek is, a 16. században pedig kialakulnak azok a lengyel és német egyetemi központok, ahol immár nem csupán esetlegesen, hanem folyamatosan találunk diákokat Magyarországról. E kapcsolatok jelentőségét két adattal szeretném érzékeltetni.

Kovács Ferenc[1] adatai alapján a minden valószínűség szerint a hazai filológiai-nyelvészeti tudomány fejlődésére legerősebben ható wittenbergi egyetemen csupán a 16. század során 1018 magyarországi diák tanult. Ez a lenyűgözően nagy szám is jelzi, hogy az egyetemi archívumok, könyvtárak anyagában még rengeteg a kutatnivaló, hiszen az esetek többségében eddig csupán az adatoknak a fentiekhez hasonló rögzítése, összesítése történt meg, *a tartalmi, szakmai és személyes kapcsolatok hálózata, a hatások szövevénye jórészt még feltárásra vár*. Hatalmas ez a feladat, hiszen egy másik adat Karl-Heinz Jügelt kutatásai alapján azt mutatja pl., hogy „a jénai egyetemre annak 1558-as alapításától 1918-ig 3000 magyarországi diák járt."[2] Nyilvánvaló, hogy ilyen tömeges kapcsolatok fennállása esetén már nem elegendő kiemelkedő, jeles diákok, a későbbi nagy nevek kapcsolatainak, levelezésének és fejlődésének részletes kinyomozása, hanem fel kell tárnunk azokat az emberi-szakmai példákat is, amelyek adott esetben egy-egy nevesebb németországi egyetemről végül nem a nemzetközileg ismert és elismert szakmai ranghoz, hanem csupán valamely eldugott magyarországi település iskolamesteri székébe vezettek.

A nagy nevek, a kiemelkedő tudósok munkáiból, írásaiból, levelezéséből jól nyomon követhető az az alapvető hatás, mely elsősorban a németalföldi egyetemek, a felsoroltak mellett mindenekelőtt Greifswald, Marburg, Lipcse, Göttingen, Tübingen és a többiek szellemiségéből, a bennük felhalmozódott tudásból oly ösztönzőleg hatott a magyarországi vendégekre.

Hangsúlyoznunk kell, hogy valamennyien *a tudás polgári (emberi) jogának tudata mellett konkrét feladataik ismeretében tértek vissza hazájukba.* Volt akinek ez sikerült, a többségnek — a jelek szerint — azonban csak a feltételekkel való küszködés, az egykori életforma emléke jutott osztályrészül. A diákkori kapcsolatok ugyanakkor sok esetben meghatározó szerephez jutottak a későbbiekben is, hiszen közismert, hogy hány magyar, vagy Magyarországon készült munka jelent meg végülis német városokban, német kiadóknál, ily módon járulva hozzá a magyar nyelv, irodalom, történelem európai befogadásához. A magyar diákok kezdetben még alárendelt, „szolgáltató" szerepe, midőn csupán a korszak jelentős nemzetközi vállalkozásaihoz, a Murmelius (1533), Calepinus (1585) vagy Verantius Faustus (1595)-féle szótárakhoz adták a magyar nyelvi anyagot, hamarosan megváltozik, s egyikük-másikuk hozzákezd tulajdon anyanyelvének vizsgálatához, bemutatásához. Némelyiküknek ez a kor világszínvonalán sikerült. *Sylvester János* feltételezhető (Christof Hegendorf: *Rudimenta Grammatices Donati. . .*, 1527) és ismert munkáiról (*Grammatica Hvngarolatina*, 1539) Balázs János[3] és Szathmári István[4] számos tanulmánya bizonyította, hogy a Melanchthon nevével fémjelzett wittenbergi filológiai iskola színvonalán törekedett a — valamennyien jól tudjuk — szerkezetében és történetében az indoeurópai nyelvektől alapvetően különböző magyar nyelv sajátosságainak *rendszerezett összefoglalására.*

Természetesen külön vizsgálatok tárgya lehetne, hogy Melanchthon szerepe, munkássága, hatása mennyire nevezhető Sylvester esetében német hatásnak, de minden bizonnyal kijelenthetjük, hogy a wittenbergi mester és munkássága mindenképpen magán viselte korának és környezetének jegyeit, s azt is jól tudjuk, hogy e korszak a német kultúra történetében milyen döntő szerepet játszott. Melanchthon korabeli szerepére utalva igen szemléletes a néhai Balázs János kiváló megállapítása, amikor a mester hírnevének és európai méretű kihatásának érzékeltetésére az „első, Melanchtonnál létrejött finnugor találkozóról" értekezik,[5] amelyet némi túlzással a mai nemzetközi finnugor kongresszusok előfutárának nevezhetnénk, megjegyezve, hogy minden valószínűség szerint maguk az érintettek sem tudhatták annak idején, hogy miben vesznek részt.

Sylvester ugyan a korszak legalaposabban kutatott és feldolgozott nyelvésze, ám még mindig nem jelenthetjük ki, hogy kutatása lezártnak, befejezettnek tekinthető. Balázs János remek 1958-as monográfiája páratlanul olvasmányosan és az akkor elérhető ismeretanyag impozáns bemutatásával ad képet Sylvester életéről és munkásságáról, de maga Balázs is bevallotta, hogy rengeteg elvarratlan szál maradt a kezében, s ezeket későbbi kutatásaiban, írásaiban igyekezett lelkiismeretesen tisztázni. Egyetlen kutató szakember lehetőségeit azonban meghaladja annak földerítése, hogy példának okáért, Melanchthon kiemelkedő szerepe mellett jutott-e lehetősége más korszakos tudósnak vagy munkának (mondjuk Nebrija *Grammatica de la*

lengua Castellanájának, 1492), s ha igen, akkor hogyan, befolyásolni, segíteni (vagy éppen ellenkezőleg!) Sylvester munkásságát.

Ugyanehhez hasonló, kutatandó, tisztázandó kérdés lenne az, hogy a korábban említett nagyszámú magyar diákról — ismereteim szerint — nem tudjuk, hogy tanították-e valaha is valamely befogadó külföldi egyetemen a kor szokásának megfelelően tulajdon anyanyelvüket, a magyart. Ez a körülmény egyfelől állandóan emlékeztet bennünket a magyar nyelv korabeli — és sajnos sok tekintetben máig változatlanul korlátozott — ismertségére, nemzetközi jelentőségének határaira, szociokulturális szerepének gyenge pontjaira, ám másfelől egyúttal arra is, hogy tovább kell kutatnunk ez ügyben, hátha sikerül lerombolnunk valamit, ami a kutatás jelenlegi állása szerint ténynek tűnik, bár könnyen kiderülhet az is, hogy amúgy bőven rendelkezésünkre álló nemzeti önsajnálati sérelemkészletünk egyik fontos elemét el kell vetnünk.

Fájdalmas és negatív példa amúgyis marad még bőven a német—magyar nyelvtudományi kapcsolatok történetében, nevezetesen olyan, amely azt bizonyítja, jöhettek volna létre tartalmas, eredményes, megtermékenyítő kapcsolatok, ám különféle (egyébként alaposabb vizsgálatra fölöttébb érdemes, egyenesen arra kényszerítő) okoknál fogva ezek végül mégsem váltak a kapcsolatok hatékony tényezőivé. A Sylvesterhez hasonlóan jól (de hozzá ugyancsak hasonlóan nem teljesen lezártan) feldolgozott másik „pozitív" példaként felemlíthető óriás, Szenczi Molnár Albert német kapcsolatainak méltatását mellőzve szeretném ehelyütt csupán a — talán legtipikusabb, legérdekesebb — „ellenpéldát" felidézni. E jelzőkkel én Martinus Fogelius hamburgi tudós (1634—1675) munkásságát illetném, aki a magyar—finn nyelvi rokonság első felfedezőjeként a finnugor összehasonlító nyelvtudomány atyjának is tekinthető lenne, ha korszakos jelentőségű felfedezéseit, írásait halála után el nem nyeli a mindent felhabzsoló zseniális Leibniz házi könyvtára, tetszhalálra ítélve Fogelius felismeréseit egészen azok Emil Nestor Setälä által 1891-ben véghezvitt újrafelfedezéséig.[6] Noha Fogelius munkássága elsősorban a finnugrisztika művelői számára kiemelkedő jelentőségű, meggyőződésem, hogy a magyar nyelvtudománynak is szüksége lenne felismeréseinek szerves beépítésére a tudománytörténeti folyamatok tárgyalásakor.[7]

4. Két korszak határán

A 17. század végén, Magyarország Habsburg-uralom alatti egyesítését követően megváltoztak azok a feltételek is, amelyek a német—magyar kapcsolatokat mindaddig meghatározták. A német, és az osztrák uralom alatti magyar fejlődés tendenciái egyre jobban elütöttek egymástól, a tudás, a kutatás eltérő társadalmi feltételei és körülményei pedig egyre nehezebbé tették a közvetlen együttműködést, a kapcsolatok fenntartását. Míg Németor-

ságban — a szerves fejlődés eredményeként — egyre inkább az intézményesülő, tervszerűen és folyamatosan végzett oktatás és kutatás válik jellemzővé, melynek megbízható személyi és anyagi háttere van, addig Magyarországon változatlanul az esetlegességek és véletlenek döntik el a tudományok, az egyes tudósok és munkásságuk, eredményeik sorsát. Németország, a német tudomány változatlanul, továbbra is hat ránk, példaként, kihívásként, olykor segítőtársként, ám a kapcsolatok esetekre, személyekre korlátozódva és nem intézmények révén működnek. A magyar tudomány korabeli teljesítményei — s itt most megint csak a két legkiemelkedőbbre, Sajnovics (*Demonstratio. . .*, 1770) és Gyarmathi (*Affinitas. . .*, 1790) alapvető munkáira szeretnék utalni — nem tudtak közvetlenül visszahatni a magyarországi nyelvtudomány további fejlődésére, mind a kettő megmaradt egyedi és egyszeri, sok tekintetben a magyar tudományon „kívüli" opusnak.

Miközben az immár egyértelműen „németté lett" németországi filológia világelsővé válik a nyelvtudomány (az indogermanisztika) kutatási módszereinek kidolgozása révén és idővel a történeti összehasonlító nyelvtudomány bölcsőjévé alakul, a magyar tudomány fejlődése — az egyéni teljesítményeket, egy Bél Mátyás-féle német nyelvű magyar nyelvkönyvet, Sajnovics, Gyarmathi vagy Kalmár György műveit leszámítva — átmenetileg megreked. A nyelvújítás, a francia forradalmat követő időszak összeurópai méretű átrendeződése, az Ausztria által képviselt, de a *német nyelven keresztül* egyre egyértelműbben érvényesülő veszélyeztető, romboló elemek együttesen az ellenállás, a befelé fordulás filozófiáját és tendenciáit erősítik átmenetileg a magyar tudományokban. Volt ebben a jelenségben természetesen jó adag szükségszerű és eredményeit tekintve létfontosságú, progresszív elem is (a nyelvújítás és annak nyelvi, irodalmi, kulturális és szociális következményei a maguk teljességében megint csak kívül maradnak egy efféle előadás keretein), ám az is kétségtelen, hogy mindezenközben a német és a magyar nyelvtudomány, a nyelvészek között olyan szakmai, koncepcionális és persze ezeken messze túlmutató más, egyenesen ideológiai különbségek is kialakultak, amelyek már-már a további együttműködést, a közös gondolkodást, egymás szavának megértését veszélyeztették.

A romantika korában ugyan már fokozódó érdeklődéssel fordulnak a német tudósok az egzotikus hírű magyar nyelv felé, magyar kollégáik közül viszont sokan fogadják gyanakvással, kritikával ezt az érdeklődést. Mikor Horvát István 1811-ben Friedrich Schlegellel találkozik Bécsben, s korábbi baráti kapcsolatuk következményeként könyvet kap ajándékba Schlegeltől (ám nem annak az indogermanisztikában oly nagy jelentőségű *Über die Sprache und Weisheit der Inder* című munkáját), így ír Szemere Pálnak: „Schlegel azon könyvvel, mellyet az Indiai nyelvekről írt, meg nem ajándékozott, hanem egy újjal, melyet Historische Vorlesungen név alatt bocsátott

nemrég napfényre. Amazt bírni nem igen kívánom, mert Indus Nyelvbéli járatossága gyanús előttem. *A' Németek mihelest egy Grammatikát olvasnak valamely nyelvről, tüstént tudják a nyelvet, írnak róla és mi térdet hajtunk tudományuknak.* (Kiemelés tőlem — F. T.)"[8] Horvát e nem filológiai természetű ellenvetése a német nyelvtudomány elismert eredményeivel kapcsolatban személyétől függetlenül is jól érzékelteti, hogy a német—magyar tudományos és nyelvészeti kapcsolatokban ekkor már új fejezetet írunk.

Jegyzetek

1 Kovács Ferenc: *Sylvester János szerepe a nyelvészeti terminológia kialakításában.* Magyar Nyelv LXXXIV (1988), 156.
2 Jügelt, Karl-Heinz: *Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena.* Weimar, 1961. 233.
3 Balázs János: *Sylvester János és kora.* Bp., 1958.
4 Pl. Szathmári István: *Előszó* In: *Fontes ad Historiam Linguarum Populorum Uraliensium* Nr. 4. Bp., 1977.
5 Balázs János: *Finnisch-ugrische Treffen bei Melanchton.* Ural-Altaische Jahrbücher XXXIII (1961), 252.
6 Setälä, Emil Nestor: *Lisiä suomalais-ugilaisen kielentutkimuksen historiaan.* Helsinki, 1891.
7 Lásd Veenker, Wolfgang (szerk.): *Memoriae Martini Fogelii Hamburgensis (1634—1675).* Hamburg, 1986.
8 Bleyer Jakab: *Hazánk és a német philológia a XIX. század elején.* Bp., 1910. 36.

GEREVICH-KOPTEFF ÉVA *(Helsinki)*

Magyarságőrzés és beilleszkedés Finnországban

Az előadás címében megadott témának azzal az aspektusával foglalkozom, hogy milyen tényezők befolyásolják az állandó idegen nyelvű környezetnek, az idegen kultúrának az anyanyelvre és az identitásra tett hatását. E tényezők közé sorolható: 1. a helybeli szórványmagyarság nagysága, szellemi és erkölcsi minősége, 2. a közvetlen környezet személyes kapcsolatai (család, munkahely, baráti kör), 3. a beilleszkedő jelleme, életsorsa (a kintélés okai, egyéni értékrendszer), 4. a befogadó közösség kultúrája, magatartása (kulturális különbségek), 5. gazdasági, poltikai helyzet, közhangulat, divat, 6. a befogadó ország nyelve.

Ezeknek az összetevőknek az alakulása, egymáshoz való viszonya erősítheti vagy gyengítheti a magyar identitást, meghatározhatja a beilleszkedés mértékét és csökkentheti vagy növelheti a beilleszkedés gyorsaságát. Ebben a dolgozatban természetesen e tényezőknek csak egy részével foglalkozom; először a finn nyelvnek a magyarra tett zavaró hatásával. Ezt követi a befogadó közösség vizsgálata; a finn társadalom és nemzet bizonyos jellegzetességei, a két nemzet kapcsolatainak különlegessége, a magyar nyelv és kultúra tekintélye a finn közösségekben, a kulturális különbségek, az elfogadás feltételei. Azonkívül hivatkozom az egyéniségnek és értékrendszerének a beilleszkedés menetében játszott szerepére. Végül kiemelem az identitás megerősítését, a magyarságőrzést mint tudatosan vállalt célt az ékezet megőrzésétől a másság tudatos vállalásáig minden területen.

Az első kérdéskört csak röviden érintem, főként az interferencia jelenségeket; egyrészt a fonetikai rendszerben fellépő esetleges változásokat, a rendhagyó szavak használatában érezhető bizonytalanságokat, a szókészlet gyengülését és egy bizonyos keveréknyelv-használatot, és csak kifejezetten az ún. első generáció esetében.

a) A finn nyelv hangváltakozása hathat a magyar nyelvre. A finn nyelvben előforduló k—g hangváltakozás: Helsinki—Helsingissä mutatkozhat a magyarban is ragozáskor: Helsinki—Helsingiben vagy akár magyar szó esetében: emberek—emberegnek. (Ahogy a magyar nyelv is hathat a finnre, tehát a magyar anyanyelvű a finn nyelvben „magyaros" hibákat követ el.)

b) Egyes finn idiómákat kényelemszeretően szó szerint fordítunk, pl. gólt csinál, vagy időt kér az orvostól.

c) Bizonyos szokáskülönbségek is okozhatnak interferenciát; pl. a finn nyelvben, ahogy az oroszban is, első emeletnek nevezik a földszintet, így a gyors magyar beszélt nyelvben gyakran előfordul, hogy a finn kifejezés tü-

körfordítását használják. Finn szokások között élve problematikussá válik az ebéd szó használata, hiszen a finn főétkezés öt órakor történik, amire tulajdonképpen a legmegfelelőbb lenne az estebéd, dehát most sztenderd magyar szóval vagy ebédelünk vagy vacsorázunk, kicsit következetlenül, hol az egyiket, hol a másikat, mert uzsonnázni mégsem uzsonnázhatunk.

d) Rendhagyó igék ragozását könnyen eltévesztik, a rendhagyó illeszkedés könnyen elfelejtődik; pl. isznak helyett isznek vagy írnak helyett írnek. Bizonytalanság mutatkozik az ikes igék használatában is, az -ik néha elmarad, különösen a ritkábban előforduló igék esetében. Ez valószínűleg más nyelvek hatására is megtörténhet.

e) Az egyik legtöbbet kritizált terület az ún. keveréknyelv vagy kölcsönszó használat, különösen olyankor, amikor kétnyelvűek beszélgetnek egymásközt, és különösen akkor, amikor kódunkból hiányzó jelenségekről van szó. Például: ételek, szokások, ünnepek.

Az idézett tünetek egyes személyek esetében is megváltozhatnak a személy pszichikai állapotától függően. Minél fáradtabb vagy fölindultabb a beszélő, annál gyakoribbak az előbb felsorolt tünetek. De ezek a jelenségek könnyen korrigálhatók, akár hosszabb magyarországi tartózkodással. Azonkívül nem szabad elhanyagolni ezeknek a jelenségeknek a beszélőre tett pszichikai hatását sem, hiszen elszomoríthatja, elkeserítheti azokat, akik fontosnak tartják anyanyelvi, anyaországi kapcsolataikat. Érdemes megemlíteni ezeknek a folyamatoknak anyaországi vetületét is, hiszen ezeket az alapjában véve jelentéktelen, mert könnyen javítható tüneteket Magyarországon meglepően intoleránsan szemlélik. Bartha Csilla is megfigyelte az erdélyi magyarok nyelvével szembeni intoleranciát, akármilyen szép magyar nyelvnek is tartják nyelvüket. A menekültek úgy érzik, hogy magyar nyelvváltozatuk alacsonyabb presztizsű a magyarországihoz képest. A külföldön élő magyar nyelvével szembeni intolerancia hatására a kint élő magyar könnyebben adhatja fel identitását, pedig ha az anyanyelvben kis repedések mutatkozhatnak is, a magyar kultúra egyéb vonatkozásai, az identitás egésze csak erősödhet tudatos műveléssel a magyarság rejtett dimenzióiban; a magyar ízek fokozott szeretetében, a kertkultúra hagyományának művelésében, a magyar díszítőművészet kihangsúlyozásában, gesztusokban, tempóban, mozgékonyságban, sok irányú érdeklődésben, sokoldalúságban.

A magyar identitás kihangsúlyozása idegen közösségben jelentős összeütközésekhez vezethet a befogadó közösség kultúrájától és attitűdjétől függően. A magyar identitásnak ún. kultúrsokkban is lehet része idegen kultúrákkal, eltérő szokásokkal, gondolkozásmódokkal közvetlenül találkozván; arról nem is beszélve, hogy kisebbségként sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben van.

Befogadó közösségként Finnország különleges eset a magyarok számára. Magyarországon mindenki ismeri ennek az okát. A közös gyökerek romantikus becsülése bizonyos időszakokban nagyon meleggé tette a két or-

ság kapcsolatát, bár a századeleji „szegény rokon" kép a háború után a finnekről a magyarokra tevődött át „a finn csoda" idején, mégis az idősebb generációnál ez a rokonságtudat érzékeny felhangott kapott. Nem véletlenül írtam idősebb generációt, hiszen a hatvanas évek fiatal finn generációjánál már egészen más okokon alapult ez a kapcsolat. Erős szélsőbaloldali kommunista irányzat uralta a hatvanas, hetvenes éveket, elsősorban kulturális területen. Így akkoriban kedves kommunista rokont látott ez a generáció Magyarországban. A finnugor gyökerek és az evangélikus baráti közösségek mellett ez volt a harmadik összekötő kapocs, és aki ezek egyikébe beletartozott, azt könnyen elfogadták, annak magyar vonásait szeretetreméltónak tartották. Tehát ezek az emberek megmaradhattak magyarnak, a kiejtésben érezhető lehetett a magyar akcentus; elfogadták őket Finnországban élő magyarnak, ez lett a státuszuk. Önállóan működhettek magyaros temperamentummal, főképpen ha olyan szakmával rendelkeztek, olyan munkát választottak, amely addig fehér folt volt Finnországban. Így a zenetanárokat tárt karokkal várták, ünnepelték; pl. a Szilvay testvéreket, akiknek magyar szokásaik csak szépséghibák. Az egyik leghíresebb finnországi magyar, Rácz István fényképművészetében a finn nagyközönséget ismertette meg a számukra addig ismeretlen finn művészettel; neki is hálás a finn társadalom. Mellettük kell megemlítenem Galambosi Bertalant, aki a magyar fűszer- és gyógynövénykultúrát terjeszti ott, már amennyire a finn természet megengedi. Ők valóban hidak két kultúra között. A magyar zenét, művészetet, látásmódot képviselik úgy, hogy egyben a finnek számára tágítják a lehetőségeket. A magyar kultúra megértését és elfogadását is elősegítik azzal, hogy kihangsúlyozzák magyar voltukat, de egyben alkalmazkodnak is. Nem véletlen, hogy a középkorú vagy az idősebb generációhoz tartoznak.

Akik más szakterületeken próbálnak elhelyezkedni vagy pedig nem találtak védő közösségeket, azok számára vagy egy teljesebb elkülönülés, vagy egy gyorsabb beilleszkedés útja vár, vagy megszokik, vagy megszökik alapon. A nyelvtudás bármilyen jó is, tökéletes soha nem lehet az első generációnál, és intoleránsabb befogadókkal találkozván, alacsonyabb presztizsű nyelvet használva ők maguk is alacsonyabb presztizsűvé válnak az őslakókhoz képest. (Persze, ha egy angol vagy amerikai beszél akár rosszul is finnül, azt egészen másképpen ítélik meg.) Ezért sokan teljesen integrálódni akarnak a finn nyelvű közösségekbe, hogy státuszuk emelkedjen, ahogy el is várják tőlük. Anyanyelvüket egyre kevesebbet használva identitásuk is gyengül; egyre inkább elfogadnak finn szokásokat, szégyellik a magukét, igazi finnekké akarnak válni, legalábbis annak látszani. Először a hozzájuk közelebb álló szokásokat fogadják be, majd egyre többet a gazdasági-társadalmi emelkedés érdekében.

Melyek is ezek az eltérő finn szokások? A nyolcvanas években egyes finn szociológusok (Matti Virtanen, Olli Alho, J-P. Roos) megpróbálták elemezni és összefoglalni a finn nép más népektől eltérő jellemvonásait. Az

ötvenes évekig a finn társadalom döntően agrártársadalom volt. Ez a demokratikus jellegű paraszti társadalom még mindig meghatározza a társadalom egészét, bár a hatvanas évek ún. szerkezeti változása jelentős átalakulásokat hozott és súlyos problémákat is okozott, különösen a fiatalabb generációknál.

A finn kultúra legfőbb jellemvonása az, hogy egységes. Matti Virtanen a nemzeti-népi jellegzetességeket hat csoportba sorolja és részletesen elemzi. E vonások egyike a rendkívül szembeötlő egységes ízlés. Felmérések bebizonyították, hogy a legkülönbözőbb társadalmi rétegek többsége ugyanazokat a dolgokat szereti; ugyanazokat az írókat, filmeket: esztétikai ízlésük hasonló. Egy szemszögből nézik a jelenségeket.

A másik tulajdonság a beszédhez kapcsolódik. A finn közéletből hiányzik a természetes beszélt nyelv: nagy különbség van a beszélt nyelv és az irodalmi nyelv között. Önmagukat félénknek és érzékenynek tartják, és nyilvánosan nem mernek beszélni.

A harmadik jellemvonás a lassúság. Ez szabja meg a beszéd ritmikáját, a szünetbeosztást, az arckifejezést, a gesztusokat. A lassúság miatt minden visszafogottá válik, hiányzik a dinamizmus. A beszédintonációs különbségek a nyelvekben különbözőek, és félreértést okozhatnak, hiszen az anyanyelvi intonáció nagyon erős, és átüt a jól beszélt idegen nyelven is. Az idegenes intonáció, szünetbeosztás idegesnek, szemtelennek vagy gúnyolódónak tűnhet, és megváltoztathatja a komunikálók kontaktusát. A közösség meghatározta nyelven kívüli eszközök is fontos jelek a partner számára; tehát az etnikai háttér is befolyásolja a kapcsolatukat. Ugyanahhoz az etnikai csoporthoz tartozóknak könnyebb megérteniük egymást, mégha eltér is a véleményük. A finnek sokszor úgy érzik, hogy finnül beszélő idegenek udvariatlanul félbeszakítják őket, ha közbe- vagy hozzászólnak. Az idegen partner szerint pedig a finnek nem reagálnak a beszélgetésre, amit az érdeklődés hiányának könyvelnek el. A hosszú szüneteket sem értik.

A következő jellegzetességet mitikusságnak nevezi Virtanen. Szerinte ez abból következik, hogy erős, közvetlen kapcsolatuk van a természettel, és ennek eredménye a ciklikusság és az ismétlődés, amely rányomja bélyegét a finn kultúrára. A finn irodalomban és filmművészetben ez nagyon szembeötlő, nincs semminek kezdete, közepe és vége, széteső történetek, szándékos lassúság. Virtanen „a lélek cél nélküli létezésének" hívja, a keleti kultúrából származó mitikus vonásnak tartja; az orosz lélek mentalitásához hasonlítónak. A Dosztojevszkij-regények zavarosnak tűnő felépítése, Tarkovszkij filmjeinek lassúsága is ebből ered. A finn gondolat ugyanígy homályosnak tűnhet, pl. a Nobel-díjas Sillanpää híres, ún. biológiai látásmódja. Tulajdonképpen hűen ábrázolja a finnek képességét erre a céltalan létezésre. A világos, egyenes beszéd irritálja a finneket. A mostani elnök erre remek példa, sokszor homályosan és érthetetlenül beszél, rövid kijelentéseit nem magyarázza.

Az utolsó jellemvonás a részegség. A félénkség és lassúság ellenszere az alkohol. A ki nem élt, ki nem mondott keserűséget, gyűlöletet szabadítják fel az ivással. Társadalmilag meglepően elfogadott.

Ezek az alapvonások még mindig irányítják a finn kultúrát. A társadalom belülről kinyílt, átrendeződött, az életszínvonal emelkedett, a látható demokrácia erősödött, mégis a finn társadalomban felfedezhető egy zártabbá válási tendencia, talán a gazdasági válság jeleként. Az egy állam, egy nemzet, egy nyelv snellmani gondolata egyre erőteljesebben él Finnországban. Az önálló, független nemzetiséget hangoztatják, olyannyira függetlent, hogy a többség komolyan mérlegeli annak a lehetőségét, hogy belépjenek-e egyáltalán az Európai Közösségbe. A dolgok lehetséges többértelműsége zavart és bizonytalanságot okoz. Nem véletlen az a félelem sem, amit idegen kultúrák iránt éreznek. A menekülteket nem akarják befogadni, szerencsevadászoknak nevezik őket. Körkérdésre adott válaszok többsége: nem akarunk idegeneket, csak néhányan válaszoltak igenlően, azok is azzal a feltétellel; csak ha olyanok, mint mi vagyunk. Ez tulajdonképpen tipikus és természetes etnocentrizmus. Csak Finnország esetében az a furcsa ellentmondás rejlik benne, hogy természetes volt számukra, hogy a háború utáni finn bevándorlókat Svédország befogadta, pedig azok is ún. „életszínvonal" menekültek voltak.

Az idegen, más kultúrából érkezőknek ezeket a jellegzetességeket, és az ezekből is adódó szokásokat kell megismerniük, megérteniük és a beilleszkedőknek, hacsak rövid időre is, lassan elfogadniuk és megtanulniuk: integrálniuk, hogy aztán konfliktusmentesen élhessenek, de anélkül, hogy önmagukat feladnák.

A jól beilleszkedők már eleve meghatározott közösségekhez tartoznak és a finnhez hasonló, közelebb álló mentalitással rendelkeznek. Tehát általában egyéni tulajdonságaik is predesztinálják őket a könnyebb beilleszkedésre, magyar mentalitásuk kevéssé domináns. Dehát miből is áll ez a magyar mentalitás, mik is ezek a magyar jellegzetességek? Erre ennek a kis dolgozatnak a keretében nem lehet válaszolni, de ezeknek feltérképezése érteti csak meg velünk a másik népet, hiszen egy idegen kultúra megértéséhez és elfogadásához elsősorban önmagunkat, saját kultúránkat kell megismernünk.

Ezt mondja Julia Kristeva is a francia rasszizmus és egyáltalában a rasszizmus okait vizsgálva. Azok a népek, közösségek, egyének, akik nem ismerik önmagukat, azok hajlamosak, képesek az idegengyűlöletre. A beilleszkedés ideális módja lenne: alkalmazkodás az idegen közösségekhez úgy, hogy azon belül önmagunkat megtarthassuk az új közösség egyetértésével. Egy kezét felénk nyújtó egészséges közösségbe harmonikusan lehet beilleszkedni, egy olyan közösségbe, amely meghagyja egyéniségünket, lehetőséget nyújt másságunk adta különleges feladatunkra.

Irodalom

Bartha Csilla: *Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai.* Regio, Kisebbségtudományi Szemle, 91. 77—87.
Virtanen, Matti: *Mitä suomalaisuus on?* Ihminen ja kulttuuri, vientikoulutus—säätiön julkaisu 72. 88. 1—30.
Kristeva, Julia: *Étrangers à nous-mémes.* Fayard, 88.

GINTER KÁROLY *(Budapest)*

Tanulmányi célú migráció Magyarországon a II. világháború után

Fegyverek közt hallgatnak a múzsák — mondja a latin mondás. Való igaz: a háborúk okozta migráció, vagyis a hadjáratok, menekülés során aligha találunk tanulmányi célú mozgást.

A háborúk után azonban rögtön elkezdődik a szellem embereinek vándorlása is. A II. világháború különleges helyzetet teremtett olyan tekintetben, hogy lezárulása egyben a különböző társadalmi berendezkedések burkolt vagy nyílt szembenállását hozta magával. A Szovjetunió zárt kört épített ki a hatósugarába került szomszédos országokból, s lelassította az emberek országok közötti mozgását. Ennek ellenére megindultak olyan egyéni vállalkozások, utazások, melyeknek célja az országok háború utáni közvetlen valóságának a megismerése, s ehhez szervesen hozzátartozott a nyelv iránti érdeklődés. A negyvenes évek végének magányos vándorai közül többen később a magyar nyelv és kultúra elkötelezettjei lettek, mint például a francia Jean Perrot professzor.

A kollektivista szemlélet megerősödésével megindult egy központi akarattól szervezett mozgás: 1952-től évente mintegy húsz hallgatóval megindult a koreai, majd kínai ösztöndíjasok egyéves egyetemi előkészítése, a Györffy István alapította volt kollégium falai között a Koreai Iskola. Tanárai közül szintén itt ülnek a Kongresszus soraiban. A hallgatók azonban nem tudták hazánkban befejezni felsőfokú tanulmányaikat, mert 1956 őszén kormányaik ideológiai okokból hazahívták őket. Nem tudjuk, hogy milyen hatással voltak rájuk a magyarországi tanulmányok, az itt töltött idő, hiszen — ahogy a későbbiekből gondolni lehet — igen erős felügyelet alatt, zárt közösségben éltek, csak kiválasztott magyarokkal érintkezhettek.

A forradalom után csak lassan indult meg a szervezett államközi kapcsolatok keretében a külföldiek fogadása. A felsőoktatás számára újraindították az imént említett intézményt Külföldi Ösztöndíjasok Egyetemi Előkészítése néven. Néhány kis csoportban folyt a magyaroktatás, s az 1962—63. tanév folyamán kezdett terebélyesedni az intézmény, minthogy elkezdődött nagyobb létszámú afrikai, ázsiai, közép- és dél-amerikai hallgató fogadása. A hallgatók száma 100—120-ra emelkedett.

A következő ugrást az 1966—67. tanév hozta: ettől kezdve az előző öthatszorosára, mintegy 600-ra emelkedett a hallgatók létszáma, s lényegében ezen a szinten maradt az 1988—89. tanévig. A kezdeti egy-két ország helyett már 65—70 országból érkeztek, legnagyobb részt a magyar állam vagy társadalmi intézmények ösztöndíjasai, bár a nyolcvanas évektől egyre gyakrabban tűntek fel olyanok, akik saját elhatározásukból építve be életpályá-

jukba a magyarországi tanulmányokat, jöttek a Nemzetközi Előkészítő Intézetbe. Ez lett ugyanis időközben a korábban hosszabb, de a feladatát pontosabban megjelölő nevű intézmény elnevezése. A tanulmányi ösztöndíjak nyújtása a fejlődő országokkal kiépítendő kapcsolatok első lépcsője lett, s összesen mintegy tizenhárom—tizennégyezerre tehető azoknak a száma, akik ebben a keretben ismerkedtek meg Magyarországgal, a magyar nyelvvel.

A taneszközök sorát Bánhidi—Jókai—Szabó: *Learn Hungarian* című könyve nyitotta meg. Manapság sokszor mosolyogva emlékeznek a könyv olvasmányaira, hiszen a szövegeket a legkönnyebb és a leglátványosabb dolog bírálni. A szövegírás korát és az akkori elvárásokat ismerve azonban azt kell mondanunk, hogy aligha lehetett volna semlegesebb témákat találni. A könyv nyelvtani váza pedig szinte a teljes leíró nyelvtant felölelte. Tudtunk dolgozni vele.

Később az Előkészítő Intézet saját könyveket készített: előbb a *Csak magyarul* című haladóbb szintű jegyzetet, majd az ún. szürke könyvek öt kötetét, utána a *Színes magyar nyelvkönyv*et, végül egy közvetítő nyelvek szerint bontott tankönyvsorozatot. Itt jegyzem meg, hogy a célirányosabb felkészítés érdekében a haladóbb, tavaszi félévi szintet egyetemi, felsőoktatási szakokra bontotta az Intézet, s tanárai így agrár, bölcsész, közgazdász, orvosi, mérnöki szakanyagokat írtak. A nagyarányú munkához 1971-ben egy tudományos és módszertani csoportot szervezett, amelynek tudományos, szakmai irányítója a sajnálatosan korán elhunyt Balázs János professzor volt. Célját az Intézet fennállásának huszonöt éves évfordulóján így határozták meg: „Ennek a feladatkörébe tartozott a tankönyvek, jegyzetek és oktatási segédletek kidolgoztatása, a módszertani kutatások irányítása, valamint a szakmai továbbképzés megszervezése a tanárok részére. Feladatul kapta a csoport még azt is, hogy nyújtson segítséget a külföldön dolgozó magyar vendégtanároknak és lektoroknak."

A munka hatékonyságát az jellemzi, hogy a nem elsősorban képzettség, felsőfokú tanulmányokra való alkalmasság szerint kiválasztott hallgatók mintegy 80—85%-át engedtük az egyetemekre, s ezeknek 60—90%-a — egyetemektől függően — esetleg évismétlésekkel s nem a legragyogóbb tanulmányi eredménnyel, de meg is szerezte a diplomát. A hatékonyság fokozása végett kezdődött meg 1965-től az egyetemi felvételi szaktárgyak magyar nyelvű oktatása is. A magyar és a szaktárgyi tanórák aránya újra és újra fellángoló, soha teljesen meg nem nyugvó vitatéma.

A végzett munka hatását több oldalról is érdemes vizsgálni. A hallgatók mindennap találkoztak néhány magyarral: tanáraikkal, a kollégium, az irodák munkatársaival, s természetesen több-kevesebb gyakorisággal az őket körülvevő társadalommal. Az egyetemeken a magyar hallgatókkal együtt tanultak, így baráti, sőt érzelmi kapcsolatok alakultak ki, nem egyszer követségeik rosszallásától vagy éppen tiltásától kísérve. E korlátozá-

soknak sokszor drámai, életpályákat befolyásoló vagy éppen kettétörő következményei is voltak. Az országon belüli utazások, tanulmányi kirándulások, szakmai gyakorlatok során megismerték hazánk más részeit is, akarva-akaratlan valamiféle hungarológiai tanulmányokat is folytattak. Ezek és az emberi kapcsolatok révén a legtöbbször kedvező kép maradt rólunk a tőlünk távozókban. S a kedvező benyomásokat életüknek egy olyan szakaszában szerezték, amikor ez hosszú évtizedekre kiható szép — sőt, az idő múlásával egyre szebbé váló — emlék marad.

Sajnálatos mulasztás, hogy bár történtek kezdeti lépések, nem alakult ki rendszeres és valóban élő szakmai kapcsolat azokkal, akik nálunk végeztek.

Az utolsó tanévben lecsökkenvén az ösztöndíjasok száma, magyar—magyar képzést is szolgáltak a felszabaduló szellemi erők: a szomszédos országokbeli magyarok felkészítését a hazai egyetemekre. Ennek a munkának a részletesebb elemzését még korai lenne elkezdeni. De talán előadhatom itt azt a dilemmát, amelyet ez a kérdéskör hordoz: vajon visszamennek-e majd a végző egyetemisták az őket elbocsátó nemzetiségi létbe, vagy inkább Magyarországon akarnak megtelepedni? S vajon a magyar állam nagylelkűsége nem rontja-e a kolozsvári magyar egyetem visszaállításának vagy egy komáromi magyar felsőiskola létesítésének az esélyeit?

Ha nem is sokszor, de azért mind számosabb esetben látható, hogy egykori hallgatóink mint hazájuk politikai vagy gazdasági életének képviselői jelennek meg Magyarországon, szólalnak meg magyarul a tárgyalóasztalnál vagy a rádióban, televízióban, vagyis jelentős állásokba jutottak a nálunk szerzett diploma segítségével. Nem elhanyagolható előny számunkra, ha ilyen tárgyalóféllel ülhetünk le különböző kérdések rendezésére, kapcsolatok kiépítésére. Arra is volt példa, hogy egy családból többen jöttek hozzánk tanulni, sőt az egykori magyarországi ösztöndíjasok gyermekeiket is ide küldték felsőfokú képzésre.

Nyert a külföldiek fogadásán a magyartanítás elmélete és gyakorlata is. Az igény előtérbe helyezte a magyar mint idegen nyelv oktatására szánt taneszközöket. A már említett *Learn Hungarian* szerzőitől kezdve a mai napig kevés olyan nyelvkönyvünk akad, amely valami módon ne kötődnék a Nemzetközi Előkészítő Intézet vagy jogelődei munkájához. Dolgozott itt Hegyi Endre, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvi Lektorátusának megalapítója, az említett szürke-könyvek szerzőgárdája, dolgoztak a *Színes magyar nyelvkönyv* írói, Mikesi Sándor, az egyik orosz, Fábián Pál, az olasz, Ginter Károly és Tarnói László, a német közvetítő nyelvű tankönyv alkotói, Somos Béla, egy 1000 szavas alapozó nyelvi jegyzet írója. De innen indulnak a szálak a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézete kezdő vagy haladó magyar nyelvkönyveinek szerzőgárdájához is. A műszaki egyetemen kamatoztatja tapasztalatait Erdős József (egy új alapozó gyakorlati nyelvkönyv, a *Jó utat* írója), s valamikor körünkben került e

munkával kapcsolatba Szöllősy Sebestyén András, a Budapesti Műszaki Egyetem magyaroktatásának méltán elismert mai vezetője. Felsorolásom tovább is tarthatna, hiszen említhetnék néhányat az Anyanyelvi Konferencia tankönyvírói közül, de hadd kérjem elnézését e helyen mindazoknak, akiket még fel kellene, fel kellett volna vennem a felsorolásba.

S itt még nem is szóltam az Előkészítő Intézet speciális szótárainak készítéséről: ezek vagy céljukban különlegesek mint szakszótárak, vagy nyelveikben: arab, swahili, pastu, lao stb. nyelveken készültek sokszor az egyetemi évfolyamok hallgatóitól bővített szószedetek.

A tudományos és módszertani csoportról szóló korábbi idézet elárulja, hogy itt kezdett rendszeressé válni az a munka, amelyet ma a Nemzetközi Hungarológiai Központ végez. Az akkori csoport természetesen jóval szerényebb keretek között, szűkösebb anyagi eszközökkel dolgozott a Minisztérium egyetemről hívott szakértőinek, így Juhász Jánosnak, Fábián Pálnak, Domokos Péternek a felügyeletével, irányításával.

A napi gyakorlat felismertette előttünk a magyar nyelv szabályrendszerének az ösztönös beszélőktől nem részletezett elemeit, ráébresztett a leíró nyelvtanon túl egy pedagógiai grammatika elkészítésének szükségességére — még ha nyelvkönyveink ennek egyelőre csupán kisebb részleteit tudják is felhasználni —, feltárta nyelvünk sajátos belső logikáját, a kontrasztív vizsgálatokon át belső gondolatkifejezési dinamizmusát. Összekovácsolódott egy sajátos szakismerettel rendelkező gárda, amely a nyelv viszonylagos teljességét vagy az igényeknek, szükségleteknek megfelelő szeletét hivatásszerűen képes átadni a jövendő nemzedékeknek. Megvan hozzá a módszertani felkészültsége, akár közvetítő nyelvű, akár direkt oktatási eljárásokról van szó.

A tanulmányi célú vándorlásnak tehát a mi esetünkben mind a vándorlók, mind az őket befogadók számára van haszna. Nyilvánvaló ez a magyarok évszázadok óta folyó külföldi tanulmányainak esetében, de valószínű, hogy a mi peregrinusaink is hozzájárultak fogadóik szellemi gazdagodásához. Ha más tekintetben nem, legalább annyiban, hogy mint nálunk is, megismertették a társadalommal a másság fogalmát, s ez az első lépés az egyént vagy a társadalmat nem sértő különbségek elfogadására.

GORTVAY ERZSÉBET *(Ungvár)*

Az anyanyelvi oktatás helyzete Kárpátalján 1945-től napjainkig

Vannak korok, amelyek irtóznak az igazságtól, s vannak, amelyek szenvedélyesen igénylik azt minden területen. Ilyen kornak tűnik a mienk is, és ilyen területnek Kárpátalja, amelyről Magyarországon még nem is olyan régen valahogy nem volt ildomos tudomást venni, aztán pedig nagyon is divattá vált kárpátaljai dolgokban bennfentesnek bizonyulni. S a „jöttem, láttam, győztem" elv alapján fogant információkból olyan kép rajzolódott ki Kárpátaljáról a magyarországi köztudatban, mintha mi volnánk a példa mindazon nemzetiségi problémák pozitív megoldására, amelyek a környező, volt szocialista országokat s a minket magához ölelő, még szocialista birodalmat is fojtogatják. Tény és való, hogy Kárpátalja nem lett Karabah. Lett viszont kirakat, afféle bezzeg-országrész, amellyel propaganda céljából mindig elő lehetett hozakodni, légyen szó szociális, vagy olyan kulturális vívmányokról, mint például az anyanyelvi oktatás rendszerének hibátlan funkcionálása a Szovjetunió valamennyi köztársaságában.

Ha megmaradunk a számok szintjén, úgy helyzetünk valóban kiváltságosnak tűnhet. 155 749 magyar lakosra 87 magyar iskola, középfokú tanítóképző és egy egyetemi magyar tanszék esik. Ráadásul Ungváron nyert elhelyezést az országos Szovjet Hungarológiai Központ is. Hogy irigyelnek mindezért bennünket a finnugor atyafiság nálunk lényegesen nagyobb lélekszámú, autonóm köztársaságokban élő, mégis csak elemi anyanyelvi iskolahálózattal rendelkező képviselői. Pedig helyzetünk többek között az anyanyelvi oktatás terén sem olyan rózsás, amilyenre a közelmúlt propagandisztikus célú kiadványai igyekeztek mázolni, mint például *A boldogság felé* című, pályadíjat nyert, 1975-ben Ungváron, a Kárpáti Könyvkiadónál magyarul is megjelentetett monográfia.

Már az első, rólunk hitelt érdemlően szóló, a problémáinkat is látó és elkendőzni nem kívánó könyv, a *Sorsközösség,* Dupka György, Horváth Sándor és Móricz Kálmán 1990-ben a fent említett kiadó gondozásában megjelent szociográfiája leszögezi: „Kárpátalján az egyházhoz hasonlóan az iskola is válságot élt át az utóbbi évtizedekben. Ez mind minőségi, mind mennyiségi vonatkozásban jól érzékelhető. A tanári pálya hosszú-hosszú időn át a legrosszabbul fizetettek egyike volt. Emiatt a tantestületek felhígultak, a pedagógusok elvesztették korábbi társadalmi megbecsülésüket. A magyar iskolák presztízsét az is rontotta, hogy a végzősök anyanyelvükön nem tanulhattak tovább szak- vagy főiskolákon, egyetemeken. Anyanyelvápoló, nemzettudat-formáló hivatásuknak sem tehettek eleget maradéktala-

nul, a tantestületre nehezedő ideológiai nyomás miatt. A magyar iskolákban az orosz nyelvű feliratok domináltak, a katonai oktatás orosz nyelven folyt, a tanórákon, úttörő-sorakozókon stb. orosz vezényszavakat használtak, a pedagógusértekezleteken oroszul kellett beszélni, a gyerekeknek tanáraikat — orosz minta szerint — azok utó- és atyai nevén kellett megszólítani". (15. old.) (Nem állhatom meg, hogy zárójelben el ne mondjak egy, az utóbbi jelenséggel kapcsolatos igen jellemző esetet. Elsősosztályos unokaöcsém nagy izgalommal készült tanítónénijéhez, és iszonyú leverten jött haza. Az okot így summázta: Képzeld, anyu, Jelena Karlovna az iskolában hazudott nekünk. Otthon őt Ica néninek hívják". Kommentár — gondolom — felesleges.)

Az anyanyelvi oktatási intézményrendszer működésében tapasztalható hiányosságok mielőbbi kiküszöbölésére szólít Orosz Ildikó *Non scholae, sed vitae* című felmérő, reális statisztikai adatokra épülő tanulmánya is a Hatodik síp című független kárpátaljai irodalmi folyóirat 1990. júniusi számában. „A legfontosabb az — hangsúlyozza —, hogy visszaállítsuk, teljessé tegyük a magyar nyelv használati körét, megteremtsük egyenjogú működését az élet minden területén. Meg kell teremteni a magyar nyelvű oktatási hálózatot Kárpátalján az óvodától az egyetemig, hogy ezáltal egyenlő feltételeket biztosítsunk a magyar anyanyelven tanulók részére." (15. old.)

Hogy is van hát ez akkor? Vagy Dupkáék és Orosz Ildikó, vagy a hivatalos statisztika, de valaki nem mond igazat. Egy szellemes anekdota szerint háromfajta hazugság létezik: szimpla, galád és statisztika. Tekintsünk azonban most el a magyarok és magyar anyanyelvűek létszáma közötti eltéréstől a hivatalos statisztikában. Ne fogadjuk el magyarnak azt, akinek csak az anyanyelve magyar. Még ilyen esetben is könnyen megállapítható, ha egymás mellé állítjuk a 155 749-et és a 87-et, hogy legfeljebb minden harmadik kárpátaljai magyar gyerek járhat magyar iskolába.

Az első magyar tannyelvű középiskola 1953-ban indult vidékünkön. Az anyanyelvű továbbtanulás egyetlen lehetőségét éveken keresztül az előbb Huszton, majd Munkácson működő tanítóképző szakközépiskola biztosította. Bár itt is mind a mai napig, miként az egyetem 1963-ban nyílt magyar tagozatán, csak a szaktantárgyakat tanítják magyarul.

Kárpátaljának 1945 óta a legutóbbi időkig nem volt olyan magyar nyelvű oktatási hálózata, amely az óvodától az egyetemig biztosította volna az anyanyelven való tanulást. A falusi óvodákban ugyan magyar nyelven beszélt az óvónő a kicsinyekhez, ha éppen tudott magyarul, de egészen 1988-ig nem voltak külön magyar óvodai csoportok, nem létezett magyar tanterv, tanmenet, még a 70—80 százalékban magyarok lakta Beregszászban sem.

Az anyanyelvi oktatásnak a középső láncszeme azonban kiépült úgyahogy. 1956 után, a XX. pártkongresszus meghirdette új irányvonallal az oktatásban is megkezdődött az újulási folyamat. Az „új hullám" eredmé-

nye, hogy az 1963—1964-es tanévben már 100 iskolában tanulhattak a magyar gyerekek magyarul. Az új hullám tündöklését azonban gyors bukás követte. A 70-es évek elején elkezdődött a visszarendeződés az élet minden területén, így az oktatásban is. 1978-ban már csak 72 magyar tanintézet működött, 1981-ben pedig még ez a szám is megrövidült 10-zel. A mai napra már a 62-ből is csak 55 maradt. Mert a fent említett 87 iskolából 32 úgynevezett internacionalista, magyarul és ukránul, magyarul és oroszul vagy magyarul, oroszul és ukránul oktató iskola. Tudni kell persze, hogy e vegyes tanítási nyelvű iskolák ukrán és orosz osztályaiban is többnyire magyar gyerekek tanulnak. „A szülők eleinte idegenkedtek attól — írja Orosz Ildikó —, hogy a gyerekeiket ezekbe az osztályokba irassák, de megfelelő propagandával, bizonyos privilégiumok kilátásba helyezésével végül is sikerült megszervezni, hogy a „szülők kérésére" egyre-másra nyíltak az orosz, ukrán osztályok. Ezek duzzadni, míg a magyar osztályok apadni kezdtek, ami oda vezetett, hogy napjainkban néhány faluban már nincs is anyanyelvi oktatás". (13. old.) Orosz Ildikó finoman fogalmaz. 106, zömében magyar lakosságú település található Kárpátalján és 4 olyan nem magyar, amelyben a magyar anyanyelvűek száma az ezret is meghaladja (Királyháza, Huszt, Rahó, Kőrösmező). Ha a 110-ből kivonjuk a 87-et, kiderül, hogy 23 azon helyiségek száma, ahol lehetne, de nincs magyar iskola.

Igaz, az utóbbi két évben a peresztrojkának és a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség megalakulásának köszönhetően a magyar tannyelvű osztályokba beiskolázott tanulók száma területi viszonylatban 2 százalékkal megnövekedett. Ez a csekélyke növekedés is örvendetes, mert az összkép még mindig lehangoló. A legutóbbi, 1989-es népszámlálás adatai szerint Kárpátalja összlakosságának csak 13 százaléka magyar. S ha tovább számolunk, azt kell konstatálnunk, hogy a magyar gyerekek 34 százaléka még mindig nem részesül anyanyelvi oktatásban. Így aztán nincs mit csodálkoznunk azon, hogy csak Magyarországra 47 ezren települtek át 1945 óta Kárpátaljáról. Nem akarom azt mondani, hogy az áttelepülések oka kizárólag a nyelvi-kulturális idegenség. Hisz az áttelepülők között nemcsak magyarok vannak. Sokkal inkább a létbizonytalanság az ok. Magyarország puszta létével is csábítóan hat a kárpátaljai magyarokra, és maradjunk a hivatalos fogalmazásnál: magyar anyanyelvűekre. Hogy a kárpátaljai magyarok lélekszámának rohamos apadását megállítsuk, egyebek között az anyanyelvi oktatás problémáit is meg kellene oldani a Kárpátok alatt.

A tömegek, a „nagyobb rész" boldogságának előmozdítására irányuló eltökéltségét egyetlen rendszer sem hangoztatta még nagyobb hévvel, mint a mienk. Ideje volna jelszavainkat végre komolyan venni. S abba a nagyobb részbe a kisebbségeket is beleszámítani.

GULYA JÁNOS *(Göttingen)*

Sajnovics, Gyarmathi, Kőrösi Csoma és Göttinga

„In kleinem Göttingen
kann man — fast —
die ganze Welt
treffen"
— Wilhelm G-nek
egy 1991 júniusában
hozzám írt leveléből.

A XVIII. századvég körüli magyar eredetkutatás három nagy alakja, Sajnovics János, Gyarmathi Sámuel és Kőrösi Csoma Sándor közül mind a három megfordult Göttingában. Kettejük nevét, Kőrösi Csomáét és Gyarmathiét egy-egy márványtábla is hirdeti a városban.[1]

Sajnovics János a bennünket is érintő területen 1770. február 19-i naplójegyzete szerint Göttinga nevével először Koppenhágában találkozott. A Maximilian Hell-lel 1769. június 3-án Vardöben végzett Vénusz-megfigyelésük után tudósaink már visszatérőben voltak hazafelé. A kérdéses naplóbejegyzésben Sajnovics ezt írja (magyar fordításban): „Megkaptam Fischernek a magyarok eredetével foglalkozó szentpétervári kutatásait".[2] Ekkor Sajnovics *Demonstratió*ja első, koppenhágai kiadásával már jórészt készen lehetett, műve legvégén Fischert mégis szóba hozza.[3] Sajnovicsot — meglepő módon — irritálja Fischer munkája. A *Göttingae editum* elaborátumról szólva elsőnek is azt jelenti ki, hogy Fischer szavai (értsd: szóegyeztetései) „amint ez kiderült, mind Strahlenbergtől lettek átvéve".[4] Sajnos, Sajnovicsnak ez az állítása nem állja meg a helyét. Fischer szóban forgó táblázatainak magyar szavai, a névszók és igék közül Strahlenbergnél ugyanis csak 25-nek van párja, míg Fischer szavai közül 35-nek Strahlenberg anyagában nyoma sincs. Ezeket tehát Fischer Strahlenbergtől semmiképpen sem vehette. Még a korban kötelezően idézendő számnevek körében is az *ezer* szót csak Fischer idézi. De még a mindkét munkában közösen idézett szavak sem vágnak egybe: csak 8 esetben azonosak (pl. *jeg*, *nyelo* 'nyelv'), 17-szer viszont eltérnek egymástól (pl. Fi. *ej*, Str, *ey*; Fi. *fa*, Str. *pa* (!); Fi. *szarv*, Str. *szaruw* stb.). Sajnovicsnak idő híján nem lehetett sok lehetősége újabb tüzetesebb vizsgálódásokra. De ez őt csak részben menti, mégpedig azért, mert Strahlenberg könyvét már ennek előtte is ismerte, s idézte is. Valószínűleg valóban nem is arról van itt szó, hogy Fischer honnan vette az adatait. Sokkal inkább az jut itt kifejezésre, hogy Sajnovics nem nagyon egyezett Fischerrel és nézeteivel, amint ezt meg is írja. Elsősorban a magyarok eredete, Fischer „ujgúr"-elmélete és a Hell-féle „Karja-

la"-feltevés kérdésében tértek el nézeteik egymástól.[5] De másban is, főleg szemléletben. Erre mutat, hogy Sajnovics félreérti, illetve nem érti Fischert, amikor többek között azt véli, hogy Fischer az idézett rokon nyelvi szavak *magyar* voltát akarja igazolni, holott Fischer itt valójában egy egyetemesebb szemlélet alapján *a különböző nyelvek* szavai egyezéséről (harmonia linguarum, convenientia linguarum) beszél. E kis disszonanciára már csak azért is fel kell figyelnünk, mert Fischer e munkájának a közzétevője, nézeteinek szószólója és továbbvivője, A. L. Schlözer, Sajnovicsról igen nagy szimpátiával ír.[6]

Hazafelé tartva, Sajnovics és Hell 1770. június 14-én, (este) 8 órakor értek Göttingába, ahol is a „Rex Prussiae"-ban szálltak meg.[7] A következő napról Sajnovics így ír: „Felkerestük Behmer (helyesen: Böhmer) urat. Jelen volt P. Achvall (helyesen: Achenwall) is, valamint a nagy tudású és munkabírású Kästner (Kästner/Kaestner) úr". Meglátogatják az obszervatóriumot (ma más helyen), a könyvtárt. „Kellő mennyiségben találhatók itt magyar szerzők művei is". Továbbá: „6 órakor meglátogattuk Kästner urat. Vacsora az ő házának kertjében a szabad ég alatt. Rajtunk kívül még egy vendég volt." Szombaton, 16-án „ebéd után folytattuk utunkat", azaz, elhagyták Göttingát.

A Sajnovics naplójában felsoroltak Göttinga jeles korabeli személyiségei voltak. Böhmer többszörös „rektorhelyettes", valójában Göttingában az egyetem első embere; kitűnő hegedűjátékos, házikoncertjein Achenwall játszotta a „generallbass"-t. Kaestnert „Németország számtantanárának" nevezték. Híres és hírhedt volt mint éles nyelvű epigrammák írója is. Gauss szarkasztikus megjegyzése szerint „Käestner a legjobb matematikus a költők között, s a legjobb költő a matematikusok közül". Mint professzor a magyarországi származású A. Segner utóda. Több minden mellett csillagász is.

Miért ment Hell és Sajnovics Göttingába, azonkívül, hogy esetleg éppen erre vitt az útjuk? Szinte bizonyos, hogy erre jó okuk volt. Mégpedig az, hogy Käestner 1769.június 3-án a Nikolaistrasse 25. szám alatti háza tetejéről ugyancsak részt vett a Vénusz Nap előtti elvonulásának a megfigyelésében, ami akkor csillagászati világszenzációnak számított.[8] A jól megszervezett megfigyelő-lánc egyes csillagászai tudtak egymásról: a göttingai „találkozó" is csillagászok találkozója volt.

Későbbi közlésekből tudjuk, hogy Sajnovics(ék) göttingai társaikkal beszéltek lappföldi nyelvészeti tevékenységükről.[9] De semmi jelünk sincs arra vonatkozólag, hogy magyarjaink Göttingában filológiai téren is különösebb érdeklődést mutattak volna. Így, többek között, Schlözerrel minden bizonnyal nem jöttek össze. A főként a régebbi szakirodalom beállítása, mely szerint Sajnovics ambíciózus „nyelvész" lett volna, megtörve a meg nem értés súlya alatt, a göttingai napok negatív tanúsága alapján is — nem más, mint kétes féligazság.[10]

Sajnovics Göttingában jártában még csak nem is sejtette, hogy az, akinek nevével az ő nevét a tudománytörténet majd együtt fogja emlegetni, *Gyarmathi Sámuel* Göttingában fogja majd korszakos munkáját, az *Affinitas*t (1799) megírni.[11] Gyarmathi Sámuel kétszer is volt Göttingában. Először 1782-ben. E viszonylag rövid látogatást főként a kitűnő tudós és szervező „orientalistával", David Michaelisszal való találkozása teszi nevezetessé.[12] Valóban jelentőssé, tudománytörténeti jelentőségűvé az 1796. április 25-e és 1798. szeptember 10-e közötti göttingai tartózkodása válik. Itt és ekkor írja meg nevezetes művét.

Ebben nagy szerepet játszott a korabeli, szinte páratlan tudományos gyűjtő- és olvasztótégely, Göttinga. Az egyetem szabad és tisztánlátásra törekvő szelleme, hatalmas könyv- és kéziratgyűjteménye, A. L. Schlözer, továbbá J. Chr. Gatterer támogatása. Közben azonban arról sem szabad elfeledkeznünk — amint azt még most is számosan teszik —, hogy Gyarmathi már érett nyelvhasonlító kérdésfeltevéssel, és minden idők egyik legkoncepciózusabb magyar grammatikája tudós szerzőségével a háta mögött érkezett Göttingába.[13]

Gyarmathinak az összehasonlító nyelvtudomány történetében való elismertsége régóta vitathatatlan. Ami valós szerepét illeti, nem látszik feleslegesnek néhány tényt itt mégis újra, illetve ismételten kiemelni: Gyarmathi legfőbb jelentősége, hogy műve a XVIII. századi összehasonlító nyelvtudomány módszertanának magas fokú, előre mutató summája. Az *Affinitás* módszeres, *előre meghatározott elvekre* épülő munka, melynek szerzője a kor adta keretek között vizsgálatait egy nyelvcsalád teljes egészén — lényegében ma is elfogadható eredményességgel — keresztülvitte. Gyarmathi annak az évszázados, módszeresen kijelölt útnak a betetőzése, és ami a grammatikát illeti, továbbvivője, amelyet Leibniz (1646—1716), a német születésű, szentpétervári J. E. Fischer (1697—1771) és — részben — Schlözer neve fémjelez.[14] A szinte már közhelyszerű „Sajnovics *és* Gyarmathi" azonosítás megítélésünk szerint eleve téves: nem azonos a módszertanuk. Gyarmathi körét *a priori* elviség jellemzi, Sajnovics pedig inkább az *ad hoc* lingvisták derék hadába tartozik, mint mások mellett a jeles svéd B. Skytte (1667), a hamburgi polihisztor M. Fogel (1669) és a hozzájuk hasonlók.[15]

Gyarmathi műve első részét kéziratban elküldte Schlözernek. Schlözer levélben válaszolt neki, igen okosan és támogatólag. Többek között számos fontos forrásra s szempontra hívja fel Gyarmathi figyelmét. Gyarmathi Schlözer levelét (némi módosulatokkal) művében „Appendix III" cím alatt közre is adja.[16] A támogató szándék mellett van azonban e levélnek némely mondata, melyen fennakad(hat) az olvasó figyelme. Az 1797. november 19-i, göttingeni keltezésű levélben Schlözer többek között ezt írja: „Ön azt a tételt (Satz), amelyről én már 41 egész évvel ezelőtt, az *Uppsalá*ban *Ihré*vel folytatott gyakori értekezésünk, és a saját stúdiumaim alapján teljesen meg voltam győződve. . . bebizonyította. . ." Majd alább, a VI. és a VIII.

pontok alatt, bizonyos történeti témák kapcsán jelzi, hogy fenntartja azokat magának saját kidolgozásra („*Aus*arbeitung"), éppen ezért is örömmel üdvözli Gyarmathi munkáját mint *elő*munkálatot („um so mer willkommen werden mir Ihre *Vor*arbeiten seyn").

Talán minden további nélkül túl is tennénk magunkat e megjegyzéseken, ha nem jutna eszünkbe, hogy e mondatok alig egy szűk emberöltő múlva szinte megismétlődnek. Gaussnak az 1832. március 6-i, ugyancsak göttingai levelére gondolok, melyet a „matematikusok fejedelme" Bolyai Farkasnak írt, amikor Bolyai Farkas eljuttatta neki fia, János munkáját a nem euklideszi geometriáról. Idézem e részt: „Ha avval kezdem, *hogy nem szabad dicsérnem*: bizonyára megütődsz egy pillanatra. De mást nem tehetek: ha dicsérném, akkor magamat dicsérném, mivel a mű egész tartalma, az út, melyet Fiad követ és az eredmények, amelyekre jutott, majdnem végig megegyeznek részben már 30—35 év óta folytatott elmélkedéseimmel."[17]

Gyarmathi és Schlözer, Bolyai János és Gauss: vajon miben rejlik, ha egyáltalán igaz, e párhuzam oka: 1. véletlen? — lehet; 2. valamiféle göttingai *attitude* — lehet, vagy 3. a *nagyság vaksága* — ez is lehet. E lehetőségeket nem kívánom se tárgyalni, se eldönteni. Gyarmathit nem is nagyon érintette, ha ugyan felfigyelt rá. De a Bolyaiakat, mint ismert, Gauss különös válasza és hozzáállása igen megviselte. A német tudománytörténetírást dicséri, hogy ez ügyben egyértelműen a Bolyaiaknak szolgáltat igazságot.[18] A párhuzam felemlítése pedig talán tompítja a kérdés élét: Gauss magatartásában nem egyedi esetről van szó.

Kőrösi Csoma Sándor már útban kelet felé, Teheránban 1820. december 21-én, levelet ír a nagyenyedi kollégium patrónusaihoz.[19] E levél bevezetőjében elmondja, hogy a „göttingai universitasban két esztendőnél tovább mulatván" tanulmányokat folytatott. Szinte pusztán e közlés kötelez bennünket arra, hogy Göttingáról szólva Kőrösi Csomát is e helyt felidézzük. E levél egy másik részlete, „azon fáklyánál fogva, melyet Németországban gyújtottam volt meg, *elindultam nemzetem eredete felkeresésére*", pedig csak súlyosbítja feladatunkat.

Többen is feltették már a kérdést, mi volt az a fáklya, melyet Kőrösi Csoma Németországban gyújtott meg.[20] Sajnos, Kőrösi Csoma titkolódzó természetű ember volt, s ha mondott is valamit, inkább talányokban beszélt. Hogy mi volt a való nézete, erre vonatkozólag a számos másodlagos, sokszor utólag visszaemlékezett közlések helyett jobb, ha magához Kőrösi Csomához fordulunk. Teheráni leveleihez, a már idézetthez, továbbá az ugyancsak Nagyenyedre küldött 1821. március 1-i leveléhez.[21] E leveleknek azért is megkülönböztetett a jelentőségük, mert 1) a nagyenyediekhez írja, akikkel szemben — úgy tűnik — felelősséget érez, és mintha meg akarná mondani nekik, hogy miért és mire készül, 2) e levelek idején még alig pár éve

hagyta el Göttingát, Németországot, „fáklyagyújtása" helyét, továbbá 3) már úton van, szerinte jó úton („az ég megáldotta lépéseimet").

Kőrösi Csoma 1820. december 21-i levelében valóban *minden* addigi nézetet bírál, s a „meggyújtott fáklya"-hasonlat is arra enged következtetni, hogy itt számára valami egészen új nézetről van szó. Meglehet, hogy ezt írja meg 1821. március 1-i levelében: „indúlok a' mi Elejink legrégibb Hazájába, nagy és kis Bukáriába; de ha én, Isten őrizzen, ollyan szerentsés nem lehetnék, hogy ezen útamat végre hajtsam, imé ezennel meghagyom, hogy az, a'ki ezen tzélban én utánnam megindúl, Konstantinápolyban a' Török nyelvet megtanúlván, ezen egy nyelvel bátran elindúlhat, és egyenesen az említett Országokba menjen, és onnan kezdje további vi'sgálódását. Ugyan is én az eddig valókból tökélletesen meg vagyok győződve, hogy a' mi Elejink ezen Vidékekről szállottak le mint cultus nemzetek a' Krisztus előtt több századokkal, és minekutánna mai Persián, Arábián, Abyssinába (?) által mentenek vólna, onnan visszatérvén és az említett Birodalmakban, külömböző időkben, külömböző Dynastiakat formálván, Syrián, Assyrián, Armenián, Georgián, és Russián keresztül Európába kénteleníttettek menni az Ásiai sok Revolutiók miatt".

Ismert, hogy Kőrösi Csoma Göttingában főként J. G. Eichhornnal (1752—1827) állt a legszorosabb kapcsolatban, továbbá, hogy hallgatta A. H. L. Heeren (1760—1842) történeti előadásait.[22] Mind a két neves professzor orientalista érdeklődésű volt. Nehéz lenne véletlen egybeesésnek tartani, hogy éppen Eichhorn világtörténete harmadik, 1817-ben Göttingában megjelent kiadásában idézi 1805—1806-ból éppen azt a Thomast,[23] aki latin nyelvű munkájában egyebek mellett az ősmagyarok lakhelyei („sedes primorum Hungarorum") alatt részletről részletre pontosan azokat a helyeket — Perzsiát, Arábiát, Szíriát, Etiópiát, Grúziát és így tovább sorakoztatja fel, mint amelyeket Kőrösi Csoma másodikként idézett teheráni levelében is olvashatunk. Úgy tűnik, hogy Kőrösi Csoma nézetében a „hagyományos" keleti mellett, *észak* helyett inkább *„délre"* fordul. Ezzel egybevág az is, hogy minden olyan vélekedés, mely szerint a finnugorokat, mint „ősöket" is felkereste volna, valójában jobbára Gyarmathi közléseiből származik, s azokat Gyarmathi jámbor óhajánál többre nem tarthatjuk.[24] Nincs is sok értelme Kőrösi Csoma őstörténeti/nyelvészeti nézeteit, annak számos újabb mozzanatát mind nyomon követnünk. Többek között pl. a „régiek" Borysthenes 'Dnyepr' nevének a magyar *bor* és *Isten* szavakkal való magyarázatát, mely nem áll egyedül ötletei sorában.[25] Sajnos, e téren Kőrösi Csoma „módszertanát" a kutatás majd két emberöltővel őelőtte már meghaladta. Szomorú, hogy akinél Kőrösi Csoma Göttingában igazában fáklyát gyújthatott volna, annak a fáklyája — Schlözeré —, Kőrösi Csoma Göttingába való megérkezésekor már kialudt. Így nem lett/lehetett Kőrösi Csomából a magyar Castrén, magyar őstörténeti és összehasonlító tudományaink

valós nagysága. Nem lett Reguly Antal korai társa sem. Nagy magyar tudós lett, a tibetológiáé, de nem a közvetlen, alkotó magyarságtudományé.

Mind a három felidézett jeles magyar életpálya egy-egy ponton valahogy érintkezett Schlözerével, és a göttingai egyetem 1770 és 1813 közötti fénykorával. Sajnovics „korán" került Göttingába, nem is volt rá túlzottan fogékony. Kőrösi Csoma „későn". Aki e fénykornak magyar részről vitathatatlanul a részese volt, az Gyarmathi Sámuel.

Jegyzetek

1 Kőrösi Csoma Sándor emléktáblája a város középpontjában, a Weender Strasse 31., Gyarmathi Sámuelé pedig a Goethe Allee 20. szám alatti ház falán található.

2 *Sajnovics János naplója 1768—1769—1770.* Ford.: Deák András, szerk.: Szíj Enikő. Bibliotheca Regulyana 1. Bp., 1990. 136. A kérdéses munka: Johann Eberhard Fischer: *De origine Ungrorum.* In: *Quaestiones Petropolitanae I.* Ed.: A. L. Schloezer. Gottingae—Gothae, 1770.

3 Joannis Sajnovics: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse.* Hafniae, 1770. Művét Sajnovics a koppenhágai „Tudós Társaság" 1770. január 19-i, 26-i és február 9-i ülésén felolvasta, melyre előzőleg január 12-én kapott „felkérést" (ld. Naplója 133—135). A felolvasásról „mense Januario" a kinyomtatott címlapon is hírt ad. Könyve kiadatását 1770. február 16-án kéri (Naplója 136). A mű első, bekötött példányát pedig 1770. április 10-én veheti kézbe (Naplója 140). Ld. még: Dem. 81. A Fischerrel foglalkozó passzusok a koppenhágai kiadás legutolsó, 81—83. lapjain vannak.

4 Sajnovics munkájában — Fischerrel ellentétben — csak magyar és finn szavakat idéz. Bár magam Sajnovics finn szavait is megvizsgáltam, ezekre itt nem térek ki, minthogy azokra is ugyanaz áll, mint ami a magyar szavakra. A kérdéses hely: i. m. 82.

5 Sajnovics: I. m.: 82. Strahlenbergre vonatkozólag: 73 k., 79—80.

6 Schlözer a Göttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen (a továbbiakban: GGA) 1770. szeptember 20-i darabjában (Stück) ismerteti Fischer kérdéses munkáját. Ennek során említi meg Sajnovicsot (mai helyesírással, a 987. lapon): „Dass das Ungrische mit dem Wogulischen, Kondischen /Ostjakischen/, Finnischen, Syranischen, Permischen, Wotischen /Wotjakischen/, Tscheremissischen, und Mordwinischen viele Wörter gemein habe, zeigen die Tabellen S. 25. Möchte doch der Zufall einst *einen Sajnowics* unter diese Völker führen: nach der Lage zu urtheilen, würde er auch in der Grammatik derselben weit mehr Ungrisches als unter den fernen Lappen finden. Mit Verlangen sehen wir der Abhandlung der Herrn P. Hells entgegen, die uns, dem Versprechen nach, den Ursprung der Ungern noch richtiger, als Hr. Fischer hier gethan, lehren soll." (A kiemelés tőlem. G. J.) Hellel kapcsolatban Schlözer feltehetőleg Sajnovics következő soraira (i. m. 82) reflektál: „Opiniorum autem, quam de origine Ungrorum (Ungarorum) Fischerus adfert, non probo. Sentiam veriorem longe a R. Patre Maximiliano HELL edocebimur, cum opus suum *Litterariae Expeditionis* eruditio orbi communicaverit." A Schlözer—Sajnovics-kérdéshez ld. még: A. L. Schlözer: *Allgemeine Nordische Geschichte.* Halle, 1771, 306—307, továbbá Schlözernek Gyarmathi *Affinitas*a kapcsán írt levelét. (Erről ld. még a 16. sz. jegyzetet.)

7 A mai Weender Strasse 72. szám alatt. Szállásukat, ma már nincs meg, akkor „König von Preussen"-nek hívták. (A Sajnovicstól említett másik szálló, ahol már nem kaptak helyet, a következő nevet viselte: „Zur Krone", ma Weender Strasse 13/15.)

8 Az eseményről Kaestner a GGA 1769. június 19-i, 73. darabjában (665—667) részletesen beszámol. A kérdéshez ld. még az 1769. június 12-i, 70. darabot is (637—638).

9 Kaestner számos ismertetése során Hell és Sajnovics északi útjáról, továbbá Sajnovics *Demonstratió*járól többek között még 1777-ben és 1779-ben is említést tesz (ld. GGA 1777, 386 és 1779, 1054—155). Talán nem tévedünk, ha azt véljük, hogy a göttingai látogatásnak köze lehetett J. Ph. Murray-nak a GGA-ban mint 78. darab 1770. június 30-i *Kopenhagen* cím alatt megjelent Demonstratio-ismertetéséhez (674—679). Igaz, hogy Sajnovicsék 1770. április 14-én Koppenhágából a mű példányaiból néhányat Hamburgba küldtek (Naplója 141). De az is lehet, hogy Murray egy Sajnovicséktól magukkal hozott példány alapján írta meg ismertetését. Több egyéb ok mellett személyes közlésre utalhat az ismertetés tájékozottsága (lásd pl. a finn és a magyar egymást való megértéséről szóló híresztelést, mely Sajnovics naplójában is részletesen szerepel, i. m. 136, 139, 184). Murray azon kevesek közé tartozik, akik Sajnovics nevét helyesen írják, s a még kevesebbek közé, akik őt „Herr Pater Sajnovics"-ként említik. Mindehhez még az is hozzájön, hogy Murray Achenwall-lal közelebbi kapcsolatban állt, aki viszont kétségtelenül találkozott Sajnoviccsal (ld. fentebb). Végső soron Sajnoviccsal való találkozását sem lehet eleve kizárni (ld. a vendégség leírását). Tény viszont, hogy 1773-ban a *Demonstratio* nagyszombati kiadását is ő fogja majd ismertetni (GGA 123. darab, 1773. október 14). A göttingai egyetemi könyvtár a könyvtár növedéknaplója szerint a *Demonstratiót* Hannoveren keresztül kapta meg, mégpedig 1770. július 20-án. (Dr. Helmut Rohlfing szíves közléséből.)

10 Így például egy, a Sajnovicsról szóló kismonográfiában: „Mindez azt mutatja, hogy Sajnovics — a *Demonstratio* kedvezőbb fogadtatása esetén — még sok értékes nyelvészeti meglátással és megállapítással tudta volna gazdagítani a nyelvtudományt". (A múlt magyar tudósai. Bp., 1973, 140.) A kérdéshez ld. még: Gulya: MNyTK 131. sz. 132—134; Éder: ALH 27, 305—323; Szíj E.: *Sajnovics naplója*. 15.

11 Samuel Gyarmathi: *Affinitas Linguae Hungaricae cum Linguis Fennicae originis grammatice demonstrata*. Gottingae, 1799. Róla: Gulya János: *Gyarmathi Sámuel*. Bp., 1978. A múlt magyar tudósai.

12 Lásd: Gyarmathi S.: *Okoskodva tanitó magyar nyelvmester*. I., Kolozsvár, 1794. Előljáró-Beszéd XIV., XVII.; M. Nagy O.: *Gyarmathi Sámuel élete és munkássága*. Kolozsvár, 1944. 14, 15; Gulya: i. m. 35—37, 101. Uő.: UAJb. N. F. 3, 183.

13 Nyelvtanáról: Gulya: i. m. 49—110, különösen 79—100. Victor E. Hanzeli: *Sámuel Gyarmathi, Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin*. Amsterdam/Philadelphia 1983, XIII—XV.

14 Gulya: I. m. 170—171.

15 A kérdés irodalmához legutóbb: Mikko Korhonen: *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828—1918*. Helsinki, 1986. 31.

16 Gyarmathi: Affin. 281—387. Az „Appendix III." a műnek nem minden példányába került bele. A kérdéses fejezet újbóli, hozzáférhető kiadását ld.: Yrjö Wichmann: *Ein paar Bemerkungen zu Gyarmathi's „Affinitas"*. JSFOu. 23/15. 1—10.

17 A kérdéses helyet Dávid Lajos fordításában idézem (ld. Dávid L.: *A két Bolyai élete és munkássága*. Bp. 1979,[2] 156). A kiemelést a levél német kiadásából vettem (ld. Kurt-R. Biermann: *Carl Friedrich Gauss. Der „Fürst der Mathematiker" in Briefen und Gesprächen*. München, 1990. 139).

18 Így többek között Kurt-R. Biermann: I. m. 27, továbbá 137, 140, 176.

19 Terjék József: *Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról*. (Levelek, okiratok, emlékezések). Bp., 1984. 43—44.

20 A kérdésnek külön fejezetet szentel Szilágyi Ferenc *Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában* című munkájában. (Bp., 1987. 95—119, további irodalommal). E talánnyal magam is behatóan foglalkoztam a „Göttinga és a magyar őstörténet" című, 1985. április 9-én a Kőrösi Csoma Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság együttes ülésén a Magyar Tudományos Akadémián megtartott előadásomban. — A Kőrösi Csoma göttingai tartózkodása kapcsán felmerült nézetek lassan a bőség zavarát okozzák. Kőrösi Csoma alig jó két évig, 4 szemeszteren át volt a göttingai egyetem hallgatója. Ha igaz, ez alatt tanult volna teológiát, filológiát, medicinát (!), 4—5 nyelvet, köztük az arabot, olvasott volna garmadával szép- és útiirodalmat, állandóan a könyvtárban ült volna és ott ismerkedett volna meg a teljes korabeli magyar történeti és eredetünkre vonatkozó irodalommal. (Valójában a könyvtár csak heti nyolc órában volt nyitva; ld. erről Marczell Péter e kötetben lévő előadását.) Közben anyagi gondjai is voltak, melyek egyike különösen megviselte (ld. a Kanyaró Mihály-ügyet). Úgy gondolom, itt több kérdés is komoly revízióra szorul.

21 Terjék: I. m. 46.

22 E két neves professzorra való hivatkozás a Kőrösi Csoma-irodalomban szinte közhelyszámba megy. Valódi jelentőségük beható vizsgálata azonban még várat magára.

23 J. G. Eichhorn: *Weltgeschichte. Geschichte der neuen Welt.* Göttingen, 1817.[3] Az I. kötet 303. lapján idézi F. Thomas művét: *Conjecturae de origine, prima sede et lingua Hungarorum.* Budae 1805—1806. a következő megjegyzéssel: „(nach welchen die ungrische Nation und Sprache aus Aegypten stammen sollen)". Csetri Elek fontos munkájában (*Kőrösi Csoma Sándor.* Bukarest, 1984) külön is felhívja figyelmünket (i. m. 68—69) Kőrösi Csoma arab tanulmányaira, továbbá Silvestre de Sacy Kőrösi Csomára gyakorolt hatására. (Ehhez ld. még: Szilágyi: i. m. 111—112.)

24 Gyarmathi levelét ld. Terjék: I. m. 33—34.

25 A furcsa egyeztetést ld. Terjék: I. m. 72. alatt. Ld. még: Bárczi Géza: *A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlata.* In: Bárczi Géza—Benkő Loránd—Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Bp., 1982.[4]. 582.

NACIYE GÜNGÖRMÜŞ *(Ankara)*

Magyar tudósok szerepe a török nyelvújítási mozgalomban

Az 1923-ban alakult Török Köztársaságban át kellett szervezni a tudományos életet, korszerűsíteni kellett a tudomány minden ágát. Ez a társadalom egészére kiható megújulás a Kemal Atatürk (1881—1938) vezette forradalom nyomán hihetetlen mértékben felgyorsult a harmincas években. A török nyelvújítási mozgalom ennek a folyamatnak volt az egyik fontos része.

Az írott és a beszélt nyelv állapota, a benne lejátszódó folyamatok az adott történelmi korszakban a török függetlenségi törekvéseket is kifejezték. Ezért tekintették a nyelv ügyét nemzeti ügynek.

Ezeket a mozgató rugókat megtalálhatjuk a magyar nyelv használatáért, annak megújításáért vívott, több mint százötven évvel ezelőtt kezdett történelmi küzdelemben is: a török nyelvnek századunk elején szintén nagy szüksége volt a megújulásra, szókincsének új szakkifejezésekkel való gazdagítására. A kétségtelen párhuzamok mellett azonban figyelembe kell venni a két nyelv eltérő történeti hagyományait, általános fejlődési tendenciáit; továbbá a két nép eltérő történeti, gazdasági, politikai és kulturális körülményeit is.

A XX. századi török nyelvújítási mozgalom természetesen nem előzmény nélküli: Mustafa Kemal Atatürk előtt is voltak nyelvújító törekvések a korábbi török nyelvtörténeti korszakokban, hiszen már az orhoni feliratokban felfedezhetők a nemzeti nyelv létrehozására irányuló törekvések. Nyomon követhető továbbá ez az igyekezet a XI. századi Kaşgarli Mahmud munkájában, a világ első török nyelvű összehasonlító szótárában, a *Divanü Lugati't Türk*ben; majd a XII. századi Kutadgu Biligben, a XIII. századi Sultan Veled költészetében, vagy a karaman fejedelemnek Karamanli Mehmednek 1277-ben kiadott parancsában, amely szerint mindenkinek és mindenütt törökül kell írnia, beszélnie.

A törökség XIII—XIV. századi nagy költője, Yunus Emre költészetében szintén síkra szállt a tiszta török népi nyelv használatáért. (Az UNESCO 1991-et Yunus Emre emlékének szentelte és a szeretet évének nyilvánította.)

Mindezek ellenére a XVII., a XVIII. sőt még a XIX. században is erősen lehetett érezni a török, pontosabban az oszmán-török nyelvben a perzsa, az arab nyelv hatásait. A XIX. század közepétől kezdve azonban a nemzeti megújulásra irányuló törekvésekben (kezdetben az idegen műveltség ellen; később pedig az idegen politikai, gazdasági befolyás ellen, de mindinkább a nemzeti-történelmi tudatra ébredő igyekezetben) egyre erősebben jelentkezett az ellenhatás.

Şinasi, Ziya Paşa, Şemsettin Sami, Namik Kemal, Mehmet Emin Yurdakul, Abdülhak Hâmit Tarhan, Ziya Gökalp és velük együtt még sok író, költő, filozófus és államférfi próbálta irányítani a török nyelvújítási mozgalmat. Ők már ismerték az európai műveltséget, a majdnem az egész Európára kiterjedő függetlenségi törekvéseket, a felvilágosodás filozófiai eszméit.

Az első világháborút követő, 1919-ben kitört török szabadságharc után újból kezdődött, illetve folytatódott a török nyelvújítási mozgalom. Ennek élére most Törökország függetlenségi és felszabadító harcának vezetője, a nagy török győzelem kivívója, Mustafa Kemal tábornok állott. Atatürk szavaival élve „A törökök megnyerték a szabadságharcot. Most már egy sokkal nehezebb, sokkal fontosabb harc győzelméről van szó: a tudomány csatamezőin is győzni kell!"

Az új Török Köztársaság államelnöke sokszor járt külföldön és sokat olvasott. Ennek révén még fiatal korában megismerhette a különböző népek és nyelvek küzdelmeit; függetlenség- és szabadságtörekvéseit. Tisztelte és becsülte azokat az embereket, írókat, költőket, akik képesek voltak mindenáron folytatni a harcot. Ugyanakkor ihletet adott nekik Namik Kemal szabadság- és hazaszeretete, Ziya Gökalp nemzet- és nyelvszeretete.

Az első világháború idején (1916—1917) a még fiatal katonatiszt, Mustafa Kemal pasa a tripoli török hadtest parancsnoka volt. 1917-ben Damaszkuszban találkozott először Agop Martayannal. Ez a találkozás sorsdöntőnek bizonyult a török nyelv újkori történetében. A kaukázusi fronton ugyanis Agop Martayan kezébe került Németh Gyula *Türkische Grammatik* című nyelvkönyve.

Az Oszmán Birodalomban szolgálatot teljesítő német katonák számára készült könyv forgatása közben Martayant kémnek nézték és Mustafa Kemal pasa elé vitték. Kihallgatás közben Mustafa Kemal megtudta, hogy a könyv kiknek és milyen céllal készült. Agop Martayan (1895—1979), aki később a török nyelvújítási mozgalom egyik Kazinczyjává vált, ettől kezdve sokat segített Mustafa Kemal Atatürknek a nyelvújítási reform munkájában, s mindig mellette állt. Az ihletet Németh Gyula nyelvkönyvéből kapva Mustafa Kemal pasa a felszabadulás utáni ötödik fontos teendőként a török írásrendszer megváltoztatását jegyezte be naplójába.

1923. október 29-én kikiáltották a Török Köztársaságot, s már 1924 májusában Budapesten török, Ankarában pedig magyar nagykövetség létesült. Majd az államközi kapcsolatok erősödésének köszönhetően Törökországban magyar segítséggel szakiskolák, intézetek, egyetemi tanszékek stb. nyíltak meg. A harmincas években Atatürk, a köztársasági elnök újra segítséget kért Magyarországtól. És Magyarország segített is: államközi szerződések keretében mérnökök, közgazdászok, mezőgazdászok, tanárok és szakmunkások százai dolgoztak a viharos modernizációt átélő Törökországban.

Több száz török fiatal tanult Magyarországon, akik — tanulmányaik befejeztével hazatérve — nem felejtették el azt, hogy tudományukat Magyarországon sajátították el. Természetesnek tekinthető, hogy ebben az időszakban reneszánszát élte a török—magyar nyelvrokonság és fajtestvériség gondolata.

A török diadal megtestesítője, ünnepelt hőse, Gazi Mustafa Kemal, a modern török állam, a modern török kulturális és tudományos élet megteremtője, különös érdeklődést tanúsított a magyar tudomány és kultúra iránt. Ennek egyik bizonyítéka: Atatürk síremlékén — Antikabirben — alapított könyvtárban ma is számos magyar tudós idegen nyelvű munkájával találkozhatunk. Magyar irodalmárok, nyelvészek, történészek, turkológusok, keletkutatók és kultúrpolitikusok alkotásait őrzi a könyvtár. Az államfő többek között Vámbéry Ármin, Thúry József, Gombocz Zoltán, Hóman Bálint, Mészáros Gyula, Kunos Ignác, Ligeti Lajos, Németh Gyula és mások idegen nyelveken megjelent munkáit tanulmányozta. A magyar tudósok gondolatainak hatása a török nyelvújításra így része lett az emberiség egyetemes kultúrájának.

A török nyelvújítási mozgalomban Kemal Atatürk személyesen is részt vett, amennyiben kezdeményezője, mecénása volt a végrehajtásnak; ebben — úgy is mint a korszerűsödő Törökország vezetője — kiemelkedő szerepet vállalt. Mustafa Kemal Atatürk nemzetformáló munkájában rendkívüli súlyt kapott a török nyelv megújítása, az új írásrendszer bevezetése. A feladat megoldásához a török tudósok megkülönböztetett figyelemmel tanulmányozták a magyar nyelvújítás eszközeit és eredményeit.

Ismeretes, hogy Mustafa Kemal már korán megismerte Németh Gyulának latin betűkkel átírt szövegeket is tartalmazó *Türkische Grammatik* című művét. Ennek a kis könyvnek nagy szerepe volt a török nyelvújítási mozgalomban, de különösen a könyvben található Die Schrift (Az írás) és az Einleitung (Bevezetés) című fejezeteknek. Ez utóbbiban mutatta be Németh a török nyelv rétegeit.

Talán nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy Németh Gyula kitűnő könyvének döntő szerepe volt abban, hogy 1928. november elsején elfogadták Törökországban a török hangrendszerre alkalmatlan arab alfabétum helyett a török nyelvre alkalmazott latin ábécét.

De Németh Gyula könyvének volt még egy másik fontos szerepe is ebben az ügyben. Atatürk, Németh könyvét olvasva döbbent rá arra, hogy a török nyelvet meg kell tisztítani a nemzeti nyelvhez nem illő idegen szavaktól. Arra törekedett például, hogy a beszélt és az írott nyelv között ne legyen különbség stb.

Atatürk és támogatói (a magyar nyelvújításhoz hasonlóan) a török nyelvújítási munkához szükséges forrást mindenekelőtt a török népnyelvben találták meg. Ez az a forrás, amely soha el nem apad, amelyből állandóan lehet meríteni, amelyben mindig lehet találni eredeti, ősi szavakat, mondat-

szerkezeteket, nyelvtani elemeket és alakzatokat. Ezekkel kívánták felváltani a török nyelvtől idegen, elsősorban arab és perzsa eredetű szavakat és nyelvtani szerkezeteket. Így vált a nyelvtudománynak ez a forradalom örökös megújulásával, eredetiségével a mindenkori társadalmi haladás mérhető jelévé, és segítette elő az emberek egymás közötti jobb megértését.

A nyelvújítás nagy vállalkozásában a magyar példa nyomán az első lépést — Atatürk ösztönzésére — a Türk Dilini Tetkik Cimiyeti (Török Nyelvművelő Társaság) tette meg, a mai Türk Dil Kurumu, azaz a Török Nyelvtudományi Társaság. Az 1932. július 12-én alakult Török Nyelvművelő Társaságnak első főtitkára, Ruşen Eşref Ünaydin (1892—1959) író, költő és diplomata volt. Atatürk követőjeként sokat segíthetett a nyelvi kérdések megoldásában. Ünaydin 1939-től három évig budapesti török nagykövetként a háborús időkben is erősen szorgalmazta a magyar—török kulturális kapcsolatokat, tudván, hogy ezzel sokat tehet a közös tudományos kutatások fellendítéséért. De Ruşen Eşref Ünaydin volt az is, aki a harmincas években a szófiai egyetemen tanító Agop Martayant ajánlotta Atatürknek munkatársul. Felújítva a régi kapcsolatokat, megnyerték ügyüknek a kiváló egyetemi tanár „Dilâçar"-t (azaz nyelvújítót), a török nyelvtudomány, a török nyelv fejlesztőjét, kutatóját.

A török nyelvtisztításnak az volt a célja, hogy a különböző kultúráknak, az idegen nyelvek sok évszázados hatásának hordalékát eltüntesse, és a jövevényszavak miatt elidegenedett oszmán-török nyelvet ismét népivé tegye; új szókinccsel gazdagítsa (a régi török nyelvből merítve) az új nyelvet. Az volt tehát az egyik cél, hogy a perzsa, arab, francia stb. eredetű szavakat az ősi török elemekkel váltsák fel. Például: terakki etmek ilermek = haladni; mükâfat ödül = jutalék; icabü kabul hasil olmak uzlaşmak = megalkudni; şahit olmak, şehadet etmek, delalet etmek taniklik etmek, tanik olmak = tanúskodni; mümsil oyuncu = színész; mürabba kare = négyzet stb.

Természetesen egészen új szavakat is kellett teremteni a jövevényszavak, illetve az eltorzult idegen szavak helyett, hogy török nyelven eleget lehessen tenni a társadalmi haladás természetes követelményeinek, elsősorban a műszaki és a természettudományos szaknyelvekben. Például: zaviye açi = szemszög; müselles üçgen = háromszög; otonom özerk = autonom; aktüel güncel - aktuális; tazyk basinç = nyomás; gemi mehmizi dalgakiran = hullámtörő; kiskaç = fogó stb.

Megőrizni a múlt értékeit és azok alapján *újat alkotni*, ez volt a török nyelvtudomány egyik nagy programja.

Atatürk jól ismerte a magyar kultúrát, a magyar nyelv fejlődésének történetét, s úgy vélte, hogy ez az a kultúra, ez az a nyelv, amelyik legjobban hasonlítható az ősi török kultúrához, nyelvhez. Ezért a német, az olasz, a francia stb. nyelvújítási programok ismeretében is a magyart ítélte követendőnek.

A Magyarországon, különösen a budapesti egyetemen már több mint ötven éve működő török tanszéken folyó turkológiai kutatások sem voltak ismeretlenek a török kutatók előtt. Ezek viszonzásaképpen Atatürk személyes utasítására hozták létre az izmosodó Török Köztársaság első egyetemén, az Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih — Coğrafya Fakültesi-n (Ankarai Egyetem Bölcsészettudományi Kar) a magyar intézetet.

Abban, hogy Atatürk érdeklődést mutatott a magyar tudomány iránt, nagy szerepet játszottak Mehmet Fuat Köprülü (1890—1966) és Hâmit Zübeyr Koşay (1898—1984), akiket szoros baráti szálak fűztek Magyarországhoz, a magyar tudományos élethez.

Mehmet Fuat Köprülüt, a kiváló török irodalomtörténészt 1938-ban a Kőrösi Csoma Társaság, 1964-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia választotta tiszteleti tagjai sorába.

Hâmit Zübeyr Koşay, a baskír származású fiatalember, a magyar—török összehasonlító nyelvészet művelésére, kutatásai helyszíni folytatására a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet támogatásával 1917-ben érkezett Budapestre. Eötvös-kollégistaként 1923-ban fejezte be egyetemi tanulmányait. Majd Gombocz Zoltánnál és Németh Gyulánál doktorált, s 1925-ben tért vissza Törökországba. Hâmit Zübeyr Koşay a török kulturális életben vezető szerepet töltött be, és mindig a magyar—török kapcsolatok javításáért fáradozott. Ő volt az, aki Hóman Bálint, Fehér Géza, Kossányi Béla, Vámbéry Ármin, Palotay Gertrúd, Czeglédy Károly munkáit ismertette, és műveiket törökre fordította.

Koşay, a török múzeumok országos főigazgatója, Atatürk szellemi vezérkarának oszlopos tagja értesült Rásonyi László ottlétéről, s meghívatta Ankarába előadások megtartására. Hâmit Zübeyr Koşay úgy vélte, hogy háláját törleszti. Mert a legnehezebb időkben őt Magyarországon Teleki Pál, Gombocz Zoltán és Németh Gyula, az Eötvös Kollégium és az egyetem felkarolták! A meghívás és az előadás sikere hosszú évekre meghatározta Rásonyi László sorsát.

Hogy Atatürk mennyire nagy és fontos vállalkozásnak tekintette a magyar nyelvújításhoz erősen hasonló török nyelvi forradalmat, bizonyíték rá, hogy 1935-ben az ő személyes meghívására a Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, azaz a Bölcsészettudományi Kar számára a külföldről szerződtetett professzorok közül elsőnek Rásonyi érkezett Ankarába, azzal a szándékkal és megbízatással, hogy ő szervezze meg az Ankarai Egyetem Hungarológiai Intézetét.

Így jött létre az ankarai Hungarológiai Intézet, amelynek egyik fő célja a török—magyar tudományos és kulturális kapcsolatok ápolása volt. Az 1935/36-os tanévben indult Hungarológiai Intézet szervezetileg a turkológiai tanulmányokhoz kapcsolódott, s így tulajdonképpen egyfajta kiegészítője lett a hazai turkológiának.

Az Atatürk szándékainak megfelelően felállított Hungarológiai Intézetnek a következők voltak a feladatai :

— a Magyarországon már régóta folyó turkológiai kutatások eredményeinek és módszereinek a török tudományos életbe való átültetése azért, hogy a turkológia, a török nyelvészet és a török nyelvtudomány profitálhasson a hungarológiából;

— ismertetni a magyar nyelvet, a magyar nyelvhasználatot;

— megismertetni a magyar nyelvészek tevékenységét, eredményeiket;

— bemutatni a magyar nyelvészeti irodalmat; a nyelvtudomány kutatásainak tartalmi és módszertani változásait, az új eredményeket, s mindezt megismertetni a török tudományos körökkel, sőt a lehetőségek határáig a közvéleménnyel is;

— nyomon követni a magyar nyelv fejlődését;

— megszervezni közös tudományos munkálatokat;

— az újonnan alakuló török nyelvészeti és történeti kutatásokra török szakembereket képezni;

— megismertetni a magyar irodalmat és a magyar történelmet.

A Török Köztársaság alapítójának döntése ebből a célból tehát egy messzire látó politikus forradalmi tette volt a török nyelv megújításával összefüggésben.

Az új Ankarai Egyetem Bölcsészettudományi Karának legfontosabb célja a török múlt, a török őstörténet és a török nyelv eredete kérdéseinek kutatása volt. Azonban az 1946 januárjában elhangzott ünnepélyes megnyitó beszédből az is kiderült, hogy a Bölcsészettudományi Kar egyik fő feladata lesz az ún. Güneş-Dil Teorisi, azaz Nép- és Nyelvelmélet megismertetése, alkalmazása. Ebben az időben számos török és külföldi turkológus tanulmányozta ezt az elméletet. 1936-ban a Dolmabahçe Sarayiban (Dolmabahçe Palota) tartották a III. Török Nyelvészeti Kongresszust, ahol érdekes és értékes előadások hangzottak el, többek között Németh Gyuláé.

Az ankarai Hungarológiai Intézetnek, jobban mondva vezetőjének, Rásonyi Lászlónak kiemelkedő szerepe volt ekkoriban a magyar—török kapcsolatok szervezésében. 1937-ben a török tudomány akkori egyik központjában — a Dolmabahçe Sarayi-ban — rendezett kiállításnak a közép-ázsiai törökségre és a magyar történelemre vonatkozó anyagát Rásonyi irányításával állították össze. Az akkoriban Törökországban rendezett különböző kongresszusokon részt vett magyarok nevei önmagukért beszélnek: Alföldi András, Fehér Géza, Fettich Nándor, Moravcsik Gyula, Zichy István és Rásonyi László képviselték a magyar tudományt, akik a régi török—magyar kapcsolatokról tartottak előadásokat.

Fentieken kívül azóta még számos magyar tudós, kutató dolgozott Törökországban. Többek között Halasi Kun Tibor, Fekete Lajos, Eckmann

János, Eckhart Ferenc, Palotay Gertrúd, Bartók Béla, Zajti Imre stb. segítették a Hungarológiai Intézet működését, a török tudomány fejlesztését.

Meglepő dolog, de művelődéstörténeti tény a török nyelvújítási mozgalomnak az a szembetűnő sajátossága, hogy magyar tudósok (nyelvészek, történészek, turkológusok, keletkutatók és egyéb tudományágak képviselői) is részt vettek a nagy vállalkozásban.

A magyar tudósok szerepe, közreműködése gazdagította a török tudományos életet, mindenekelőtt a török nyelvészeti és történeti eredményeket.

Kutatásaim alapján hiszek benne, hogy a magyar és a török nyelvtudomány zaklatott világunkban is újabb reneszánszát fogja élni és a távoli jövő számára is kitermeli majd nagy tudósait és szerény munkásait egyaránt.

GYARMATH OLGA *(Békés)*

A helynevek vándorlása az Árpád-korban: Tarhos

„Egy nemzetnek csak akkor
van történelme, ha arra
megtanítják."
(Illyés Gyula)

Kristó Gyula *Az Árpádházi uralkodók* című tanulmányában (Interpress Magazin, 1987. 1. sz. 4—12.) az alábbiak szerint követi a honfoglalók útját: „Harcok és viszontagságok között nyugat felé indultak a magyarok elei, míg végre megállapodtak az új és végleges hazában, a Kárpát-medencében. Egy még nehezebb korszak következett ezután: az új területek feletti uralom megszilárdításának, a szomszéd népek közé való beilleszkedésnek az ideje".

Árpád, aki mint honfoglaló, „Attila örökébe" lépett, Salán vezérrel szerződést kötött: „. . . küldjön nekem a maga jóvoltából két korsót tele a Duna vizével és egy nyalábot Alpár homokjának füvéből."

A föld, fű és víz magát az országot jelképezte. Az új hazában Árpád ezek megszerzésével kapta meg az uralmat. A XVI. században Csáti Demeter *Pannonia megvételéről* ezen sorokat hagyta ránk:

Feldedet adtad fejer lovan,
És fivedet aranyos féken,
Duna vizit aranyos nyergen,
Akkort való nagy szükségedben.

A mindenki által ismert Fehérló-monda a honfoglalók békekötési szertartását véleményezi. Anonymus a katonai jelleget hangsúlyozza. A honfoglalás valóban olyan ősi birtokjog érvényesítése lett, melyet fegyverrel kellett törvényesíteni.

A fejedelmi sereg a Vereckei hágón vonult be a Kárpát-medencébe. Egy másik sereg Erdélybe nyomult. A honfoglaló magyarok földművelők, egyéb foglalkozást űzők, pásztorok és harcosok voltak. Először a Kárpát-medence középső és nyugati részét vették birtokukba.

Az ország kezdetben a három főméltóságnak megfelelő három nagy részre oszlott. Középen helyezkedett el a fejedelmi család. Árpád szálláshelyét hun szokás szerint Fehérvárnak nevezték. A településrendben a jobb- és balszárny mint két szárnyra osztott szokásjog érvényesült, őrizte a kettős királyság emlékeit: a jobb- és baloldali fejedelemét, a fehér és fekete királyi székhelyt. (L. Székes*fehér*vár, Gyula*fehér*vár.) Ezek kővárak voltak, telje-

sen ismeretlenek a sztyeppenépek számára, szemben a fa- és földvárakkal. A honfoglaló Árpád egykori „fehér" várát Szent István tette kereszténnyé.

A magyar nép életsorsának egyik legválságosabb korszaka a honfoglalás és az utána következő száz esztendő voltak. Hogy a változások a későbbiekben mégis egy egységes magyar államot eredményeztek, annak okát a honfoglalók tervszerű elhelyezkedésében kell keresnünk. A törzsek az ország vadászásra, halászásra alkalmas síkságaira és hegyaljaira telepedtek le. Itt éppen úgy együtt maradtak, mint amikor a levédiai, majd az etelközi füves vízpartokat egymás között felosztották. Ez az együttmaradás az életmód logikájából következett.

A honfoglaló magyarok létszáma 200-300 ezer főre tehető. Számbeli és katonai fölényt jelentettek az itt élő népekkel szemben. Nemzetségenként és ezen belül nagycsaládonként foglaltak maguknak szállást. Árpáddal 108 nemzetség jött hazánkba. Politikai szervezetüket a törzsrendszer alkotta, amely etnikailag rokon nemzetségek katonai célú szövetkezése volt, tehát mesterséges politikai alakulat.

A magyar törzsek honfoglalás utáni elhelyezkedését stratégiai szempontok világítják meg. Az egyes törzsek szállásterületeit gyepűk választották el egymástól. Gyepűvédő nép a székelyek voltak. Első szálláshelyük a későbbi Bihar megye.

A honfoglalók által megszállt terület kisebb volt a történelmi Magyarországnál. A jövő szempontjából döntőnek bizonyult a magyar településeknek az a jellegzetessége, hogy a honfoglaló törzsek az ország belsejében is üresen hagytak nagyobb területeket, és mindenütt a hegységekbe vezető folyóvölgyeket szállották meg.

A legrégibb magyar települések egy másik típusa szorosan követte a bükkerdők vonulatát. Egyrészről biztosították a központi területek egységes benépesítését, másrészről a magyar népfelesleg terjeszkedését a természetes határok felé. A honfoglaló magyar nép a Kárpát-medence mindazon tájait megszállta, amelyeket akkori életmódja számára gazdasági szempontból értékesnek ítélt. Mint említettem, a 9-10. századi magyar törzsek életében a folyók jelentősége nagy volt, a folyóvédelem mint természetes határvédelem miatt is.

Árpád magyarjainak mozgékony állattenyésztői nomád elemeket hoztak magukkal, de a korai magyar települők (még a 7. században) ismerték a földművelést, és kialakították állandó szállásaikat. Györffy István a *Magyarság Néprajzá*ban hivatkozik a honfoglalók kettős települési rendszerére. Téli szállásaikat a Duna—Tisza téli legelőnek alkalmasabb vidékeire helyezték. Ezekből a téli szállásokból fejlődtek ki az állattartó jellegű „kertes" község és városformák. (Tiszanána, Mezőnyárád, Salgótarján). Ez lehet a magyarázata, hogy bizonyos községnevek egy-két napi járóföldre vagy távolabbi vidékeken megismétlődnek. Ezek a nevek voltak alkalmasak egyazon nemzetség vagy birtokos téli és nyári szállásait jelölni. A kettős te-

lepülés, melynek tárgyunk szempontjából fontossága van, télen a folyóvizek, lápok, tavak mellett, nyáron a termékeny rónákon, dombos vidékeken és hegyi lejtőkön volt található.

Egy nép életmódjára mindig jellemző, hogy egy adott területen hogyan és hol helyezkedik el. A magyar településtörténet rendszerét falu-, dűlő- és folyónevekben kell keresni. Ezek őrzik egykori magyar törzsneveinket is. Ha ezeket a neveket térképre vetítjük, mindegyiket tucatjával találjuk meg ma is szerte az országban. A nevek szétszórtsága a kettős településen kívül azt is jelentette, hogy az államalapítás folyamatában már Géza fejedelem, de különösen Szent István, a törzsek hatalmának megtörésére szórták szét az együttlakókat az ország különböző pontjaira. Ezzel lehetetlenné tették a további törzsi ellenállást. (Nyék, Tarján, Komárom, Borsod).

A névadás kialakulásának lelki hátteréről megjegyezhetjük, hogy amely területnek előzőleg már megvolt a közismert neve, vagy más nép lakta, ott a falu régi neve megmaradt. Pl.: aszó — völgy — száraszó — Szárszó.

A földrajzi nevek: a hegységek és a vizek nevei azért is voltak jelentősek, mert egy adott vidéken lehetővé tették az emberek tájékozódását.

Elhelyezkedés szempontjából legfontosabb volt a fejedelem, ezt követte a nemzetség, a törzs és a többi néprész.

Árpád magyarjai a Kárpátokon — „a Magyar Hegyen" — belül 12 nagy gócra tagolták a települési területet.

Ezek:

1. Szabolcs megye
2. az Ipoly felső folyása
3. a Csallóköz keleti része és a felette elterülő folyóvölgyek
4. a Duna-kanyar pannóniai szeglete
5. a Rába-mente
6. Északkelet-Somogy
7. Északnyugat-Baranya
8. Üllő és Solt környéke
9. a Bácska északi területei
10. Csongrád és Békés határterületei
11. a Temes középső folyásának menete
12. a Küküllők köze.

A település súlypontja a Dunántúlra esett, a nyugati orientáció miatt és a katonai rendeltetésű védelmi állásokra, a várható besenyő támadások miatt. (Figyelmet érdemel Györffy György azon megfigyelése, hogy a régi magyar nyelvben a *sas*okat *beséknek* — l. besenyők — nevezték: „. . . a sasok úgy zúdultak le a fákról, mint a legyek, s barmaikat és lovaikat felfalva elpusztították".)

Pannónia, vagy ahogy nevezték: „a rómaiak legelője", a letelepedésre különösen kívánatosnak tetszett. Itt helyezkedett el a fejedelmi törzs, Árpád

törzse. Itt kapott szállásterületet Árpád öt fia és öt férfikort megért unokája. Koppány és Botond törzse is a Dunántúlt uralta, míg a Gyulák a Maros vidékét vették birtokunkba.

Györffy György kutatásai szerint Árpád a téli szállását a 9. században is még élő antik város, Pécs mellé helyezte. (Római nevén: Sopianae). Ennek emlékét Árpád falu őrzi. Árpád falut Megyer, Keszű, Varsány és Kozár törzsnevek körítik. A földrajzi nevek közt fellelhető még Nagyárpád, Árpádhalom, Ásotthalom (domb) és Árpádvár. A néphit azt tartja, hogy itt, a Visegrádi-hegységben (Dömös mellett) Árpád öröksége van elrejtve. Ez minden bizonnyal később fejlemény. Nyári szállásként a fejedelem a Csepel-szigetet választotta. Itt tartotta a ménesét is.

A fejedelmi család hercegei a Kapos-völgy (Tarhos) és a Sárvíz mentén (Jutas) nomadizáltak. Az Árpád-fiak mindegyike az apai partvonal mellékvizeinek egy-egy kisebb szakaszát követte, Kalocsa körül találkozott összefutó pályájuk. Feltehető, hogy Kalocsa már a 10. században családi központ, találkozóhely volt.

Nehéz lenne megválaszolni, hogy Árpád nevével a nyugati kútfőkben miért nem találkozunk. Négy fiáról viszont Bíborbanszületett Konstantinus is ír. Az Árpád-fiúk egyikéből sem lett fejedelem. Az öt fiú közül négy alapított családot. E négy fiú az apjuk által birtokolt Duna-szakasz mentén hagyott emléket helynevekben. Levente neve hiányzik, ő valószínűleg korán meghalt.

Tarhos volt Árpád legidősebb fia. Két nevet is viselt:

Tarhos — tarchán = fejedelem,
Tarkacsu — később Tarhos;

Liüntika alakban is említik az írások.

A források szerint kitűnő íjászairól volt híres. „. . .Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejük." (Ti. a magyaroknak.) (Bíborbanszületett Konstantinus)

Vannak olyan, tudományosan nem bizonyítható nyomok, melyek szerint Tarhosra szállt volna a főfejedelemség Árpád halála után. Amikor Árpád 900 körül meghalt, fiai — Tarhos, Üllő, Jutas és Zolta — már felnőtt korúak voltak. Hiteles adatok szerint Zolta fia, Taksony lett az új fejedelem.

Tarhos valószínűleg a Kapos és a Sárvíz mentén végzett ingamozgást. Nyári szállása a hegyvidéki Tarras faluban, a téli pedig Tolnavár közelében, Tarkacsia pusztánál lehetett, a Duna mentén.

A Tolna megyei Tarhoson kívül a dukátusban (Keve megye) is feltűnt Tarhos néven egy kabar, illetve fekete magyar szállásterület is. Ez 850 és 900 között lehetett. (A dukátus a csatlakozott és hódolt népek feletti hercegi uralmat jelentette.)

Ezek szerint tehát Tarhos az Al-Dunánál is országolt. Sőt a bihari szállás: Tarhos ugyancsak településtörténeti adat. Györffy György szerint a

csak az újkorból ismert Bihar megyei Tarhos fok helynév „Árpádházi herceg nevének emléke lehet" és Árpád legidősebb fiának közeli udvarhelyét sejteti.

Az említett területek foglalások voltak. Régebben az adománybirtokot nem ismerték. A fejedelem nem földterületet adományozott, hanem a munkához szükséges embert. A helyfoglalásokban viszont mindig valamilyen belső rend érvényesült, mely sorrend- és származásbeli különbséget is jelentett.

Tarhos fiáról, Tevelről annyit tudunk, hogy a nyitrai dukátus Vágon túli részét birtokolta. Unokája a Bizáncot megjárt Tormás herceg volt, aki Bulcsú horkával együtt látott el diplomáciai megbízatást.

Dr. Durkó Antal 1939-ben elkészítette Békés nagyközség történetét. Monográfiájában a következőket olvashatjuk: „Tisztázandó kérdés, vajon Árpád törzséből valami kis töredék nem került-e ide, hiszen Bélmegyer és Tarhos neve erre mutat. Árpád törzse volt a *megyer* vagy *magyar* törzs, és Bélmegyer igen régi falu. (Neve 1346-ban fordul elő először.) Tarhos pedig Árpád 'második' fia volt."

Engem mint tanárt, igen szoros szálak fűznek a Békés megyei Tarhoshoz. Nem annyira a község, mint az 1946—1954 között ott működő Tarhosi Énekiskola révén. Ezért a Durkó Antalnál olvasottak alapján kutatni kezdtem azzal a céllal, hogy bebizonyítsam Tarhos Árpád-kori eredetét, ti., hogy a község a fejedelem legidősebb fiáról kapta a nevét.

Három éven át kerestem a bizonyító adatokat. Mindhiába. Igaz, a településről megtudtam egyetmást. A honfoglalás idején a törzsek és nemzetségek feltehetően abban a szigorú rangrendben helyezkedtek el, amelyet előző szálláshelyükön alakítottak ki. Egyes kútfők azt tartják, hogy Tarhos helyén a honfoglalók egy Tas vagy Szabolcs nevű vezetője szállott meg. A települést viszont arról a Tarhos családról nevezték el, amely 1563-ban szerepelt először a békési lakosok között. Az adólajstromban Tarhos András neve olvasható.

Bele kellett tehát nyugodnom, hogy a történelmi tények makacsok. A községnek Árpád fiához nincsen semmi köze. Szegényebb lettem egy legendával, de nem sajnálom a kutatás élményét, és az igazság mindennél fontosabb tényét is tisztelem.

El kell azonban befejezésül mondanom, hogy Tarhos mégis csak jelent valamit, ami több, mint a község neve. A zenének. Mert nem volt az kis dolog, hogy 1947 januárjában, az Alföld csendjében, távol a várostól, megkezdte működését egy iskola, ahol a gyerekek többet énekeltek, mint máshol. A Tarhosi Énekiskolát és annak ma is élő szellemiségét is Tarhos néven szokták emlegetni. Ez az iskola rövid nyolc éves működése idején megvalósította Kodály zenepedagógiai koncepcióját, az „ének-alapon" folyó zenei nevelést.

De mit is mondott erről Gulyás György — iskolaalapító igazgató — 1947. február 15-én, iskolaavató köszöntőjében: „Most már rajtunk a sor: az iskola tanerőin, nevelőin. Hogy itt az Alföld falutól is távoleső tanyavilágában is kultúrát teremtsünk. És nemcsak ének- és zenében, hanem az iskolai tanulmányok mindegyikén keresztül — szokásaiban, történelmi életszemléletében éppen úgy, mint életformáiban, szellemiségében, mindennapi élete gondjaiban."

Ha mindezt hozzávesszük Tarhos legrégibb történetéhez, magyarságtudatunk is gazdagodik vele. És ez nem kevés!

Mi magyarok, akik a „világ-család" (Széchenyi) tagjaként dolgozunk a nemzet felemelkedéséért, jó, ha megszívleljük Vörösmarty szavait:

A múltat tiszteld a jelenben
s tartsd a jövőnek.

MIRELLA JORDANOVA *(Szófia)*

A magyar alanyos szószerkezetek és bolgár megfeleléseik

A tanulmány célja az úgynevezett alanyos szószerkezetek szófaji, alaki, jelentéstani és mondattani elemzése és összevetése bolgár megfeleléseikkel leíró szempontból. Érdemes figyelembe venni, hogy ennél a szerkezettípusnál nem szabad összekeverni a szószerkezet eredetét és mai viselkedését, mert a két szempont, bármennyire kiegészíti is egymást, bizonyos helyeken bonyolulttá és kifürkészhetetlenné teszi az elemzést. Ahol viszont a történeti magyarázat nélkülözhetetlenné válik, ott be is vonom azt az elemzésbe.

Leíró szempontból az „árvíz okozta kár"-féle háromtagú alanyos szerkezet (MMNyR; MMNy), amelynek az első tagja a cselekvő eredetét, okozóját jelöli, a második a cselekvés hordozóját, míg a harmadik a cselekvés irányát fejezi ki. Az első tag lehet bármilyen névszó. A második tag a befejezett igenévnek egyik különös válfaja, „dupla" átmenetű szófaji képződmény, amely jobban közelít az igéhez, mint maga a melléknévi igenév, mert személyragos és alanyi bővítménnyel ellátott. A szerkezet harmadik tagja is lehet bármilyen névszó. A második tag szófaját illetően a magyar szakirodalomban évtizedek óta heves vita tárgya. Ezt a kérdést a nyelvészek szoros összefüggésbe hozzák a szerkezet eredetével. Egyesek szerint (Simonyi, Szepesi) a második tag birtokos személyragos igenév, mások véleménye szerint (Zolnai, Pais) tárgyas ragozású igealakról van szó, a harmadik vélemény Károly Sándortól származik, és a leghelytállóbb, mégpedig a „kettős jellegű szó" — igenévi-ige, amelynek sajátos igenévi-igei személyragozása van (Károly S., 149). A fentebb említett sajátosságok révén ez a fajta igenév közelebb kerül az igéhez, másrészt igenévi vonásai is megfigyelhetők, pl.:

— mindig tranzitív igéből képzett;

— mindig jelzői funkcióban fordul elő;

— viszonyulása a jelzett szóhoz mindig passzív értelmű, azaz a cselekvéshordozója mindig passzív;

— előidejű és egyidejű cselekvés okozta állapotot fejez ki (Károly S.).

Vagyis egy sajátos igenévi-igei (a magyar szakirodalomban még igeigenév megnevezés is található, l. Keszler B.) szerkezettel állunk szemben.

A minden esetben szenvedő értelmű magyar igenévi-igéhez hasonlóan a bolgár megfelelőben a cselekvés hordozója melléknévi igenév, mégpedig szenvedő melléknévi igenév, amelynek a szófaja nem vitás. Erre ugyanúgy jellemző az, hogy a jelzett szóhoz viszonyulásában mindig passzív értelmű, és előidejű és egyidejű cselekvés okozta állapotot fejez ki, pl.:

az árvíz okozta kár — щетите, причинени от наводнението
magyarok lakta terület — територия, населявана от унгарци

A magyar szerkezetben az igenév és az igenévi cselekvés alanyát jelölő ragtalan névszó között „olyan jelentéstani viszony van, mint az igealany és az ige között, s e viszony szempontjából az igenév aktív jelentésű" (Károly S.). Az igenév és a cselekvés eredményét jelölő szóalakok között passzív a jelentéstani viszony. Vagyis ez egy alanyos vagy birtokos jelzős szerkezet, amelyben a második tag a jelző, az első — a jelző bővítménye (alany vagy birtokos jelző), a harmadik — a jelzett szó. Az első és a második tag között aktív, a második és a harmadik között passzív viszony áll fenn.

jelzős szerkezet

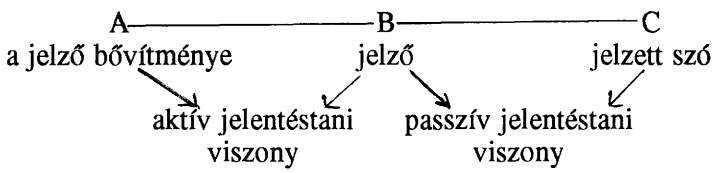

Létezik olyan vélemény (Jakab I., MNy), miszerint a szerkezet második tagja „rangját vesztett" állítmány, amely jelzővé süllyedt, és vitte magával az alanyát is, pl.:

Lajos felásta a földet. 'Лайош прекопа земята'

A Lajos felásta föld porhanyós. „Земята, прекопана от Лайош е рохкава.'(A példák Jakab I. nyomán)

Ez a vélemény az „igés" elmélet híve, csak akkor furcsa a tárgyas ragozású igealak használata tárgyi szerepű mondatrész nélkül; aztán a tárgyas ragozás határozott névelővel jár együtt; a harmadik tag nemcsak tárgy lehet, hanem bármilyen esetben állhat. Ezenkívül a kérdéses alak jelen időre vonatkozik, pl.: szerettem fiam (Szepesi Gy. MNy 81, 201—203). Azt is figyelembe kell venni, hogy „igealaknak jelzőként való alkalmazása nem jellemző a magyar nyelvre" (Károly S.).

Ezek után jelentéstani és mondattani szempontból megállapítható, hogy pontosabb a megnevezése a tárgyalt szerkezetnek, ha igenévi-igei minőségjelzős szerkezetről beszélünk, amelyben az igenévi-ige csak alanyi bővítményt kaphat.

A bolgár nyelv mai, analitikus jellege következtében egy érdekes összeköttetési móddal „reagál" az említett szintetikus nyelvi formára, azaz értelmező jelzős szószerkezettel, amely posztpozícióba kerül a jelzett szó után, pl.:

asztalos készítette szekrény — шкафът, направен от дърводелеца.

(A szerkezeteket külön tárgyalom, nem mondatbeli környezetben.)

A tanulmányomban csak olyan háromtagú szerkezetekkel foglalkozom, amelyekben a -t képzős szóalakok igenévi-igei szófajú, és közös eleme a két egymás nélkül nem létezhető szerkezetnek. Ezek a szerkezetek tárgyalt szerkezetünk összetevői:

[(az árvíz okozta) kár]

alanyos szerkezet

jelzős szerkezet

Ezek a szerkezetek újabb keletűek, s szabadon alakíthatók. Az alanyos szóösszetételekkel (madárlátta, napsütötte), meg azokkal együtt kialakult jelzős szerkezetekkel (madárlátta kenyér, napsütötte táj) nem foglalkozom. Bár ezek a háromtagú jelzős szerkezetekből fejlődtek ki, eredetük már nem érezhető, mert állandósult szókapcsolatokká váltak, s így az eddig említett kérdések ezekben nem merülnek fel. Figyelmen kívül hagyok még olyanokat is, amelyekben a -t képzős formáns főnevesült, pl.: naplemente 'залез', a város eleste 'падането на града'. Ezeknek a bolgár ekvivalensei más típusúak.

A bolgár értelmező szók vagy szószerkezetek (a továbbiakban: értelmező szerkezetek) a mondat olyan bővítményei, amelyeknek az intonáció, a szünet és a szórend segítségével az értelmi és a mondattani szerepe megnő. Ezek a szerkezetek kötetlenebb viszonyban állnak a többi mondattani szerkezettel, és nem kapcsolódnak a mondat fő predikatív szerkezetéhez.

A bolgár szerkezet is háromtagú, és mint a magyarban a nomen agentis, a nomen actionis és a nomen acti megfelelései megvannak, azzal a különbséggel, hogy a magyarhoz képest fordított szórendű, ami jellegzetes az appozícióra, vagyis a nomen acti kerül első helyre, a nomen agentis viszont — harmadikra, pl.:

1	2	3
az asztalos	készítette	szekrény
шкафът,	направен	от дърводелеца

A magyarhoz hasonlóan a bolgár értelmező jelzős szerkezetre is jellemző a „predikatív érték" (E. Georgieva) vagy az „erősebb (implicit) predikativitás" (Sztefanov), ugyanis könnyen transzformálható a megfelelő mellékmondatban, pl.: шкафът, направен от дърводелеца — шкафът, който дърводелецът направи. . .

A bolgár szerkezethez hasonlóan a magyar szintetikus forma is oppozícióban van az azonos funkciójú analitikus formával, pl.: X. vezette küldöttség — a küldöttség, amelyet X. vezet(ett) (Henryk Jankowski). A transzfor-

mációval kapcsolatban meg kell említeni, hogy a magyar nyelvben még két szinonímaváltozata lehetséges ennek a szerkezetnek, pl.: X.-től vezetett küldöttség, X. által vezetett küldöttség. Ezekben az indoeurópai nyelvekben is megtalálható szerkezetekben a második tag már tipikus igenév, határozói bővítménnyel, és elveszti minden igei sajátosságát. Ez még egy bizonyíték arra, hogy tárgyalt szerkezetünk második tagja nem tipikus igenév.

A fentebbi példákból látható, hogy a bolgár nyelvben csak 'az asztalostól készített szekrény'-féle szerkezet lehetséges (шкафът, направен от дърводелеца), gyakrabban azonban úgy, hogy a jelző, amelynek külön bővítménye van, a jelzett szó mögé kerül, appozíciós szerkezetet alkotva. A mondatban a bővített jelző a jelzett szó előtt is maradhat, pl.: Направеният от дърводелеца шкаф е много хубав. 'Az asztalos készítette szekrény nagyon szép'. Az értelmező jelzős szerkezetnek azonban jelentősebb stilisztikai funkciója van, a nem tradicionális szórend fokozza az appozíciós szerkezet kifejezési lehetőségeit, mintegy nyomatékosítja.

Az eddigi elemzés alapján eljutottunk odáig, hogy a magyar jelzős szerkezetnek a bolgár nyelvben értelmező jelzős (ritkábban jelzős) szerkezet felel meg, amelyben a jelző határozói bővítménnyel ellátott szenvedő igenév, azaz bővített jelző (разширено определение). Ehhez a meghatározáshoz még egy jellemző vonást érdemes hozzáfűzni, hogy az értelmező jelző mellérendelő kapcsolatban van a jelzett szóval, s ennek következtében nembeli és számbeli egyeztetés következik be, pl.: шкафът, направен от дърводелеца; книгата, нагризана от мишката; наводнението, причинено от реката; клони, клатени от вятъра.

Ezeknek a szerkezeteknek a magyar megfelelései a következők: az asztalos készítette szekrény; az egérrágta könyv; a folyó okozta árvíz; a szél ringatta ágak.

Látható, hogy a minőségjelző funkciója és prepozíciója következtében az igenévi-igei jelző a magyar szerkezetben nem egyezik számban a jelzett szóval. Kötelező számbeli inkongruencia van még abban az esetben is, amikor az igenévi-ige főnévi vagy névmási bővítménye többes számban van, pl.: a szónokok említette példa; az ő említették példa; az ők említette példa; a maguk idézte példa. Itt az inkongruencia teljesen egybevág a birtokos jelzős szerkezetbeli inkongruenciával (a szónokok példája; az ő példájuk), és igyekszik a redudancia elkerülésére. A tárgyalt szerkezet paradigmájában többes szám harmadik személyű kongruens alak is létezik (a szónokok említették példa), de ezt Simonyi „pontoskodó szóegyeztetésnek" nevezi (Rácz E.). A teljes paradigma személyes vagy visszaható névmási bővítmény esetén, és a bolgár megfelelése a következő:

az én idéztem példa
a te idézted példa
az ő idézte példa
a mi idéztünk/ük példa
a ti idéztetek/étek példa — примерът, цитиран от мен
az ő idéztük/ék példa — примерът, цитиран от теб
(az ők idézte példa) — примерът, цитиран от него/нея
примерът, цитиран от нас
a magam idézte példa — примерът, цитиран от вас
a magad idézte példa — примерът, цитиран от тях
a maga idézte példa
a magunk idézte példa
a magatok idézte példa
a maguk idézte példa

Látható, hogy a névmási tag a két magyar és egy bolgár paradigmában a ragozási sor magját képezi: a magyar nyelvben úgy, hogy ha az igenévi-ige bővítménye személyes névmás, ez implikálja a második tag személyragjait, ha viszont visszaható névmás, maga kapja meg a személyragokat; a bolgár nyelvben is névmási a paradigma, csak a névmás accusativusban van. A második magyar paradigma szerkezetileg közelebb kerül a bolgárhoz, mivel mind a kettőben csak a nomen agentist jelölő névmásban jelenik meg a változás. Vagyis a bolgár értelmező jelzős szerkezet kongruenciája abból adódik, hogy a jelző közvetlenül a jelzett szó után következik, azaz a kettő között közvetlen kapcsolat jön létre (St. Stefanov; Iv. Lekov).

Érdekes lenne megvizsgálni a tárgyalt szerkezetek jelzett szavának a viselkedését a mondatban a külön mondatrészi funkció betöltésekor (alanyi, tárgyi stb.). Csakis ilyen helyzetben mutatkozna meg az értelmező jelzős és a jelzős szerkezet változása a bolgár mondatban.

Végezetül: a magyar „árvíz okozta kár"-féle komplex alanyos-jelzős szerkezetnek, amelynek a második tagja kettős szófajú igenévi-ige, a bolgár nyelvben appozitív szintagma az egyértékese, amelyben a magyar igenévi-igének szenvedő melléknévi igenév felel meg, ennek elöljárós bővítménye van, és egyezik számban és nemben a vele közvetlen kapcsolatban lévő jelzett szóval.

Az utóbbi időben az itt tárgyalt szerkezet előfordulása nem gyakori. Néhány költő és író próbálkozik, hogy fölelevenítse; remélhetőleg ez a nyelvi hagyomány, amely századokon keresztül megmaradt, nem merül feledésbe.

Irodalom

Ferenczy Géza: Magyar Nyelvőr, 84.

Jakab István: *Személyjel alakú képzők a magyar nyelvben.* Magyar Nyelvőr, 87.; *A jelzővé süllyedt igealak — és ami mögötte van.* Magyar Nyelvőr.

Jankowski Henryk: *Még egyszer az istenadtáról.* Magyar Nyelv, 79.

Károly Sándor: *Az istenadta-féle szerkezetek személyragos alakjának szófaji jellegéről.* Nyelvtudományi Közlemények, 59.

Keszler Borbála: *Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában.* Nyelvtudományi Értekezések, 104. sz.

A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. Bp., 1962, Akadémiai.

A mai magyar nyelv. Bp., 1976, Tankönyvkiadó.

Rácz Endre: *Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 149. sz.

Szepesy Gyula: *Isten-adta, madár-látta.* Magyar Nyelv, 78.; *Nekünk gyermek isten adta.* Magyar Nyelv, 81.

Zilahi Lajos: Magyar Nyelv, 77.

Brezinski: ***Стефан Брезински. Симетричност и рамкиране чрез обособени части на изречението в съвременния български книжовен език.*** Бълг. ез. 27.

Georgieva: Елена Георгиева. ***Обособените части на изречението от синтактично и от стилистично гледище.*** Народна просвета, 1983 г.

Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2/Морфолотия.; Том 3/Синтаксис. Изд. на БАН. София, 1983 г.

Lekov: Иван Леков. ***Изоморфна съчетателност в структурата на изречението в славянските езици.*** Славянска филология. Т. 10.

Popov: Константин Попов. ***Съвременен български език.*** Синтаксис. Наука и изкуство. София, 1979 г.

Sztefanov: Стефан Стефанов. ***Видове съчетателност при обособяване на части на изречението в съвременния български книжовен език.*** Известия на Института за български език. Книга 19.; ***Системата на обособените части на изречението в българския книжовен език.*** Език и литература. 24.

KABÁN ANNAMÁRIA *(Cluj-Napoca)*

Szabó T. Attila tudományos munkássága

Ha az erdélyi magyar nyelvtudományról esik szó, mindenkiben legelőször Szabó T. Attila professzor neve ötlik fel. Nem véletlen, hiszen neve még életében szimbólummá vált.

Erre az előadásra készülve írásainak nagy részét el-, illetőleg újraolvasva, ámulatba ejtett tudatos felkészülése kora ifjúságától nagy és nemes célokra. Mindig tudta — írásai tanúskodnak róla —, hogy mit miért tesz, egy nagy cél lebegett előtte, amelybe a részvizsgálatok majd szervesen épülhetnek. S erről beszélt idősebb korában is, valahányszor, amikor mint a pályán elindulót okított.

Ezen előadás szűkre szabott keretei között arra vállalkozom, hogy legalább jelzésszerűen felvázoljam azokat a nagy és nemes célokat, amelyeket maga és az erdélyi tudományos élet számára kijelölt. Közleményeinek hihetetlenül gazdag anyagát áttanulmányozva, a következő tudományágakhoz tartozó műveire bukkantam: a nyelvtudományon belül nyelvjárástan vagy népnyelvkutatás, ahogyan ő maga nevezte, leíró és történeti névtan, nyelvtörténet, nyelvművelés; a néprajzi stúdiumon belül tárgyi és szellemi néprajz, emellett művelődéstörténet, tudománytörténet, tudománypolitika, településtörténet és népiségtörténet. De a szűk szaktudományos közlemények mellett bőven találunk tudománynépszerűsítő írásokat is, hiszen ő maga vallotta nemegyszer, hogy a tudományosság eredményei nem maradhatnak egy kis csoport, egy tudós alakulat kizárólagos kincsei, hanem ki kell kerülniük a tömegek elé. Sohasem tévesztette azonban szem elől, hogy az egészséges tudományos élet mindig a szakmunkálkodáson épül fel.

A puszta felsorolásból is látható, hogy mind olyan tudományágak műveléséről van szó, amelyek egy közösség nyelvi és kulturális önazonosságának megismerésére, ápolására szolgálnak. Erről ő maga így ír: „. . .az egyetem tanárainak minden erejükkel azon kell lenniök, hogy tudományos munkásságuk főrészét Erdély tudományos kutatása, az erdélyi kérdéseken való töprengésből születő eredmények tegyék."[1]

De vegyük sorra ezeket a tudományágakat!

Az erdélyi nyelvtudományi munkálatok kérdéskörének és célkitűzéseinek kijelölésekor úgy körvonalazta a terveket, hogy azok az erdélyi magyarság nyelvi valóságának kutatására vonatkozzanak. Szerinte ennek a nyelvi valóságnak a kutatása során mind a korabeli nyelvállapot szinkron leírására, mind pedig a nyelvi előzményekre és nyelvi változásokra irányuló történeti jellegű vizsgálatra egyaránt súlyt kell fektetni. Sőt e kutatásoknak lehetőleg párhuzamosan kell folyniuk. Ezért vállalkozott ő maga is a kora-

beli romániai magyar nyelvjárások szinkron vizsgálata mellett azok történeti tanulmányozására is.

Érdeklődése legkorábban a helynévkutatás felé irányult. Még a húszas évek legvégén, harmincas évek elején Kelemen Lajos személyes hatása nyomán felismerte a helynévkutatás tudományos jelentőségét. De nemcsak a történeti helynévanyag összegyűjtését tűzte ki célul, hanem már ekkor tervbe vette a korabeli helynévanyag mielőbbi összegyűjtését és közzétételét is, hiszen tudván tudta, hogy a helynév anyaga a gazdasági és társadalmi változások nyomán feltartóztathatatlan pusztulásnak, átalakulásnak van kitéve.

Eleinte csak legközvetlenebb gyermekkori környezete, Dés és vidéke történeti és korabeli helyneveinek minél teljesebb összegyűjtését tervezte. Erről tanúskodik két terjedelmes tanulmánya: az 1932-ben írt *Közép-Szamos vidéki határnevek*,[2] valamint az 1937-ben közzétett *Dés helynevei*[3] című. Érdeklődési köre azonban hamarosan Erdély nagy részére kiterjedt, s főként egy-egy vidék, sőt egy-egy különálló település helynévanyagának összegyűjtésére és feldolgozására összpontosított. A helynévanyag összegyűjtése így a Székelyföldre, a közép-erdélyi megyékre és a Szilágyságra terjedt ki. Fontosnak tartotta az anyag települési egységenként és vidékenként való monografikus feldolgozását, valamint az egyes földrajzi egységek teljes helynévanyagának jelenségcsoportok szerint való feldolgozását. Erről tanúskodnak következő tanulmányai: *Zilah helynévtörténeti adatai a XIV—XX. században* (1936-ból),[4] *Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII—XX. században* (1937-ből),[5] *A rév és alakváltozatai erdélyi helyneveinkben*,[6] valamint: *A moldvai Gajcsána helynevei* (1940-ből),[7] *Kalotaszeg helynevei* (1942-ből),[8] *Máramarosi helynevek* (1943-ból),[9] *A Kolozs megyei Borsavölgy helynevei* (1945-ből).[10] Mindezzel párhuzamosan 1933-tól rendszeresen jelentkezik a Magyar Nyelvben névmagyarázataival. Lebilincselő például a helynevekben rejtőző, ma már kihalt vagy jelentésváltozáson átment (pl. *áj*, *aszó*, *elve*, *ügy*, *jó*, *mál*, *séd* stb.) vagy alakját változtatott (pl. *eperje*, *ortovány*, *ördöng*, *sólyom* stb.) szavak felfedése, kitapintása.

Világosan látja, hogy a helynévkutatás számára az összegyűjtött anyag akkor használható, ha a helynévkincs egésze a szükséges szófejtési és névélettani megjegyzések kíséretében szótárszerű feldolgozásban áll a kutatók rendelkezésére. Ezért már a negyvenes években felveti egy Erdélyi Helynévtörténeti Adattár megszerkesztésének gondolatát. De azt is tudja, hogy ezen feladatok elvégzése „csak közösségi munka keretében, az erre illetékes szervek megértő támogatásával és csak olyan távlati terv keretében történhetik, amelynek időtartama messze túl utal egy emberi élet szűkre szabott időbeli keretein."[11] Bár ez a vágya nem valósult meg, maga mindent megtett a történeti helynévanyag összegyűjtésére, így 80 dobozban tárolva mintegy 700 000 helynév vár még ma is kiadásra.

A névtani kutatásaival összefüggnek településtörténeti írásai is. Ezek közül csak néhányat említek meg: *Bábony története és települése*,[12] *A bukovinai székely falvak múltjából* (1939),[13] *Dés települése és lakossága* (1943),[14] *Kolozsvár települése a XIX. század végéig* (1946).[15]

A nyelvjárási vizsgálatokat kijelölő tanulmányaiban korán rádöbben arra, hogy a Szamoshátat és a keleti székely területet kivéve, az előtte járó kutatók nagyon keveset tettek Erdély népnyelvének megismerésére. Ezért már a harmincas évek elején mély felelősségérzettel jelenti ki, hogy elérkezettnek látja az időt a „tervszerűtlen portyázások" után a komoly, rendszeres népnyelvkutatás elkezdésére. Világosan látja azt is, hogy a kutatóknak nem lehet csak puszta lelkesedéssel, nagyotakarással útnak indulniuk, hanem „előkészületben gondos, a módszeres kutatásra megérlelt, a célkitűzésben biztos és a munkában kitartó népnyelvkutatók tervszerűen irányított, egységes szempontokhoz igazodó munkája derítheti csak fel azt a sötétséget, amely a keleti részek népnyelvét még eltakarja a szemünk elől."[16]

Nyelvjárási tanulmányokkal, cikkekkel 1936-tól jelentkezik. Kezdetben egy-egy település népnyelvét vizsgáló írása lát napvilágot. 1936-ban *Az erdélyi Kutyfalva nyelvéből*,[17] 1939-ben *A bábonyi népnyelv igealakjai*,[18] 1940-ben *A moldvai Gajcsána nyelvéből*,[19] valamint *A bukovinai Andrásfalva nyelvéből*,[20] 1943-ban *Adatok a gajcsánai csángó népnyelv igealakjaihoz*[21] című tanulmánya lát napvilágot.

A negyvenes évek elejétől a nyelvjárások vizsgálatában a nyelvföldrajzi kutatásokon alapuló nyelvatlaszok megszerkesztését, a nyelvjárási jelenségek monografikus feldolgozását, valamint a tájszóanyag-közléseket szorgalmazza. Először Kolozsvár és vidéke tájnyelvi atlasz anyagát gyűjtötték össze Gálffy Mózessel és Márton Gyulával, 1943—1944-ben. Ennek munkálatairól *Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé"-ből*[22] című írásukban számolnak be. Az első gyűjtőtapasztalatok felhasználásával 1949-ben megindulhatott Szabó T. Attila vezetésével a moldvai csángó nyelvjárás nyelvföldrajzi anyagának nagyszabású gyűjtése. A gyűjtést csak 1962-ben fejezték be. 1963-tól így kezdetét vehette az anyagnak három kötetben való megszerkesztése. A kötet máig nem jelent meg. 1957-ben pedig már megjelenik *A Román Népköztársaság magyar nyelvjárási nyelvtérképének előkészítése*[23] című tanulmánya, amelyben ennek az átfogó gyűjtőmunkának a tervét ismerteti.

Külön kell szólnom arról a célkitűzéséről, amelyet a romániai magyar nyelvjárásokra vonatkozó nagyarányú gyűjtőmunka során követtek, s amely nem más, mint a román—magyar nyelvi kölcsönhatás felderítése. Erről *A magyar szókincs feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemei vizsgálatának tervmunkája*[24] című írásában számol be.

Az erdélyi magyar nyelvtudományi munkálatok másik sajnálatos hiányosságának már pályája kezdetén a nyelvtörténeti kutatás szinte teljes elhanyagolását tartotta. Pedig a XVI. századtól az erdélyi magyar nyelvtörténeti

és nyelvjárástörténeti kutatás elé különlegesen gazdag forrásanyag tárul. Ennek tudatában világosan látja tehát, hogy nem lehet nemesebb, de ugyanakkor halaszthatatlanabb feladata az erdélyi magyar nyelvtudománynak, mint ennek a gazdag nyelvemlékanyagnak a feltárása és feldolgozása. Ilyen nyelvemlékfeltáró és feldolgozó tanulmánya 1938-tól rendszeresen jelenik meg. Itt csak a legfontosabbakat sorolom fel: 1938-ban lát napvilágot *A megcsapás két okleveles emléke*,[25] 1939-ben *XVI. századi orvosszer a mirigy ellen*,[26] valamint *Golyva elleni orvosság a XVI. századból*,[27] 1940-ben *A mohai tóról szóló cserelevél 1547-ből*,[28] 1941-ben *Egy erdélyi határjárási adat a XVI. századból*,[29] 1943-ban *Magyar növény- és gyógyszernevek a XVI. századból*,[30] 1963-ban *Erdélyi levelek a XVI. századból*,[31] 1970-ben *Széljegyzetek két kolozsvári XVI. századi nyelvemlékhez*.[32]

Egyik legnagyobb eredménynek azonban a Farczády Elek kutatómunkája révén előkerült XV. század eleji *Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák* felfedezése tekinthető. E nyelvemlék elemzését és bemutatását Szabó T. Attila végezte el.[33] Szabó T. Attila részletes elemzéséből tudjuk, hogy a szövegemlék szótörténeti szempontból is jelentős, hiszen 57 szót tartalmaz, s ebből 13-at első előfordulásként kell számon tartanunk.

Hasonlóképpen jelentős a XVI. századi Erdélyből ismeretes legterjedelmesebb orvosi kézirat, Lencsés György *Ars Medicá*ja másolatainak szerencsés felbukkanása. Ezeket 1974-ben mutatta be a Magyar Nyelv hasábjain.[34]

E forrásfeltáró munka egyik végcéljaként egy összefoglaló, teljes szótári feldolgozást tűzött ki, amely a nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti kutatás számára könnyen kezelhetővé és minden irányú, de főként a szótörténeti vizsgálat szempontjából használhatóvá tenné a XV—XIX. századi kéziratos és nyomtatott forrásokban rejtőző szókincsanyagot. E célból készült levéltári gyűjtéseiből már 1933-tól kezdve több kisebb szómagyarázat, adatösszeállítás és szójegyzékszerű közlés jelent meg, részint a Magyar Nyelv, részint az Erdélyi Múzeum lapjain.

A szótári gyűjtés területét és a gyűjtés körébe vonható adatok időbeli határait a források és munkalehetőségei józan számbavételével állapította meg. A térbeli korlátok már eleve arra utaltak, hogy a gyűjtés körébe csak az Erdélyben számára megközelíthető levéltári anyagot vonja be. Adatai alsó időbeli határának a XV. század közepét, felső időbeli határának pedig a múlt század végét vonta meg.

A gyűjtőmunka kezdeti szakaszában a Tár gyűjtője nem tudta függetleníteni magát az Oklevélszótárban előtte álló mintától, ezt már a tervezett lexikográfiai munkának első címváltozata, az Erdélyi Magyar Oklevélszótár cím is bizonyítja. Hamarosan belátta azonban, hogy a rendelkezésére álló adalékok arányai miatt sem lehet az OklSz. puszta pótlékának tekinteni, hiszen az OklSz. félszázezer adalékával szemben a Tár szerkesztőjének a szerkesztés megkezdésekor kb. egymillió szótári adat állott a rendelkezésé-

re. E mennyiségi meggondolás mellett természetesen a munka történeti tájszótár jellege, adatainak tájakhoz, vidékekhez, sőt települési egységekhez való rögzítettsége is arra késztette, hogy a szótárnak a NySz-tól és az OklSz-tól független voltát az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* címmel fejezze ki.

A Tár mindenképpen nyelvtörténeti munkásságának betetőzése.

Szaktudományi írásai mellett különböző napilapok, de főként az Erdélyi Múzeum hasábjain állandóan jelen van nyelvművelő cikkeivel. A nyelvművelés lényegének egyrészt az állandó nyelvtisztítást, „a nyelv szellemével ellentétben álló fattyúhajtások szüntelen metszegetését, az idegenszerűségek kigyomlálását, a nyelvi ízléstelenségek és modorosságok kitessékelését, másrészt az állandó újítást: a változásban levő nyelv szándékos, tudatos fejlesztését, új nyelvi szépségek alkotására való serkentést" tartja. Néhány nyelvművelő cikke: *Idegenszerű urazás* (1936),[35] *Megint azok az idegen szavak* (1937),[36] *Magyarítás* (1938),[37] *Újító népieskedés* (1940).[38] Társszerzője a *Helyesírási tájékoztató*nak (Bukarest, 1969),[39] valamint a *Magyar Helyesírási Szótár*nak (Bukarest, 1978).[40]

A nyelvtudomány mellett rendszeresen foglalkozik néprajzi kutatásokkal is. A néprajzi gyűjtés célja, vallotta Szabó T. Attila többször is, az, hogy megmentsük leírva, lefényképezve, lerajzolva, lemezre felvéve vagy más úton-módon egy-egy kisebb közösség népi emlékeit. Az erdélyi népi életnek nemcsak a tárgyi, de a szellemi élet körébe tartozó jelenségeit is igyekezett összegyűjteni, és közkinccsé tenni. A tárgyi néprajz körébe tartozó tanulmányai közül megemlítem az 1939-ben közölt kétrészes tanulmányát: *Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez*,[41] és az 1940-ben Haáz Ferenccel és Palotay Gertrúddal közzétett *A néprajzi múzeum vászonhímzés anyaga*[42] című. A szellemi néprajz köréből az 1935-ben közölt *Húsvéti népszokások*,[43] az 1936-ban írt *A bethlehemes játékok*,[44] az 1938-ban publikált *Karácsonyi népszokások*[45] címűeket. De ugyancsak itt kell szót ejtenem a *Balladák könyvéről*,[46] amelynek anyagát Kallós Zoltán gyűjtötte, s amely Szabó T. Attila gondozásában jelent meg 1970-ben.

Igen jelentősek irodalomtörténeti forráskutatásai is. Doktori értekezésének témája a XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvek felkutatása.[47] Emellett elsősorban művelődéstörténeti, tudománytörténeti, tudománypolitikai írásairól kell még szólnom. Művelődéstörténeti írásai között *A helybeli (Kolozsvári) Egyetemi Könyvtárról* (1936),[48] *A romániai levéltárügyről* (1937),[49] *A Wesselényi levéltár XVI. századi magyar iratairól* (1938)[50] című közlései említendők. Tudománytörténeti írásai pedig elsősorban azért jelentősek, mert az erdélyi tudományos élet olyan fontos intézményeinek történetéről számol be, mint az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. Tudománypolitikai írásai közül *A kolozsvári egyetem erdélyi feladatai*,[51] *Az erdélyi tudománypolitika kérdéséhez*[52] címűek önmagukért beszélnek.

Szabó T. Attila olyan korban alkotott tehát, amikor az erdélyi magyar tudományos életben úttörő munkára volt szükség. Tudományos hagyatéka nemcsak azért fontos számunkra, mert ezt az úttörő munkát elvégezte, hanem azért is, mert a nagy célok, tervek kitűzését még akkor sem mulasztotta el, amikor látta, tudta, hogy sem szellemi erő, sem anyagi eszközök, sem pedig kiadói lehetőségek nem voltak ezek megvalósítására. E nagy célok és kínálkozó lehetőségek felvillantása hat ösztönzőleg ma is!

Jegyzetek

1 *A kolozsvári egyetem erdélyi feladatai.* Kiáltó Szó 1941, 8.
2 MNy. XXVIII, 58—62, 123—125, 177—179, 250—255, 311—312.
3 Erdélyi Tudományos Füzetek, 101. sz.
4 Ua. 86. sz.
5 Erdélyi Múzeum, XLII, 1—36, 131—146, 247—267 és Erdélyi Tudományos Füzetek 91. sz.
6 MNy. XXXVI, 30—34.
7 Uo. 206—207.
8 Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve.
9 MNyv. IV, 432—440.
10 Kolozsvár, 1945. 208 l. Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása.
11 *Az erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése.* MNy. LIV, 503—509.
12 Erdélyi Múzeum, XLIV, 35—62, 146—178 és Erdélyi Tudományos Füzetek, 104. sz.
13 Erdélyi Helikon, XII, 490—495.
14 Erdélyi Múzeum-Egyesület Emlékkönyve, XVII, 79—95 és Erdélyi Tudományos Füzetek, 147. sz.
15 Kolozsvár, 1946. Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása.
16 *A kolozsvári magyar egyetem munkaközösségének nyelvföldrajzi kutatásai a moldvai csángóság körében.* MNy. XLIX, 512.
17 MNy. XXXII, 269—271, 33—40.
18 MNyv. I, 48—64.
19 MNy. XXXVI, 206—207.
20 Uo. 271—279.
21 MNyv. IV, 332—336.
22 Erdélyi Múzeum, XLIX, 424—463.
23 NyIrK. I, 13—26.
24 Ua. V, 101—104.
25 Erdély, XXXV, 132.
26 MNy. XXXV, 56.
27 Uo. 261—262.
28 Ua. XXXVI, 52—53.
29 Ethn. LII, 284.
30 MNy. XXXIX, 331—333, 391—397.
31 Ua. LIX, 92—94.
32 NyIrK. XVI, 361—363.

33 *A Marosvásárhelyi Sorok*. Bukarest, 1957. 47 + 31 + 4 mell. [Farcádi Elekkel] Akadémiai Kiadó. *A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák*. MNy. LIII, 335—351 + 3 mell. *A Marosvásárhelyi Sorok, az ötödik magyar szövegemlék*. Nyr. LXXXI,295—296 + 1 mell.
34 *Lencsés György „Ars Medicá"-ja kéziratainak kérdéséhez*. MNy. LXX, 144—157.
35 Erdélyi Múzeum, XLI, 201.
36 Ua. XLII, 97—98.
37 Ua. XLIII, 176—178.
38 Ua. XLV, 182—183.
39 Bukarest, 1969. Irodalmi Könyvkiadó [Gálffy Mózessel, Kelemen Bélával és Márton Gyulával].
40 Kriterion Kézikönyvek. Bukarest, 1978. 718 l. Kriterion Könyvkiadó [Balogh Dezsővel, Gálffy Mózessel és Kelemen Bélával].
41 *I. Fatemplomok és haranglábak*. Erdélyi Tudományos Füzetek. 107. sz. 23 + 1 l. [Herepei Jánossal]. *II. Székely kapuk és fazárak*. Erdélyi Tudományos Füzetek. 108. sz. 19 l.
42 NéprÉrt. XXXII, 396—417.
43 Ifjú Erdély, XXI, 131—132.
44 Pásztortűz, XXII, 497—499.
45 Erdély, XXXV, 88—89.
46 Bukarest, 1970. 680 l. Kriterion Könyvkiadó.
47 *Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratainkat a XVI—XIX. században*. Zilah, 1934. 224 l.
48 Erdélyi Múzeum, XLI, 27.
49 Levéltári Közlemények, XV, 336—339.
50 Ua. XVI, 205—235.
51 Kiáltó Szó, XV, 7—8.
52 Hitel, V—VI, 183—189.

KEMÉNY GÁBOR *(Budapest)*

Stephen Ullmann (Ullmann István) felismerései a szinesztézia jelentéstani alapjairól

1. Előadásomban a kelet—nyugati irányú kulturális és tudományos peregrináció történetéhez, ezen belül a „magyar nyelvészek külföldön" résztémához szeretnék hozzájárulni egy budapesti születésű és iskoláztatású, de 25 éves korától Angliában működő nyelvész: Ullmann István (későbbi, angolos nevén: Stephen Ullmann) emlékének felidézésével.

Ullmann professzor mintegy negyedszázadon át (kb. 1951-től, *A szemantika alapelvei*nek megjelenésétől 1976-ban bekövetkezett haláláig) egyike volt a legvitathatatlanabb szaktekintélyeknek egyszerre két területen is: a jelentéstanban és a stilisztikában. Egymás után három szigetországi egyetemnek volt tanára, később tanszékvezető professzora; megírt és ki is adott vagy fél tucat olyan könyvet, amelyet a világ minden valamirevaló egyetemén és főiskoláján tan- vagy segédkönyvként használtak; bejárta a világot mint szívesen látott vendégtanár és kongresszusi résztvevő (NB. mi ebbe a világba akkor nem tartozhattunk bele). Ma pedig? Alig tizenöt évvel halála után jóformán a nevét sem említik. „A filológus rövid halhatatlansága", bölcselkedhetnénk, de az okokra még vissza kell térni.

Jómagam nem részesülhettem abban a szerencsében, hogy személyesen is találkozhattam volna vele (még abban a kollegiálisan felszínes formában sem, ahogyan pl. Lotz Jánossal, idestova húsz évvel ezelőtt, éppen itt, Szegeden, a magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán). Ám különféle munkáiból oly sokat merítettem, következésképp azokra oly sűrűn hivatkoztam, hogy idővel tanáromnak, sőt atyai jó barátomnak, mesteremnek kezdtem tekinteni (jogosan-e?). Ezért választottam tárgyamul az ő életpályájának és munkásságának felvázolását, különös tekintettel a szinesztézia jelentéstani alapjairól vallott nézeteire.

2. Ullmann István a nevezetes „boldog békeidők" utolsó heteiben látta meg a napvilágot: 1914. június — más adat szerint: július — 13-án született egy budapesti állami főtisztviselő gyermekeként (vö.: T. E. Hope: *Stephen Ullmann*, 1914—1976. In: *Language, Meaning and Style*. Essays in Memory of Stephen Ullmann. Leeds University Press, 1981. 1—4; *Who Was Who*, vol. VII., Who Was Who 1971—1980. Adam and Charles Black, London, 1981. 812; *Magyar Életrajzi Lexikon* III. Bp. 1981, Akadémiai K. 803; ez utóbbi forrásban júl. 13. a születés dátuma). Már a középiskolában kitűnt átlagon felüli nyelvtehetségével: az akkoriban kötelező latinon, németen és francián kívül angolul és olaszul is megtanult, később mint romanista a többi újlatin nyelvet is elsajátította. 1932-től a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar—angol szakán — s ami ennél is fonto-

sabb: az Eötvös Kollégium „bejáró" növendékeként — végezte tanulmányait. Meghatározó hatással voltak rá Gombocz Zoltán jelentéstani előadásai. 1936-ban summa cum laude doktorált (*Olasz hatások a renaissance-kori angol irodalmi nyelvben.* Angol Filológiai Tanulmányok 1. A M. Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Angol Tanszéke, Bp. 1936.). Ettől az évtől kezdve rendszeresen jelentek meg cikkei a hazai és külföldi szakfolyóiratokban.

Már diákkorától heves érdeklődést és vonzalmat táplált Anglia és az angol életmód iránt. Miután egy hónapig vendégeskedett egy cambridge-i professzor otthonában, a fogékony tizenévesben ez az érdeklődés és hajlam határozott elkötelezettséggé szilárdult. 1939-es házasságkötése után (felesége: Gáspár Zsuzsanna; három gyermekük született, sorrendben Diana, Michael és Patricia) Angliában telepedett le, idővel megszerezve a brit állampolgárságot is. A háború éveiben (1940—1946) a BBC figyelőszolgálatánál (monitoring service) dolgozott, de eközben is folytatta jelentéstani és stilisztikai kutatásait.

1946-ban a skóciai Glasgow egyetemének akkor létesített romanisztikai és általános nyelvészeti tanszékén kap oktatói állást (lecturer, azaz kb. adjunktus). 1950-től ugyanitt senior lecturer (kb. docens). 1949-ben irodalomtudományi doktorátust szerez. Megjelenik első igazán jelentős műve, *A szemantika alapelvei* (*The Principles of Semantics*, 1951; 2., bőv. kiad.: 1957.) T. E. Hope Ullmann-életrajzában meleg szavakkal emlékezik meg a glasgow-i „aranykor" hangulatáról, amikor a Prince's Terrace-i Ullmann-házban a Mrs. Ullmann által „elegánsan és előkelően" megrendezett „soirée"-kon a korabeli nyelvészet legkiválóbbjai gyűltek össze, Európába visszatérve a száműzetés évtizede után.

1952-ben a leedsi egyetem hívja meg Ullmannt a romanisztikai (1964-től: francia nyelvi és romanisztikai) tanszék vezetésére. Ezt az állását 1968-ig tölti be. Publikációs szempontból ezek legtermékenyebb évei: *Précis de sémantique française* (1952), *Style in the French Novel* (1957), *The Image in the Modern French Novel* (1960), *Semantics, an Introduction to the Science of Meaning* (1962; e fontos kézikönyvét hat nyelvre, köztük japánra is lefordították), *Language and Style* (1964). A tudományos kutatáson kívül elsőrendű oktatói, tudósnevelői és tudományszervezői munkásságot is kifejt. Egyre nagyobb számban veszik körül a stilisztikából és szemantikából posztgraduális tanulmányokat folytatni kívánó fiatal diplomások. Ekkor kezdi meg a szinte az egész művelt világot behálózó vendégtanári és -előadói tevékenységét: 1964-ben és 1966-ban Torontóban, 1965-ben a michigani Ann Arborban, 1967—1968-ban a Harvard Egyetemen, 1974-ben az ausztráliai Canberrában vendégprofesszor. Közben előadókörutakon vesz részt Franciaországban, Nyugat-Németországban, Hollandiában, Belgiumban, Portugáliában, Finnországban, Jugoszláviában, Kanadában, az Egyesült Államokban, Indiában, sőt három kelet-afrikai egyetemen is közremű-

ködik felkért külső vizsgáztatóként. Ezekben az években jut el pályafutásának csúcspontjára: 1968-tól az oxfordi egyetem neolatin nyelvészeti tanszékének és az oxfordi Trinity College-nak a professzora. 1970-től ő tölti be a Philological Society elnöki posztját. E sokféle kötelezettség miatt könyvet ekkor már kevesebbet publikál, de még 1973-ban is megjelenik egy tartalmas tanulmánykötete (*Meaning and Style*), amelyet — éppúgy, mint összes előző könyvét — szeretett feleségének („To my Wife") ajánl.

E hallatlanul tevékeny és eredményes életút aránylag korán zárul le: Ullmann professzor 1976. január 10-én, életének 62. évében halt meg Londonban.

Tudósi szemléletében, módszereiben Ullmann a Bally és Meillet nevével fémjelezhető objektív (egyszersmind azonban humanisztikus) pozitivizmushoz kapcsolódik (vö. T. E. Hope: i. h. 3), de hatott rá a személyes jó barát, Leo Spitzer neoidealizmusa is; mindazonáltal naprakész (ő talán így mondaná: *au fait*) volt a későbbi, az akkor legmodernebbnek számító nyelvészeti és poétikai elméletekben is (ha követni nem volt is hajlandó őket).

Végül még valamit Ullmann magyar kapcsolatairól: ahhoz képest, hogy Budapesten született, itt járt egyetemre, s itt publikálta első tudományos munkáit, Magyarországgal való kapcsolata a későbbiekben nem volt különösebben intenzív. Sejthetően nem őrajta múlott ez, hanem a vasfüggöny-korszakon, a keleti elzárkózáson, amely Ullmannt és kedves szerzőit: Proustot, Gide-et és Camus-t éppoly tartózkodással szemlélte, mint egy ideig magát a stilisztikát is. Így a „magyar vonal" jobbára csak a művekben, a hivatkozásokban követhető nyomon: Gombocz *Jelentéstan*ára, Vörösmarty és Ady szinesztéziáira minden lehetséges helyen utal. 1963-ban *Választás és kifejező érték* címmel magyar nyelvű cikket tesz közzé a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiben (159—166; eredetije franciául az 1959-es lisszaboni romanisztikai kongresszus Aktáiban). Arra azonban, tudomásom szerint, nem került sor, hogy személyesen is Magyarországra jöjjön, és itt előadást, netán egyetemi kurzust tartson (Kelet-Afrika közelebb esett akkor Oxfordhoz, mint Szeged; de, mint láthattuk, még Jugoszlávia is). Mire pedig a politikai és „ideológiai" akadályok elhárultak, már őneki nem jutott ideje és ereje a kapcsolattartásra. S valljuk meg, közben némiképp afölött a stilisztikai szemlélet és módszer fölött is eljárt az idő, amelyet Ullmann oly következetesen és színvonalasan képviselt. Az 1960-as évek második felétől a strukturalizmus, majd a neoretorika, még később a hermeneutika és recepcióesztétika divathulláma söpört végig tudományterületünkön, s ez nem kedvezett a „régi vágású" ullmanni filológia méltánylásának. Amikor Ullmann 1976-ban meghalt, a hazai nyelvészeti és filológiai szakfolyóiratokban, úgy tudom, nem jelent meg róla egyetlen sor méltatás sem.

Ma azonban, a kellő tudománytörténeti távlat birtokában, egyre jobban kezd látszani, hogy Ullmann teljesítménye nemcsak egyetemi oktatóként,

szervezőként és nevelőként volt jelentős, hanem tudósként (elsősorban összefoglalóként, rendszerezőként és közvetítőként) is. Abba a tudóstípusba tartozott, amelynek itthon Bárczi Géza volt a legkiválóbb képviselője.

3. Ullmann sokágú munkásságából nem könnyű egyetlen témát kiragadni, de itt és most nincs lehetőség többre. Ezért — pars pro toto jelleggel — kiválasztottam egy gondolatmenetet a gazdag ullmanni életműből, hogy ezen szemléltessem elméleti igényességét, és rámutassak azokra a felismeréseire, amelyek ma is érvényes tételei a stilisztikának, vagy legalábbis fontos előzményei, előkészítői a jelenlegi felfogásnak.

Ilyen résztémaként a *szinesztéziát*, pontosabban a szinesztézia jelentéstani alapjaira vonatkozó megállapításokat emeltem ki.

Ullmann életművén már a budapesti kezdetektől fogva végigvonul a szinesztézia jelensége iránti megkülönböztetett érdeklődés: 1936-ban *Komplikációs jelentésváltozás Vörösmarty költői műveiben* címmel írja meg „tanárvizsgálati szakdolgozatát" (ez nyomtatásban, úgy tudom, nem jelent meg), a következő években pedig egy angol, egy német és két magyar nyelvű tanulmányt tesz közzé a szinesztéziáról (*Synaesthetic Metaphors in William Morris*. Studies in English Philology 2, 1937: 143 kk.; *Synästhesien in den dichterischen Werken von Oscar Wilde*. Englische Studien 72, 1938: 245—256; *Synaesthesiák az angol dekadens költészetben*. EPhK 63, 1939: II, 173—181; *A jelentésváltozások törvényszerűsége*. Magyar Psychologiai Szemle 14, 1941: 1—7). A háborús évek okozta megszakítás után már külföldön jelenik meg alapos tanulmánya a romantika és a szinesztézia viszonyáról (*Romanticism and Synaesthesia*. Publications of the Modern Language Association of America 60, 1945: 811—827), majd Leconte de Lisle és Victor Hugo érzékelési átviteleit elemzi szemantikai és stílustörténeti szempontból (*Les transpositions sensorielles chez Leconte de Lisle*. Le Français Moderne 14, 1946: 23—40; *La transposition dans la poésie lyrique de Hugo*. Uo. 19, 1951: 277—295). *A szemantika alapelvei* című könyvében önálló fejezetet szentel a szinesztéziában megnyilvánuló „pankronikus" tendenciáknak (*The Principles of Semantics*, 1951., 1957.[2] 266—289). A francia regény stílusáról szóló monográfiájának V. része a Proust képalkotásában oly kitüntetett szerepet játszó érzékelési átvitelekkel (transposition of sensations) foglalkozik (*Style in the French Novel*, 1957. 189—209). De találhatunk ilyen vonatkozású megjegyzéseket más könyveiben is (pl.: *Précis de sémantique française*, 1952. 282—284, 296—298; *The Image in the Modern French Novel*, 1960. 56—58; *Language and Style*, 1964. 85—88; szerencsére majdnem mindegyiknek van részletes tárgymutatója is).

Ebből a rendkívül gazdag gondolati anyagból az idő rövidsége miatt kénytelen vagyok kiragadni egy bizonyos kérdéskört, egy olyat azonban, amelyről remélhető, hogy az Ullmanntól elemzett szerzőktől és művektől függetlenül is érdekes lehet stilisztikai, sőt szemantikai szempontból. E kér-

dés a következő: hogyan viszonylik jelentéstanilag a szinesztézia a metaforához, illetve a metonímiához, s ennek megfelelően milyen helyet foglal el a szóképek rendszerében?

A szinesztéziának a többi képfajtához, különösen pedig a két legfontosabbikhoz: a metaforához és a metonímiához való viszonyát alapvetően az határozza meg, milyen típusú képzettársításra vezethetjük vissza, miféle — részben spontán — tudati műveleteknek tulajdonítjuk létrejöttét.

A pályakezdő Ullmann István a szakirodalmi előzményeket számba véve két csoportra osztja az addigi szinesztéziamagyarázatokat (l. EPhK, 1939: 177—178): Wundt és követői *hasonlósági* asszociációból eredeztetik, mások — nálunk elsőként Lovas Rózsa (*A képzetkomplikációk kérdéséhez.* NyK. 50, 1936: 252—259) — a szemlélet egységéből, azaz képzetek *érintkezéséből.*

Ullmann szerint valójában mind a két felfogás helytálló, a szinesztéziát hasonlósági képzettársítás éppúgy létrehozhatja, mint érintkezési (EPhK, 1939: 177); csakhogy, ha jól értem, nem együttműködve, együttesen hatva, hanem egymástól függetlenül ugyanazt eredményezve, „mint a homonimiában" (uo.). Vagyis a szinesztézia különféle típusú, de konvergens működésű szemantikai erők közös eredőjének tekinthető. Ennek megfelelően kétféle szinesztézia van:

a) Az érzéki benyomások hangulati hasonlóságából eredő, pl. Arthur Symons 19. századi angol dekadens költőnek ez a képe: *tökéletes teste, a föld legékesszólóbb zenéje*; ezek tulajdonképpen „szinesztétikus metaforák";

b) a szemléleti összbenyomás egységéből eredő, pl. *fehér és fájó hidegség* (ugyancsak Symonstól), de ilyen Ady híres *fehér csönd*je is; ezek az utóbbi típusú szinesztéziák képzetek érintkezésén alapulnak, s a különböző érzeteknek szerves egészbe való összeolvadását érzékítik meg.

Két évvel későbbi, a Magyar Psychologiai Szemlében publikált cikkében mintha visszakozna Ullmann ehhez a rugalmas, mondhatni dialektikus állásponthoz képest, s csak azokat ismeri el „tiszta" szinesztéziáknak, melyekben az átvitel hasonlóságon alapul, legyen az tárgyi vagy hangulati, esetleg pusztán szubjektív természetű (a példák: *rikító szín* a köznyelvből, *fehér csevegés* William Morristól, *mályvaszínű magyar zene* Oscar Wildetól). Azokat a képeket, amelyeknek érintkezési asszociáció az alapjuk, a tulajdonképpeni szinesztéziáktól elkülönítve, „látszólagos képzetkomplikáció" néven tartja számon, s hangsúlyozza, hogy létrejöttük „egészen más lelki tényezőn alapul, mint a szinesztétikus folyamatok" (Magyar Psychologiai Szemle 1941: 6). Érdekes, hogy Wilde *fekete csönd*je mellett itt is példa Adytól a *fehér csönd* (amely az előző cikkben még szinesztéziának, igaz, „másfajtának" minősült).

Nem meggyőző a két kategóriának, a „tiszta" szinesztéziának és a „látszólagos képzetkomplikáció"-nak az elhatárolása sem, hiszen a *fehér csevegés* is származhat képzetek érintkezéséből, egyazon szemléleti komple-

xumban való egyidejű előfordulásából, s a *fekete*, illetve *fehér csönd* is szubjektív hasonlóságérzetből (a csönd oly komor, fenyegető, illetve tiszta, mint amilyennek a fekete, illetve a fehér színt tekintjük).

Ezeket az ellentmondásokat maga Ullmann is érezhette, mert későbbi írásaiban nyoma sincs a metonimikus jellegű szinesztéziák ilyenfajta kirekesztésének. 1957-ben a Proust szinesztetikus képalkotásával foglalkozó könyvfejezet elméleti bevezetésében a szinesztéziát már a két fő képtípus, a metafora és a metonímia *határvonalán* helyezi el („Synaesthesia lies astride the boundary between the two types", *Style in the French Novel* 196). Ez a határhelyzet, átmeneti jelleg azonban úgy értendő, hogy *egyes* szinesztéziák metaforikusak, *mások* viszont metonimikusak („some transpositions are metaphorical, others metonymic", uo.). Proust szinesztéziáinak nagy többsége pl. a metaforikus típusba tartozik, bár Proust vonzódott a másikfajta, a metonimikus átvitelekhez is (i.m. 197). Ilyen képzettársításból ered *Az eltűnt idő nyomában* I. kötetének ez a szinesztéziája: „la surface azurée du silence" (a csönd azúr felszíne; *Du Côté de chez Swann*, 2. fejezet; az 1961-es magyar kiadásban a 107. lapon). Ebben a képben két érzéki benyomás van jelen egyidejűleg: egy vizuális (az ég azúrkékje) és egy auditív (a vasárnap délutáni csöndesség). A szinesztézia ennek a kétféle impressziónak az érintkezésén, sőt teljes egymásba olvadásán alapul (a kép elemzését l. Ullmann, S.: *L'image littéraire*. In: *Actes de VIIIe Congrès de FILLM*, 1961. 44; Ullmann-nak a prousti metonimikus képalkotásra vonatkozó felismeréseit méltányolta és tovább is fejlesztette Gérard Genette: *Métonymie chez Proust ou la naissance du récit*. Poétique, nr 2, 1970: 156—173).

Ezek a „metaforikus", illetve „metonimikus" szinesztéziák Ullmann felfogása szerint egymástól elkülöníthető csoportokat alkotnak: egy szinesztézia ennélfogva *vagy* az egyik, *vagy* a másik típusba tartozik. Ullmann azonban, s ez is gondolkodásának rugalmas voltáról tanúskodik, annak a lehetőségét sem zárta ki, hogy némelyik szinesztézia elemei között mind hasonlóság, mind érintkezés fennálljon, méghozzá egyidejűleg (vö. *A szemantika alapelvei*nek egyik közbeszúrt megjegyzését: „akár hasonlóság, akár érintkezés kapcsolja egymáshoz a két érzetet, sőt akár egyszerre mindkettő. . .", az eredetiben: „Whether the two senses are interlinked by similarity or contiguity, or even both at the same time", *The Principles of Semantics* 277).

Összegezve tehát: Ullmann szinesztéziafelfogásának az volt a fő pozitívuma, hogy bevitte a tudományos köztudatba azt a tényt, hogy a szinesztéziák létrejöttében a hasonlósági mozzanatokon kívül érintkezésiek is szerepet játszanak. Bár az utóbbi módon keletkezett szinesztéziákat korábban elkülönítette a tulajdonképpeni, a „tiszta" szinesztéziától (amelyet, mint láthattuk, lényegében sajátos metaforafajtának tekintett), később elismerte a metaforikus és a metonimikus képzettársításnak *olykori* egyidejű, együttes meglétét is. A szinesztézia önálló szókép voltának tudomásulvételéig azon-

ban nem ment el. Még 1964-es, *Language and Style* című könyvében is a metafora egyik formájának, metaforafajtának nevezi a szinesztéziát („this is an ancient and widespread, and quite possibly a universal, *form of metaphor*, i.m. 86; én emeltem ki K. G.), s ugyanitt a mutatóban is ezt láthatjuk: „synaesthesia, *see* metaphor (synaesthetic)" (uo. 269). Túlzás tehát azt állítani, hogy Ullmann szinesztéziakutatásai cáfolnák a Jakobson-féle metafora—metonímia kétpólusúságot (Culler, Jonathan: *The Problem of Metaphor*. In: *Language, Meaning and Style*. Essays in Memory of Stephen Ullmann 9).

Az újabb stilisztikai kutatás egyaránt tekintettel van a szinesztéziának mindkét irányú, tehát egyfelől a hasonlóságon alapuló névátvitellel (a metaforával), másfelől az érintkezésen alapuló névátvitellel (a metonímiával) fennálló kapcsolatára, s ez nem kis mértékben Ullmann eredményeinek köszönhető (vö.: J. Nagy Mária: *A szinesztézia*. In: *Kis magyar stilisztika*. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1968, Irodalmi K. 111—114; P. Dombi Erzsébet: *A szinesztézia fogalmáról*. Nyr. 95, 1971: 21). Érdemeiből mit sem von le az a körülmény, hogy az újabb költőikép-kutatás egyre inkább hajlik arra a feltevésre, hogy minden szinesztézia keletkezésekor egyaránt szerepet játszik mind a kétféle képzettársítás: a hasonlósági is, az érintkezési is. Épp ez a sajátossága az a szinesztéziának, ami miatt ezt a képtípust — elhatárolva mind a metaforától, mind a metonímiától — *önálló szóképfajtaként* kell számon tartani. Ez azonban már a jelenlegi szemantika- és stilisztikakutatóknak a vitatémája (lehet), így túlmutat mostani — tudománytörténeti — áttekintésünkön.

4. Amit összegezésül még el kell mondani Stephen Ullmann, a „peregrinus" Ullmann István szinesztéziakutatásainak jelentőségéről, azt mondja el helyettünk a témakör mai monográfusa, a kolozsvári P. Dombi Erzsébet, aki a szinesztéziára irányuló nyelvészeti vizsgálódások történetét felvázolva így értékeli Ullmann ilyen tárgyú munkásságát: „A szinesztézia nyelvészeti tanulmányozásának jelentőségét és a megoldásra váró feladatokat mindeddig legteljesebben Ullmann tárta fel. Az ő érdeme a nyelvtudományi érdekű szinesztéziakutatás erőteljes föllendítése. Fiatal kutatók egész sora indult el a tőle tört csapáson, hogy . . . igazolja az általa feltárt szemantikai törvényszerűségek általános érvényűségét" (*Öt érzék ezer muzsikája. A szinesztézia a Nyugat lírájában*. Bukarest, 1974, Kriterion. 30).*

* Ezúton mondok köszönetet Vértes O. András és Siptár Péter kollégáimnak Ullmann életrajzára, illetve az angol egyetemi nómenklatúrára vonatkozó értékes felvilágosításaikért. K.G.

KERESZTES LÁSZLÓ *(Debrecen)*

Budenz József mordvinisztikai munkássága

Budenz József azon kevés külföldi tudósok egyike, aki a nemzeti tudományaink közé tartozó modern finnugrisztikai kutatásokat alapozta meg Magyarországon, és iskolateremtőként jelentős érdemeket szerzett e tudományszak kibontakozásában és felvirágzásában.

Budenz a németországi Rasdorfban, Fulda mellett született 1836-ban. Egyetemi tanulmányait Marburgban kezdte, majd Göttingában végezte szanszkrit, görög és latin szakon. Görög nyelvészetből doktorált. Egyetemi éveiben egy házban lakott egy magyar diákkal, Nagy Lajos teológushallgatóval. Tőle kezdett magyarul tanulni. Körülöttük rövidesen egy magyar kör alakult ki. Magyar barátja javaslatára Hunfalvy Pál Magyarországra hozta őt az urál-altaji nyelvészet kimunkálására. Budenz 1858 májusában érkezett a magyar fővárosba. Magyar nyelvtudásának tökéletesítése céljából patrónusa, Hunfalvy Pál azonnal Debrecenbe küldte két hónapra (vö. A. Molnár Ferenc 1989, 79—80). Kezdetben Székesfehérváron tanított a cisztercita gimnáziumban. 1860-ban Pestre jött, és az Akadémia könyvtárában kapott állást. 25 éves korában hívták meg levelező taggá. Hosszas, türelmetlen várakozás után (vö. Hajdú Péter 1987—1988, 141—146) 1868-tól a pesti egyetem magántanára lett, végre 1872-ben az altaji összehasonlító nyelvészet rendes tanára. Tanulmányai elején ő is hitt a magyar nyelvnek a török nyelvekkel való szorosabb kapcsolatában, kutatásai során azonban a magyar nyelv finnugor voltába vetett meggyőződését hirdetve az ún. ugor—török háborúban a finnugor tábor vezére lett Vámbéry Árminék ellenében. A köztiszteletben álló Budenz 1892. április 12-én halt meg. (Vö. pl. Rubinyi Mózes 1947, 57—65.)

Budenz életét és munkásságát Magyarországon és külföldön sokan méltatták. Német származása ellenére a tudós közvélemény magyarnak tartja. Nem véletlen, hogy A múlt magyar tudósai című sorozatba belekerült a Lakó György által vázolt Budenz-portré, amelyben a szerző a következőket írja: „Figyelembe véve Budenznek mind irodalmi, mind szervezői munkáját, fő jelentőségét abban látom, hogy nemzetközi színvonalra emelte s egyszersmind bekapcsolta a hazai finnugrisztikát az európai nyelvtudomány vérkeringésébe" (Lakó György 1980, 213—214.). A volgai nyelvek terén végzett kutatásairól Erdődi József (1974, 117—123.) készített számvetést. Előadásomban Budenz mordvinisztikai munkásságát kívánom ismertetni és értékelni.

Budenz igen nagy munkára vállalkozott, amikor Hunfalvy meghívását elfogadva Magyarországra telepedett. A magyar nyelv tanulása mellett hozzá kellett fognia a finnugor és a török nyelvek tanulásához és tanulmányo-

zásához. A nyelvhasonlítóknak sokáig csak néhány XVIII. századi szójegyzék állt rendelkezésére a finnugor nyelvekből, itt is elsősorban P. S. Pallas szógyűjteményét idézték. Gyarmathi Sámuel is ezeket használta. A XIX. század első harmadában megjelent még egy-egy bibliarészlet fordítása, e szövegek azonban mesterkéltségük miatt csak jobb híján voltak használhatók nyelvészeti kutatásokra. Az első magyar nyelvbúvár Reguly Antal volt, aki az 1840-es években több rokon népet is felkeresett: a vogulok és osztjákok után rövid időt töltött a cseremiszek és a mordvinok között is.

Reguly hagyatékában tizenöt Alatyr vidéki erza mese és dal mellett két moksa szöveg is volt Szindorovo faluból. A szövegeken kívül Reguly mordvin mondatokat jegyzett még fel, és cédulákra vetett még egy moksa grammatikai vázlatot, sőt tervbe vette egy szójegyzék összeállítását is. Budenz vállalta Reguly összes mordvin nyelvi anyagának közzétételét, mert jól látta, hogy a XIX. század második harmadában az összehasonlító nyelvészetnek égető szüksége van terjedelmes bizonyító anyagra, hogy az élő nyelvi anyag vizsgálata jelenti a kulcsot a nyelvkutatás kérdésében. A cseremisz után másodiknak a mordvin nyelv és nyelvjárások tanulmányozásához fogott hozzá. Reguly szövegeinek egy része mellett talált orosz fordítást vagy éppenséggel Reguly magyarítását, illetve kommentárjait, a meséknek és daloknak kb. a feléhez azonban nem állt rendelkezésére semmilyen fordítás. Létezett ugyan már az idő tájt néhány nyelvtani vázlat (H. C. v. d. Gabelenz és P. Ornatov munkái), amelyet a szerzők bibliafordítások alapján állítottak össze, e munkákat azonban maga Budenz is „elég gyarló"-nak ítélte (1877, 1.). Szerencsére készültek már ekkorra helyszíni gyűjtések alapján is nyelvtanok és szójegyzékek (A. Ahlqvist és F. J. Wiedemann munkái), amelyek megbízhatóbbaknak bizonyultak. Budenz minden rendelkezésére álló anyagot átnézett és feldolgozott. Elsőnek Reguly kéziratait rendezte sajtó alá (1866): megjelentette az erza mesék és dalok szövegét magyar fordítással és jegyzetekkel, a nagy utazó moksa-mordvin nyelvtanát és szövegeit ugyancsak fordítással és jegyzetekkel, továbbá Reguly gyűjtését, kiegészítve Ornatov, Ahlqvist és Wiedemann szójegyzékének anyagával. A leírásban Reguly vétett néhány hibát: főleg a palatalizált mássalhangzók lejegyzésében fedezhető fel következetlenség. Minthogy Budenz tudomásom szerint sohasem hallhatott mordvin szót, fonetikai természetű korrekciót nem mert tenni, kijavította viszont a nyilvánvaló elírások nagy részét; sajtóhiba ennek ellenére található a szövegekben. A fordítás általában kielégítő, megbízható, a hiányzó szavak jelentését az újabb szótárak felhasználásával könnyen lehet pótolni. El kell végezni továbbá a szövegek nyelvjárási besorolását. (Budenz pl. nem tudhatta, megfelelő nyelvjárási ismeretek híján, hogy az általa egyes szám 1. személynek tartott ragtalan múlt idejű alakok voltaképpen 2. személyűek; ilyenek csak az északi erza nyelvterületen fordulnak elő jelenleg!)

Budenz mordvinisztikai munkásságának szerintem messze legkiemelkedőbb teljesítménye a moksa- és erza-mordvin nyelvtan (1877). A mordvin nyelvjárások hang- és alaktanát párhuzamosan mutatja be bőséges példaanyaggal és néhány rövid szöveg közlésével. (Ennek a közleménynek a végére kerültek Reguly mordvin mondatai is azokról a cédulákról, amelyeket Budenz utólag talált meg a hagyatékban, s amelyek így az 1866-os kiadásból természetszerűleg kimaradtak.) A hangtant elég röviden ismerteti, mert konkrét nyelvismeret híján nem tudott mit kezdeni Reguly hangjelölésével. E tekintetben Ahlqvistre sem támaszkodhatott a különböző írásmód miatt. Ráadásul pl. a magánhangójelek más-más hangértékben használatosak az erzában és a moksában, s különös problémát okoznak ma is az *e* és *i*-féle hangok, valamint a redukáltak. Budenz bőséges példaanyag egymás mellé állításával szépen szemlélteti a mordvin nyelvjárási hangmegfeleléseket.

Példa értékű, hogy Budenz mindig egységes mordvin nyelvben gondolkozik, az erzát és a moksát a mordvin nyelv két fő dialektusának nevezi (1877, 1.). A korabeli kutatók az általuk vizsgált nyelveket a kiejtésnek megfelelően, fonetikusan igyekeztek átírni. Mind Ahlqvistnél, mind Wiedemann-nál megtalálhatók az egyszerűsítésre való törekvések jelei, amelyek a mai fonematikus írásmód irányába mutatnak. A mássalhangzók hasonulásában Wiedemann inkább fonematikusan, Ahlqvist pedig fonetikusan jár el. Ez utóbbitól eltérés mutatkozott az oroszországi cirill betűs mordvin kiadványokban, amelyekben az etimologikus elvet alkalmazták. Ilyen volt pl. A. I. Tyumenyev moksa-mordvin Máté evangéliuma, amelyet Budenz is közölt (1881). Ebből arra következtethetünk, hogy Budenznek is megnyerte a tetszését ez az eljárás, szemben Ahlqvisttel, olyannyira, hogy egy hosszabb erza-mordvin népmesét — ugyancsak orosz kiadás alapján — ugyanilyen elvek alapján írt át (1887—1890). Megjegyzem, hogy a későbbiekben — Budenzhez hasonlóan — sem Heikki Paasonen, sem A. A. Sahmatov nem vette külön nyelvnek az erzát és a moksát. Sajnálatos tény, hogy az októberi forradalom utáni szovjet korszakban két irodalmi nyelvet kreáltak a mordvinok számára, s ezeknek különbözőségét az eltérő helyesírási elvekkel csak aláhúzzák. (Visszatérés Ahlqvist és Wiedemann eljárásához.)

Speciális nyelvészeti vagy nyelvtörténeti kérdésekkel tudomásom szerint Budenz nem foglalkozott a mordvinnal kapcsolatban. Egyedül az orosz eredetű szavakat veszi számba egy terjedelmesebb közleményben, és korábbi szójegyzékeihez kiegészítésképpen közli az orosz eredetű szavak listáját a moksában (1881, 378—408.), valamint az igékét az erzában (1881, 453—455.). A hatalmas mordvin szó- és nyelvtani anyag szervesen épül be Budenz József két hatalmas művébe, a *Magyar-ugor összehasonlító szótár*ba (MUSz) (1873—1881) és *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktaná*ba (UA) (1884—1894).

A MUSz anyagát az etimológiai kutatások alaposan megmérték. A rostán kb. egy harmada kihullott azoknak a szócikkeknek és egyeztetéseknek, amelyekben van mordvin példa is. Ez csak azt jelenti, hogy a magyar címszó (sorszámozva) nem egyeztethető manapság a felhozott mordvin megfelelővel. A mordvin példák egy része azonban helyesen került egy sorba más finn-permi ágba tartozó nyelvek adataival. Igazságtalanság volna statisztikai adatokat felhozni és szemrehányást tenni Budenznek ma, a mai nyelvismerettel és nyelvtörténeti tudás birtokában! Inkább revízió alá kellene venni néhány elvetett egyeztetést, és perújrafelvételt kérni a következő magyar szavak mordvin megfelelőinek védelmére: 236. *tosz*, 260. *díj*, 575. *függ*, 652. *menyül* stb. Vannak persze teljesen rossz etimológiák, de olyanok is, amelyeknek csak a mordvin tagja nem odavaló. (Az *A magyar szókészlet finnugor elemei* etimológiai szótár első kötete alapján Budenz szófejtéseit Kálmán Béla vizsgálta, vö. 1978.)

Az UA vázlatosan ugyan, de méltán reprezentálja Budenz mordvin nyelvismeretét, amely korának tudósai között minden bizonnyal a legalaposabb és a legkorszerűbb volt.

Budenz szerteágazó munkásságában a mordvin csak egy nyelv volt a sok közül. Inkább a finnugrisztika általános kérdései izgatták, mintsem az egyes nyelvek speciális problémái. Finn kollégájával, Otto Donnerral folytatott élénk levelezésében egy kivétellel a mordvinisztika meg sem említődik (Tervonen 1989, 25.). Ugyanez mondható el Genetznek írt leveleiről is (Tervonen 1987—1988), hiszen a finn kutató érdeklődése is csak 1889-ben fordult a mordvin nyelv irányába, amikor rövid gyűjtőutat tett a mordvinokhoz. Budenz ekkor már öreg és beteg volt.

A mordvinisztika területén Budenz érdeme, hogy hozzáférhetővé tette a kutatás számára Reguly gyűjtését, és részletes magyar nyelvű mordvin grammatikája jóvoltából lehetővé vált Magyarországon a mordvin nyelv tanulmányozása. Érdemes lenne kideríteni, vajon tartott-e Budenz a pesti egyetemen mordvin kurzusokat, avagy mordvin nyelvi ismereteit csupán az összehasonlító nyelvészet példatárának gazdagítására használta. Kár, hogy számos tanítványa közül senki sem szánta rá magát igazában mordvin nyelvészeti kutatásokra. Ez esetleg a mordvin nyelv oroszos jellegével magyarázható, ami miatt a kortársak nem tartották olyan érdekesnek, egzotikusnak, mint pl. az obi-ugor vagy szamojéd nyelveket. A jövőben érdemes lenne a Reguly-anyag átírását és fordítását korrigálni és a szövegek pontos nyelvjárási besorolását elvégezni.

Források

Ahlqvist, August: *Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichniss.* St. Petersburg, 1861. 214 l.

Budenz József: *Mordvin közlések.* NyK 5 (1866), 81—238.

Uő.: *Magyar—ugor összehasonlító szótár.* Bp., 1873—1881. 987 l.

Uő.: *Moksa- és erza-mordvin nyelvtan.* NyK 13 (1877), 1—134.

Uő.: *Moksa-mordvin Máté evangélioma.* NyK 16 (1881), 325—408.

Uő.: *Orosz igék az Erza-mordvinban.* NyK 16 (1881), 433—455.

Uő.: *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana.* Bp., 1884—1894. 391 l.

Uő.: *Erza-mordvin népmese.* NyK 21 (1887—1890), 54—62.

Erdődi József: *József Budenz und die Erforschung der wolga-finnischen Sprachen.* Annales Univ. Scient. Budapestinensis. . . Sect. Linguistica V. Bp., 1974. 117—123.

Hajdú Péter: *Budenz-problémák.* NyK 92. (1987—1988), 125—165.

Kálmán Béla: *Budenz József.* In: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920).* (Szerk.: Szathmári I.) Bp., 1978. 137—145.

Lakó György: *Budenz József.* (A múlt magyar tudósai). Bp., 1980. 230 l. (Bibliográfia: 223—230.)

A. Molnár Ferenc: *Finnugor vonatkozású tudománytörténeti adalékok I.* FUD 1 (1989) 77—82. (Budenz József 79—80.)

Rubinyi Mózes: *Budenz József.* In: *Én láttam őket. Hét magyar tudós arcképe.* Bp., 1947. 57—65.

Tervonen, Viljo: *Budenz József kapcsolatai — levelezése Arvid Genetzcel.* NyK 92 (1987—1988), 167—190.

Uő. (toim.): *József Budenzin ja Otto Donnerin kirjeitä vuosilta 1867—1886.* MSFOu 201. Helsinki 1989. 97 l.

Wiedemann, F. J.: *Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache.* St. Petersburg, 1865. 261 l.

Zaich Gábor: *József Budenz, der Etymologe.* In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében.* II. Bp.,—Wien, 1991. 1199—1206.

Uő.: *A MUSz és modern etimológiai szótáraink (A szófejtő Budenz).* In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Bp., 1991. 717—723.

KONTRA MIKLÓS *(Budapest)*

Tudománytörténeti vázlat ötvenhatos amerikai magyar nyelvészekről

1. A szegedi Hungarológiai Kongresszus alcíme, „Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon" valószínűleg a peregrinusok két, egymástól eltérő, személyi átfedéseket nem tartalmazó csoportjára szándékozik utalni. Ha csupán a XX. századi nyelvészeket tekintjük, Lotz János például behelyezhető a „magyarok külföldön" csoportba, az észt—amerikai Alo Raun pedig, aki a 30-as években Eötvös-kollégista volt, olyan „külföldinek" számít, akinek hatása volt a magyarországi nyelvtudományra is.

Az ötvenhatos amerikai magyar nyelvészek azonban egyszerre tartoznak mindkét csoportba. Magyarok, akik külföldön élnek ma is, de egyben külföldiek voltak itthon: egészen 1990-ig *disszidenseknek* számítottak.

Történelmünk úgy alakult, hogy még ezekkel az elnagyolt kategóriákkal sem boldogulunk igazán. Mert hát melyik csoportba tartozna a II. világháborúban a Vajdaságba került és azóta is jugoszláv állampolgár Penavin Olga? Vagy a Bukarestből a chicagói egyetemre „peregrináló" Farkas Donka?

De némi tisztázást igényel a *magyar nyelvész* megnevezés is, hiszen nemcsak a magyar nyelvet kutatókat, hanem a magyarral nem foglalkozó, más nyelveket vizsgáló nyelvészeket is jelölheti a kifejezés. Fejtörést okozhat az *ötvenhatos* jelző is: ötvenhatos magyar nyelvésznek számít-e az a Gál Zsuzsa, akit szülei hét évesen vittek Amerikába, amikor 1956-ban megnyíltak a határok?

Visszakanyarodva e cikk címéhez, vegyük észre, hogy csupán néhány ötvenhatos amerikai magyar nyelvészről próbálok vázlatot írni, nem mindről. Ezt a vázlatot egy nemrég megjelent könyv (Sz. Bakró-Nagy és Kontra 1991) alapján készítem, amelyben magyarországi és nem Magyarországon élő nyelvészek rajzolták meg saját pályaképüket, mindannyian ugyanarra a hat kérdésre adott válasz formájában. A négy amerikai magyar nyelvészből csak három *ötvenhatos*: Hetzron Róbert, Kerék András és Makkai Ádám. A negyedik, Moravcsik Edit, 1964-ben hagyta el Magyarországot. Változó mértékben, de mindannyiukra áll, amit Terts István (1991) írt az Élet és Irodalomban: többé-kevésbé rendszeresen hazajárnak, de a magyarországi tudományos közéletből bizony kiváltak. Rájuk még inkább érvényes az, ahogyan említett kötetünkben Penavin Olga saját magát nevezi a magyarországi nyelvészet vonatkozásában: *kívülállók*. Ez a kívülállás teheti tanulságossá az összevetést: mi a különbség s mi a hasonlóság e négy amerikai magyar nyelvész és az itthoniak között?

2. Nyelvésznek készültek?

Kötetünk szereplői az *Ön hogyan vált nyelvésszé?* kérdésre igen eltérő válaszokat adtak. Papp Ferenc „csak úgy, szinte kisiskolás korától az akart lenni", mások véletlenül, megint mások — szimpatikus szerénységgel — nem merik magukat nyelvésznek nevezni. Az amerikaiak ugyanígy megoszlanak. Hetzront valószínűleg egy gyermekkori tudós tanárától származó élménye irányította a nyelvészet felé. Makkai azonban irodalmárnak, Kerék pedig újságírónak készült. Moravcsik Edit klasszika filológiát tanult itthon, ezt akarta folytatni Amerikában is, de sikertelen álláskeresési akciói közben hirtelen elhatározta, hogy átképzi magát általános nyelvésszé.

3. Iskolák, hatások

Több kérdésünk firtatta a nyelvészeti iskolák, tanárok hatását. Hetzron bejárta a fél világot és mindenütt nyelvészetet tanult. Diákja volt Martinetnek és Sauvageot-nak Párizsban, a Héber Egyetemen szerezte magisteri diplomáját és Los Angelesben doktorált. Makkai a Harvardon orosz szakos volt, majd Hawaiiban egy magánlíceumban tanított négy nyelvet, mígnem a Yale-en doktorált angol nyelvészetből. Kerék András a híres Ann Arbor-i English Language Institute-ba járt intenzív angolra, s itt „megcsípte a nyelvészet". Moravcsik Editet érdekelték a nyelvek, Papp Ferencnek köszönhetően még Magyarországon olvasta Chomsky *Syntactic Structures*-ét, s hirtelen pályamódosító elhatározását követően a Stanford Egyetem univerzálékat kutató programjának lett egyik vezetője Greenberg és Ferguson mellett.

Szinte mindannyian kiemelik a nyelvtanulás/nyelvtanítás szerepét nyelvésszé válásukban. Makkai Ádámot nyelvtanári tapasztalatai arra indították, hogy Bernard Bloch szemináriumán Chomskyt kritizáló dolgozatot írjon. Kerék András ugyanúgy megtanulta a transzformációs-generatív nyelvtant, mint mindenki más, de amikor nem boldogult fogalmazást tanító egyetemi tanárként, kidolgozott egy új fogalmazástanító módszert generatív alapokon. Moravcsik Edit is tanított nyelveket, és az a körülmény, hogy — ha akarta, ha nem — kétnyelvűnek kellett lennie, nagyban fokozta az általános nyelvészet iránti érdeklődését.

4. Nyelvészeti nézetek

Amerikába került nyelvészeink mind a négyen akkor doktoráltak, amikor a generatív nyelvészet felfutóban volt, a 60-as évek derekán. Így akarva-akaratlan mindegyiküknek viszonyulnia kellett Chomsky nyelvelméletéhez. Makkai a Yale-en Sydney Lamb tanítványaként sztratifikációs nyelvész lett és az amerikai nyelvészetet uraló generativizmus ellenében létrehozott egy nem-generatív nyelvészeti szövetséget.

Hetzront módfelett zavarták a generativisták ezoterikus szakkifejezései, de intellektuális fejlődésére nagy hatása volt a formalizálás kívánalmának. Heurisztikus nyelvésznek vallja magát, aki „belenéz a nyelvekbe", mielőtt általánosít. Intellektuális lustaságban szenvedőknek nevezi a „játékszabály-nyelvészet" művelőit. Olyan, viszonylag eklektikus modern nyelvészeti hozzáállást hiányol a magyarországi nyelvészetből, amilyet nyugaton egyre többen fejlesztenek ki.

Moravcsik Edit fontosnak tartja, hogy „az ember elméleten kívül is tudjon leírni egy nyelvet", az elméleti vizsgálódásoknál jobban érdekli a „preteoretikus, tényszerű látásmód és az a kérdés, hogy a különböző elméleteknek mik a közös vonásai és mik a köztük levő különbözőségek elvi határai" (Moravcsik 1991: 194).

Kerék András a generatív nyelvészet eredeti feltevéseit és tételeit az ember nyelvi képességéről ma is izgalmasnak találja, de a Chomsky „nyelvi kompetenciáját" körülvevő társadalmi űrt alapvető hiányosságnak tartotta.

Általános nyelvészet és „szaknyelvészet" amerikai súrlódásairól érdekesen számol be Makkai Ádám:

> . . .a Yale Egyetem híres volt arról, hogy az angolhoz csak az angol tanszék keretén belül volt szokás nyúlni, irodalmi és történelmi szempontok szerint, nem pedig a nyelvészeti tanszéken, strukturálisan, mintha valami egzotikus nyelv volna a világ valamelyik eldugott részén (Makkai 1991: 175).

Ez a szemlélet Magyarországon sem ismeretlen. Deme László egy 1987-ben írt szakvéleményében valamelyik munkámról így nyilatkozott:

> . . .a nála [nálam, K. M.] sokkal elismertebb nyelvészek közt is szaporodnak — idestova dominanciára is jutnak — az olyanok, akik úgy közelednek a magyarhoz, ahogyan amerikai kollégáik az indián vagy az afrikai nyelvekhez: a kívülről való rácsodálkozás, az újonnan való felfedezés ártatlanságával, a róla eddig elmondottaknak tudatos, sőt öntudatos negligálásával.

5. Hogyan látják a hazai nyelvészetet?

A *Véleménye szerint milyen irányzatok hatottak, hatnak a magyar nyelvészetre?* kérdésre a hazai nyelvészek nagyon szerteágazó válaszokat adtak. Papp Ferenc szerint Hermann Paul óta jószerint semmilyen hatás nem látszik, legföljebb némi amerikai, de az is „csak egy szobányi" (Papp 1991: 198). A másik végletet képviseli például Herman József, aki szerint „alig van a világon olyan jelentősebb elméleti irányzat, amely viszonylag

rövid idő alatt nálunk ne jelentkeznék, ne találna követőkre, ismertetőkre, alkalmazókra" (Herman 1991: 62).

Mit mondanak az amerikaiak? Kerék és Moravcsik (talán udvariasságból, talán a kívülállás miatt) nem nyilatkoznak. Annál inkább van véleménye Hetzronnak: sajnálja, hogy „úgy polarizálódott a magyar nyelvészet, hogy van a nagyon-nagyon hagyományos nyelvész, aki az ősi magyar értékek demagóg hangoztatására szorítkozik és ezen belül dolgozik, és van a modern nyelvész, aki a Kormányzás és Kötés híve" (Hetzron 1991: 68). Bajnak tartja, hogy a két tábor „militáns, verekszenek egymással".

Makkai szerint a Gombocz-generációt a kontinentális bezártság vagy német és francia orientációjúvá tette, vagy megtartotta magyar nyelvi elzártságában. A Pike-i tagmémika vagy a Halliday-féle funkcionális szisztémika gyakorlatilag még mindig ismeretlen Magyarországon.

6. A költészet szerepe

Feltűnően nagy szerepet tulajdonítanak hárman is a költészetnek. Hetzron szerint Arany János „a magyar kultúra egyik legnagyobb hőse", maga is kiváló nyelvész volt, „nem rendszeresen művelte, de amit írt a nyelvről, az elsőrangú". Hetzron (1988) *Legszebb verseim* címmel néhány éve saját műfordítás-gyűjteményét is kiadta.

Makkai magyarul és angolul is ír verseket, jeles tagja az emigráció harmadik „nemzedéke" költőinek (Béládi, Pomogáts, Rónay 1986) és kitűnő műfordító is.

Kerék András doktori disszertációjában Petőfit elemezve a magyar jambikus versre alkalmazta a generatív metrika egyik hipotézisét.

7. A „kívülállók" jelenléte itthon

A *disszidens* nyelvészek itthoni jelenlétét először *fizikai* szempontból vegyük szemügyre! 1956 után hosszú ideig nem léphettek magyar földre, majd amikor már kaptak vízumot, vigyázó tekintetek követték minden itthoni lépésüket. Ez a gondos figyelem kiterjedt külföldi tevékenységükre, nem nyelvészeti tárgyú írásaikra és nyilatkozataikra is. A „renitensek", így például Makkai, időnként nem kaptak vízumot. Esetenként sajtópolémiába keveredtek itthoniakkal, a kor szellemének és szokásainak megfelelően sosem ugyanabban a lapban, hanem az óceánon átkiabálva.

A kádári magyar külpolitika rájuk csak mint „külföldre szakadt hazánkfiaira" számított, inkább a disszidenst látta bennük, mint az amerikai tudóst. Amikor az 1970-es évek végén Bloomingtonba látogató magyar hivatalos személyektől Décsy Gyula azt igyekezett megtudni, hogy miként létesíthetne hazai nyelvészekkel szakmai kapcsolatot, neki, mint magyarnak, azt a tanácsot adták, hogy forduljon a Magyarok Világszövetségéhez ...

Ebben a miliőben nincs mit csodálkozni azon, hogy Temesi Mihály (1980) a magyar nyelvtudományt 1945-től áttekintő könyvében Hetzron, Kerék és Moravcsik nevét meg sem említi, Makkairól pedig ezt írja: „A nyelvi rétegek szerinti sztratifikációs grammatikának azonban nálunk még alig vannak eredményei, és a magyar nyelvre vonatkozó ilyen jellegű anyagot elsősorban csak Makkai Ádám tanulmányaiban találunk". (153)

Az avatatlan olvasó ebből azt hihette, hogy Makkai Magyarországon él, legfeljebb az kelthetett gyanút, hogy Temesi 50 oldalas bibliográfiájában egyetlen tanulmányát sem tünteti fel.

A változó intenzitású éberség közepette azért előbb-utóbb részt vettek az amerikaiak hazai konferenciákon, publikáltak is néha itthon, s egyikükmásikuk hosszabb tanulmányútra is hazajött. Kerék előadást tartott a szegedi nyelvész kongresszuson (1972), Hetzron a nyíregyházin (1977) és a szombathelyin (1983), Makkai csak később, 1988-ban, a budapesti EURALEX kongresszuson szerepelt először nyelvészként.

A 80-as években Hetzron és Moravcsik többször töltött fél évet vagy egészet az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Néhány cikket is publikáltak Magyarországon: Kerék (1974), Hetzron (1980), Moravcsik (1979, 1988). Makkai pedig a maga korában, 1984-ben „hőstettet hajtott végre" azzal, hogy amerikai idióma szótárának magyarországi kiadási jogát megszerezte New York-i kiadójától. Amikor 1987-ben ez a szótár Budapesten megjelent előbb 20 ezer, majd 10 ezer példányban, a harmadik olyan, angolajkú országból származó nyelvkönyv volt, amit forintért lehetett megvásárolni, egyben az első amerikai angol könyv is.

Mindennek ellenére e négy nyelvész a hazai nyelvészet szempontjából a mai napig megmaradt kívülállónak. Magyar vonatkozású munkáikat kevesen ismerik, ritkán idézik. Igaz, zömmel olyan folyóiratokban és könyvekben publikáltak, amelyek magyar könyvtárakban nemigen lelhetők fel. Egy szegedi kollégánk a 80-as évek közepén Hetzron magyar nyelvészeti tárgyú tanulmányainak fordításait egyetemi jegyzetként kívánta megjelentetni, de a terv csupán terv maradt, s kollégánk azóta Japánban kutat, legújabbkori peregrinusként.

Hivatkozások

Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós (szerk.), *A nyelvészetről — egyes szám, első személyben*. Bp., 1991. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.

Béládi Miklós, Pomogáts Béla, Rónay László, *A nyugati magyar irodalom 1945 után*. Bp., 1986, Gondolat.

Deme László, *Szakvélemény Kontra Miklósnak „Fejezetek egy amerikai magyar közösség magyar nyelvhasználatából" címen benyújtott kandidátusi dolgozatáról*. Kelt Budapesten, 1987. szeptember 17-én.

Herman József, *Kifejezetten buta ember nem lehet nyelvész*. In: Sz. Bakró-Nagy és Kontra, 55—62.

Hetzron Róbert, *Ízelítő a magyar tonoszintaxisból*. In: Imre Samu, Szathmári István és Szűts László (szerk.), *A magyar nyelv grammatikája*, 389—398. Bp., 1980, Akadémiai K.

Uő.: *Legszebb verseim*. Műfordítás-gyűjtemény. A fordító saját kiadása. Santa Barbara, 1988.

Uő.: *Magyarországon nem része az emberi jogoknak az eltérő nyelvészeti vélemény*. In: Sz. Bakró-Nagy és Kontra, 63—74.

Kerék András, *Generatív verselmélet és a magyar időmértékes vers*. In: Imre Samu, Szathmári István és Szűts László (szerk.), *Jelentéstan és stilisztika*, Bp., 1974, Akadémiai K. 273—280.

Uő.: *Fonetikától fogalmazás-elméletig: sok útja van a nyelvészetnek*. In: Sz. Bakró-Nagy és Kontra, 1991. 121—127.

Makkai Ádám, *Angol/amerikai idiomatikus szólások és kifejezések tára*. Bp., 1987, International House.

Uő.: *Hogyan lettem nyelvész?* In: Sz. Bakró-Nagy és Kontra. 171—181.

Moravcsik Edit, *Typology in linguistics*. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, 29: (1979) 315—337.

Uő.: *Az idegennyelv-tanuló nyelvi sajátságairól*. Idegen Nyelvek Tanítása 1988/4: 97—107.

Uő.: *Magyar nyelvész Milwaukeeban*. In: Sz. Bakró-Nagy és Kontra, 1991. 191—195.

Papp Ferenc, *Éljen a változás!* In: Sz. Bakró-Nagy és Kontra, 1991. 197—198.

Temesi Mihály, *A magyar nyelvtudomány. Irányzatok és eredmények a felszabadulás óta*. Bp., 1980, Gondolat.

Terts István, *Nyelvészek egyes szám, első személyben*. Élet és Irodalom, 1991. augusztus 23., 11.

KÓTYUK ISTVÁN *(Ungvár)*

Az ö-zés esetei az ungi nyelvjárásban

A Hernád alsó folyása — a Sajó—Tisza—Csap—Nagyszőllős-vonaltól északra, a nyelvterület határáig terjedő északkeleti nyelvjárások egyik meghatározó sajátságának — a labiális megoldású *a* fonéma, az illabiális *á* fonéma, az *ë:e* szembenálllás hiánya, illetőleg a nyílt *e*-zés mellett — az *ö*-zés teljes hiányát tekinti a magyar nyelvjárástani szakirodalom (így Balassa József: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*, 1891; Horger Antal: *A magyar nyelvjárások*, 1934; Laziczius Gyula: *A magyar nyelvjárások*, 1936; Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink*, 1966; Imre Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, 1971 — hogy csak a fontosabb, monografikus munkákat említsem). Hadd idézzem szó szerint is Imre Samut, aki az északkeleti nyelvjárásról azt írja, hogy „az *ö*-zés legenyhébb változatai sem jellemzők rá (szemben az abaúji *ö*-zővel)" (i.m., 365.).

Az az állítás, hogy az északkeleti nyelvjárásokból teljességgel hiányzik az *ö*-zés, nem fedi a valóságot; a kutatómunka hézagai, az elsődlegesen lexikai-szemantikai jellegű gyűjtés, a szó alaktanának, a morfológiai szóalakok hihetetlen gazdagságának figyelmen kívül hagyása folytán vert gyökeret és hagyományozódik mindmáig a szakmunkákban, s az újabb kutatások tükrében minden bizonnyal korrekcióra szorul. Az északkeleti nyelvjárástípus több nyelvjárásában ugyanis van bizonyos fokú, főként hangsúlytalan *ö*-zés, így a típus középpontjában elhelyezkedő ungi nyelvjárásban is.

Az ungi nyelvjárásban az *ö*-zésnek labiális zárt, labiális nyílt, nyílt és palatális esetei fordulnak elő.

A. A labiális zárt *ö*-zés a kny. e: nyj. ö oppozíció, amikor is a középső nyelvállású labiális rövid hangzó a köznyelvi alsó nyelvállású illabiális rövid magánhangzóval áll szemben. Ez a legnagyobb megterheltségű *ö*-zés nyelvjárásunkban, előfordul hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben.

I. Hangsúlyos helyzetben csak néhány tőmorfémára terjed ki. Ilyenek: a szög 'szeg (fn)' és származékai: szöges, szögez, szögel; a böndő 'bendő'; a csördít 'cserdít', csördűl 'cserdül', höndörödik 'hengeredik, gurul', csöszik 'cseszik' igék és származékaik, valamint az ukránból átvett szerbál~szörböl alakpár labiális változata.

Nyelvjárásunkban *ö*-ző változatban él a másutt illabiális megoldású csömör, töpörödik stb.; a begy, csecs, hegy, petty, meg stb. azonban, amelyek más nyelvjárásokban *ö*-zők lehetnek, nálunk következetesen illabiálisak. A köznyelvi söpör~seper, vödör~veder, sötét~setét, fölött~felett típusú hangrendi párhuzamok ismeretesek ugyan nyelvjárásunkban, de közülük csak az illabiális alakok használatosak. Kivétel csak a sör, amelynek ez a

közhasználatú alakja; a ser csupán archaizáló vagy tréfás-humoros stílusárnyalattal fordul elő.

II. Hangsúlytalan labiális zárt *ö*-zés a következő nyelvtani helyzetekben fordul elő, mégpedig következetesen:

1. A -k többes jel előtt:

a) azokban az -s képzős melléknevekben, amelyeknek alapalakja ő, ű hangra végződik: erősök 'erősek', idősök 'idősek', szellősök 'szellősek', szeplősök 'szeplősek', gyürősök 'gyűrűsek', apró betűsök 'apró betűsek' stb.;

b) az -ős képzős melléknevekben: csipősök 'csípősek', ijedősök 'ijedősek', döcögősök 'döcögősek', ezüstösök 'ezüstösek', tehetősök 'tehetősek', recsegősök 'recsegősek', viselősök 'viselősek' stb.;

c) azokban az -s képzős melléknévi származékokban, amelyekben a képző előtt ö a kötőhangzó (a köznyelvben is): büdösök 'büdösek', bünösök 'bűnösek', borgőzösök 'borgőzösek', gőgösök 'gőgösek', göröngyösök 'göröngyösek', füstösök 'füstösek', dühösök 'dühösek', előnyösök 'előnyösek', rücskösök 'rücskösek', szőrösök 'szőrösek', szűrösök 'szűrösek' stb.; hasonlóképpen: rühösök 'rühesek' (de vele párhuzamosan az archaikusabb rihesek is járja);

d) az -ők képzős melléknevekben: szemőkök, ripőkök.

2. A -t tárgyrag előtt azokban a többes számú alakokban, amelyekben:

a) a -k előtt ö a kötőhangzó — a köznyelvben is: bűröndököt 'bőröndöket', bükkököt 'bükköket', fürtököt 'fürtőket', gyümőcsököt 'gyümölcsöket', ködököt 'ködöket', püspökököt 'püspököket', mezőköt 'mezőket', rögököt 'rögöket' stb.; vagy csak a nyelvjárásban: erősököt 'erőseket', idősököt 'időseket', ijedősököt 'ijedőseket', szőrösököt 'szőröseket' stb.;

Ha azonban a kötőhangzó a -k előtt e, a tárgyas alakokban nincs *ö*-zés még a labiális hangrendűekben sem: szögeket 'szegeket', fődeket 'földeket', könyveket, rügyeket, tüzeket, füzeket, tőgyeket 'tölgyeket', tőgyeket, vőgyeket 'völgyeket', ződeket 'zöldeket' stb.;

b) a -k előtti tőváltó hangzó ő, ü, ű — egyalakú tövekben: betűköt 'betűket', nőköt 'nőket', gyeplőköt 'gyeplőket', szeplőköt 'szeplőket', serpenyűköt 'serpenyőket', fennyűköt 'fenyőket', keselyűköt 'keselyűket', ölyüköt 'ölyveket', ürüköt 'ürüket', könnyűköt 'könnyeket', tűköt 'tűket', csepűköt 'csepűket' stb.; ő-t e-vel váltakoztatókban: erdőköt 'erdőket', erőköt 'erőket', időköt 'időket', tetőköt 'tetőket', fűköt 'főket', tüdőköt 'tüdőket', vesszőköt 'vesszőket' stb.;

c) az alapalak -ő képzős főnév vagy (főnevesült) melléknévi igenév: illetőköt 'illetőket', szülőköt 'szülőket', vevőköt 'vevőket', vídőköt 'védőket', kerülőköt 'kerülőket', járókelőköt 'járókelőket', jövőköt-menőköt 'jövőket-menőket', morokszedőköt 'marokszedőket', esküvőköt 'esküvőket', tülekedőköt 'tülekedőket', verekedőköt 'verekedőket', serdülőköt 'serdülőket' stb.;

d) az alapalak -endő képzős (főnevesült) igenév: teendőköt 'teendőket', fizetendőköt 'fizetendőket', közlendőköt 'közlendőket', születendőköt 'születendőket' stb.;

e) az alapalak ű végű vagy -ű, -jű képzős melléknév: könnyűköt 'könnyűeket', keserűköt 'keserűeket', gömbelyűköt 'gömbölyűeket', sürűköt 'sűrűeket', jószivűköt 'jószívűeket', tyukeszűköt 'tyúkeszűeket', nagyerjűköt 'nagyerejűeket', csalfa szeműköt 'csalfa szeműeket', mogas tetejűköt 'magas tetejűeket' stb.;

f) az alapalak -tyű, -ettyű képzős főnév: emeltyűköt 'emeltyűket', billentyűköt 'billentyűket', kesztyűköt 'kesztyűket', szerkentyűköt 'szerkentyűket', csengettyűköt 'csengettyűket', firgettyűköt 'forgattyúkat' (szövőszék-alkatrész), tepertőköt 'töpörtyűket' stb.;

g) az alapszó -ső képzős: elsőköt 'elsőket', közepsőköt 'középsőket', külsőköt 'külsőket', belsőköt 'belsőket', szílsőköt 'szélsőket',vígsőköt 'végsőket' stb.

3. A -t tárgyrag előtt:

a) a toldalékokat e kötőhangzóval kapcsoló névszók egy birtokra utaló többes számú 1. személyű birtokos személyjellel bővült alakjaiban (a szó labiális vagy illabiális hangrendjétől függetlenül): könyvünköt 'könyvünket', tüzünköt 'tüzünket', vőgyünköt 'völgyünket', fődünköt 'földünket'; fejünköt 'fejünket', hitünköt 'hitünket', szemünköt 'szemünket', szivünköt 'szívünket', lelkünköt 'lelkünket', hirünköt-nevünköt 'hírünket-nevünket', mindünköt 'mindünket', mindenünköt 'mindenünket'; stb. (A többes 3. személyű személyjel e szavakhoz nyílt e-ző alakban illeszkedik, ezért utána a kötőhangzó is e: az ű kezeket 'az ő kezüket', kikaparná a szemeket 'szemüket' stb.);

b) labiális magas magánhangzót is tartalmazó névszók egy birtokra utaló egyes számú 1., 2. és többes számú 1., 2., 3. személyű birtokos személyjellel bővült alakjaiban, ha a személyjel előtt ö a kötőhangzó (mint a köznyelvben is) vagy nincs kötőhangzó: bűrömöt, bűrödöt, bűrünköt, bűrötököt, bűrököt 'bőrömet, bőrödet . . .', örömömöt 'örömömet' üstödöt 'üstödet', ősünköt 'ősünket', füstötököt 'füstötöket', üstökjököt 'üstököket'; erőmöt 'erőmet', idődöt 'idődet', mezőnköt 'mezőnket', tetőtököt 'tetőtöket', kendőjököt 'kendőjüket' stb.;

c) a személyes névmási mellékértelmű személyjeles számnevekben: kettőnköt, kettőtököt, kettőjököt 'kettőnket. . .', nígyünköt 'négyünket', nígyőtököt 'négyőtöket';

d) a benünköt 'bennünket' és űköt 'űket' névmási alakokban.

4. A labiális magas hangrendű vagy ilyen magánhangzót is tartalmazó melléknevek 1. modalisi-essivusi ragjában: bűvön 'bőven', szükön 'szűken', szükösön 'szűkösen', gőgösön 'gögösen', szőrösön 'szőrösen', viselősön 'viselősen', levegősön 'levegősen', sűrgősön 'sürgősen', örökösön 'állan-

dóan', ötszörösön 'ötszörösen', többszörösön 'többszörösen' stb. De: öten, többen.

B. Labiális nyílt *ö*-zésre mindössze két példám van az ungi nyelvjárásból. Az egyik az ismer~esmer mellett gyakran felbukkanó ösmer; a másik az igen mondatértékű módosítószó egen~ögen — ritka és igen modoros — alakpárjában (az igen 'nagyon' határozószó azonban mindig illabiális zárt hangzós).

C. A nyílt *ö*-zés hangsúlytalan eseteit két morfémában figyelhetjük meg.

1. A labiális magas hangrendű vagy ilyen hangot is tartalmazó főnevek egy birtokra utaló többes 3. személyű birtokos személyjelében: bűröndjök 'bőröndjük', ökörjök 'ökrük', örömök 'örömük', bünjök 'bűnük', gőgjök 'gőgjük', vejök 'vejük', csepűjök 'csepűjük', bújtak ki a bűrökbül 'bőrükből' stb. Elvétve illabiális magas hangrendű szavak azonos nyelvtani alakjában is felbukkan az *ö*-zés: nevökben~nevekben 'nevükben', szivökben~szivekben 'szívükben', kezökben~kezekben 'kezükben' — nyilván a többes számú alakokkal való egybeesés elkerülésére.

2. A főnévi igenevek többes harmadik személyű személyjeles alakjaiban: menniök, kírniök, engedniök, esküdniök stb.; ezek az alakok azonban a nyelvjárásban ritkán használatosak, helyettük az analitikus szerkesztés a szokásos: nekik menni kell.

Hangsúlyos nyílt *ö*-zés van a csötörtök 'csütörtök' és a döbög 'dübög' szavakban.

D. Palatális *ö*-zést csak néhány szóban találunk: a csoszog~csöszög, koporcol~köpörcöl és dobog~döbög hangrendi párhuzamokban (bár az utóbbi csak a 'lábával tompa hangot idéz elő' jelentésben tekinthető alakpárnak), valamint az ukránból átvett honcsik~höncsik 'zsombék' és poszmit~pöszmöt 'piheszerű apró szemét' alakpárokban.

Mint látjuk, az ungi nyelvjárástól nem idegen az *ö*-ző tendencia, sőt a hangsúlytalan labiális zárt *ö*-zés eléggé jelentős megterheltségű. Az *ö*-zés a felsorolt lexikai és grammatikai esetekben következetes, törvényerővel érvényesül és jelentősen csökkenti az amúgy is túlterhelt nyílt e hangok gyakoriságát.

Az *ö*-ző formák nyelvjárásias voltát a beszélők alig érzik, és használatukat az óvatos vagy igényes beszédben sem igen tudják kerülni.

LATIN JÁNOS *(New York)*

Magyar nyelvtanítás a Columbia Egyetemen (1972—1979)

Ebben a rövid ismertetésben az 1972—1979 közötti években a New York-i Columbia Egyetemen folyó magyartanításról szeretnék beszélni. A jelzett időszakban a Nyelvész Tanszék alkalmazottjaként tanítottam először kezdő- és középfokú, később közép és haladó nyelvtanfolyamokat.

A korlátozott terjedelem csupán a teljesség igénye nélküli, vázlatos, impresszionista megközelítést teszi lehetővé, néhány tipikus jelenség, megfigyelés és tapasztalat leírását.

Először arról szólnék, hogy kik is akartak akkor és ott magyarul tanulni. Hallgatóim többségét azok a fiatalok alkották, akik az első egyetemi fokozat (a baccalaureatus) megszerzéséhez szükséges kötelező idegen nyelvként a magyart választották. Jórészt magyar származásúak voltak. A következő csoportba tartoztak azok a posztgraduális hallgatók, akik a középeurópai történelemre, vagy a finnugor nyelvekre szakosodtak. Összesen hét ilyen akadt, közülük hárman doktoráltak. Végül voltak olyanok, akik nem kívántak egyetemi fokozatot szerezni, vagy már rendelkeztek ilyennel. A nyelvtudásra személyi (szerelmi, házastársi, rokoni, baráti) kapcsolatok indították őket. Sok diák volt, aki úti- vagy olvasmányélménye hatására kezdett érdeklődni kultúránk iránt. Bár az első csoport volt a legnépesebb és legfiatalabb, a többiek közül sokan lehagyták őket. A „kötelező nyelvet" tanulók között ugyanis mindig akadtak olyanok, akik abban a tévhitben vágtak neki a tanulásnak, hogy a magyar könnyű lesz számukra, pusztán azért, mert gyermekkorukban hallották hozzátartozóikat ezen a nyelven beszélni. Az otthonról hozott „nyelvtudás" olykor nagyon hiányos, töredékes mondatokat jelentett. Arra is akadt példa, hogy egy ifjú hölgy állítólagos magyar nyelvismeretéről kiderült, annyiból állott, hogy — a boldogult nagymama jóvoltából — el tudta gagyogni: édes bogaram.

Az első év utáni lemorzsolódás egyik oka az volt, hogy többen kénytelenek voltak belátni: a nyelvtudás komoly erőfeszítést és szívós kitartást igényel, homályos emlékek nem elegendőek hozzá. (A lemorzsolódás másik oka különben az volt, hogy a második évben egyesek más egyetemen folytatták tanulmányaikat.) De még olyanok is, akik folyékonyan beszéltek magyarul, rengeteget küszködtek, mivel legtöbbször — a magyar nyelv tekintetében — analfabéták voltak, kifejezésmódjuk pedig idegenszerű volt. Akik esetleg tudtak valamennyire magyarul írni, azoknak a helyesírása volt gyenge. A legtöbb olvasni tudó számára sem volt érthető az igényesebb, szépirodalmi vagy tudományos szöveg. Egy kétségtelen előnye azonban minden másodgenerációs magyarnak volt a többiekkel szemben: a viszonylag jó kiejtés.

Azok a hallgatók, akik a nyelv tudományos fokon való elsajátítását tűzték ki célul maguk elé, tiszteletet parancsoló eredményt értek el. Általában választékos, irodalmi stílű volt minden megnyilatkozásuk. Mivel buzgón tanulták a ritka szavakat, és irodalmi példák lebegtek szemük előtt, előfordult, hogy modorosan fejezték ki magukat. Egyik zseniális tanítványom a második év vége felé már egyáltalán nem használta a kicsit mint jelzőt. Szóban és írásban minden picurka, pindurka, picinyke, parányi vagy pirinyó volt számára. Ugyanakkor a személyi kapcsolatokat ápolók a köznyelv, a hétköznapi érintkezés szintjén tanultak meg jól. A magasabb műveltség természetesen előnyt jelentett a tudósjelöltek számára, hiszen ők rendszerint több nyelven tudtak, nagy tanulási rutinjuk volt. Azonban az is előfordult, hogy a hobbyszerűen érdeklődők némelyike jobban ismerte a magyar kultúrát. Az idevágó ismeretek bizony sajnálatosan hézagosak voltak. Az első órákon feltett tájékozódó jellegű kérdéseimre néha meghökkentő válaszokat kaptam. Álljon itt ennek szemléltetésére egy adat. Összesen egy alkalommal fordult elő, hogy valaki meg tudott nevezni egy magyar képzőművészt. Még az akkoriban divatos Vasarelyt sem ismerték.

Nem csupán motiváltság, tudásszint, tehetség, műveltség, de kor szerint is megoszlott a hallgatóság. A legtöbben húsz körül jártak, az idősebbek között viszont ötven fölöttiek is előfordultak. Foglalkozási ágak terén is tarka sokféleség uralkodott, a fiatalok tanárnak, ügyvédnek, kutatónak, orvosnak készültek, a szakmával rendelkezők között pedig egyaránt előfordult lakatos, könyvtáros, reklámügynök, ENSZ-szinkrontolmács, házmester és nemzetközi hírű zongoraművész.

Ez a heterogenitás azt eredményezte, hogy számtalan különórát adtam. Elvileg két csoportot tanítottam heti kétszer egy és egyszer másfél órában. Azonban mindig akadtak olyanok, akik nem illettek be egyikbe sem, speciális problémáik (például napirendjük) miatt. Örömmel áldoztam magánidőmből az arra érdemesekre. Bár beszédcentrikus módszert alkalmaztam, kívánságra a tudományos szövegek megértésére vagy a kreatív íráskészség fejlesztésére helyeztem a hangsúlyt. A magyarság iránti érdeklődést annál is inkább méltányoltam, mert sajnos nem volt általános jelenség az egyetemi ifjúság körében. Még a Közép-Kelet-Európai Intézet kitűnő előadásai sem vonzottak tömegeket, a hallgatóság néhány tucat főre korlátozódott.

A magyarul tanulók száma is végig alacsony volt. A három csoport együttes létszáma sem haladta meg a húsz főt. Ennek sajnálatos következménye volt, hogy az egyetem számára jelentős profitot nem hozó (amúgy méregdrága) kurzus csak vegetált. A tanév végén soha sem volt teljesen biztos, hogy az oktatás feltételei adva lesznek-e a következő évben is. Presztízsokokból nem szüntették ugyan meg, de megfelelő anyagi támogatásban ez a program az egyetemi költségvetésből soha nem részesült. Azt nyilván fölösleges itt magyaráznom, hogy az akkori magyar kormány nem támogatta, még erkölcsileg sem, egyszerűen tudomást sem vett létezéséről.

A tanítás színhelye is a „megtűrt nyelv" státuszának megfelelő volt. Egy omladozó, elhanyagolt épület egykori bérlakásának két kis szobájában folytak a magyar és finn órák. A régi házat az évtized közepén lebontották, akkor a Biológiai Tanszékre kerültünk. Költözés közben eltűnt kopott szobánk egyetlen dísze, a nagyméretű Teleki-féle magyar etnográfiai térkép. Összesen fél évig tanítottam ideális környezetben a Közép-Kelet-Európai Intézet helyiségében Deák István, az akkori igazgató szívességének köszönhetően.

A feladat számomra teljesen új volt. Okleveles magyartanár vagyok, de korábban sohasem nyílott alkalmam angol (vagy bármilyen idegen nyelvű) diák tanítására. Minden buktatót munka közben voltam kénytelen fölfedezni. Szerencsémre Juhász Ferenc, aki 1977-ben bekövetkezett haláláig a haladó tanfolyamot vezette, bejuttatott az Amerikai Nyelvi Programba, ahol igen jó, akkoriban úttörő jellegű, intenzív nyelvoktatás folyt. Remekül tanító amerikai kollégáim módszereit megfigyelhettem, és saját óráimon is ezekkel kísérleteztem.

Az egyetem könyvtárai is nagy segítséget jelentettek. Ezekről csak a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozhatom. Magyar anyaggal való ellátottságunk kitűnőnek mondható. Valamennyi alapmű, az összes klasszikus és a legfontosabb szakkönyvek reprezentálva voltak. Gyakorlatilag minden igényes periodika és négy napilap is járt a Columbiának. Az évtized közepén ugyan drasztikusan lefaragták a magyar anyagra szánt költségvetési keretet, akkor viszont felvirágzott a Corvin Könyvesbolt, ahol minden újdonság fellelhető volt. A Püski házaspár készségesen ellátott a legújabb kiadványokkal.

Tankönyvünk az azóta számtalan kiadást megért Bánhidi—Jókay—Szabó triász *Learn Hungarian*je volt. Logikusan fölépített, jól megírt mű, elég átfogó és rendszerezett nyelvtani áttekintést nyújt. Kedvező tapasztalataim alapján ajánlottam Lipták Évának, aki ekkoriban szervezte meg a magyaroktatást a Brigham Young Egyetemen, Utahban. Ott azóta is ezt használják. Az Amerikában kiadott nyelvkönyvek színvonala elmaradt tőle, mint ahogy az Országh-szótárnál sem akadt jobb. Széles választék volt viszont a rosszul válogatott, elavult szótárakból.

A könyvnek azért persze voltak kisebb-nagyobb fogyatékosságai. Ezek közül az egyik az, hogy a múlt időt nagyon későn tárgyalja. Ennek tanítását előbbre hoztam, hogy mire az első év végére eljutunk a könyv feléig, a hallgatók képesek legyenek legalább egy egyszerű történet elmesélésére. A hatvanas évek politikai légköre természetesen megfertőzte még a nyelvtankönyvet is, bár ez nem elsősorban a tankönyvírók számlájára írandó. Itt nem is elsősorban azt rovom föl, hogy az „elvtárs" szót a második fejezetben tanítják, hanem az utolsó fejezetek rendkívül primitív bevezetőit, amelyek remekül alkalmasak arra, hogy a magyar irodalomtudományból kiábrándítsák a hallgatókat. Mit is kezdhet a nívós, racionális amerikai esszé-

hez, elemzéshez szokott olvasó az olyan értékeléssel, amely Mikszáth legfőbb írói erényét „a kapitalisták és a munkásság, a nagybirtokosság és a parasztság között kiélező ellentétek bemutatásában", Móráét „a feudális földbirtokrendszer éles bírálatában" látja, s „a dolgozó nép szeretete" az egyetlen közös vonásuk. Vagy milyen kínos volt magyarázkodnom, amikor Móriczról ex cathedra kijelentik, hogy „ő korunk legnagyobb prózaírója". Csak remélni lehetett, hogy hitelt adnak szavaimnak, s legnagyobbjaink között Krúdyt, Márait, Kosztolányit és Németh Lászlót is számon fogják tartani. Az ideális megoldás az lett volna, ha valamennyiüktől olvashattunk volna szemelvényeket, erre azonban nem futotta időnkből.

Mindig arra törekedtem, hogy ne csak a könyv anyagával foglalkozzunk, s már az első év során olvastunk költeményeket, hallgattunk magnetofonról dalokat. A második évben ezek mellett újságcikkeket, riportokat, humoreszkeket olvastunk. Nyelvi laboratórium is a rendelkezésünkre állt, a könyv teljes anyagát magnóra mondtam. (Kísérő lemez akkor még nem volt.)

A haladó csoportban a Lotz-szöveggyűjtemény mellett számtalan más forrásból merítettünk, leggyakrabban Adyt és a nyugatosokat olvastuk. Egy ízben *Az ember tragédiáját* elemeztük. Az utolsó órán majd mindig az *Egy mondat a zsarnokságról*t tanultuk.

A továbbiakban — a teljesség igénye nélkül — a különösen nehéz anyagrészekre szeretném felhívni a figyelmet.

A fonetikában ilyennek bizonyult az u, ü és különösen az a, általában az affrikáták, elsősorban az ty és gy hangok kiejtése. Soká tartott a hehezetes aspirált ejtés kiküszöbölése az explosivák esetében. Eleinte mindenkit zavartak az angol olvasási beidegzések. (Például „szeruzát" olvastak ceruza helyett.) A kettőzött mássalhangzókat röviden ejtették („vanak" vannak helyett). Ez főleg a múlt idő tanulásánál volt zavaró. Mást jelent a kelet és a kellett, a tetem és a tettem. . . Mindekit rendkívül hosszú, elnyújtott ejtésre ösztökéltem. Bár az sem tökéletes, de legalább lehetővé teszi a megértést.

A szavak helytelen hangsúlyozása még a haladó osztályban is előfordult, különösen olyankor, ha a magyar szó hangalakja nagyon hasonlított angol megfelelőjére. „Am*e*rika", am*e*rikai" — mondták, olvasták gyakran. A már ismert elemekből álló, újonnan tanult szóösszetételekben automatikusan az utótag első szótagjára helyezték a hangsúlyt. „Bélyeggy*ű*jtemény" mondták „*bé*lyeggyűjtemény" helyett.

Különösen a szó vége felé a szótagokat túlzottan röviden, elmosódottan ejtették.

A kérdő mondat hangsúlyozása rendkívül nehezen ment. („Hova mentél?") A nyelv zenéjének elsajátítása érdekében zümmögtem a mondatok dallamát, ha kellett, akár tucatszor is. A nehezen kiejthető, hosszú szavakat analitikusan felbontottuk, a szóelemeket külön-külön ismételgettük, majd újra felépítettük belőlük a szót, így próbálván kiküszöbölni az akado-

zást, nyelvbicsaklást. (Szerv, szervezet, szakszervezet, szakszervezeti.) A szóelemzés hasznos játéknak bizonyult. A szókincs gyarapodott általa, s nem egy képzővel is így ismerkedtünk meg először. Az önálló szóképzés, a legtermékenyebb deverbális verbum képzők kivételével, nehéznek bizonyult, nem is biztattam rá senkit, megelégedtem azzal, hogy felismerik a képzőket.

Az angolnál összehasonlíthatatlanul kötetlenebb szórend tanításáról külön tanulmányt lehetne írni. (Milyen hasznos lenne, ha valaki megtenné!)

Azok, akik nem ismertek más nyelvet az angolon kívül, állandóan megfeledkeztek az ékezetek kitételéről, bár ez inkább csak eleinte fordult elő.

Azzal, azt hiszem nem mondok sem újat, sem eredetit, hogy a nyelv agglutináló jellege óriási megterhelést jelentett mindenkinek. Az alanyi és tárgyas ragozás összekeveredése, a bonyolult ige- és névszótövek, az igekötők használatának nehezen kiismerhető volta éppúgy kihívást jelentett, mint a számnevek utáni egyes szám vagy a felszólító mód.

Az anglicizmusokat irtani kellett a fogalmazásokban. Volt, aki minden közlekedési eszközt „vett" (nem üzletben), volt, aki mindig „puha italt" ivott, mások arról panaszkodtak, hogy „nehéz haladást csinálni".

A személyes és birtokos névmás örökös kitételéhez is többen makacsul ragaszkodtak, és csak lassan szoktak le róla.

A magázás és önözés tanulása és tanítása sem volt éppen könnyű. A könyv rövid magyarázata nem tette világossá, melyik mikor udvarias, hűvösen tartózkodó, hivatalos, lekezelő vagy goromba.

Mikor eljutottunk a klasszikusokhoz, a körmondatok, alá- és mellérendelések kibogozása jelentett alapos agytornát. A hagyományos magyar mondatelemzéstől az angol némiképp eltér.

Rengeteget gyakoroltunk mindent, a tárgy jelölésétől az sz-es és v-s tövű igéken keresztül a névszói állítmányig. Mivel a könyvben közel sem volt elég, sorozatban gyártottam a példákat. Súlyt helyeztem arra, hogy az igéket vonzataikkal együtt tanítsam, s lehetőleg mindig egész szószerkezeteket jegyezzünk meg. Elrettentő emlékként éltek bennem az egykori oroszórák, az igeragozás imamalomszerű hadarásával, a semmihez sem kapcsolódó deklinációkkal. Igyekeztem nem elszigetelt nyelvtani elemeket, hanem struktúrákat tanítani.

Nagyon fontosnak találtam az állandó, folyamatos ismétlést, és az egyes anyagrészek utáni tesztvizsgákat. Ezeket úgy állítottam össze, hogy sokrétűek és átfogóak legyenek. Az alapos teszteket a hallgatók megszokták és elvárták. Mindig nagyon felkészültek rájuk.

Az évek során a legváratlanabb, ötletszerű, véletlenül felvetődött kérdésekre azonnali, kimerítő és szakszerű választ igényeltek, lett légyen a probléma nyelvtörténeti, leíró nyelvtani, stilisztikai vagy fonetikai. A szűkebb értelemben vett szakmai kérdéseken túlmenően tájékozottságot vártak

el valamennyi, a magyar kultúrát érintő irodalmi, történelmi, zenei, földrajzi, néprajzi, mitológiai, szociológiai, politikai vonatkozású kérdésben is.

Talán valamennyire érzékelhető az elmondottakból, milyen komplex szép és nehéz munkám volt. A magyar kultúra külföldi terjesztőjének feladatát örömmel vállaltam. Meggyőződésem volt, hogy ha csak kis mértékben is, de hasznára lehetek vele hazámnak.

A következő, nyolcvanas évtizedben is szívesen vállaltam tanítást hétvégi magyar iskolákban, és magánórákat is adtam. Ezeknek leírása azonban már túlnőne ezen rövid értekezés keretein.

MÁTÉ JAKAB *(Budapest)*

Petőfi S. János általános nyelvészeti és szövegtani tevékenysége*

1) Egy élete alkotó teljében lévő tudós eddigi tudományos pályaképét megrajzolni vagy legalábbis felvázolni látszólag nem tartozik a legnehezebb feladatok közé, ám egy ilyenfajta vállalkozás megvalósítása mégiscsak kockázatossá válhat. Elsősorban azért, mert nem lezárt életműről van szó, és az értékelés szempontjait — akarva-akaratlanul is — a pillanatnyi tudományos stratégiából következő szemléletmód, illetőleg az értékelést végző személy egyéni felfogása, netán érzelmi kötődése, esetleg ellenszenve határozza meg. Ha eleve kizárjuk is az érzelmi kötődést és az esetleges ellenszenvet, akkor is ott van a további buktató, hogy ti. mivel nem lezárt életpályáról van szó, a jövőbeli tevékenység módosíthatja az eddig megtett út egyes pontjait vagy egészét, annál is inkább, mivel az értékelés szempontjai is változhatnak egy paradigma-változás során. Bárhogyan is értelmezzük egy tudósportré felvázolásával járó feladatokat, az ezzel járó buktatók léteznek, de a tárgyilagosság útján haladva talán sikerül a kockázatot a minimálisra csökkentenünk.

2) Petőfi S. János eddigi tudományos pályafutása több szempontból is tanulságos mind az egyetemes, mind a magyar nyelvtudomány művelői számára. Ezt azért mondhatjuk, mert a Petőfi típusú tudós egyéniség, aki az egyetemes nyelvtudomány egy viszonylag jól körülhatárolható területének meghatározó egyéniségévé, iskolateremtővé vált, egyben a magyar nyelvtudomány megfelelő ágazatának kibontakozását, szemléletmódjának felfrissítését, egzaktabbá és korszerűbbé tételét is elősegítette. Előadásunkban Petőfi S. János eddigi tudományos tevékenységének csupán azokat a mozzanatait villantjuk fel, amelyekben leginkább megnyilvánul alkotómunkájának sajátos jellege, olykor korszaktól is függetleníthető tudományos értéke. Ezt megkönnyítendő — ha mégoly vázlatosan is — utalnunk kell a Ferdinand de Saussure tevékenysége után századunk nyelvtudományában bekövetkezett legfontosabb elméleti és módszertani, vagy még általánosabban szólva: szemléletbeli változásokra, hogy ezeknek rendszerében mozogva mutassuk be az eddig megtett út maradandó értékeit.

* Előadásom elkészítésében hathatós támogatást kaptam magától Petőfi S. János professzortól, aki igen sok — tudományos tevékenységére vonatkozó — anyagot bocsátott rendelkezésemre. Leginkább csak olyan esetekben hivatkozom rá, ha szó szerint idézem valamely megállapítását, vagy terjedelmesebb parafrázis esetén. Baráti segítségéért ezúton mondok köszönetet.

3) Ezek a változások voltaképpen három különféle paradigmát jelentenek a következő három korszaknak megfelelően:

1. a nyelvtudomány önállósulásának, a „nyelvészeti nyelvészet" megteremtésének a korszaka (Saussure és a strukturális nyelvészeti irányzatok, nagyjából a húszas évektől az ötvenes-hatvanas évek fordulójáig);
2. a generatív nyelvészet megszületése, kibontakozása, differenciálódása (az ötvenes-hatvanas évek fordulójától egészen napjainkig);
3. az integrálódás, a határközi tudományok kialakulása, térhódítása (a hatvanas évek elejétől napjainkig; szociolingvisztika, szövegnyelvészet, pszicholingvisztika, számítógépes nyelvészet stb.).

Természetesen ezek a korszakhatárok nagyon viszonylagosak, az ún. időbeli átfedésekről nem kell különösebben beszélnünk, ezek a szakember előtt az első pillantásra is nagyon világosak. Ám ezeknek a korszakoknak a kijelölése nem csupán nyelvtudománytörténeti szempontból szerfölött jelentős, hanem Petőfi tudományos tevékenységének értékelésében is segítségünkre van, és tudományos módszertani alapelvként is kezelhetjük.

4) Ha a tudomány kimagasló egyéniségeinek pályafutását vizsgáljuk és a választott szakma iránti szenvedély gyökereit, az elkötelezettség, az indíttatás okait akarjuk feltárni, akkor az esetleges családi késztetések és egyéni hajlamok, képességek mellett tanácsos a tudós gyermek- és ifjúkorába visszanyúlni. Ugyanis az alkotáslélektani vizsgálódások azt bizonyítják, hogy különösen az intellektuális jellegű szakmák választásában a később neves tudóssá vált ifjakat igen gyakran a középiskola, vagy az egyetem valamelyik tanára irányítja a megfelelő pályára, vagyis egy olyan egyéniség, aki nemcsak példakép a diák számára, hanem egyszersmind szuggesztív, határozott egyéniség is, aki fel tudja kelteni diákjában a szakmája iránti érdeklődést, ami aztán a pályaválasztás előtt álló ifjú hajlamaival és képességeivel párosulva a legtöbb esetben meghozza a kívánt eredményt. Ezt a tételünket igazolja Petőfi S. János eddigi tudományos tevékenysége, nevezetesen „...a szövegek — elsősorban az irodalmi szövegek — organizációjának, jelentéshordozó-képességének, funkciójának megismerésére irányuló igényem kibontakozása" (Petőfi 1990a), amit kiváló magyartanárának, Ádám Jánosnak köszönhet, aki úgy olvasta, elemezte a verseket, hogy a kevésbé „vájt fülűek" számára is szinte lehetetlen volt nem érteni, vagy legalább meg nem sejteni a szavak mögött rejlő jelentést (Petőfi 1990a uo.).

5) A szerfölött kedvező indíttatás mellett a tevékenység kibontakozásához nem kis mértékben hozzájárult az ifjú Petőfi S. János képessége és hajlama, határtalan szorgalma és akaratereje, hogy a szövegekben — különösen az irodalmi szövegekben — rejlő szépséget, az esztétikumot a módszeresen végzett formális és jelentésvizsgálattal feltárja. Mindezekhez a sikeres

életpályához szükséges kedvező feltételekhez, e feltételek megvalósításához megfelelő tárgyi alap is párosult. A módszeresség és a rendszeresség képességét az ifjú Petőfiben a kétfajta egyetemi diploma: a matematika-fizika és a német nyelv és irodalom szakos tanári oklevél is nagyban erősítette. A két egyetemi oklevéllel a zsebében Petőfi mintha előlegezni akarta volna azt, ami az ötvenes évek tudományos gondolkodásában be is következett, hogy ti. a matematikának és a nyelvtudománynak a szerencsés találkozása az információelméleti és a kibernetikai szemléletmóddal párosulva a matematikai nyelvészet kialakulásához vezetett (Marcus 1977).

Az egyetemesnek (a matematikai nyelvészet kialakulása) és a különösnek (Petőfi pályakezdése) ez a véletlen egybeesése közvetlenül a hatvanas évek legelején kedvező lehetőségeket biztosított Petőfi számára, hogy bekapcsolódjon az akkor Magyarországon is folyó matematikai nyelvészeti kutatásokba, amelyeknek legfőbb inspirálója akkoriban a gépi fordítás nyelvészeti feltételeinek, a különböző algoritmusoknak a kidolgozása volt.

Következésképpen Petőfi S. János tudományos pályakezdése egybeesik a 20. századi nyelvtudomány történetének azzal a korszakával, paradigmájával, amelyet az előbbiekben a nyelvtudomány önállósulási szakaszának, a „nyelvészeti nyelvészet" kialakulása korszakának neveztünk. Mint ismeretes, ebben a korszakban a tudományos stratégiából következően a nyelv formális mozzanatainak a vizsgálatára helyeződik át a hangsúly, többek között ezzel is magyarázható, hogy már ebben a korszakban a nyelvészetben is megteremtődnek a feltételek — sok más tényező közrehatása révén — a matematikai nyelvészet kialakulására, amely lehetővé teszi több alkalmazott nyelvészeti feladat ellátását, de ezen kívül a matematikai nyelvészet elméleti jelentősége rendkívül fontos a nyelvészeti gondolkodás továbbfejlődése szempontjából is. Nos, a matematikai nyelvészetnek egyik alkalmazási területe ebben az időszakban a gépi fordítás nyelvi/nyelvészeti feltételeinek a kidolgozása volt, ami a szövegek elemzését tette szükségessé. Ebben a tudománytörténetileg adott helyzetben kezdett Petőfi S. János hivatalosan is szövegek elemzésével foglalkozni, minthogy 1962-től az MTA Számítástechnikai Központjának lett a tudományos munkatársa, amelynek Gépi Nyelvészeti Csoportja és a csoport kiadványa, a Computational Linguistics című periodika viszonylag tág lehetőséget adott az ifjú kutatónak arra, hogy a csoporton belüli termékeny eszmecserék révén gyarapítsa tudását és szélesítse módszertani jártasságát, s ebben a szellemi környezetben nyílt lehetősége szövegelemzése eredményeinek közzétételére a Computational Linguistics-ben, a Kritikában és más kiadványokban.

Az MTA Számítástechnikai Csoportjában elsősorban szakszövegek elemzésével foglalkoztak, de minthogy Petőfinek a Nyelvtudományi- és az Irodalomtudományi Intézettel igen intenzív kapcsolatai voltak, lehetővé vált számára, hogy intézményesen is bekapcsolódhasson a két intézet tudományos tevékenységébe, azaz a modern nyelvészettel kapcsolatos kutató és ok-

tató munkába, illetve részt vehetett az Irodalomtudományi Intézetben az irodalmi művek elemzésével kapcsolatos különféle vitákban és tudományos dolgozatokban fejthette ki véleményét az interpretációelmélet legkülönbözőbb kérdéseiről. Nem őrajta múlt, hogy az Irodalomtudományi Intézetben kifejtett tevékenységének az eredménye már nem jelenhetett meg az 1970-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában napvilágot látott *Irodalomtudomány* című színvonalas kötetben (Petőfi 1990a).

6) Hangsúlyozni kívánjuk: az a három korszak, amelyet elkülönítettünk egymástól, a 20. századi nyelvtudomány történetében meglehetősen „egymás sarkára hág", pontosabban „egymásba csúszik". Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján már megtörtént a Chomsky-féle generatív nyelvelmélet zászlóbontása, és az *Aspects of the Theory of Syntax* megjelenése után nyomban megindul az elmélet differenciálódása (lásd a generatív szemantika, az esetgrammatika stb.), a szovjet nyelvtudományban is egyre inkább kezd teret hódítani a generatív szemléletmód (lásd a Saumjan—Szoboljeva-féle applikatív generatív modellt) csakúgy, mint a csehszlovák nyelvtudományban (Petr Sgall-féle modell). De utalhatunk a Melcsuk-féle „szmüszl tyekszt"-féle koncepcióra, vagy Chafe-nek a generatív szemantikusokhoz közelítő felfogására, s a különféle koncepcióknak ebben a forgatagában még nem is szóltunk a beszédaktus-elmélettel teret hódító szemléletmód termékenyítő hatásáról. Ha a teljességre törekvés legcsekélyebb igénye nélkül is ezt a körképvázlatunkat folytatjuk, meg kell állapítanunk, hogy ebben az időszakban — a hatvanas évek második felétől — már kibontakozóban van a szövegnyelvészet, a szociolingvisztika is már a hatvanas évek elején, főleg Amerikában, de egyre inkább Európában is, főleg Németország keleti felében már jócskán hallat magáról, ne is beszéljünk a matematikai és a számítógépes nyelvészetről, a pszicholingvisztikáról, amelynek művelése már az ötvenes években megindult (Máté 1989).

Ezek a változások, a különféle tudományos stratégiáknak az „egymásba csúszása" nyomon követhető Petőfi S. János korabeli tudományos tevékenységében, sőt — a dolgok természeténél fogva — a későbbiekben is. Petőfi 1960—69 közötti tudományos publikációs jegyzékében (Petőfi 1990c: 132—133) megtalálhatjuk az előző bekezdésben érintett területek mindegyikének sikeres tudományos lecsapódását. A strukturális nyelvészet elvi és módszertani kérdéseinek vizsgálatától a matematikai nyelvészet kérdéseinek gyakorlati megvalósításán, a nyelvstatisztikai módszerek alkalmazásán és a generatív nyelvészet különféle változatainak az ismeretetésén és kritikai bemutatásán át (a Chomsky- és a Saumjan-féle generatív koncepció, az előbbiekhez kapcsolódó szemantikai elméletek stb.) egészen a műelemzésig, a művészi igényű nyelvi közlésig terjed ennek a találomra történt felsorolásnak a skálája. Ámde Petőfi nem csupán a korabeli irányzatok és felfogások között tájékozódik igen megalapozott ismeretekkel, amiről külön-külön az egyes tanulmányai tanúskodnak, hanem ezeknek tömör szintézisére is vál-

lalkozik *Modern nyelvészet* című színvonalas kis könyvecskéjében (Budapest, 1967).

7) 1969 szeptemberében lezárul Petőfi S. János magyarországi tevékenysége és életének, valamint munkásságának új szakasza kezdődik. Először Svédország, majd az akkori NSZK (Konstanz és Bielefeld) és végül Olaszország (Macerata) válik alkotó tevékenységének színhelyévé. Svédországban (a Göteborgi és az Umeå-i Egyetem) kezdi meg rendszeres és módszeres szövegnyelvészeti kutatásait, pontosabban itt alapozza meg további kutatótevékenységét, amelynek első kézzel fogható eredménye a Frankfurtban megjelent *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie* című könyve. Ebben a munkájában ismerteti a generatív nyelvészet addigi eredményeit és megfogalmazza azokat a legfontosabb szövegnyelvészeti kérdéseket, amelyek szövegelméleti jelentéskutatásának kiindulópontjait képezték. Ugyancsak még Svédországban, az Umeå-i Egyetemen szerzi meg a doktori címet és itt is habilitál. 1971 nyarán—őszén a külföldre került fiatal kutatót nagy megtiszteltetés érte: a Deutsche Forschungsgemeinschaft anyagi támogatásával a konstanzi Egyetemen létrejött Szövegnyelvészeti Kutatócsoport egyik alapító tagjaként a csoportnak egyben tudományos munkatársa is lett, ahol a szövegnyelvészet olyan nemzetközileg elismert úttörőjének a társaságában, mint a holland Teun A. van Dijk, hozzákezdhetett a szövegnyelvészeti kutatások alapkérdéseinek vizsgálatához.

A Konstanz-i Egyetem után a Bielefeld-i Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kara következett, ahol Petőfi S. János 17 évig dolgozott. Eddigi munkásságának minden kétséget kizáróan ez volt a legtermékenyebb korszaka. Eredményes kutató- és oktatómunkáját nagyban segítette itt az is, hogy mint a szóban forgó fakultás egyik első professzorának és dékánjának megvolt a lehetősége arra, hogy a fakultásnak és tanszékének, a „Lehrstuhl für Semantik"-nak ő maga alakíthatta ki kutatási profilját. A fakultás a szövegközpontúság jegyében folytatta oktató- és kutatómunkáját, megfelelő elméleti tanszékek közreműködésével. A szövegnyelvészeti tevékenység eredményességét, az új nézetek terjesztését igen jelentős mértékben segítette az is, hogy az egyetemnek volt egy interdiszciplináris kutatóközpontja (Zentrum für interdiszciplinäre Forschung = ZiF), amely kedvező lehetőséget nyújtott nemzetközi tudományos ülésszakok szervezésére, ahol a különféle nézetek szakszerű mérlegelése és megvitatása segítette a továbblépést.

Bielefeld után a Macerata-i Egyetem (Olaszország) a következő állomás, ahol 1989 áprilisa óta a Filozófia és a Humán Tudományok Fakultásának egyetemi nyilvános rendes tanára és a nyelvfilozófiai tanszék vezetője. Oktatási és kutatási területe az olaszországi egyetemen „a dominánsan verbális humán kommunikáció struktúrájának/folyamatának elemzése és leírása". Petőfi ezt a feladatot a humán kommunikáció szemiotikai filozófiája

felé tágította, amire az olasz szemiotikai kutatások eredményei igen kedvező lehetőséget nyújtottak.

8) Eddigi fejtegetéseinkből is kiderült, vagy legalábbis jogosan következtethető az, hogy Petőfi szövegnyelvészeti felfogása több stádiumon át érte el mai szintjét. A neves tudós elhatárolja a szövegnyelvészetet a textológiától. A textológia szerinte a „szövegnek" nevezett (nevezhető) dominánsan verbális objektumok teljes (akusztikai/vizuális, fonológiai/grafematikai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai) konvenciórendszer- és kommunikációszituáció- specifikus mikro- és makroorganizációjának feltárása és leírása" (Petőfi 1990a: 2).

A szövegnyelvészetet viszont a textológia alágazatának tartja, annak a tudományágnak a megjelölésére használja, amely a textológián belül textológiai és nyelvészeti felfogástól függően elhatárolható. Vagyis a szövegnyelvészet „nyelvészetibb" jellegű, tehát fogalomköre szűkebb, mint a textológiáé. Ez utóbbi a dominánsan verbális jelrendszereknek és kommunikációs folyamatoknak a maguk teljességében való, elméleti szempontból történő megragadására törekszik, és figyelembe veszi a különféle tényállásokat, valamint a különböző dominánsan verbális objektumok jelentésességét és ezt kommunikáció-filozófiai szempontból vizsgálja. A szövegnyelvészet „nyelvészetibb" jellege tehát — a textológiához viszonyítva — bizonyos fokú behatároltságot jelent. Ez a behatároltság abban nyilvánul meg, hogy a szövegnyelvész „nem központosítja tevékenységét kizárólag a rendszermondatok és/vagy szöveg-mondatok határain belül megragadható jelenségek vizsgálatára, hanem kiterjeszti azt valamennyi olyan jelenség vizsgálatára is, amely annak a nyelvészet-definíciónak az értelmében, ami az ő nyelvészeti tevékenységének alapjául szolgál, e határokon kívül nyelvészetinek tekinthető" (Petőfi 1990a: 3—4.).

9) Petőfi szövegnyelvészeti felfogásának kialakulását, változását eléggé elnagyoltan követve is, azt kell megállapítanunk, hogy bár tevékenységének legkezdetén intézményesen is elsősorban a szakszöveg elemzésével kellett foglalkoznia, ám sohasem tévesztette szem elől az irodalmi művek elemzésének elsőrendű fontosságát. Sőt, kezdettől fogva a művészi verbális kommunikáció modelljét tartotta a legátfogóbb kommunikációs modellnek, amely magába foglalja a más típusú verbális kommunikáció minden lényeges mozzanatát is. Ez az álláspont egyben azt is jelenti, hogy az elsődleges és a másodlagos jelölt—jelölő viszony közötti különbség elvi jelentőségű koncepciója szempontjából is. Eme különbségtevés jelentőségének felismerése tette lehetővé számára, hogy általános szemiotikai érdeklődéséből következően beépíthesse szövegnyelvészeti felfogásába a különféle egyszerű és összetett humán kommunikációs médiumok problémáit.

10) Petőfi szövegnyelvészeti koncepciója alakulásának első korszakában, amely nagyjából a strukturális nyelvészet szemléletmódját tükrözte, szinte kizárólag az elsődleges jelölő—jelölt viszony rendszerközpontú elem-

zését és leírását tartotta elsőrendű feladatának, amely egyáltalán nem volt tekintettel a különböző kommunikációs helyzetekre.

Ennek a feladatnak az elvégzésére az ún. kotextuális elméletet találta megfelelőnek, ez egy részleges elmélet, lényegét tekintve a szöveg egyes részeinek a szövegen belüli környezetét jelenti (Vass 1990: 100). Az egész kotextuális elmélet Chomsky felfogásán nyugszik, egyfajta szöveggrammatikának (is) tekinthető, a szövegstruktúrák vizsgálatában, a lexikai—nyelvi réteg elemzésében, tehát a kompetencia vizsgálatában Petőfi megőrzi a felszíni és a mélyszerkezet fogalmát, elfogadja a transzformációk jogosultságát, szükségesnek véli mind a fonológiai, mind a szemantikai komponens létét, de ezeknek felfogásában nem csupán interpretatív szerepük van.

Petőfi egész szövegtani (szövegnyelvészeti, szövegelméleti, szemiotikai textológiai) felfogásának egyik igen lényeges eleme a szövegjelentés kérdéseinek vizsgálata, amelynek során számára egyértelművé vált, hogy a kotextuális elméleti keret nem elegendő a szövegjelentés kérdéseinek megnyugtató tisztázására. Éppen ezért Petőfi egy új elméleti keretet alakított ki, mert a szövegjelentés vizsgálata, a „szövegek alapvető konstitutív aspektusainak" a megállapítása szükségessé tette a legkülönbözőbb kommunikációs helyzetek figyelembevételét, s maga ez a folyamat egy „extenzionális szemantikai komponens" bevezetését is jelentette. Ily módon a kotextuális elméleti keret kiegészült egy kontextuális elméleti kerettel, amely nagyfokú „interdiszciplináris mezőt" ölel fel, s ez már nem a kompetencia, hanem a performancia területe.

Amint ezekből a vázlatszerű megállapításokból is látható, Petőfi szövegtani kutatásai során egyre „mélyebbre ásott", azaz koncepciójának körét fokozatosan szélesítette, tartalmában gazdagította. A szövegkutatás területének ez az állandó szélesítése (szövegnyelvészet, szövegelmélet stb.) episztemológiai jelentőségű: a szöveg genezisének, keletkezésének a folyamatát kívánja feltárni. A szövegkutatásnak a tágabb értelmezése, amely Petőfi terminológiájában a „szemiotikai textológia (szövegtan)" meghonosítására vezetett, lehetővé tette, „hogy figyelembe lehessen venni a lexikai verbális elemekkel együtthatni tudó nem lexikai verbális elemeket is, a prozódiai és paraverbális organizáció (az élőbeszédet kísérő hangzó és látható jellemzők) elemeit recitált szövegek, az írás/nyomtatás formáját, valamint az illusztrációkat írott/nyomtatott szövegek interpretálásánál" (Petőfi 1990b: 206). Az igényes koncepció mögött az a szándék húzódik meg, hogy a kutatónak ne kelljen lemondania egyetlen olyan tényezőről se, amely a szövegelemzés és a szövegértelmezés során lényeges szerepet játszik. Természetesen a szövegkutatásban elemezni kell nemcsak a szövegek nyelvi szerkezetét, hanem a bennük kifejezett valóságét is, hiszen az elemzés csak így válik viszonylag teljessé. Ebből az elgondolásból alakította ki Petőfi a „szövegstruktúra—világstruktúra" (TeSWeST) elméletet, amelyet a „világstruktúra" elnevezés használata révén észlelt félreértések miatt „szövegstruktúra—relatum-

struktúra" elnevezéssel cserélt fel (TeSReST), végül pedig a „vehiculum-struktúra—relatumstruktúra" elmélettel (VeSReST) utal a szemiotikai textológia általa képviselt változatára (Petőfi 1990b: 206. A szemiotikai textológiára vonatkozólag lásd Petőfi 1990c.).

A TeSWeST elmélet a szöveg struktúrájának, a szövegalkotásnak és a szövegmegértésnek valamennyi mozzanatát magába foglaló elmélet magja. Voltaképpen az ún. deskriptív interpretálás a célja, ami azt jelenti, hogy a vizsgált szöveghez értelmet és természetes nyelven kívül korrelátumot kell rendelni. A deskriptív interpretáláson kívül létezik az explanatív (értelmező) és az evaluatív (értékelő) interpretálás. Amaz azt vizsgálja, hogy miért jut kifejezésre az, ami az interpretáló szerint kifejezésre jut, és miért úgy jut kifejezésre, ahogyan kifejezésre jut; emez pedig azt értékeli, ami a szövegben kifejezésre jut, és azt, ami kifejezésre jut bizonyos esztétikai, szociális, eszmei, erkölcsi stb. értékrendszerre vonatkoztatva.

Jó két évtizedes szövegnyelvészeti kutatási során Petőfi előtt mindig az a szándék lebegett, hogy koncepcióját minél átfogóbb elméletté építse ki. A 80-as évek második fele óta egy olyan elméleti keret kidolgozásán munkálkodik, amely „mind az interdiszciplináris megalapozás, mind a szemiotika és kommunikációelmélet, mind a (szemantikai—pragmatikai) jelentésinterpretáció elmélete szempontjából — mind egy átfogóbb elmélet, mind az általa tartalmazott részelméletek szempontjából egyidejűleg lehet zárt és nyitott" (Petőfi 1990c: 129). Petőfi ezt az „átfogóbb" elméletet nevezi „multimediális humán kommunikáció szemiotikai elméletének', az ún. adekvát módon lehatárolható elméletet pedig dominánsan verbális humán kommunikáció szemiotikai elméletének, azaz 'szemiotikai textológiának', „a vele kapcsolatos didaktikát pedig dominánsan verbális kommunikáció didaktikájának" (Petőfi 1990c uo.). A „dominánsan verbális" kifejezés arra utal, hogy a jelentéses, a jelentést alkotó elemek lexikai elemek, ezekkel azonban más médiumok jelentéses elemei is összekapcsolódhatnak, mint ahogyan ez megfigyelhető a legkülönfélébb kommunikációs helyzetekben (televízió, film, színház, értekezlet stb.).

Petőfi mostanáig szövegtani koncepciója eme új változatának csupán néhány mozzanatát fejtette ki (lásd Petőfi 1990c), a részletes, a szemiotikai textológia általános elméleti megalapozását bemutató monográfiát most készíti, amelyben egyszersmind összegezi szövegelméleti kutatásainak eddigi eredményeit. Természetesen az általános elméleti alapozás az előfeltétele annak, hogy a későbbiekben rátérhessen egyes speciális szemiotikai textológiák, mint például az írott vagy a nyomtatott kommunikáció, a színpadi vagy más jellegű kommunikáció szemiotikai textológiájának a kidolgozására (ezeknek egyik kísérleteként lásd Petőfi 1989).

11) Ha valamennyire is világos képet akarunk kialakítani Petőfi S. János szövegtani koncepciójáról, akkor legalább még annyi, ha nem több mozzanatról kellene beszélnünk, mint amennyit eddig csak igen elnagyoltan

említettünk. Mivel erre nincs módunk, csak azt tehetjük, hogy utalunk Petőfi néhány, az utóbbi években magyarul is megjelent fontosabb munkáira, amelyekben kifejti szövegtani felfogásának fejlődését, alakulását. A teljesség igénye nélkül ezek a következők:

Nyelvészet, szöveg, interpretációelmélet (Danyi Magdolna beszélget Petőfi S. Jánossal). Híd, 1984. január;

Szöveg, diszkurzus; *Szöveg, modell, interpretáció*. Mindkettő In: *Tanulmányok — Studije*. 15. füzet. Újvidék, 1982;

Szemiotikai textológia — Didaktika. Az irodalmi művek elemzésétől a multimediális kommunikáció szemiotikai elmélete felé. 25 év textológiai kutatás: visszatekintés, kitekintés. In: *Szemiotikai szövegtan. 1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése*. Szeged, 1990;

Szöveg, szövegtan, műelemzés (Textológiai tanulmányok). Budapest, 1990;

Szövegnyelvészetről és textológiáról egyes szám első személyben. Kézirat, 1990.

A felsorolt Petőfi-tanulmányok, valamint e kötetekben levő más szerzők munkái és a tanulmányokat kísérő igen gazdag szakirodalom alapján válik világossá a problémáknak az a gazdagsága, amelyet Petőfi szövegtani koncepciója és általában a textológia takar.

12) Nagyon tisztában vagyok azzal, hogy egy olyan gazdag tudományos életpálya eddigi szakaszának bemutatása, mint amilyen Petőfi S. Jánosé, egy rövid előadás keretében teljességgel lehetetlen. Éppen ezért előadásomat a legnagyobb jóindulattal is csupán nagyon szerény vázlatnak tekinthetem. Ezt annál is inkább állíthatom, mert nagyon sok lényeges kérdéskört még ebben a szerény vázlatban sem érinthettem. Jogosan kifogásolható, hogy jóformán szót sem ejtettem a szövegnyelvészeti vizsgálódásokban — különösen a Petőfi szövegelméleti felfogásában — oly sarkalatos kérdésekről, mint a szemantika és a szöveginterpretáció, nem is beszélve a szövegelméletnek és az irodalomtudománynak hazai tudományos életünkben is egyre szervesebbé váló kapcsolatáról. Hangsúlyozom: előadásomnak mindezekkel a hiányaival tisztában vagyok. Ehhez a megjegyzéshez azt is hozzátehetném, hogy a viszonylagos teljességre törekvés csupán egy nagyobb lélegzetű tanulmányban, magyarán szólva: Petőfi szövegelméleti tevékenységét részleteiben csak egy monográfiában lehetne bemutatni, természetesen az egyetemes szövegnyelvészeti vizsgálódások történetébe beágyazva. Jóllehet kiadási lehetőségeink az utóbbi években meglehetősen beszűkültek, ennek ellenére az illetékeseknek bátorkodom azt javasolni, hogy Petőfi S. János tanulmányaiból készüljön egy nagyon igényes, megfelelő szakapparátussal, szövegnyelvészet-történeti bevezető tanulmánnyal, a szerző tudományos tevékenységéről szóló bibliográfiával ellátott magyar nyelvű válogatás, még annak ellenére is, ha a '80-as évek elejétől fogva Petőfi egyre gyakrabban jelenik meg magyar nyelvű tanulmányaival nemcsak a hazai, hanem a szom-

szédos országok kiadványaiban is (Kálmán 1991). E kiadvánnyal olyan külföldön élő tudós magyar kollégánkat tisztelnénk meg, aki eredeti koncepciója révén meghatározó egyénisége az egyetemes szövegnyelvészeti kutatásoknak, nevéhez, tevékenységéhez a humán vizsgálódásoknak egy jól körülhatárolható irányzata kapcsolódik, ami hazai szaktudományos szemléletünkön is egyre erőteljesebben érezteti termékeny hatását. Ha jelen javaslatommal nyitott kapukat döngetnék, ez annál jobb. Minél több helyen merül(t) fel ilyen igény, annál hatásosabb lehet az eredmény.

13) Petőfi tudományos tevékenységének szerves része rendkívül nagyszabású és jól átgondolt szerkesztői és tudományszervezői munkássága is. Az interdiszciplináris vizsgálódások és a nemzetközi tudományos kapcsolatok elmélyítése, a szövegnyelvészeti kutatások eredményeinek publikálása érdekében 1972-ben Jens Ihwe-vel és Hannes Rieserrel létrehozták a Papiere zur Textlinguistik (Papers is Textlinguistics) című sorozatot (Helmut Buske Verlag, Hamburg), amelyben 1988-ig 65 kötet jelent meg. Ezt követte 1977-ben az általa szerkesztett Research in Text Theory (Untersuchungen zur Text Theorie) sorozat megindítása, amelynek eddig 14 kötete hagyta el a sajtót. 1981-ben Teun A. van Dijkkel megindították a Text című folyóiratot, amelynek 1983-ig társszerkesztője volt. Hazai kiadványaink közül Békési Imrével közösen szerkeszti a Szemiotikai szövegtan című sorozatot, amely a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola kiadványaként jelenik meg. De utalhatunk arra a nem sorozat-jellegű több tucatnyi kötetre is, amelynek címlapján szerkesztőként ott szerepel neve is.

Fontos tevékenységi területe az ún. readerek szerkesztése, valamint a bibliográfiai tájékoztatók közreadása. (Lásd Petőfi 1990c: 129; uő. 1986.) A tudományos ülésszakok szervezése és az azokon történő tevékeny részvétele tudományos munkásságának éppoly szerves része, mint oktatói és tudományos tanácsadói tevékenysége; gondoljunk diákjaival és doktorandusaival folytatott rendszeres megbeszéléseire, valamint beosztásával járó más jellegű tevékenységére.

Befejezésül, ha magasabb régiókba is tévedünk, ezt nem játékosságból tesszük. A hasonlatokkal a szellemi alkotások értékét kívánjuk érzékeltetni. Sokan F. de Saussure-t a nyelvtudomány Bourbakijának nevezik. Talán nem rugaszkodunk el túlságosan a valóságtól, ha Noam Chomskyt a nyelvtudomány Thomas Kuhnjának, Petőfi S. Jánost pedig a szövegelmélet Noam Chomskyjának nevezzük.

Jegyzetek

1 Marcus 1977 = Marcus, Solomon: *A matematikai nyelvészet jelenlegi fejlődése*. In: *A nyelvi szépség matematikája*. Bp., Gondolat. 45—73.
2 Máté 1989 = *Mi történt a Saussure utáni nyelvtudományban? (A 20. századi nyelvtudomány főbb irányzatai.)* Bp., Gondolat. Megjelenés előtt.
3 Petőfi 1990a = Petőfi S. János: *Szövegnyelvészetről és textológiáról egyes szám első személyben*. Macerata—Budapest. Kézirat. 4. lapon.
4 Uő, uo.
5 Nyírő Lajos szerkesztésében megjelent *Irodalomtudomány. Tanulmányok a 20. századi irodalomtudomány irányzatairól* c. kötet.
6 Lásd a 3. bibliográfiai tételt.
7 Petőfi 1990b = Petőfi S. János: *Szöveg, szövegtan, műelemzés*. Bp., Országos Pedagógiai Intézet. 206.
8 Petőfi 1990c = Petőfi S. János: *Az irodalmi művek elemzésétől a multimediális kommunikáció elmélete felé. 25 év textológiai kutatás: visszatekintés, kitekintés*. In: Petőfi—Békési (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. Szeged, 1990.
9 Lásd az előző, a 8. bibliográfiai tételt uo.
10 Lásd Petőfi Válogatott bibliográfiáját a *Szemiotikai szövegtan* 131. oldalán az 1989/d jelzésű tételt.
11 Lásd a Petőfi 1990c jelzésű tételt a 129. lapon, valamint *Report: European Research in Semiotic Textology. A historical thematic and bibliographical guide* című tanulmányát. Folia Linguistica. Tomus 20/3—4. 1986: 545—571.
12 Vass 1990 = Vass László: *Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához)*. In: Petőfi — Békési (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. Szeged, 1990.
13 Kálmán 1991 = Kálmán C. György: *Petőfi (S. János) hazahozatala*. BUKSZ 1991. tavasz.

MIKÓ PÁLNÉ *(Budapest)*

Magyar nyelvleírás a 19. század eleji Bécsben

Márton József és a többiek

Jeles — és összetett — feladatra vállalkoznak az 1800-as évek elején azok a személyek, akik a magyar nyelvet mutatják be részben a magyar, részben a német anyanyelvű olvasónak. Bécs érdeklődéssel fogadja őket. Akár azért, mert e kötetek közül nem kevés készül tudományos igénnyel, akár a gyakorlati nyelvtanulás segédeszközeinek szánt írások várható haszna miatt. Az alábbiakban néhány (eddig beható elemzés nélkül maradt) kiadványhoz fordulok. A bevallottan (már címükben is) kétféle indíttatásról tanúskodó művek jó része Bécsben jelenik meg, de pozsonyi, budai, pesti és szombathelyi kiadásúak is tartoznak e nyalábba. A Márton Józseféin túl is vagy két tucatnyi termésből csak egy kisebb részt érinthetek (adataikat az irodalomjegyzék tartalmazza).

Nyelvünk bemutat(koz)ásának színteréül nemcsak grammatikák szabályai, példamondatai, gyakorlatai szolgálnak. Velük gyakran egybekötve jelennek meg az olvasókönyvek. Ezeknek ismeretterjesztő szövegei szerzőik polihisztori érdeklődéséről vallanak. Az ugyanott közölt versek, mesék, színdarabok, anekdoták, baráti és üzleti levélminták immár nem a nyelvről — s annak szabályrendszeréről — adnak tájékoztatást, hanem magának a nyelvnek az élő működését és használatát szemléltetik. Hasonló szerepűek a bécsi magyar újságok és melléklapjaik, fordítások, közmondás-gyűjtemények, nem utolsósorban pedig a nyomtatásban csak jóval később megjelenő magánlevelek.

Kapcsolatteremtő szövegeknek nevezhetők: mögöttes üzenetük nem más, mint a szerző által normának minősített nyelvi formák ereje. Egyaránt tanulságos e tartalmi-szövegépítkezési összkép és a nyelvtanról vallott nézetek. Megjegyzéseimet e két fővonulathoz fűzöm. Mielőtt a grammatikákban tallóznék, a szövegek valóság-metszeteinek felvillantására teszek kísérletet.

Bár olykor nem állnak összhangban egymással, mégis jól példázzák a nyelvi tudatosságot és bizonyítékai a felelősségnek mind a nyelvi leírás, mind a nyelvi viselkedés tárgyában. A szerzők önállóan döntenek: saját tapasztalataik és reflexióik eredményét kívánják megosztani mindazokkal, akik ezt elvárják tőlük.

Gaal György hatnyelvű közmondásgyűjteménye a nép lelkéről, józan emberi értelemről szól bevezetőjében. Magyar példái a német címszók betűrendjéhez igazítva következnek, semmiképpen sem tükörfordítások. Pl. „*Freiheit* geht vor Gold und Silber — Nints drágább kints a szabadságnál"; „Jeder muss seine *Haut* selbst zu Markte tragen — Kiki a' maga zsákját

hordgya a' malomba"; „Womit man bei Tage umgeht, davon *träumt* man des Nachts — Egérrel álmodozik a' macska"; „Ist das *Wort* heraus, so ist es eines Andern — Az egyszer kimondott zsót [!] nem lehet a' zsebbe rejteni" stb. (Gaal 1830, 84, 147, 278, 314.)

A Bertuch Természethistóriai képeskönyvét lefordító Márton József szükségesnek tartja közölni: hozzátesz egy-két szót a magyar fordításhoz, „ahol az egyébaránt homályos lett vólna, vagy ahol a magyarázat az egész dolog megértésére szolgál" (Bertuch 1813, s. p.). Az általa 1832—1834-ben kiadott Sokféle — a Magyar Kurír Toldaléka — szerkesztőjeként nevezetes eseményeket, időszerű történeteket, fejtegetéseket, rejtvényt és találós kérdéseket közöl. Sajtójának nyelvi hozadékát másutt ismertettem, nyelvkönyveinek társalgási szövegeire ugyanezen okból elegendő csak utalnom. Elismétlem azonban, hogy az ún. tanszövegek élő helyzetekhez kötődnek. A mindennapi élet tükrözői, s emellett erkölcsnemesítő, tájékoztató és szórakoztató céllal készülnek. Így szolgálnak hiteles korrajzzal, így válnak napjainkra művelődéstörténeti adatok együttesévé a maguk szókincsével, stílusával.

Adámi Mihálynak az életformát, a konkrét szokásokat felidéző párbeszédeiben már olvashattunk pirított zsemléről és borravalóról, közbiztonságról és útviszonyokról, a cselédség végezte házimunkáról és a leányasszonyhoz látogató úr évődéséről. Kis Pál valójában egy-egy szabályt szemléltet nyelvtani példamondatain és szövegein, mégis valódi társalgást illeszt a „Néhány az életben gyakran előforduló szólásmódok" című fejezetbe, ahol két hasábba tördelve találjuk a magyar—német megfeleltetéseket. Megtudjuk, hogy lapos cilinderórát viselnek, amely drágább, de pontos; hogy a „zománczos karkötő" a divat; hogy az érkező vendég gyorshajtásra ösztönzi a kocsist, mert igen szeret sebesen járni („ich liebe sehr das schnelle Fahren"); hogy „elragadgyák a lovak, a kocsi feldűlhet" — ettől eszébe sem jut félni (Kis 1834, 129 kk.). Egy másik kötetében azt a tanulságot is elhelyezi a feladatok közé, hogy „bolond az, ki magát kiteszi a veszedelemnek, midőn azt könnyű móddal elkerülheti" (1834, 56.). A Márton Olvasókönyvében közreadott *A Bika és a Szarvas* című mese végén ugyanez a gondolat szerepel, utólag Kis változtatta meg a mondatot, nyelvtani megfontolásból.

A' Magyar Úrfi a címe Schuster Johann Traugott nyelvkönyvének. A magyar nyelvi formák egyszerű és könnyű voltára hivatkozva tartja a tananyagot 46 leckeórában megtanulhatónak. Ügyel a közlések tartalmára, amikor pl. a főneveket tárgykörök szerint csoportosítja: ásványok, növények, állatok, társaság, család, mesterségek, ételek, öltözködés, lakás, mulatság stb. Ezeken belül néhány részterület (pl. a kereskedés, fuvarozás) szakszókincséig vezet el. Asszociatív rendszerezéssel segít a tanulónak: virághagyma, virágbokréta, virágcserép, virágkedvelő; borbély, borbélyműhely, beretva, hajfodrétó, sütögetővas stb. A testrészek, lakberendezési tár-

gyak sorában olyanokat is megnevez, amelyeket más szerzők mellőznek (seg, vizellőedény, árnyékszék). A társalgási témák felölelik a könyvek, temetés, fogfájás, udvarlás stb. szituációit, végül kortárs szerzőktől származó mesék és versek következnek (Vitkovics, Fáy, Szemere, Kölcsey).

Mailáth János már Zichy Kreszentia (geb. Seilern) — sic! — grófnőnek, Széchenyi István majdani feleségének ajánlja nyelvkönyvét. Miután kérdés—felelet formájában végighalad a fontosabb szabályokon, illetve kivételeken, az összefüggő szövegekre rátérve Kisfaludy *Első dal*át elemzi, ezután pedig a Bojardzsi és a Beauval-féle tankönyvek beszélgetéseinek magyar fordításához ér. Aki pedig ezeket már meg is tanulta, fel is dolgozta, annak újabb olvasni- és tanulnivalókat javasol a továbbhaladáshoz: Mártontól a *Lesebuch*ot, Toldytól a *Handbuch der ungarischen Poesie* c. munkát. Abban viszont némi ellentmondás érezhető, hogy a társaságban mozgó felnőtt nyelvtanuló számára — „für das gesellschaftliche Leben" — készített válogatása ellenére még bizonyos életkori sajátosságokról sem vesz tudomást. Nem tudni miért, de Döbrentei Gábornak egy „fiú és leány gyermekek számára írt elbeszéléseket" tartalmazó olvasókönyvéhez, *A' kis Gyula könyve* tagadhatatlanul erkölcsnemesítő, de jobbára gyermeteg történetkéihez irányítja a magyar nyelvtudás magasabb szintjére eljutni kívánókat.

Az eddigi válogatás folytatását a helyszűke és a bőség zavara nehezíti. Érdemes lenne a gazdag nyersanyagot abból a szempontból tovább elemezni, hogy milyen arányban találhatók benne a mentalitást és a reáliákat megjelenítő egységek. Hadd legyenek példáim ismét Mártonéi. Megemlíteni itt nyilván csak egy töredéküket lehet. Feltehetőleg a korabeli mentalitás ismeretében jelzi, hogy a szokásos megszólításban bizony hasznos megadni címeket és rangokat. Fontosnak tartja, hogy érdekes történeteket, értékes költőket iktasson az olvasmányok közé, hogy ezzel is szolgálhassa a kortársi magyar irodalom megszerettetését. Vonzódik a könyv, a színház, a tudomány világához, de nem kevésbé érzi közelinek a reáliák eleven jelentőségét. Visszavezethető ez arra is, hogy jénai diák korában tagja volt az ottani Mineralógiai Társaságnak, majd Lőcsén természetrajzot, erkölcstant, később pedig német nyelvet tanított. Nyilvánvaló, hogy alkata és tevékenysége annak a két kultúrának egységében lel harmóniára, amelyre korunk is törekszik.

A magyarul tanuló és olvasó bécsi közönséghez élő párbeszédek, áttekinthető felépítésű, jól formált mondatok, közvetlen stílusú szövegek (is) szólnak, noha sem annak idején, sem napjainkban nem nehéz bennük elválasztani a tiszta búzát a konkolytól. Ez a nyelvleírás, amely az olvasmányokban, párbeszédekben ölt testet, nem feledkezik meg igevonzatokról, idiómákról („tűzzel—vassal", „az atyjára ütött" stb.), a helyes magyarság — németes magyarság szembeállításáról. A kötetek legtöbbje jó irodalmi forrásokat követ. Logikusan tagolja, célszerűen szerkeszti a tananyagot, hogy a kedvcsináló „tálalás" is könnyítse a tanulást. A bécsi biedermeier

elején járó magyar nyelvkönyv természetesen nem lehet mentes az érzelgős finomkodástól, az emelkedett moralizálástól sem. Lám, a grammatikustól is megköveltetik, hogy megszűrjön és továbbítson külhoni hatásokat: így állítsa az egymásba áramló kultúrák párbeszédét az anyagi és szellemi művelődés szolgálatába.

Itt a helye jelezni továbbá, hogy a kiadványok egyik kedvelt témája maga a nyelvtanulás. Rendszerint az előszó ad hasznos tanácsokat a tanulás mikéntjéről, olykor meglepően gyors sikeret ígérve. A prozódia fontossága miatt javasolják, hogy szükséges hangosan olvasni, az anyanyelvi beszélők kiejtését utánozni. A két nyelv tudatos egybevetése együtt jár a magyar nyelv harmonikus hajlékonyságának kiemelésével. A feladatok zöme fordítás. A figyelemfelkeltés végett számosan élnek okos nyomdatechnikai fogásokkal. A fel-felbukkanó ún. interlineáris módszer, azaz a magyar szöveg egyes szavai alá helyezett „pontos" fordítás azonban meglehetősen zavaró hatású: elvész általa a közlés-egység természetes, nyugodt képe. És mit szólhatok rossz szókincsű és nyelvtanilag hibás szövegek beállításához? Az efféle gyakorlattípust bajosan mentegeti az a törekvés, hogy az elfogadhatatlan „megoldások" kijavítására, illetve grammatizáló elemzésére összpontosuljon a tanulói aktivitás.

Eddigi szemelvényeink, amelyek a maguk módján sajátos részei a magyar nyelvleírásnak, a fentiekben nem foglalkoztak annak a ténynek a jelentőségével, hogy van még egy konkrét hozadékuk. Nevezetesen: feltárják egy másfajta nyelvi rendszer — és vele a másfajta kommunikációs szabályok — lehetőségeit, mégpedig akkor, amikor már nemcsak nyelvtudósok körére érvényes, hogy figyelemmel követendő az emberi kapcsolattartás nyelvi vetületeinek sokarcúsága. A sokféle nyelvi hatás befolyásolja, befolyásolhatja az élőszóbeli és az írásos megnyilatkozást. Új mozzanatot jelent a beszélő gondolatvilágában a felismerés: létezik a valóságnak a megszokottól, a sajátjától eltérő nyelvi tükrözése. Mi több, ebből eredően kell aztán kimunkálnia a maga véleményét, esetleges új feladatait és viselkedését.

Ezennel immár a filológia ama sávjához érkezünk, ahol a szorosan vett nyelvtani vizsgálat tárgyköréből valók a dokumentumok. Itt nemcsak a tudománytörténet számára új leletek érdemelnek figyelmet. Többletük, hogy a grammatika szerepe és „készítésének" elmélete késztet elemzésre. Növekszik a magyar nyelvtanok száma, a nyelvnek és tudományának vonzása, noha köztudott az akkori hazai nyelvtudomány fejletlensége. Ezen segítendő ragaszkodnak egyesek saját felfogásukhoz, amikor megírják nyelvtanukat.

A korabeli meghatározás szerint a nyelvtan a nyelv rendszeres alkotmányának szoros megvizsgálására való. Kialakul a nyelvtanírás presztizse, máris a nyelvtanírás-elmélet vitáitól kísérve. Rendelkezésre áll a fogalom- és terminológiakészlet, megszilárdulóban vannak a normák, de kinél-kinél más arányban jut szóhoz a nyelvszokás, a hagyomány, a józan ész, az ízlés stb. Nincs egység abban sem, hogy milyen kritériumok alapján készüljön a

nyelvtan. Alkotandó-e elmélet a nyelvi jelenségek magyarázatára? Mit tanulmányozzon? Mit mivel kössön együvé? Elméleti vagy gyakorlati nyelvtan kell-e hát? A kérdések mögöttesen azt tételezik, hogy a nyelvi tények megvilágítására való elmélet nem öncél, de nem is puszta segédeszköz: nemcsak a kutatómunkát lendíti előre, hanem a gyakorlatnak is szolgál az új összefüggések felismer(tet)ése. Lássunk rájuk alább néhány választ.

Az anyanyelvi beszélőnek szükséges nyelvtanról vall Révai Miklós 1802-ben tartott székfoglalójában. Ártalmas előítéletnek minősíti azt a nézetet, mintha a született magyaroknak nem lenne szükséges az anyanyelv tanulmányozása. Jeles nyelvészünk a tudományos, vagyis a jelenségek okait is nyújtó elemzést tartja nélkülözhetetlennek. Emellett a szókincs és a szóragozás idegenszerűségeinek szennyező hatása ellen szólal meg. A filozófiai-logikai alapon álló grammatikákkal azután a kritikai-tapasztalati-gyakorlati feldolgozás hívei mérkőznek. Közülük Mailáthot idézhetem, aki szándékosan mond le a finom árnyalatokról, a filozofáló nyelvbúvárkodásról.

Nagy György is szándékosan választ filozófiai-logikai kiindulást. Leibnizre hivatkozik: a tudomány annál gyakorlatibb, minél spekulatívabb. A felnőtt múzsafiakhoz szól a gondolatot posztuláló ítéletről, az esetlegestől megkülönböztetendő szükségesről. A nyelvi szabályok tudatos megfigyelésére ösztönöz, hogy eljuttasson az objektív nyelvtudományhoz, amelynek az alapja csakis a szilárdnak bizonyuló szabályok együttese lehet. Feszes meghatározásaival a gyakorlati fejezetekbe helyezett konkrét tudnivalókat készíti elő.

Nem áll tőle távol a Szaller választotta eljárás. Ez utóbbi szintén két részre tagolja anyagát: az elméleti egységek a latin és német nyelvű szabályokból állnak, a gyakorlat fejezeteiben pedig szintézis és analízis címszavak alá kerülnek magyarázatai. Terjedelmes — magyar nyelvű — Előbeszédében a nyelv szolgálatára buzdít, hogy az utódok is hasznát vehessék. A nemzeti nyelv művelése hasonlít az aloé plántálásához, „mellynek érett gyümöltsét tsak késő Unokák 50, sött 100 esztendők mulva szedik".

Tudjuk, hogy Kazinczy főleg azért elégedetlen a bécsi tanintézetekben is kedvelt kortársi nyelvtanokkal, mert valamely általános filozófiai megközelítést hiányol bennük. Habár nem fejti ki e kifogását, mégsem kerít sort egy maga tervezte, végre a saját elvein nyugvó grammatika megírására. Családjában később felesége munkájának lesz köszönhető egy kis magyar nyelvtan. A nemrégiben előkerült kézirat tanúsága szerint az akkoriban használatos grammatikák nyomán Török Sophie állítja össze 1829-ben, hogy kisfiának, Lajosnak a tanulását segítse (l. Z. Szabó 1990).

Mire való tehát a jó nyelvtan? Nyilván arra (is), hogy az anyanyelvi beszélő megtalálhassa benne a grammatikailag helyes mondatra érvényes szabályokat; a nyelvet megtanulni akarók pedig saját közléseiknek lehetőleg hibátlan megformálásához keresnek fogódzókat. Állítható-e, a ma termino-

lógiájával, hogy a grammatika valamiféle mondatprodukáló kompjúternek tekintendő? Valószínűleg több is, kevesebb is annál. Messzire vezetne azonban azt taglalni, hogy olykor az ún. rossz mondat is teljes értékű alkotóeleme a kommunikációnak, ha azt elfogadja a társadalmi konvenció.

S hogy melyek a nyelvi rendszernek az idézett nyelvleírásokba — jórészt konkrét megfigyelések gyümölcseként — bekerült elemei? Ehelyütt csak néhányuk emelhető ki óhatatlanul szubjektív válogatásomból ennek a gondolatsornak a befejezéséül.

Már az Annalen der Oesterreichischen Literatur recenziója is dicséri a mártoni pontos szabályalkotást a kiejtés és a helyesírás dolgában. A Praktische Ungrische Sprachlehrek eleje foglalkozik a magyar nyelv muzsikai hangzásával, az intonáció (a dallammozgás), a hangsúly sajátosságaival; másutt a hamarbeszéléssel, a ritmus szerepével, hiszen az a mértékes versek írását könnyíti meg. Figyelmezteti a német anyanyelvűeket, hogy a zöngétlen mássalhangzók a magyarban nem hehezetesek, ezért kell gondosan megkülönböztetni a zöngés/zöngétlen párokat. A helyesírás nehézségei kapcsán ő is az összetett betűk kényelmetlen — sőt, olykor pontatlan — voltára panaszkodik. Hivatkozik Verseghyre, de megjegyzi: a hagyományok miatt nem egykönnyen szoktathatók le az emberek önhatalmú eljárással az elavult szokásokról (Versuch, 1812, 18.), ez magyarázza pl. a *cs/ts, tz/cz* párhuzamos használatát.

A szók változtatása és öszverakása teszi ki a „grammatikai alkatást". A morfológia és a szintaxis (ez utóbbinak főrésze a szórend) fejezeteinek főleg a latintól és a némettől eltérő jelenségekhez kell közel hoznia a bécsi „fogyasztót". Ilyenek: a névelő nem genusjelölő; csak hangsúlyos személyes névmás szerepel alanyként; a közelre/távolra mutató névmások hangrendjük szerint válnak ketté; a ragos főnévhez illesztett névutók zöme nem vesz fel birtokos személyjelet, a főnévi igenév viszont igen; stb. stb. A szóképzés helyenként naiv okfejtéssel él: *kertész=kert+ész* (aki ésszel műveli a kertet), *ügyetlen* (az, akinek nem sikerül ügyekhez jutnia).

Kisebb-nagyobb tévedés, illetve pontatlanság nélküli kiadványokkal csak elvétve találkozhatni. Átveszik pl. a francia Enciklopédia meghatározását, miszerint a magyar a szláv nyelvek közé tartozik. Aligha univerzálé, hogy minden nyelvben hét beszédrész van. Akad továbbá következetlen anyagkezelés (pl. több fejezetben is elhelyezik ugyanazokat a tudnivalókat). Kár, hogy egyes kötetekben nincs tartalomjegyzék, és hogy néha szemléltető nyelvi példa nélkül fordulnak elő szabályok. (A példák száma egyébként meglehetősen egyenetlen.)

Szó eshetne még a mind a mai napig eldöntetlen kérdésekről — pl. hány betű, hány morféma, hány szófaj, hány eset, hányféle ragozás van nyelvünkben —, de nem lenne méltányos éppen a régi nyelvleírástól kérni számon a döntő szót e vitákban.

Művelődéstörténet és nyelvtudománytörténet amúgyis meg kell küzdjön két túlzó nézettel: vannak, akik túlbecsülik, mások pedig lekicsinylik értékeiket.

Mi kerüljön tehát összefoglalóm végére? Csupán annyi, hogy szükséges, azaz folytatható és folytatandó mind több további dokumentum feltárása, hiszen a 19. század eleji Bécsben több-kevesebb haszonnal forgatott nyelvkönyvek és az akkori grammatikaelméletek világánál valódi okulást a mának is nyújt a magyar nyelv hajdanvolt státusa.

Forrásmunkák

Adámi, Michaël: *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst der Edlen deutschen Nation zum Besten; besonders aber zum Nutzen, und Dienst derjenigen, so Verwandtschaft, Amts- oder anderer Umstände halben mit den National-Ungarn Umgang pflegen müßen.* Wien, 1760, 1763.

Annalen der Oesterreichischen Literatur. Wien 1808/1812.

Benkő Loránd: *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében.* Bp., 1982. 32—36.

Bertuch, F(riedrich) J(ustin): *Természethistóriai képeskönyv.* (Ford. Márton József. Első darab.) Wien, 1813.

(Döbrentei Gábor:) *A' kis Gyula könyve, vagy fiú és leány gyermekek számára írt elbeszélések.* Pesten, 1829.

(Fogarasy Mihály:) *Origo et formatio lingvae ugoricae—ungaricae, rectius magiaricae dictae historice, philo- et etymologice ac grammatice deducta.* Viennae, 1834.

Gaal, Georg v.: *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen, deutsch, englisch, latein, italienisch, französisch und ungrisch.* Wien, 1830.

Horváth, Andreas: *Theorisch-praktische Methode die Magyarische Sprache binnen fünf Monaten sehr leicht und gründlich zu erlernen; (. . .) Zum nützlichen Gebrauche für Ungarns Deutsche Jugend.* Pressburg, 1827, Steinamanger 1831.

Kazinczy Ferencné Török Sophie: *Kis magyar Gramatica.* In: Z. Szabó 1990.

Kis, P(ál): *Ungrische Grammatik nach einer neuen und leicht faßlichen Methode theoretisch und praktisch bearbeitet.* Wien, 1834.

Mailáth, Johann: *Praktische Ungrische Sprachlehre für Deutsche in Fragen und Antworten. Nebst einer Auswahl deutsch/ungrischer Gespräche für das gesellschaftliche Leben.* Pesth, 1831.

Márton József (műveinek részletes bibliográfiáját l. Mikó Pálné: *Marseillaise és Gotterhalte.* Találkozás Márton Józseffel. Bp. 1986. 279—283.)

Mikó Pálné: *Márton József és kortársai.* Megújhodó nyelvleírás és -használat a 19. század első évtizedeiben. Akad. doktori értekezés. Bp., 1991. Kézirat. I—XII.

Nagy, Georg: *Einleitung in die ungarisch—philosophische Sprachlehre.* Wien, 1793.

P(iringer Mihály): *Die Magyaren—Sprache in ihren Grundzügen beleuchtet.* Wien, 1833.

Reméle Nep. János: *Lehrbuch der ungarischen Sprache nach einer neuen leichtfasslichen praktischen Methode.* Wien, 1841.

Richter, Adolf: *Der vollständige schnelle Ungar.* Wien, 1835.

Schuster, Johann Traugott: *A' Magyar Úrfi, oder die Kunst in 46 Stunden gut ungarisch lesen, verstehen, sprechen und schreiben zu lernen.* Wien, 1838.

Szalay Imre: *A' Magyar Nyelv-tudomány rövid foglalatja a' kisebb tanulók számára.* Pest, 1828;
Uő.: *Leichtfaßliche ungarische Sprachlehre.* Pest, 1831.
Szaller, Georg: *Ungarische Sprachlehre Lateinisch und deutsch erklärt.* Preßburg, 1793.
(Tar Mihály): *Versuch einer Ungarischen Grammatik nach eigenem System.* Ofen, 1828.
Z. Szabó László (szerk.): *Révai Miklós a nyelvről és a nyelvművelésről.* Győr, 1988.
Uő. (szerk.): *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei.* Győr, 1990.

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ *(Novi Sad)*

Vendégmunkásság és anyanyelvi műveltség

Az egyes országok gazdasági fejlődésének különböző foka, a munkaerőkínálat és -kereslet közötti eltérések ahhoz vezetnek, hogy a viszonylag fejletlenebb országokból nagy tömegben érkeznek olyan személyek, akik a fejlettebb országokban keresnek munkalehetőséget. Ezek az úgynevezett vendégmunkások. Európában többek között Törökország, Jugoszlávia, Olaszország bocsát sok vendégmunkást nyugatra. A vendégmunkások nagy része szakképzetlen, és olyan munkát is elvállal, amelyet a befogadó országok (Németország, Franciaország, Svédország, Hollandia stb.) polgárai nem szívesen végeznek. A vendégmunkások közt szakemberek (mérnökök, orvosok) is vannak, jó kereseti lehetőség reményében szakmájuktól, hivatásuktól akár teljesen független munkakörben is hajlandók dolgozni.

Jugoszláviából az 1965. évi gazdasági reform után indult el a külföldön munkát vállalók első hulláma. A vendégmunkásság jelentkezésének több oka is volt (a munkanélküliség növekedése, a hazai kereseti lehetőségek elégtelensége stb.). Az is jelentős tényezőnek számított, hogy az ipari kapacitások létrehozása nem állt arányban a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő növekedésével. Ebben az időszakban körülbelül százezer jugoszláviai dolgozott külföldön. 1971-ig számunk 750 000-re növekedett. A maximum 1973-ban következett be, akkor egymillió volt a nyugati országokban dolgozó jugoszláviaiak és családtagjaik száma. Ezután fordulat következett be, a kőolaj-válság recessziót váltott ki a nyugati országok gazdaságában, növekedett a munkanélküliség, és ez a vendégmunkásságot is érintette. A jugoszláviai vendégmunkások egy része visszatért az országba, némelyikük pedig a tengeren túli országok valamelyikében keresett újabb munkalehetőséget. Az 1981. évi népszámlálás idején már csak 875 000 jugoszláviai tartózkodott vendégmunkásként külföldön. A tulajdonképpeni vendégmunkások száma igen megfogyatkozott, csupán a kint tartózkodó családtagok lettek többen.

A szerkezetváltás Vajdaság Autonóm Tartomány adatain is megfigyelhető. A vajdaságiak közül 1971-ben 70 592 személy tartózkodott külföldön, 85,9%-uk vendégmunkásként, 14,1%-uk pedig családtagként; 1981-ben pedig a 65 591 személy közül 48 000 volt a vendégmunkás, 17 500 viszont családtag. A tulajdonképpeni vendégmunkások aránya tehát 73,3%-ra csökkent, a családtagoké pedig 26,7%-ra növekedett (abszolút számban majdhogynem megkettőződött).

A külföldön való tartózkodás időtartama szerint, az 1981. évi népszámlálás adatait figyelembe véve a vajdasági vendégmunkások megoszlása

a következő. Zömük 10—14 éve van külföldön (46,6%), de elég sokan az 5—9 éve kint tartózkodók csoportjába tartoznak (29,1%). A négy éve vagy annál kevesebb ideje vendégmunkán levők aránya 11,6%, tizenöt évnél hosszabb ideje viszont csak 6,6%-uk dolgozik külföldön.

A vendégmunkások nem szerinti megoszlásában jellemző a nők arányának növekedése, különösen Szerbiának a tartományokon kívüli részére; Vajdaságban ez a jelenség mérsékeltebben jut kifejezésre. Kosovóban a nők aránya a családtagok kategóriájában nőtt meg feltűnőbben, a tulajdonképpeni vendégmunkások közt pedig csökkent.

A külföldön való munkavállalásra főleg a fiatalabb korosztályhoz tartozók vállalkoztak annak idején, körülbelül a felük harminc évesnél fiatalabb volt. 1981-re megváltozott a vendégmunkások korösszetétele, nagyobb lett az idősebbek aránya, a 45 évnél idősebbek aránya 8%-ról 20%-ra növekedett (Szerbiában).

A vendégmunkás-állapot megszűnésével a külföldön tartózkodó személy választhat a visszatérés, a letelepedés és a kivándorlás között. Sajátos módon a visszatérés nem azokra jellemző a leginkább, akik a leghosszabb ideje vannak külföldön, hanem inkább azokra, akik csupán néhány éve dolgoznak vendégmunkásként. A vajdasági visszatérők 47,6%-a 2—5 évig volt külföldön, 22,7%-uk pedig 6—9 évig. Viszonylag számottevő a visszatérőknek az a csoportja is, amely egy évig, vagy rövidebb ideig volt külföldi munkán (14,9%). Ezek az utóbbiak nyilván nem jártak szerencsével, nem sikerült tartósabb munkalehetőséget találniuk, de az is megtörtént, hogy az illető szándékosan feladta a vendégmunkás-életmódot.

A letelepedést jobbára azok választják, akiknek kulturálisan is sikerül beilleszkedniük a befogadó ország társadalmába. Ezek általában iskolázottabbak és jobb munkakörben dolgoznak. Azzal, hogy idegen állampolgárságot vesznek fel, rendszerint nyelvileg is eltávolodnak szülőföldjüktől.

A kivándorlás (ennek főleg Kanada, az Egyesült Államok és Ausztrália a célpontja) gyakran letelepedéshez vezet, de egyébként is különbözik a Nyugat-Európában való vendégmunkától. A kivándorlónak olykor évekig sem nyílik alkalma hazalátogatásra, míg a vendégmunkások nagy része évente többször is felkeresi szülőföldjét.

A hetvenes években főleg Németországba, Ausztriába, Franciaországba és Svédországba mentek a jugoszláviai munkavállalók, a nyolcvanas években viszont inkább a tengeren túlra, Kanadába és Ausztráliába, annak megfelelően, ahogyan a befogadó országok gazdasági helyzete és foglalkoztatási politikája változott.

A jugoszláviai magyarok közül viszonylag sokan váltak vendégmunkássá. A Vajdaságból való vendégmunkásoknak majdnem a negyede magyar, arányuk meghaladja a magyar lakosságét általában. Az 1971. évi népszámlálás adatai szerint a magyar nemzetiségű vendégmunkások arányszáma

minden egyes vajdasági községben nagyobb volt, mint a magyar lakosok arányszáma. Némelyik községben még a háromszorosát is megközelítette! Jellemző, hogy főleg azokból a községekből mentek ki többen külföldre dolgozni a magyarok közül, amelyekben egyébként is jobban ki vannak téve az asszimilációnak és a nyelvromlásnak (pl. Pancsova, Hódság, Kúla, Versec, Verbász stb.). Általában a bánátiakra jobban jellemző az elvándorlás. Egy részük csupán Bácskában keres munkalehetőséget, és oda települ át, sokan azonban külföldre mennek.

Érdekes, hogy azokról a vidékekről, ahol a magyarság nagyobb tömbben él, kevesebb a vendégmunkás (például Zentáról, Kanizsáról, Topolyáról, Csókáról, Becséről stb.). Úgy látszik, a gazdasági és egzisztenciális problémákat a nemzetiségi közösség összetartó ereje bizonyos mértékig kompenzálhatja.

A vendégmunkásság és az anyanyelvi műveltség viszonyát több tényező is befolyásolja, vannak köztük objektívek is, és szubjektívek is. Az objektívek közé tartoznak a hazalátogatási lehetőségek, az anyanyelvi pótoktatás, az azonos anyanyelvűek száma a munkahelyen, illetve a városban stb. Szubjektív tényező lehet a párválasztás (nem mindegy, hogy a vendégmunkás otthonról nősül-e vagy pedig külföldről), az olvasási igény, az anyanyelven való tanulás fontosságának felismerése stb.

A nyelvállapot romlása vagy javulása egyaránt jellemző lehet a jugoszláviai magyar vendégmunkásokra. Külföldi munkára való indulásuk előtt a vendégmunkások anyanyelvi műveltsége igen eltérő. Nyilván, hogy egészen más szinten beszéli a magyar nyelvet az a személy, aki többé-kevésbé homogén környezetből származik, magyar tanítási nyelvű iskolai tagozatra járt, és rendszeresen olvas magyar nyelvű sajtóterméket, mint az, aki szórványvidékről való, ahol nincs is lehetőség magyar nyelven való tanulásra, és aki csak időnként vesz kezébe magyar nyelvű újságot vagy könyvet. A vendégmunkás évek alatt az előbbinek viszonylag nehezebb megőriznie nyelvállapotát, mint az utóbbinak (éppen azért, mert magasabb szintű). Az anyanyelvű környezettől való elszakadás az előbbi esetében nyelvromlási folyamatot indíthat meg, az utóbbinak viszont lehetősége nyílhat arra, hogy többet törődjön anyanyelvével (mivel kikerült a szerbhorvát nyelvű környezet hatása alól), feltéve, ha sikerül ellenállnia az újabb idegen nyelvi hatásnak.

A nyelvállapot romlása nem feltétlenül arányos a külföldön eltöltött évek számával. Aki például baráti körben is használja anyanyelvét, vagy anyanyelvű sajtótermékeket, irodalmi műveket olvas, az kellőképpen megőrizheti, sőt fejlesztheti anyanyelvi műveltségét.

A vendégmunkások nyelvhasználatát általában bizonyos konzervativizmus jellemzi. Mivel hosszabb időre kiszakadtak a magyar—szerbhorvát kétnyelvűség köréből, az újabb nyelvi fejleményeket, fogalomjelölőket és for-

dulatokat nem ismerik. Leginkább azokat a szavakat és kifejezéseket használják, amelyeket korábban, otthoni éveik alatt sajátítottak el. Ezt rendszeres újságolvasással, hazalátogatásokkal semlegesíthetik.

Az otthoni anyanyelvű környezettel való kapcsolatban fontos szerepe lehet a levelezésnek és a telefonbeszélgetéseknek, a hazalátogatást azonban nem helyettesíthetik. E tekintetben azok a vendégmunkások vannak a legkedvezőbb helyzetben, akik viszonylag nem messze dolgoznak (Bécs, Bajorország), és gyakrabban hazautazhatnak. A vendégmunkások közt viszonylag több rendszeresen hazatérő van, mint időnkénti. Az időnkénti hazatérők esetében több év is elmúlik, mire hazalátogatnak. Ezt néha az a körülmény teszi indokolttá, hogy származási helyükön nem maradtak közelebbi hozzátartozóik. A rendszeresen hazatérők évente hazamennek (némelyek többször is). A vendégmunkások zöme általában otthoni környezetben tölti évi szabadságát. Ennek a magyar nyelvi műveltség és a nyelvállapot megőrzése szempontjából nagy a jelentősége. Sokan még a tengeren vagy más üdülőhelyen való pihenésről is lemondanak, noha anyagi helyzetük lehetővé tenné a nyaralást. Akik az évi szabadságon kívül más alkalmakkor is (Újév, Húsvét stb.) hazalátogatnak, még jobban hozzájárulnak anyanyelvhasználatuk erősítéséhez, gazdagításához.

A nyelvi műveltség szempontjából nem mellékes körülmény, hogy a vendégmunkás gyereke hol és milyen iskolába jár. Előnyösebb az a megoldás, amikor a gyerekek szülőföldjükön végzik (legalább alapfokú) tanulmányaikat, a nagyszülőknél vagy más rokonnál nevelkedve. Ennek azonban nevelésszociológiai és neveléslélektani hátrányai vannak. Azok a gyerekek, akik kint járnak iskolába, általában felületesebben ismerik meg anyanyelvüket, anyanyelvi szókészletük hiányos, és kifejezőkészségük nem éri el a kellő szintet. Ezen problémán az anyanyelvi pótoktatás csak részben segíthet.

A Jugoszláviából származó magyar vendégmunkások magyar—szerbhorvát (vagy magyar—szlovén) kétnyelvűsége a kint töltött évek során mindinkább magyar—német, magyar—francia, magyar—svéd kétnyelvűséggé alakul át. Egyes vendégmunkások vagy családtagjaik azonban gyakorlatilag egynyelvűek is maradhatnak (például aki olyan munkakörben dolgozik, amely minimális verbális kommunikációt igényel, vagy az olyan személy, aki nemigen hagyja el a lakást).

A vendégmunkások és családtagjaik nyelvhasználatában felemás megoldások is kifejezésre jutnak. Némelyik gyerek például jár ugyan pótoktatásra, de ez nem magyar nyelven folyik, hanem szerbhorvátul, úgyhogy nem magyar nyelvi ismereteit bővíti, készségét fejleszti. Az anyanyelvi műveltség szempontjából az sem tekinthető előnyösnek, ha a magyar vendégmunkás szerbhorvát nyelvű sajtótermékeket olvas. Problematikusnak minősül az a viselkedés, amikor a vendégmunkás kerülni igyekszik más magyar

anyanyelvű vendégmunkások vagy emigránsok társaságát (azért mert más társadalmi réteghez tartoznak, vagy más vidékről származnak).

A vendégmunkásság mint állapot a gazdasági és egyéb előnyöktől eltekintve rendszerint hátrányosan befolyásolja az anyanyelvi műveltséget és az anyanyelvhasználatot. A nyelvi tudat és az anyanyelvi környezettel való kapcsolatok, az anyanyelvű kultúra iránti érdeklődés azonban eredményesen semlegesítheti a helyzeti hátrányokat, és megtarthatja a magyar nyelvközösség számára azokat, akik vendégmunkásként más országokban élnek és dolgoznak.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS *(Szombathely)*

Élőnyelvi vizsgálat és hungarológiai tevékenység

1. Előadásom címe két témakörnek, az élőnyelvi vizsgálatoknak és a hungarológiai tevékenységformáknak bizonyos viszonyítását ígéri. Mindezt a kongresszus központi témájának „új peregrináció" részével összefüggésben próbálja megtenni. A „Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon" jelzetű gondolatkörnek egy sajátos vonatkozását igyekszik érinteni. Mégpedig azt, hogy — észrevételeim szerint — milyen szálak mutatkoznak a mai magyar nyelvnek magyarországi, azaz központi és muravidéki, vagyis a nyelvterület délnyugati részéhez tartozó megnyilvánulásai között.

Elöljáróban a magyar nyelvészeti kutatások körében jelentkező átcsoportosulásról kívánok szólni. Napjainkra a hagyományos beszélt nyelvi, nyelvjárási vizsgálatok egy szélesebb körűvé bővült, úgynevezett élőnyelvi tájékozódás keretében tartják meg folytonosságukat. A módosulásra természetesen nem bizonyos kutatási területek pozícióinak megőrzése miatt kerül sor, hanem a nyelvi valóságban jelentkező változások okozzák a profilváltást. Nemzeti nyelvünk változatai között, különösen az alsóbb szintek közt erőteljesebbé válnak az érintkezések. Elég itt csak arra utalnunk, hogy közelítenek a nyelvjárások a köznyelvhez, kitágulnak a köznyelv körvonalai, illetőleg köztük átmenetként regionális köznyelvi formáció lép fel. Ezzel együtt a beszélő egyének nyelven belüli két- vagy többnyelvűségre tesznek szert. A problémakört a megfelelő szakirodalom több helyütt is taglalja, de hely- és időkímélés céljából eltekintek idézésüktől. Egy legutóbb megjelent kiadványnak, *A magyarságtudomány kézikönyvé*nek idevágó részeiről viszont hadd tegyek említést (Kiss Jenő: *A magyar nyelv mai változatai*. Bp., Akadémiai, 1991. 146—151, 154—156). Annál is inkább, mert az élőnyelvi okfejtést a továbbiakban éppen a hungarológia irányába szeretném terelni.

Arra vonatkozóan, hogy miként érintkezhet az élőnyelv-vizsgálat és a magyarságtudomány, az utóbbi időben ugyancsak több szép példával találkozhattunk. Most — jelzett tájékozódásomnak megfelelően — nem annyira a magyarországi, vagy az azon kívüli helyi kutatásokra gondolok, jóllehet bárhol folyjanak is nyelvi leírások, mindenképpen a magyarságismeret bővülését szolgálják. Elsősorban azokra a teljesítményekre figyelek ezúttal, amelyek a határokon belüli és kívüli nyelvállapotok kapcsolataira helyezik a hangsúlyt. Tágabb összefüggésben megemlíthetjük itt azokat a vizsgálatokat, amelyek a világ különböző tájain élő magyarság nyelvhasználatát, az úgynevezett magyar sztenderdhez mérik. Ilyen többek között Kontra Miklósnak az a kutatása, amelyet a diaszpóra viszonyai közt élő magyarság egy csoportjában végzett (*Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1990.). Az e típusú viszonyításban

— további szűkítéssel — a magyar határok menti (innenső és túlsó) régiók közvetlenebb kapcsolattartási lehetőségeire kívánok a következőkben összpontosítani (vö. uő: *Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve*. MNy. 78, 93.).

Ebből a szempontból föltétlenül szóba kell hozni *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak eredményeit. Ez a nagyszabású munka a magyar nyelvterület egészéről gyűjtötte össze anyagát. Korpuszában ugyan számottevőbb mértékben szerepelnek a magyarországi adatközlések, de a körültekintően kiválasztott, határon kívüli kutatópontok révén jó alkalom nyílik a kitekintésre is. Legutóbb Szabó József élt e kínálkozó lehetőséggel belső és külső nyelvjárásszigeteket áttekintő monográfiájában (*Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1990.). A nyelvterület nyugati régióiban hasonló munkálatokat a szombathelyi Magyar Nyelvészeti Tanszék végez. Egyrészt úgy, hogy a nagyatlasz tapasztalatait is felhasználó, részletezőbb kutatásai kiterjednek a határokon túlra is (pl. Szabó Géza: *Anyanyelv és nyelvcsere a nyugati magyar nyelvszigeteken*. In: *Hungarológiai napok*, Szombathely, 1986. 26—32; Molnár Zoltán: *Élőnyelvi megfigyelések Felsőőr vidékén*. Uo. 161—165); másrészt pedig úgy, hogy a maribori lektori tevékenység részfeladataként nyert muravidéki anyagot a nyugat-dunántúliak közelébe hozza (Vörös Ottó: *A helynévadás gyakorlata a magyar—német—délszláv nyelvhatáron*. In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*. I., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Bp.—Wien, 1989. 438—441.; Guttmann Miklós—Köbölkuti Katalin: *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1987; Bokor József: *A tájszógyűjtésről egy kis orvanyag kapcsán*. MNy. 82, 470—474; stb.). Mindez arra a szoros együttműködésre épül, amely a maribori Magyar Intézet és a szombathelyi Magyar Nyelvészeti Tanszék között alakult ki. Ebből a tevékenységből egy „oda-vissza" irányú, vagyis kölcsönös irányultságú élőnyelvi hungarológia körvonalai bontakoznak ki.

2. A szóban forgó összetett feladatkörből az utóbbi időben magam is intenzíven vehettem ki részemet. Módomban áll, hogy az említett kétirányú „peregrinációba" közvetítőként bekapcsolódjam. Alapvető kötelessége ugyanis a maribori lektornak, hogy információkat továbbítson nemzeti nyelvünk egységesebb változatairól a kisebbségi közegben élő szlovéniai magyarok számára, ugyanakkor azon az úton is tegyen lépéseket, amely az ő nyelvi kulturális értékeiket próbálja meg tágabb régiók, egyetemesebb értékhordozók rendszerébe ágyazni. Néhány ilyen megnyilvánulásról kívánok a továbbiakban röviden szólni.

2.1. E tevékenységformáknak abban a csoportjában, amelynek a *hungarológiai kisugárzás* a fő célja, fontos vállalásnak tartom azt, hogy árnyalt élőnyelvi szemlélet érvényesüljön a muravidéki magyaroktatás különböző szintjein. Az alsóbb fokú nevelési-oktatási intézményekhez e tekintetben in-

kább közvetett úton (óralátogatásokkal, pedagógus-továbbképző rendezvényekkel, illetőleg a szakemberképzés nyújtotta csatornákon) lehet eljutni. Közép- és felsőfokú tanulmányokat folytatókkal viszont közvetlen kapcsolattartásra nyílik lehetőség. Középiskolások magyaróráin, óvónő-, tanító-, tanár-, illetőleg jogász-, közgazdász- és mérnökjelöltek lektori foglalkozásain nemcsak az ottani nyelvhasználat tényei minősülnek normatív megközelítésben, hanem a diákokkal, hallgatókkal készített magnetofonfölvételek, az ösztönzésre otthoni környezetükben végzett passzív megfigyelések, sőt aktív anyaggyűjtések, valamint a közös terepgyakorlatok további biztos alapot nyújtanak a nyelvi ismeretterjesztésre és szemléletformálásra. A magyar szakosok körében ráadásul a szakszerű feldolgozó munka is hozzájárul a nyelvi valóság minél reálisabb látásához és eredményesebb alakításához.

Ezek az egyébként hétköznapinak, itt talán említésre se méltónak tűnő tényke dések a nemzeti kisebbségi környezetben igen jelentősnek bizonyulnak. A szemináriumi feladatként, szakdolgozat előkészületeként szerzett tapasztalatok a nélkülük csak ösztönös vagy félig tudatos nyelvi viszonyulást tudatossá, alapossá, nemkülönben élményforrássá tehetik. Például a fölfedezés erejével hatott az egyik hallgatóra az a magnófölvételes beszélgetés, amelyet nagyanyjával készített. Az adatközlőnek a lánykorából, életútjából fölidézett vallomásszerű történetek, a régi szokásokkal (kenyérsütéssel, hagyományos falusi gazdálkodással stb.) kapcsolatos néprajzi leírások, az ezeket tartalmazó élvezetes szövegközlések, a bennük rejlő, mának is szóló tanulságok azzal a haszonnal járhatnak az adatgyűjtő számára, hogy a múltra vonatkozó ismeretei bővültek általuk, értéket mentett velük, a haladó tradíciókhoz kapcsolódhatott segítségükkel. Hasonlóan élénk érdeklődést vált ki a nemzetiségi hallgatók körében az a munkaforma, amely szókészleti anyagot eredményez kérdőfüzet alapján. E téren is mindenekelőtt részletesebbé, rendszeresebbé és az azonosulást fokozóvá válik a szülőföldről való tájékozódás, úgy, hogy közben számos érdekes, már-már elfelejtett eset, történet kerülhet felszínre és megőrzésre a szűkebb környezet életéből. Állandóság és mozgás helyes arányainak érzékeléséhez segít hozzá, hogyha az így nyert anyag a korábbról vagy a szomszédos régiókból származókkal vettetik össze. Ha pedig sor kerül — nyelvészeti segédeszközök bevonásával — a nyelvjárási és köznyelvi szavak szerinti csoportosításra is, azaz ha fény derül arra, hogy az illető által eddig kizárólagosnak ismert alak regionális, továbbá, hogy mi a köznyelvi megfelelője, és hogy a maga nemében mindegyik helyes, akkor az egység és különbözőség viszonyának, a változatokban levésnek, a helyi és általános értéknek, a szűkebb és tágabb közösséghez tartozásnak a tudata erősítést nyer a nyelv oldaláról.

A nyelvjárásoktól a különféle regionális nyelvi, köznyelvi alakulatokon át a köz- és irodalmi nyelvig tartó ismeretbővítés és szemléletformálás nemzetiségi körülmények közepette természetesen az átlagosnál jobban igényli azt, hogy az egyes iskolaszintek szerint is fokozatosan,

differenciáltan haladjon előre. Az élőnyelvnek és a hungarológiának az oktatásbeli összefonódása csak így erősítheti és tartósíthatja a magyar nyelvvel való kapcsolattartást, valamint szolgálhatja azt, hogy ez az anyanyelv a régióhoz és ezen keresztül a világhoz való otthonosabb tartozásnak alapvető eszközéül maradjon meg a Muravidéken is. S talán segítheti nyelvünk presztízsét más nyelvi körökben is.

2.2. Az élőnyelv vizsgálata nemcsak a nyelvi nevelésben működhet közre, hanem olyan adalékot is jelenthet, amely föltehetőleg *beépíthető* a különféle *hungarológiai teljesítmények összképébe*. Ebből a szempontból a muravidéki magyar nyelvhasználat körében jelenleg folyó kutatásoknak néhány észrevételét szeretném vázolni.

A már említett szókészleti és szövegfölvételes gyűjtésbe én is bekapcsolódom. A fokozatosan bővülő korpusz részfeldolgozásokra teremt alkalmat. A több szempontú elemzéshez tartozó előzetes, művelődéstörténeti tájékozódás egyik megállapítása szerint a népi kultúra áthagyományozódásának a Mura, illetőleg a Lendva vidéke valamelyest kedvezett. Jóllehet az egyébként enyhe iparosítás, a városiasodás, a terület vegyesen lakottságának fokozódása, a külföldi munkavállalás a magyar nyelvhasználat hagyományos értékeit bizonyos mértékig koptatja, a háztáji gazdálkodás erős volta, a nemzedékek együttélése viszont továbbra is gazdagítja a nyelvterületi perem jellege miatt amúgy is érvényesülő helyi sajátosságokat.

Különösképpen nem kell hangsúlyozni, mennyire fontos egy kultúra jövője szempontjából az, hogyha idegen nyelvi környezetben lévén is, őrződnek értékhordozói. A vizsgálat nyelvföldrajzi vetülete szerint az adott élőnyelv belső tagoltsága ma is hasonlít ahhoz, amit korábbról őrségi, hetési és göcseji vonásként ismerünk. Ugyanakkor némi jelek Lendva város és környéke között olyan nyelvi viszonyról engednek meg föltételezést, amely a regionális köznyelviség magyarországi vonzáskörzeteire emlékeztetnek. A határozottabb válaszhoz szociológiai szempontok bekapcsolása kíván hozzásegíteni. A nemzedékek, a foglalkozási és a műveltségi viszonyok szerinti differenciálás, a Magyarországgal a rokonság, turizmus, közlekedés, tömegtájékoztatás stb. révén való kapcsolattartásnak a hatásvizsgálata, *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak idetartozó anyagához való viszonyítás a regionális és a köznyelvi nyelvhasználat olyan arányait körvonalazza, amelyek szerint a belső kettősnyelvűség különböző fokozatokban a Muravidéken is általánosul.

A nyelvhatárok menti létezésre való tekintettel egyébiránt nyelvföldrajzi, sőt szociolingvisztikai nézőpontból is kívánatos, hogy az élőnyelvi anyag az együtt levő nyelvek közti érintkezésről is tegyen vallomást. Noha az idegenszerűségek eseteinek számbavétele is folyik, a korpusz eredet szerinti rétegződését illetően a jövevényszók arányairól vannak már pontosabb adatok. Bizonyára a regionális kapcsolatokkal függ össze, hogy itt nagyobb a német és déli szláv kölcsönszók részesedése, mint a nyelvterület egészén

(ez utóbbira vonatkozóan l. Imre Samu: *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése*. Akadémiai, Bp., 1987. 32—38.).

Tehát a mai muravidéki magyar élőnyelvben többféle energia: hagyományos nyelvi kötöttség, köznyelvi mozgatóerő és idegen nyelvi hatás a szokásosnál fokozottabban munkálkodik egyidejűleg. Együttműködésük tanulmányozásából remélhetőleg számos nyelvi kulturális érték, táji és központi vonás, nyelvi párhuzam talál utat a nyilvánossághoz. Például csak egy kis nyelvi elemnek, a névelőnek az adatai is képesek nyelvváltozatok, illetőleg nyelvek közötti hatásmechanizmusról, emögött embereknek, népeknek évszázadokon át ívelő, békés együttéléséről vallani. Azaz bármilyen legyen is az areális kapcsolatok elméletének visszhangja, a regionális viszonyok láncolatán át talán egyetemesebb összefüggésekhez is el lehet érni.

3. A hungarológiának azok a tevékenységformái, amelyeket megpróbáltam irányultságuk, egyrészt az élőnyelvre való ráhatásuk, másrészt az élőnyelvet szélesebb körbe helyező szerepük szerint csoportosítva érinteni, természetesen nem választhatók szét mereven egymástól. Már külön áttekintésük során is mutatkozhattak összefonódásukra utaló jelek. A további részletezésről lemondva csupán egy nyelvi jelenség tanulságát említem meg. A jelentésbeli tájszavaknak több helyütt is kimutatható térhódítása arról tanúskodik, hogy a nyelvsziget nemcsak ragaszkodni igyekszik a köznyelvi formához, hanem arról is, hogy ezt az általánosabb közegéből kiszakított alakot jelentésében a helyi szituációhoz igazítja. Ebből kifolyólag kettős feladatot vállal az élőnyelvi hungarológia. Egyrészt illik rögzítenie a jelentésbővülésben esetleg megnyilvánuló értéket, másrészt pedig illendő közreműködnie annak tudatosításában, hogy a nyelvi elem szűkebb vagy tágabb színtéren való megjelenésének milyen jellemzői vannak.

Következésképpen az élőnyelvi vizsgálatnak és a hungarológiai tevékenységnek az összefonódása — a peregrinációt sajátos módon, nyelvi mozgásként értelmezve — a nyelvi-kulturális összetartozást és kitárulást egyaránt szolgálni kívánja.

MURVAI OLGA *(Bucureşti)*

Határozottság és határozatlanság a mondatban

1. Az idegen nyelvként kevésbé oktatott nyelvek tanítási módszerei is kidolgozatlanabbak, mint a nagy hagyománnyal rendelkező, ún. világnyelvek oktatási módszerei. Az is tény, hogy a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása csak az utóbbi két évtizedben kezdődött el rendszerességgel. A módszer tekintetében rendelkezésünkre áll a nemzetközi szakirodalom. De a magyar nyelv jellege eltér az angol, a német, a francia stb. nyelvétől, így a nemzetközileg alkalmazott módszerek közül azok alkalmazhatók igazi hatékonysággal, amelyek az ún. nyelvi univerzálék megtanítására vonatkoznak. A cél az, hogy a nyelv rendszerében minél több olyan kategóriát találjunk, amelyek nyelvi univerzáléknak tekinthetők s mint ilyenek modellálhatók. A nyelvi jelenségből modell lesz, és a nyelvet tanuló a magyar modellt az illető grammatikai jelenség egyik lehetséges (magyar) modelljeként sajátítja el. A bázisnyelv grammatikai jelensége a célnyelvben az univerzális modell egyik változataként szerepel. A nyelvoktatás célja tehát az, hogy a nyelvi performancia és kompetencia szabályait magába foglaló grammatikában minél több modellálható egységet különítsen el. Ilyen alapon modellálhatónak tartom a határozottság és a határozatlanság kérdését.

Mi lehet határozott/határozatlan a magyar grammatikában? A morfológiában 1. elkülönítjük az igék határozott (tárgyas) és határozatlan (alanyi) ragozását, 2. létezik határozott és határozatlan számnév, 3. határozatlan névmás és 4. határozott és határozatlan névelő. A szintaxisban van 1. határozott és határozatlan alany, 2. határozott/határozatlan tárgyú cselekvés, amely a mondat állítmányát kifejező ige paradigmáiban van benne (lásd az alanyi és tárgyas ragozású igei személyragokat), azaz a cselekvés célirányossága kaphat határozott/határozatlan jelleget, 3. létezik határozott és határozatlan tárgy (lásd a cselekvés célirányosságát), 4. a hely- és idő viszony is jelezhet határozott és közelebbről meg nem határozható koordinátákat.

Az idegent, aki a nyelvet azért tanulja, hogy kommunikációs eszközként használni tudja, mindenekelőtt a helyes közlés érdekli, azaz a mondatalkotás kompetencia szabályai. A felvázolt gondolatmenet értelmében föltészem a kérdést: van-e összefüggés a különféle mondatrészek határozott/határozatlan jellege között, és ha van, hogyan modellálható, hiszen a jelenség egy lehetséges modellként fog a célnyelv kompetencia szabályai közé bekerülni.

Írjuk fel a lehetséges összefüggéseket a mondatban, különválasztva az igei csoportot és a névszói csoportot:

A) *Az igei csoport* összefüggései:

a) cselekvés mint mondat állítmánya	tárgy mint cselekvés objektuma
István olvas	*EGY könyvet.*
István olvassa	*A könyvet.*

Összefüggés: határozott célirányú cselekvés határozott tárgyra irányul, határozatlan célirányú cselekvés határozatlan tárgyra irányul:

hat Á ---------- hat T
hatlan Á ------- hatlan T

A modell két irányban működik: ha a beszédben határozott tárgy szerepel, határozott célirányú igét implikál, ha pedig határozatlan tárgyról van szó, az mindig határozatlan célirányú cselekvést indukál.

A fenti performancia-modell morfológiai síkon is működtethető: a határozott célirányú állítmányt tárgyas (= határozott) igei személyragok jelölik, a határozatlan célirányú állítmányt pedig alanyi (= határozatlan) személyragok.

Továbbá: A határozott tárgyat határozott névelő vezeti be, a határozatlan tárgyat a határozatlan névelő, vagy ha nem tesszük ki, akkor a névelő hiánya a releváns: a névelő hiánya is határozatlanságot indukál. A morfológiai kategóriák (az igei személyragok, a névelő) tehát a mondatalkotásban vállalt szintaktikai funkciójuk révén modellálhatók:

ÁLLÍTMÁNY	TÁRGY
+ határozottság (tárgyas paradigma)	+ határozottság határozott névelő
- határozottság (alanyi paradigma)	- határozottság határozatlan névelő, vagy Ø

A szórend is modellálható: a magyar szintetikus nyelv, az ige egy szóba sűrítve magában hordozza az összes jellemzőit, éppen ezért megelőzheti vagy követheti a tárgyat a mondat logikai intenciójának megfelelően. A névelő viszont mindig megelőzi a tárgyat.

István egy könyvet olvas. István olvas egy könyvet.
István Ø könyvet olvas. István Ø könyvet olvas.
István a könyvet olvassa. István olvassa a könyvet.

Tehát felírható az alábbi összefüggés:

ÁLLÍTMÁNY	NÉVELŐ	TÁRGY
+ határozott paradigma	+ határozott	+ határozott
- határozottság	- határozottság	- határozottság

A kompetencia szabályaira a fenti modell alapján egyszerre több variáns kínálkozik:

1. ha határozott célirányú az állítmány (azaz az ige tárgyas ragozású), mindig határozott tárgyra vonatkozik, amelyet határozott névelő vezet be;

2. ha határozatlan célirányú az állítmány (azaz az ige alanyi ragozású), a közlemény mindig határozatlan tárgyra vonatkozik, amelyet vagy határozatlan névelő vezet be, vagy névelő nélkül áll;

3. ha a közleménynek határozott tárgya van, amelyet határozott névelő vezet be, az állítmányt kötelezően határozott (tárgyas) ragozású igealak fejezi ki;

4. ha a közleménynek határozatlan tárgya van, amelyet határozatlan névelő vezet be, vagy éppen névelő nélkül marad, az állítmányt kötelezően határozatlan célirányú, azaz alanyi ragozású ige fejezi ki;

5. ha a tárgy előtt határozott névelő áll, a közleményben mindig határozott tárgyat és tárgyas ragozású igét találunk;

6. ha a tárgy előtt határozatlan névelő áll, vagy nincs névelője, a közleményben mindig határozatlan tárgy és határozatlan, azaz alanyi ragozású ige szerepel állítmányként.

B) *A névszói csoportban* a határozott/határozatlanság kérdése mozgalmas modellt alkot.

Ha morfológai fogódzókat keresünk, itt is azt látjuk, hogy a határozott alanyt határozott névelő, a határozatlant pedig határozatlan névelő vezeti be. Amikor a határozatlan alany előtt nem tesszük ki a névelőt, azt szabállyal indokoljuk (tulajdonnevek előtt):

A fiú olvas.
Egy fiú olvas.
Ø István olvas.

c) Az igei és névszói csoport határozatlan, illetve határozott jellege között nem találunk kölcsönös összefüggést. Az alany határozott/határozatlan jellege nem befolyásolja az állítmány célirányosságát.

A következő variánsok képzelhetők el:

MONDAT	
NÉVSZÓI CSOPORT	IGEI CSOPORT
1. Határozott ALANY	Határozott célirányú ÁLLÍTMÁNY határozott TÁRGY
Péter	*olvassa* *A könyvet*
A fiú	*olvassa* *A könyvet*

2. Határozatlan ALANY	Határozott célirányú ÁLLÍTMÁNY Határozott TÁRGY
EGY fiú	*olvassa* *A könyvet*
VALAKI	*olvassa* *A könyvet*
3. Határozott ALANY	Határozatlan célirányú ÁLLÍTMÁNY Határozatlan TÁRGY
Péter	*olvas* *EGY könyvet*
A fiú	*olvas* *EGY könyvet*
4. Határozatlan ALANY	Határozatlan célirányú ÁLLÍTMÁNY Határozatlan TÁRGY
EGY fiú	*olvas* *EGY könyvet*

Az itt bemutatott modell szintaktikai keretbe ágyazott fogódzót, modellt keres/javasol az igeragozás könnyebb és biztosabb használatához. Az igei paradigmarendszer megtanulása mechanikus úton semmit sem ér, ha a nyelvet tanuló nem tudja szintaktikai szabályokhoz kötve könnyen és biztosan alkalmazni. A nyelvi sablonok mindig könnyebben elsajátíthatók/megjegyezhetők, mint az egyes grammatikai jelenségek. A beszédközpontú nyelvoktatásban, ahol a cél éppen az, hogy minimális grammatikai ismeretekkel maximális nyelvi kompetenciát alakítsunk ki, a modellálhatóság eddig is szép eredményeket hozott.

NAGY JENŐ *(Cluj-Napoca)*

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár nyelv- és művelődéstörténeti jelentősége

1. Előadásom tárgyául azt a szótárvállalkozást választottam, amely *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* címen most már idestova két évtizede forog közkézen, gazdagítja a magán- és közkönyvtárak állományát, nyújt segítséget a tudomány különböző ágaiban dolgozó kutatóknak, de a szaktudományban járatlan olvasónak is, aki úgy veheti kezébe és forgathatja, hogy nemcsak egy-egy erdélyi magyar szó múltjáról tájékozódhatik belőle, hanem a hajdani erdélyi magyar életformáról is, és a sok értékes adaléknak köszönhetően a bennük felhalmozott nyelvi szépségekben is gyönyörködhetik.

De vajon ismerjük-é ezt a monumentális művet annyira, hogy nem kellene-é, nem lehetne-é róla újból meg újból szólni, keletkezését, tartalmát, jelentőségét, megalkotójának és munkatársainak tevékenységét, a munkálatok jelenlegi helyzetét a magyar nyelvtudomány és művelődéstörténet szempontjából ismertetni és méltatni? E kérdésre — úgy gondolom — aligha lehet elutasító válasszal felelni, még a szakemberek körében sem. (Ezt bizonyítja legjobban az a tény is, hogy eddig száznál több ismertetés, értékelés jelent meg róla Romániában és külföldön a szakemberek és az iránta érdeklődők tollából.)

2. „Múltunkat a jövő érdekében kell ismertetnünk, hogy magunkat tájékoztathassuk" — írta Orbán Balázs, a Székelyföld kiváló kutatója hatalmas művében, *A Székelyföld leírásá*ban (1868—1873). A tájékozódás és eligazodás a múlt értékei közt, eme értékek megismerése és megismertetése napjainknak is egyik jelentős kulturális törekvése. Orbán Balázs a székelység múltbeli és korabeli tárgyi világát tárta fel és ismertette meg a világgal, közvetlen érintkezést keresve az anyagi világ hordozóival: a székely emberrel, házatájával, a székely vidékekkel, a rajtuk található történeti és műemlékekkel.

A múlt megismerésében a tárgyi emlékeken kívül igen fontos szerep jut a nyelvnek, hiszen egy nyelv szókincse hordozója, megszólaltatója anyagi és szellemi világunk minden megnyilvánulásának. Benne tükröződik minden nép múltja és benne él egy nemzet, egy nemzetiség. Nemzetiségi létünknek és kultúránknak ezt a hordozóját vette vizsgálat alá Szabó T. Attila akkor, amikor a 20-as évek derekán fiatal tanárként levéltári kutatómunkába kezdett, és olyan kiváló mestereket mondhatott tanítóinak mint Kelemen Lajos, Csűry Bálint és Tavaszy Sándor. A kezdetben inkább általános jellegű, főleg az erdélyi helynevekre kiterjedő gyűjtőmunka később egyre szélesebb nyelvi anyagot ölelt föl és a gyűjtés az erdélyi magyar nyelv több százados múltjának feltárására irányult, és a nyelvvel együtt az erdélyi

magyarság élete tárult fel a kutató előtt. „A magam kutatói tevékenységében — tájékoztat a szerző munkája céljáról — egy ember életének parányi keretei közé szorultan. . . egész munkásságom folyamán szinte kirekesztőleg csak olyan kérdések foglalkoztattak, amelyeknek megoldása egyben szűkebb földrajzi-nyelvi környezetem népi-társadalmi múltjának és jelenének földerítése felé is újabb meg újabb lépések megtételét jelentette. Életem javarésze a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjében telt el. A levéltárakban a múlt népi-emberi életével és belőle különlegesen éppen a nyelv történeti változásával foglalkozva naponta érintkeztem és érintkezem ma is szellemi síkon a letűnt korok nemzedékeinek végtelen sorával. Mint szeszélyes gyorsasággal kerengő forgószínpad fel-elillanó jelenségeinek egyetlen személyből álló, tetszésnyilvánításra nem kényszerülő, néma közönsége, a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékezetté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába leselkedik bele úgy, hogy körülötte eltűnik a ma, és a múlt életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek torkán elámító, veretes nyelvi gazdagságban suttog, beszél, kiált feléje a múlt. Hozzá, neki, ha van 'füle a hallásra'".

Aki ilyen líraian, ilyen melegen és szépen tud írni a sokaknak talán „avatag"-nak vagy „unalmas"-nak tűnő levéltári kutatómunkáról, az csak megszállottja és szerelmese lehet ennek a munkának. És milyen jó, hogy ilyen ember volt Szabó T. Attila! Ennek a munkaszenvedélynek és megszállottságnak, önismeretünk, nyelvünk, múltunk, egész életünk, nemzetiségi kultúránk mikéntjének, megismerésének ércnél maradandóbb monumentuma az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*.

A Tár I. kötete (A—C) 1975-ben, a II. (Cs—Elsz) 1978-ban, a III. (Elt—Felzs) 1982-ben, a IV. kötete (Fém—Ha) 1984-ben jelent a romániai nemzetiségi kiadó, a Kriterion és személy szerint ennek igazgatója, Domokos Géza érdemeként, aki a vállalkozás tudományos jelentőségét felismerve a szótörténeti tár közzétételének nem csekély gondját-terhét magára vállalta és vállalja. „Az első és második kötet megjelenése között eltelt három esztendő — írja Jakó Zsigmond szép méltatójában (Utunk 1979. 6. szám) — nem lelohasztotta, hanem felcsigázta az érdeklődést a kiadvány iránt, amelyet a szakkutatás és a nagyközönség egyaránt a legjelentősebb nemzetiségi tudományos vállalkozásnak minősít és érez". Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint néhány számadat: a kiadvány I. kötetéből belföldön 6000, a II-ból 8000, a III-ból 6700, a IV-ből 6000 példány jelent meg. Hány volt a vásárlók közül olyan, akinek szakkutatásához kellett e szótár? — kérdezzük. Körülbelül 150—200. Hova lett a többi? Mert az I. kötet már sehol sem kapható, a II-ból is csak itt-ott lehet még látni egy-egy példányt, noha ebből 2000-rel többet nyomtattak, a III. és a IV. kötet még kapható helyenként. Ez a kereslet — úgy gondoljuk — eléggé beszédes bizonyíték a kiadványhoz kapcsolódó magatartás szemléltetésére.

3. Mi volt a szerző-szerkesztő célja az erdélyi magyar nyelv szókincse történeti bemutatásával? Arra törekedett, hogy a tárban a nyelvet úgyszólván életes közelségében, mindennapos kavargásában, lendületes mozgásában, változásában mutassa be. A tár lapjait forgató tehát az alapszókincsbe tartozó szókincsréteg mellett ott találja a halódóban levő régit, az éppen születő és hamarosan elvetélődő vagy megélő, erőtől duzzadó újat, mint például a csak a XVIII. századig használt *barnasib* 'lovaspostás, hírhordó', vagy az ugyanebben a században háttérbeszoruló *cellár* 'sóhajós, sóval kereskedő' szó mellett a kérészéletű *blondin-főkötő* 'főkötőfajta', a valószínűleg alkalmi használatú *botrányélet*, vagy csak a múlt századtól tért hódító *bürokrata* szó is.

A bőkezűen adatolt szövegrészletekben eleven erővel hangzik fel a régi magyar nyelv megannyi árnyalata a fejedelmi udvari nyelvhasználat formákba csiszolt fordulatain át a közéleti iratok hivatalos, a levelek familiáris vagy a tanúvallatások szókimondó stílusáig. A tár így nyilván nem pusztán szógyűjtemény, hanem már-már történeti szöveggyűjteményt pótol, tehát nemcsak a régi nyelv szókincsének, hanem mondatépítésének, nyelvtani, hangtani jelenségeinek, sőt stílusárnyalatainak a tanulmányozását is lehetővé teszi.

A szavak teljes családjának összes képzős, megszilárdult ragos alakjainak, összetételeinek, sőt többé-kevésbé állandósult szókapcsolatainak felvétele új kezdeményezés a szótárírás gyakorlatában, és hogy igazabb megvilágításban, elevenebben állítja elénk a szó egykori nyelvi helyzetét, arról a tár forgatója minduntalan meggyőződhetik. Az *aszú* szó például mai nyelvünkben aligha mondható gyakorinak — hacsak a borászok közt nem —, ezért választékosnak is érezzük. A régiségben azonban a közönséges, mindennapi szavak közé tartozott, hiszen a tár nem kevesebb mint harmincnégy összetételét, illetve szókapcsolatát sorolja fel, például: *aszúfa, aszúgomba, aszúhal, aszúmeggy, aszúrózsa, aszúszőlőbor, aszúszőlőpohár, aszútörzsök* stb.

Azt, hogy milyen volt a magyar szókincs a nyelvújítás előtt, szintén e szótár tükrözi első ízben reálisan. Szakít ugyanis az eddigi nyelvtörténeti szótárakra (OklSz, NySz) jellemző purizmussal és a különösen a XVI—XVIII. században élő idegen (latin, német, román stb.) szókat is felsorolja, így pl. *admoneál* 'megint, figyelmeztet', *akvizitum* 'szerzemény', *dózis* 'adag', *gravámen* 'sérelem'; *bekken* 'pék', *bekkenház* 'sütőház', *grif* 'a patkó perem része, eleje'; *dzsugya* 'falusbíró', *gornyik* 'erdőkerülő, mezőpásztor', *gropa* 'gödör'; *emailíroz* 'zománcoz' stb.

4. A SzT jellege, de szerzőjének szándéka szerint sem készült kizárólagosan nyelvtudományi célkitűzéssel. A művelődés- és szokástörténet, a történeti néprajz és számos más történeti kérdéssel foglalkozó tudományág művelői vagy érdeklődői forgathatják nagy haszonnal és élvezettel.

Történeti vonatkozásban az adalékokban föllelhető részletekből széles távlatú teljességgel bontakozik ki az erdélyi magyar művelődés hatalmas és hiteles képe. Az egykori írott források milliósrendű adatainak fényében a kultúra valamennyi területe megelevenedik ódonveretű, de még mindig frissen csengő magyar nyelven. Ebből az ellenállhatatlan sodrású és bőséges „szóárból" mint forrásból a magyar művelődés bármely ága szinte vég nélkül meríthet. A levéltárak iratainak a messzi és közelebbi múltban telerótt mondatai emberi indulatokkal, törekvésekkel, jó és rossz cselekedetekkel teli eseményekké kerekednek. Hegyes-völgyes tájban, szántóföldekkel, legelőkkel, erdőkkel borított dombok közt falvak, városok kelnek életre, s bennük épületek, legkülönbözőbb mesterségeket és tevékenységeket folytató mindenféle rendű és rangú emberek az egyszerű nincstelen zsellértől és jobbágytól, a székely lófőkön és a városi polgáron át a földesúrig.

A tár idézetanyagának gazdagsága lehetővé teszi, hogy a történeti élet egy-egy területét szinte teljesen rekonstruáljuk. Nézzük például az öltözködést! A viselettörténet kutatója számára a tár kimeríthetetlen kincsesbánya, mert adalékai segítségével nemcsak a vizsgált évszázadok öltözködése, az öltözethez szükséges anyagok, kelmék, a rajtuk alkalmazott díszítés, a vele kapcsolatos eljárások és szokások, intézkedések, az egyes ruhadarabok viselésének nemzedékek és nemek szerinti megoszlása ismerhető meg, hanem fény derül azokra a bel- és külföldi gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokra is, amelyek révén az öltözethez szükséges nyersanyagot és készületet előteremtették. Megtudjuk például azt, hogy belföldi — főleg szász — ipari termék volt a kétszer ványolt fehér *aba* és általában kék vagy fekete *brassai posztó*. Ebből készült a köznép dolmánya, köntöse, köpenyege, mentéje, felsőruhája, nadrágja, süvege; brassai posztót használtak a nők kötény- és szoknyaanyagához. A külföldi posztó- és kelmefajták közül különösen az *angliai* (a *landis* és *fajlandis*) és a *boroszlói* (*baraszlai*) volt nagyon kedvelt és elterjedt, de mellettük még a következők fordultak elő: bécsi, bártfai, brünni, brüsszeli, fejérvári, iglói, sziléziai stb.

A szegényrendűek felsőruhájukhoz különösen a baraszlait és a condra- vagy darócposztót használták. A kolozsvári számadáskönyvek egyik 1582-ből való adatát idézzük: „Az két szemétbírónak, Gergelynek és Mátyásnak . . . hat hat sing baraszlait (vettünk) f.3, az két poroszlónak is hat sing baraszlait f.3". Színe szerint lehetett ez veres, sárga, zöld; ruhaanyagon kívül használták még „falravaló"-nak, padszékek letakarására, zászlóanyagnak, ruhabélés-kelmének és szoknya aljára való készületnek is.

A tehetősebbek körében viselt ünneplő ruhadarabok közt különösen az *atlasz*ból (*atlac*ként fordul elő) és a *bársony*ból készültek voltak kedveltek. Erre utal a nagyszámú *atlasz-* és *bársony-* előtagú ruhanév a tárban. Báthory Kristóf felesége Váradról rendelt „gereznát, bársonyt, kamukát, atlacot és szoknyának való abroncsos bélést". (Hogy mi volt az *abroncsos*? Azt is

megtudjuk e címszó alatt: 'csíkos vászon'. Az *atlac* pedig egy fajta selyem.) Wesselényi Kata „virágos bársonypalástot" kapott kelengyébe, „az elein nyuszt, három renddel perem rajta". Vas Judit hagyatéki leltárában viszont a fekete bársony palást „nyuszttal béllett 4 renddel az fejér ezüst perem az alján".

De tájékoztat a Tár az öltözködésre vonatkozó rendelkezésekről is. Így például Kolozsvár tanácsának 1593. évi jegyzőkönyve az *alkalmatlan* (értsd: illetlen, nem helyénvaló) viselet megzabolázásáról ezt tartalmazza: „Városul látván itt ez városban az luxust mind az férfi renden s mind főképpen az asszonyállat és leánzórenden az ruházat dolgában, ítílték őkegyelmek sokaknak rendeihöz és értékökhöz képest alkolmatlannak lenni, végezték azért őkegyelmek egész városul ezt megzabolázni." Hasonlóképpen egy másik ugyaninnen származó jegyzőkönyvi kijegyzésből az *egészgranát* szócikkben arról értesülünk, hogy az öltözethez használt anyag és a belőle készült öltözetdarab osztályhelyzet szerint különbözött. 1592-ből való a következő adalék: „Fejérvárott laktunkban, hogy Ötves Mihály inassa vala ... ideje kitelve vött volt egy gránátmentét, egész gránátot, uram meginté róla, hogy nem hozzá illendő volna az neki inas voltára".

Csak találomra ragadtuk ki az öltözködés kérdését, de nyúljunk a szélesebb értelemben vett művelődéstörténet bármelyik részéhez, ugyanilyen gazdagon ömlik az anyag. Megismerhetjük az egykori gazdálkodás eszközeit (*bivalytaliga*, *béresszekér* stb.), munkamódszerét (*aratórész*, *cementelés* stb.), a mezőgazdaságban, az iparban, a kereskedelemben tevékenykedőket, munkájukat (*apróbéres*, *aprómíves*, *béresszolga*, *árós ember* stb.), a ház és a lakás részeit, a korabeli céh, jogi, a peres élet és a hitvilág rejtelmeit. Ha csak futólag betekintünk a *boszorkány*, az *azsag*, az *átok* szócikk példamondataiba, nyomban megbizonyosodhatunk, hogy bennük egy réges-régi mitológia körvonalai tünedeznek fel. De a közgazdász is sok mindent konkrétabban értelmezhet gazdasági életünk múltjában, ha tüzetesen szemügyre veszi például az *áru* címszót és összes származékait, azt, hogy eredetileg 'alkuvás'-t, majd 'örökvásár'-t jelentett, hogy azután értelme lassan terebélyesedjék, az elvonatkoztatás útjait úgy járván be, hogy híven tükrözze a társadalmi termelésben és elosztásban bekövetkezett változásokat. A művészettörténész pedig a sokféle szép „mív"-nek a megnevezésével közvetlen közelébe kerülhet azoknak az értékes alkotásoknak, melyeket tárgyi mivoltukban ma már csak elvétve találhatunk meg múzeumaink féltve őrzött kincsei között. Az *álorca* 1573-ból való adatolása, a *báb* 1582-es előfordulása színháztörténészt és néprajzost egyaránt lázba hozhat, nem beszélve arról, hogy a technikatörténészt nemcsak a létrehozott javak megnevezése, hanem azok működését megvilágító igék és jelzők is elgondolkoztathatják és nemegyszer ámulatba ejthetik.

5. A történetiség időbeli koordinátáját Szabó T. Attila — a szótár vonatkozásában ugyancsak először — földrajzi és társadalmi nézőponttal egé-

szítette ki: adatairól nemcsak azt közli, hogy mikorról, hanem azt is, hogy honnan és kitől, milyen rendű-rangú közlőtől: jobbágytól, nemestől, sáfár-polgártól, számtartótól stb. valók. Az előző szempont az első *történeti tájszótárrá* avatja a SzT-at, amelyben az érdeklődő olyan tájszavakra is talál, mint pl. *bodon* 'bödön, faedény, kivájt fatörzs', *bolyókás* 'félkegyelmű', *cibikkel* 'sántikál', *condorol* 'tönkretesz' és még sok más, de tájékozódhatik bármely szó földrajzi elterjedtségéről az erdélyi régiségen belül. Az utóbbi szempont — az adatközlő társadalmi helyzetének feltüntetése — viszont nyelvszociológiai kérdések történeti elmélyítéséhez nyújthat kiindulást.

A SzT összehasonlíthatatlanul bővebb, gazdagabb szóanyagot hoz, mint korábbi szótáraink (NySz, OklSz) bármelyike, s az egyes szavak használatát színes, az élet egészét bemutató idézetekkel dokumentálja. De nemcsak ez a különbség régebbi szótáraink és a Tár közt. Szabó T. Attila előd-eivel szemben, nem a nyomtatásban is kiadott irodalmi alkotások szövegeiből merített, bár ilyeneket is felhasznált (Apor *Metamorphosis*át, Rettegi *Emlékirata*it, Wesselényi *Napló*ját, Bethlen Miklós *Önéletírás*át, Teleki Mihály levelezését és másokét). Forrásai a levelek, a különböző jegyzőkönyvek, peres iratok, leltárak és kimutatások, sebtében íródott följegyzések — a mindennapi élet írásos lecsapódásai. Míg a NySz a művelt emberek simára csiszolt, választékos stílusában írt alkotásainak nyelvét tükrözi, a Tár a mindennapok, a közemberek beszédnyelvét mutatja be. Azt a nyelvet, amelyen a XVI—XIX. századi nemesek egymás közt tárgyalták az ország dolgait, amelyen a polgárok a tanácsban megfogalmazták véleményüket, s amelyen a megyei jobbágy vagy a székely paraszt darabosan kifejezte magát a törvény előtt. Ez a mű elsősorban a tömegek nyelvét és műveltségét mutatja, a korábbiak az egykori magas kultúrát, azt is csak megfésülten. Megfésülten abban az értelemben is, hogy a széltében-hosszában használt idegen eredetű szavak — amint erre már fentebb utaltunk — nem kaphattak helyet az ünnepi szógyülekezetben.

Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára* a nyelvtudomány módszerével hatalmas nyelv- és művelődéstörténeti forrásanyagot adott közre.

6. A SzT alapanyagát magába foglaló milliónyi cédulát a szerző ötven év levéltári gyűjtőmunkája során, fáradhatatlan szorgalommal írta össze. A szótörténeti adalékok szótárrá szerkesztésének gondolata azonban csak az utolsó húsz esztendőben körvonalazódott benne. Ezért az első kötetet egymaga szerkesztette, és csak a román és német nyelvi értelmezéshez kapcsolt be két munkatársat: Kelemen Bélát és az előadót. Közreműködött még Sz. Csáti Éva az egészségügyi, Szabó T. E. Attila a biológiai értelmezések ellenőrzésével. Minthogy azonban az első kötet szerkesztése öt évig tartott, a szerző belátta, hogy tovább ezt a munkát egymaga nem végezheti, mert ennyi időt nem szánhat egy-egy további kötet megszerkesztésére, hiszen az

első kötet megjelenésekor ő már — ahogy maga mondta — „hetvenkedett", vagyis a hetvenedik életévébe lépett. Ezért a II. kötettől kezdve a folytonosság és az ütemes munkavégzés biztosítására szerkesztő munkatársakat vont maga köré tanítványai és kollégái közül. A II. kötet címlapján neve mellett ott áll Kósa Ferenc, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János és a magam neve, hirdetve, hogy az időszerű, nagyszabású egyéni tudományos vállalkozás magához vonzza a munkatársakat, akik remélhetőleg biztosítékai lesznek a sikeres befejezésnek. Ez a munkaközösség azóta 14 főre gyarapodott: a III. kötetet már 8 (az előbbieken kívül még Benedekné Gergely Piroska, Zsizsmanné Maksay Mária, Péntekné Dombi Erzsébet), a IV. kötetet pedig 11 szerkesztő-munkatárs (az előbbiek és Szabó Zsolt, Wagnerné Török Judit és Kürti Miklós), a gépiratban levő, kinyomtatásra váró V. szerkesztésében pedig a felsoroltakon kívül még Kányádi Sándorné, Pillichné Bodrogi Katalin és Daly Ágnes vett részt. Ez a kötet előreláthatólag a *h* betűt teljesen, az *i* és *j* betűt foglalja majd magába. Ezek szerint a mű hozzávetőlegesen 11, de inkább 12 kötetre fog rúgni, ha erő, egészség és lehetőség lesz, hogy a szerkesztő-munkaközösség tagjai Szabó T. Attilla halála után zavartalanul folytathassák munkájukat. Időközben a munkaközösség összetétele megváltozott: Vigh Károly, Kányádiné, Kürti Miklós, Wagnerné kivált belőle, Szabó György, Kis András, Kabán Annamária és Színi Karola pedig bekapcsolódott a szerkesztés munkájába. Kelemen Béla halála után Szász Lőrinc végzi a román értelmezést. Mindnyájan önzetlenül látják el feladatukat, hivatalos munkaidejükön kívül — kivéve négy nyugdíjas munkatársat, akik egyéb elfoglaltságuk mellett több időt is fordíthatnak a szerkesztésre. A szerkesztményeket Vámszer Márta ellenőrzi és a kéthetenként tartott munkaüléseken észrevételeit megbeszéli, az előadó pedig összefogja és megszervezi a munkaközösség tevékenységét.

A munkálatok jelenlegi állásáról a következőket mondhatom: az V. és a VI. kötet anyaga teljesen le van gépelve, a gépiratok gondozója, Vámszer Márta a Kriterion szerkesztőjével, Szilágyi N. Sándorral most készíti elő nyomásra az V. kötet kéziratát. A szerkesztő-munkatársak a VII. kötet anyagát szerkesztik, ez valószínűleg az *m* betűvel kezdődő címszók egy részét fogja tartalmazni.

Ezzel a néhány, vázlatszerű gondolattal igyekeztem a SzT keletkezésére, jellegére, tudományos értékére és a szerkesztésben résztvevők munkájára, a munkálatok jelenlegi állására rámutatni. Egy-egy vonással megpróbáltam a mögötte szerényen meghúzódó, egész életét a feladatnak áldozó tudós-szerző, Szabó T. Attila személyiségét megrajzolni. Szerénységére jellemző volt az, ahogy saját munkáját látta és értékelte: „Mily csekély mindaz, amit tudunk — írja egy helyen —, ahhoz képest, amit még nem tudunk, és milyen kevés az, amit elvégezhetünk, ahhoz képest, amit el kellett volna végeznünk." Ezzel az ernyedetlen kötelességtudattal és páratlan munkatelje-

sítménnyel, szeretettel dolgozott Szabó T. Attila egész életén át, hogy betetőzze egy, a nyelvtörténeti kutatásban, nemzetiségi önismeretünk gazdagításában és erősítésében eltöltött tudósi élet nagyszerű munkáját. Sajnos, hogy a magyar nyelvtudomány mérhetetlen és az erdélyi nyelv- és szótörténeti kutatás pótolhatatlan veszteségére munkálkodása csúcsteljesítményének befejezését nem érhette meg, mert 1987 márciusában, 82 éves korában eltávozott közülünk. Nagy örökséget hagyott ránk, ez bennünket arra kötelez, hogy művét tovább folytassuk és befejezzük.

NAGY L. JÁNOS *(Szeged)*

Értékek és változások Petőfi Sándor János szövegvizsgálataiban

0. Mint közismert, Petőfi Sándor János irodalmi szövegek elemzésével kezdte pályáját. Az 1990-ben megjelent *Szöveg, szövegtan, műelemzés* című OPI-kötetében (szerk. E. Benkes Zsuzsa) az utószóban Bókay Antal így ír a strukturalizmus interpretációs felfogásáról: „Rendkívül jelentős volt benne, hogy ismételhető, ellenőrizhető és rendszerszerű tudományos eljárásokat vezetett be az addig olyannyira szubjektív műelemzésbe. Másrészt abból következően, hogy a nyelvi tárgyra nagy hangsúlyt fektetett, az irodalomtudományban egyre fontosabb szerepet kezdett kapni a nyelvészet és azon belül is a szövegelmélet. A klasszikus nyelvészeti elemzésnek azonban egy lényeges hiányossága volt: bármilyen tudományosan végezték is, érvénye éppen ott ért véget, ahol a műalkotások szövegének a többi szövegtől elkülönítő jellemzői kezdődtek. . . a nyelvészeti elmélet a szövegelmélettel, pszichológiával, mesterséges intelligencia elmélettel kibővíthető, azaz a formális elmélet rendezetten magába építi a szövegobjektum meghatározó jelentőségű kontextuális elemeinek a vizsgálatát is."(221.)

1.0. A strukturalista indulásról is, elméletének, kutatásainak fejlődéséről is maga Petőfi Sándor János ír igen világos, tömör összefoglalást. (Magyar nyelven: *Szemiotikai szövegtan* 1. 127—133., szerk. Békési Imre—Petőfi S. János.)

1966-ban írt, *Művészet és kommunikáció* című tanulmányától kezdve őt útja a kotextuális és kontextuális elemzést elkülönítő szövegelmélet kidolgozására vezette. Ez a TeSWeST koncepció igen hatásosnak bizonyult, de alkotója a 80-as évektől az explikatív interpretáció érdekében növelte teóriájának interdiszciplinaritás iránti igényét. A 80-as évek közepétől a szövegek felszíni organizációjának, az explicit jelentéshordozóknak a vizsgálata vezetett el a multimediális, dominánsan verbális humán kommunikáció elméletéhez: „Több mint két évtizedes szövegnyelvészeti/szövegelméleti kutatásaim ahhoz a meggyőződéshez vezettek, hogy egy adekvát letárolás csak egy olyan elméleti keretre vonatkozóan hajtható végre, amely (a) egyfelől mind az interdiszciplináris megalapozás, mind a szemiotika és kommunikációelmélet, mind a (szemantikai-pragmatikai) jelentésinterpretáció elmélete szempontjából, (b) másfelől mind egy átfogóbb elmélet, mind az általa tartalmazott részelméletek szempontjából egyidejűleg lehet zárt és nyitott. I. . .I A textológiai kutatás aspektusait tekintve, a véleményem szerint 'átfogóbb' elméletet én a multimediális humán kommunikáció szemiotikai elméletének nevezem, az adekvát módon lehatárolható elméletet pedig a do-

minánsan verbális humán kommunikáció szemiotikai elméletének, röviden szemiotikai textológiának. A verbalitás dominanciája azt jelenti, hogy a domináns jelentéskonstitutív elemek, de azokkal tetszőleges más médiumok jelentéskonstitutív elemei is együtthat(hat)nak, mint ahogy ez a mindennapi élet kontextusában folytatott kommunikációban, a televízióban, filmen, színházban stb. történik."(128—129.)

1.1. E szuverén teóriafejlődés folyamatosan hatott nemcsak Konstanzban és Bielefeldben, hanem Magyarországon is. Előbb persze a németül és angolul tájékozódó körben, mint azt már az 1973-as irodalomtudományi konferencia (*Ismétlődés a művészetben*), az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1976-os 11. kötete, az 1978-as kaposvári szövegtani konferencia egyaránt jelzi. Az alkotóereje teljében elhunyt Kanyó Zoltán, a már 1970-től publikáló Bernáth Árpád és Csúri Károly kutatásaiban fellelhetők olyan motívumok, amelyek Petőfi Sándor János munkáinak ösztönzéséről tanúskodnak. A pécsi Andor Józsefet és Bókay Antalt az irodalomelmélet vonzotta, Horányi Özséb pedig a vizuális médium szemiotikája körében végezte elemzéseit. A felszíni organizációk didaktikai megközelítésében E. Benkes Zsuzsa emelkedik ki. A 80-as évek végén Szegeden, a Tanárképző Főiskolán indult Petőfi gondolatainak hatására is nyelvészeti fogantatású kutatás, az érdeklődő olvasó a *Szemiotikai szövegtan* című sorozat köteteiben tájékozódhatik az eredményekről. A kutató és szerkesztő tevékenységben Békési Imre és Vass László neve emelhető ki.

1.2. A tudományfejlődés elméletében igen nagy visszhangot keltett Thomas Kuhn kötete, *A tudományos forradalmak szerkezete*. (Magyarul: Gondolat, 1984.) Az utószóban Fehér Márta így ír: „Paradigmaváltáskor megváltoznak a korábbi és későbbi elméletben használt azonos kifejezések jelentései is, vagyis maga a tudományos nyelvhasználat, továbbá az ismeretalkotás és értékelés módszerei (pl. a magyarázatalkotás vagy az igazolás módja, az elmélet és a tapasztalat viszonya stb.), általában a tudományos gondolkodásmód, az érvelési eljárások."(315.) — majd: „De nem született még meg a valódi válasz Kuhn számos nyugtalanító kérdésére. Főképpen azért, mert a tudományfilozófusok még mindig önmagából akarják megérteni a tudományt. A tisztán kongnitív szférába tartozónak, a Popper-féle „harmadik világ" részének, vagy tisztán pragmatikus célokat szolgáló szellemi eszközrendszernek tekintik, amely azonban csakis önmagában hordja saját fejlődése meghatározásait, változása és mibenléte tehát immanens eszközökkel tárható fel. A tudomány azonban nem pusztán a valóság, a természet „visszatükrözésére" (leképezésére, leírására) vagy „megmunkálására" (technikai célokra) alkalmas eszköz. Több ennél. Az ember önkifejezésének egyik eszköze, a világhoz való viszonyulásának egy módja is. S mint ilyen, lényegileg történelmi-társadalmi, közösségi jellegű. Mégpedig nemcsak abban az értelemben, amit ebből Kuhn feltárt, hogy tudósközösségek produktuma, és ennyiben szociológiai tényezők hatása is kimutatható benne, ha-

nem tágabb és mélyebb értelemben is, amennyiben a tudósközösségek még nagyobb közösségekbe, társadalmakba illeszkednek."(317—318.)

2.0. Maga Thomas Kuhn enyhített korábbi nézeteinek kemény megfogalmazásain: 1974-ben írt dolgozata 1977-ben Chicagóban jelent meg, *Second thoughts on paradigms* címmel. E koncepcióban a tudományos paradigmának három összetevőjét emeli ki: a szimbolikus általánosításokat, a modelleket és a példákat. Amikor most Petőfi Sándor János szövegelméleti kutatásainak tudománytörténeti jellemzéséről esik szó, tekintsük rendre kategóriarendszerét, a modellek és a példák szerepét.

2.1. A fentebb már idézett összefoglalóban Petőfi a bielefeldi korszak végén szól a teóriájában kidolgozott szimbólumokról. A fogalmi rendszer konstituenseinek lexikonját Vass László közli a *Szemiotikai szövegtan* 1. kötetében, s kommentált ismertetésüket a téma iránt érdeklődő kollégák az idézett OPI-kiadványban is meglelik. A szimbólumok összefüggéseinek rendszere tükröződik abban a modul-sorban, amely explicit módon megfogalmazza az interpretációban releváns faktorok relációit. Az európai tudományosságnak a reneszánsz korra jellemző nyelvét, a latint választotta Petőfi a kategóriák kiválasztásakor, s ez különösen az indoeurópai nyelvcsalád latin ágában és a lexikájában közeli hatásokat mutató angol nyelvben tette lehetővé a megértést.

2.2. Kuhn így ír a modellekről: „. . .ezek látják el a tudósok csoportját a megfelelő analógiákkal, ha komolyan veszik, egy ontológiával."(298.) Tekintsük a *Szemiotikai szövegtan* 1. és az adott OPI-tanulmánykötet modelljeit! Feltűnik, hogy egyrészt a kategóriarendszer igen szemléletesen tükrözteti a kommunikáció valóságában jelen lévő hasonlóságokat és különbségeket, másrészt a Szemiotikai szövegtan 2. modellje pregnánsan bővíti a csatornák, a médiák körét. Tehát modelleken követhető a nyelvre vonatkozó ismeretek és a világra vonatkozó ismeretek elválasztásától Petőfi útja a multimedialitás figyelembevételének igényéig. Példa: a vizualitás, az akusztikum, a nyomtatás sajátos jelenléte konzekvensen terjeszti ki magának a modellnek az érvényességét. Így a teória több jelentéskonstitutív faktor analizálására válik képessé, s ezt jól szemlélteti a modell komplexitásának fejlődése.

2.3. Kuhnnál: „A példák . . . konkrét problémamegoldások, amelyeket a csoport a szokásos értelemben paradigmatikusnak tekint." (314.) A fentebb bemutatott paradigma-fejlődést szolgálhatja Örkény István egypercesének, *Az élet értelme* című szövegnek az elemzése. Ez a hely szellemének is megfelel Szegeden, a paprika hazájában.

A kétféle organizáció még csak a bekezdések tagoló funkciójára nézve kínál következtetéseket. Ha a TeSWeST Petőfi Sándor Jánosa elemzi, a kijelentések és a relációk logikai és tartalmi analízise a nyelvi és nyelven kívüli összefüggéseket írja le. (Relevánsak más faktorok is, például a hozzáférhetőségi relációk stb.) A Macerata Egyetem professzora számára a jelen-

téskonstitúcióból kiemelendő a konverzációs forma, a lehetséges világok, a kijelentések referenciakülönbségeinek stb. a problematikája.

2.3.1. A szöveg kétféle organizációban:

AZ ÉLET ÉRTELME

Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú.

Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.

Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú.

Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.

Hát akkor mi?

Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.

Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú. Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú. Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú. Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami. Hát akkor mi? Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.

A kétféle figura összevetése kínálja a leginkább kézenfekvő következtetéseket. Az ikonikus indítású bekezdések formailag szinte úgy festenek, mint a paprikakoszorúban az egyes paprikák. A bal oldalon nem pontosan ugyanolyan helyzetben látjuk a kezdő nagybetűt; ha ezeket összekötjük, nem egyenest, hanem sajátos görbét kapunk. Mintha füzérben lógna lefelé a koszorú. Némely bekezdések hasonlítanak egymáshoz, némelyek egészen különbözőek. A párhuzam tehát a paprikakoszorú és a (rövid) szöveg összevetését kínálja. Ami ebből releváns, annak a jelentéskonstitutív szerepe az elsőfokú interpretációban a paprikakoszorú és a vehiculum hasonlóságán, a másodfokú interpretációban az elsőfokú interpretátum mint vehiculum és a címben adott téma megfeleltetésén alapszik.

A narratív tényezők közül itt most célszerű szemügyre venni a paprika, a madzag és a koszorú összefüggéseit. A relációk meg is fogalmazódnak (*ebből lesz — nem lesz belőlük*; *a madzag tenné — nem a madzag teszi*).

Az egypercesek ciklusa, amelyben a szerző elhelyezte az általunk választott novellát, a *Példabeszédek* címet kapta. Ilyen módon megerősíti az olvasóban a szöveghez rendelhető szimbolikus interpretáció fontosságát. A cím betűtípusának és a szöveg betűtípusának az eltérése is erre vall.

A konverzációs formának és a referenciakülönbségeknek a jelentéskonstitúciójából csak megemlítjük a feltételes kijelentésekben lévő állító és tagadó implikációk „feleselését", a cselekvés leírásának, a leírás után következő értelmezésnek és a záró bekezdésben adott újabb kommunikációszituációnak az együttesét. Eme utóbbiak segítségével Örkény István a parabolikus jelleget teszi félreérthetetlenné. („*Ezen elgondolkozik — ügyel rá — gondolatai ne kalandozzanak — igazságoknak jöhet a nyomára*".) Ugyanezzel a zárással finom gúny is megjelenik: „*nagy igazságok*".

3. Petőfi Sándor János szövegelméletében koherenciát láthatunk. A fejlődés 25 éve alatt alapértéknek bizonyult az explicitás, a deszkriptivitás és az interszubjektivitás. A meggyőzően előadott szemiotikai interpretációs teória világos értékrendszerében egyidejűleg teszi lehetővé egyre általánosabb és egyre speciálisabb feladatok megoldását.

JEAN PERROT *(Paris)*

Aurélien Sauvageot présentateur de la linguistique hongroise aux linguistes français

1. Cet exposé résume les conclusions d'une enquête qui a porté sur un corpus limité, mais riche et significatif: il est constitué par les comptes rendus de publications hongroises donnés par A. Sauvageot au *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* depuis l'origine (essentiellement depuis 1932) jusqu'à sa retraite en 1967; antérieurement à 1932 (tome 33), les comptes rendus sont peu nombreux: un de J. Szinnyei, *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft* au tome 24 (fasc.2), quelques-uns au tome 28 (1927—28), dont celui de Z. Gombocz, *Jelentéstan*. Rentré en France pour occuper la chaire des langues finno-ougriennes inaugurée en 1931 à l'Ecole des Langues orientales, Sauvageot s'est, à partir de cette date, soucié de rendre compte annuellement de toutes les publications qui lui parvenaient et qui concernaient les langues finno-ougriennes, entre autres les publications hongroises. Ces comptes rendus ont été examinés de façon complète jusqu'au tome 56 (année 1961), plus rapidement pour les dernières années explorées. Sauvageot a poursuivi ce travail jusqu'à la fin de sa vie, c'est-à-dire pendant une vingtaine d'années encore après sa mise à la retraite.

Le volume des comptes rendus publiés est inégal d'une année à l'autre: il a été faible pendant toute une période où Sauvageot ne recevait presque rien d'une Hongrie coupée de la France par le rideau de fer. Il se plaignait, dans les comptes rendus trop peu nombreux qu'il publiait, de cette situation qui le privait des travaux des confrères hongrois, pourtant „plus actifs que jamais" (48—1952/149; cf. 50—1954/198)*. Aussi a-t-il salué les améliorations lorsqu'il s'en est produit, notamment le retour à un envoi régulier de *Magyar Nyelv* grâce, dit-il, à D.Pais (53—1957—58/24).

Cet ensemble de comptes rendus est considérable: Sauvageot mentionne, semble-t-il, toutes les publications hongroises qu'il reçoit et qui concernent la langue hongroise ou le domaine finno-ougrien, ouvrages et périodiques, et il analyse souvent avec précision tous ces travaux. Dans les années qui ont suivi la période considérée ici, l'ampleur de ces recensions n'a fait que s'accroître: au tome 78 (1983), Sauvageot n'occupe pas moins de 65 pages du fascicule 2 du *Bulletin*! Les périodiques présentés dans la période considérée ici étaient *Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Nyelvtudományi Közlemények, Magyar Nyelvjárások, Néprajz és nyelvtudomány* ainsi que, dans les premières années, *Magyarosan*, à quoi s'ajoutaient les *Acta Linguistica* de l'Académie des Sciences.

2. Les analyses de Sauvageot peuvent être caractérisées par quelques traits que laisse attendre la personnalité de leur auteur:

2.1 Il fournit un travail très sérieux: ses comptes rendus, souvent très longs, indiquent presque toujours avec précision et analysent de façon souvent approfondie le contenu des ouvrages et des périodiques.

2.2 Il manifeste un souci pédagogique à l'égard de ses lecteurs français, supposés à juste titre très ignorants du domaine finno-ougrien: Sauvageot donne assez d'indications sur les réalités linguistiques en cause pour faire comprendre ses critiques.

2.3 Il a une attitude intensément critique, poussant aussi bien la louange jusqu'à l'enthousiasme dithyrambique que la réprobation jusqu'à l'impitoyable condamnation. La critique n'est pas moins dure quand elle prend le ton de l'indulgence:„c'est certainement par suite d'une simple bévue", dit-il d'E.Moór, „qu'il affirme que les langues samoyèdes ignorent le verbe de négation" (45—1949/260).

2.4 Il donne à son exposé un tour très personnel, non seulement par le ton très alerte, souvent mordant, de ses critiques, ou par l'insertion occasionnelle d'éléments anecdotiques, mais également en développant très souvent ses propres idées à partir de la critique de celles des autres, et en soulignant volontiers au passage son apport personnel, voire son rôle de précurseur dans tel ou tel domaine, par exemple pour la prise en compte de l'eskimo par les ouralistes (37—1936/165) ou pour l'extension des rapprochements de vocabulaire à l'ensemble ouralo-altaïque: „Des travaux comme ceux de Pais et de Ligeti me donnent tous les jours davantage raison" (37—1936/157). Ses louanges ou ses critiques sont facilement l'occasion de formuler indirectement, mais sans ambages, ses propres options: „Pas de ce jargon délirant où se dissimulent tant de pensées fumeuses, pas de jongleries avec des formules abstraites" dit-il à propos du *Bevezetés a nyelvtudományba* de G. Bárczi (54—1959/35).

3. De ce vaste ensemble de textes se dégagent des jugements sur des linguistes, sur des oeuvres, sur divers aspects ou tendances de la linguistique hongroise, accompagnés de commentaires sur la difficulté des relations entre la France et la Hongrie à l'époque où la situation était effectivement difficile.

Sur les hommes, la plume alerte de Sauvageot brosse quelques portraits vigoureux et use de formules quelquefois dures, souvent plaisantes. Voici, à titre d'exemple, le portrait de G. Mészöly esquissé au début du compte rendu de ses *Ómagyar szövegek* (53—1957—58/260):

> C'est toujours avec plaisir qu'on prend en main un ouvrage signé de ce vétéran de la linguistique hongroise dont il a été également l'enfant terrible. Le linguiste de Szeged semble s'être donné malicieusement pour tâche depuis quarante ans de pourfendre avec énergie les théories émises par ses confrères aussi bien de Hongrie que d'ailleurs. Il faut reconnaître que cette

> critique implacable a souvent touché juste bien que notre auteur, doué d'une impétueuse imagination, se soit parfois laissé emporter trop loin. Si l'on ajoute que l'auteur joint à sa vaste information et à sa profonde connaissance de la langue homgroise une verve peu commune et d'indéniables qualités de style, on se fera une idée du mordant de ses attaques dont les formules à l'emporte-pièce font une lecture qui n'est pas précisément ennuyeuse.

Il sait être dur à l'égard de ceux dont il dénonce le manque de méthode (ex. 53—1958—58 /265—67) ou dont les orientations théoriques ne lui conviennent pas et qu'il appelle „ces messieurs", formule bien connue de ses auditeurs des Langues'O; parmi eux figurent par exemple les „phonologistes comme Gy. Laziczius, „disciple de Troubetzkoï et des phonologistes de Prague, dont il a épousé les outrances et le dogmatisme" (55—1960/286).

4. Quant à l'image que Sauvageot donne de la linguistique hongroise, on peut la résumer en quelques points.

4.1 Tout d'abord il souligne avec force l'importance de l'activité linguistique en Hongrie, une activité dont on ne mesure pas bien l'ampleur et l'intérêt hors de Hongrie: „L'école linguistique hongroise est en plein renouvellement. Elle produit plus qu'elle n'a jamais su le faire depuis la première guerre mondiale" écrit-il en 1957—58 (53/268), tout en constatant qu'elle a souffert de son isolement depuis longtemps pour avoir „vécu en autarcie entre les deux guerres" et coupée de l'Occident après la 2ème guerre mondiale. Sauvageot ne perd pas une occasion de rendre hommage aux grands maîtres qui ont illustré la science hongroise: D. Pais „vétéran de l'histoire de la langue hongroise" (55—1960/300), Ö.Beke „vétéran des études tchérémisses" (55—1960/292) et bien d'autres.

Il faut citer ici le beau texte (38—1977/167—168) consarcé au livre de M.Zsirai, *Finnugor rokonságunk*, „magnifique ouvrage" auquel il reproche seulement d'avoir présenté trop modestement la contribution hongroise au finno-ougrisme:

> Est-ce modestie nationale? La contribution de la science hongroise est présentée d'une manière par trop effacée. Il apparaîtra à tous ceux qui prennent conscience des voies nouvelles dans lesquelles s'engage la grammaire comparée finno-ougrienne que des chercheurs comme Gombocz et Melich, pour ne pas citer les plus jeunes, ont fait franchir un pas décisif à notre science lorsqu'ils nous ont débarrassés des entités grammaticales d'inspiration indo-européenne à travers lesquelles il devenait de plus en plus impossible de restituer le finno-ougrien commun. Melich est allé plus loin que Setälä dans l'étude de la conjugaison où il a déblayé les obstacles dressés par une conception totalement fausse de la conjugaison objective hongroise.

> De même Gombocz a su expliquer la genèse de la conjugaison hongroise par des vues historiques dont on vérifie chaque jour la justesse. Il suffit de confronter et même d'opposer la syntaxe hongroise de Gombocz à la syntaxe finnoise de Setälä pour apprécier le progrès scientifique réalisé par l'école hongroise.

Sauvageot regrette que les comparatistes nordiques, en particulier, ne tiennent pas assez compte des travaux de l'école hongroise — ni d'ailleurs de ceux de l'école française de grammaire comparée —. Mais sur ce point les linguistes hongrois ont une part de responsabilité, et d'ailleurs ils tombent eux aussi sous le coup du même reproche.

4.2 Ils sont trop enfermés dans leur sphère. D'une part ils ne facilitent pas l'accès à leurs travaux: à défaut de traductions, que d'ailleurs il réclame pour les ouvrages importants (51—1955/213), Sauvageot leur reproche de ne pas donner de résumés dans des langues étrangères de grande diffusion (45—1949/260, 54—1959/346 etc.) et il n'en est que plus porté à féliciter, en 1959, *Magyar nyelvjárások* de fournir des résumés en français et en allemand (54/342). D'autre part, il regrette la forte tendance de ses confrères hongrois (même les meilleurs maîtres, comme Melich: 36—1935/140) à se limiter aux ouvrages étrangers de langue allemande et il dénonce leur ignorance de l'école française: il s'indigne d'une présentation très réductrice de son maître Meillet, cité par G. Orbán uniquement comme slaviste (37—1936/164) et il reproche à S. Károly (55—1960/354) d'ignorer les linguistes occidentaux dans une étude où, à propos de la phrase, „les théories formulées en Occident sont passées totalement sous silence".

4.3 La philologie est le point fort de la tradition scientifique hongroise: Sauvageot ne manque pas de le souligner, qu'il s'agisse de l'histoire de la langue hongroise, de la grammaire comparée des langues finno-ougriennes, de la recherche étymologique.

Rendant compte de la monographie de G. Bárczi sur la charte de Tihany, il souligne les mérites de cette étude, „qui démontre bien que la grammaire comparée des langues finno-ougriennes a le plus grand profit à tirer des résultats obtenus par les travailleurs de l'école hongroise, qui ont infatigablement exploré le passé de leur langue et restitué un ensemble de faits dont la considération est désormais indispensable" (51—1955/173—174). Sauvageot célèbre éloquemment les grandes entreprises comme le *Magyar etymologiai szótár* de Z. Gombocz et J. Melich, véritable „encyclopédie étymologique" pleine d'une „érudition immense" (44—1947—48/219), mais salue également la publication d'un instrument de travail plus modeste, mais sûr, comme le *Magyar szófejtő szótár* de G. Bárczi, „miroir le plus complet que nous ayons du lexique hongrois actuel" (44/220).

4.4 En revanche, Sauvageot reproche à la linguistique hongroise d'avoir pendant longtemps manqué d'intérêt pour la réflexion générale en linguistique: on s'est contenté des cadres périmés d'une vieille scolastique

(53—1957—58/265), et même un linguiste aussi remarquable qu'Antal Klemm, ayant à définir la phrase et ses parties, „n'arrive pas à se dégager de l'idéologie d'H. Paul et de W. Wundt" et „se laisse égarer par un parti pris doctrinal suranné" (37—1936/162).

L'enseignement de Gombocz, à l'époque où Sauvageot le suivait à Budapest, était en avance sur l'état des esprits (55—1960/284—285):

> Les linguistes hongrois n'étaient pas préparés à recevoir un enseignement aussi abstrait. Ils ne portaient aucun intérêt aux problèmes généraux du langage. Ils étaient confinés dans l'histoire de la langue et même dans une histoire conçue presque plus philologiquement que linguistiquement. On faisait l'inventaire des formes relevées, on les classait selon des critères extérieurs. C'était l'époque où triomphait la phonétique historique... Qui donc se souciait de linguistique générale ? Les chercheurs auxquels j'avais affaire manifestaient sinon du dédain du moins de la méfiance pour tout ce qui ressemblait à une généralisation. Ils étaient tous issus d'un enseignement exclusivement philologique et manquaient des notions les plus élémentaires de cette philosophie qui est enseignée dans nos lycées. Ce n'était pas de leur faute, c'était celle de l'enseignement hongrois qui n'avait pas fait de place aux idées générales.

Les idées saussuriennes, qui avaient frappé Gombocz, n'ont pas pénétré vraiment en Hongrie, mais, écrit-il en 1960, „n'ont pu être totalement ignorées. Elles ont cheminé dans l'ombre et elles ont inspiré plus ou moins partiellement de nombreux chercheurs, parfois même à leur insu" (55/286).

A partir d'un certain moment, Sauvageot a eu la satisfaction de voir se développer en Hongrie l'intérêt pour la linguistique générale: il le souligne dans ce même texte de 1960, bien que ce soit pour fustiger I. Fodor, auteur d'une étude sur le genre dont il fait la critique sans ménagement. Mais le progrès de la linguistique générale en Hongrie s'accompagne malheureusement d'une adhésion à des courants de pensée qui hérissent Sauvageot. Il ne sera pas question ici des critiques qu'il a adressées aux générativistes, visés plutôt par les comptes rendus de la période suivante. Mais il y a d'abord, parmi les cibles favorites, le mouvement phonologiste, dominé par l'école de Troubetzkoy et auquel se relie entre autres Laziczius; en complément au jugement de Sauvageot rapporté ci-avant, il faut citer un autre texte, plus ancien (37—1936/158), où, ayant ainsi résumé la pensée de Laziczius:

> A cette occasion, il reprend une image de Bühler pour relever l'importance de la conception phonologique opposée à celle des phonéticiens. Le phonologiste est comparable au signalisateur qui a à se préoccuper de savoir d'après quelles règles s'interprètent les signaux qu'on lui envoie par le moyen d'un système de drapeaux. Le phonéticien est celui qui étudierait

> non pas la convention d'emploi des signaux mais la matière constituant les drapeaux (hampe, tissu, matière colorante, etc.).

il lui donne un bon conseil:

> A cela, je me permettrai de faire observer à M. Laziczius qu'il ferait bien d'aller servir quelques semaines dans la marine. Il y découvrirait l'importance capitale des matériaux dont sont constitués les instruments de signalisation. Il y verrait que si une substance ne donne pas suffisamment de garantie de visibilité à distance par certains temps ou certains éclairages, on est conduit à modifier pour cela la forme et même la signification des signaux. En linguistique, nous dirons que lorsqu'un son ne rend pas suffisamment, il oblige à transformer tous les systèmes où il joue un rôle significatif. C'est bien un peu ce qu'avait enseigné une certaine phonétique.

Il faut d'ailleurs reconnaître que, campé sur des positions personnelles très fermes, Sauvageot a la condamnation facile et péremptoire, à partir d'affirmations sans nuances comme celle qu'il oppose à A. Klemm: „Une définition de la phrase est sans aucun intérêt du point de vue de la syntaxe" (37—1936/162).

Sauvageot proteste plus d'une fois contre l'adhésion hâtive de certains linguistes hongrois à des „lois internes de l'évolution linguistique", illustrée par une étude de L. Deme à laquelle il s'en prend (51—1955/201—203; même critique adressée à G. Bárczi 54—1959/33—34) pour rejeter l'idée que le „progrès" est la tendance fondamentale de l'évolution de la langue et que"le fondement de cette tendance au progrès est dans le progrès même accompli par la société ou la collectivité qui se sert de la langue". Et Sauvageot s'attaque aux bases plus ou moins marxistes de ces vues, encore qu'il soit, sur la philosophie officielle de l'époque dans le monde communiste, d'une grande discrétion, en raison de son appartenance personelle à la gauche socialiste. Dans le même compte rendu, il poursuit:

> L'auteur prononce le mot «dialectique» (p. 34) et s'imagine sans doute que cette formule magique explique ce qui se passe. Or, comme chez beaucoup de théoriciens qui se veulent marxistes, rien ne sort de ce terme, du moins rien de consistant. Il y a en effet une dialectique de l'évolution de la langue, mais il faut la chercher là où elle se trouve: dans le fonctionnement mème de la langue, fonctionnement qui dépend d'abord et avant tout des opérations psycho-physiologiques situées dans l'individu et non dans la société. Aprés un demi-siècle de spéculations diverses sur la liaison qui existe entre la société et la langue, force est de constater qu'aucune interprétation sociologique des faits de langue ne rend compte de l'évolution interne de la langue.

Autre objet d'attaque: les reconstructions de caractère général pratiquées par des linguistes épris de „glottogonie", qu'il sermonne même si ce

sont des savants qu'il estime, comme I. Sebestyén—Németh, qu'il surprend (53—1957—58/237) „payant à son tour son tribut à la mode de la glottogonie...". Il écarte vigoureusement toutes les affirmations selon lesquelles l'ouralien commun n'avait pas de phrases organisées, mais seulement des mots isolés, sans flexion, sans distinction du nom et du verbe etc. (55—1960/288—290).

4.5. Un point faible de la production linguistique en Hongrie longtemps déploré par Sauvageot a été l'absence d'atlas linguistique: „Quand nos confrères hongrois se décideront-ils?" écrit-il en 1936 (37/163); et l'année suivante (38/21): „Ici même, nous avons exprimé à plusieurs reprises le regret de constater que la linguistique hongroise, qui s'est acquis dans tant de domaines d'impérissables titres à la reconnaissance du monde savant, semble se soucier trop peu de l'étude des parlers populaires hongrois". Aussi est-il heureux de saluer, après la 2ème guerre mondiale (avec un certain retard, indépendant de sa volonté, trois volumes ayant déjà paru), la naissance de *Nyelvjárások*, nouvelle collection à laquelle il souhaite de progresser à un rythme rapide (53—1957—58/267). Ce n'est qu'après 1967 qu'il aura la satisfaction de rendre compte du premier tome de l'Atlas linguistique de Hongrie, „réussite peu commune", „véritable monument", „immense performance" (65—1970/239—241).

4.6. Auteur dans les années 30 d'un grand dictionnaire français, Sauvageot se trouvait dans une position délicate pour rendre compte de l'autre grand dictionnaire bilingue, réalisé par A. Eckhardt. Du volume hongrois—français, paru en 1958, il n'a parlé qu'en commentant (55—1960/308—311) un compte rendu publié par L. Gáldi (et en précisant qu'il n'avait pas lui-même reçu l'ouvrage). S'il reproche alors à Gáldi certaines de ses critiques, il s'en empare cependant pour introduire, à propos des exemples cités et des observations de Gáldi, sa critique personnelle, qu'on sent vive — et qui est d'ailleurs tout à fait justifiée —:

> Tant des exemples cités que des additions ou corrections proposées il résulte que les théoriciens hongrois semblent faire vraiment trop bon marché des différences de style dans le rendu des mots d'une langue à l'autre. Comme le dictionnaire hongrois—français sert trop souvent à «faire du thème», c'est-à-dire à guider des usagers hongrois qui veulent traduire du hongrois en français, c'est leur rendre un bien mauvais service que de leur livrer des équivalents douteux, voire souvent même ridicules. Une fois de plus, on regrettera qu'un dictionnaire bilingue n'ait pas été rédigé en collaboration à la fois à Budapest et à Paris. Nous disons bien à Paris, car les informateurs français qui se trouvaient d'occasion à Budapest ne paraissent pas avoir possédé les qualifications nécessaires pour assurer une collaboration efficace. Il fallait remplir deux conditions évidemment assez difficiles à associer : savoir le hongrois d'une manière approfondie et posséder la connaissance littéraire du français.

Un peu plus tard, en 1962, Sauvageot a rendu compte (57/250—254) de la 2e édition du volume français—hongrois de ce dictionnaire d'A. Eckhardt; il loue le „bel aspect" de la reliure, regrette la grisaille du papier, mais surtout constate beaucoup de défauts dans le contenu: prononciation non indiquée ou mal notée, recherche dérisoire de l'exhaustivité amenant l'auteur à „faire flèche de tout bois" (sans éviter pour autant les lacunes!), exemples français déformés, traductions hongroises souvent inexactes, différences stylistiques négligées. Au total, un „produit hybride", qui tient du dictionnaire et de l'encyclopédie, et une accumulation de bévues cocasses. Et puis Sauvageot se sent pillé par un auteur qui „ne se serait pas déshonoré en mentionnant ses prédécesseurs": Eckhardt aurait mieux fait de suivre l'exemple de Sauvageot, qui avait fait appel aux avis autorisés d'un „linguiste renommé", J. Balassa, et d'un „écrivain de talent", M. Benedek; on sentirait moins dans ce dictionnaire le „manque" d'une „connaissance vraiment approfondie du français".

4.7. Il reste un aspect de l'activité linguistique hongroise qui a particulièrement retenu l'attention de Sauvageot: le souci de ce que lui-même a appelé, à propos du français, la „régulation" de la langue. Il souligne l'importance du problème de la politique linguistique pour la communauté hongroise, en montrant que les effets d'un bilinguisme très agissant vont très loin et incluent les emprunts structuraux dangereux pour l'identité du système. Ainsi la germanisation de la langue nationale ne s'est pas limitée à des calques lexicaux dont „les journaux fourmillent", écrit-il en 1935, et contre lesquels les linguistes ont raison de s'insurger. A travers les locutions calquées, „les ravages qu'exerce dans la phraséologie hongroise l'imitation plus ou moins servile de tournures allemandes" affectent les structures et altèrent le système: ainsi quand *két hét előtt* prend la place de *két héttel előtt* ou de *két hete* (36—1935/133).

Or, à la veille de la 2ème guerre mondiale, époque où il constate cette „crise du hongrois", Sauvageot, à l'occasion de ses comptes rendus de *Magyarosan*, émet un jugement sévère sur la situation hongroise, caractérisée par „un manque de culture littéraire" en raison des insuffisances de l'enseignement (38—1937/162—164):

> Mais ce qui est plus grave que tout, c'est que ceux-là mêmes qui s'instituent les censeurs de ces écrivains ne sont pas non plus exempts de reproche et montrent par l'excès déplacé de leur critique leur connaissance insuffisante de la langue littéraire. On reproche à tel écrivain tel tour qui est parfaitement licite ou bien l'on évente dans une locution un calque allemand qui n'a jamais existé. En bref, c'est la confusion totale.
>
> Cette confusion provient d'un manque de culture littéraire. Comme nous l'avons signalé à plusieurs reprises, l'enseignement du hongrois dans les

> lycées de Hongrie est tout à fait insuffisant. Les textes sont lus mais peu expliqués et si la partie grammaticale et historique de l'enseignement est généralement correcte, la stylistique brille par son absence.

Et il regrette qu'a cette époque le public hongrois ne dispose pas d'un dictionnaire général comparable au Littré, ni d'une véritable grammaire du bon usage qui puisse guider sérieusement le mouvement puriste:

> Sans doute me répondra-t-on qu'il suffit d'ouïr le parler populaire, en particulier dans la province hongroise. A cela il est aisé de répliquer que c'est la capitale qui est le foyer de la civilisation et qu'une langue est essentiellement le moyen d'expression d'une civilisation. Le problème du purisme hongrois ne consiste pas à amener les citadins cultivés à parler comme les paysans mais bien à permettre aux citadins de s'exprimer correctement dans une langue capable d'exprimer toute leur civilisation. Pour cela, il faut avoir une règle du „bon usage" et cette règle ne saurait uniquement se faire valoir par les critiques plus ou moins fondées de quelques puristes, si grand que soit leur zèle et si louables que puissent être leurs intentions.

Aussi le voit-on saluer, beaucoup plus tard, les efforts faits en Hongrie en faveur du perfectionnement de la langue, sous l'égide de l'Académie des Sciences. En 1959, analysant le *Magyar Nyelvőr*,il voit dans ces efforts un modèle à suivre (54/342):

> Ce n'est pas sans envie ni mélancolie que le linguiste français feuillette ces pages denses où se succèdent tant d'études diverses sur la langue hongroise, ses patois, sa littérature, son histoire, son usage, son étymologie, etc. Et les notes publiées par la «Commission de perfectionnement de la langue», formée au sein de l'Académie des Sciences de Hongrie, ne sont pas les moins intéressantes.
>
> On aimerait lire sur le français, notre langue française, des études aussi fouillées.

sentiment qu'il réaffirme deux ans plus tard (56—1961/274):

> Pour terminer signalons le compte rendu qui a été donné des travaux de la conférence réunie à Pécs du 2 au 4 octobre 1959 pour coordonner les travaux de perfectionnement de la langue hongroise. On fera bien de prendre connaissance des résolutions auxquelles elle a abouti. Les linguistes français se désintéressent vraiment par trop des problèmes de linguistique appliquéc. On croirait qu'ils en sont encore au temps où la science se devait d'être exclusivement théorique. Comme si l'on dérogeait en étudiant des solutions pratiques pour des problèmes concrets. Aprés les Finlandais, les Allemands, les Estoniens, les Russes et tant d'autres, les Hongrois, qui ont été des pionniers dans ce sens, se remettent à la tâche pour reprendre en main les destins de leur langue maternelle. Il sera intéressant de suivre leurs efforts.

5. Pour terminer sur un mode plus anecdotique et sur une citation très caractéristique du personnage, il faut citer ce regard rétrospectif sur la linguistique hongroise publié en 1960 (55/284) et évoquant la situation de l'entre-deux-guerres:

> Quand j'ai débarqué un matin de novembre 1923 à Budapest, j'étais loin de me douter que les linguistes dont j'allais faire la connaissance avaient tout juste entendu mentionner le nom de Ferdinand de Saussure. Au cours des nombreuses et longues conversations que j'eus avec beaucoup d'entre eux dès les premières semaines de mon séjour en Hongrie, je pus me rendre compte que la linguistique générale en était restée pour eux à ce qu'enseignaient H. Paul et W. Wundt. C'est ce qu'ils appelaient «positivisme». Tout au plus y avait-il quelques novateurs en mal de découvertes qui louchaient du côté de Karl Vossler et répandaient ses idées. Encore convient-il d'ajouter qu'ils étaient plutôt mal vus.
>
> C'est en décembre 1923 que j'ai eu pour la première fois une discussion avec mon maître hongrois, le très regretté Zoltán Gombocz, au sujet de Ferdinand de Saussure. Il ne l'avait pas lu et je lui ai alors prêté mon propre exemplaire du *Cours de linguistique générale*... Il est donc loisible de dire que ce malheureux exemplaire prêté à Gombocz a été à l'origine de la connaissance que les linguistes hongrois ont eue de Saussure.

Le développement de la linguistique hongroise après la 2ème guerre mondiale a souvent, on l'a vu, été salué avec éloquence par Sauvageot; la dureté de cette évocation du passé a donc été, au fil des années, corrigée par des jugements très positifs, même s'ils comportent encore, précisément à propos des travaux de linguistique générale, de dures critiques. Critique et regret se mêlent dans ce sentiment d'occasion manquée que lui inspire la grammaire descriptive du hongrois publiée en deux volumes,en 1961 et 1962, par l'Académie des Sciences et dont il rend compte de façon relativement brève (57—1962/246—250 et 59—1964/271—272), signe de son désenchantement. L'ouvrage est à ses yeux riche d'informations, mais décevant dans sa conception et dans son approche des structures: „une sorte de grammaire générale à partir de laquelle sont considérés et interprétés les faits proprement hongrois", de nombreuses redites, des indications statistiques douteuses, une syntaxe dépourvue de charpente et décousue, une bibliographie très incomplète et trop exclusivement hongroise. Et Sauvageot de regretter que les auteurs de ce monument non dépourvu d'intérêt, mais au total manqué, n'aient pas su s'inspirer de l'enseignement de Z. Gombocz, son maître vénéré.

Car s'il est une figure qui se détache nettement dans ce tableau de la linguistique hongroise que nous apportent les comptes rendus de Sauvageot, c'est bien celle de Zoltán Gombocz, à qui il sait qu'il doit beaucoup. Il avait été profondément marqué par son enseignement, dont il tenait à souligner l'originalité, voyant en lui une sorte de Saussure méconnu: „Gom-

bocz a seulement infléchi sa pensée au contact de celle de Saussure, mais il a poursuivi par ailleurs ses propres réflexions" (55—1960/285). Sauvageot a toujours voué un véritable culte à Gombocz: ses auditeurs de la rue de Lille peuvent en porter témoignage, et chacun sent la qualité à la fois intellectuelle et affective de la relation qui l'attachait au linguiste hongrois dans ces lignes tirées du même texte de 1960 (55/285):

> Zoltán Gombocz a été quelque temps le seul à faire exception. Son immense culture l'inclinait à examiner les choses en grand. Il avait en outre le génie de la simplification. Melich avait coutume de dire que lorsqu'une idée traversait Gombocz, elle devenait claire. Mais cette clarté n'était pas honorée comme il aurait fallu. On lui en voulait de ce qu'on n'était pas loin d'appeler son «matérialisme», imputation qui n'était pas sans danger à cette époque en Hongrie. C'est pour cette raison que j'ai eu la chance de jouer aux yeux de Gombocz le rôle de ce qu'on pourrait appeler «l'interlocuteur valable». J'ai donc été souvent le dépositaire de ses confidences.

* Les références seront données comme suit: tome-année/page(s). Les comptes rendus constituent depuis le tome 42(1942—1945) le fascicule 2 du volume annuel du *Bulletin*.

PETŐFI S. JÁNOS *(Macerata)*

Megjegyzések a szemiotikai textológia általam kidolgozott koncepciójához

Engedjék meg, hogy az itt elhangzott előadásokban érintett egy-két kérdéshez néhány megjegyzést fűzzek.

0. Mindenekelőtt azt szeretném kifejezésre juttatni, hogy nagy megtiszteltetésnek veszem e szekció létrehozását, és egyben köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik ebben közreműködtek.

1. Máté Jakab munkásságommal foglalkozó előadásával kapcsolatban egy a tudományok történetében soha figyelmen kívül nem hagyható tényre szeretném a figyelmet felhívni: egy-egy új diszciplína születésére általában meg kell érnie az időnek. Nem kívánván túl szerény lenni, de szerénytelen sem, hangsúlyozni szeretném, hogy tudatában vagyok annak, hogy kedvezőtlen körülményeim *kedvező időben* — és a számomra, valamint a születőben lévő diszciplína számára *kedvező módon* — juttattak a szövegtan utóbbi évtizedekben működő formálói közé. Enélkül a kedvező idő és kedvező mód nélkül minden törekvésem eredménytelen maradt volna.

2. Mielőtt egy-két tartalmi kérdést érintenék, előre elnézést szeretnék kérni azért, hogy a Békési Imre mikrotextuális és a Vass László makrotextuális problémákat tárgyaló előadásai között húzódó textológiai ív konkrét problémáit kommentár nélkül hagyva, csupán tudományelméleti kérdésekkel foglalkozom. Az adott kontextusban fontosabbnak tartom, hogy ezekre reagáljak.

2.1. Az első ilyen kérdés a *paradigma* kérdése. Mellőzve itt az alapkérdést, hogy mi tekinthető (mi tekintendő) paradigmának, a szemiotikai textológiával kapcsolatban — és általános szinten — a következőt szeretném hangsúlyozni: a szövegtant nem egy a hangtan—szótan—mondattan sorába 'következő láncszem'-ként illeszkedő 'tan'-nak tekintem, hanem egy olyan alapul szolgáló tannak, amelynek keretében mind a hangtan—szótan—mondattan, mind a stilisztika és a szöveg(kommunikátum)-tipológia kérdéseit és felépítését újra kell gondolni. (A 'szövegtan' terminus alkalmazásának az a hátránya, hogy ezt az aspektust nem juttatja kellőképpen kifejezésre.) — A paradigmával kapcsolatos valamennyi tudományelméleti kérdést a szövegtan vonatkozásában ebből a perspektívából kell elemezni.

2.2. Ami a szövegkutatással kapcsolatban alkalmazható (alkalmazandó) *tudományelméletet* illeti, azzal kapcsolatban fel szeretném hívni a figyelmet Kertész András debreceni kolléga munkásságára, aki egy moduláris tudományelmélet kidolgozásán fáradozik. Ennek a tudományelméletnek — igen nagy fokú leegyszerűsítéssel — az a lényege, hogy egyrészt nem egy szaktudományok 'felett' álló elmélet, hanem azokkal azonos szinten helyezkedik

el; másrészt, hogy lehetőséget ad a 'multidiszciplináris' tudományok véleményem szerint az eddigieknél kielégítőbb eredményt ígérő kezelésére, amennyiben nem tételezi fel a szóban forgó multidiszciplináris tudományban szerepet játszó résztudományok azonos metodológiai státusát. Azt hiszem, fölösleges hangsúlyozni, hogy ez utóbbi szempont milyen fontossággal bír a szövegtan komplexitása vonatkozásában.

2.3. Saját '*szemiotikai textológiai*' koncepcióm — Kertész 'modul' terminusát használva — egy *többszörös modularitású elméleti koncepció*. Ez röviden azt jelenti, hogy globális bázisában önálló modulokként helyezhetők el mindazok az elméletek (tudás- és hipotézisrendszerek), amelyek egy multimediális de dominánsan verbális kommunikátum mediális komponenseinek (valamint e komponensek szerves egységének) elemzésére és leírására szolgálnak, másrészt az elemzés és leírás egyes lépéseinek végrehajtására a globális modul elemeiből minden alkalommal a szóban forgó lépés által megkívánt összetételű, terjedelmű és mélységű lokális modulok hozhatók létre. A koncepciónak ez a jellege lehetővé teszi, hogy egyrészt a globális bázis valamennyi moduljával szemben az arra a modulra adekvátan alkalmazható explicitség követelményét lehessen érvényesíteni, másrészt, hogy a lokális modulok ne tételezzék fel (és ne kívánják meg) a figyelembe veendő teóriák alkalmazásának 'merev' sorrendjét — mondjuk a fonológiától az extensionális szemantikáig. Számomra mindez azt is jelenti, hogy a különböző aspektusokra vonatkozóan különböző explicitségi (és formalizálhatósági) fokra törekedhetek, anélkül, hogy ez a koncepció egységét zavarná.

2.4. Ami a '*modell*' és '*modellálás*' terminusok használatát illeti, az a véleményem, hogy egy szemiotikai textológiai elméletnek lehetőséget kell nyújtania mind a természetes, mind a professzionális befogadási folyamat (teoretikus) modellálására, éspedig különféle ismeret- és hipotézisrendszerek (modellek) figyelembe vételével. Más szóval a jelentéskonstitutív interpretáció mind szerző-, mind szöveg-, mind befogadócentrikus tárgyalására. Ezzel a különbségtevéssel kapcsolatban azonban mindjárt meg szeretném jegyezni a következőket: a 'befogadó' lényegében egyik típusból se küszöbölhető ki, mert a 'szerzőcentrikus' interpretáció pontosabban azt jelenti, hogy úgy szerzőcentrikus, ahogy az interpretátor a szerzőt feltételezi (ismeretei alapján 'elképzeli'), s hasonlóképpen a 'szövegcentrikus' interpretációnál — amennyiben ilyen valóban feltételezhető — azok a tudás- és hipotézisrendszerek játszanak döntő szerepet, amiket az interpretátor alkalmaz.

2.5. S ami végül a *teoretikus modellálás adekvátságát* illeti, az a véleményem, hogy azzal kapcsolatban csupán 'eredmény adekvátság'-ról célszerű beszélni. Ennek értelmében a teoretikus modellálás akkor adekvát, ha jó közelítéssel ugyanazokhoz az eredményekhez vezet, mint a modellált természetes vagy professzionális befogadási folyamat. Ez az adekvátsági kritié-

rium nem tételezi fel, hogy a modellálás folyamata is jó közelítése legyen a modellált folyamatnak — amiről egyébként kielégítő információkkal sohase rendelkezünk.

3. Befejezésül két — a textológusok által felhasznált és a textológusok által létrehozott *ismeretek*re vonatkozó — megjegyzés.

3.1. Ami egy textológus ismereteinek lehetséges *forrásai*t illeti, azokról a következőket mondhatjuk: közvetlen forrásul szolgálhatnak magának a textológusnak, vagy bármely más befogadónak (interpretátornak) interpretatív tapasztalatai. Ezekkel kapcsolatban külön is hangsúlyozni szeretném, hogy az olyan típusú kreatív megközelítésnek, amiről itt Benkes Zsuzsa számolt be, nemcsak pedagógiai, hanem elméletileg is értékesíthető textológiai eredményei is vannak. Közvetett forrásként pedig rendelkezésre áll az az egyre tetemesebb mennyiségű szakirodalom, amit az eddigi szövegkutatás létrehozott. Ennek feldolgozása a textológusok minden eddiginél nagyobb mértékű kooperációját kívánja meg!

3.2. A textológusok által *létrehozott* szövegtani ismeretekkel kapcsolatban az alapvető kérdés az ismeretek *általános*nak mondható jellege (más szóval az eredmények általánosíthatósága). Anélkül, hogy részletesebb fejtegetésekbe bocsátkoznék, azt hiszem, könnyen belátható, hogy a mikrotextuális kutatás (grammatikai ismeretekhez közelállónak mondható) eredményei általánosabbnak (könnyebben általánosíthatónak) tekinthetők, mint a makrotextuális kutatáséi, különösképpen pedig a szimbolikus interpretációt érintő kutatáséi. Ez utóbbi ismeretek feltárása és rendszerezése ezért nagyobb erőfeszítést és nagyobb körültekintést igényel.

T. SOMOGYI MAGDA *(Budapest)*

A Magyarországon tanuló külföldi műszaki egyetemisták kapcsolata a magyar kultúrával

Általában is érdekes lehet a magyarországi felsőoktatási intézményekben tanuló külföldi diákok viszonyulása a magyar kultúrához, egyáltalán a jelenlegi magyar társadalomhoz. Az egész problémakör vizsgálata azonban meghaladja a mostani előadás kereteit. Bár vannak információim a témával kapcsolatban az ország különböző főiskoláinak és egyetemeinek hallgatóiról is, én a jelentős hányadukat alkotó műszaki pályára készülőknek — ezen belül is a Budapesti Műszaki Egyetem (BME) diákjainak — a gondjait ismerem közelebbről, így elsősorban az ő helyzetükkel foglalkozom.

Az első kérdés, ami joggal felmerülhet, szükségük van-e a külföldről érkező műszaki egyetemistáknak magyar kultúrára? Mivel a többi kérdés ennek az elsőnek a függvénye, mindenekelőtt erre volna jó feleletet kapni. Mint látni fogjuk, ez nem is olyan egyszerű.

A hasonló szakmai érdeklődés, az azonos cél — vagyis a magyar mérnöki diploma — azt feltételezi, hogy ezek a diákok nagyjából homogén közösséget alkotnak. Ez korántsincs így. Ez idő szerint évfolyamonként 200—300 külföldi tanul a BME-n, akik nemcsak nemzetiségük, anyanyelvük, iskolázottságuk tekintetében különbözhetnek egymástól, hanem az oktatás szervezetében elfoglalt helyük, az egyetemen belüli helyzetük alapján is. Ugyanis egy részük ösztöndíjas, a többiek pedig önköltséges alapon fedezik taníttatásuk költségeit. Nagyon nagy különbséget jelent az is, hogy a magyar, vagy a néhány éve folyó angol nyelvű képzés keretében tanulnak-e.

Már ennyiből is világosan látszik, hogy a fő kérdésre nem lehet egységes választ adni, annak ellenére, hogy az említett kisebb csoportok helyzete, szempontjai között vannak érintkezési pontok, nem ritkán felületek is.

Mint már említettem, valamennyien azzal a céllal érkeztek, hogy mérnöki diplomát szerezzenek. Ehhez elsősorban a megfelelő szakmai ismeretek elsajátítását kell biztosítani számukra. Először is arra van szükség, hogy bizonyos — általában egy éves — előkészítésben vegyenek részt, hogy el tudják kezdeni tényleges egyetemi tanulmányaikat. Az előkészítésnek jelenleg több formája is létezik, egymással párhuzamosan. Ezek közül sokáig az egyetlen, majd a legfontosabb, napjainkra viszont részarányát tekintve csökkenő jelentőségű az 1950-es évek közepétől létező budapesti Nemzetközi Előkészítő Intézetben (NEI) folyó oktatás, amelyben a világ minden tájáról érkező, döntő többségükben ösztöndíjas hallgatók részesültek, illetve részesülnek ma is. Nekik olyan felkészültségre volt/van

szükségük, hogy egy év után képesek legyenek a magyar hallgatókkal együtt tanulni a főiskolákon, egyetemeken. Mindehhez nemcsak magyarul kell tudniuk megfelelő szinten, hanem ismerniük kell az alapvető fontosságú szakkifejezések magyar megfelelőjét. Ezek megtanítása mellett nem kis gond a különböző iskolázottságú külföldi tanulók tudásszintjének összehangolása az egyetemre kerülő magyar diákokéval.

E munka eredménye, hogy az elmúlt három és fél évtizedben sok-sok vietnami, koreai, kambodzsai, szíriai, etiópiai, líbiai, nigériai, ghanai, kongói, algériai, kubai, nicaraguai, perui, lengyel, bolgár, NDK-beli (hogy csak a legnagyobb számban képviselt nemzeteket említsem) végezte mérnöki tanulmányait Magyarországon, különböző nemzet- és államközi megállapodások, szerződések értelmében. Most is körülbelül félezer így felkészített hallgatója van a BME-nek.

Néhány éve a BME is szervez előkészítő tanfolyamot kimondottan műszaki pályára készülő önköltséges hallgatóknak. Ennek időtartama is egy év. A diákok többsége az angol nyelvű képzésre készül fel. Itt az előkészítő szinthez is követelmény az angol nyelv ismerete. A magyar nyelvű előkészítő 0 nyelvtudásról indul, felépítése, tananyaga sokban hasonlít a NEI-ben folyó oktatáshoz, de sokban el is tér tőle. Alapvető különbséget jelent a NEI diákjaihoz képest, hogy az egyetemi előkészítő hallgatói nem közösen, kollégiumban, hanem egyéni szállásokon laknak, tanulnak az egyetemi órák idején kívül.

Minden évben akad néhány olyan, többségében nyugat-európai hallgató, akit rokoni, érzelmi szálak fűznek Magyarországhoz, és jobbára családja ösztönzésére jön hozzánk tanulni, többsége önköltségesként. Az utóbbi időben számuk egyre növekszik. Nyelvi, szakmai felkészültségük egyénenként nagyon különböző lehet — ha beszélni tudnak is magyarul, írni gyakran nem, vagy csak alig. A szaknyelvet általában nem ismerik, így mindenkinél külön kell eldönteni, hogy milyen fokú előtanulmányokra van szüksége ahhoz, hogy teljes jogú és értékű egyetemi polgár lehessen.

Merőben más a szomszédos országokból egyre nagyobb létszámban érkező magyar nyelvű hallgatók elbírálása. Nekik természetesen nem kell előkészítőt végezniük. Ha magyar középiskolában érettségiztek, a szaknyelvi problémák sem jelentkeznek, ha azonban a szaktárgyakat hazájuk nyelvén tanulták, akkor jelentős többletmunkával kell számolniuk az első években. Ehhez azonban módjuk van igénybe venni az egyetem magyartanárainak segítségét.

A BME külföldi hallgatói számára a magyar nyelv tanulása az első évfolyamon heti 6, a másodikon heti 3 órában kötelező. A második év végén szigorlati vizsgát kell tenniük. Enélkül nem folytathatják tanulmányaikat. Felmentést a magyar érettségi bizonyítvány, vagy a magyar nyelv megfelelő ismeretét tanúsító vizsga jelenthet. A magyar nyelv — célirányosan a műszaki szaknyelv — oktatását az 1960-as évek végén erre a célra létrehozott

Magyar nyelvi csoport végzi. Ezeken a magyarórákon együtt tanulnak a különböző előkészítőkön részt vett diákok, akik ráadásul különböző nemzetiségűek. Magyar nyelvi ismereteik közel azonosnak tekinthetők, de a hazulról magukkal hozott kultúrák különbözősége nem tűnik el egy év alatt. Ez a különbség nagyon jelentős szerepet játszik az érdeklődés, a nyitottság mértékének tekintetében. Ezzel minden esetben tisztában kell lennünk, ha arra keressük a választ, van-e szükségük magyar kultúrára a magyarul adott szakmai ismereteken túl.

A nyelvtanítás — főleg egy bizonyos szint fölött — nehezen képzelhető el a vele összeforrott kultúra terjesztése, megismertetése nélkül. Mindez nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy valaki nem beszélheti egy olyan ország nyelvét, amelynek kultúráját nem, vagy csak alig ismeri. Ám a valódi kommunikációt már jelentékenyen akadályozhatja, vagy legalábbis korlátozhatja ez a hiány. Különösen igaz ez akkor, ha valaki 5—6 évet tölt el egy adott országban, mint a külföldi egyetemisták általában. Ezt többségükben ők maguk is felismerik, különösen azok, akik a NEI viszonylagos zártságából kerülnek ki. A saját maguk alkotta zárt közösséget nálunk is megőrző arabok zömének esetében viszont úgy tűnik, alig hat rájuk a magyar környezet, ez előmenetelükön is meglátszik.

Ha végeredményben beláttuk, hogy igenis szükséges a magyar kultúra bizonyos mértékű ismerete a magyarul tanuló külföldi diák számára ahhoz, hogy szakmáját minél magasabb szinten sajátítsa el, akkor már csak azt kell eldöntenünk, hogy a rendkívül tágan értelmezhető kultúrából mit és mennyit sorolunk abba a körbe, aminek megismertetése alapvető. Világosan kell látnunk, hogy sokan Magyarországra kerülésükig csak nagyon keveset hallottak a magyarságról. Másokkal viszont közös történelmi sorsfordulók fűznek össze. Tapasztalati tény, hogy az európai iskolázottságúak a világ minden táján hamarabb el tudják fogadni a magyar szokásokat, gondolatvilágot. De a nemcsak földrajzilag, hanem kultúrtörténeti, vallási szempontból is távoli nemzetek fiainak idegenségérzete sokkal nehezebben oldható fel, valószínűleg bizonyos ellenállás is tapasztalható eleinte a részükről, amikor a magyar szellemiséget, mentalitást akarjuk velük megismertetni. Mindenkinél meg kell találni a megfelelő motivációt. Nem várhatjuk el, hogy bárkit is „csak úgy" érdekeljen a magyarság.

Egyre kevesebb az olyan ember a magyarok között is, aki ráér azzal foglalkozni — hacsak nem a szakterülete —, hogy ki volt ez vagy az a tudós, író, zeneszerző, netán politikus. Megismerésük révén azonban jelentősen bővül a látóköre, addig érthetetlen dolgok maguktól értetődővé válnak. Ha ezt valaki felismeri, akkor nem kérdés többé, hogy szüksége van-e azon ország kultúrájának az ismeretére, amelyikben hosszabb ideig él, esetünkben Magyarországéra. A beilleszkedéshez ez elengedhetetlen, a beilleszkedés pedig alapvető feltétele a jól végzett munkának, tanulásnak.

Minden évfolyamban van jó néhány olyan hallgató is, aki nem elégszik meg a kötelező magyarnyelv-tanulás során szerzett ismeretekkel, hanem mélyebben érdeklődik a magyar irodalom, történelem stb. iránt, vagy egyszerűen csak a magyar nyelvre és kultúrára vonatkozó ismereteit akarja bővíteni, elmélyíteni. A Magyar nyelvi csoport által szervezett speciálkollégiumok keretében minderre módja van a szigorlat letétele után is. Néhányan közülük különböző témájú tudományos diákköri dolgozatban fejtik ki gondolataikat. A lengyel nemzetiségűek közül többen is foglalkoztak már a közös történelem vizsgálatával, az egyik diáklány pedig egy magyar és egy lengyel regény párhuzamos elemzését végezte el. Egy vietnami fiú a magyar gondolkodásmódról elmélkedett igen érdekesen. Akik általánosabb témát választottak, azok is azt bizonyították, hogy egy külföldi, nem magyar anyanyelvű műszaki beállítottságú diák is elsajátíthatja a magyar nyelvet, és megismerheti, megértheti a magyar kultúrát olyan szinten, hogy mások számára is élvezetes, komoly dolgozatot írjon — magyar nyelven.

Eddig csak a hagyományos magyar oktatásban részt vevő külföldiekről volt szó, velük továbbra is szoros a kapcsolata az egyetem magyartanárainak, ami a kötelező oktatási formának köszönhető.

Az angol nyelvű képzésben tanulóknak egyáltalán nem kell magyarul tanulniuk, de tandíjuk magában foglalja a fakultatív magyarórák látogatásának díját is. Ezekre tömegesen szoktak jelentkezni, de komolyan tanulni csak elég kevesen akarnak. Nagy részük hamar kimarad, és a fennmaradók többsége is jobbára csak konyhanyelvi szinten igényli a magyar nyelv ismeretét, hogy elboldoguljon az üzletekben és a szórakozóhelyeken.

A családi, érzelmi okokból Magyarországon tanuló diákok, akik a szülői házból már hoznak magukkal némi magyar szót, valamilyen idealizált magyarság-képet, gyakran maguk keresik a nyelvvel, kultúrával kapcsolatos különböző tanulási lehetőségeket, de olyanok is akadnak köztük, akik úgy gondolják, ők már mindent tudnak, és nem könnyű ráébreszteni őket az ellenkezőjére. Jó anyagi hátterük könnyen elviszi őket abba a felszínes fogyasztói irányba, ahol a valós értékekkel rendelkező kultúra a gyors hasznot hajtó, a valódinál mutatósabb, de értéktelen és hamis képalkotásra ösztönző utánzatok mögé szorul. (Az angol nyelvű képzés diákjai is többnyire ezt fogyasztják magyar kultúra címén.)

A környező országok magyarlakta területeiről érkező magyar anyanyelvű műegyetemisták kapcsolata a magyar kultúrával természetesen egészen más, mint a többi külföldié, de a magyarországi magyarokétól is sokban különbözik. Azok, akik nem magyar iskolába jártak, jelentős hátránnyal indulnak, de legtöbbjük minden igyekezetével azon van, hogy ezt megszüntesse. Hátrányt éreznek azok is, akik magyar középiskolában szerezték tudásukat, bár az átlagos magyarországi középiskolás magyarságra vonatkozó ismereteivel összevetve az övékét, ez nem biztos, hogy indokolt.

A magyar nemzetiségű külföldiek számára is szervez speciálkollégiumot a Magyar nyelvi csoport, ahol a tananyagot tanár és diák közösen állítja össze a mindenkori érdeklődésnek megfelelően.

Az eddig elmondottakból kiderült, hogy mennyire összetett kép az, amelyet felvázolhatunk, ha a nálunk tanuló külföldi egyetemistáknak a magyar kultúrához fűződő viszonyát akarjuk elemezni. Ahhoz, hogy ez a kép egységesebbé, harmonikusabbá váljék — ti. hogy mindannyian érdeklődéssel forduljanak felénk —, nem is kettős, hanem mindjárt hármas feladatot kellene megoldani. Ugyanis nem elég megtalálni az összhangot az igények és a lehetőségek között, hanem az is elengedhetetlen, hogy a saját magunkról, nemzeti kultúránkról (amibe a viselkedéstől a folklóron, a népzenén, az irodalmon, történelmen, építészeten, öltözködésen át a politikai, sőt a kereskedelmi morálig végül is minden beletartozik) kialakított képet a valóság ne hazudtolja meg, és ezt a valóságot önmagunk és a ránk figyelő külföldiek számára is elfogadhatóvá, sőt egyenesen vonzóvá tegyük.

Ezért pontosan tudnunk kell, hogy mik az értékeink, és mi az, ami hamis, talmi. Ez utóbbiaktól akkor is meg kell szabadulnunk, ha anyagilag pillanatnyilag ráfizetünk. Előbb-utóbb biztosan a helyébe tudunk állítani olyasmit, ami nem csupán üzleti szempontból megfelelő.

Ha végiggondoljuk, hogy sok olyan külföldi is van — és nemcsak diák —, aki nem turistaként vagy gyors üzletkötés céljából tölt el csupán rövid időt hazánkban, hanem évekig köztünk él, dolgozik, akkor világossá válik, hogy nem elég erőnket „Pussta—Tscharda programokra" koncentrálni. Jó vagy rossz hírünk a világban sokban függ attól, hogy hazatérve milyen képet visznek magukkal ők a magyarságról, és milyen képet állítanak honfitársaik elé.

Azzal számolnunk kell, hogy az idegen ajkúak egyre inkább csak az angol, vagy a beindítandó német képzésre fognak jelentkezni, hiszen igen kicsi a valószínűsége annak, hogy más lehetőségek mellett bárki is azt válassza, hogy megtanul egy, a későbbiekben szinte sehol vagy csak perifériálisan használható nyelvet a diploma megszerzése érdekében. Ez csupán a speciálisan magyar érdekeltségű bölcsészeti pályákon képzelhető el. Mindennek ellenére, bármilyen nyelven tanuljanak is nálunk, a külföldi diákokat tudatosan meg kell ismertetni a magyar kultúra legjellemzőbb értékeivel. Ez is egyik nagyon lényeges eszköze annak, hogy tényleges elismerést vívjunk ki a magyarságnak szerte a nagyvilágban. Mindez megvalósítható egy jól átgondolt, a realitásokat szem előtt tartó, más nemzetiségek érdekeit, érzékenységét semmiképpen sem sértő direkt és indirekt oktatási terv és tananyag kidolgozásával és alkalmazásával.

SOMOS BÉLA *(Budapest)*

Az imago és változásai

Sem az egyén, sem az egyes ember, sem egy kisebb vagy nagyobb közösség — egy ország, egy nép — számára nem közömbös, milyen kép él róla szűkebb vagy tágabb környezetében. A kép — az ilyen-olyan módon tükrözött kép — az önismeret forrása és eszköze, az ábrázolat többféle módon visszahat az ábrázoltra; aszerint, hogy a kép hízelgő vagy kedvezőtlen; segít vagy gátol, kapukat nyithat és zárhat, sorsfordulókon erre vagy arra billentheti a mérleg nyelvét.

I. (1) Az imagóról szólva — talán célszerű Grétsy László találó ötlete szerint a fogalom magyar megjelölésére a *hírkép* szót használnunk — gondolhatunk mind *a spontán létező,* mind *a tudatosan formált hírkép*re. A tudatos hírkép nyilván azt jelenti, hogy miképp egy bizonyos életkor után az egyes ember is „felel" a saját arcvonásaiért, úgy egy nemzet is, ezt tudván, az eszményei szerinti — s legvonzóbbnak vélt — arcát igyekszik láttatni. Eme idealizált, túlszínezett vagy éppen leegyszerűsített kép mellett azonban — és természetesen — létezik egy — azaz nem is csak egy, hanem sok egyéb — spontán módon, vagy véletlenszerűen létrejött kép is. Ha e kettő — a spontán létező képek és a tudatosan közvetítettek — túlságosan távol esnek egymástól, akkor — nyilván! — az utóbbiak hitelessége válik kérdésessé, ha viszont nincs nagy eltérés közöttük, akkor egyik a másikat árnyaltabbá, pontosabbá teheti.

(2) Az egy-egy országról, népről, nemzetről szóló hírkép hitelessége nyilván függ attól, hogy az információk mi módon, hány s hányféle közvetítőn, milyen áttételeken keresztül jutottak el a befogadóhoz. A sajtó, a rádió, a tévé, egyszóval a tömegkommunikáció közvetítésével, tehát *közvetett* módon létrejött hírkép mellett — s olykor vele szemben — létezik a *közvetlen* információszerzés és hírkép, s ennek körébe mind az adott országgal — illetve annak képviselőivel — való közvetlen, személyes találkozás, mind az illető folklórral, irodalommal, zenével való megismerkedés beleszámít.

(3) Az, hogy egy országban (s annak lakóiban) milyen kép alakul ki egy másik országról (s annak lakóiról), összefügg a fentiekkel, s összefügg azzal is, hogy mekkora távolságra vannak egymástól, hogy mennyire érdekeltek egymás közelmúltjában, még inkább jelenében. Térben, időben így egymástól különböző hírképek léteznek, s más kép rajzolódhat ki a napisajtó, más a tankönyvek lapjain s ismét más a művészi alkotásokban. A képek időről időre változnak — vagy megváltoznak —, mélyebbé, élesebbé vagy pontosabbá lesznek, esetleg elmosódnak, halványabbá válnak.

(4) A fentiekből következően, ha — a spontán és tudatos, a közvetlen és közvetett hírképek említése nélkül — arra a kérdésre próbálnánk válaszolni, hogy egy népnek hány és hányféle image-e létezik, valószínűleg az a felelet: annyi, ahány tudathoz valamiféle hír, kép, adat eljutott az illető országról, annak lakóiról. E sokféle hírképben — adott időben és helyen — természetesen sok a közös, de a gondolkodó elme a maga tapasztalatainak, érdeklődésének, életkorának, érdekeinek, korábbi ismereteinek megfelelően válogat, s a korábbi tapasztalatokat az újabbakkal kiegészítve, azokkal módosítva alkotja meg az adott pillanatban érvényes képet, képzetet.

(5) Két, egymástól távoli nép és kultúra esetében sokszor az is eredménynek számíthat, ha az illető ország állampolgára egyáltalán tud, a népnéven túl bármit is tud a másikról; az egymáshoz közeliek esetében pedig az a pozitívum, ha az egyén — a sztereotípiák és előítéletek kötöttségeiből kiküzdve magát — képes saját tapasztalatokra épülő, a valóshoz közeli képet önmagában kialakítani.

II. Hírünk a világban, milyen? Mit tudnak, egyáltalán tudnak-e rólunk? S ha igen, mit? Mit jegyez meg, mit tart számon, mit gondol, ha Magyarország nevét hallja említeni Pedro és Tuan, Kristof és Hasszán, Jana és Babatünde?

(1) A Magyarországra érkező leendő egyetemisták körében 1986 telén, tavaszán végzett adatgyűjtésről a bécsi Hungarológiai Kongresszuson beszámoltam. Akkor 194 afrikai, ázsiai és latin-amerikai tanítványunktól érdeklődtünk, mit tudnak Közép-Európa — s ezen belül Magyarország — történetéről.

Az öt évvel ezelőtti adatgyűjtés folytatásaként 1991 első hónapjaiban ismét megkérdeztük tanítványainkat:

a) Mit tudott Magyarországról, mielőtt Magyarországra jött?

b) Milyen magyar személyiségekről hallott Magyarországra jövetele előtt? — Itt is megköszönöm az adatgyűjtésben résztvevő kollegáim segítségét, közreműködését.

A kérdésekre három földrész 102 diákja felelt. A korábbi felméréssel szemben a mostaniból sajnálatosan hiányoznak a latin-amerikaiak. Többletet jelent viszont az európaiak jelenléte. A 102 válaszoló földrészenkénti megoszlása a következő: Afrika 7 országát tizenketten képviselik. A közeli Ázsia öt országából huszan érkeztek, a távoli Ázsia öt országát tizenhatan képviselik. A válaszolók többségét kitevő 54 európai diák hét ország szülötte. (Hat válaszoló nem jelölt meg sem országot, sem földrészt.)

(2) A válaszok mind terjedelmüket, mind a tartalmi gazdagságot tekintve sokfélék, a minimális vagy annál is szerényebb választól (a „semmit sem tudtam, mielőtt idejöttem"-től) a négy-öt-hat momentumot említőkön át a részletes, árnyalt okfejtésekig terjed.

Az önismétlést elkerülendő — s tekintettel a terjedelmi korlátokra — a válaszok ismertetésekor elsősorban azokat a vonatkozásokat említem, ame-

lyek a korábbi adatoktól eltérnek, vagy azokhoz képest újak, továbbá — ahol lehetséges — az egy-egy csoport válaszaiban föllelhető jellemző megállapításokat igyekszem megkeresni.

III. (1) A megkérdezett 102 külföldi számára a legismertebb tíz magyar név a következő:

Liszt Ferenc (31 említés)
Petőfi Sándor (28 említés)
Kádár János (22 említés)
Bartók Béla (15 említés)
Kossuth Lajos (14 említés)
Kálmán Imre (8 említés)
Nagy Imre (6 említés)
Kun Béla (6 említés)
Hunyadi Mátyás (6 említés)
Molnár Ferenc (5 említés)

(Az említések száma lényegében a megjelenés százalékos arányát jelenti). Érdekes, hogy az öt év előtti adatgyűjtéskor Liszt Ferenc nevét mindössze négyen említették, ami akkor a válaszoknak kb a 2%-át jelentette. Az eltérés oka valószínűleg az, hogy a közelmúlt Liszt-filmje, s a — valószínűleg a közelmúltban vetített — tévésorozat felhívta rá az európai nézők figyelmét.

Nem szerepelt a leggyakrabban említett tíz név között korábban Nagy Imre, Kálmán Imre és Molnár Ferenc neve. Nagy Imre nevét a többieknél jóval nagyobb gyakorisággal említik a dél-koreaiak, Molnár Ferenc nevét a lengyelek, Kálmán Imréét az oroszok. Érdekes, hogy a mai politikai élet szereplőinek neve az oroszok és a dél-koreaiak válaszaiban fordul elő. Magától értetődő, hogy a lengyelek említik (és csak ők említik) Báthoryt és Bemet. Az ismert magyar személyiségek közt sorolja fel két lengyel Gábor Zsazsát, hárman pedig az Itáliában híressé vált Cicciolinát.

Az oroszok válaszaira jellemző, hogy egy kivételével mindannyian felírták Liszt Ferenc nevét, s minden második válaszoló Kálmán Imréét. (Ez a Silva címen futó Csárdáskirálynő s az egyéb Kálmán-dallamok nagy népszerűségéből logikusan adódik.) Csak az oroszok válaszaiban jelent meg Ady; jól ismerik Kun Bélát; ketten tudják s számontartják a bűvös kocka feltalálójának, Rubik Ernőnek a nevét.

Jellemző és talán természetes, hogy Benyovszky Móric emlékét egy afrikai — pontosabban egy etióp — diák őrzi.

Érthető, hogy Hunyadi János nevét a bolgárok jobban ismerik másoknál (egyikük az 1444-es évszámot is fölírta Hunyadi neve mellé).

A korábbi felméréskor gyakrabban szereplő Szent-Györgyi Albert neve egy jordániai fiú válaszában fordul elő, így: „Szent-Györgyi nagyon híres volt Jordánban, mert apám orvos, azért mesélt nekem róla, hogyan tud előállítani C-vitamin pirospaprika".

A válaszoló érdeklődése határozza meg a következő választást: „Legelőször János von Neumannról hallottam. Ez akkor történt, amikor foglalkozni kezdtem számítástechnikával. Majdnem minden könyvben találkoztam a névvel. János von Neumann-nak nagy érdemei vannak a számítógép logikai struktúrájának kialakításában, ő volt ugyanis első, aki azt javasolta, hogy a gép memóriájában utasítás sorozatot helyezzünk el. Ezzel azt akarta elérni, hogy az akkori számítógépek folyamatosan dolgozzanak, emberi beavatkozás nélkül. Az első számítógépek ugyanis úgy dolgoztak, hogy minden egyes művelet előtt külön kapcsolatokban át kellett állítani az összeköttetéseket a megfelelő pozícióba. Az egész nagyon hasonlított egy régi telefonállomáshoz. Ez nem is lett volna baj, csakhogy nagyon lassú volt így a 'dolog', vagyis a tulajdonképpeni munka számítás. A János von Neumann számítógépe ma is az alapja mindegyik számítógépnek. Még a zsebkalkulátorok is így dolgoznak. Természetesen nem János von Neumann volt az első magyar ember, akiről megtudtam valamit. De talán ő volt az, aki legnagyobb hatást gyakorolt rám. Második, nem történelmi személy ez is, ember, akiről hallottam, Ernő Rubik volt. Engem nagyon érdekelte, hogy egy ember hogy képes egyedül megtervezni ilyen sok bonyolult logikai játékot. Majdnem minden játéka megtalálható majdnem minden országban. Talán ez a kettő huszadik századi ember tett rám a legnagyobb hatást".

Neumann neve azon kevesek közé tartozik, amely mindhárom kontinens válaszolóinak felsorolásában szerepel. Az első atombomba léttrejöttében való magyar közreműködést egy angolai és egy szudáni említi. Így: „Már otthon tudtam, hogy az első atom bombát amelyiket használták az amerikaiak Japánban 1945-ben négy híres tudós csinálták meg. Szilárd Leo menekülte Amerikában. Neki köszönhető a jó eredményekről. Tudtom is hogy részt vett a csoportban: — Neumann János és Wigner Jenő." „Szudánban csak arról a három magyar tudósról haltam, akik részt vettek a hidrogén bombázás előállításában".

Az afrikai és a közel-keleti hallgatók válaszaira az a jellemző, hogy nem, vagy alig említenek név szerint valakit. A név hiányát pótlandó, megemlítik: „Hallottam egy gödöllői professzorról" (egy kenyai hallgató), „Egy munkatársam mesélt egy magyar énekesről, de most nem emlékszem a nevére" (egy mozambiki hallgató).

Ismert magyar személyiségek helyett többen felidézik azt, amit ismerőseiktől, barátaiktól a magyarokról általában hallottak. Egy szíriai: „a magyar emberekről hallottam, mielőtt Magyarországra jöttem, hogy nagyon rendesek és szeretik a rendet". Egy tanzán: „Magyar személyekről hallottam: kedvesek, jó kedvűek, szeretnek mindenkit, szeretnek tanítani külföldieknek magyar nyelvet és szorgalmasak." Egy iraki: „Azt hallottam a magyarok sokat dolgoznak."

Ez azonban már átvezet a következő témakörhöz.

IV. A „Mit tudott Magyarországról . . .? kérdésre adott válaszok csoportosítása nehezebb a fentieknél, mert szerteágazóbbak, többfélék, a történelem, a politika, a gazdaság, a társadalmi élet, az ipar, az idegenforgalom különféle vonatkozásairól szólnak, vagy nem szólnak.

(1) Mi az, ami Magyarországot az ide készülő és jövő külföldiek számára érdekessé, vonzóvá teszi? „Amikor otthon voltam, csak azt tudtam, hogy Magyarország kicsi, de *érdekes ország* van." Lássuk az indoklásokat!

a) Számosan tudnak Magyarországnak az elmúlt években kialakult, a két rendszer közötti viszonylagos átmeneti helyzetéről, sajátos „más"-ságáról, az ebből származó mostani lépéselőnyről: „. . . semmilyen konkrét problémát sem tudtam. Csak azt tudtam, hogy Magyarország Európában van, kis ország, nem szocialista, sem kapitalista" (vietnami); „Magyarország a legjobban fejlett ország volt szocialista országok között" (lengyel); „Magyarország a szocialista országok között jó ország. Most változott a politikai rendszer" (angolai); „És gyorsabban alakul ki a piac gazdasághoz" (dél-koreai); „. . . és egyszer olvastam az újságban (jemeni újságban), hogy Magyarország fejlettebb ország, mint a másik keleti országok"; „Azt is hallottam, hogy Magyarország a legközelebbi szocialista ország a Nyugati Európához"; „Egyszer voltam Budapesten három évvel ezelőtt és láttam, hogy itt a kapitalizmus gyorsan elterjed. Az nagyon tetszik nekem, azért jöttem Magyarországra" (bolgár).

b) Magyarország táji, természeti szépségeiről a megkérdezettek több mint 20 százaléka, mindegyik nagyobb csoport szól, néhányan mint „turista-ország"-ról. „Sok turista jön ide és Magyarország *idegenforgalmi központ"* (afrikai). Legtöbben Budapestet, a Dunát említik, de igen sokan a Balatont, néhányan Szegedet, Esztergomot, Szentendrét, Visegrádot, s van aki Győrt, Kaposvárt, Pécset, Szolnokot, Gödöllőt, Debrecent, Miskolcot és Egert is. Itt-ott a *puszta* is feltűnik — „hallottam híres lovakról, pusztáról" — és *a gulyás*. „És hatalmas pusztát már ismertem. Ezért sok szőlőt termelik. Tehát az a bor híres a Tokáj . . . Élelmiszerről azt tudtam, hogy sok leves nagyon forró, mert a hagymát és a paprikát szereti, pl. gulyás levest már ismertem" (dél-koreai). A bor és a jó konyha másutt is szóba kerül: „. . . híres turista ország (Balaton), speciális erős konyha" (lengyel); „én tudtam a magyar erős paprikáról . . . magyar ételekről" (ciprusi); „én tudtam, hogy Magyarországon nagyon jó konyha van. Itt is legjobb borok keleti Európában iható" (európai).

c) A volt szocialista országok polgárai számára fontos, hogy „Magyarországon nagyon szép üzletek vannak, nagyon jó ruhák és más áruk. *Mindent lehet venni . . ."* „Magyarországon könnyebb, mint országomban. Találhatunk mindent az üzletekben. Az igaz, hogy minden drága, de lehet vásárolni mindent, amit az ember akarja." — „Azt hallottam, hogy ebben az országban nagyon szép környékek, hogy mindenki, mit akar találni az üzletben, ami tetszik neki." — „Én hallottam, hogy Magyarországon jobb

van, az üzletekben több áru van, emberek kevesebb problémái a vásárlással vannak."

d) A diákok természetesen tanulmányaik kedvéért jönnek hozzánk, a *jó oktatás híre* hozza őket. Van, aki semmi mást nem tud Magyarországról, azt se, hogy hol van, de azt igen, hogy a tanárok jó munkát végeznek. A színvonalra, a következményekre utal a következő — angolai — megállapítás: „A barátom által, aki már itt tanult (1981 óta) tudtam, hogy a tanulás itt nehezebb, nemcsak külföldi diák számára, hanem magyar is." — „Műszaki technikai jobb adnak egyetemen" (tanzániai); „Azt tudtam, hogy van egy széles folyó — Duna. Jó oktatás van. Különösen mérnökképzésben." Más: „Jöttem ide, mert az oktatás nagyon jól és öreg oktatás." — „Az orvosok, igazgatók, mérnökök, szakértők, akik nagy helyeket kaptak a kormányban, nagy vállalatban, a minisztériumokban, azt még mutatták, hogy milyen a tudomány állapot Magyarországon." — „Édesapám itt tanult egy orvosi egyetemen. Úgy hallottam, hogy nagyon jó volt számára. Mindig a tanárok segítettek neki." — „Itt lehet jobb oktatást kapni." — „Mielőtt ide jöttem, csak azt hallottam, hogy Magyarország oktatásának a módszere értékesebb más szocialista országoknál. Sajnos mást nem hallottam, sem tudtam, merre fekszik Magyarország."

e) Az emberi kapcsolatokról mint vonzerőről, föntebb már volt szó. „Mielőtt jöttem . . . azt tudtam barátomtól, hogy nagyon kedvesek az emberek és nagyon jó a tanulás és egy könyvből ismertem, hogy magyar mezőgazdasági ország, de iparban is fejlett. Ismertem és tévéből és újságokból, hogy M.o. is fejlett a sportban, de a fontosabb, hogy hallottam, hogy az emberek rendesek és szeretnek a külföldiek . . ." Az ilyen jellegű kedvező megállapítások hitelét erősíti, hogy többen szólnak magyar ismerősökről, barátokról is. Jelzésértékű azonban a következő megjegyzés: „És Magyarország tele van bőrfejűekkel és bankokkal [punkokkal], és azok nagyon szigoruak, bántják és megverik a külföldi embereket."

f) Nem döntő, de nem is teljesen mellékes szempont egy országról szóló vélemény kialakulásában az, hogy milyenek ott az árak. A fejlődő országbeliek számára — de nyilván mások számára is — vonzó volt korábban a *viszonylagos olcsóság:* „Semmit tudtam, de csak nagyon olcsó ország." — „. . . hallottam otthon Magyarország nem drága, hanem amikor jöttem, tudom nagyon drága és nem tudom mért." A körülmények és a vélemények változását fogalmazzák meg a következők is. — „A magyar pénze forint és régen (1985-ben) olcsó ország volt, de most sajnos azt látom, hogy sokkal drágább, mint Jordánia." — „Én tudtam, hogy Magyarország nagyon olcsó volt, de most nagyon drága, mint Amerika." — „Nem tudtam semmit, csak itt hideg van és minden élelmiszer nagyon olcsó, de most nagyon drága lesz [lett?]".

(3) Magyarország földrajzi elhelyezkedéséről a megkérdezettek mintegy harmada szól (harminchárman), ennél valamivel többen (harminchatan)

említik *történelmünk valamely eseményét.* Néhányan szólnak a magyarok származásáról, letelepedéséről, többen a két világháborúról, annak következményeiről, Ausztria és Magyarország kapcsolatáról, számosan 1848-ról, s legtöbben — tizenöten — 1956-ról. Egy orosz diák írja: „Tudtam, hogy 1956 évben szovjet katonák bementek M.o.ra. (forradalom volt)"; szintén orosz diák írja: „Tudtam Magyarország történelméről csak 1945 évtől. Tudtam, mi történt 1956 évben kommunista párt szempontról, hogy uralkodás nem jó volt". „Az 1956-ban volt a forradalom a szovjeti hatás ellen, de sajnos nem sikerült" (bolgár); „Magyarország kétszer tapasztalatta a kommunist kormányt 1919 és 1947. 1956-ban volt forradalom a Szovjet-unio ellen Nagy Imre alatt" (dél-koreai). 1956 ismertségét jelenti Nagy Imre nevének jelenléte a tíz legismertebb magyar személyiség között.

1956 mellett — a távolabbi közelmúltban — 1848/49 volt az az idő, amikor a magyarok szabadságharcát érdeklődés és rokonszenv kísérte. Hat diák tesz erről említést. „Ismertem egy kicsit magyar történelmet — különösen 1848-ról". — „Régen Magyarország volt egy rész Osztrák—Magyar Monarchiában. 1848-ban volt egy tüntetés Ausztria ellen. Az első világháború után Magyarország lett független Ausztriától".

Petőfi nevének huszonnyolcszori és Kossuth nevének tizennégyszeri említése is 1848 nemzetközi jelentőségét, ismertségét jelzi. Rajtuk — s a föntebb említetteken — kívül történelmünk személyiségei közül a diákok válaszaiban a következők jelennek meg: Árpád, Szent István, Szent Gellért, Béla (valószínűleg IV. Béla), Szent Margit, Zrínyi Ilona, Thököly, Rákóczi, Széchenyi, Eötvös, Horthy.

Napjaink politikusai közül a diákok válaszaiban Antall, Göncz, Grósz, Németh (valószínűleg: Miklós), Nyers és Pozsgay szerepelnek.

(4) Magyarország történelméből, jellemzőiből *más-más rögzül a különböző országok képviselőinek emlékezetében.* A lengyelek tudják: „Van nagy történelmi kapcsolat Magyarország és Lengyelország között." Más megfogalmazásban — szinte az ismert közmondás fordításaként —: „Én hallottam, hogy Lengyelország és Magyarország kettő barátja."

Jelezve, hogy a tokaji bor egyik történelmi útja évszázadokon keresztül észak felé vezetett, s az egyik legismertebb tokaji bor elnevezése is lengyel eredetű — az ő válaszaikban jelenik meg a leggyakrabban ez a motívum. Közvetlen magyar kapcsolatra, barátra, barátnőre, ismerősre való utalás is a lengyelek körében a leggyakoribb. Ebből is adódhat, hogy ők tudják és említik: „Sok magyar (2 millió) Romániában lakik. Transylvánia".

A dél-koreaiak számontartják: „Kelet-Európai országok között Magyarország az első ország, ami csinálta diplomáciai kapcsolatot Dél-Koreával. Most Magyarország nem közel Észak-Koreával." A magyarok ázsiai eredete is a távol-keleti országok lakói számára a legérdekesebb. „A magyarok eredetileg voltak Ázsiában és költöztek ide" — írja egyikük. Ugyanez másnál a nyelvre való utalással: „Magyar nép Ural-hegységtől Nyugat-

Európa felé elment és Duna folyó mellett lepeledt. Tehát magyar nép egyik ázsiai nép és beszél az ural-altáji nyelvet, mint Korea nép, mongolok, japánok és finnek." — „Azt hallottam, hogy régen magyarországi emberek költözött Ázsiából. Azok nagyon okos törzs. Magyar nyelv és finn nyelv, japán nyelv és koreai nyelve kezdődött egy hasonló nyelve törzsi először." — „. . . és magyarok használnak nem német nyelvet, hanem saját nyelvet. És gimnáziumba jártam, akkor azt tanultam, hogy Magyarország egy nyelvi sziget Európában" (koreaiak).

A nyelvről más országok fiai is szólnak, a nyelv nehézsége a hírképbe szinte mindenhol beletartozik: „Tanultam azt, hogy honnan érkeztek a magyarok és hogy nyelvük nagyon nehéz." — „. . . tudtam, hogy magyar nyelv borzasztóan nehéz." — Ugor-finn nyelvcsaládhoz tartozik és nagyon nehéz. Nekünk ez egy kicsit furcsa nyelv." (különböző szláv anyanyelvű diákok mondatai).

Többnyire az eltérés ragadja meg az ember figyelmét, mint annak a feltehetően ortodox környezetből érkezőét is, aki megemlíti: „Tudtam azt, hogy Magyarországon katolikus vallás van." Egy kínai — nem saját tapasztalat, hanem hallomás alapján — jegyzi fel: „. . . magyar emberek kedvesek és udvariasak".

(5) A politikai változásokról, a gazdasági életről, iparról, mezőgazdaságról több-kevesebb információval számosan rendelkeznek, néhányan prognózisra is vállalkoznak. A magyar ipar legismertebb terméke — Moszkvától Varsón, Szófián, Adenen át Mozambikig — az autóbusz: „Otthon ismertem a magyar autóbuszokat. . . .használnak két városban Ikarusz autóbuszt mint tömegközlekedési eszközt." Az Ikarusz mögött egyszer-kétszer a magyar gyógyszer, a bauxit, az unicum és a barackpálinka is megjelenik, s az élelmiszeripar termékeként — a bor mellett —: „. . .néhány konzerveket vásároltam otthon és tetszett lecsó".

A gazdaságról szólva — mint a változások kezdetét — egy válaszoló az „1968-as új gazdasági mechanizmust" is megemlíti, többen a közelmúlt változásait: „1988 óta reformok folynak Magyarországon, most a gazdaság helyzete rossz" (lengyel). — „Azt tudtam, hogy Magyarország nemrégen szocialista ország volt. De történtek nagyon nagy változás" (orosz). — „Magyarország most nehéz helyzetben van, M-o a szocialista utcáról lép ki. Az jó; gazdag élet csak hamisság. A magyarok szeretnének más életet építeni, nehezen, de biztosan" (vietnami). Ugyanő a gondok egyik okát és összetevőjét is látja: „A magyar emberek élete jó, de sok pénzt kölcsönkért a más országoktól". Szintén ő írja: „A magyarok nem nagyon szeretik a politikát. Sok probléma van politikában."

A korábban hallottak és a személyes tapasztalatok ütközése egy jemeni megfogalmazásában: „Amikor érkeztem Magyarországra egy kicsit változott a véleményem, mert nem egészen jó volt, amit hallottam róla. Azt észrevettem, hogy az emberek már nehezen bírják ki a problémákat. Minden-

nap emelkedik fel az ár. Ezért változott a véleményem, mert kiderült, hogy Magyarország nem termel annyit, amennyit tudtam". Egy borúlátó és egy optimista lengyel vélemény: „Én ismertem és ismerem sok magyar. Mindenki nagyon szorgalmas és vidám. Én gondolom, hogy nekik kell csak dolgozni. Szerintem, hogy jövőre sok magyar lesz szomorú, mert az árak fognak nőni". S a derűlátó: „Az élet Magyarországon az egészen új kísérlet. Az emberek nyugodtabbak és vidámabbak, mint országomban. Nekem úgy tűnik fel, hogy neki van kisebb problémájuk. Nem tudom pontosan, de nekem úgy gondolom. . . . Azt hiszem hogy politikai reformok fognak sikerül nekik és az emberek lesznek igazán boldogok."

(6) Irodalomról, művészetről alig esik szó. Klasszikus íróink közül — a föntebb már említetteken kívül — Arany János, Jókai Mór, József Attila és Móricz Zsigmond nevét ismerik, a zeneszerzők közül Kodály Zoltán és Lehár Ferenc nem ismeretlen, a festők közül Munkácsy Mihály. Egy lengyel írta fel — a ma élők közül — Lengyel Péter és Szabó Magda, egy orosz Berkesi András nevét.

Érdekes összeállítás egy marokkóié, s ez már átvezet a sporthoz: „Híres magyar emberek: Puskás, Mátyás király, Détári, Béla Bartók". A sportolók közül — a futballistákon kívül — Darnyi Tamás és Ferjáncz Attila nevét írták föl diákjaink. A régi sportdicsőséget idézi a következő egy-két mondat: „. . . nagyon jó futballcsapat volt." „Magyarországnak futball csapat nagyon erős régtől." S általában: „Rendszerben tömegsport van". „Sportról, szeret futballozni, úszni és lovagolni."

V. Ezzel az eredetileg tervezett mondandóm végére jutottam, a közelmúlt egyik eredményének köszönhetően azonban egy kiegészítés ide kívánkozik.

Az 1990/91-es tanévtől kezdve határainkon túlról nemcsak nem magyar, hanem számottevő létszámban magyar diákok is érkeznek. 1991 júliusában több mint másfélszáz — magyarországi tanulmányokra készülő — kárpátaljai magyar fiatal készített fogalmazást „Magyarország, 1991" címmel. A fogalmazások tartalmilag rendkívül gazdagok, részletes elemzésükre, ismertetésükre itt nincsen lehetőség. Ám ha valakikről, akkor őróluk szól e konferencia, hiszen magyarokként Magyarország határain kívül élnek, s külföldi állampolgárként folytatják tanulmányaikat.

(1) Magyarország-képük érzelemmel telített: „Magyarország az én szememben egy virágzó kert, amely mindenkinek terem gyümölcsöt." „Az, hogy a boltok neve, a hirdetőtáblák magyar nyelven vannak kiírva, olyan jó érzést keltett bennem, hogy leírni nem lehet." „. . .azért szeretnék ott tanulni, hogy végre valahol otthon érezzem magam." „Én, mint kívülálló gyakran azt tapasztalom, hogy ennek az országnak minden feltétele adott ahhoz, hogy nagyobb eredményeket érjenek el minden téren. Így a sóhajtások és panaszkodások nagyobbak a valódi problémáknál."

(2) Az elmúlt két évben lezajlott politikai változások említése — nemegyszer elemzése — a feldolgozott 133 fogalmazás közül 86-ban (64%) szerepel: „A szocialista rendszert Magyarország is megszenvedte, ám véleményem szerint az életszínvonal igen magas volt a többi szocialista országhoz viszonyítva." „Magyarország népe volt az első, amely hajlott a változásokra, mind gazdasági, mind politikai téren. Ez vitathatatlanul Magyarország érdeme, de az is bizonyos, hogy ezek a reformok nem indulhattak volna meg Gorbacsov hatalomra jutása előtt." „Ausztria és Magyarország között lebontották a vasfüggönyt. Ennek nagy nemzetközi jelentősége volt: megnyílt az út nyugat felé. A Magyarországon folyó események elősegítették a NSzK és NDK egyesítését." „A többi közép-európai szocialista országban a magyarországi események egy forradalmi hullámot váltottak ki."

(3) A többpártrendszer, a parlamenti demokrácia létrejötte a fogalmazások 68,4 százalékában (91-ben) szóba kerül: „A többi kelet-európai országhoz képest liberálisabb Magyarországon megbukott a kommunizmus mint rendszer, s helyébe egy többpárti demokrácia lépett." „Magyarország volt az, ahol simán, kisebb problémák közepette, de nagyobb problémák nélkül történt meg a rendszerváltás." A képviselők „elég jól végzik munkájukat, mint már írtam, de néha a közügyekről áttérnek a személyes vitákra, a személyes ellenszenv néha teret nyer üléseiken, de hát ők is csak emberek, és mivel a parlament nagyon fiatal, remélem, hogy ezt, majd az idő folyamán 'kinövi'."

(4) A piacgazdaságra való áttérésről ötvenketten (39%) tesznek említést: „Az embereknek az élet új 'tantárgyát' kellett megtanulniuk. Így például a privatizációt. Kevesebb lett az állami üzlet és bolt. Sok a magánvállalkozó, egyéni kezdeményező. Többek között a külföldiek is. Sok nyugati üzletember áll ugrásra készen, hogy Magyarországon beruházzon, esetleg boltot nyisson. De ők is egy sor nehézségbe ütköznek. Szerintem a bürokráciától még Magyarország sem mentes."

A külföldi tőke említésébe (43 fogalmazás — 32%) olykor az aggodalom hangja vegyül: „Megmondhatom őszintén, nem nagyon tetszik nekem a sok külföldi tőke bevonása Magyarországra. De hát az ezzel foglalkozó gazdasági szakemberek ehhez nyilván jobban értenek." A piacgazdaság kedvezőtlen hatása: „Azonban egyes változások nem oly pozitívek az itt élő magyarság számára. Ugyanis manapság egyre kevesebb magyar könyvet lehet látni a könyvespolcokon. A magyar lapkiadók és vállalatok megszüntették a napilapok szállítását területünkre." „Magyarországi folyóiratok a változások után csak hébe-hóba kerültek hozzánk. Régebben előfizettünk ezekre a folyóiratokra, most már ezt is elvették tőlünk. Így csak azt tudhatjuk, amit a televízióban vagy a rádióban hallunk és látunk." „Aminek hiányát érzem az utóbbi időben, az a magyar nyelvű könyv."

(5) A magyarságélmény és érzés (80 fogalmazásban — 60%): „Magyarország . . . egy ország, ahol magyarok élnek. Magyarok, akik remé-

lem, úgy éreznek irántam, mint érzek irántuk." „Édesapám magyar, édesanyám orosz, anyanyelvem mégis a magyar lett, és erre különösen büszke vagyok. Tíz évvel ezelőtt nehéz volt magyar nyelven tanulni, én mégis magyar tannyelvű osztályba kerültem. Tudom, hogy megérte. Magyarnak érzem magam, bár hogy ez mit jelent valójában, megfogalmazni aligha tudnám." „Mi, a Kárpátalján élő magyarok is része vagyunk az összmagyarságnak. Az utóbbi időben velünk is törődnek, több figyelmet szentelnek nekünk."

(6) Az önismeret, a magyarságismeret része, hogy milyennek látják az anyaországbeli magyarokat: „Az országban élő emberekre jellemző a munkaszeretet, a szorgalom, és ami nem a legelőnyösebb tulajdonság: a rohanás." „A magyarok többsége alig érdeklődik a kultúra iránt. Sokkal inkább a pénzszerzéssel vannak elfoglalva. Eddig három olyan országba sikerült eljutnom, ahol magyarok is élnek. De egyikben sem tapasztaltam olyan őrült rohanást, mint Magyarországon." „Nagyon becsülöm a magyar emberek munkaszeretetét, törekvéseit. Arról biztosan mindenki hallott, hogy a magyarok szeretnek 1) dolgozni, 2) világot járni, 3) főzni. Mert világhírű, hogy a magyar konyha egyszerűen 'isteni'."

(7) S a hivatástudat, a kibocsátó közösségre is figyelő életprogram: „. . .ha felvesznek, és hazajövök dolgozni, ami biztos, akkor eggyel több magyar tanult ember lesz Kárpátalján." „Magyarországi tartózkodásom alatt szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy minél igazabb képet kapjanak önök, magyar állampolgárok arról, hogy miként élünk mi itt a Kárpátok lábánál."

Összefoglalva: egy-egy országnak sok hírképe van a világon, a fentiek távol és közel létező Magyarország-képekből igyekeztek valamit felvillantani. A többféle módon — közvetlen tapasztalatszerzéssel vagy áttételek segítségével — formálódó hírképek tartalmi gazdagsága, jellege az egyéntől, az egyén érdeklődésétől, helyzetétől, érdekeitől, megelőző tapasztalataitól, az egyén és a tárgy közötti érzelmi viszonytól (is) függ. Az ország-kép — bizonyos késéssel, de — követi az országban történő változásokat, az egyén az újabb információkat felhasználva alkotja meg az adott pillanatban éppen érvényes — pontos vagy pontatlan — hírképét, hírkép-variánsát. A hírképek változásai így a lehetséges változatok számát növelik. Érdekes és fontos, hogy *mi van a hírképben,* de olykor éppen olyan érdekes és *fontos lehet az is, ami nincs,* azaz a hírkép fehér foltjait, hiányait is hírértékűnek kell tekintenünk.

Tekintettel a hírképek hézagaira, pontatlanságaira, arra, hogy a hírképek nemcsak spontán, hanem tudatos hatások, céltudatos tevékenység eredményeként is formálódnak, arra, hogy a hírkép miléntje egzisztenciális, gazdasági és egyéb vonatkozással bírhat, célszerű egyrészt folyamatosan figyelemmel kísérnünk, hogyan alakul a magyar image a világban; másrészt — a fentiekre gondolván — nem lehetünk passzívak, a hírkép alakulását nem bízhatjuk a véletlenre.

SZABÓ JÓZSEF *(Szeged)*

A jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek vizsgálatának néhány tanulsága

1. Bevezető megjegyzések

A magyarságot ért nagy veszteségek után a XVIII. század első felében meginduló telepítési mozgalmak — mint ismeretes — olyan magyar helységek kialakulásában is szerepet játszottak, amelyek ma Jugoszlávia területén találhatók. Annak oka, hogy konkrétan mely vidékeket érintettek a XVIII. századi (szervezett és/vagy spontán) népmozgások, elsősorban a török hódoltság kori események, állapotok következményeiben rejlik, ugyanis — ahogy Benkő Loránd összefoglalta — „A százötven éves törökdúlás főként az ország középső és déli területein pusztította ki nagymértékben a magyar lakosságot. A XV. században még tiszta magyar Bácska és Drávaszög, valamint a jelentős mértékben magyar Szerémség és Bánság lakossága szinte nyom nélkül kipusztult, illetőleg elhagyta lakóhelyét". *(Magyar nyelvjárástörténet.* Bp., 1957. 84.)

A telepítések során egyrészt idegen ajkú népesség, másrészt pedig Magyarország népfölösleggel bíró részeiről magyar lakosság került a részben vagy teljesen lakatlanná vált vidékekre. Ekkoriban sokan települtek át a Dunántúlról és főképpen a Jászságból és a Palócföldről a mai Jugoszlávia területére, de ugyanakkor délszlávok is költöztek az elnéptelenedett vidékekre. Természetesen sok olyan helység is van, ahol a magyarság folytonossága a történelem viharaiban is megmaradt. A szlavóniai magyar terület is ilyen, mégis nyelvjárásszigetté vált, ugyanis délszláv lakosság települt köréje (vö. Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink.* Bp., 1966. 23.).

A jugoszláviai magyar nyelvjárások (köztük a nyelvjárásszigetek) vizsgálatában kiemelkedő és szerteágazó kutatómunkát végeztek s folytatnak ma is a jugoszláviai magyar dialektológusok, főképpen Penavin Olga, aki sok szakcikke, tanulmánya mellett pl. több táji nyelvatlasszal és rendkívül értékes, háromkötetes *Szlavóniai (kórógyi) szótárával* gazdagította a magyar nyelvtudományt.

Vannak azonban Jugoszláviában olyan magyar települések is, melyeknek tájnyelvével egyáltalán nem foglalkoztak a nyelvjáráskutatók, vagy csupán kisebb terjedelmű leírás, anyagközlés látott napvilágot róluk. Ez — figyelembe véve a Jugoszláviában lévő magyar vagy nagyrészt magyar nyelvű települések számát — természetes is, hiszen — ahogy Charles Bruneau, az Ardennek vidéke nyelvjárási atlaszának szerkesztője hangsúlyozta — „nincs tudományos feladat, mely több munkatársat igényelne, mint a nyelvjáráskutatás" (Márton Gyula: *Magyar nyelvjárástan.* Cluj, 1972. 15.). Ezek

közül a jugoszláviai magyar nyelvjárások közül különösen azok érdemelnek nagyobb figyelmet, amelyeknek környékén nagyrészt magyar nyelvű lakosság él, s ha a szóban forgó település tájszólása ráadásul el is tér a környező magyar helységek tájnyelvétől, vagyis lényegében nyelvjárásszigetekről beszélhetünk, bár a szerbhorvát nyelv hatása miatt nem egészen abban az értelemben, mint a magyarországiak esetén. Mivel azonban a szerbhorvát nyelvi hatásnak mindegyik jugoszláviai magyar nyelvjárás ki van téve — természetesen ennek mértéke eltérő lehet —, ezért a környező magyar települések tájszólásától elütő magyar helységek tájnyelvét is sajátos nyelvjárásszigetnek tekintem.

2. A vizsgálat anyaga, módszere és célja

A Jugoszláviában lévő nyelvjárásszigetek közül csupán azokkal foglalkoztam, amelyek *A Magyar Nyelvjárások Atlasz*ában (a továbbiakban: MNyA) kutatópontként szerepelnek. Ezek betűrendben a következők: Alsóittebe, Bajsa, Kórógy, Kót, Kupuszina, Péterréve, Piros, Temerin, Torontáltorda, Torontálvásárhely, Várdaróc és Velika Piszanica. Annak oka, hogy csak a nagyatlaszbeli kutatópontokat választottam vizsgálataim tárgyául, abban rejlik, hogy a MNyA-ban azonos időben és ugyanazon kérdések alapján gyűjtött, tehát jól összemérhető, és igen nagy mennyiségű nyelvjárási adat található. A nagyatlasz adatai hordozta különböző hangtani, alaktani és szókészleti sajátságokat egytől egyig megszámláltam, majd jelenségenként külön-külön összesítettem mindegyik kutatóponton. Az így kapott számadatok és az egyes nyelvjárási sajátságok alapos mérlegelése tette lehetővé, hogy az egyes helyi nyelvjárásokról képet nyerjek. Bármilyen nagy mennyiségű is a nagyatlasz felhasználható anyaga, a helyszíni gyűjtésre is igen nagy szükségem volt ahhoz, hogy bizonyos jelenségek felszínre hozásával újabb, figyelembe vehető adatokhoz jussak. A helyszíni anyaggyűjtés során egyrészt magnetofonfölvételeket készítettem, másrészt célirányosan összeállított kérdőív segítségével jutottam további nyelvjárási példák birtokába, ezenkívül a helybeliek származástudatáról is igyekeztem tájékozódni, ezért arról is faggattam adatközlőimet, hogy a helyi hagyomány szerint mikor és honnan történhetett a helység megalapítása. Az így kibővített anyaggal még inkább lehetővé vált, hogy valamivel bátrabban vonhassak le bizonyos nyelvészeti és/vagy településtörténeti következtetéseket.

Vizsgálódásaimnak ugyanis az volt a célja, hogy — bizonyos nyelvészeti tanulságok megállapítása mellett — egyes kutatópontok esetében kísérletet tegyek arra: vajon honnan, mely vidékről kerülhetett ki a szóban forgó települést benépesítő lakosság. Ehhez a helytörténeti kutatások és esetenként a néprajz eredményeit is megpróbáltam figyelembe venni. Következtetéseim azonban elsősorban nyelvi-nyelvjárási alapokon nyugszanak. Az újratelepült helységek lakossága ugyanis az új környezetben is természetesen

a kibocsátó anyanyelvjárást használta, s mivel a nyelv konzervatív jellegű, ezért az eredeti tájszólás bizonyos elemeit napjainkig megőriz(het)te. Ezekből a gyakran csak nyomokban megmaradt nyelvjárási jelenségekből — az adatok számától és jellegétől függően — óvatosan következtetni lehet a kibocsátó tájszólásra, arra a vidékre, ahonnan az átköltözés történhetett.

Ennek a vizsgálatnak az elvégzésére az ösztönzött elsősorban, hogy a jugoszláviai kutatópontok közül hétről (Bajsa, Péterréve, Piros, Temerin, Torontáltorda, Alsóittebe és Torontálvásárhely helységekről) a Deme László és Imre Samu szerkesztette *A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései* című kiadványban azt olvashatjuk, hogy török hódoltság utáni telepítések, az azonban nincs jelezve róluk, hogy mely területről történt az átköltözés (Bp., 1975, Akadémiai, 300.).

3. A vizsgálat néhány tanulsága

A magyarországi nyelvjárásszigetekhez hasonlóan, melyekkel szintén foglalkoztam, az általam részletesebben vizsgált hét jugoszláviai nyelvjárásszigetet is csupán a vallás, a származási hely és az újratelepítés óta bekövetkezett nyelvi-nyelvjárási változás jellege szerint lehet viszonylag jól elkülöníteni, bizonyos típusokba sorolni. Vallási megoszlás szerint négy település lakóinak többsége katolikus, háromé pedig református. A származási helyet illetőleg többségük palócos—jászos és tiszántúli eredetű, de van közöttük szegedi és hódmezővásárhelyi kirajzás is. Az adott nyelvjárásszigeten kialakult helyi tájszólás jellege szerint négy homogén, három pedig keverék típusú.

A hét jugoszláviai nyelvjárásszigetet említett szempontok szerinti besorolását az alábbi táblázat tartalmazza:

A nyelvjárásszigetek megnevezése	A nyelvjárásszigetek típusa		
	vallás szerint	származási hely szerint	a kialakult helyi nyelvjárás jellege szerint
Alsóittebe	református	a Nagysárrét vidéke	homogén típusú
Bajsa	katolikus	Nagykáta környéke és a Dunakanyar vidéke	keverék típusú
Péterréve	katolikus	Nagykáta környéke	homogén típusú
Piros	református	a Tisza középső folyásának vidéke	homogén típusú
Temerin	katolikus	Nagykáta környéke és a Dunakanyar vidéke	keverék típusú
Torontáltorda	katolikus	Szeged környéke	homogén típusú
Torontálvásárhely	református	Hódmezővásárhely és a Kissárrét vidéke	keverék típusú

A táblázatba foglalt nyelvjárásszigetek közül különös figyelmet érdemelnek a keverék típusúak. Ezek úgy jöttek étre, hogy lakosságuk nem egy megközelítőleg azonos nyelvjárású vidékről települt, hanem a helységalapítók többsége legalább két, egymástól dialektológiailag markánsan különböző nyelvjárásterületről, melyeknek sajátságai erősebb-halványabb nyomokban napjainkig kirajzolódnak. A keverék típusú nyelvjárásszigetek kibocsátó (eredeti) nyelvjárásvidékének megállapításában természetesen igen nagy körültekintéssel kell a különböző nyelvjárási jelenségeket vallatóra fognunk ahhoz, hogy a belőlük levont településtörténeti következtetésekben a nagyobb tévedéseket el tudjuk kerülni, ilyenekre ugyanis van példa még a nagy hagyományú és szép eredményeket elért német dialektológiában is (vö. pl. H. Veith: *Kuseler Mundart am Niederrhein — ein dialektgeographischer Irrtum*. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. 36 [1969]: 67—76).

A jugoszláviai nyelvjárásszigetek vizsgálatában bizonyos nyelvészeti tanulságok összefoglalásához természetesen nemcsak azon hét település atlaszbeli anyagát használtam föl, ahol helyszíni gyűjtést is végeztem, és amelyekkel részletesebben foglalkoztam, hanem a MNyA mindegyik jugoszláviai kutatópontjának adatait is.

Nyelvtörténeti szempontból a kóti nyelvjárásnak pl. rendkívül archaikus vonása az, hogy innen még a tőséghangzó nyomára is van példa a nagyatlaszban (1109. *kertöbü* és 1110. *kertöbe*). Ugyancsak régies sajátsága az is, hogy a köznyelvben kétalakú toldalékok helyett a kóti tájszólásban egyalakú, illeszkedés nélküli formák használatosak (pl. *kertná*, *lábbe*), sőt még arra is találunk adatot, hogy a *-val*, *-vel* rag *v*-je helyett a magánhangzóra végződő szavakban *j* fordul elő (pl. 1130. *hamujje*).

A török hódoltság után települt helységek nyelvjárásának szókészleti elemzéséből azt állapíthatjuk meg, hogy e hét település három, viszonylag szorosabb egységet alkotó csoportba sorolható: Bajsa, Péterréve és Temerin népnyelvében elég sok palócos—jászos tájszó található, Alsóittebe és Piros tájszólásában számottevő tiszántúli szókészleti elem figyelhető meg, Torontáltorda és Torontálvásárhely nyelvjárásában pedig jelentős számú Szeged vidéki tájszó él még napjainkban is. Mindez tehát megerősíti azokat a településtörténeti következtetéseket, melyeket a hang- és alaktani jelenségek alapján a kibocsátó nyelvjárásterületre vonatkozóan levontam.

A jugoszláviai nyelvjárásszigetek elemzéséből az is kiviláglott, hogy ezekben erősebb fokú az eredeti tájszólás sajátságainak megőrződése, mint a magyarországiak esetében. Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a köznyelvi hatás jóval gyengébb bennük, s ugyanakkor egy-két hangtani jelenségük és főleg a szókészletük szerbhorvát nyelvi hatást mutat. Ezek tehát — miként Benkő Loránd a külső nyelvjárásszigetekről szólva megfogalmazta — „erősen archaikusak, mert idegen környezetük többnyire meggátolta, hogy az összefüggő nyelvterületen keletkező új jelenségek oda behatolja-

nak. Ugyanakkor nyelvileg újítók is, mert számos olyan nyelvjárási jelenséget fejlesztettek ki belsőleg, amely más nyelvjárási részlegekben nem keletkezett". (i. m. 31.)

A MNyA jugoszláviai kutatópontjainak vizsgálatával az volt a célom, hogy a török hódoltság után benépesült településekről a különböző nyelvjárási jelenségek alapján a lehetséges pontosságig megjelöljem azokat a helységeket vagy legalább azt a vidéket, ahonnan az átköltözés történhetett. A nyelvi-nyelvjárási elemzés során igyekeztem ezenkívül rámutatni azokra a nyelvészeti tanulságokra is, melyekre a felszínre hozott adatokból lehetőség adódott. A Jugoszláviában végzett helyszíni anyaggyűjtés arról is meggyőzött, hogy az ottani sajátos nyelvjárásszigetek még napjainkban is rendkívül gazdagok archaizmusokban, értékes fordulatokban, nyelvi leleményben. Éppen ezért hasznos volna ezekről a településekről akár külön-külön is pl. monografikus igényű feldolgozásokat és leletmentő értékű tájszótárakat készíteni.

SZABÓ ZOLTÁN *(Cluj-Napoca)*

A kolozsvári magyar dialektológiai iskola

1. A kolozsvári dialektológiai iskola több mint öt évtizede jelentős kutatási központ. Elismerésre késztető eredményeiről sokat írtak. Az, amit előadásom bevezetőjében mégis újként említhetek, nem más, mint az iskola alapítójának, egyben a mai magyar nyelvjárástan úttörőjének, Csűry Bálintnak a kutatás, a leírás lényegét, módszerét megszabó felfogása, illetőleg ennek nyelvelméleti értelmezése, mindaz, ami akkor jelentős változást, fordulatot jelentett a magyar nyelvjáráskutatás történetében. Csűry az 1936-ban megjelent könyvében a korábbi eljárásokról szólva helyteleníti azt, hogy „a cél nem a nyelvjárásnak mint önálló nyelvi egységnek a maga egészében való megismertetése volt, hanem szinte ötletszerűen csak olyasmit tartalmaznak, ami nagyon elüt az irodalmi nyelvtől, mondhatnám különösségekre, kuriózumokra vadásztak, de nem terjeszkedtek ki a nyelvjárás egész szerkezetére" (*A népnyelvi búvárlat módszere*. Bp., 1936, 22—23). A „nyelvjárás egész szerkezete" nyilván a nyelvjárás rendszerét jelenti, ami Csűrynél közvetlenül vagy közvetve Saussure rendszerelméletére és esetleg már a húszas években kifejlődött strukturalizmusra vezethető vissza, olyasmire, ami akkor már rég benne lehetett az európai nyelvészeti közgondolkodásban. A végső forrás mindenképpen Saussure felfogása a nyelvről mint rendszerről: „a nyelv olyan rendszer, amelynek minden részét a többivel való kölcsönös szinkronikus összefügésében lehet és kell vizsgálni" (*Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp., 1967, 113).

2. Csűry felfogásából természetszerűleg következik több korszakos hatású újítás, mindenekelőtt a nyelvjárástani tanulmánytípusokat érintő változások. Csűry jól megalapozott érvekkel elvetette az addig divatos nyelvjárási monográfiát, egy-egy nelvjárás felszínes, elnagyolt leírását, csak a tájnyelvi különösségekkel való foglalkozást. Ezt a tanulmánytípust az igényesebb, alaposabb nyelvjárási jelenség-monográfia helyettesítette, amelynek lényege a nyelvjárás rendszerként, illetőleg részrendszerként való felfogása, egy-egy nyelvi jelenségnek ilyen alapon való tüzetes vizsgálata. A rendszerszerűségből következően a nyelvjáráskutató nemcsak a köznyelvtől eltérő változatokkal foglalkozott, hanem a szóban forgó jelenség valamennyi előfordulásával, függetlenül attól, hogy a köznyelvben is megvan vagy csak nyelvjárási sajátosság.

Csűry elve termékeny talajra talált a kolozsvári nyelvjáráskutatók körében már csak azért is, mert mindegyikük tanítványa volt (persze mondanom sem kell, hogy új munkahelyén, Debrecenben is ugyanezen az alapon teremtett iskolát).

A kolozsvári nyelvjáráskutatók első nemzedéke Csűry után Szabó T.

Attila irányításával (l. tőle pl. *Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket?* Kolozsvár, 1938) több ilyen jelenségmonográfiát írt: Gálffy Mózes: *A kalotaszegi Magyarbikal névszótövei* (Kolozsvár, 1943), Márton Gyula: *A nagymoni névnyelv igetövei és igealakjai* (Kolozsvár, 1942), majd tőle később hasonló tartalmú kötet, mint például *A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai* (Bp., 1962), *Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban* (Bukarest, 1974).

A második nemzedék tagjai a hatvanas évektől kezdve jelentettek meg ilyen tárgyú és módszerű munkákat Szabó T. Attila, illetőleg Márton Gyula irányításával: Lakó Elemér: *A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzói* (Bukarest, 1973), Szabó Zoltán: *A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere* (Bp., 1965), Teiszler Pál: *A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzórendszere* (Bukarest, 1973), Vámszer Márta: *A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere* (Bukarest, 1972), Vöő István: *A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó rendszere* (Bukarest, 1975).

Szoros kapcsolatban áll a kimondottan nyelvi jelenségeket tárgyaló monográfiákkal három rokon szakterület. Mindhárom területen szintén kiváló eredményeket könyvelhetnek el a kolozsvári nyelvészek.

Az egyik idetartozó terület a népi szókincs és ennek etnográfiai háttere. Ilyen tárgyú monográfia például Márton Gyulától *A tímárok zilahi mesterségszavaiból* (Kolozsvár, 1948), Nagy Jenőtől *A kalotaszegi magyar népi öltözet* (Bukarest, 1958), *A torockói magyar népi öltözet* (Bukarest, 1958) (l. még tőle válogatott tanulmányainak kötetét: *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok* Bukarest, 1985), továbbá Péntek Jánostól *A kalotaszegi népi hímzés és szakszókincse* (Bukarest, 1979), valamint Péntek Jánostól és Szabó Attilától *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató* (Bukarest, 1976).

A második sajátos kutatási terület a nyelvjárási szintű kétnyelvűség és ezen belül is a román nyelv hatásának a vizsgálata: Márton Gyulától *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai* (Bukarest, 1972), Márton Gyula, Péntek János és Vöő István szerzőségében *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* (Bukarest, 1977), valamint Zsemlyei Jánostól *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai* (Bukarest, 1979).

A harmadik terület a nyelvjárási anyagra támaszkodó névvizsgálat. Az első ilyen tárgyú kötetek már az első évtizedben megjelentek: Gálffy Mózestől *Keresztneveink becéző alakjai a Borsa-völgyén* (Kolozsvár, 1944), Márton Gyulától *A Kolozs megyei Borsavölgy állatnevei* (Kolozsvár, 1944), Szabó T. Attilától *Kalotaszeg helynevei* (Kolozsvár, 1942), majd később B. Gergely Piroskától *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere* (Bukarest, 1977).

Végül, de nem utolsósorban szólnunk kell a jelenségmonográfiák három sajátos szakterülete mellett a második nagy vizsgálatkörről, a tájnyelvi atlaszokról. Köztudott, hogy az első nyelvatlasz értékű kiadvány kolozsvári magyar nyelvészek, Szabó T. Attila, Gálffy Mózes és Márton Gyula mun-

kája: *Huszönöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből"* (Kolozsvár, 1944). Ez után 1950—1980 között öt tájnyelvi atlasz készült el és vár kiadásra: *A Moldvai Csángó Nyelvjárás Atlasza* három kötetben (irányítója Szabó T. Attila, munkatársai Gálffy Mózes és Márton Gyula), a három székely (Csík és Gyergyó, Háromszék, Udvarhely) tájnyelvi atlasz (Gálffy Mózes és Márton Gyula munkája), a Maros széki nyelvjárási atlasz (Balogh Dezső és Teiszler Pál munkája), végül a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza (a munkálatok irányítója Szabó T. Attila, az anyag nagy részét Murádin László gyűjtötte). És megjelent Vöő István munkája, a *Hétfalu Nyelvjárási Atlasza* (Kolozsvár, 1971).

3. Beszámolómban teljességre nem törekedhettem. Nem beszéltem például a tájszóvizsgálatokról (l. pl. Gálffy Mózes—Márton Gyula: *Tájszók Kalotaszegről és környékéről* Kolozsvár, 1965), az írott vagy magnófelvételen őrzött szövegarchívumról, továbbá több száz nyelvjárási szaktanulmányról és értékes nyelvjárási témájú hallgatói szakdolgozatról, államvizsgai dolgozatról. És azt sem tárgyaltam, ami fontos tennivaló, hogy az újabb körülmények között sort kellene már keríteni az elkészült tájnyelvi atlaszok, valamint más, még nem publikált anyag kiadására. Csakis így válhatnak közkinccsé az értékes munkálatok fiókok, szekrények mélyén, sárguló cédulákon rejlő eredményei.

De a rövid beszámolóból mégis kiderülhet, hogy a kolozsvári magyar dialektológia jelentős eredményekkel büszkélkedhet, elsősorban az eddig összegyűjtött és az említett monográfiákban és tájnyelvi atlaszokban hasznosíthatóvá tett gazdag tényanyaggal, amelynek jelentőségét az is növeli, hogy változatos, hisz szinte valemennyi helyi nyelvjárás a forrása. Nyelvi természetük szerint az adatok nagy része szó (olyan nyelvi tény, amely további hangtani, szótani és részben alaktani vizsgálatokra alkalmas, főleg ha a cél nyelvföldrajzi jellegű). Erről szólva azt is állíthatjuk, hogy jó és hasznos is lenne, ha az eddig elhanyagolt mondat- és szövegszerkezeti formák vizsgálatára is sor kerülne. De talán még arra is gondolhatunk, hogy egy-egy nyelvjárás újabb szempontú, strukturális módszerű leírásával is meg lehetne próbálkozni.

A kolozsvári dialektológiai iskola elsősorban szervező központ, de azt is állíthatjuk, hogy eddigi eredményei, kiadványai módszertani útmutatók voltak másutt tevékenykedő nyelvjáráskutatók számára.

Mindemellett sajnálatos, hogy az utóbbi évtizedben a gyűjtő- és feldolgozó munka intenzitása nagy mértékben csökkent, és ezen mindenképpen változtatni, segíteni kellene. Ha előadásomat Csűry Bálint szavaival kezdtem, azzal is kell befejeznem. A stagnáló helyzetet dinamizálnunk kell, hisz továbbra is érvényes az, amit Csűry a nyelvjáráskutatás fontosságáról, a sürgető tennivalókról mondott: „Népnyelvünk rendszeres búvárlatának megszervezésére ütött a tizenkettedik óra, és félő, hogy ez a tizenkettedik óra hamarosan elmúlik" (*A népnyelvi búvárlat módszere* Bp., 1936. 20).

SZENDE ALADÁR *(Budapest)*

A magyar nyelv és kultúra tanítása a szórványmagyarságban

Húsz évvel ezelőtt, 1971-ben rendeztük meg első alkalommal Nyugaton élő magyar családok gyermekeinek Balaton menti táboroztatását, mégpedig az első Anyanyelvi Konferencia (1970) határozatából és a Magyarok Világszövetsége szervezésében. Ennek a programnak nevezetes előzményei Kodály Zoltán, Illyés Gyula, Váci Mihály kezdeményezése nyomán, majd Bárczi Géza pártfogásával és Lőrincze Lajos mozgalomteremtő körútjaival érlelték meg a kapcsolatfelvételt hazánk és a szórványság között.

Külföldön segítséget vártak a Konferenciától, itthon a segítés módozatait dolgoztuk ki. A gyermektáborok résztvevői számára is, de a külföldi magyar iskolák, egyesületek, klubfoglalkozások, valamint a családok használatára is tankönyvsorozatot, dalkötetet állítottunk össze és nyújtottunk át az idelátogató gyerekeknek, s ajánlottuk föl mindazoknak, akik vállalkoztak — akárcsak háziasszonyként, vagy „képesítés nélküli" pedagógusként — magyar gyerekeket magyarra tanítani.

Már kezdetben sem pusztán nyelvtanításra korlátoztuk terveinket, hiszen tankönyveink magyarországi kultúrából is céltudatosan adagolták a történelmi ismereteket (persze főleg mondai formában), a népéletnek irodalomban, ünnepi eseményekben (jeles napokra ajánlott rendezvények anyagával), népdalok és népszokások, népi dalos gyermekjátékokban megőrzött szellemi kulturális értékeinket. Mégis: tapasztalván például az amerikai egyházi, cserkész-, egyesületi oktatásnak annak idején még valóban iskolaszerű lehetőségeit (láttunk a mi általános iskolásainknak megfelelő „osztályokat" is), a nyelv*mentésre*, -fenntartásra irányítottuk érdeklődésünket. Így aztán éves foglalkozásokra az ilyen korú gyerekek számára valóban „nyelvtankönyvet" adtunk ki (amilyen a *Magyar szavak világa* is volt). De az érettebb fiatalság számára is „nyelvkönyveket" bocsátottunk ki (például a *Hogy mondjuk helyesen?* címűt, Ginter Károly és munkatársai alkotását). S bár idei táborainkban is alkalmazzák tanáraink ezeket a tankönyveket (elsősorban a magyarul beszélők csoportjaiban), az első évtized végén már egy másik tankönyvsorozat megírására adott megbízást az Anyanyelvi Konferencia védnöksége.

Ennek a fejleménynek a külföldi magyarság életében végbement változása volt az oka. Nagy Károly, a new-brunswick-i egyetem szociológus tanára és programunk kezdeményező, sőt küldetéses részvevője a *Magyar szigetvilágban ma és holnap* című könyvében tárta föl azt a folyamatot, amely — mint kényszerítő háttér — a program differenciáltabb megközelítését követelte meg. Eszerint a szórványmagyarság fokozottabb mértékű szétterülése a „kertvárosiasodás", Európában pedig a városiasodás és az iparosodás

nyomán a magyar tömbök feldarabolódásához járult hozzá és gyorsítja az asszimilálódás folyamatát. A társadalmi környezetváltozás szükségszerűen megváltoztatta az együttműködés formáit, amelynek lélektani következményei is vannak: az eladdig magyarságukat öntudatlanul élő csoportok szembekerültek egy másfajta nyelvi-kulturális közeggel, s „szigetlakókként" tudatosan kénytelenek vállalni a kétnyelvűséget és kétkultúrájúságot: így a magyar nyelv és kultúra közvetítői lehetnek más nyelvűek és más kultúrájúak számára. Egy „intenzív megtartó magyarságtudat" (ahogy olvashatjuk) a szigetközösségek hálószerű együttműködése nyomán bízvást kialakulhat, a munka egyetemes kulturális jelleget ölthet. A „mindenes" szolgálatot teljesítő kisközösségek, azaz „szigetek" kellő együttműködéssel iskolát, tánccsoportot, énekkart tarthatnak fönn, helyet adnak a cserkészetnek, „magyar házat" építenek föl, időszaki értesítőt adhatnak ki, kulturális programokat szervezhetnek, egyházi szolgálatot végezhetnek.

A vázolt átalakulás veszélyezteti azonban a nyelv megőrzését. Erről meggyőző adatok is szólnak. A generációk egymásutánja — a környezet hatására — az anyanyelvet „emlékezeti nyelvvé", vagy — ahogyan újabban mondjuk — „származásnyelvvé", sőt helyenként „idegen nyelvvé" módosíthatja. Ez a felismerés indította az Anyanyelvi Konferenciát egy olyan tankönyvsorozat kiadására, amely azok számára nyújt segítséget, akik vállalják a reintegrálódást a nyelvben és a kultúrában.

Az első két kötet meg is jelent, a kicsinyek számára *Süni kalandjai* címmel (Képes magyar nyelvkönyv 5—8 éves gyermekeknek, 1988-ban, Dovala Márta szerkesztésében a Tankönyvkiadónál), a 8—12 évesek számára *Aranyhíd* címmel (1989-ben, Szende Aladár szerkesztésében, ugyancsak a Tankönyvkiadónál). Ez utóbbinak két munkatársam (Somorjai József és Szende Virág) és magam is szerzője lévén, illetékesnek érzem magam arra, hogy néhány szót szóljak ennek a tankönyvnek a jellegéről.

Többrétegű nyelvi anyagot tartalmaz: teljesen kezdők számára elemi ismereteket kínál, a haladottabbak számára közepes nehézségűeket. Rétegződik a nyelvkincs is: életszerű párbeszédek szolgálnak a mindennapi beszédhelyzetek kommunikációs feladatainak előkészítésére, megoldására, tehát közvetlen mintákat adnak, ezeket megértvén, szóban (ritkábban írásban is) játékosan is alkalmazhatják őket. Rendszeresen szerepelnek az egyes fejezetekben irodalmi, költői szövegek is, ezek szellemi örömforrásul kívánnak szolgálni beleélést keltő, képzeletet mozgósító hatásuknál fogva (persze ilyen szándékú tanári — értsd: szülői — tálalással, szavak, sorok érzéki hatásával, s magyarázat után — akár idegen nyelvű megvilágító és érzékeltető eljárással) esztétikai örömöt keltenek, puszta hangzásukkal is erősítve a tartalmi tényezők hatását. „Nyelvtanból" csak annyit, amennyi — a nyelvrendszerbeli sajátosságok közül — a mondanivaló egyszerű megformálását szolgálja, s továbbítását a beszédtárshoz lehetővé teszi, tehát a kommunikációs kompetenciát elemi szinten segít alakítani. Afféle rejtett tanterv közve-

tett hatásait kívánja érvényesíteni — érvényesíttetni a tanár-szülő által — a tankönyv, nem mondva le a többirányú művelődési anyag hasonlóképpen érdeklődést tápláló elemeiről. A társas élet családi szintjéről indulva (egyben a családi élet kultuszára is nevelve), közös programok, egyben az öttagú képzelt család minden tagjához sajátosan egyéni beállítódást is képviselő magatartást megmutatva bomlik ki a család környezet- és országismerete, a történelmi múlt, ünnepek szokás- és játékrendje. Külön szemelvénygyűjtemény egészíti ki a könyvet azok számára, akik különösen fogékonyak a nyelvben rögzült művésziségre, a magyar mesevilágra, az idők járásának változatos örömeire. Egészében tehát a „minihungarológia" szándékával szerkesztett, egyben módszertanilag is átgondolt, tevékenységi formákat változatosan kínáló feladatok, nyelvtörők, mondókák, találós kérdések, dramatikus megoldások, valódi társasjátékok (ilyen szerepel egy színes lapon, amely kivágható, egy dobókocka segítségével versenyre kelhetnek akár öten-hatan is, hogy a célt valamelyiküknek elsőnek — mint győztesnek — sikerüljön elérni).

Már régebben felmerült olyan általános jellegű módszertan közrebocsátásának gondolata, amely nemcsak a tábori foglalkozások eredményes(ebb) vezetésére adna kellő útmutatást, hanem mindazok számára — legyenek akár háziasszonyok, nagyszülők, képesítés nélküliek, vagy éppen okleveles tanárok, esetleg könyvtárosok —, akik hajlandók a célszerű és következetes munkát vállalni családban, kisebb csoportokban (tehát szigetkörülmények között tanulásra kész gyerekek körében).

Meg is jelentettünk egy vázlatot a Nyelvünk és Kultúránk 73. számában (a 31—40. oldalon), amely vitában érlelődve később modell értékű szakmunka formáját öltheti, és a nyelvmegőrzés, a két- és többnyelvűség és -kultúrájúság elvi alapjaira épít, elsősorban gyermekkorúakat tart szem előtt, ezek közül is azokat, akik a magyart mint idegen nyelvet hajlandók tanulni nem magyar nyelvi környezetben is. Szigorúan szakmai szempontból két diszciplináris területet érintene: nyelvészetit és pedagógiait egyaránt, gyakorlati céljában pedig nyelv és kultúra egységbe vont szemléletében gyökereznék. Igazodjék konkrét társadalmi és személyi feltételekhez, és mutasson be módszertani szemléletet formáló mintákat, variációs lehetőségeket és gyakorlati megoldásokat, párbeszédes vagy éppen dramatikus, megjelenítő, tehát beszédhelyzeteket nyújtó, szerep követelte, kommunikatív képességet fejlesztő, beszédcselekvésre késztető eljárásokat (hiszen beszédet tanítani csak beszéltetéssel lehet eredményesen). Lélektani szempontból rendkívül fontos a motiváció jelentőségének felismerése és kiaknázása. Ebben pedig nem kis szerepet játszanak az esztétikai hatások, amelyeket nyelvünk zeneiségének (ritmikájának) kezdetben ösztönös, később elemzően tudatosított élvezésének tervszerűen felkínált esetek időzítésével válthatunk ki a gyerekekből. (Nagy szerepet játszik az önként, szinte észrevétlenül elsajátított verssorok és -részletek memorizálása.) Dalok (amelyeknek a szö-

vegét énekelve sokkal tisztábban ejtik), mozgások és ezek legszebbike, a tánc mint pihentető perceket nyújtó-lazító, egyszersmind folklórt is mozgósító és művészi élményeket is keltő egyéni és csoportos kifejezőeszközök (hálás pedagógiai fogás is). Ha a gyerek a magyart idegen nyelvként ismeri meg és tanulja, akkor módja van összevetni saját nyelvének (anyanyelvének?) jelenségeivel, s ezáltal tudatvilága mindkét irányban gazdagodik, mert az összevetéssel annak a felismerése jár együtt, hogy milyen érdekes különbségek lehetnek és vannak szemléletben, kulturális háttérben.

Mindezek a követelmények tankönyvszerzés közben érlelődnek is a szerzőkben. Ez történt a bemutatott *Aranyhíd* keletkezésének idejében, amely sajnálatosan hosszú ideig tartott, de nevezetes tanulságokkal is járt. De a kísérleti próbák és az előzmények öregbítették bennük vállalkozásukba vetett hitüket. Az Anyanyelvi Konferencia — egyben a hungarológia — programjában fogant kötetet szerény építő elemnek szántuk ahhoz az elképzelt sugárúthoz, amely országunkból a virtuális szellemi haza felé vezet. Akik hajlandók ezen az úton elindulni, azok feltarisznyálódhatnak belőle kellő értékű útravalóval, hogy végülis eltaláljanak a hazai tájakra. Szimbolikusan bár, de talán nem alaptalanul kockáztathatom meg azt a gyanúmat, hogy a peregrinációnak egy megfordított, visszafelé irányuló változatának a tanúi lehetünk ma, a felgyorsult változások idején. Külhonból már nem egy vándor talál vissza ezen az úton ősei szülőhazájába, s ezek közül ki véglegesnek szánja hazatérését, ki csupán tapasztalatszerző körültekintésnek, tájékozódásnak a régi haza újdonságai között.

Azzal a neologizmussal jellemezném a mai sajátos helyzetet, amely szerint nemcsak peregrinációról van — vagy legalábbis lehet — szó, hanem ennek „modern" változatáról is, a reperegrinációról is. Bizonyára sok szó esik majd erről 1992-ben Esztergomban, amikor Budapesten létrejön a világ magyarságának jubileumi találkozása és tanácskozása, a Magyarok Világszövetségének szervezésében. Mert ehhez kapcsolódik majd a hetedik Anyanyelvi Konferencia, amelynek ünnepélyes megnyitója 1992. augusztus 13-án lesz, mégpedig a Vitéz János Tanítóképző Főiskola dísztermében.

SZENDE VIRÁG *(Budapest)*

Ideiglenesen külföldön tartózkodó családok nyelvi beilleszkedése

A határok megnyitásával megnövekedett azon családok száma, amelyek hosszabb-rövidebb ideig, a későbbi hazatérés szándékával külföldön tartózkodnak. Sokan közülük egyéni munkavállalóként, vagy valamely külföldi, illetve hazai vállalat közvetítésével kerülnek új tartózkodási helyükre, mely vállalatok nem foglalkoznak kielégítő módon eligazításukkal, beilleszkedési gondjaikkal.

Családommal Frankfurt am Mainban töltöttem két évet, ahol minden negyedik polgár külföldi, így a német lakosság befogadóbb, mint máshol, ugyanakkor nem fordul annyi segítőkészséggel a tájékozatlan idegen felé. Általános tájékozatlanságunkban — mely a helyi szokásoktól az ismeretlen intézményrendszeren, a miénktől jelentősen eltérő oktatási szisztémán át a sajátos pedagógiai módszerekig terjedt — semmilyen, vagy csak igen szűkszavú tájékoztatást kaptunk. Így aztán ma már ostobának tűnő kérdéseinkkel nem egy hivatalnokot bosszantottunk. Pedig például az iskolákban — mint kisebbik lányom felsőbb iskolába (5. osztályba) lépésekor kiderült — sokféle információs anyaggal rendelkeznek, amivel minden szülőt ellátnak a megfelelő időben, de később már, úgy látszik, erre nem gondolnak. (Pl. „Elternrecht in Hessens Schulen" vagy a „Bildungswege in Hessen" c. sorozatból a „Gymnasiale Oberstufe".) Mivel ezek mind a Hesseni Kultuszminisztérium kiadványai, beszerzésük nem okozna gondot, ha az érdeklődő tudna létezésükről. Egyetlen hivatal, a külföldiekkel foglalkozó hatóság (Ausländerbehörde) adott elegendő információt, amennyiben mindig időben figyelmeztetett minket, hogy mikor kell tartózkodási engedélyünket meghosszabbítani, illetve kötelező orvosi vizsgálaton megjelenni.

Számunkra, de különösen a gyerekek számára okozott nagy meglepetést a miénktől jelentősen eltérő oktatási rendszer és a pedagógiai módszerek. Németországban már régen megszabadultak a poroszos stílustól, nem az átadás és számonkérés rendszere működik, mint sajnos a legtöbb helyen nálunk, hanem sokkal inkább az együttgondolkodásé. Nem arra törekszenek, hogy a gyermekekkel minél több tényanyagot sajátíttassanak el, hanem hogy megtanítsák őket önállóan gondolkodni, dolgokat megfigyelni, szabályszerűségeket felfedezni. Mindez az igen időigényes beszélgetés módszerével történik. Így a gyerekek a 10. osztályig (a mi II. gimnáziumi osztályunk) megtanulják bátran, szabatosan, meggyőzően kifejezni magukat, s nem ijednek meg a vitáktól, bátran érvelnek még felnőttekkel szemben is. Az önbizalom növelése szemmel láthatóan nagyon fontos az iskolában. Éppen ezért büntetés helyett inkább dicsérettel igyekeznek még nagyobb telje-

sítményre sarkallni, a legkisebb eredményért is azonnal jutalom jár. Bizony, én felemás érzelmekkel fogadtam ezt, felemással, mert kisebbik lányom számára, aki akkor 10 éves, 4. osztályos volt, nagy segítséget jelentett, míg nagyobbik lányomnál, aki akkor 15 éves és 9. osztályos volt, az önbizalom túltengéséhez vezetett. Mindaddig, amíg a 10. osztály átugrásával be nem került a 11-dikbe, ahol hirtelen minőségileg megváltoztak a követelmények.

A számonkérés sem maradt el azonban, s az órai munka eléggé elnéző értékelésével szemben az írásbeli dolgozatoké szigorú volt. Az ellenőrzendő anyag erősen behatárolt, s nem nagy terjedelmű, de a gyerekektől pontosságot és biztos tudást követelnek. Az osztályzás szigorú, a legjobb jegyet csak ritkán adják meg. Eleinte megdöbbentett, hogy a német gyerekeknek milyen keveset kell tudniuk, de azután elgondolkodtam azon, látva Németország nyugati részének fejlettségét, s azt, hogy a német szakemberek végülis jól képzettek, hogy nem fontosabb-e az önállóság és az önbizalom a nagy tudásanyagnál. Ezt még magam sem tudtam eldönteni, de annyi bizonyos, hogy gyermekeim sokkal felszabadultabban, nyugodtabban, s főleg pihentebben mentek minden nap iskolába, mint itthon.

Az iskolába való beilleszkedésnél a legnagobb gondot a nyelvtudás hiánya okozza. Az általam ismert magyar családok gyermekei német nyelvtudás nélkül érkeztek, s mindegyik így kezdte meg tanulmányait. Elhelyezésük általában nem okozott gondot, bár nem minden iskola volt hajlandó fogadni őket. A Grundschulében előírás szerint heti két, később heti egy órában foglalkoztak velük külön németórán, a gimnáziumban pedig egyáltalán nem volt a németnek mint idegen nyelvnek oktatása. Még ha ez a heti két óra szakszerű lett volna is, a szülőnek akkor is gondoskodnia kellett az iskolai (spontán jellegű) nyelvtanuláson kívül gyermeke szakszerű némettanításáról. Ezt mindenki egyéni úton volt kénytelen megoldani: a legtöbb szülő napi munkája mellett saját maga tanította gyermekét, ami szintén nem nevezhető nagyon szakszerűnek, másoknak az iskola szerzett privát némettanárt, aki óradíjért tanított.

Én magam vállalkoztam gyermekeim tanítására, mivel hosszabb magyarnyelv-oktatói gyakorlattal rendelkezem, s három évet végeztem német szakon is az egyetemen. Az oktatás nem szorítkozott az iskolai feladatok elvégzésére, hiszen az érintkezés nyelvi formáit éppúgy el kell sajátítani, mint a kellő terjedelmű szókészletet és a grammatika alapjait. A feladatom tehát az volt, hogy az idegen nyelvi környezet lehetőségeit is kihasználva a lehető legkomplexebb módon vezessem be gyermekeimet a német nyelv rejtelmeibe. Az iskolai feladatok elvégzésekor a teljes nyelvvel dolgoztunk, ugyanakkor minél gyorsabban el kellett végeznünk az alapok megépítését is. Ez a kétirányból történő építkezés rendkívül nagy lelki-idegi megterhelést jelentett, ugyanakkor meglepő eredményekkel járt.

Nagyobbik lányom számára a német — az angol és az orosz után — a harmadik idegen nyelv volt, így ő a nyelvtanulásban már némi jártassággal bírt. Kisebbik lányom azonban még a magyar nyelvtan megismerésének is csak a kezdeteinél tartott, s a nyelvtani kategóriák ismeretének a hiánya hátráltatta munkánkat. Így, jóllehet az alapszemlélet azonos volt, de a két gyereknél különböző módszerekkel kellett élnem.

Nagyobbik lányom esetében az oktatás a teljes nyelv irányából indult, vagyis egyes átfogó szabályok ismertetéséből indultunk ki, s ezeket töltöttük ki aprólékosan a szórendi, ragozási és egyéb szabályokkal. Az első nyelvtani-mondattani ismeretek megszerzésére egy matematikai definíció adott alkalmat: „Verbindet man lineare Gleichungen mit *und*, so entsteht eine Aussageform, die lineares Gleichungssystem heisst. Die Lösungsmenge des linearen Gleichungssystems ist gleich der Schnittmenge der Lösungsmengen der linearen Gleichungen." (Ha elsőfokú egyenleteket *és*-sel kötünk össze, akkor olyan kifejezés jön létre, amelyet elsőfokú egyenletrendszernek nevezünk. Az elsőfokú egyenletrendszer gyöke azonos az elsőfokú egyenletek gyökeinek metszéspontjával.)

A definíció megértése a gyerek számára nem okozott gondot, néhány szó lefordítása és a mellékelt ábra ebben segített. Számos nyelvtani szabályról lehetett azonban beszélni:

1. A feltételes mondat szabályai (Verbindet man. . ., so . . .) kitekintéssel az általánosabban használt „Wenn. . ., dann" formára.

2. A vonatkozó névmás formái, használatuk (. . .eine Aussageform, die lineares Gleichungssystem heisst).

3. A birtokos szerkezetnek a magyarétól eltérő formája (Die Lösungsmenge des linearen Gleichungssystems. . .).

4. A melléknévnek is lehet vonzata ugyanúgy, mint az igének (gleich der Schnittmenge. . .).

5. Általános alany (Verbindet man. . .).

6. Szórend: egyenes, fordított, mellékmondati, mindháromra található példa a szövegben.

Mind a hat témakörrel kapcsolatosan a már ismert, egyszerű szavakból példákat konstruáltunk, így a megszemlélt jelenségeket magunk is előállítottuk. Az így feldolgozott rövid szöveget ezután meg kellett tanulnia kívülről is. Később is megmaradtam ennél a módszernél — noha közben a *Themen* c. nyelvkönyv leckéit is sorban elvégeztük —, mivel lányom még hónapok múlva is így kérdezett rá nyelvtani problémákra: „Ugye, ez olyan, mint a 'Verbindet man'?" Ez az intenzív munka három-négy hónapig tartott, ezután legtöbbször elutasította a segítséget, s iskolai munkáit — még a komolyabb beszámolókat is — önállóan készítette el.

Kisebbik lányom esetében nemcsak a nyelvtani ismeretek hiánya okozott gondot, hanem zárkózott alaptermészete is, ami hátráltatta a nyelvtanulásban és a kapcsolatteremtésben is. Általában — magyar nyelven is — ke-

veset beszélt, ezért ő eleinte az olvasásban és az értésben fejlődött gyorsabban. Bebizonyosodott, hogy egy tíz év körüli gyermek számára fontos az, hogy ismeretei minél több irányból nyerjenek megerősítést. Ezért oktatásánál bevetettem a teljes módszertani eszköztárat. Rendszeresen haladtunk a *Képes német nyelvkönyv*, majd a *Themen gyermekeknek* című nyelvkönyvekben, s a nyelvi környezet előnyös hatását mi sem bizonyítja jobban, minthogy az iskolai éves anyagot egy hónap alatt elvégeztük.

Fontos szerepet játszott az olvasás- és beszédtanításban a rendszeres meseolvasás. Természetesen a szókincs bővítését is szolgálta, és emellett nagy örömet is szerzett a gyermeknek. Némi segítséggel hamarosan szinte hibátlanul olvasott, már olvasott, vagy egy szócsaládból származó szavakat felismert, sőt néha egész mondatokat lefordított. Olykor rákérdezett nyelvtani jelenségekre is, így a nyelvtani ismeretek bővítésére itt is mód nyílt. Végül, hogy a fogalmazást is némiképp gyakoroljuk, közösen összefoglaltuk a mese tartalmát magyar és német nyelven, le is írtuk, s hogy a beszédhez alapul szolgáljon, s aktív szókincse bővüljön, ezt az összefoglalást meg is kellett tanulnia.

A nyelvtan tanulásában sokat segített az iskolai tananyag, amely éppen a német főnév- és igeragozást tartalmazta egyebek között. Mivel számára az *eset* megnevezés nem jelentett semmit, helyette a kérdéseket alkalmaztuk, hasonlóképpen a némethez: Wer-Fall, Wen-Fall, Wessen-Fall, Wem-Fall (Ki?, Kit?, Kinek a. . .?, Kinek?). Az igeragozásnál a tőhangváltós igék okoztak némi fejtörést, de kellő gyakorlás után ezt is megtanulta. Hogy minden újdonság mindig szem előtt legyen, színes ragozási táblázatokat készítettem, s azokat a lakás legforgalmasabb helyein kifüggesztettem.

A szókincsbővítés több módon folyt, legkedvesebb formája a lakás „feliratozása" volt. Cédulákat ragasztottunk az ajtókra a helyiségek nevével (Wohnzimmer, Schlafzimmer, Esszimmer, Küche, Bad), a konyhaszekrényekre a bennük található tárgyak nevével, a gyerek felcímkézte nekem a fűszeres üvegeket, miután egyszer tévedésből sós limonádét kapott. A mérhetetlen számban kapott színes reklámcédulát felhasználva vágtunk-ragasztottunk, feliratoztunk, s egy-egy témakörben egész „műalkotások" jöttek létre, amelyek ismét valamelyik falra kerültek. Ugyancsak érdekes gyakorlat volt a biblia párhuzamos (magyar—német) olvasása, ennek a teremtést leíró része. Módot adott ugyanis az olyan alapszavak megtanulásához, mint világosság, sötétség, nappal, éjszaka, ég, föld, víz. . . Mellékesen a nyelvtani ismeretek is bővültek a felszólító mód használatával. Ezek az ismeretek is a falra kerültek, s a család remekül tanult együtt, mert a közös étkezéseken hosszú időn keresztül szerepeltek ezek a témák, s kétes esetben oda lehetett nézni, s eldönteni a vitát.

A nyelvtanulásnak kétségtelenül ez volt a legkellemesebb része, mentes volt mindenféle szorongástól, viszont a „tanulmányi séták" az önálló vásárlással, információkéréssel már nem okoztak olyan nagy örömet.

De erre is sort kerítettünk már kezdetben is, mert egy-egy sikeres akció nagy biztatás volt a további munkához.

A német környezetbe való beilleszkedést is támogatta a nyelvtanulás mellett a tanórán kívüli zenetanulás. A zene szeretete és a zenei nyelv nemzetközi volta gyorsan átsegítette a diákot és tanárát a kezdeti nehézségeken, s hamarosan különös baráti kapcsolat alakult ki közöttünk, amiből engem mint tolmácsot a negyedik óra után ki is zártak. Biztos vagyok benne, hogy ez a sikeres együttműködés jelentősen hozzájárult leányom félelmeinek, szorongásának oldásához.

Közös, megfeszített munkánk eredménye kisebbik lányomnál körülbelül a hatodik hónapban hozott látványosabb eredményeket, s az első tanév végén mindkét gyerek teljes értékű és viszonylag jó bizonyítványt kapott. Bár mindannyian elégedettek lehetünk, tudjuk, hogy egy nyelv tanulása sohasem ér véget, a nyelvtudást (még az anyanyelvét is) mindig lehet tökéletesíteni, színvonalát emelni. A leírt komplex nyelvtanulási módszer tehát egyéni tanulóknál jó eredményhez vezetett, érdekes lenne a kísérletet csoportokra is kiterjeszteni, ez bizonyára hasznos tapasztalatokat hozna a magyarnak mint idegen nyelvnek magyarországi oktatásában is.

Újabb nehézségekre számíthatunk hazatérésünkkor, amikor a gyerekeknek vissza kell illeszkedniük a hazai erősebb kötöttségű iskolába. Meg kell tanulniuk az itthoni anyagot, esetleg különbözeti vizsgát, magyar érettségit kell tenniük. Mint tapasztaltuk, az osztályvizsga letételéhez, az itthoni tananyaggal való együtthaladáshoz az anyaiskola nem nyújt segítséget. Gondolkozni lehetne azon, hogy a hozzánk hasonló módon külföldön tartózkodó családok számára egy tájékoztató, segítő központot lehetne létrehozni Magyarországon, illetve gondoskodni lehetne arról, hogy a külképviseleteken ezeket a családokat valaki információkkal lássa el. S ami a legfontosabb, ha ilyen szolgáltatás létrejön, vagy esetleg már létezik, arról minden kiutazót tájékoztatni kell. A beilleszkedés és visszailleszkedés egyaránt nehézséget okoz felnőttnek és gyermeknek, s sokszor egész életükre kihatással van a külföldi vagy itthoni sikertelenség.

SZŰTS LÁSZLÓ *(Budapest)*

Kossa János nyelvművelő munkássága

Kossa János, a jugoszláviai Vajdaság magyar kisebbségének jeles képviselője a magyar nyelvtudománynak azok közé a külföldön ritkaságszámba menő művelői közé tartozott, akik nem nyelvünk eredetének kutatását, vagy az uráli, finnugor összehasonlító nyelvészetet választották szakterületüknek. Választott tudományterülete ugyanis az alkalmazott nyelvészetnek, a stilisztikának egy sajátos ága, a magyar nyelv művelése, ezen belül különösen a jugoszláviai magyarok írott és beszélt nyelvhasználatának a vizsgálata volt. Még azt is hozzá kell mindehhez tennünk, hogy végzettsége alapján a mintegy 10 éve elhunyt nyelvművelő teológiai képesítést szerzett. Polgári nevén Keck Zsigmond a II. világháború előtti években, a 30-as évek végén írta első cikkét anyanyelvünk dolgában, mely a Híd című folyóiratban jelent meg, majd a háború után több évig főszerkesztője, illetve lektora volt a jugoszláviai magyarság lapjának, a Magyar Szónak. Jó ideig munkatársa, lektora volt a szerbhorvát—magyar szótárnak.

Az 1960-as években fontos szerepe volt a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület megalakításában, és ennek hosszú ideig vezetőségi tagja is volt. Több évtizedes újságszerkesztői, lektori munkája lehetővé tette, hogy alaposan megismerje a jugoszláviai magyar publicisztikai nyelvet a maga sajátos helyzetében, gondjaiban. A Magyar Szó című napilapban nyelvművelő rovatot indított 1954-ben „Így írunk mi" címmel, ezt szerkesztette s nagyobb részt ő is írta két évtizeden keresztül. Kezdő és gyakorlott újságírók cikkeit stilizálta, pallérozta; nyelvművelő írásaihoz ily módon szépírók és szakírók szolgáltatták a példaanyagot. A nyelvcsiszolás, a szövegjavítás nála lassan szenvedéllyé, majd életcéllá változott.

Évek munkájának tapasztalatait, észrevételeit, a vajdasági sajtónyelv, nyelvhasználat stilisztikai gyarlóságait, szeplőit elemezte, rendszerezte, s ezekből alkotta meg a jugoszláviai magyar nyelv helyzetképét, diagnózisát. Cikkeivel nemcsak a Magyar Szó nyelvét formálta, alakította, hanem jó hatással volt a többi jugoszláviai magyar folyóirat, újság nyelvezetére, stílusára is. Cikkeit gyűjteményes kötetekben is megjelentette az újvidéki Forum Kiadónál. Ezek az önálló kötetek a következők voltak: *Így írunk mi* (1962), *Így írunk mi* (2. kötet 1965-ben), *Magyarul, magyarán* (1968), majd ebből a 3 kötetből válogatta össze legfontosabb cikkeit, s ezek *Nyelvünk fűszerszámai* címmel jelentek meg 1979-ben.

Kossa János nyelvművelő írásai nemcsak a jugoszláviai magyar nyelvhasználattal, a szerbhorvát hatással foglalkoznak, hanem tanulmányainak jelentős részében hasznos eszmefuttatásokat közöl nyelvünk logikájáról, a magyar nyelv rendszeréről, s az ostorozott nyelvhelyességi hibák jórészt

előfordulnak a hazai sajtóban, s a határokon belül élő magyarok nyelvhasználatában is. Éppen ezért tanulságos számunkra munkássága, s mivel úgy érzem, az elmúlt időszakban jelentősége méltánytalanul háttérbe szorult, azzal a nem titkolt céllal választottam őt, illetve munkásságát előadásom témájául, hogy Kossa János jelentőségére felhívjam a szakmai közönség figyelmét.

Mind a négy nyelvművelő kötetéről elmondhatjuk: annak ellenére, hogy nem Magyarországon jelentek meg, nyelvművelő szakirodalmunk legértékesebb, leghasznosabb darabjai közé sorolhatók. Műveiben nem szabad valamiféle elméleti rendszert keresni, Kossa mindig a nyelvi jelenségből, a tárgyalt hibából indul ki, s a sok-sok részletkérdést alapos elemzéssel megmagyarázza, s hasonló jelenségeket tárgyaló részek alkotnak laza fejezeteket.

A nyelvművelő írásoknak, dolgozatoknak mintegy a fele — természetesen a kétnyelvűségből következik — a szerbhorvát nyelvi hatással foglalkozik. Ezek az írások tartalmazzák azokat a problémákat, amelyek elsősorban a vajdasági magyar nyelvet, Kossa tréfás szóhasználatával élve a „jugómagyar" nyelvet érintik. Az is szinte magától értetődik, hogy a vajdasági magyarok magyar beszédébe sokszor kerül be szerb szó, kifejezés. Ez a keveréknyelv elsősorban az élő nyelvet, a beszédet jellemzi, gyakorlatilag mindenki azt a magyar vagy éppen szerb szót használja mondanivalójának közlésére, amelyik ott és akkor eszébe jut. Az írásban, a nyelvben persze már gondosabbak, hisz itt több idő jut a megfelelő magyar szó, kifejezés kiválasztására. Az írott magyar nyelv inkább az idegenes szóhasználatban, mondatszerkesztésben viseli magán a szerb hatást, ami szintén magyarázható azzal, hogy az államnyelv mindenütt kisebb-nagyobb mértékben hatással van a kisebbség nyelvhasználatára. A vajdasági magyar sajtóban is gyakori jelenség a „tükörfordítás". Az ilyen szövegről írja Dugonics András nyomán: „fele víz, fele voda". Könyvében bőségesen találunk erre is példákat: *végső neveletlenség* (magyarul: *legnagyobb, határtalan neveletlenség*), *számot vezet* (*számot vet*) *szabad összeállítás — szabadon választott téma* helyett; a *pilóta lélekjelenlétének köszönve nem történt katasztrófa* — magyarul: *hála a pilóta lélekjelenlétének*. Egy színházi kritikában jelent meg a következő mondat: *nem eldobni való egy jó dramaturg a háznál* — ez is valójában „szerbül" van, magyarra ültetve: *nem megvetendő* vagy *elkel a háznál egy jó dramaturg*. Gyakori a *dolgozik* ige 'működik, nyitva van' jelentésben: *a könyvtár reggel 8-tól dolgozik, az üzlet szombaton nem dolgozik* stb., ezek a szerb *radi* hatására terjedtek el. Szintén könnyű kitalálni, hogy a következő hírt is idegen nyelvből fordították: *Maria Callas ragyog és villámlik a Scalában*. Magyarul: *kénye-kedve szerint uralkodik a Scalában*.

A vajdasági magyar nyelvben alkottak néhány tükörszót szerbhorvát mintára: a *mozitopogó* — magyarul Kossa János szerint *jegykufár*, a mi nyelvhasználatunkban: *jegyüzér*, a *honi áruló* a magyar nyelvben így hasz-

nálatos: *hazaáruló*. Kossa szigorúan elítéli a fölösleges idegen szavakat, melyek gyakoriak a sajtónyelvben, s az elítélés még szigorúbb, ha magyar szövegben a latin, francia, angol szó — szerbhorvát hatásra — rövidített változatban fordul elő. Pl.: *referát, honorár, szeminár, agronóm, gigász*. Több germanizmus szerbhorvát közvetítéssel került a vajdasági magyar nyelvbe, mint pl.: *fehéren feketén kimutatja, kivált* 'előidéz' jelentésben; *váll váll mellett* stb.

A vajdasági magyar nyelvben is sokak számára gond a földrajzi nevek határozóragos alakja: *Prištinán* vagy *Prištinában?* — teszi föl a kérdést, de erről hadd idézzük most a szerző eszmefuttatását, mivel érvelése világos és javaslatai egy kissé eltérnek a hazai nyelvhasználattól. „Prištinán vagy Prištinában?" Az egyik az előbbi alakot használja, a másik az utóbbit. Egy helyen ezt olvassuk: Brčkón, más helyen: Brčkóban. Van, aki mindig így ragozza: Savino Selón, van, aki következetesen emígy: Savino Selóban. Némelyek meg bizonytalankodnak, egyszer így, másszor úgy használják.

Melyik a helyes? Ez-e: Prištinán, Brčkón, Savino Selón? Vagy ez: Prištinában, Brčkóban, Savino Selóban? Vagy mindegy, lehet így is, úgy is?

Tagadhatatlan, hogy sajtónkban és a közbeszédben elég nagy ingadozás figyelhető meg ezen a téren. A szilárdan megállapodott vajdasági alakok mellett — Zomborban és Zentán, Bezdánban és Monostoron, Keviben és Doroszlón — még szűkebb hazánkban is vannak bizonytalanok: Savino Selo, Kruščič, Kuštilj. Vajdaságon kívül aztán csakugyan nagy az ingadozás.

Van-e ennek valamilyen megfogható szabálya, helyességi mértéke? Van. Ilyen dolgokban a nyelvszokás a döntő.

A helynevek határozóragjai tekintetében a nyelvszokás egyik fő szabálya ez: A külföldi helynevek (egynek-kettőnek magyarra fordított alakját nem tekintve) mind *-ban, -ben* ragosak, akármilyen a végződésük. Azt mondjuk, Velencén (a Dunán túl) és Velencében (Veneziában). Nyírbátoron [belföldi használatban Nyírbátorban], de Ulánbátorban, Hajdúszoboszlón, de Oslóban, Visegrádon, de Leningrádban.

A magyar helynevek ragozásának szabálya pedig ez: -ban, -ben, ragosak az -i, -j, -m, -n, -ny végű meg a -falu, -szombat utótagú helynevek, ezenkívül néhány -l, -ly, -ó és -r végű helynév. A többi — ritka kivétellel — -on, -en, -ön raggal jár. Kétségtelen helyes alakja az, amelyet a helybeli lakosság használ.

Vonatkoznak-e ezek a szabályok a jugoszláviai helynevekre is? Válasz helyett egyelőre vizsgáljuk meg a mi nyelvszokásunkat.

Az első szabály a mi nyelvszokásunk szerint így módosul: a jugoszláviai helynevek nem „külföldi helynevek", nem akként ragozzuk, mert a magunkénak tekintjük őket. Nemcsak a hagyományos vajdasági magyar helyneveket s velük együtt — néha egészen más tövű — szerbhorvát

alakjukat is, hanem hazánk minden földrajzi nevét. A jugoszláviai magyarok zöme így mondja: Gračanicán, Rijekán, Delnicén, Pećen, Babino Poljén, Smederevón, Aleksandrovacon stb.

Kitörne a nyelvünk, ha úgy kellene mondanunk: Novi Sadban, Suboticában, Osijekben. Még furcsább volna, ha kétféle ragozást alkalmaznánk a hagyományos helynevek és szerbhorvát párjuk használatában: Zentán és Sentában, Cservenkán és Crvenkában, Becsén és Bečejben. Hát még ha teljesen egyforma helységneveket is különbözőképpen kellene ragoznunk: (Bács) Palánkán és (Smederevska) Palánkában, (Szerémségi) Mitrovicán és (Kosovska) Mitrovicában. Ezt végképp nem viselné el a fülünk. A mi nyelvszokásunk ez: ami a miénk, azt végződése szerint ragozzuk, nem válogatás nélkül egyformán, mint a külföldit.

A magánhangzókra végződő nevek nagyobb részéhez nálunk is -on, -en rag járul: Vlasenicán, Kranjska Gorán, Užicén, Kičevón, Kraljevón. A mássalhangzókra végződőeket szintén jórészt magyarmód ragozzuk: Aleksinacon, Bukovecen, Nikšićen, Bihacon, Višegradon, Šiden, Rudnikon, Čačakon, Slapon, Zidani moston.

Az -i végű nevek (a -ci végűeken kívül, amelyet kivétel nélkül -n ragosak: Križevcin, Natalincin, Odžacin stb.), akárcsak a magyar helynevek, -ban, -ben ragot kapnak: Mliniben, Kupariban, Gorjaniban, Doliban. A -j, -m, -n, -nj végűek is nagyrészt: Ptujban, Dobojban, Humban, Kninben, Kakanjban, Ulcinjban, Sinjben. Az -r végű szavak ragozása kevert, akárcsak a magyar neveké: Barban, de Aliburnaron, Samoborban, de Gostivaron.

Azt kérdezhetné valaki: Ha így van, miért mégis a bizonytalanság? Ennek több — részben történelmi, részben hangtani — oka van. Történelmi okokból „szabályellenes" például: Belgrádban (ezzel szemben Visegrádon, Starigradon), Ljubljanában (de Padinán), Szarajevóban, Zágrábban, Mosztárban, Dubrovnikban, Nisben és egy sereg még abban az időben megállapodott ragozású helynév, amikor a magyar ajkúak számára ezek külföldi városok voltak. (Jellemző ezzel kapcsolatban például, hogy az idősebbek Cetinjében, a fiatalabbak inkább Cetinjén alakot használnak.)" (*Így írunk mi* 1. 82—84.)

Ehhez az idézethez még a következőket szeretném hozzáfűzni: A jelenlegi szomorú jugoszláviai események kapcsán napilapjaink címoldalaira gyakran kerülnek jugoszláviai helynevek, ezeket hol az ottani gyakorlat, hol pedig a hazai nyelvszokás alapján látják el határozóraggal: *8 halott Dályában*; másutt: *Dályán*.

Különösen érdekesek Kossának azok az írásai, amelyek a szerbhorvát és a magyar nyelv egybevetésével foglalkoznak. Már csak azért is, mert mivel mindkét nyelv kiváló ismerője, nyelvünket egy kicsit más szempontok szerint is, egy tőlünk távolabb álló és kevésbé ismert szláv nyelv szemszögéből is vizsgálni tudja. Ennek egyik szép példája a szavak jelentéstani egybevetése. Pl. a szerb *crn* szót veti össze a magyar *fekete* melléknévvel. A

legtöbbször azonos használatúak, de vannak jócskán különbségek is: a szerb szó sokszor 'sötét' jelentésű, pl. *fekete színekkel festi le* — a magyar a *sötét* szót használja. A *fekete hírek* a magyarban *rossz hírek*, a *fekete napok* (*crni dani*) pedig *nehéz napok*. A *crno vino*, *crni luk* szó szerint *fekete bor*, *fekete hagyma* — a magyarbarn *vörösbor* és *vöröshagyma*. A *fekete sör* a magyarban *barna sör*. Hasonló jelentéstani egybevetéseket végez a *fehér* — szerbhorvát *beo* és más szavakkal is.

Kossa János írásainak másik fele pedig olyan nyelvhelyességi, stilisztikai kérdésekkel foglalkozik, melyek a hazai nyelvhasználatra érvényesek, s véleménye általában egyezik a hazai nyelvművelés szakembereinek megítélésével. Ízelítőül ezekből a témákból felsorolok néhányat: *szível — szívlel* keverése, *egyelőre — egyenlőre* szótévesztés; védelmébe veszi az *ébertelen*, *összhangtalan* kifejezéseket. A *nincstelen* elemzésének egy kisebb fejezetet szentel a nyelv és logika összefüggéseinek tárgyalására. Foglalkozik még a *helyt ad — helyet ad*, *hajol — hajlik*, *ad — ád*, *fürödni — fürdeni* hangalaki változatainak jelentésbeli finomságaival is. Többször is visszatér a szólások, közmondások helyes használatára, különös tekintettel a szóláskeveréssekre. Időnként idegen szemlélet tükröződik a vajdasági magyarok szólásköltéseiben, pl. *tiszta, mint a könnycsepp* — a magyar nyelvben, *tiszta, mint (a forrás, a kristály, a tükör, a patyolat)*. A szerbek a dolgokat *prizmán át nézik*, mi magyarok valamilyen *szemüvegen át*. A *megpukkad a méregtől* is magyarul *megpukkad mérgében*.

Több írásában is foglalkozik a sajtónyelv divatszavaival, ezek között sok az idegen eredetű, pl. a *tinédzser*, a *hobbi*, mindkét szót tudnánk magyarral helyettesíteni, az előbbire ezeket ajánlja: *kamasz, kölyök, fruska, csitri, siheder, tacskó*; az utóbbira: *kedvtelés, időtöltés, hóbort, bolondéria, rögeszme*.

De szép számmal akadnak magyar divatszavak is a sajtóban. Pl.: minden *szerepel, visszhangra talál, sor kerül valamire, alapvető, döntő, kifejezésre juttat, kedvező feltételeket teremt, erőfeszítéseket tesz* stb.

Úgy érzem, nem is kell tovább sorolnom a témaköröket, hisz ezekből is látszik Kossa János tág látóköre, sokoldalúsága. Mindezekhez társul még rendkívül élvezetes, olvasmányos stílusa.

Kossa János nyelvművelő munkássága szorosan beilleszkedik a XX. századi magyar nyelvművelés történetébe, annak jelentős vonulatát alkotva, s kívánatos lenne, ha nyelvtudományunk újkori történetében elfoglalná az őt megillető helyet. Bízom abban, hogy ezt ezzel a rövid előadással is sikerült valamennyire előmozdítani.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR *(Budapest)*

Német eszmei hatások a magyar nyelvi normafelfogásban

Az alábbiakban a kongresszus témájához illően peregrinációról lesz szó, de ezúttal szellemi vándorlásról.

A német művelődéstörténet, a német nyelv- és történettudomány, irodalom rendszeres hatása a magyarra ismert tény mindenki előtt. Átfogóan, folyamatában azonban mégis ritkán dolgozták föl az egyszerre jelentkező, de eltérő német szellemi hatásokat.

A magyar nyelvi eszmélkedésben a deskripció igénye mellett korán megjelent a preskripció szándéka. Ismeretes, hogy a XVIII. sz. közepén az erdélyi magyar nyelvművelő törekvésekre, Geleji Katona István és mások tevékenységére már bizonyos hatással volt a korabeli német purizmus, Opitz, Alsted és mások nézetei (Szathmári 1968: 240—243).

Tudatos, rendszerszerű hatásról azonban csak a XVIII. sz. utolsó harmadától beszélhetünk. Ettől kezdve, s majd a századfordulón, illetve a nyelvújítási harc leghevesebb időszakában mind több hivatkozás történt német tekintélyekre: tudósokra, írókra, kinek-kinek célja szerint. A különböző német irányzatok, melyek mintegy ötven évvel korábban alakultak ki, a megfelelő magyarok mellé, mögé állíttattak példaként, elődként, érvként.

E kor rengeteg példájából csak két fő irányt mutatok be röviden. Az egyik Kazinczyé. A széphalmi mester kora legműveltebbjei közé tartozott, naprakész ismerete volt a német, a francia és részben az angol irodalomról és bölcseletről, történetileg is. A franciák közül Rousseau-ért lelkesedett, s bár maga is a klasszicizmushoz kötődött leginkább, a francia klasszicizmus merev szabályaitól idegenkedett. Egyik levelében a francia enciklopédistákat bírálta, s talán témám szempontjából sem véletlenül: a francia forradalom szellemi előkészítői a nemzetállam eszméjének keretében — monarchikus hagyományokra támaszkodva, tekintélyelvi alapon — a francia nyelv egységesítését tűzték ki célul, ami a regionális nyelvváltozatok megszüntetését jelentette volna (Szekfű 1926, 9—11). Kazinczynak e gondolat idegen volt, mint ahogy az volt a német kultúrnemzet-elméletben jelentkező hasonló célú, de kevésbé erőszakos elgondolás is. Ezért olvasta, fordította, hirdette a franciás, nyelvében zárt, Gottsched-féle irodalom ellen lázadó Gessnert, s főképp Klopstockot, aki az egyik első tudatos nyelvalkotó költő a német irodalomban, aki új érzelmek kifejezésére új szavakat, új nyelvi dinamikát alkotott, s aki vállalt írói szuverenitásával életre szóló példát adhatott Kazinczynak (Halász 1971: I, 287—288). S ezért fordította Lessinget, a *Miss Sara Sampson*t, a prózában írt polgári szemléletű drámát. Ezek az írók, valamint Wieland, Siegwart, s egy-két év múlva Goethe, Herder, még a lefogatása előtti években jelentek meg levelezésében. A

német névsor később bővült, pl. Schillerrel s Jenisch nevével is, kinek ekkortájt ismert munkáját, mely tizennégy európai nyelvet hasonlít össze egy viszonylag nyitott nyelvi eszmény alapján, még Kufsteinben olvasta.

Látható, hogy Kazinczy főképp a szépirodalomban kereste eszméinek talpköveit, bár igen jól ismerte a nyelvészeti munkákat. Irányulása tehát ebben is megfelel legfőbb gondolatának, melyet sok helyen kifejtett: az írót az ízlés vezérli nyelvi választásaiban. Hogy német tájékozottsága mennyire alapos és tudatos volt, mutatja egyik levele Virág Benedekhez, 1802. október 31-én: „Képzeld, Domokos, aki a Gellert, Gotsched ideje között járt Lipsiába, Klopstockot, Wielandot etc. etc. kacagja. Mit csináljon az ember ilyenekkel?" (Kazinczy 1960: II, 287).

A német nyelv története s a rajongva tisztelt német írók nyelvteremtő tevékenysége volt tehát a példa Kazinczy számára (német folyóiratokat járatott), jóllehet a francia nyelvet többre becsülte, szebbnek, hajlékonyabbnak tartotta, ám ott elvi támaszt nem lelt. Jellemző, hogy Adelungról nemigen tesz említést, s még Herder nevét is inkább csak említi, bár az előbbivel éppen ellenkeztek nézetei, míg az utóbbihoz igen közel álltak. A romantikát idegenkedve fogadó Kazinczy a preromantikus Herderrel együtt mondja, hogy minden nyelv egyenlően értékes, s a nyelven belüli változatoknak is van létjoga. Ezt fejti ki tömören az *Ortológus és neológus. . .* című híres tanulmányában, midőn a különbözés egységében nevezi meg a számára ideális nyelvi állapotot, s nem az egység egységében. (Az egység a különbözőségben klasszikus, ókori meghatározása a szépségnek, s igen érzékletesen jelzi Kazinczynak a nyelvről való nézeteit.) A protestáns hagyományokat vállaló, de szabadkőműveskénti függetlenségét örökké hangsúlyozó Kazinczy a felvilágosodás józan racionalizmusával a majdani liberális tanok felé közelített, a francia irodalom ellenére, a német példájára, Herder segítségével s vele párhuzamosan. Kazinczy tehát nem volt híve a teljes nyelvi egységesítésnek — minden kirekesztő jellegű ítélete ellenére sem —, hiszen tudatában volt a táji, s főképp a pragmatikai különbségeknek. Ezért nyelvi eszménye a magas kultúra részeként a szépirodalomra vonatkozott, s nem törekedett a közérthetőségre, mely lefelé igazodást jelentett. Az alkotó egyéniség, a szuverén személyiség tiszteletben tartása volt másik legfőbb elve, minden hibás döntése ellenére is, s ez ügyben — mely nyelvi, irodalmi nézeteinek is alapja volt — sokat tanult Herdertől, Kant zsenielméletétől, Goethe irodalmi gyakorlatától.

Végül Kazinczy inkább Herder nyitott fejlődéselméletéhez állt közel, s nem pl. Adelung lezáró elgondolásához. Kazinczy, aki teóriáját nemigen terjesztette ki a nyelv és az irodalom határán túl, ellentétben Herderrel, a változást állandó jelenségnek tekintette, s benne korának nyelvi tökéletesedését különleges fejlődési szakasznak, amely egy bizonyos optimális ponton másfajta változássá alakul át. E pont után engedi meg esetlegesen a nyelvi egységet, tehát a normativitás kiterjesztését. Általában feltűnő, hogy Kazin-

czy milyen sokszor egyesíti szinte paradox módon a szélső ellentéteket már igen korán, s nem csupán az *Ortológos és neológus*ban.

Ellenpéldaként Révai Miklóst s német kapcsolatait érdemes megemlíteni, akit Kazinczy nem szeretett („száraz, szőke, görbedt, éles és alighanem irígy") (Kazinczy 1960: II, 229), de akit igen becsült, hiszen egy kérdésre a legjobb magyar nyelvtannak a Révaiét mondja (Kazinczy 1960: II, 394), a legrosszabbnak Verseghyét és a debrecenit.

A jezsuita tanár szigorúbb volt szabadelvű kortársánál: a korabeli nyelvi változást, különösen a mesterséges szóalkotást többnyire romlásnak tekintette, a nyelv eredeti, illetve annak vélt állapotát akarta visszaállítani. A nyelvszokásra hivatkozott, tehát kollektívebb volt Kazinczynál, de a helyes nyelvszokás megállapítását a nyelvtudósokra bízta, tehát egy szűk kör döntése alapján kívánt normalizálni.

A Révainak kimondottan is mintául szolgáló Adelung több művében is foglalkozik a nyelv keletkezésével, történetiségével, mint Herder, ám ő az ideális nyelv létrejöttéig követi a folyamatot, mely szerinte az akkori kultúrnyelvek többségénél már lezárult, s azon túl inkább a nyelv gazdagságának kihasználását hangsúlyozza. Erről írt *Mithridates vagy általános nyelvbúvárlat* című munkájában s erről abban az előszóban, amelyet német grammatikai-kritikai szótára elé írt. Ez az előszó az ideális nyelv fő tulajdonságaként a hajlékonyság, kifejezőkészség stb. mellett az állandóságot, a szabályozottságot nevezte meg. Így elfoghadhatónak mondta a művészet és a tudomány divatváltozásait a nyelvben, de mindezt keretek között akarta tartani az állandóság jegyében. Igen érdekes, ahogy a Hochdeutsch elterjedtségét magyarázta, a királyi udvar nyelveként meghatározva, ebből levezetve elterjedtségét, tekintélyét, s ezzel indokolva alkalmasságát a normativitás mértékeként. Az elgondolás és az érvelés is a francia példára emlékeztet.

Ismeretes, hogy sem Révai, sem mások nem tudták ilyen tekintélyhez kötni az ideálisnak tekintett standardizálási út általuk választott variánsát.

A hivatkozási alap majd később, jó száz év múlva fogalmazódott meg, szintén sok német hatással. Simonyi Zsigmond elvi alapon próbálta összeegyeztetni azt a nagyon rétegzett nyelvet és nyelvi eszményt, amelyet a nyelvújítás hagyott örökül. Ám anakronisztikus vonásokat kevert gondolatmenetébe (nem ő egyedül), s a pozitivista német nyelvészek mellett legfőképp Hermann Paul nézeteire támaszkodott. A nyelvi egység volt Simonyinak (is) fő célkitűzése, s ez szinte lehetetlen gondolati egyeztetéseket kívánt tőle.

Nyelvi eszmény és nyelvi norma hibás azonosítása a magyar szakirodalomban itt jelenik meg először nyíltan, összes ellentmondásával. A Paulféle hatás nyilvánvaló, bár Simonyi nem élt a fenti műszókkal: az a nyelvváltozat, amely ideálisnak tekinthető (azaz ahogy beszélni kellene), egyben létező nyelvhasználati forma, megvalósult beszéd és írás. Az ideális nyelvet persze nem beszéli mindenki, Paulnál se, nála inkább a műveltek, és Simonyinál sem, itt inkább a romlatlan nép.

Az Aranynál még oly hiteles népi-nemzeti gondolat a harcos Nyelvőr-szerkesztők világában visszájára fordul, s posztnépies módon állítja szembe a magas és a népi kultúrát: az irodalomnak megadja a maga szabadságát, de értékét igazán nem ismeri el, csak a másikénak, pl. egy meglehetősen maszatoló mondatban: „A nyelvnek ereje, hatalma, nagysága ennek a két szembetűnő elemnek a viszonyában áll, nem puszta egyensúlyukban, nem is egyiküknek a másikon való hatalmaskodásában, hanem mindkettőjük tartalmas, változatos kifejlődésében, úgy, hogy mégis mindig az alsó, a népi újul meg duzzadó életerővel" (Simonyi 1903: 8).

Simonyinál és elvbarátainál a német hatás szempontjából a Paul-féle újgrammatikus felfogás, amelynek — minden hibája ellenére — volt már némi szociológiai alapja, legalábbis szándékában, tehát mindez párosult a Herder-féle preromantikus nemzetképpel, pontosabban annak egy torzított változatával, ezáltal az egész irodalmi nyelv—köznyelv fogalompárt anakronisztikussá téve. Paul inkább előre tekintett, Simonyi — legalábbis e kérdésben — inkább visszafelé.

A történet itt majdnem véget is ér. Simonyi írásai nagy hatással voltak később is, nyilván önhibájukon kívül elzárva az utat újabb eszmék előtt. A két háború között Balassa József munkáiban hasonló nézetekkel találkozhatunk, miközben Gombocz Zoltán eltérő irányú gondolatai máig elsikkadtak. Majd 1945 után két vonalon is tovább élt a Simonyi közvetítette Paul-féle normafogalom kettős volta. A nyelvtörténeti kutatásokban Benkő Loránd munkáiban, másrészt a nyelvművelésben Lőrincze Lajos munkásságában (pl. Lőrincze 1953) vagy a *Nyelvművelő kézikönyv* elvi szócikkeiben, amelyek szinte szó szerint megismétlik Hermann Paul szavait: „Általánosságban az *úzus* az, ami a normát meghatározza. Ez azonban lehet nem az összeségnek az úzusa." (Paul 1880: 267.). Ez a ma már kevésnek bizonyuló kijelentés az elmúlt évtizedek magyar szakirodalmában gyakran párosult a paraszti népnyelv iránti nosztalgiával, illetve azzal a gyanakvással, mely az új irodalmat és az új nyelvi változatokat fogadta, teljesen megfeledkezve a hazai kultúrában mindig megjelenő, Kazinczyra támaszkodó neológus érvekről.

Sajnos azt kell megállapítani, hogy az 1945 utáni nyugat-német normakutatások, melyek magas színvonalon folytak és folynak máig is (l. pl. Drosdowski 1988, Coulmas ed. 1990), a magyar nyelvészetre alig hatottak. Így a preskriptív magyar nyelvészet ma sem tud sokat a német nyelvi pluralizmusról, a határon túli németség és a standard német nyelv viszonyáról, illetve általában a nyelvi norma német értelmezéséről (kivéve Juhász Jánost). Pedig a nyelvi változatokat tekintetbe nemigen vevő angolszász grammatikai irányzatok is éppen mostanság fordulnak világszerte a szociolingvisztika és a pragmatika felé.

Irodalom

Adelung, J. Ch.: *Versuch eines Vollstandigen grammatisch-kritischen Wörterbuchs der Deutschen Mundart. . .* Brünn, 1788.

Adelung, J. Ch.: *Mithridates vagy általános nyelvbúvárlat.* Bevezetés. In: *Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény.* Szerk. Havas Ferenc. Bp., 1977. 77—92.

Balassa József: *A magyar nyelv életrajza.* Bp., 1937.

Balassa József: *A magyar nyelv könyve.* Bp., 1943.

Benkő Loránd: *Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól.* In: *Anyanyelvi műveltségünk.* Szerk. Benkő Loránd. Bp., 1960. 221—238.

Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában.* Bp., 1960.

Coulmas, F. (ed.): *Zur Soziolinguistik des Deutschen.* International Journal of the Sociology of Language, 1990. 83.

Drosdowski, G.: *Ist unsere Sprache noch zu retten?* Mannheim, 1988.

Gombocz Zoltán: *Nyelvhelyesség és nyelvtudomány.* Magyar Nyelv 1931: 1—11.

Halász Előd: A német irodalom története. I—II. Bp., 1971.

Herder, J. G.: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról.* Bp., 1978.

Herder, J. G.: *Értekezések, levelek.* Bp., 1983.

Jenisch, D.: *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens.* Berlin, 1796.

Juhász, János: *Die Sprachliche Norm.* (Budapester Beiträge zur Germanistik. 14.) Bp., 1985.

Kazinczy Ferenc *Válogatott művei.* Bp., 1960.

Lőrincze Lajos *Bevezető.* In: *Nyelvművelésünk főbb kérdései.* Szerk. Lőrincze Lajos. Bp., 1953.

Nyelvművelő kézikönyv. Szerk. Grétsy László, Kovalovszky Miklós. I—II. Bp., 1980—1985.

Paul, Hermann: *Prinzipien der Sprachgeschichte.* Halle, 1880.

Révai Miklós: *A magyar szép toll.* Bp., 1973.

Simonyi Zsigmond *Helyes magyarság.* Bp., 1903.

Simonyi Zsigmond: *A magyar nyelv.*[2] Bp., 1905.

Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Bp., 1968.

Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv történetéhez.* Bp., 1926.

TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA *(Szekszárd)*

Milyen és mennyi közmondás él a magyar köztudatban?

0. A tanulmány céljai

Tanulmányom 69 tolnai lakos aktív közmondás-ismeretét vizsgálja, a 378 legnépszerűbb közmondáson keresztül. Felmérésem része egy nagyobb kutatási programnak, amelyet Magyarországon végzek, s melynek célja megtudni, milyen és mennyi közmondás, milyen formában és milyen változatokkal él a köztudatban, valamint hogyan befolyásolja a nem, kor, lakóhely, végzettség stb. a közmondások aktív használatát.

1. A témával kapcsolatos háttér feltárása

A 70-es években G. L. Permjakov, a világ egyik legjobb parömiológusa a Szovjetunióban, Moszkva megyében végzett parömiológiai kísérletet, amelynek célja volt a legismertebb orosz közmondások, szólások, találós-kérdések és más parömiák (az orosz parömiológiai minimum) megállapítása. Permjakov felmérése akkor még teljesen egyedülálló volt. Tevékenysége és eredményei hatására több külföldi tudós kezdett érdeklődni a téma iránt: az USÁ-ban W. Mieder (1986, 1990); Finnországban I. Schellbach-Kopra (1987); Svájcban H. Ruef (1989).

Ám a legkimagaslóbb eredményeket mind a kérdés elméletével, mind empirikus kutatásával Peter Grzybek érte el, aki a bochumi egyetem bölcsészkarának oktatója, német és szerbhorvát parömiológiai minimumkutatásával (l. P. Grzybek, 1984—1989a).

Permjakovnak több tanulmánya és könyve jelent meg erről a kérdésről (l. Г. Л. Пермяков, 1971—1988). Sajnos halála félbeszakította tevékenységét és nem tudta feldolgozni kísérleti adatait. Ezt több év múlva, Arvo Krikmann észt parömiológus tette meg helyette (l. А. Крикманн, 1986).

Magyarországon eddig ilyen irányú munkát senki nem végzett.

2. A vizsgálat lebonyolítása

2.1 A résztvevők feladatköre

Vizsgálatom során minden résztvevő 9 kérdésből álló kérdőívet (a kérdések vonatkoztak a személy nemére, korára, végzettségére, lakóhelyére, szülői hátterére; a kérdőív névtelen volt) és 378 csonka közmondásból álló listát kapott (pl. Addig jár a korsó a kútra. . .; Addig üsd a vasat. . .). A kérdésekre válaszolniuk kellett, a csonkán közölt közmondásokat pedig kiegészíteniük. Ha olyan közmondásokat ismertek, amelyek nem szerepeltek

a listán, vagy nem a listán szereplő formában ismerték őket, be kellett írniuk azokat is. Arra kértem meg a résztvevőket, hogy ha nem ismerős előttük egy-egy közmondás, a kiegészítéssel ne forduljanak másokhoz segítségért, vagy ne használjanak könyveket.

A csonka közmondások kitöltése aktív ismereteket igényel, a válaszokból pedig tükröződik, milyen változatokban élnek a legismertebb magyar közmondások.

2.2 A kiválasztás metodikája

Három a magyar igazság, így a 378 magyar közmondást tartalmazó lista is csak a harmadik alkalommal öltött végleges formát; a közmondások két szűrőpróbán mentek át és a következő eljárással kerültek kiválasztásra:

1. Az alább említett forrásokból kb. 4000 közmondás került kiemelésre:

a) mindazok a közmondások, amelyekhez sikerült nyelvi bizonyítékokat találni a 17—20. századi magyar szépirodalomban, illetve a mai publicisztikában. Többéves gyűjtőmunkám során kb. 4000 példára tettem szert, amelyben tükröződik kb. 1000 közmondás használata;

b) mindazok a közmondások, amelyeket a rádióban, a televízióban vagy beszéd közben hallottam;

c) az összes közmondás, amely szerepel Paczolay Gyula (1987, 1989) és Bálint Sándor (1972) gyűjteményeiben;

d) O. Nagy Gábor (1976) könyvéből csak azok a közmondások kerültek kiemelésre, amelyek a szerző szerint máig népszerűek a köznyelvben;

e) Erdélyi János (1851); Margalits Ede (1896) és egyéb források alapján véletlenszerűen;

f) Vöő Gabriella (1989) könyvének a legnépszerűbb 200 közmondása.

Közülük 30—50, különböző korú, végzettségű stb. ember + jellel megjelölte a számára ismert közmondást, — jellel az ismeretlent.

2. A második szakaszban csak azok a proverbiumok szerepeltek, amelyeket legalább a megkérdezettek 50%-a ismert. Az így megmaradt kb. 930 csonkán közölt közmondásból álló listát és 12 kérdésből álló kérdőívet kapott 22 személy (kiválasztásukkor külön figyeltem arra, hogy a különböző nem, illetve kor arányosan legyen képviselve), akit megkértem arra, hogy a kérdésekre válaszoljon és a csonka közmondásokat egészítse ki. A második szakasznak célja a listán szerepelt közmondások és a kérdőíven szerepelt kérdések csökkentése volt. A végleges kérdőív és lista szerkesztésénél a válaszolók tűrőképességével is számolnom kellett, hiszen aligha tudtam volna találni 400 embert, akik „köszönöm"-ért 3—5 órás munkát vállaltak volna (kb. annyi idő kellett a 930 közmondás kiegészítéséhez és a 12 kérdés megválaszolásához).

A közmondások kiegészítése már aktív tudást igényelt, ellentétben az első szakasszal, amikor nem volt biztos, hogy a résztvevők mindig a való-

ságnak megfelelő információt írtak, néha pusztán csak azért nyilvánítottak jól ismertnek egy-egy közmondást, mert logikusnak, igaznak tűnt. Ezt alátámasztja az a tény, hogy a második szakasz után 930 közmondás helyett már csak 378 maradt a rostán, amelyeket a megkérdezettek fele, vagy több mint a fele tudott csak kiegészíteni (pl. Amit Misi tanul, Mihály sem felejti el közmondást az 1. szakasz során a résztvevők több mint 80%-a ismertnek jelölte meg. A 2. szakaszban pedig csak hárman tudtak megbirkózni e közmondás kiegészítésével).

Ez a 378 közmondás került a listára, amely felmérésem és tanulmányom tárgyát képezi. Csökkentettem a kérdőíven szerepelt kérdések számát is, 9 maradt.

2.3 Az adatfelvétel lebonyolítása

350 kérdőív készült el. Személyes ismeretségi körömben vagy olyan helyeken végeztem a felmérést, ahol barátaim, ismerőseim dolgoznak vagy laknak. Ezen kívül nagy segítséget nyújtottak diákjaim, akik hozzátartozóikkal, barátaikkal töltették ki a kérdőívet. Az adatfelvételt néha postán bonyolítottam le. Mivel nem állt módomban honorálni ezt a munkát, természetesen tisztában voltam azzal, hogy nem mindenkitől fogom visszakapni a kérdőíveket, hiszen Krisztus koporsóját sem őrizték ingyen. Feltételezésem igazolódott, a határidő már több hónapja lejárt, s egyelőre csak 260 kitöltött kérdőívvel rendelkezem.

2.4 A minta reprezentativitása

A jelenlegi tanulmányhoz 69 megkérdezettet emeltem ki, akinek a jelenlegi lakóhelye Tolna megye.

Arról, hogy a minta minden szempontból reprezentatív legyen, természetesen álmodni sem lehet. Magától értetődik, hogy az ebben a cikkben tanulmányozott kérdőívek és listák száma nagyon kicsi, még nem lehet reprezentatív mintának tekinteni.

2.5 Lista

A listán szereplő közmondások kiegészítésénél a felvett anyag minősítésekor a következő kódolási módszert alkalmaztam:

0 — nincs kiegészítés,
1 — helyes kiegészítés,
2 — nem az általánosan ismert közmondás kiegészítése,
3 — nem a közmondás, hanem a szólás kiegészítése,
4 — a kiegészített mondat értelmetlen, nem közmondás, vagy nincs végig kitöltve,
9 — a válasz olvashatatlan (csak egy esetben fordult elő).

3. A vizsgálat eredményei

3.1 Rövid statisztika

Ahogy már korábban említettem, végeredményben 69 személy adatai kerültek vizsgálat alá. Ennek a 69 főnek a megoszlása és aránya a következő:

A két nem majdnem egyenlő számban van képviselve: 33 férfi (48%) és 36 nő (52%).

A három korcsoport szintén majdnem egyenlő számban van képviselve: a fiatalok korcsoportjához 20, a középkorúakhoz 24, az idősekhez pedig 25 személy tartozik. Koruk 16-tól 74-ig változik; az átlagkor 42 év; a nők átlag kora 44 év, a férfiak átlag kora 40 év.

Ami a legmagasabb iskolai végzettséget illeti, három nagyobb csoportot emeltem ki: általános iskolai végzettségűek 29% (N =20), középiskolai végzettségűek 49% (N =34); és felsőfokú végzettségűek 22% (N =15, köztük 10 személynek humán végzettsége van, azon belül 5 nyelvekből és irodalomból specializálódott; 5 személynek pedig nem humán végzettsége van).

A felmérés végrehajtásakor mindnyájan Tolna megyében laktak: 71% városban (N =49) és 29% (N =20) faluban, vagy községben.

Gyermekkorát 64% (N =44) Tolna megyében töltötte, 36% (N =25) máshol; 48% (N =33) faluban vagy községben; 52% (N =36) városban.

Ami a közmondások kiegészítését illeti, a következő kép rajzolódik ki: 378 közmondásból átlagosan minden ember 308 közmondást tudott helyesen kiegészíteni; 61-et megoldatlanul hagyott, 7 kiegészítésénél nem helyes választ adott és 1 esetben pedig nem a közmondást ismerte, hanem a szólást. Átlagban egy közmondást a megkérdezettek 81%-a ismert (N =56).

3.2 Mitől függ a közmondások tudása

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a különböző nem, kor, lakóhely, végzettség stb. hogyan befolyásolja a közmondások aktív tudását.

3.2.1 Nem

Az 1. sz. táblázat a közmondások ismertségét nem szerint szemlélteti. A táblázat a férfiak valamelyest nagyobb tudásáról árulkodik, annak ellenére is, hogy átlagosan 4 évvel fiatalabbak, mint a nők. Ez alátámasztja Grzybek (1991a) eredményeit, de ellentmond A. Krikmann (1986) megállapításának, amely szerint a nők jobban ismerik a közmondásokat, mint a férfiak (l. 34. old.). Ennek oka talán abban kereshető, hogy a vizsgálatban résztvevők között a férfiak iskolai végzettségi átlaga jóval magasabb, mint a nőké.

1. táblázat
Az ismert közmondások száma nem szerint, átlagolva

nem	N	átlagkor	NO	NI	N2	N3	N4
férfi	33	40	56	310	3	2	7
nő	36	44	66	301	3	1	8
összesen:	69	42	61	305	3	1	7

3.2.2 Kor

Kutatásom a kort az egyik kiemelt dimenziónak tekinti, azért különösen ügyeltem arra, hogy a három korcsoport (fiatalok: 10—29; középkorúak; 30—49 és idősek: 50—) lehetőség szerint egyenlő arányban legyen képviselve. A felmérés legfiatalabb résztvevője 16 éves, a legidősebb 74 éves. A 2. táblázat a korcsoportok szerinti csoportosításban, átlagolva mutatja az ismert közmondások arányát (a szemléletesség kedvéért mindegyik korcsoportot két alcsoportra osztottam).

Amint a táblázat érzékelteti, a kor növekedésével együtt nő az ismert közmondások száma. Grzybek szerint is (1991a) a kor a legfontosabb tényező a közmondások ismeretében. A fiatalok és középkorúak közötti tudásban sokkal nagyobb a különbség, mint a középkorúak és az idősek között. Erre a következtetésre jutott A. Krikmann (1986) is. Ami viszont meglepő tény, hogy 50—59 évesek jobban ismerik a közmondásokat, mint a 60 felettiek. Sőt, a 40—49 évesek náluk is jobban ki tudták egészíteni a csonka proverbiumokat.

Az ismereteket azonban nemcsak a kor, hanem a megszerzett iskolai végzettség is nagy mértékben befolyásolja. Ez magyarázat lehet arra, hogy miért nő a korral az ismert közmondások száma, vagy miért a 60 év felettiek ismernek kevesebb közmondást. Hiszen a 60 évesnél idősebbek iskolai végzettsége jóval alacsonyabb, mint az 50—59, vagy 40—49 éveseké. Tehát, nemcsak a kor, hanem kor és a végzettség bonyolult együttese a meghatározó.

2. táblázat
Az ismert közmondások korcsoportok szerint, átlagolva

korcsoport	N	átlagkor	Nférfi	Nnő	NO	NI	N2	N3	N4
fiatalok									
10—29	20	20	9	11	92	274	3	1	8
10—19	9	17	6	3	95	268	3	2	10
20—29	11	22	3	8	90	279	2	1	6

korcsoport	N	átlagkor	Nférfi	Nnő	NO	NI	N2	N3	N4
középkorúak									
30—49	24	41	14	10	54	315	3	1	5
30—39	7	35	5	2	64	307	3	1	3
40—49	17	44	9	8	49	319	3	1	6
idősek									
50—	25	61	10	15	43	323	3	1	10
50—59	11	54	5	6	37	330	3	1	7
60—	14	67	5	9	48	314	3	1	12
Összesen	69	42	33	36	61	305	3	1	7

3.2.3 A jelenlegi lakóhely

Mint ahogyan korábban megemlítettem, e vizsgálat tárgyát csak azok az emberek képezik, akik jelenleg Tolna megyében laknak. A településtípus szerinti megoszlásuk és tudásszintjük a következő táblázatból látható.

3. táblázat
Az ismert közmondások a jelenlegi lakóhely szerint, átlagolva

településtípus	N	átlagkor	Nférfi	Nnő	NO	N1	N2	N3	N4
város	49	41	29	20	55	313	3	1	6
falu	20	45	4	16	76	287	2	1	10

Annak ellenére, hogy a városi lakosok 4 évvel fiatalabbak, mint a falusiak, sokkal több közmondást ismernek. Ennek oka az lehet, hogy a városiak átlagos iskolai végzettsége jóval magasabb, mint a falusiaké. Ezen kívül köztük sokkal több a férfi, mint a nő.

3.2.4 A lakóhely 18 éves korig

Külön kutatom azt is, hogy a résztvevő milyen településtípusban töltötte el gyermekkorát. A 4. táblázat az ismert közmondások számát ábrázolja 18 éves korig településtípus szerint.

Bár a táblázatból jól látható, hogy alig vannak különbségek tudásszintjükben azok között, akik városban, vagy falun töltötték gyermekkorukat, mégis, ha figyelembe vesszük, hogy a városi lakosok 8 évvel fiatalabbak a falusi lakosoknál, és ahogyan korábban bebizonyítottam, a kor növekedésével nő az ismert proverbiumok száma, feltételezhető, hogy ők valamivel jobban ismerik a közmondásokat. Bár az is fontos szerepet játszhat, hogy azok az emberek, akik falun töltötték gyermekkorukat, átlagban jóval alacsonyabb végzettségűek.

4. táblázat
Az ismert közmondások száma 18 éves korig lakóhely szerint, átlagolva

településtípus	N	átlagkor	Nférfi	Nnő	NO	N1	N2	N3	N4
város	36	38	19	17	63	305	3	1	6
falu	33	46	17	16	63	303	2	1	8

3.2.5 A legmagasabb iskolai végzettség

Kutatásomban a résztvevő legmagasabb iskolai végzettségének külön kérdésblokkot szenteltem. Az alábbi táblázat az ismert közmondások számát mutatja meg a legmagasabb végzettség szerint, átlagolva.

5. táblázat
Az ismert közmondások végzettség szerint, átlagolva

végzettség	N	átlagkor	Nférfi	Nnő	N0	N1	N2	N3	N4
1. általános iskola	20	45	11	9	70	291	3	1	12
2. középiskola	34	40	11	23	64	302	3	1	7
3. egyetem vagy főiskola	15	44	11	4	41	331	3	2	2
3.1 humán	10	44	6	4	31	341	3	1	2
3.1.1 bölcsészkar	5	43	2	3	26	346	4	2	1
3.1.2 egyéb	5	46	4	1	36	337	2	1	2
3.2 nem humán	5	43	5	0	62	310	3	2	2

A táblázatból jól látható, hogy a végzettség növekedésével nő az ismert közmondások száma. A végzettség szerinti különbségek majdnem annyira jelentősek, mint a kor szerinti csoportosítás esetében. Az egyetemi vagy főiskolai végzettséggel ugrásszerűen nő az ismert közmondások száma. A bölcsészek ismerik legjobban a proverbiumokat. A legkisebb végzettséggel rendelkezők próbálták leggyakrabban találomra kiegészíteni azokat (N4 = 12), amíg a bölcsészek kevesen (N4 = 1).

3.2.6 Összefoglalás

Vizsgálatom során arra a következtetésre jutottam, hogy kor és végzettség, vagy e kettő együttese a legnagyobb mértékben hat a közmondások aktív ismeretére. A kor és a végzettség növekedésével lényegesen nő az ismert proverbiumok száma. A legjelentősebb különbség pedig a fiatalok és a középkorúak, vagy a felső végzettséggel rendelkezők és nem rendelkezők közötti tudásban észlelhető. Azok a résztvevők, akik most városban laknak, lényegesen több közmondást tudtak kiegészíteni, mint a falusiak. Ám ennek magyarázata az lehet, hogy köztük az átlagos végzettségű sokkal magasabb.

Tehát még nem merem nagy határozottsággal állítani, hogy a városiak jobban ismerik a közmondásokat, mint a falusiak. A nem, a gyermekkori lakóhely, a szülői háttér nem befolyásolja annyira a proverbiumok aktív tudását, bár bizonyos különbségeket a tudásszintben máris észre lehet venni.

3.3 Közmondások ismertségi foka

A közmondások ismertségi fokának a megállapítását is célul tűztem ki. Az alábbi táblázat mindenki által, majdnem mindenki által, vegyesen és alig ismert közmondások részesedését ábrázolja. A táblázatból jól látható, hogy a vizsgált közmondások túlnyomó többségét (több mint 93%) a résztvevők több mint 50%-a jól ismeri, ami bizonyítja, hogy a listára csak a legnépszerűbb közmondások kerültek.

6. táblázat
Közmondások ismertségi foka, megoszlása és %-os aránya

Ismertség (%-ban)	Kzm.	(%)
100.00	37	9.79
>95	115	30.42
>90	153	40.48
>75	255	67.46
>66.66	305	80.69
>50	354	93.65
<50	24	6.35
<33.33	5	1.32
<25	1	0.26

3.4 A legismertebb magyar közmondások

A vizsgált közmondások egy részére (több mint 9.79%) minden résztvevő helyes választ adott. A megkérdezetteknek több mint 95%-a ki tudott egészíteni a listán szerepelt közmondásokból 115 közmondást, ezeket a közmondásokat és ugyanilyen magas gyakorisággal rendelkező német (95—100%) és orosz (90—100%) ekvivalenseit az alábbiakban közlöm. A német adatokat P. Grzybek (1991a) cikkéből vettem (l. 256—257), az orosz adatokat pedig Permjakov (1985) könyvéből.

A magyar közmondások a német vagy orosz közmondásokkal való megfeleltethetőségük szempontjából két fő csoportra oszlanak (l. Tóthné Litovkina Anna, 1989, 1989a, 1990a): 1. azokra a közmondásokra, amelyek teljesen azonosak a német vagy orosz közmondásokkal tartalmukat, eszmejüket, képrendszerüket és összetételüket tekintve, vagy amelyekben kisebb lexikai és nyelvtani eltérések figyelhetők meg; 2. azokra a közmondásokra,

amelyek tartalmukban megfelelnek az orosz vagy német közmondásoknak, de gyökeresen különböznek tőlük képrendszerükben (ilyenkor a német vagy az orosz közmondás előtt jelzés ≅ található). Ha az orosz vagy a német megfelelőnek árnyalati, stilisztikai különbségei vannak, vagy nem teljesen azonos értelmű, vagy nem mindig ugyanabban a szituációban használható, mint a magyar, □ jel van előtte. Néhány magyar közmondásnak szinonimái vannak (ebben az esetben következik l. ? jelzés). Amennyiben a szinonima nem teljesen egyértékű, ≅ jel van a l. után.

A mindenki által ismert magyar közmondások és német és orosz ekvivalensei:

1. *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.* Der Krug geht so lange zu Wasser (zum Brunnen), bis er bricht. ≅ Сколько веревочке не виться, а концу быть.
2. *Addig nyújtózkodj, ameddig a takaród ér.* ≅ По одежке протягивай ножки.
3. *Ajándék lónak ne nézd a fogát.* Einem geschenkten Gaul sieht man nicht ins Maul. Дареному коню в зубы не смотрят.
4. *Aki kíváncsi, az hamar megöregszik.* Много будешь знать, скоро состаришься.
5. *Aki másnak vermet ás, maga esik bele.* Wer anderen eine Grube gräbt, fällt selbst hinein. Не рой другому яму — сам в нее попадешь (упадешь).
6. *Aki mer, az nyer.* Wer wagt, gewinnt. ≅ Frisch gewagt ist halb gewonnen. ≅ Риск — благородное дело.
7. *Aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet.*
8. *Az alma nem esik messze a fájától.* Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm. Яблочко от яблони недалеко падает (катится).
9. *Ami késik, nem múlik.* Чему быть, того не миновать.
10. *Amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten.* ≅ Wie du mir, so ich dir. ≅ Wie man in den Wald hineinruft, so schallt es heraus. ≅ Как аукнется, так и откликнется.
11. *Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra.* Was heute kannst besorgen, das verschiebe nicht auf morgen. Не откладывай на завтра то, что можно сделать сегодня.
12. *Egy fecske nem csinál nyarat.*
13. *Egyszer volt Budán kutyavásár.*
14. *Evés közben jön meg az étvágy.* Аппетит приходит во время еды.
15. *Gyakorlat teszi a mestert.* Übung macht den Meister.
16. *Ha nincs ló, jó a szamár is.* ≅ На безрыбье и рак рыба.
17. *Jobb félni, mint megijedni.*

18. *Jobb későn, mint soha.* Лучше поздно, чем никогда.

19. *Ki mint vet, úgy arat.* l. *Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát.* ≅ Wie man sich bettet, so schläft man. Что посеешь, то [и] пожнешь.

20. *Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát.* l. *Ki mint vet, úgy arat.* Wie man sich bettet, so schläft man. ≅ Что посеешь, то [и]пожнешь.

21. *Kicsi a bors, de erős.* l. ≅ *A látszat csal.* Мал золотник, да дорог.

22. *Lassan járj, tovább érsz.* Тише едешь — дальше будеть. ≅ Поспешишь — людей насмешишь.

23. *Ne igyál előre a medve bőrére.* l. *Nyugtával dicsérd a napot. Végén csattan az ostor.* ≅ Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben. Не убив медведя, шкуры не продавай. ≅ Цыплят по осени считают. ≅ Не говори гоп, пока не перепрыгнешь (перескочишь).

24. *Ne szólj szám, nem fáj fejem.* Язык мой — враг мой.

25. *Nem mind arany, ami fénylik.* Es ist nicht alles Gold, was glanzt. Не все то золото, что блестит.

26. *Nem a ruha teszi az embert.* □ По одежке встречают, по уму провожают.

27. *Néma gyereknek anyja sem érti a szavát.*

28. *Nyugtával dicsérd a napot.* l. *Ne igyál előre a medve bőrére. Végén csattan az ostor.* Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben. ≅ Цыплят по осени считают. ≅ Не убив медведя, шкуры не продавай. ≅ Не говори гоп, пока не перепрыгнешь (перескочишь).

29. *Rend a lelke mindennek.*

30. *Sándor, József, Benedek, zsákban hozzák a meleget.*

31. *Senkinek sem repül a sült galamb a szájába.* □ Wer rastet, rostet. ≅ Ohne Fleiß kein Preis. ≅ Без труда не вытащишь и рыбки из пруда. ≅ Под лежачий камень и вода не течет.

32. *Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka.* ≅ Близок локоть, да не укусишь.

33. *Szegény ember vízzel főz.*

34. *A szegény embert még az ág is húzza.*

35. *Tévedni emberi dolog.* Irren ist menschlich. Человеку (людям) свойственно ошибаться.

36. *Tisztaság fél egészség.*

37. *A tűzzel nem jó játszani.*

A résztvevők 96—99 %-a által ismert magyar közmondások a német és orosz megfelelőikkel:

1. *Addig üsd a vasat, amíg meleg.* ≅ Man muß die Feste feiern, wie si fallen. Куй железо, пока горячу.

2. *Ahány ház, annyi szokás.* Andere länder, andere Sitten.

3. *Aki á-t mond, mondjon b-t is.* Wer A sagt, muß auch B sagen. ≅ Взялся за гуж, не говори, что не дюж. ≅ Назвался груздем, полезай в кузов.

4. *Aki keres, talál.*

5. *Aki nem dolgozik, ne is egyék.* Кто не работает, тот [да] не ест.

6. *Akinek nem inge, ne vegye magára.*

7. *Alkalom szüli a tolvajt.* Gelegenheit macht Diebe.

8. *Amelyik kutya ugat, az nem harap.* Hunde, die bellen, beißen nicht.

9. *Amilyen az anyja, olyan a lánya.*

10. *Amilyen a kérdés, olyan a felelet.*

11. *Bolond lyukból bolond szél fúj.*

12. *Borban az igazság.* □ Что у трезвого на уме, то у пьяного на языке.

13. *Ebcsont beforr.*

14. *Egy bolond százat csinál.* ≅ Дурные примеры заразительны.

15. *Az egyenes út a legrövidebb.*

16. *Egységben az erő.* □ Один в поле не воин.

17. *Egyszer fent, egyszer lent.* l. ≅ *Egyszer hopp, máskor kopp.*

18. *Egyszer hopp, máskor kopp.* l. ≅ *Egyszer fent, egyszer lent.*

19. *Ép testben ép lélek.* В здоровом теле здоровый дух.

20. *A falnak is füle van.* И у стен есть уши.

21. *Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez.* Если гора не идет к Магомету, Магомет идет к горе.

22. *A halottról vagy jót, vagy semmit.*

23. *Három a magyar igazság.* ≅ Бог троицу любит.

24. *Hosszú haj, rövid ész.*

25. *Az ígéret szép szó, ha megtartják úgy jó.*

26. *Jó bornak nem kell cégér.*

27. *A jó elnyeri jutalmát.*

28. *Jó kifogás sose rossz.*

29. *Jobb adni, mint kapni.*

30. *Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.* ≅ Лучше синица в руках, чем журавль в небе.

31. *Jóból is megárt a sok.* Хорошего понемножку (понемногу). ≅ Все хорошо в меру.

32. *Kecskére ne bízd a káposztát.*

33. *Kettőn áll a vásár.*

34. *Kéz kezet mos.* Eine Hand wäscht die Andere. Рука руку моет.

35. *Ki korán kel, aranyat lel.* Morgenstunde hat Gold im Munde.

36. *Kibújik a szeg a zsákból.*

37. *Kinek a pap, kinek a papné.* ≅ Über den Geschmack läst sich nicht streiten. ≅ О вкусах не спорят. На вкус и [на] цвет товарища нет.

38. *Kölcsönkenyér visszajár.* ≅ Долг платежом красен.

39. *Könnyebb utolérni a hazug embert, mint a sánta kutyát.* ≅ Lugen haben kurze Beine.

40. *Kutyából nem lesz szalonna.* ≅ Горбатого могила исправит. ≅ Как (сколько) волка ни корми, а он все в лес глядит (смотрит).

41. *Lassú víz partot mos.* □ Stille Wasser sind tief. □ В тихом омуте черти водятся.

42. *A látszat csal.* I. ≅ Kicsi a bors, de erős. ≅ Мал золотник, да золото мерит, велик верблюд, да воду возит. ≅ Мал золотник, да дорог.

43. *A lónak négy lába van, mégis megbotlik.* Конь о четырёх ногах, [да] и тот спотыкается. □ Alter schütz vor Torheit nicht. ≅ И на солнце есть пятна. ≅ На всякого мудреца довольно простоты.

44. *Madarat tolláról, embert barátjáról.* ≅ Скажи мне, кто твой друг, и я скажу, кто ты.

45. *Májusi eső aranyat ér.*

46. *Meghalt Mátyás király, oda az igazság.*

47. *Minden csoda három napig tart.*

48. *Minden jó, ha a vége jó.* Ende gut, alles gut. Все хорошо, что хорошо кончается.

49. *Minden kezdet nehéz.* Aller Anfang ist schwer. Первый блин комом.

50. *Minden rosszban van valami jó.* Нет худа без добра. ≅ Не было бы счастья, да несчастье помогло.

51. *Minden zsák megtalálja a maga foltját.* ≅ Рыбак рыбака видит издалека.

52. *Mindenki magából indul ki.*

53. *Mindenütt jó, de legjobb otthon.* В гостях хорошо, а дома лучше.

54. *Munka után édes a pihenés.*

55. *Ne fesd az ördögöt a falra.*

56. *Nem akarásnak nyögés a vége.*

57. *Nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja.* ≅ Дыма без огня не бывает.

58. *Nincsen rózsa tövis nélkül.* Нет розы без шипов.

59. *Olcsó húsnak híg a leve.*

60. *Öreg ember nem vénember.*

61. *A pénz beszél, a kutya ugat.*

62. *A pénznek nincs szaga.*

63. *Rossz pénz nem vész el.*

64. *Segíts magadon, az Isten is megsegít.* На бога надейся, а сам не плошай. Бог-то бог, да и сам не будь плох. Береженого и бог бережет.

65. *Semmi sem tart örökké.*
66. *Sok jó ember kis helyen is elfér.* В тесноте, да не в обиде.
67. *Sok kicsi sokra megy.* ≅ Копейка рубль бережет.
68. *Szégyen a futás, de hasznos.*
69. *Szóból ért az ember.*
70. *Szükség törvényt bont.*
71. *Tanulj tinó, ökör lesz belőled.* ≅ Früh übt sich, was ein Meister werden will.
72. *Több szem többet lát.* ≅ Ум хорошо, а два лучше.
73. *Többet ésszel, mint erővel.*
74. *A tudás hatalom.* □ Ученье — свет, [а] неученье тьма.
75. *Türelem rózsát terem.* ≅ Терпение и труд все перетрут. ≅ Терпи, казак, атаманом будешь.
76. *Vak tyúk is talál szemet.* Ein blindes Huhn findet auch einmal ein Korn.
77. *Végén csattan az ostor.* l. *Ne igyál előre a medve bőrére. Nyugtával dicsérd a napot.* ≅ Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben. ≅ Цыплят по осени считают. ≅ Не убив медведя, шкуры не продавай. Не говори гоп, пока не перепрыгнешь (перескочишь).
78. *Vér nem válik vízzé.*

4. A kutatás távlatai

A magyar parömiológiai minimum megállapítása több szempontból nagyon fontos feladat. Amennyiben sikerül kb. 400 kérdőívet és listát kitöltetnem és a magyar társadalom reprezentatív mintáját megkapnom, nagy tere nyílik a lingvoszociológiai kutatásnak. A mindenki által és majdnem mindenki által ismert proverbiumokat különféle szintű tipológiai, nyelvészeti, szemiotikai stb. vizsgálatnak lehetne alávetni; össze lehetne hasonlítani más nyelvek legismertebbjeivel. Ezen kívül nélkülözhetetlenek az értelmező, valamint kétnyelvű szótárak vagy nyelvi tankönyvek kidolgozásában.

A felmérést lehetetlen lett volna pusztán saját erőmre támaszkodva megvalósítani. Őszinte hálával tartozom mindazoknak, akik segítséget nyújtottak munkámban. Ezért szeretnék köszönetet mondani legelsősorban mindazoknak, akik rászánták az idejüket a kérdőív kitöltésére és a csonka közmondások kiegészítésére; és akiknek segítsége nélkül nem tudtam volna kísérletemet elvégezni. Külön köszönet illeti Peter Grzybeket, a bochumi egyetem oktatóját értékes tanácsaiért, észrevételeiért és cikkei rendelkezésemre bocsátásáért, valamint Voigt Vilmost, az ELTE BTK Folklore Tanszék vezetőjét konstruktív kritikájáért, és Paczolay Gyulát, a Veszprémi Vegyipari Egyetem docensét, a Vöő Gabriella (1989) könyvében szerepelt legnépszerűbb közmondások listájáért. Szeretném megragadni az alkalmat, hogy köszönetet fejezzek ki a számítógépes munkához segítséget nyújtó Si-

monné Ágnesnek és Simon Imrének, valamint az adatfelvétel lebonyolításában aktív részt vállalóknak: Mayer Ritának, Barát Stefániának, Incéné Katalinnak, diákjaimnak, valamint a kérdőív és lista sokszorosításában jelentős részt vállaló Illyés Gyula Pedagógiai Főiskolának.

Legfontosabb szakirodalom

Bálint Sándor
1972. *Szegedi példabeszédek és jeles mondások*. Bp.

Baur, R. S.—Grzybek, P.
1990 *Empirische Untersuchungen zu einem Sprichwörter-Minimum des Deutschen*. In: Spillner, B. (Hrsg.) *Interkulturelle Kommunikation*. Kongreßbeiträge zur 20. Jahrestagung GAL. Frankfurt/M., 1990. 220—223.

Erdélyi János
1851. *Magyar közmondások könyve*. Pest.

Grzybek, P. (Hrsg.)
1984. *Semiotische Studien zum Sprichwort*. Simple Forms Reconsidered I. Unter Mitarb. v. Wolfgang Eismann. [= Special Issue of: Kodikas/Code Ars Semiotica. An International Journal of Semiotics. (3/4) 1984.]
1984a *Überlegungen zur semiotischen Sprichwortforschung*. In: Grzybek (Hrsg. 1984) 351—358.
1984b *How to do thighs with some Proverbs*. Zur Frage eines Parömischen Minimums. In: Grzybek (Hrsg. 1984) 345—350.
1984c *Zur lexikographischen Erfassung von Sprichwörtern*. In: Grzybek (Hrsg. 1984) 345—350.
1991 *Probleme der Sprichwörter-Lexikographie (Parömiographie): Definition — Klassifikation — Selekton*. In: Mieder, G.—Dörner, A. (Hrsg. 1990): *Worte — Wörter — Wörterbücher*.
1991a *Sinkendes Kulturgut? Eine emperische Pilotstudie zur Bekanntheit deutscher Sprichwörter*. In: Wirkendes Wort. Bd. 41. H. 2. 1991.

Крикманн, А.
1986 *Паремиологические эксперименты Г. Л. Пермякова*. Таллин.

Margalits Ede
1897 *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp.

Mieder, W.
1985 *Neues zur demoscopishen Sprichwörterkunde*. In: Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship. vol. 2. 307—328.
1986 (Rez.) Grzybek, P. (Hrsg. 1984): *Semiotische Studien zum Sprichwort*. Simple Forms Reconsidered I. [= Special Issue of: Kodikas/Code -Ars Semiotica. An International Journal of Semiotics. (3/4) 1984. In: Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship. vol. 3. 311—323.
1990 *Prolegomena to Prospective Paremiography*. In: Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship. vol. 7. 133—144.

O. Nagy Gábor
1976 *Magyar szólások és közmondások*. Bp.

Paczolay Gyula

1987 *Magyar—észt—német—angol—finn—latin közmondások és szólások — cseremisz és zürjén függelékkel.* Veszprém.

1989 *Magyar közmondások és szólások — Hungarian Proverbs.* Veszprém.

Паремиологические исследования. Сост. и общ. ред. Г. Л. Пермякова. Москва, 1984.

Пермяков, Г. Л.

1971 ***Паремиологический эксперимент. Материалы для паремиологического минимума.*** Москва.

1973 ***К вопросу о паремиологическом уровне языка.*** In: ***Сборник статей по вторичным моделирующим системам.*** Тарту. 26—33.

1982 ***К вопросу о русском паремиологическом минимуме.*** In: ***Словари и страноведение.*** Под ред. Е. М. Верещагина. Москва. 131—137.

1985 *300 allgemeingebräuchliche russische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten.* (300 общеупотребительных русских пословиц и поговорок). Москва — Лейпциг.

1987 ***300 общоупотребителни руски пословици и поговорки.*** *(300 общеупотребительных русских пословиц и поговорок).* Москва — София.

1988 ***Основы структурной паремиологии.*** Москва.

Ruef, H.

1989 *Zusatzsprichwörter und das Problem des parömischen Minimums.* In: Gréciano (Hrsg. 1989): *Europhras 88. Phraséologie Contrastive.* Strasbourg. 379—385.

Schellbach-Kopra, I.

1987 *Parömisches Minimum und Phraseodidaktik im finnisch-deutschen Berich.* In: Korhonen, I (Hrsg) 1987. *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Prhraseologieforschung.* Oulu 1987. 245—255.

Tóthné Litovkina Anna

1989 *Kísérlet a magyar és orosz közmondások nyelvi elemzésére.* Magyar Nyelv, 1989. 1. 58—69.

1989a ***Анализ языка венгерских пословиц (Русские эквиваленты венгерским пословицам)*** A magyar közmondások elemzése nyelvészeti szempontból (A magyar közmondások orosz megfelelői). In: Proverbium Paratum 4. 1983—1989. Bp. 1—141.

1990 ***Звуковые особенности венгерских пословиц.*** In: Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum Debrecen 27. VIII. — 2. IX. 1990. Sessiones Sectionum Dissertationes Linguistica. Debrecen, 1990. 325—330.

1990a *Hungarian and Russian Proverbs: A comparative analysis.* In: Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship. 7. 1990. Vermont (USA) 241—254.

Vöő Gabriella

1989 *Igaz ember igazat szól.* Közmondások a romániai magyar folklórból. Bucureşti.

VARGA JÓZSEF *(Maribor)*

A magyarságtudat alakulása a több nyelvű környezetben

A Régi és új peregrináció — Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon témakörben a Muravidéken élő mintegy 10—12000 lelket számláló magyar kisebbség magyarságtudatának alakulásáról szeretnék néhány szerény gondolatot megfogalmazni. Utalni azokra a lényeget tartalmazó sarkalatos gócpontokra, amelyek a szlovén többségi és a magyar kisebbségi nép közösségében szinte meghatározzák a magyarságtudat, -kép, nyelv, kultúra és magatartásforma alakulását, jövőjét a mindennapok gyakorlatában.

Jó tudnunk, hogy a Szlovén Köztársaságban őslakosként élő magyarok és olaszok az alkotmánnyal biztosított külön jogaik révén, nemzetiségi identitásuk megőrzése és fejlesztése érdekében megkülönböztetett helyzetet élveznek. Ez azt jelenti, hogy az emberi jogokkal, nyelvhasználattal, oktatással, művelődéssel stb. kapcsolatos nemzetközi deklarációk szellemében szabadon gyakorolhatják azonosságjegyeikre jellemző és vonatkozó mindennemű társadalmi, politikai, művelődési, nevelési-oktatási és részben gazdasági tevékenységeiket is.

Hogy a Murántúlon élő magyarság, e kis létszámú etnikai közösség megőrizhesse és továbbfejleszthesse megtartó azonosságjegyeit a többségi-többnyelvű (szlovén, magyar, horvát) közösségen belül, nem elég csak törvényeket, rendeleteket hozni. Meg kell teremteni azokat a politikai, társadalmi, oktatási, gazdasági és művelődési, valamint szervezési, személyi és anyagi föltételeket is, amelyek szavatolói lesznek vagy lehetnek a nemzetiségi törekvéseknek.

A magyarságtudat, az azonosságjegy-vállalás és a nemzeti magatartásforma szoros kapcsolatban van az általános magyarságképpel, sőt, ez utóbbinak az értékrendje, a szűkebb vagy szélesebb régiók hozzá való pozitív vagy esetleg negatív viszonyulása döntően meghatározhatja az előbbiek alakulását, azoknak a mindennapi életben való gyakorlati megvalósulását.

Nemzeti politikusaink zöme általában megfeledkezik a muravidéki magyarság múltjáról, történelméről. Nem tudják, vagy nem akarják megérteni, hogy a nemes célokért való nemzetiségi küzdelemben miért jelentkeznek lépten-nyomon a kudarcok, s miért lesz a muravidéki magyarság a valóságban főleg csak politikai statisztikai adat, de lelki-szellemi tudatvilágában erősen érzékeny, szorongó és bátortalan: közömbös társadalmi részelem. A több évtizedes kisebbségi sors — az első világháború után is —, a kiszolgáltatottság és mellőzöttség, de úgy is mondhatnánk, hogy az üldözés, kialakította e kis létszámú etnikai csoportban azokat a lelki, szellemi, érzelmi és magatartásbeli diszpozícióként is elfogadható gátlásokat, szorongást,

félelmet, túlzott „struccpolitikai" hozzáállást, amelyeket nem lehet egykönnyen máról holnapra csak úgy megszüntetni, feloldani, megváltoztatni még egy emberségesnek és igazságosnak elfogadható nemzetiségi politikával sem, amely talán húsz éve valósul meg a Szlovén Köztársaságban.

Jó ideje végzek a murántúli magyarság körében különböző szociálpolitikai, nyelvszociológiai, élőnyelvi, dialektológiai, onomasztikai, néprajzi és nevelési-oktatási vonatkozású kutatómunkákat. Ezek tanulságait idézem szemléltető anyagként, hogy állításaimat érthetőbbé és világosabbá tegyem. Talán 5—6 éve végeztem egy fölmérést arról, hogy Szlovéniában hányan tanulják kötelezően vagy fakultatív módon a magyar nyelvet a kétnyelvű óvodáktól egészen az egyetemig. A szám meglepő és kielégítő. Kikerekítve 2300, vagyis egynegyede az ott élő magyarságnak. Persze, e számban benne vannak a kétnyelvű területen kötelezően tanuló általános és középiskolai diákok is, no meg a más nemzetű tanulók is. Mindebből arra lehetne következtetni, hogy a törvénnyel biztosított magyar nyelv egyenjogúsága a mindennapok nyelvhasználatában is hasonló arányban érvényesül. Ez lenne a logikus. De nem így van. Sajnos. Azt tapasztalhatjuk, hogy a magyar nyelv használatának köre leszűkül néhány intézmény, szervezet és csoport ügyintézési és oktatási területére. A homogén (magyar) közösségek nyelvhasználatában még a magyar dominál, de a heterogén (szlovén—magyar, magyar—horvát stb.) csoportokéban már a többségi szlovén nyelv érvényesül inkább, szinte minden szituációban.

Fel kell vagy fel kellene tenni a kérdést, hol történtek a hibák, a mulasztások, hogy ez ma a reális nyelvhasználat vagy -állapot nálunk. Az okok sok mindenben kereshetők szubjektív vagy objektív vonatkozásokban. Közülük most csak azokra a hatástény-hordozókra utalok, amelyek közvetlen érintik témánkat, a magyarságtudat alakulását. Pl. ilyen a muravidéki magyarság több évtizedes történelme során természetesen kialakult vagy mesterségesen rákényszerített magatartásformák megkövesült jelenléte, a többségi nemzet viszonyulása a kisebbségi magyarsággal szemben az elmúlt 75 év alatt, s végül az anyanemzet törődése, azaz nem törődése a határain kívül élő, kisebbségi életvitelbe kényszerült, magára hagyott murántúli magyarság „elismerését" illetően. E gondolatköröket külön problématerületekre lehetne bontani, de erre most nincs lehetőség.

A magyarságtudat alakulásának kérdése a murántúli magyarság körében szoros összefüggésben van még az anyanyelv (magyar nyelv) használatával is, annak alakulásával. Ez év májusában fejeztem be egy tanulmányrészletet, amelyben a vegyes házasságokon belüli (magyar—szlovén, magyar—horvát, magyar—egyéb) anyanyelvhasználatot vizsgálom a családon belül, a munkahelyeken és a mindennapi életben. A feldolgozás részletesen kitér a magyar nyelv használatának különböző területein megvalósuló kapcsolatrendszerekre a munkahelyi ügyintézéstől, a vásárlástól egészen a szórakozásig. Az információ közlésében külön alkotnak véleményt a szülők, az

apák, az anyák és a gyerekek. A feldolgozandó korpusz 4784 adat. Összesen 184 személy; 100 felnőtt és 84 gyermek.

A fölmérésben a nyelv- és névhasználat stb. mellett a nemzetiségi hovatartozás hivatalos bejegyzését, vállalását és az anyanyelvűség kérdését is vizsgálom. S itt az derül ki, hogy nagyon sok magyar szülő, sem gyermekeik nem fogadják el a magyar nemzetiségiséget. Érdekes, vagy inkább szomorú, hogy magyar férjek és szlovén feleségek családon belüli nyelvhasználatában főleg a szlovén nyelv érvényesül. Ez még fokozottabban jelentkezik az iskolákban, munkahelyeken és másutt. Nagyon sok muravidéki magyart még nyilvántartunk mint a nemzetiség tagját, de anyanyelvét, ha nem felejtette is el, már nem beszéli. Aggasztó tényként rögzítettük, hogy a magyar apák és szlovén anyák házasságában született gyermekek nemzeti hovatartozásának hivatalos bejegyzésekor csak 6,25% fogadta el a magyar nemzetiségiséget. Ez már a szülői tudatra vallhat, vagy esetleg egyéb egzisztenciális megfontolásra is utalhat. A vegyes házasságokban született gyermekek nyelvhasználatát, illetőleg magyarságtudatát lényegesen befolyásolja a környezet, a szülők ismerősei, barátai, a látogatók, de elsődlegesen a szülők értékszemlélete és -viszonya a magyar nyelv és nép iránt, valamint a humánus és egészséges „felnőtt magatartás" az egész kétnyelvű társadalmunkban.

A magyarságtudat természetes kialakulása vagy irányított kialakítása és főleg megőrzése szinte meddő kísérlet a magyar nyelv használatának a társadalmasítása nélkül. A Muravidéken élő őslakos magyarok és szlovének közös történelmük során jóformán békésen éltek az első világháborúig, s ami furcsa, a szlovének úgy-ahogy megtanultak még magyarul is. Csak Trianon után mérgesedett el közöttük a viszony. A különböző érdekeltségű politikáknak sikerült szembeállítani őket, elvetve a gyűlölet, a lenézés és a pártoskodás csíráit.

Nehéz, vagy szinte lehetetlen csak neveléssel, ráhatással és politikai frázisokkal megszerettetni, értékeltetni, vonzóvá és érdekeltté tenni a magyarságeszmét, -képet, vagyis magát a magyarságot Európa e területén, amikor az évtizedekig kívül esett az érdeklődés, érdekeltség és értékelés igényköreitől. Sajnos, a nemzetiségtudatot nem lehet csupán érzelmi alapon, szép szólamokkal megtartani. Nem elég hozzá csak a családi nevelés. Párosul az az igazi demokratikus viszonyokkal és lehetőségekkel, de függvénye a gazdasági jólétnek és a műszaki fejlettségnek is. Az igazat megvallva, eddig gyermekeinknek, fiataljainknak nem állíthattuk példaképül az anyaország politikáját, gazdaságát, műszaki fejlettségét.

Nincs szándékomban bírálni az anyanemzet több évtizedes nemzetiségi politikáját a saját országán belül és a határain túl, de mulasztásai e téren megpecsételték a nemzetiségek életét, jövőjét. Ez a fajta politikai viszonyulás jóvátehetetlen és pótolhatatlan hátrányok és károk előidézője, sőt megalapozója és rombolója lett a szomszédos országokban élő magyarság iden-

titásának. Most hiába próbáljuk bevezetni a korszerű változásokat társadalmunkban, pl. a leíró szlovén nyelvtan tanítását a Rába-vidéki szlovén iskolákban, ha az ott élő őslakos szlovénekkel tudatosan „elfelejttettük" anyanyelvüket, akik viszont tökéletesen beszélik a kötelező államnyelvet, a magyart. De hasonló a helyzet a murántúli tiszta magyar vagy vegyes házasságokban született gyermekek magyar nyelvhasználatával és magyarságtudatával kapcsolatban is, ha otthon, az iskolában, a munkahelyeken, a játszótereken és szórakozáskor általában szlovén nyelvű hatás és viszonyulás éri őket. Így tapasztaljuk aztán lépten-nyomon, hogy óvodás, általános iskolás magyar gyermekeink egymás között is szlovénül társalognak. Ugyanezt elmondhatjuk a középiskolások, egyetemisták és értelmiségiek esetében is.

Leszögezhetjük tehát az annyiszor megállapított tényt, hogy a nemzettudat, esetünkben a magyarságtudat kialakulásának számos jelentős külső tényezője van, amelyek társadalmi, anyagi és személyi bázisúak, függvényűek ugyan, de a magyarságtudat gondja nagyban függ az adott etnikai csoport identitástudatának vállalásától is.

Ha a murántúli magyarság önérdekképviseleti és -védelmi viszonyulásaiban továbbra is bomlasztóak az alábbi elemek: az idegen nyelvi hatások, az anyanyelv használatának háttérbe szorítása a többségi nyelvvel vagy nyelvekkel szemben az élet minden megnyilvánulásában, a magyaros névhasználat közömbös elhanyagolása, a saját népéhez, fajtájához — a 15 millió magyarhoz — való érzelmi kötődésének és vállalásának görcsös-konok ragaszkodás-hiánya, a többségi (uralkodó) nemzet tisztességes nemzetiségi politikájának csak papíron való gyakorlása, oktatási, művelődési kreativitásának bárminemű visszafejlesztése, gazdasági-területi elmaradottságának fel nem számolása, az anyanemzetével való kapcsolattartásának társadalmi, gazdasági és kulturális hanyatlása és a szellemi, anyagi javak kölcsönös áramlásának a befagyasztása, akkor az utókor jogosan vádolja és ítéli el azokat, akik a muravidéki magyarság gyors, szégyenletes és végzetes asszimilációját elősegítették, mert nem tették meg emberi és nemzeti kötelességüket!

VASS LÁSZLÓ *(Szeged)*

Megjegyzések szövegek makroorganizációjával kapcsolatban

0. Bevezetés

Ebben a dolgozatomban Bartók Béla (a nagy peregrinus) *Cantata profana* című művének librettója és az alapjául szolgáló, variánsainak összességében ránk maradt folklór alkotások[1] vázlatos áttekintése alapján mitikus szövegek makroarchitektonikájának organizációformáival kapcsolatban kívánok néhány megjegyzést tenni.

1. Az alapmonda, a folklórkincs és az 'ősforrás'

1.0. Bár a választott korpusz magva, a szarvaslegenda a világ mitológiakincsének általános eszkatologikus alapmondája, a Bartók által (többnyire román lakta területeken) feltalált és feldolgozott forrásanyag elsősorban vagy talán kizárólag *kolinda*ként (<lat. calendae) terjedt el, melyet a téli napfordulóhoz kapcsolódó ünnepek során kolindálók énekeltek.[2] Az alapmonda mitémái, illetőleg a rájuk vonatkozó ismeretek közül itt csupán a *szarvas* főbb jelentéseit tartom szükségesnek megadni. Ezek a következők: (a) változásra utaló asztrális-kozmogóniai jelentés: a Zodiákus szarvasállat képe (Capricornus) és Nap-szimbólum, más szóval a téli napforduló konstellációjában a kozmosz újjászületése; (b) női princípium; de (c) szarvasalakban férfi is megjelenhet; (d) ítélkezés, a rontás eltávolítása; (e) vadászzsákmány; (f) egyéb, 'szóródó' jelentések.[3]

A nagy zeneköltő, előadóművész és folklorista az általa gyűjtött mintegy ötödfélszáz kolindát kilenc nagy tematikus csoportba osztotta. E szövegek egyike-másika kölcsönhatást, peregrinációt feltételező hasonlóságo(ka)t mutat (többek között) a Sebestyén Gyula gyűjtötte dunántúli regösénekek bizonyos darabjaival. (Lásd pl. *Ahol keletkezik/Egy ékes, nagy út. . .* és *A mennyei szarvas kolindája.*) Ami azonban e hasonlóságo(ka)t illeti, Bartók már 1935-ben megjegyzi: „Tekintettel arra, hogy a Dunántúl a román területtől oly távol van, itt bizonyára nem lehet szó kölcsönhatásról; a közös témának egy *közös* (ismeretlen?) *ősforrásból* kell származnia"[4] (az én kiemelésem, V. L.).

1.1. A népi forrásanyagon belül a *vadász*kolindáknak két alaptípusa különíthető el. Az egyik a kantátalibrettó alapjául szolgáló, úgynevezett metamorfózisos vagy transzcendens kolinda, melyben a fiúk (egyszerű szubsztitúcióval $F_{üldözöttek}$) szarvasokká változnak, életformát cserélnek. A másik, számszerűen tekintélyesebb család az, amelyikben a vadász ($F_{űző}$) legyőzi, elejti a szarvast (gyakran oroszlánt), s melynek variánsait egyszerű, küzdelem témájú vagy immanens kolinda néven szokás számon tartani.

2. A szarvasénekek diszkurzív makroorganizációja

2.0. A szövegarchitektonika organizációformái[5] közül itt a szarvasénekek *diszkurzív* (deszignáló, referenciális) *makroorganizációját* kívánom elsősorban szemügyre venni. Az ennek során alkalmazott szimbólumok a vadászkolindák és/vagy a kantátalibrettó relacionális sensus referensének figuráit (a mindenkori $F_{\text{űző}}$-t és $F_{\text{üldözött}}$-et) jelölik, s magukban foglalják e figurák attribútumait és relációit; tehát például a metamorfóziskolindában az $F_{\text{űző}}$-höz hozzátartozik az apa és a régi társadalom, illetőleg életforma minden kitüntetett attribútumának és relációjának nyelvi kifejezője: *apó*, *mesterség*, *szántás*, *vetés*, *haza*, *anya*, *fáklya*, *serleg*, *asztal*, *bor*, *gúnya*, *tűzhely*, *pohár* stb.

2.1. Az immanens kolinda makroarchitektonikájának diszkurzív organizációját nagyjából így lehet megadni:

1) királyi kívánság/ígéret (jutalom megelőlegezése) $F_{\text{űző}}$-nek, a házasulandó ifjúnak;
2) az $F_{\text{űző}}$ (ifjú) elindulása, a vadászat elkezdése;
3) az $F_{\text{űző}}$ (ifjú) és az $F_{\text{üldözött}}$, szarvas (oroszlán) találkozása;
4) az $F_{\text{űző}}$ és az $F_{\text{üldözött}}$ küzdelme;
5) az $F_{\text{űző}}$ (ifjú) győzelme;
6) az $F_{\text{űző}}$-nek tett királyi ígéret teljesítése, az ifjú megjutalmazása: házassága és hozománya.

2.2. A transzcendens kolinda, illetve a kantátalibrettó diszkurzív makroorganizációja részben László Ferenc[6] és Tallián Tibor elemzése[7], részben saját vizsgálataim alapján a következő:

1) az $F_{\text{üldözöttek}}$, a fiúk és az $F_{\text{űző}}$, az apa megjelenítése;
2) az $F_{\text{üldözöttek}}$ (fiúk) elindulása, átváltozása (metamorfózis);
3) az $F_{\text{űző}}$ (apa) elindulása, vadászata;
4) az $F_{\text{űző}}$ (apa) és az $F_{\text{üldözöttek}}$ (kolonizációs) küzdelme;
5) az $F_{\text{űző}}$ kérlelése, ennek elutasítása, sőt intés az $F_{\text{üldözöttek}}$ részéről, az apa frusztrációja (a 'civilizációs' kísérlet meghiúsulása);
6) az $F_{\text{üldözöttek}}$ átváltozásának megerősítése, kirajzás.

3. A szarvasénekek mint autonóm rész- és teljes szövegek

3.0. A szarvasénekek makroarchitektonikájának diszkurzív organizációi valószínűleg jól mutatják, hogy a két (immanens és transzcendens) kolindatípus egymásnak inverze, egyszersmind folytatása. Az egyik típus szövegvilágának kiinduló állapota egybeesik vagy inkább fedésbe hozható a másik típus szövegvilágának záró állapotával, és fordítva. A szóban forgó állapotokban az egyes figurák ($F_{\text{űző}}$ és $F_{\text{üldözöttek}}$) 'átváltozott alakban' jelennek meg ugyan, ez azonban természetes, hiszen például az immanens kolinda záró állapotában az $F_{\text{űző}}$ (ifjú) győztesként, az elejtett szarvas (oroszlán) fejében a királylány kezének várományosaként, vőlegényként, házasu-

landó férfiúként, tehát leendő apaként van jelen; a metamorfóziskolinda szövegvilágának ezzel egybeeső (fedésbe hozható) kezdőpontjáról viszont már családfőként indul a szarvassá változó/változott fiúk ellen. Más megfogalmazásban az immanens kolinda az $F_{\text{űző}}$, a házasulandó, majd apává érő s egy adott életformába *be*lépő fiú, a transzcendens viszont az $F_{\text{üldözöttek}}$, az átváltozó, egy adott életformából *ki*lépő fiúk narratív szimbóluma, és így tovább: ciklikusan!

Az immanens és a transzcendens kolinda értékviszonyai bilaterálisan szimmetrikusak. Mindkettőre az egyidejű értéknyereség és -veszteség jellemző, csak más előjelekkel.

Ebben a megközelítésben e kolindák mint autonóm részszövegek állnak egymással kapcsolatban, más szóval együtt alkotják a szarvasénekek 'teljes' szövegét.

3.1. A teljes szöveg diszkurzív makroorganizációja, egymáshoz illesztve és némileg egyszerűsítve a két autonóm részszövegét, így adható meg:

1) az $F_{\text{űző}}$-nek tett ígéret;
2) az $F_{\text{űző}}$ elindulása, a vadászat elkezdése;
3) az $F_{\text{űző}}$ és az $F_{\text{üldözött}}$ találkozása;
4) az $F_{\text{űző}}$ és az $F_{\text{üldözött}}$ küzdelme;
5) az $F_{\text{űző}}$ győzelme;
6) az $F_{\text{űző}}$ megjutalmazása, házassága;
7) az $F_{\text{üldözöttek}}$ és az $F_{\text{űző}}$ megjelenítése;
8) az $F_{\text{üldözöttek}}$ elindulása, átváltozása (metamorfózis);
9) az $F_{\text{üldözöttek}}$ elleni vadászat kezdete;
10) az $F_{\text{üldözöttek}}$ és az $F_{\text{űző}}$ küzdelme;
11) az $F_{\text{üldözöttek}}$ intése, az $F_{\text{űző}}$ frusztrációja;
12) az $F_{\text{üldözöttek}}$ kirajzása.

4. Mítosz és rítus

4.0. A szarvasénekek autonóm rész- és teljes szövegeihez (ide értve a *Cantata profana* szövegváltozatait is) explicit módon hozzárendelt interpretációk sokféleségét e helyütt nem kívánom kommentálni.[8] Hangsúlyozni szeretném viszont, hogy közülük azok a megközelítések tekinthetők a legproduktívabbaknak, amelyek a vizsgált anyag funkciójából indulnak ki, s amelyek a kolindálást az etnológiától a kalendáriumi ünnepek körébe sorolt rítusok egyikeként vizsgálják, a kolindát pedig a szöveg- és szokáskomplexum szerves egységében értelmezik.

4.1. A mítosz s így a Bartók-i kolindák váza, lényege ugyanis nagyjából megegyezik a kalendáriumi rítusokéval. Vagyis a mítosz jelentői a nyelvi alkotóelemekkel, a rítuséi pedig a cselekedetekkel/eseményekkel azonosíthatók.[9] A nyelvi alkotóelemek és a cselekedetek ily módon közös nevezőre kerülnek, de viszonyukban a tetté, jelen esetben a rituális cselekvés-

soré a prioritás. (Bizonyságul erre — legalábbis a naptári ciklusokkal kapcsolatos kultikus mítoszok esetén — elég, ha csak napjaink itt-ott még mindig eleven szokásgyakorlatára gondolunk.) A rítus viszont alapvető azonosságot és viszonylagos állandóságot mutat, s ezt — miként Bartók is utal rá (lásd: az 1.0. pontban) — a 'motívumok peregrinációjával' nemigen lehet magyarázni. A rituális—mitikus komplexumban tudniillik „(. . .) a felismert azonosság a lényeget érintő változás, az átmenet az egyik állapotból a másikba. Az emberi, természeti és kozmikus létezés nagy átmeneteinek szerkezeti azonosságát fejezi ki az azokat megünneplő (és szakrálisan előidéző) rítusok szerkezeti azonossága. Ezeket a rítusokat az etnológia az átmenet rítusainak, rite de passage-nak nevezi. A mitológiák nagy átváltozásmítoszai lényegileg azonos szerkezetűek az átmenet rítusaival".[10] Lett légyen szó akár térbeli, akár szellemi-gondolati átmenetről.[11]

5. A genotextus. Diszkurzív organizáció és cselekvés

5.0. Arra vonatkozóan, hogy Bartók Béla voltaképpen mire és milyen jelleggel utalt, midőn megállapította, hogy „a közös témának egy közös (ismeretlen?) ősforrásból kell származnia", itt legfeljebb csak feltételezéseket fogalmazhatnék meg. Magam mindenesetre egyfajta 'ősforrásként', genotextusként, más oldalról hipertextusként[12] értelmezem a feltételezett, illetőleg (re-)konstruált teljes szövegnek azt a sémáját, amelyet a részszövegek diszkurzív makroorganizációjának egymáshoz illesztésével állítottam elő (a 3.1. pont alatt). E séma a mitikus—rituális komplexum 'elemi szerkezetekből' összetevődő makroszerkezeti egységeit képezi le, kifejezésre juttatva részint a (tematikusan releváns) textuális és extratextuális egységek alapvető izomorfiáját, részint pedig a szöveg és az esemény-/cselekvéssor típusát. Rekonstrukció eredményeként: genotextus, mint konstrukció: hipertextus.

5.1. Az eddigiek alapján feltehető, hogy a mitikus szövegkorpusz architektonikájának 'elemi szerkezetekből' összetevődő diszkurzív makroszerkezeti egységeit a rituális cselekvéssor 'elemi szituációi/eseményei' vagy ezek eredőiként makroegységei 'generál(hat)ták/generál(hat)ják'. A cselekvéssor mozzanatainak, 'eseményeinek' organizációja viszont semmiképpen sem lehet tetszőleges, véletlenszerű vagy esetleges. Sőt! A „cselekvésre általában jellemző, hogy magát egy távolabbi (sornál végső) cél érdekében valósítja meg (amely a sornál a szándékoltság végpontja). Az, ami megadja a cselekvés értelmét, az teremti meg a cselekvések egymáshoz kapcsolódásának feltételeit (. . .) Az »előreható« feltételezés és a »visszafelé ható« meghatározódás összjátékából bontakozik ki az a valóságos kölcsönös meghatározódás, amelyben a sor minden tagja együtt határozza meg a sor minden tagját (együttes és külön—külön) való létében (. . .) Minden cselekvés »kontextusban«, sohasem »önmagában« és nem is egyetlen kapcsolódás szerint valósítja meg önmagát. Még a legszigorúbb sor is nyit »többoldalú« ösz-

szefüggéseket és lehetőségeket. Kapcsolódásai nem korlátozódnak a továbbviteli fenntartó-változtató hatás kettősségének közvetlenebb egyensúlyára sem, hanem benne is mindig többrétű viszonyok sorai jönnek létre".[13]

5.2. A vizsgálatba bevont mitikus szövegkorpusz (mint teljes szöveg) architektonikájának diszkurzív organizációja végső soron tehát a rituális cselekvés teleologikus, többé-kevésbé meghatározott 'teljes' sorának, az alaptípusoké (mint autonóm részszövegeké) pedig a cselekvés 'részleges' és ilyen vagy olyan módon/mértékben módosult sorának a függvényében áll. Más megfogalmazásban a szövegkorpusz, illetőleg a -variáns makroszerkezeti egységei hozzávetőlegesen e cselekvés-/eseménysor mentén, illetőleg keretében szerveződnek. (Minthogy bizonyos permutációk eleve kizárhatók, az „ilyen vagy olyan" kifejezés itt természetesen csak sajátos, kombinatorikus organizációkat enged meg.)

5.3. A 3.1. alatti séma tulajdonképpen nem más, mint a szóban forgó cselekvéssor 'textuális archetípusa', genotextusa, mely óriási távolságokat hidalva át és nemzedékről nemzedékre öröklődve (velünk született adottságként?), közvetlenül vagy Bartók művének hatására napjainkig szinte példátlan s lenyűgözően gazdag szekunder, költői szövegváltozatok[14] (fenotextusok) kiindulópontjaként fogható fel.

A fenotextusok (parafrázisok?) közül pl. Juhász Ferenc *A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából* című alkotásának belső kommunikatív organizációja a külszíni narratív rétegen belül inkább dialogikus; Bókkon Gábor *Cantata profana (Bartók Bélának)* című költeménye inkább az anya narratív szimbóluma; Nagy László *Inkarnáció ezüstben* című versének diszkurzív organizációja nagyjában-egészében analógnak tekinthető a metamorfóziskolindáéval stb. E szekunder szarvasénekek részletes, összehasonlító elemzése hasznos adalékokat szolgáltathat a feltételezett/(re-)konstruált genotextus és/vagy hipertextus sajátosságainak körültekintőbb leírásához vagy módosításához éppúgy, mint a mitikus szövegkorpusz és az egyes szövegek közötti relációk számbavételéhez, ezáltal stilisztikai, intertextuális, szövegtipológiai, továbbá inferenciákkal, kontinuitással kapcsolatos stb. tanulságok megfogalmazásához.

6. Befejező megjegyzések

6.0. A bevezetésben jelzett célkitűzésemnek megfelelően itt csupán a szövegarchitektonika organizációformáival összefüggő néhány következtetés levonására vállalkoz(hat)om. Ezek a következők. (1) A szövegkorpusz és természetesen az egyes szövegek makro- és részben mikroarchitektonikájának organizációformái egymással a kölcsönös meghatározottság viszonyában áll(hat)nak. Közülük a diszkurzív organizáció formái elvileg a genotextus vagy hipertextus 'elemi szerkezetekből' összetevődő makroszerkezeti egységeinek kombinációin alapul(hat)nak, az 'eseményelemek' lehetséges

kapcsolattípusai szerint. (2) A makroarchitektonika, helyesebben a makroarchitektonikai szintek, valamint a második, nemritkán azonban már az első mikroarchitektonikai szint különböző organizációformáinak hordozói alapállásszerűen és lényegileg a (fiktív vagy tényleges) tényállásokban/tényállás-konfigurációkban/cselekvéssorokban lelhetők fel, nem pedig a nyelvi megformálásokban.[15] (3) A 3.1. alatti séma ugyanakkor — néhány kiegészítő információval ellátva (mint pl. bizonyos elemek jelentéslistái, szubsztitúciós lehetőségek stb.) — a szüzsében kifejezésre jutó és/vagy kifejezésre juttatható releváns ismeretek reprezentációja, s mint ilyen, a szarvasénekek típusába sorolható szövegek konstrukciós és/vagy interpretációs modellje. (4) Végül pedig a szövegtipológia szempontjait illetően, a legfontosabb tényező alighanem a korpusz és az egyes szövegek szüzséjének a viszonya.[16]

6.1. A fenti megjegyzések, következtetések vagy legalább egyikük-másikuk valószínűleg nem csupán a vizsgált mitikus-rituális komplexummal kapcsolatban tekinthetők érvényeseknek. Minthogy azonban már ezen belül is számos olyan kérdést felvetnek, amelyet érinteni itt csak részben, vagy egyáltalán nem tudtam, megalapozottabbá tételük, esetleges általánosíthatóságuk további kutatásokat, részlettanulmányokat igényel.

Jegyzetek

1 Mind a kantátalibrettó, mind pedig a vele összefüggő folklórkincs darabjai közismertek annyira, hogy terjedelmi okokra is tekintettel, szövegszerűen itt egyiküket sem tartom szükségesnek megadni.
2 Vö. László Ferenc: 1980. 214.
3 Vö. Dömötör Tekla: 1974. 147; Vass László: 1991. 62 stb.
4 Lásd: Bartók Béla: 1968. 119. Idézi Faragó József: 1971. 20.
5 Petőfi S. János a szövegarchitektonikának belső kommunkatív és diszkurzív (designáló, referenciális), textuális és inferenciális/preszuppozicionális/kompletív, texturális és kompozicionális, valamint konfiguracionális és relacionális organizációformáit különbözteti meg. Lásd Petőfi S. János: 1991. 12.
6 Vö. László Ferenc: 1980. 230—252.
7 Vö. Tallián Tibor: 1983. 214.
8 Lásd pl. Szabolcsi Bence: 1987. 369; Tallián Tibor: 1983. 53—54; Vass László: 1991. 62—63 stb.
9 Vö. Szegedy-Maszák Mihály: 1980. 36.
10 Lásd: Tallián Tibor: 1983. 143.
11 Vö. A. van Gennep: 1960. 22.
12 Vö. Petőfi S. János: 1991. 18, 35.
13 Lásd: Tordai Zádor: 1984. 59—60.
14 Lásd pl. Juhász Ferenc: *Szarvas-ének (Bartók: Cantata profana) = A szarvassá változott fiúk kiáltozása a titkok kapujából* (1955); Rónay György: *Bartók,* in: Szakolczay Lajos (szerk.): 1981. 97; Szemlér Ferenc: *Bartókra emlékezve* (uo. 171—172); Horváth István: *Egy a szarvassá vált fiak közül* (uo. 173—174); Jánosy István: *Pokoltánc szarvasokkal* (uo. 175—176); Csanád Béla: *Praefatio profana* (uo. 177); Csoóri Sándor: *Cantata profana* (uo. 178—179); Szőcs Kálmán: *Kilenc szarvas ment el* (uo. 180—181); Utassy Jó-

zsef: *Akár a szarvasok* (Szervátiusz Jenő: *Cantata profana*) (uo. 182—183); Petrőczi Éva: *Variációk Bartók „Cantata profana"-jára* (uo. 184); Bókkon Gábor: *Cantata profana* (uo. 185—187); Nagy László: *Inkarnáció ezüstben* stb.

15 A nyelvi megformálások kizárólagos elemzésére alapozó elméletek érdemben legfeljebb csak az első mikroarchitektonikai szint és organizációformái vizsgálatára vállalkozhatnak, és szolgáltathatnak velük kapcsolatos, szövegtani relevanciával is rendelkező részeredményeket.

16 Petőfi S. János: 1978. 292.

Irodalomjegyzék

Bartók Béla:

1968. *Melodien der rumänischen Colinde* (Weinachtslieder). Etnomusikologische Schriften, Faksimile-Nachdrucke, IV. Hrsg. v. D. Dille, Bp.

Dömötör Tekla:

1974. *A népszokások költészete*. Akadémiai Kiadó, Bp.

Faragó József:

1971. *Román kolindák*. Szarvasokká vált fiúk, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Gennep, A. van:

1960. *The Rites of Passage*, University of Chicago Press.

László Ferenc:

1980. A Cantata profana keletkezéstörténetéhez. In: *Bartók Béla. Tanulmányok és tanúságok*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 213—254.

Petőfi S. János:

1978. Szövegelemzés — szövegelmélet. In: Hoppál Mihály és Istvánovits Márton (szerk.): *Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3.* Mítosz és történelem, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 275—296.

1991. A szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész). Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aestetica, Szeged, 7—37.

Szabolcsi Bence:

1972. Cantata profana (Tenor- és baritonszólóra, kettős vegyeskarra és zenekarra, 1930). In: Bónis Ferenc (szerk.): *Szabolcsi Bence művei 5. Kodályról és Bartókról*, Zeneműkiadó, Bp., 1987. 367—371.

Szakolczay Lajos (szerk.):

1981. *A szarvassá változott fiú*. Magyar költők versei Bartók Béláról, Kozmosz, Bp.

Szegedy-Maszák Mihály:

1980. Mítosz és történelem. In: *„A regény, amint írja önmagát"*. Elbeszélő művek vizsgálata, Tankönyvkiadó, Bp., 34—57.

Tallián Tibor:

1983. *Cantata profana — az átmenet mítosza*. Magvető, Bp., 214.

Tordai Zádor:

1984. *A cselekvés hálója*, Akadémiai Kiadó, Bp.

Vass László:

1991. *Szimbolikus kontextualizáció és intertextualitás. Nagy László: Inkarnáció ezüstben.* In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 2.* A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész). Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aestetica, Szeged, 55—66.

ZAICZ GÁBOR *(Budapest)*

Erdélyi István, a finnugor nyelvész

A bécsi nemzetközi hungarológiai kongresszuson 1986-ban elhangzott előadásomat Erdélyi István emlékének ajánlottam halálának 10. évfordulóján. Egy újabb kerek évfordulóig, a tizenötödikig kellett várnunk arra, hogy méltatlanul elfeledett kollégánk életéről és munkásságáról illő módon megemlékezhessünk. Életművének rövid méltatása előadásom tárgya, egyfajta — kényszerűségből vagy óvatosságból — megkésett nekrológ.

1. Élete

Erdélyi István 1924. június 27-én született Nagytétényben. Édesapja gépkocsivezető, autó- és motorszerelő, édesanyja varrónő volt. 1942-ben a budapesti piarista gimnáziumban érettségizett, és a piarista rendbe lépett. 1948-ban finnugor és magyar nyelvészetből, illetve görög nyelvből és irodalomból doktorált a Pázmány Péter Tudományegyetemen, és ugyanebben az évben a teológiai abszolutóriumot is megszerezvén, pappá szentelték. Ezután két tanéven át rendi iskolákban hittant tanított. A szerzetek feloszlatása után, 1950-ben kikerült a hivatalos egyházi beosztásból és szolgálatból. Visszaköltözött szüleinek nagytétényi családi házába, és kétezer négyszögöles barackosukkal belépett a helyi I. sz. Törekvés téeszbe. Hét esztendőn keresztül, egészen a szövetkezeti csoport megszűntéig itt dolgozott, földművesként.

A sokáig kallódó piaristára végül Vértes Edit hívta fel a figyelmet,[1] és Erdélyi 1959 májusában az MTA Nyelvtudományi Intézetébe került mint külső munkatárs. Hat évig szerződéses állományban dolgozott a finnugor osztályon, majd 1965. június 1-jével ugyanide kinevezték tudományos munkatársnak. Ebben az évben megkezdődött külföldi hivatalos kiküldetéseinek — tanulmányutaknak, kongresszusi részvételeknek — a sora, ezek színhelye Kelet-Berlin (1965), Helsinki (1965, 1967, 1970), Hamburg (1968), Tallinn (1970) volt. Az 1966/67-es és 1967/68-as tanévben megbízott előadóként finnugor szakos hallgatóknak szamojéd nyelveket oktatott az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszékén. 1969 augusztusától 1970 februárjáig hathónapos tanulmányúton vett részt az Egyesült Államokban, s ennek során a bloomingtoni Indiana-egyetemen előadássorozatot tartott a finnugor szavak jelentéstanáról. 1971 októberétől 1973 decemberéig külföldi munkavállalóként Németországban dolgozott: a göttingai uráli bibliográfiai munkálatok — elsősorban magyar — anyagának szerkesztője volt. Eközben papi hivatását is gyakorolta, és a göttingai egyetemen több szemeszteren át szamojédot tanított, heti négy órában.

Külföldi megbízatásának leteltével elhagyta a német egyetemi várost, de nem tért haza Magyarországra, hanem egy Hannover melletti kisvárosba költözött. 1974-ben minden kapcsolatot megszakított hazai barátaival és kollégáival. 1976. május 8-án német földön, szívrohamban, váratlanul elhunyt. A göttingai Junkerberg-temetőben helyezték örök nyugalomra.

2. Tudományos munkássága

Erdélyi István finnugor nyelvészeti tevékenysége voltaképpen pusztán a Nyelvtudományi Intézetben ténylegesen eltöltött tizenkét esztendőt foglalja magában: 1960-ban jelent meg első publikációja *táltos* szavunk etimológiájáról (vö. NyK 62: 328—331), és 1971-et követően — említett és még szóba kerülő bibliográfiai munkáját figyelmen kívül hagyva — kizárólag a korábbiakban, Budapesten végzett munkásságának termékei láttak napvilágot.

Erdélyinek 1960 és 1964 között 12 tudományos dolgozatát közölték szakfolyóirataink, a Nyelvtudományi Közlemények és az Acta Linguistica. Emellett ő dolgozta át, rendezte sajtó alá, vezette be és látta el szómutatóval Juhász Jenő kéziratban maradt moksa-mordvin szóanyagát (*Moksa-mordvin szójegyzék*. Akadémai, Bp., 1961. 262 l.). Erdélyi már 1965-ben történt kinevezését megelőzően szócikkíró munkatársa volt *A magyar szókészlet finnugor elemei* (= MSzFE. I—III. Akadémiai, Bp., 1967, 1971, 1978) című nyelvtudományi intézeti tervmunkának. Publikációinak jegyzéke alapján Erdélyit ekkortájt — a hivatali munka melléktermékeként megjelent magyar szófejtések mellett — mindenekelőtt a mordvin és az osztják nyelv szókészleti, nyelvtani, dialektológiai, etnikai kérdései foglalkoztatták, de szívesen vállalkozott többek között mordvin szövegközlésre is (vö. NyK 65: 137—145), és szófejtései közt már szamojéd tagú etimológiák is felfedezhetők (NyK 66: 393—396).

A Nyelvtudományi Intézet igazgatóságának kezdeményezésére Erdélyi 1964-től intenzíven bekapcsolódott a szamojéd nyelvek kutatásába. Részt vett a szegedi József Attila Tudományegyetem finnugor tanszékén folyó szamojédisztikai munkálatokban, és ennek eredményeként adta ki 1969-ben hézagpótló szelkup szójegyzékét (*Selkupisches Wörterverzeichnis*. Akadémiai—Mouton, Bp., 316 l.). Erdélyi A déli-szamojéd konszonantizmus címmel szándékozott kandidátusi értekezést írni, de ez a munkája 1970 után az anyaggyűjtés állapotában rekedt. Amerikai tanulmányútjának munkatervében szamojéd mondattani kutatásokat jelölt meg, s célként értekezés írását A szamojéd összetett mondat címmel. E téma monografikus feldolgozására ugyan nem került sor, de Erdélyinek az 1970. évi tallinni finnugor kongresszuson elhangzott előadása (*Satzkonstruktionen im Samojedischen*. In: *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars I. Acta linguistica. Tallinn 1975. 726—728.) jelzi a kérdéskör főbb csomópontjait.[2]

1967-ben Erdélyi volt az egyik lektora Hajdú Péter *Chrestomathia Samoiedica* című művének; ebben az időszakban a Nyelvtudományi Közlemények szamojéd vonatkozású kéziratainak ő a leggyakoribb szaklektora.

Az 1960-as évek elejétől Erdélyi bekapcsolódott az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszékén folyó kutatómunkába is: mint megbízott szerkesztő 1961 decemberében magára vállalta a Reguly Antal által gyűjtött, 17 102 verssornyi szigvai osztják hős- és medveének szó- és szóláskészletének szótári feldolgozását. 1965-ben tárgyalt Wolfgang Steinitz-cel is — Kelet-Berlinben — az ún. Reguly-szótár sajtó alá rendezéséről. Saját feljegyzései szerint 1971 januárjában a szótárnak az egytizede nyomdakész volt.[3] A Reguly gyűjtésén alapuló, Erdélyi szerkesztette osztják szótár azonban nyomtatásban sajnos azóta sem jelent meg. A több mint 1100 szabvány gépelt lap terjedelmű kézirat mindenesetre jelenleg is a kutatók rendelkezésére áll a budapesti finnugor tanszéken.[4] A Reguly-hagyaték mellett Erdélyi közismerten részt vállalt Pápay József kéziratban maradt feljegyzéseinek feldolgozásában is, és 1972-ben terjedelmes kötetben osztják hősénekeket publikált (*Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass*. Akadémiai, Bp., 503 l.).

Erdélyi szamojéd, illetve osztják tematikájú, ún. egyéni tervmunkáit (ekkortájt ez volt a szabatos megnevezés) természetesen napi munkahelyi kötelessége, a szócikkírás mellett végezte. Az MSzFE három kötetének munkálataival párhuzamosan ő állította össze — e mű kéziratos anyaga alapján — *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* számára (= TESz. I—III. Akadémiai, Bp., 1967, 1970, 1976) a finnugor szófejtések adattárát, a szóba jöhető etimonok értékelését és a szakirodalmi utalásokat (a III. kötet közepétől e munkát Zaicz Gábor végezte el). Rédei Károly vezetésével 1966-ban indultak meg és 1969-től kezdődően — az MSzFE nyers kéziratának elkészülte után — koncentráltan folytatódtak az *Uralisches etymologisches Wörterbuch* munkálatai (= UEW. I—II. Akadémiai, Bp., 1986—1988). Erdélyi az előkészítő munkák során kidolgozta a szelkup nyelvjárások fonematikus átírási rendszerét és javaslatot tett a kamasz hangjelölés egyszerűsítésére (vö. *FU-transkription yksinkertaistaminen*. Helsinki, 1973. 134—140. Castrenianumin toimitteita 7), majd 1971 szeptemberéig részt vett az ősi — elsősorban az uráli és a finnugor kori — nyelvi elemek szócikkeinek elkészítésében. A 60-as évek végén magyar—szovjet együttműködés keretében megkezdődtek egy háromkötetes finnugor kézikönyv-sorozat munkálatai. Ennek első kötetében Erdélyi a szerzője a finnugor (uráli) nyelvek kapcsolatai más nyelvekkel című összegezésnek és a finnugor nyelvek összehasonlító lexikája című fejezet egy részének (*Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija*. Moskva 1974. 42—50., illetve 397—411. és 434—438.).

Az elhangzottakból is kitűnően Erdélyi érdeklődésének gyújtópontjában mindig is a szókészlet és az etimológia állt, illetőleg az uráli nyelvek

(mordvin, osztják, szelkup) lexikográfiai kérdései. 1961 és 1964 között hét mordvin vonatkozású közleménye is megjelent, jórészt az említett témakörökben. A 60-as évek második felében mordvinisztikai munkásságát elsősorban osztják és szamojéd tematikájú dolgozatok váltották fel, de az 1968. évi hamburgi Martinus Fogelius-szimpozionon úttörő jelentőségűnek mondható — és azóta sem kellőképpen méltányolt — előadással hívta fel magára a figyelmet a volgai finnugor népek őstörténetének kérdésében (vö.UAJb. 41: 286—291.).

Betöltötte már 47. életévét, amikor olyan munkával bízták meg, amellyel tudomásom szerint korábban sohasem foglalkozott, bár alkatától aligha állhatott távol. Annyi mindenesetre bizonyos: Erdélyi István az uráli bibliográfia rendkívül terjedelmes magyar vonatkozású kötetének (*Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft*. 1830—1970. Bd. 1. Ungarisch. 1—5. Lief. München 1974—1976) szerkesztése során is méltóképpen képviselte a magyar tudományosságot. Wolfgang Schlachter joggal állapíthatta meg a mű előszavában: „[Erdélyi] . . . hat die mühsame, verantwortungsvolle Koordinierung des ungleichmäßig fixierten Materials aus den vielen Arbeitsstellen, seine Anordnung und Überprüfung sowie die gesamte Herstellung des Manuskipts mit unermüdlicher Ausdauer und Wachsamkeit durchgeführt" (1. Lieferung. Redaktion: István Erdélyi. XII. p.).

3. Erdélyi, az ember és a tudós

Erdélyi Istvánnal — akit kérésére már egyetemi hallgatóként is Pista *bácsinak* neveztünk, alig 42 éves korában — éppen öt évig, fájdalmasan rövid ideig álltam rendszeres kapcsolatban. 1966 szeptemberétől 1968 júniusáig szamojéd nyelvekre: jurákra, szelkupra és kamaszra oktatott hármunkat az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszékén. Heti két órás szamojéd szemináriumai számomra — és minden bizonnyal Csúcs Sándor és Honti László számára is — egyaránt jelentettek egyfelől tartalmas és hatékony, másfelől hangulatos és élvezetes nyelvi és szakmai képzést. Későbbi külföldi oktatómunkám során elsősorban a tőle tanult tanári metodikát igyekeztem alkalmazni, többek között a szamojéd nyelvek és a mordvin területén. Pista bácsi szamojéd óráin a tanár—diák viszony alig fél év leforgása alatt baráti kapcsolattá alakult. Már egyetemista korunkban megfordultunk Nagytétényben, igaz, első ízben egy tragikus esemény kapcsán: édesanyja váratlan halálát követően.

„Eddigi életem legnagyobb változását édesanyámnak 1967. december 5-én bekövetkezett halála jelentette. Édesapámmal élünk ketten . . ." — írja Erdélyi 1968. október 15-én kelt önéletrajzában. Az addig mindig jókedélyű ember egyszeriben fásulttá vált, s elkeseredettségét napi 12—14 órás megfeszített munkával igyekezett feledtetni. A tanítványból időközben mun-

katárssá vált ifjú barátokkal továbbra is nagy rokonszenvvel viseltetett, de az egy időben úgyszólván rendszeressé vált nagytétényi vendégeskedéseinknek — jó húsz esztendő távlatából felidézve — a meghívó részéről alighanem súlyos lelki okai is lehettek.[5]

1969—70-ben hat hónapra hivatalosan utazhatott az Egyesült Államokba a Nyelvtudományi Intézetnek az a tudományos kutatója, akinek öt évvel korábban még kelet-berlini útjához is intézeti hozzájárulásra volt szüksége. Amerikai kiküldetését követően aztán még éppen másfél évet töltött Erdélyi István itthon, és ezalatt a rövid idő alatt szűkebb környezete ismét egy megváltozott embert ismert meg benne. Amerikában a tudományos és nem utolsósorban az anyagi lehetőségeket megismervén, keserűségét némi cinikusság kezdte áthatni, a puritán tudóst érezhetően megcsapta a pénz szele.

1971 őszétől kezdve intézeti megbeszéléseinket levelezés váltotta fel. Én a magam részéről 1971—72-ben finnországi ösztöndíjasként lappológiai anyagot, majd 1972—73-ban magyar nyelvészeti anyagot küldtem kérésére Göttingába, a készülő uráli bibliográfia számára. De leveleink nemcsak szakmai természetűek voltak. Máig őrzöm Erdélyinek Budapestre küldött hét levelét; az első 1972. október 20-án, az utolsó 1973. augusztus 17-én íródott. Életének utolsó két és fél esztendeje alighanem örök rejtély marad, de úgy vélem, az itt következő levélrészletek meggyőzően igazolják: hiába gyakorolhatta Németországban szabadon papi hivatását, hiába élhetett nyilvánvalóan jó anyagi körülmények között, otthonától távol Erdélyi teljesen magára maradt, feltehetően mindenekelőtt azért, mert német származása ellenére is ízig-vérig kötődött a magyar anyaföldhöz.

„. . .nehéz ám idegenben egy évnél tovább lenni. (. . .) gyün a tél, s nincs már (vagy még) se magyar sonka, se kolbász, se paprika, s[e] magyar szó . . . Szeretlek Benneteket . . ., s sokat gondolok Rátok. *Egyedül vagyok*, s ez nem jó . . . Bár ne jöttem volna. . .” (1972. október 20.)

„Én . . . még vagy 10 hónapig eszem itt a kenyeret, mely sajnos nem olyan jó, mint otthon.” (1972. december 18.)

„Legalább 20 kg-ot fogytam . . . Savanyú vagyok, kedvetlen, idegen, sokszor „bolond”, néha iszom is, mert az egyedüllétet elviselni . . . nagyon-nagyon nehéz.” (1973. július 24.)

Környezetével szemben Erdélyi egyre bizalmatlanabbá vált, hazatérése esetén pedig — okkal vagy ok nélkül — felelősségrevonástól rettegett. Kint maradt hát, társat is talált magának, de testi-lelki nyugalma immár végleg odaveszett. Aligha kétséges, hogy az egyre gyötrőbb honvágy-érzésnek, egy láncreakció talán legelső láncszemeként, meghatározó szerepe lehetett fájdalmasan korai halálában is.

Erdélyi István finnugor nyelvészeti tevékenységét alaposság, megbízhatóság, igényesség és produktivitás jellemezte. A Nyelvtudományi Intézet archívumában megőrzött dokumentumok is meggyőzően igazolják, hogy intézeti kollektív és egyéni munkáját mindig példaadó odaadással és hozzáértéssel látta el. De kollégái nemcsak a páratlan önfegyelemmel dolgozó tudóst tisztelték benne, hanem az önzetlenül segítőkész, pillanatok alatt atmoszférateremtő, kivételes humorú, egyszersmind mélyen érző, önmagával és a világgal sokat vívódó, ízig-vérig magyar embert is. Ha egyszer 1976-ban elmulasztottam, másfél évtizednyi hallgatás után hadd jelentsem ki nyilvánosan e körben, és mindazok nevében, akik őt ismerték:[6] Pista (bácsi), köszönjük Neked, hogy munkatársaid, tanítványaid, barátaid lehettünk. Nyugodj békében, Isten veled!

Jegyzetek

1 Ennek nyomán Rédei Károly — előadásomhoz fűzött hozzászólása szerint — levelet írt Nagytéténybe, azzal a céllal, hogy Erdélyi keresse fel Lakó György professzort, az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszékének vezetőjét, aki akkor az MTA Nyelvtudományi Intézete finnugor osztályának is élén állt.

2 Egykori közvetlen munkatársának, Gulya Jánosnak a visszaemlékezése alapján a (szamojéd) mondattannal távolabbi tervei is voltak.

3 Rédei Károly ma úgy véli, hogy 1971 őszén a *Reguly-szótár* 70%-ban készen volt.

4 A *Reguly-szótár* történetéről bővebben számolok majd be a *Finnisch-ugrische Mitteilungen*ben közlésre kerülő Erdélyi-megemlékezésemben. Annyit azonban már most előrebocsátok: időszerűnek látnám e becses mű Erdélyi István, majd — tőle függetlenül — Sz. Kispál Magdolna által feldolgozott szótári anyagát a szükséges átdolgozás elvégzése után az Akadémiai Kiadónál vagy az Eötvös Loránd Tudományegyetem finnugor tanszékének új sorozatában, a Bibliotheca Regulyaná-ban mielőbb megjelentetni.

5 Gulya János ezzel kapcsolatban teljes joggal figyelmeztetett felszólalásában Erdélyi pályáján egy két évtizeddel korábbi — alighanem a legelső — törésre, amikor is az ifjú piaristának a numerus clausus alapján el kellett hagynia a rendet.

6 „Megtartjuk Pistát jó emlékezetünkben" — így fejezte be az előadáshoz kapcsolódó hozzászólását Paul Kokla, s a tanácskozás hallgatósága közül ilyen értelemben nyilatkozott Erdélyi Istvánról Gulya János, Rédei Károly, Wolfgang Veenker, valamint az ülésszakot követően Futaky István is.

ZEMAN LÁSZLÓ *(Bratislava)*

Hagyomány és kontextus

A két fogalom-jelölés valójában szinonim, illetve kölcsönösen átfedődő vagy bennfoglalt (inkluzív) lehet. Esetünkben — a kongresszus tudomány- és kapcsolattörténeti jellegének jegyében — jelentse a hagyomány az egyetemes magyar nyelv- és irodalomtudomány e vonatkozású jellemzőit, míg a „kontextus" azokat a sajátosságokat, adottságokat, beleértve a megfelelő célkitűzést, amelyeket a helyzetünkből következő feladatok a csehszlovák (s differenciáltan a cseh és a szlovák) nyelv- és irodalomtudományi gondolkodás ismeretével együttesen alakítanak. A hagyományt tehát egyrészt a kontextus egyik fajtájának mondhatjuk, másrészt, amit „kontextuálisnak" nevezünk, hagyománnyá válhat. S bár a tudománytörténetben az újszerű esetleg úgy új, hogy nem kapcsolódik szervesen a megszokotthoz, az ismerttől és szokványostól eltérő látásmód és módszerek alkalmazása a tudomány fejlődésének mindenképpen mozgatója, ahogy azt a tudományközinek révén szembetűnően tapasztaljuk. Megjegyezhetjük még, hogy a kontextust nem csupán mint közvetlen szituációt, hanem elvont rendszerszerűségében fogjuk fel.

Az előbbiek értelmében indulhatunk ki abból, hogy a cseh és a szlovák nyelv- és irodalomtudomány 20. századi hagyományának tengelyét a Prágai Nyelvészkör, „prágai iskola" képezi; az — akár Sgallék funkcionális-generatív teóriáját, akár Danešék vonzatgrammatikáját vagy a kortárs szövegnyelvészeti és nyelvszociológiai, valamint irodalomtudományi vizsgálatokat tekintve — mint bázis és hivatkozásháttér napjainkban is eleven hatóerő. V. Mathesiusnak még 1911-ből származó, a nyelvi jelenségek potenciális jellegéről szóló dolgozata (mint előzmény) mind a nyelv rendszerszerűségének és egyben nyitottságának, mind a funkcionális felfogás következetes alkalmazásának mindmáig érvényes letéteménye *(O potenciálnosti jevů jazykových.* Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historická, Praha 1911; *On the Potenciality of the Phenomena of Language.* In: Vachek, J., ed., *A Prague School Readeer in Linguistics.* Indiana University Press, Bloomington 1964, 1—32; a kérdéshez lásd még: Daneš, F.: *Mathesiova koncepce funkční gramatiky v kontextu dnešní jezykovědy.* Slovo a slovesnost, 52, 1991, 161—174). Sgall, aki vizsgálataiban a logikai-matematikai módszerek alkalmazását, valamint a nyelvi jelentés és az ismereti tartalom különválasztását szorgalmazza, a „prágai iskola" klasszikus szakaszában taglalt kérdések tematikai átrétegződését a generatív teória és a Montague-grammatika megjelenésétől számítja, miközben megjegyzi, hogy a nyelvi rendszer jellegét a csehszlovák nyelvészetben az iskola funkcioná-

lis-strukturális örökségének többé vagy kevésbé közvetlen ismerete nélkül alig lehet megközelíteni (*Ke studiu jazykového systému.* Slovo a slovesnost, 51, 1990, 31—39).

A „prágai iskola" klasszikus szakaszára pedig magyar vonatkozásban Laziczius Gyula munkássága révén hivatkozhatunk. Lazicziusnak mint a magyar fonológia megteremtőjének, az európai tudományhoz ebbeli felzárkózásának jelentősége, a prágaiakkal fenntartott kapcsolatának a részletei ismertek (lásd pl.: NyK. 78, 1976, 2. sz., úgyszintén MNy. 86, 1990, 1—23). Tudjuk, hogy elgondolását Ľudovít Novák — 1930-tól a Kör tagja — figyelemmel kísérte, közvetítette s ismertette. A szerző számos finnugor és magyar tárgyú, főképpen hangtani dolgozata közül mintegy jelzésként utalunk itt két írására (1935, 1936—37). Az összevetést — a közép-európait kiemelve — szinkron és történeti vonatkozásban alkalmazó tanulmányai s monográfiái közül több kéziratban maradt (francia nyelvű tanulmányainak szerkesztésében-lektorálásában A. Sauvageot és Gáldi László is részt vett, a magyar magánhangzók történeti fonológiáját tárgyaló kéziratot Arany A. László ismerte, vö. Novák 1985, 90).

Viszonylag közvetlenül követhetjük a klasszikus szakasz nyelvszemléletét, a Prágai Nyelvészkör Tételeiből (1929) ismert alapfogalmakat (rendszer, struktúra, funkció) s a velük társulóknak az értelmezését Arany A. László dolgozataiban. A prágaiak a nyelvről mint a közlésigényeknek megfelelő teleologikus, vagyis funkcionális rendszerről, sőt szisztémák szisztémájáról beszéltek (ez utóbbi jelenti az egyes nyelvi szintek szerinti részrendszereknek viszonylataik hálózatában felfogott összletét, továbbá interakcióját is más jellegű rendszerekkel). Maga a funkció „organikus" értelemben vett — szerep, feladat, érvény, jelentés, teljesítmény. A nyelvi egységek, szerkezetek „sztratifikációsan" saját szintjükön kitevőik-összetevőik állagában, a fölérendelt szinten mint ezeknek a funkciója írható le. Bár részletező elemzésbe nem bocsátkozhatunk, arra még utalnunk kell, hogy a prágaiak a langue-parole, valamint a szinkron és a történeti nyelvvizsgálat saussure-i, túlzó szembeállítását nem pártolták, például bármely szinkron metszetben szerintük a változás s a nyelvi változatok lényegileg vannak jelen (a nyelv „dinamikájának" tétele, amelyből a funkció fogalmával egyezően következik a nyelv nyitottsága is a nyelven kívüli felé). Bár Arany A. Lászlótól nem volt idegen a nyelvtani érdeklődés sem, a fonológiának modellértékű, megalapozó szerepe és kiteljesülése a prágai vizsgálatokban s ezzel kapcsolatban a legfeltűnőbben a hangtan síkjában különböző nyelvjárások vizsgálati esélyei ösztönözhették (talán bizonyos fokig a magyar hagyománnyal összhangban) *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárástanba* (1944) című, mindmáig egyetlen strukturális nyelvjárástani monográfiánk megírására. Ebben nemcsak a következetes oppozíciókba rendezés, a korrelatív sajátosságok és sorok kimutatása vagy a statisztikai módszer és a morfonológia kiterjesztése újszerű, hanem

éppen a „kontextussal" egyezően a feldolgozás általános nyelvészeti-nyelvelméleti beágyazottsága is. S a nyelvi jelenségek értékelését, a fogalmak és kategóriák tisztázását ugyancsak ilyen függőségben tartalmazza a szerzőnek a kétnyelvűség pszichológiai alapjait elemző tanulmánya (1939/40), amely kiindulásként tételezi a kétnyelvűség kapcsolatát a stilisztikummal, az ún. aktualizálás (foregrounding, nyomatékossá, közvetlenné-hatásossá tétel) elve szerint. Követhetjük benne továbbá azt, hogy Arany érvelése indoklásaként az alaklélektanra hivatkozik, s ennek nyomán fejti ki a nyelvben az egész-jelleg szerepét (az alaklélektannak és a holizmus irányzatának e vonatkozású motiváló hatását a strukturális nyelvészetre gyakran idézik). Mind az aktualizálással megadott funkcionális elvnek, mind az egész-jellegnek hátterében pedig felsejlik az oppozíciók szerveződése s a kétnyelvűségben érintkező nyelvek rendszerszintű egymásrahatása, amelyet magyar, szlovák és német nyelvi-nyelvjárási anyag szemléltet. Ami a jelölést illeti, a szövegben a rendszer és a struktúra egymás szinonimájaként is előfordul, s ez a prágaiaknál sem volt — főleg a kezdetekben — másképpen. A fogalmak szabatosabb használata végett határozhatjuk meg a szisztémát mint bizonyos viszonylatok által integrált nyelvi jelenségek összletét, míg a struktúra ennek alárendelt, lényegében a nyelvi egységek belső szerkezetét meghatározó része. De a rendszer egyetlen nyelvi szint, sík viszonylatait is jelentheti (részrendszer; ami definícióját nem bontja), szemben a szintek egymásra vonatkoztatott sajátságait magába foglaló struktúrával (s a megkülönböztetésbe további ismérvek vonhatók be).

A felsoroltakat egészítjük ki még e helyütt azzal, hogy egyetemi jegyzeteinkben-tankönyveinkben s másutt is jelentős mértékben vettük igénybe a prágai fonológia fogalomrendszerét és terminológiáját (lásd Sima Ferenc hangtani dolgozatait és tankönyvét [1971], úgyszintén Zeman 1968).

Hogy a magyar nyelv vizsgálata általános nyelvészeti vonatkozásban az európai nyelvészet strukturális szakaszában kellő nyomatékot nyert, elsősorban Vladimír Skalička érdeme. Magyar grammatikavázlata (1935) a fonológiában kialakított módszer s az analitikai nyelvi összevetés követelményének ötvözése egy nyelv grammatikai leírásában (jelentőségét illetően lásd Mathesius beható kritikai ismertetését — 1936). A kötet bevezetésében olvashatjuk, miszerint egy nyelvet önmagából nem lehet megismerni, például az én, te, mi, ti személyes névmások lényegbeli viszonyait az európai nyelvekben csak más típusú (bennfoglaló és kizáró alakkal is rendelkező) nyelvekkel történő hasonlítás fedheti fel (l. i. m. 9). Sőt az analitikai összevetés, a cseh nyelvnek mint flektálónak, valamint a finn és a török agglutinatív tulajdonságainak, s a magyarnak mint e kettő közti átmenetnek a bemutatása oly mérvű és mélységű, hogy a szerző nevéhez fűződő tipológiai osztályozás és elvei már itt szinte teljességükben megvannak, legfőképp a nyelv építkezésének és az összehasonlítás legkisebb grammatikai egységének a körülhatárolásaként, amelyet a morféma—széma fedődésében és di-

vergenciájában elemez (l. uo. 12—20; a kötet morfémadefiníciója később az általánosan elfogadotthoz igazodva még módosul, l. uő. 1936, 1938—39, 12).

V. Skalička ismételten foglalkozik a fonológiai szinttel, másutt számos szintaktikai, általános nyelvészeti és stilisztikai kérdést válaszol meg, de a morfémának mint a tipológiai megközelítés alapegységének és a szóalaktannak a kérdése — a nyelvtani kategóriákra vonatkoztatva — vizsgálatainak alappillére. Amint egy helyütt megfogalmazza: „a morfológia mind a lexikon, mind a szintaxis bizonyos jelentéstartományát alkotó önálló részrendszer, amely a nyelvben nem kényszerű, azaz a külső valóságban nem találjuk meg közvetlen mintáját, s épp ezért az egyes nyelvekben annyira különbözhet, miközben a nyelvek teljességének és a jelentés azonosságának az elvét nem bontja. E különbözés pedig, amelynek kimutatása a tipológiára hárul, főleg más nyelvi síkok áthatódásaként jelenik meg a morfológiában. Mondjuk a következőképpen: az agglutinatív nyelvtípusnak teljesen önálló és sajátos alaktana van; a flektív morfológiájában a forma és a funkció különválik (funkcióhalmozás, homonímia, szinonímia, egyeztetés stb.); az izoláló típus alaktana ötvöződik a szintaxissal (morfológiai elemül benne önálló, rövid, más szavakkal szintaktikai viszonyba lépő és egyszerű, gyakran a szintaktikai jelentéshez közel álló szavak szolgálnak); a poliszintetikus típus alaktanát a lexikai sík hatja át, alaktani elemeit — tudniillik — egyébként kivehetően lexikai jelentésűek alkotják, míg az introflexiv alaktanában a fonológiai sík érvényesül, azaz a típus alaktani elemként fonémákat vesz igénybe" (uő. 1962, 211).

Skalička professzor tömör írása, amelyből fenti idézetünk származik, a konfrontatív nyelvészet és a nyelvtipológia státusáról és viszonyáról szól. A tipológiát azáltal jellemzi, hogy ez valamennyi természetes nyelv reális és lehetséges, szinkron jellegében és történetiségében felfogott eltérését számításba veszi, s felfedi a megfelelő összefüggéseket (uo. 210). A tipológia továbbá deduktív is lehet, s konstruktumokra támaszkodhat (ld. Skalička 1966). Ezzel szemben az összevető vizsgálat (rendszerint) csak két nyelvnek rendszertani megfeleléseire-eltéréseire korlátozódik (uő. 1962, 210). Az előbbiekben felsorolt öt típus az egyes nyelvekben más-más arányban jelentkezik, miközben a domináns a meghatározó, vagy másképpen: a nyelvtípus a nyelv kölcsönösségükben egymásnak megfelelő, egymással rokonítható jegyeinek összege (l. uő. 1935, 1966, 157 és kk., 1981, 124 és másutt).

Megjegyezhetjük, hogy konfrontatív vizsgálódásainkban a tipológiait mint a leírásban alkalmazható-tájoló fogalom- és terminológiarendszert vettük igénybe, mint az összevetés egyféle metateóriáját, amelyben talán a „lehetséges" minősíthető a „mennyiségi" ismérven kívül bizonyos fokig elválasztónak, s hogy a nyelvtani kategóriákra épülő összevetés, amely két

nyelv összemérésének az egyik módozata, az alaktani tipológiából sokat meríthet.

A grammatikai kategóriák megfeleléseit és hiátusait teszi vizsgálat tárgyává, mégpedig a határozottságét (1977) és a birtokosságét (1980, 1981), s állítja össze társzerűen a konfrontatív vizsgálat vonatkozásában a névszói kategóriákat K. Buzássyová (1980a). Az utóbbi dolgozat a nyelvtani kategória szófaji-alaktani kötöttségét explikálja, az előzőekben azonban a szerző tágabb keretben vizsgálja a határozottságot, természetszerűleg a nyelvi szintek összefüggésében, s a birtokosságot is. A „dativus possessivus" elemzéséből adódó tanulságokat pedig teoretikus értékelésükkel és az újabb irodalomra való kitekintéssel együtt is összegezi (1984). Eszerint az összevetésből kitűnik, hogy a dativus possessivusnak tulajdonképpen meghatározó és megkülönböztető jegye az „érdekeltség". Ugyanis a résztvevő nyelvek között létesülő fordításegyenértékben az egyik a possessivitást mint puszta birtokosságot, azaz el nem tulajdonítható valamihez tartozást, míg a másik nyelv ugyanazt a közléstartalmat a „birtokosság" és az „érdekeltség" jegyével együttesen fejezheti ki, miközben magára a birtokosságra a mondat egészébe ágyazódó dativus utal (i. m. 218). A tanulmány célkitűzése, amint azt bevezetésében olvashatjuk, az ún. szabad dativust és válfajait (ezek egyike a birtokosságot jelölő) csak a „tartalom" felől belátó elemzésekkel szemben a tartalom és a nyelvi jelentés megkülönböztethetőségének igazolása, ami a vonzatgrammatika (szemantikai esetgrammatika) bekapcsolását jelenti, s amelyre K. Buzássyová számbavéve a transzformszerkezeteket, példás okfejtésében hivatkozik. Ilyen összefüggésben kell méltányolnunk, hogy a dolgozat a vonzatgrammatikára alapozott összevetést mint a konfrontatív vizsgálat másik lehetőségét tárja fel. (K. Buzássyová elemzéseinek sokrétűségét és értékét emeljük ki azáltal is, ha rámutatunk arra, miszerint a dativus possessivusnak főképpen bizonyos típusai és a felsorolt példamondatok már a felszíni szerkezet formája által mind a szlovákban, mind a magyarban a beszélt köznyelv jellemzőjének látszanak. Tematikailag erre a személyre vonatkozás, szerkezetileg-jelentéstanilag a birtoklás-jegynek és az érdekeltség-jegynek többértelmű kifejezést létrehozó átfedődése utal [vö. i. h. 218]).

Eleve mint kiindulást választja a vonzatgrammatikát, illetve az ige irányultságának (intenciójának) a cseh és a szlovák nyelvészetben kialakult teóriáját hasznosítja vizsgálataiban Szabómihály Gizella. Kandidátusi értekezésében (1987) négyszáz ige jelentését elemzi mélyszerkezeti-vonzatgrammatikai függőségében, a jelentéstani összetevők korrespondeálásában a magyar igekötő teljesítményét bennfoglalva; s a témakört újabb tanulmányokkal gazdagítja (1988, 1989). A kortárs grammatikaelmélet igeközpontúságával didaktikai összefüggéseiben foglalkoztunk, többek közt F. Daneš grammatikai és jelentéstani mondatképletét ismertetve egyik „kontextuálisan sajtóhibás" írásunkban (1989).

A „névre szólóan" és felsorolásszerűen vázoltakat nyilván folytathatnánk, s eközben a tárgykörök szerinti differenciálás is megfogalmazódna. A következőkben viszont éppen a tárgykörök szerintire térünk át, mivel ekképpen jobban kivehető, hogy adottságainkból és feladatainkból következőleg miként határoljuk körül a kutatás gócpontjait. Első körzetként pedig e vonatkozásban épp az eddigiekben is taglalt konfrontatív nyelvvizsgálatot kell kiemelnünk, amelynek első eredményét a *Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny — Tanulmányok a magyar—szlovák összevető nyelvvizsgálat köréből* című kötet jelentette (Szerk. Sima Ferenc, Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, Bratislava, 1977; a helyes magyar címet lásd a kötet 265. lapján, magyar nyelvű ismertetését: Hungarológiai Értesítő, 3. 1981, 3—4. 169—170; a kötet két szlovák, egy jugoszláviai szlovák, egy orosz és egy cseh, valamint két német recenziója közül egyoldalúsága mellett is tartalmas s további bibliográfiát közöl Béla Brogyanyié, ld. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 8 [1984], 151—160). A bennfoglaltak közül a nézőpont és a megközelítés módszere, valamint az átfogott anyag terjedelme szerint kitűnik J. Furdíknak a szlovákban elsődleges funkciójában a szintaktikai egyeztetést szolgáló nyelvtani nem kategóriájának s a magyar nyelv szerkezeteiben különneműségük ellenére meglevő — bizonyos fokú — analógiáknak a tárgyalása (Furdík 1977). Az elemzés szerves része a természetes nem jelölésének kérdése a szlovák és a magyar megnevezésekben-szóképzésben. A szóképzés tárgyköre egyébként is a szerző kutatásainak középpontjában áll. Tanulmányaiban mind a cseh és a szlovák (Dokulil, Horecký), mind a magyar (Károly Sándor, Berrár Jolán), valamint az orosz és angol (Tyihonov, Marchand) módszertani megközelítés elveit értékelve vázolja fel a két nyelv szóalkotási rendszere közti megfeleléseket és különbözést, egyebek közt a szóösszetétel kontrasztív vizsgálatával (1975; l. továbbá: Furdík 1976, 1984, 1986).

A kötetnek a stilisztikai differenciáltságot sem mellőző további lexikológiai jellegű fejezete a szlovák és a magyar kémiai nevezéktanról szól. Ez utóbbi a magyar úzussal szemben éppen „inverziós" kizárólagosságával tűnik ki, azaz tipológiai sajátosságai révén is a nemzetközihez (ez esetben közvetlenül az angolhoz) igazodik, ezzel szemben a csehben és a szlovákban, elsősorban a szervetlen kémia nevezéktanában, a nemzeti nyelvi bázis és képzésmód érvényesül (Zeman 1977).

A passzív igenemnek mint az ún. diatézisnak a tárgyalásmódja (J. Horecký) egyrészt az igevonzatra mint keretre, azaz a jelenség vizsgálatában az ágens—cselekvés—pátiens viszony kényszerű bekapcsolására, másrészt a két nyelvben e kategória szembetűnő kontrasztivitására hívja fel figyelmünket.

Áttekintésünkben második körzetként iktatjuk a stilisztikai vizsgálatokat, amelyeknek kontextuális sajátossága a fordítás aspektusa, s nemcsak az irodalmi művek fordítására, hanem egyetemesebb, alapozó jelleggel a szaknyelvi fordításra nézve is (l. Zeman 1981).

A „prágai iskola" klasszikus szakaszában alakul ki a funkcionális stílusok elmélte, ebben a szépirodalom mellett a szaknyelvi helye a központi. A folytatásban felvetődik a nyelv fejlődése szempontjából kezdeményező szerepe, sőt, hogy a szaknyelv s annak főképpen ismeretterjesztő változata meghatározóan befolyásolja a választékos irodalmi nyelv és az írott nyelv alakulását (l. Zeman 1978, 48).

A funkcionális stílust s általában a stílust mint a szövegnek a kifejezőség kategóriái szerinti differenciáltságát és egyben egységesítő elvét, amely a szövegképzés algoritmusaként is leképezhető, teljességében és részleteiben követhetjük F. Miko stilisztikai modelljében (utalásszerűen lásd: Zeman 1988, 1050—51; a szerző munkásságáról a megfelelő irodalommal együtt: Zeman László: *A líra vonzatai*. Irodalmi Szemle, 33, 1990, 437—443). Szaknyelvi-stilisztikai vizsgálódásainkban legfőképp a jelzettekre támaszkodtunk, s a mikói modell az irodalmi szöveg fordításával való foglalatoskodásunk teoretikus hátterét képezi, ahogy ez Szabómihály Gizellának Vincent Šikula prózájában a szóexpresszivitás formáit és fordítói elvétését elemző tanulmányából (1981), vagy Sziráky Judith prózája „zenei" elemeit és fordításuk kérdését taglaló dolgozatunkból kitűnik (Zeman 1981).

A stilisztika és a fordításelmélet témakörét jelentősen gazdagítja Zsilka Tibor számos ismertetése és *Stilisztika és statisztika* című kötete (1974).

Természetesen a stílus és a fordítás témakörét mint stilisztikait és fordításelméletit külön is választhatjuk. Az egybefoglalás a kontextuálisnak a nyomatékosítása, miközben a nyelvészeti vizsgálat a műfordítás elméletének is összetevője, azaz ennek is van egy nyelvi-nyelvészeti vizsgálat által megragadható szintje. Ennek bázisát más tényezőkkel együtt a stilisztikailag differenciált nyelvi összevetésben kell látnunk, általa a szaknyelvi fordítás és a műfordítás teóriája közel is került egymáshoz (a kérdéshez ld. Szabómihály 1989). Amikor az irodalmi mű stilisztikai vizsgálatában a fordítás aspektusát mellőzzük, arról van szó, hogy nem jelent fordítói problémát (például Márai Sándornak három regénye jelent meg cseh fordításban, stílusának jellemzésében azonban ezekre nem tértünk ki, mivel az író nyelve-nyelvezete és stílusa a választékos irodalmi szintet képviseli, amelynek a másik nyelvben közvetlen megfelelője van [Zeman 1991]; vagy pedig egyelőre nincs cseh vagy szlovák fordítása [Zeman 1973]; az elemzett regény azóta cseh fordításban megjelent, s az eredeti vizsgálatot ennek számbavételével kiegészítettük).

Célszerűnek látszik viszont önálló körzetnek tekintenünk a poétikai fordítás vizsgálatával együtt az összevető verstani-ritmikai kutatásokat. Első kongresszusunk alkalmával Ady verseléséről és szlovák fordításegyenértékéről értekeztünk (Zeman—Sabol 1985) az információelmélet statisztikai módszerét alkalmazva. De az entrópia- és redundanciaérték ismérvével költői fordításnak az eredetivel való összevetésében elsőként Zsilka Tibor kí-

sérletezett (1972). S az eddigi ritmuskutatások legjelentősebb, összegző, s az összevetés szempontjait is magába foglaló műve Rákos Péter angol nyelvű monográfiája (1966; az Ady-vers elemzését ld. Rákos 1987, 33—66). Ismételten foglalkoztunk továbbá Ady szlovák, Milan Rúfus verseinek magyar fordításával, Babits szlovák tolmácsolásával, s felvetettük általában is a líra fordíthatóságának kérdését (az utóbbira vonatkozólag l. Zeman 1990, 1991).

Amint említettük, az irodalmi művek stilisztikai jellemzésének és fordításuk problémáinak vizsgálatában a nyelvtudományi és az irodalomelméleti kutatás (beleértve a fordításelméletit is) átfedődik. S különösképpen szorosan forr egybe a kettő a ritmusvizsgálatban. E vonatkozásban a magyar—szlovák összevető verstani vizsgálatokat több szempontból kell éppen lényegesnek tartanunk. Egyrészt a két nyelv (s ez a csehre is érvényes) egyazon intonáció-tipológiai csoportba tartozik, vagy még szűkebbre vonva: fonológiailag-fonetikailag mindkettőben azonos jellegűek a hangsúly és az intonáció (dallam) tulajdonságai, valamint együvé tartók ritmikai-verselési formáik is. A hangsúly, amely nem erős, nem változtatja meg a magánhangzók ejtését-hangszínét, s rokoníthatók a fonotaktikai szabályok, tehát a szótagfelépítés és a hangok egymásutánja; az időtartam mind a két nyelvben fonológiai tulajdonság stb. Másrészt a magyar költészet szlovák fordításai mennyiségben és minőségben páratlanul gazdag anyagot nyújtanak. A „nagy generáció" (E. B. Lukáč, V. Beniak, J. Smrek, Š. Krčméry) fordítói teljesítménye a szlovák lírafordítás jelentős vonulatát képezi, az irodalomtörténet olyan fejezetét, amelyhez nem lehet újból és újból vissza nem térni. A helyzet abból a szempontból is sajátos, hogy kétnyelvű, s ahogy a szlovák irodalomtudomány jegyzi, „kettős irodalmi kötöttségű" költő-fordítókról van szó, ami a „verses vers", a „lírai líra" fordításának nyilván elengedhetetlen feltétele.

Egyféle tudósításnak tekinthető beszámolónkban a hivatakozások által jelzett anyagot keretnek véljük, melynek alapján egy sajátos csehszlovákiai, s ezen belül szlovákiai magyar nyelvtudománytörténeti fejezet megírható. Az összevető nyelvészeti vizsgálat folytatására az induló kétnyelvűségkutatás nyújthat némi esélyt. Ennek ugyanis — szerintünk — az előbbi rendszerszintű vonatkozási háttere kell legyen (ami nem kevésbé érvényes a nyelvi kontaktus és kölcsönhatás, a feltételezhető interferenciajelenségek stb. vizsgálatára nézve sem). Nem szóltunk a nyelvjáráskutatásról és a névtudományi vizsgálatokról, tárgykörük azonban a „kontextust" sem mellőző külön tanulmányt igényel. Vázlatunk jelzés és jeladás, mivel régiónknak nem az eszmeáramlatok kiteljesülése, hanem a tudomány- és kultúrtörténeti fejlődés elakadása, torzószerűsége a sajátja. S nem körvonalaztuk eléggé a rendszerszerűnek a fogalmát. Ezzel kapcsolatban jegyezhetjük még meg, hogy a „prágai iskola" módszereiben és szemléletében egyáltalán nem volt egyöntetű, a rendszerjelleg igénye azonban teljességében áthatotta munkás-

ságát, aminek egyik tényezőjét abban látjuk, hogy eleven kapcsolatot teremtett a kor tudományos és filozófiai áramlataival (főképpen a husserli fenomenológiával, lásd Jakobson visszaemlékezését: NyK. 88, 1986, 151, 155 és másutt; tömör, de sokatmondó rávezetésként idézhetjük még O. Šoltys írását: *Kulturní kontext Pražkého lingvistického kroužku.* Slovo a slovesnost 52, 1991, 198—201). Enélkül a háttérinformáció nélkül teóriájának sokrétűsége és „egysége" teljességében nem látható be, mint ahogy Arany A. László munkásságát sem értékelhetjük logikai-episztemiológiai vonzata nélkül (l. például *A fonológia axiomatikus problémája* című írását. NyK. 78, 1976, 243—45; s utalunk arra is, hogy a kétnyelvűségről szóló tanulmányát a „Bécsi Körhöz" közel álló Spolok pre vedeckú syntézu [Tudományos Szintézis Társulat] egyik ülésén olvasta fel 1939-ben Pozsonyban).

Zárásként — a rendszer fogalmának definícióit elhagyva — csak annyit jegyzünk még meg, hogy a rendszerkutatás ennek egyik jellemzőjeként a kapcsolatot tartja számon a kontextussal.

Irodalom

Arany, A. L.

1939/40 *Psychologické základy javov bilingvistických.* Lingvistica Slovaca 1—2. (Novák, Ľ., red.) Bratislava, 39—52;

1944 *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárástanba.* Pozsony, (Bloomington, 1966)

1991 *A kétnyelvűség pszichológiai alapjai.* In: *A kétnyelvűségkutatás elvi-módszertani kérdései.* Szerk. Szabómihály G., Bratislava, 1991 (megjelenés alatt)

Buzássyová, K.

1977 *Kategória určenosti v maďarčine a v slovenčine.* In: *Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny — Tanulmányok a magyar—szlovák összevető nyelvvizsgálat köréből.* Sima F., red., Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, Bratislava.

1980 *Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie.* Slavica Slovaca, 15, 1980, 261—280.

1980a *A grammatikai kategória fogalma a szlovák—magyar kontrasztív nyelvtani vizsgálatban.* In: *A magyar nyelv grammatikája.* A magyar nyelvészek 3. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk., Imre S., Akadémiai K., Bp., 1980, 253—257.

1981 *Posesívny datív v slovenčine a ekvivalntné maďarské konštrukcie (datív vyjadrený substantívom a zvratnou morfémou si).* Zbornik Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Philologica 30, 1980, Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, Bratislava, 87—104.

1984 *Zum Problem des possessiven Dativs.* In: *Recueil linguistique de Bratislava.* Vol. 7. (Red. J. Ručička), Veda (Édition de l'Academie Slovaque des Sciences), Bratislava, 215—223.

Furdík, J.:

1975 *Slovenské ekvivalenty niektorých typov kompozít v maďarčine.* Acta Facultatis Philosophicae Šafarikanae. Jazykovedný zbornik 4. (Novák, Ľ. red.), SPN, Bratislava, 169—185.

1976 *O porovnávacom výskume slovenčiny a maďarčiny*. Studia Academia Slovaca, 5, Mistrík, J., red., Alfa, Bratislava, 81—97.

1977 *Gramatický rod a zhoda v slovenčine a v maďarčine*. In *Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny — Tanulmányok a magyar—szlovák összevető nyelvvizsgálat köréből*. Sima F., red., SPN, Bratislava, 21—59.

1984 Nyekotorije sztatyisztyicseszkije, sztrukturnije i tyipologicseszkije predposzilki szoposztavityelnovo izucsenyija szlovoobrazovanyija (na materiale szlovackovo i vengerszkovo jazikov). In: *Szoposztavityelnoje izucsenyije szlovoobrazovanyija szlavjanszkih jazikov*. Neščimenko, G. P., Zolockaja, Z. M., red., Nauka, Moszkva, 146—47.

1986 *Zum Vergleich von Wortbildungssystemen in slawischen und nichtslawischen Sprachen*. Zeitschrift für Slawistik, 31, 1, 70—86.

Horecký, J.

1977 Na okraj trpného rodu v slovenčine a v maďarčine. *In:* Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny — *Tanulmányok a magyar—szlovák összevető nyelvvizsgálat köréből*. Sima F., red., SPN, Bratislava. 133—144.

Mathesius, V.

1936 *Pokus o teorii strukturální mluvnice*. Slovo a slovesnost 2, 47—51.

Novák, Ľ.

1935 *L'harmonie vocalique et les alternances consonantiques dans les langues ouralo-altaïques, surtout finno-ougriennes*. TCLP, 6, 81—95.

1936—1937 *Quelques remarques sur le système phonologique du hongrois*. Études Hongroises, 14—15, 219—234.

1985 *Ľudovít Novák personálna bibliografia*. Štátna vedecká knižnica v Prešove, Prešov.

Rákos, P.

1966 *Rhytm and Metre in Hungarian Verse*. Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia 11, Universita Karlova, Praha.

1987 *Az irodalom igaza*. Madách, Bratislava.

Sima, F.

1971 *Magyar nyelvtörténet. 1. A nyelvtörténet forrásai. Hangtörténet. Nyelvemlékek-szemelvények*. Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, Bratislava.

Skalička, V.

1935 *Zur ungarischen Grammatik*. Facultas Philosophica Universitatis Carolinae Pragensis, Práce z vědeckých ústavu 39, Praha.

1936 *Asymetrický dualismus jazykoých jednotek*. Naše řeč, 19, 296—303.

1938—39 *O pojem morfému*. Sborník Matice slovenskej. Jazykoveda. 16—17, 1—2, 4—12.

1962 *Typologie a konfrontační lingvistika*. Československá rusistika, 7, 210—212.

1966 *Ein „typologisches Konstrukt"*. In: *Travaux linguistique de Prague*, 2., 157—163.

1981 *Lingvistické čítanky 3. Typologie 1*. Státni ped. nakl., 1981.

Szabómihály, G.

1981 *A szóexpresszivitás formái V. Šikula prózájában és fordításuk kérdésköre*. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 31, Slovenské ped. nakl., Bratislava.

1987 *Väzba slovies v slovenčine a v maďarčine*. (Kandidátusi értekezés, kézirat). Filozofická fakulta Komenského Univerzity v Bratislave.

1988 *A grammatikai tradíció és a modern vonzatgrammatikák*. In: *A magyar nyelvtudomány története*. A magyar nyelvészek 5. nemzetközi kongresszusa. Szerk. Imre

S., Akadémiai K., Budapest. (megjelenés alatt)

1989 *Konfrontácia slovenských predložiek s maďarskými pádovými príponami a postpozíciami.* Studia Academica Slovaca 18, 479—494.

1989 *A szlovákról magyarra fordítás problémái Szlovákiában.* Magyar Nyelvőr, 113, 277—283.

Zeman, L.

1968 *Leíró hangtan.* In: Jakab, I., Pesthy, M., Zeman, L.: *A magyar nyelv leíró nyelvtana.* Univerzita Komenského, Bratislava, 4—58.

1973 *A természettudományi szókincs az elbeszélő és az alakok síkjának viszonylatában „A befejezetlen mondat"-ban.* Magyar Nyelv, 69, 325—341.

1977 *Príspevok ku konfrontačnému skúmaniu slovenskej a maďarskej odbornej terminológie.* In: *Z konfrontácie maďarčiny a slovenskčiny.* Sima F., red., Slov. ped. nakl., Bratislava, 187—199.

1978 *A tudományos nyelvhasználat.* Magyar Nyelv, 74. 316—333.

1981 *K problematike prekladu lyrizovanej prózy.* Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. 31, 1980, Slov. ped. nakl.,Bratislava, 163—182.

1981a *Jegyzetek a szaknyelvi fordításról.* In: *A szlovák—magyar szak- és műfordítás kérdései.* Bertók, J., szerk., Slov. ped. nakl., Bratislava, 76—125.

Zeman, L.—Sabol, J.

1985 *Adalék Ady lírája szlovák fordításainak kérdésköréhez.* In: *A magyar vers.* Béládi M., Jankovics J., Nyerges J. szerk., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest, 480—485.

1988 *Jegyzetek a szaknyelvi nominalizáltságról.* In: *A magyar nyelv rétegződése.*A magyar nyelvészek 4. nemzetközi kongresszusának előadásai 1—2., Kiss J., Szűts L. szerk., Akadémiai K., Budapest, 1040—1053.

1989 *Nyelvtudomány és nyelvoktatás. Jegyzetek az anyanyelv oktatásához.* Szocialista Nevelés, 34, 233—250.

1990 *A lírafordítás kérdésköréhez irodalmunkban.* Irodalmi Szemle, 308—321.

1991 *Szempontok Márai Sándor prózájának stílusvizsgálatához.* Irodalmi Szemle, 34, 381—390.

Epikai összetevő a lírában és a fordíthatóság kérdése. Irodalmi Szemle, 34, 1181—1201.

Zsilka T.

1972 *Štatistika v teórii prekladu.* In: *Tradície a literárne vzťahy — Hagyományok és irodalmi kapcsolatok.* Bibliotheca Slavica Slovaca, 4., Bakoš M., red., Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 227—237.

1974 *Stilisztika és statisztika.* Akadémiai K., Budapest.

Hungarológia, hungarika, információ, oktatás

ALFÖLDI LÁSZLÓ MIHÁLY *(Nürnberg)*

Magyar iskolák Nyugaton

1945—1985

A II. világháború után 21 magyar elemi és középiskola működött Nyugaton, melyek 1985-ig 2159 érettségi, 96 pótérettségi és 14 502 évvégi osztálybizonyítványt adtak ki.[1]

Előadásom célja ezeknek az iskoláknak, illetve a magyar menekült diákság életének bemutatása 1945 és 1985 között. Két témakörre kívánok hangsúlyt fektetni:

— az iskolák alapításának szükségessége;

— a magyar diákság viszonya a tanárokhoz, valamint a befogadó országok népeihez.

A II. világháború alatt és után kb. 600 ezer magyar menekült Nyugatra.[2] Menekülésük okai, illetve társadalmi összetételük attól függően változó, hogy mikor hagyták el az országot. A következő 3 nagy csoportra oszthatjuk őket:

— Az első, az úgynevezett „displaced persons" (DP), a háború alatti, illetve közvetlenül a háború utáni menekültek csoportja volt. „Displaced person" a Szövetségesek által megfogalmazott hivatalos definíció szerint az volt, aki hazáját a II. világháborús események miatt elhagyni kényszerült, hazájába visszatérni vagy idegenben otthont alapítani segítség nélkül nem tudott.[3] Ennek a csoportnak a zömét katonatisztek, jobboldali politikusok, állami tisztviselők, s a burzsoázia képviselői alkották. Nagy részük családjukkal együtt 1945 májusában Ausztria és Németország menekülttáboraiban található.

— A második csoportba soroljuk a Rákosi diktatúra elől menekülő liberális értelmiséget és politikusokat. Számuk meghaladta az ötvenezret.[4] Ők voltak az úgynevezett 49-esek.

— A harmadik, az 56-os forradalmárok csoportja volt, melyben az 50-es évek magyar társadalmának minden rétege képviseltette magát.[5]

A DP-ik, vagyis az első csoportba tartozó menekültek helyzete mint háborút vesztett félnek, igen nehéz volt, többségük súlyos anyagi gondokkal küzdött.

A súlyos anyagi és szociális nehézségek mellett a családosoknak komoly problémát jelentett gyerekeik iskoláztatása is. Osztrák illetve német iskolák csak ritkán voltak a táborok közelében. A német nyelv hiányos ismerete is akadályozta, hogy a gyerekek abban az osztályban folytassák tanulmányaikat, ahol azt Magyarországon megszakították. A gyerekek iskolába szállítását, vagy diákotthonokban való elhelyezésését anyagi okokból csak

kivételes esetekben tudták megvalósítani. Továbbá azért sem volt lehetséges, mert a legtöbb helyen az osztrák és német iskolák túl voltak terhelve, s ezért nem is tudták volna felvenni a magyar gyerekeket.

A probléma megoldását elősegítette az, hogy a nagyszámú diákság mellett képzett, a több éves gyakorlattal rendelkező, ugyancsak menekült magyar tanári kar is jelen volt a táborokban. S így, az előfeltételek adottak lévén, lehetséges volt, hogy az aggódó szülők szorgalmazására ezek a pedagógusok 1945—46-ban magyar iskolákat alapíthassanak Ausztria és Németország menekülttáboraiban.

Kezdetben az összes magyar iskola a háború előtti Hóman-féle tanrendet követte. A forradalom után pedig Ausztriában az osztrák, Németországban pedig a német tanrend lett kötelező. Az iskolák eszközei természetesen igen gyérek voltak, tantermekről, tankönyvekről, kísérleti vagy szemléltető eszközökről szó sem volt. Pater Ambrus Szaniszló, a Németországi Magyar Gimnázium volt igazgatója így emlékezik vissza az iskola működésének első éveire: „A tábor Passau-Waldwerke: . . . Passautól 6 km-re a Duna bal partján, kopott domboldal, rajta 12-15 szürkére ázott fabarakk, és bennük összezsúfolva minden rendű és rangú magyar menekült. Tábori konyha, háromszori ételkiosztás csajkában, közös helyiségek mosdásra és egyéb egészségügyi szükségletekre. Egy barakk a kápolna és az iskola. Vasárnap katolikus és protestáns istentisztelet színhelye, és hétköznapokon a 8 osztályos gimnázium tanterme. Egy osztály: egy asztal, amelyet a következő osztályasztaltól a tetőről dróton lefüggő karton választ el derékmagasságig. De azért szigorúan gimnáziumi a tanrend: minden délelőtt 5 óra, 10 perces szünetekkel. Egyszerre lehet élvezni 8 tanár előadását 8 tantárgyból és különböző fokozaton".[6]

Az amerikai, angol és francia katonai kormányzatok jóindulattal és megértéssel viselkedtek az iskolák iránt. A legjobb példa erre az, hogy kivétel nélkül minden esetben megadták az iskolák működéséhez szükséges engedélyeket, s a kiadott bizonyítványokat pecsétjükkel ellátva egyenértékűnek minősítették a befogadó ország iskoláinak bizonyítványaival.

A DP-iknek fő jellemvonásai a kommunizmus egyértelmű elutasítása, a háború előtti tradíciók továbbvitele, valamint a tanárok és diákok harmonikus együttműködése voltak. Dr. Bodnár László, az innsbrucki iskola igazgatóhelyettese például ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Azt hiszem, soha olyan megértés és összhang nem volt diák és tanár között, mint a menekülés első éveiben . . . Az ifjúság, a szülők és a nevelők öntudatáról és az egyházakhoz való viszonyáról csak a legjobbakat mondhatom."[7]

A tanárok részéről a legmesszebbmenőkig megvolt a jóindulat. „Nem egy, de két szemet is becsuktunk, ha szükség volt rá", jegyezte meg Pajor Elemér, a németországi magyar gimnázium volt tanára, „tettük azt azért, hogy minél többnek megadjuk a lehetőséget érettségivel a kezében, a további érvényesüléshez."[8]

Az ilyen jóindulatnak az eredménye volt pl. az, hogy Mohácsy Miklós, egykori diák, jelenleg Amerikában működő diplomás mikrobiológus, 1946—47-ben másfél év alatt végezte el a gimnázium 5, 6, 7. és 8-dik osztályait, s 1947 szeptemberében „jó" eredménnyel érettségizett.[9] „Sürgős" esetekben, pl. ha a diák tanév közben kivándorolni kényszerült, kérésére a vizsgabizottság összeült, s a kivándorlót sikerrel levizsgáztatták. S mintha az érettségik értelmetlenségét bizonygatnák ezekből a nívótlan DP iskolákból kikerült diákok, akik a nyugati egyetemeken nemcsak hogy kiválóan megállták a helyüket, de a tudományos világban is átlagon felüli eredményeket értek el.

A DP mindenhol feltalálta magát, az adott körülményeknek megfelelően rögtönzött. A cserkészet Innsbruckban, pl. Jáhn Dénes volt innsbrucki tanár szerint inkább cégér volt az egyházak és a megszállók irányában, hogy ezzel némi anyagi segítséget kapjanak, mint a cserészideálokért való rajongás. A „beiratkozni s majd lesz valahogy" jelszó jellemezte a nincstelen DP diák optimizmusát. Ebből fejlődött ki a körülményeknek megfelelő, egészséges diákszellem.

Más volt a helyzet a menekült diákság második csoportjával, a 49-esekkel.[10] Ezeknek a tanulóknak nagy része a szó mindennapi értelmében nem volt diák. Ezek ugyanis nem középiskolásként hagyták el az országot, hanem mint munkás, önálló egzisztenciával rendelkező férfiak, akik politikai okokból nem tanulhattak tovább otthon, s most nyugaton remélték tanulmányaik befejezését. Sokan közülük már 4-5 éve elhagyták az iskola padjait, s így a korkülönbségek szembetűnően nagyok voltak.

Ezeknek a diákoknak az iskola padjaiban ülni, az internátus rendjének magukat alávetni, sok esetben nehezen ment. A fegyelmezés problémája a legnehezebb feladatok elé állította a tanári kart. A fenyítéseket ezek a diákok csak félvállról vették, mert ott volt a kivándorlás lehetősége, mely szemükben a nyomorúságos anyagi helyzet megoldásának kulcsa. A kizárást csak ritkán alkalmazták, mert az az iskola részéről történő nevelés megszűnéséhez vezetett volna.

„A 20 évesek nagy része a nyár folyamán kivándorol . . ." írja dr. Hanák Tibor egyik tanulmányában, „másoknak pedig nemegyszer elmegy a kedve a tanulástól és beáll munkába . . . ugyanakkor sokan épp a munkára unnak rá és ősszel jelentkeznek az iskolába. Így aztán az intézet majdnem minden évben újjászületett."[11]

Egy másik jellemzője ennek a csoportnak a Nyugat, s elsősorban Amerika imádata volt. „Minden 'klassz', ami amerikai: autó, technika, tánc, könyv, film vagy rágógumi. Alig akadt köztük, aki korábban vagy később ne foglalkozott volna a kivándorlás gondolatával. Ebből eredt aztán az európai országokkal való elégedetlenség, ami már a megérkezés utáni 3-4. hónapban mutatkozott. Európa egy idő után — szerintük — elmaradott föld-

résszé válik, amelynek műkincsei és szépségei vannak ugyan, de az élet Amerikában élet csak igazán."[12]

Egy másik szembetűnő vonás, mely mind a DP-knék, mind a 49-eseknél is tapasztalható volt, a szellemiektől való elfordulás. Szinte meggyőződésük, hogy a mai kor nem becsüli meg a szellemi munkát. Csak a gyakorlati pályák (építész, kémikus, orvos stb.) jelentettek számukra vonzerőt. „Azt a néhány kivételt pedig, akik a szellemi tudományok felé vonzódtak, az álmok hibbant Robinzonjának tekintették."[13]

Ilyen körülmények között alakult, illetve működött 1945 és 1956 között 4 menekült magyar gimnázium nyugaton. Kettő ezekből az iskolákból Ausztriában alakult. Az első Innsbruckban 1945-től 1963-ig, a második pedig a kellerbergi menekülttáborban 1945-től 1951-ig működött. Az innsbrucki, mely kezdetben „Magyar Elemi- és Középiskola" nevet viselte, nem menekülttáborban, hanem az osztrák tanügyi hatóságok, valamint a francia megszállók támogatásával Innsbruck egyik elegáns gimnáziumában, a Bundesrealgymnasiumban nyert elhelyezést. Habár ez az iskola is sok hiányossággal küszködött, ez volt a 40-es évek egyetlen olyan menekült magyar intézete, ahol az oktatás, a tanrendet követve, megfelelő környezetben és körülmények között folyt. Az iskola nívóját tovább emelte dr. Gróh Béla püspöki tanácsos, aki 1951-ben az iskola főigazgatói teendőit vette át, és 1963-ig, az iskola bezárásáig működött e funkciójában. A „Magyar Reálgimnázium Innsbruck", ahogy 1957-től nevezték, 18 éves fennállása alatt 627 rendes és 96 pótérettségi bizonyítványt adott ki.[14]

A második ausztriai magyar iskola, a „Magyar Tábori Középiskola" Kellerbergben, a kellerbergi táborban az angol megszállási övezetben alakult. Ez tipikus tábori iskola volt, mely a tábor megszűntével 1951-ben feloszlott. Itt összesen 86-an érettségiztek sikerrel.[15]

Az első menekült magyar iskolaalapítás Németországban az amerikai övezetben lévő Passau-Waldwerke-i táborban történt. Működését 1946 októberében kezdte mint a „Passaui Magyar Középiskola". A tábori élet körülményeivel küszködve folyt itt barakkokban az oktatás 1951-ig, a tábor feloszlásáig. Passauból 1951 őszén az iskola egy szegényes lindenbergi szállodába költözött, majd 1954 májusában a bádeni herceg roskadozó vadászkastélyában, Bauschlottban nyert elhelyezést. Az iskola fenntartásáról itt is az egyházak gondoskodtak.[16] Az 56-os forradalom soha nem remélt fellendülést hozott az iskola életében. A diákok száma több százra duzzadt, s az anyagiakban sem volt többé hiány. A bajor kormány segítségével az iskola átköltözött Kastl várkastélyába, ahol ma is (1991-ben) mint államilag elismert magángimnázium működik. Az iskola költségeit ma magánadakozásokból, a bajor állam, a német szövetségi kormány szubvencióiból, valamint a tandíjakból fedezik.[17]

A második németországi magyar iskolaalapításra a bajorországi Niederaudorf-Reisachban 1945 decemberében került sor. Az intézet, mely a

„Magyar Leánykollégium" nevet viselte, kizárólag lányok részére alakult. Költségeit elsősorban az egyházak és amerikai jótékonysági szervek adományaiból, valamint a tandíjakból fedezték. A diákotthonnal egybekötött intézet először egy helyi kávéházban, majd 1947 januárjában a faluban lévő karmelita kolostorban nyert elhelyezést. Ott működött 1951-ig, amikor az intézet a kivándorlás okozta diákhiány miatt megszűnt, illetve beolvadt a passaui iskolába.[18]

Emellett a négy, érettségi bizonyítványt is adó iskola mellett, illetve velük párhuzamosan egy sereg „kiegészítő iskola" is működött a táborokban. Elegendő diák vagy tanerő hiányában ezek az intézmények csupán a gimnázium alsó osztályaival bírtak, vagy csak elemi iskolákként működtek. Létszámuk igen változó volt. Egyes táborokban csupán néhány tanulóból állott, míg máshol a diákok száma a 40-et is elérhette. Ilyen iskolák működtek Ausztriában a Solbad Hall-i, wörgli, feffernitzi, treffnilgi és tummersbachi táborokban, Németországban Heerte, Plattling, Piding, Metten és Künzing táboraiban. Ezek az iskolák összesen kb. 700 évvégi osztálybizonyítványt adtak ki, melyeket nyugaton mindenütt elismertek.[19]

A menekült diákság harmadik csoportját 1956 emigránsai adták. A nyugatra érkezett középiskolások száma 900-ra tehető.[20]

Ez a forradalmi ifjúság, a „pesti srác", teljesen különbözött az előző két csoporttól. „Kezdetben úgy tűnt, mintha ezek a fiatalok a forradalmat akarták volna tovább folytatni nyugaton" jegyezte meg az egyik volt DP tanár az innsbrucki iskolában.[21] Ezek a diákok minden általuk jogtalannak minősített dolog miatt fellázadtak. Lázadásra adott okot több esetben az osztrák szakács főzte ebéd, egy tanár, vagy egy alkalmazott rendelkezése vagy viselkedése. Ezek a lázadások leginkább tömeges éhség- vagy ülősztrájkok formájában nyilvánultak meg. Az egyik, apácák felügyelete alatt álló leányinternátusban pl. azért volt ülősztrájk, mert nagypénteken az apácák lezárták a lemezjátszókat s megtiltották, hogy rock and rollt játsszanak.[22] De voltak ennél súlyosabb esetek is, ahol a rendőrség beavatkozására volt szükség. Ilyen volt pl. Innsbruckban a latintanár megverése.[23]

Ezek a diákok már nagy részben elvetették a 45 előtti ideákat, s a DP-k „diák—tanár—egyház" harmonikus együttműködéséről szó sem lehetett. A fenti és hasonló esetek igen komoly gondok elé állították a tanári kart, különösen annak volt DP tagjait. Ugyanakkor ezek a lázadások nem befolyásolták a tanulmányi előmeneteleket. Ezek a diákok éppoly szorgalommal tanultak, s éppúgy megállták a helyüket az egyetemeken és a gyakorlati életben, mint DP-s és 49-es elődeik.

Ez a 900 diák 1956-ban szinte egyszerre, azaz heteken belül érkezett Ausztriába. Ezt a tömeget az innsbrucki iskola nem volt képes befogadni. Ezért volt szükséges további négy iskola és diákotthon létesítésére.

Az első, a „Gräni Magyar Gimnázium" 1956 decemberében alakult a kelet-tiroli Gränben a francia kormány segítségével. Az iskola és a diákott-

hon egy, a francia fiatalok részére berendezett üdülőben került elhelyezésre, ahol 103 magyar diák végezte lázadozások közepette az 1956/57-es tanévet.[24]

A második, a „Magyar Középiskola Wiesenhof" 1957 tavaszán Absamban, a norvégok pénzén kezdte el működését. Az iskola épülete egy korábbi csendőrlaktanya volt Innsbrucktól 30 km-re a festői tiroli hegyekben. A norvégok mindent megadtak a diákoknak, egy részüket még ingyenes norvégiai nyaralásra is elvitték. Sőt, az érettségi után a legtöbb wiesenhofi diáknak ösztöndíjat is biztosítottak. A következő két évben mintegy 200 diák nyert itt elhelyezést.[25]

Egy harmadik iskola alakult ugyancsak 1957 tavaszán holland pénzen a kelet-tiroli Iselsbergben. Hálaként az iskolát a holland királynőről „Juliánna Királynő Magyar Gimnázium"-nak nevezték el. Ez volt a forradalom után alapított iskolák legnagyobbika, 1961-ig, az iskola bezárásáig 753 évzáró osztálybizonyítványt adott ki.[26]

A negyedik iskola, a „Collegium Hungaricum" Magyar Reálgimnázium és Diákotthon 170 diákkal 1957 márciusában alakult a felső-ausztriai Kammer am Atterseeben. Itt az egyházak és a Caritas segélyszerv támogatásával egy tóparti szállodát béreltek ki az iskola és a diákotthon részére.[27]

Az utolsóéves, azaz érettségizendő diákok száma 1957-ben még oly nagy volt, hogy egy részüket nem tudták a meglévő iskolákban elhelyezni. Ezért 3 helyen érettségi tanfolyamokat szerveztek számukra. Az első, a karintiai Dellachban a Wörthersee partján a bécsi Caritas házában 29 diákkal, a második Rómában 3, és harmadik Bolognában 6 diákkal. Az érettségi vizsgák egy innsbrucki iskola vizsgabizottsága előtt folytak le.[28]

Az 56-os diákok ellátása, ellentétben DP-s és 49-es elődeikkel, nem okozott gondot. Nem, mert a nyugat nemcsak szimpátiatüntetésekkel fejezte ki szolidaritását a vesztett forradalom résztvevőivel, hanem tettekkel is. A világ minden tájáról özönlött a pénz, a ruha, a gyógyszer s egyéb szükségleti cikkek. Mind a hatóságok, mind a lakosság a legmesszebbmenő jóindulattal viselkedett a magyar menekültekkel, különösen a diákokkal szemben. December első felében a helyzet már meglehetősen rendezett volt. A meglévő segélyszervek mellett most újabbak is alakultak. Ilyen volt pl. a Magyar—Osztrák Kultúr- és Iskola Egyesület Tirolban, amelynek célja a menekült diákság tanulmányainak folytatásához szükséges anyagi feltételek biztosítása, kulturális igényeinek kielégítése, valamint a már meglévő iskolák és otthonok tevékenységének koordinálása volt.[29]

A diákok létszáma azonban, mint az előre látható volt, utánpótlás hiányában évről évre rohamosan csökkent. Ezért a gräni gimnáziumot már 1957 nyarán, a wiesenhofit és kammerit 1958 szeptemberében, az iselsbergit pedig az 1959/60-as tanév végén feloszlatták, illetve az innsbruckiba olvasztották be. Rövidesen az innsbrucki gimnázium is hasonló sorsra jutott: az iskola diákjainak létszáma annyira megapadt, hogy 1963 októberében azt

is, amely az utolsó magyar iskola volt Ausztriában, becsukták. A diákság és a tanárok egy része, valamint a tanszerek a németországi Burg Kastl-i Magyar Gimnáziumban nyertek elhelyezést. Ez az egyedüli, ma is (1991-ben) működő magyar középiskola nyugaton.

Az emigráns magyar iskolák története természetesen csupán egy lábjegyzet az emigráció történetében. S ha nem is vonhatunk le belőle „hazátmentő" történelmi tanulságokat, a pedagógusoknak föladhatunk egy kérdést. És pedig, hogy szükséges-e az iskolai szigor, a precíz tanrend, az ún. elit gimnázium? Avagy csupán a körülmények és a személyes ambíció elegendő motiváló erők-e a diák sikeréhez az életben?

I. táblázat

A kiadott érettségi és évvégi bizonyítványok, 1945—1985[30]

Iskola neve, helye	Működési ideje	Bizonyítványok Érettségi	Évvégi
Magyar Reálgimnázium Innsbruck (Ausztria)	1945—63	685*	1 740
Magyar Tábori Középiskola Kellerberg (Ausztria)	1946—51	86	514
Gräni Magyar Gimnázium (Ausztria)	1956—57	35	92
„Julianna Királynő" Magyar Gimnázium Iselsberg (Ausztria)	1957—60	247	753
Magyar Reálgimnázium Kammer am Attersee (Ausztria)	1957—58	95	410
Magyar Középiskola Wiesenhof (Ausztria)	1957—58	107	356
Érettségi tanfolyamok: Dellach, Róma, Bologna (Ausztria, Olaszország)	1957—58	38	0
Kiegészítő iskolák (Ausztria)	1945—51	0	300**
Magyar Gimnázium, Passau—Lindenberg—Bauschlott—Burg Kastl (Németország)	1946—85	922	9 701
Magyar Elemi- és Leányközépiskola, Niederaudorf (Németország)	1945—51	40**	200**
Kiegészítő iskolák	1945—51	0	400**
Összesen		2255	14 466

* Ebből 96 pótérettségi
** Becslés alapján

II. táblázat

Az iskolák kiadásai, 1945—1985[31]

Iskolák és diákotthonok	Működési ideje	Kiadások O. Schilling	N. Márka
Innsbruck	1945—63	20 717 822	—
Kellerberg	1946—51	75 000*	—
Grän	1956—57	525 550	—
Iselsberg	1957—60	5 250 120	—
Kammer am Attersee	1957—58	3 000 000*	—
Wiesenhof	1957—58	3 014 414	—
Dellach, Róma, Bologna	1957—58	250 000*	—
Passau—Burg Kastl	1946—85	—	28 607 961
Niederaudorf	1945—51	—	85 000*
Kiegészítő iskolák	1945—51	1 460 000*	130 000*
Összesen		34 292 906	28 822 961

* Becslés alapján

III. táblázat

Az első 15 adakozó, 1945—1985[32]

Az adakozó neve	Az adott összeg O. Schilling	N. Márka
1. Német szövetségi kormány	—	8 361 713
2. Magyar emigráns szervezetek	4 685 400	3 753 525
3. Egyházak	2 740 932	2 507 647
4. Bajor kormány	—	2 584 040
5. Egyesült Nemzetek	12 367 380	100 000
6. US kormány	3 559 184	50 000
7. Rockefeller Alapítvány	2 500 000	100 000
8. Holland segélyszervek	2 100 000	—
9. Rädda Barnen	1 318 000	105 000
10. „Norvég Európa Segély"	1 424 433	—
11. Bajor vöröskereszt	206 808	123 075
12. Tiroli tartományi kormány	580 182	—
13. Tiroli „Arbeitskammer"	400 000	—
14. Francia kormány	311 831	—
15 „Svájci Európa Segély"	265 000	—
Összesen	32 459 150	17 685 000

Jegyzetek

1 Az innsbrucki, gräni, kammeri, wiesenhofi, dellachi, római és bolognai iskolákban érettségizettek névsorát a *Hauptkatalog der Maturanten. Band I—XIII, 1945—63*-ból vettem. A fenti akta a „Magyar—Osztrák Kultúr- és Iskola Egyesület (MOKIE) levéltárában található (Innsbruck, R. Wagnerstr. 3, Ausztria). Ugyancsak ott találhatók a fenti iskolák többi iratai is. — Az Iselbergben érettségizettek névsorát a *Namensverzeichnis der Maturanten des Ung. Realgimnasiums „Königin Julianna", Iselsberg, 1958—60* tartalmazza. (MOKIE Levéltár). Az iskolára vonatkozó anyag hiányos. Az iratok nagy részét a hollandok magukkal vitték, s ott elkallódott. — A Kellerbergi Magyar Tábori Középiskola iratait a kivándorló tanárok megfelelő, érdekelt levéltár hiányában magukkal vitték. Az érettségizettek névsorát a *Vagyunk* című emigráns lap következő számaiban közölték: I/1 sz., 1948. júl. 20, 5. old.; II/14 sz., 1949. júl. 20, 203—204. old.; II/20 sz. 1949. okt. 20, 287. old.; valamint III/14 sz. 1950. júl. 20, 161. old. — A németországi magyar iskolákban érettségizettek és évvégi vizsgát tett diákok adatai a következő forrásokban találhatók: *Passau-Waldwerkei Magyar Középiskola Anyakönyve, 1947—50; Ungarische Mittelschule Bauschlott, 1951—57, Akten des Regierungspresidiums Nordbaden.* Oberschulamt Karlsruhe, Karlsruhe. (A fenti hivatal levéltárában); *A Kastli Magyar Gimnázium Évkönyvei, 1958—85.* (A Kastli Gimnázium Levéltárában). — A Niederaudorfi középiskola érettségizett és osztályvizsgát tett tanulóinak névsora nem található sem a bajor, sem a magyar levéltárakban. Pajor Elemérné, az iskola volt tanárnője szerint az iratok elkallódtak, mert „Senkit sem érdekelt annak idején az, hogy mi történik az iratokkal." Pajorné szerint az érettségizettek száma 40, a kiadott évvégi bizonyítványoké pedig 200 lehetett. (Interview Pajornéval, Burg Kastl, 1972. jan. 4.) Hasonló információt kaptam Eördögh Vilmától, az iskola volt diákjától is (Eördögh levele, Bayerisch Gmain, 1980. júl. 24.). — A „Kiegészítő iskolák"-ra vonatkozó adatokat/iratokat az iskolák volt tanáraitól és diákjaitól kaptam. — Az iskolák pontos nevét, működési idejét, valamint az egyes iskolák által kiadott érettségi- és évvégi bizonyítványok számát az I. táblázatban közlöm.

2 Az idevonatkozó adatok radikálisan különböznek egymástól: Proudfoot pl. 600 000-re teszi a magyar menekültek számát. (Proudfoot, M. J. *European Refugees, 1939—52.* Evanston, Ill.: North Western University Press, 1956. 227. old.). Veress 500 ezerről beszél (Dálnoki Veress Lajos. *Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt, 1920—1945.* München, 1973. III. köt. 297. old.), Bachó ellenben 1 millióra becsüli számukat (Bachó László. *Szemelvények az „Emigráció Történetéből", 1944—1947.* Köln, Amerikai—Magyar Kiadó, 1955. 17. old.). Borbándi ugyancsak az 1 millió mellett foglal állást. (Borbándi Gyula. *A magyar emigráció életrajza, 1945—1985.* Bp., Európa, 1989. I. köt. 13. old.) A „Bureau représentant les interest des ressortissants Hongrois" főnöke 1945. aug. 20-án jelentést küldött a Magyar Külügyminisztériumnak, melyben 1,5 millióra becsüli az ausztriai és németországi magyar menekültek számát (No. 599/KT/1945, Innsbruck, 1945. aug. 20. Az „Institut Français d'Innsbruck" levéltárában). — A fentiek közül Proudfoot becslése látszik a legvalószínűbbnek. Éspedig a következő okokból: a) 1945. szeptember 30-án már csupán 122 182 nyilvántartásba vett magyar menekült volt Ausztriában és Németországban. b) Az UNRRA jelentése szerint 1947. jún. 30-ig 229 459 magyar menekültet szállítottak haza („12th Report of UNRRA to the Congress." Washington, D.C. 30 July 1947). c) Ebből szükségszerűen adódik, hogy a nyilvántartásba vett magyar menekültek száma kereken 350 000 lehetett. d) Ehhez kell még adnunk az 1945 nyarán önállóan hazatérőket, és azokat, akik semmiféle nyilvántartásban nem szerepeltek. Ezek számának pontos kikutatása túlhaladná ennek a tanulmánynak a kere-

teit. Itt csupán annyit, hogy ezek száma nem lehetett több mint 250 000. Ezt a számot arra alapozom, hogy a szétrombolt vasutakon/utakon illetve közlekedési eszközök hiányában, több 100 ezres magyar tömegek nem vándorolhattak csak úgy egyénileg haza! Azt is fizikai lehetetlenségnek kell neveznünk, hogy több 100 ezres magyar tömegek a szövetséges hatóságok tudta nélkül kóborolhattak volna Ausztriában és Németországban.

3 Adm. Memo No. 39, SHAEF, 18 Nov 44. Subj: „Displaced Persons and Refugees in Germany," p. 2. (Az US Army Military History Institute levéltárában. Carlisle Bks., PA, USA.)

4 Pontos adatokat a 49-esek létszámáról nem találtam. Az alábbi jelentésekből 50 ezerre becsülhető a számuk: a) US Department of State. Office of Intelligence Research. *IR No. — 6054. Survey of Overseas Emigration from Europe, 1946—51.* May 8, 1953. Mimeograph. (A US Army War College levéltárában. Carlisle Bks., PA, USA). b) Historical Division, HQ European Command. *Displaced Persons, 1 July 1948 — 30 June 1951.* dátum nélkül. Mimeograph. (US Army War College levéltárában.)

5 Az ENSZ hivatalos jelentése szerint 1957. május 1-ig 193 067 magyar menekült nyugatra. (*Report of the United Nations High Commissioner for Refugees.* General Assembly. Official Records, 12th Session, Supplement No. II (A/3585/Rev.I). New York, 1957. 2 old.).

6 *A Németországi Magyar Gimnázium 1965/66-évi Értesítője.* Burg Kastl, 1966. 3. old.

7 Levél a szerzőhöz. Wilde, Argentína, 1971. nov. 20.

8 Interview Pajor Elemérnével, Burg Kastl, 1972. január 4. — Hasonlóan vélekedett Ambrus Szaniszló igazgató is. „ . . . nálam minden gyerek átment" hangsúlyozta. Az érettségi dolgozatok javításánál Ambrus kiadta az utasítást, hogy a tanárok 4 tollat használjanak: egy pirosat, mellyel a „megengedhető hibákat" jelezzék, s a három mással pedig javítsák, egészítsék ki a dolgozatokat úgy, hogy azt a német vizsgabiztos ne vegye észre, s hogy a diák átmenjen. Egy alkalommal a földrajztanár pl. minden érettségizőnek jelest adott. Miután a német vizsgabiztos (Magyarországról származó népi német) azt nem fogadta el, Ambrussal megegyeztek, jeles, jó, és néhány közepes jegyben. (Interview Ambrussal, Frankfurt am Main, 1980. május 3.)

9 Interview Mohácsy Miklóssal, Innsbruck, 1971. febr. 19.

10 Dr. Gróh Béla főigazgató, az ausztriai magyarok főlelkésze, a Vatikáni Missziónak küldött jelentésében 600-ra becsüli a középiskolások számát: „Adatok a menekült magyar diákságról." Feldkirch, Voralberg, 1956. január 17. (A MOKIE levéltárában.)

11 Hanák Tibor: *Magyar Fiatalok.* I. rész. *Ahogy Lehet.* Paris, 1956. jan.—febr. 85—86. sz., 10—13., valamint a II. rész, fenti folyóirat 1956 márciusi számában 9—12.

12 Hanák, I. rész, 13.

13 Hanák, II. rész, 12.

14 L. az 1. sz. jegyzetet.

15 A kellerbergi gimnázium adatai elkallódtak. Az illetékes osztrák hatóságok levélben értesítettek, hogy sem Bécsben, a Kultuszminisztériumban, sem a klagenfurti „Landesschulrat für Kärnten" nincs anyag a kellerbergi iskoláról. Az iskola történetének rekonstruálása dr. Somogyi Ferenc, az iskola volt igazgatója hozzám küldött levele alapján történt. (Medina, Ohio, USA. 1972. márc. 15.) — További értékes adatokat kaptam dr. Nagy Sándorné volt tanárnőtől (Interview Nagynéval, Passaic, NJ, USA. 1971. nov. 16.), és Gunda Gyula volt diáktól (Interview Gundával, Innsbruck, 1971. febr. 12.).

16 A Németországi Magyar Gimnázium kb. 10 méter levéltári anyaggal rendelkezik, mely kimerítő képet ad az iskola történetéről.

17 Uo.

18 Interview Pajornéval, Burg Kastl, 1972. jan. 4.

19 Levéltári anyagról a „Kiegészítő iskolák"-kal kapcsolatban nem tudok. Adataimat az iskolák volt tanáraitól és diákjaitól kaptam.
20 Bericht Nr. 3 der Arbeitsgemeinschaft für ungarische Mittelschulen und Heime Mitte Juli 1957. Innsbruck, 29 Juli 1957. (A MOKIE levéltárában).
21 Interview Hanák Beatrixszal, az Innsbrucki Magyar reálgimnázium volt tanárnőjével. Innsbruck, 1971. máj. 17.
22 Interview Kertész Csilla volt diákkal. Passaic, NJ, USA. 1972. febr. 22.
23 *Ungarische Schüler als Rowdies. Tiroler Tageszeitung.* Innsbruck, 30. Apr. 1958. Mint volt innsbrucki diák, én is részese voltam az eseményeknek.
24 Az iskola adminisztrációjával kapcsolatos anyag a MOKIE levéltárában található: „Akte Grän." — A pénzügyi dolgokkal foglalkozó dokumentumok nagy része az „Institut Français d'Innsbruck"-ban van.
25 „Akte Wiesenhof" a MOKIE levéltárában.
26 „Akte Iselsberg" a MOKIE levéltárában.
27 „Akte Kammer" a MOKIE levéltárában.
28 „Akte Dellach, Roma, Bologna" a MOKIE levéltárában.
29 „Akte Schulverein" a MOKIE levéltárában.
30 L. az 1. sz. jegyzetet.
31 Az ausztriai iskolák pénzügyei az Akte Finanzen-ben, a MOKIE levéltárában találhatók. További adatok találhatók még az ausztriai és a németországi iskolák pénzügyeiről a 15., 16., 19. és 24. sz. jegyzetekben leírt forrásokban.
32 Uo.

BERKE BARNABÁSNÉ *(Budapest)*

Kurrens magyar nemzeti bibliográfiai információk külföldi elterjesztése számítógépes szolgáltatások útján

Amióta írott dokumentumok léteznek, az olvasó embert, méginkább a tudóst és az írott dokumentumok őrzésével foglalkozó könyvtárost ellenállhatatlan vágy ösztönözte arra, hogy tudomást szerezzen a világban létező valamennyi dokumentumról. Ezt a törekvését a középkortól az újkorig nem annyira az írott, nyomtatott kultúra dokumentumainak mennyisége tette lehetetlenné, hanem a kommunikációs eszközök fejletlensége, az időben és térben való közlekedés korlátai, a gyűjtés és a regisztráció módszereinek különbözőségei és hiányosságai gátolták. A 19. század közepétől a 20. század közepéig terjedő időszakban viszont már a nyomtatott dokumentumok fajtabéli és mennyiségi sokasága tették elképzelhetetlenné egy világgyűjtemény, világkatalógus vagy világbibliográfia megvalósítását.

Tapasztalhatjuk azonban, hogy a bármely szakterületet művelő, gondolkodó ember vagy emberek közössége nemigen mutat hajlandóságot arra, hogy lemondjon az egyszer már megfogalmazott óhaj valóra váltásáról, melyhez hasonlóan a könyvtárosvilág közössége sem szabadult meg a világbibliográfia megvalósításának gondolatától. Csak éppen a megközelítés módján kellett fordítani, s birtokba venni azokat az eszközöket, amelyek céljai elérésére alkalmasnak mutatkoztak, s az 1950-es évek óta hihetetlen sebességgel fejlődtek arra a szintre, hogy az álom megvalósíthatónak tűnjék.

Mi köze mindehhez a kurrens magyar nemzeti bibliográfiának? Ezt próbáljuk meg előadássorozatunkban röviden összefoglalni úgy, hogy a világrendszer gondolatába és megvalósításának gyakorlati lépéseibe illesztve vázoljuk fel jelen tevékenységünket, fejlesztési terveinket és a várható eredményeket.

Azt mondhatjuk, hogy a kurrens magyar nemzeti bibliográfiai rendszer kialakulása, fejlődése szorosan illeszkedik a mindenkori nemzetközi törekvésekbe, és lehetőségeihez képest minden vonalon igyekszik lépést tartani az IFLA (International Federation of Library Associations and Institutions) által meghirdetett programokkal. E programok egyik legfontosabbika az 1970-es évek elején megfogalmazott Universal Bibliographic Control,[1] az Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel programja, amelynek lényege, hogy ha minden nemzet vagy régió gondoskodik saját dokumentumtermésének bibliográfiai regisztrációjáról, s ezek az információk minden tájékozódni kívánó számára hozzáférhetők lesznek, azaz kicserélhetők, akkor tulajdonképpen gyakorlattá válhat a világbibliográfia-gondolat. Enélkül ugyanis elkép-

zelhetetlen az IFLA egy másik programjának, a Universal Availability of Publications-nek, a kiadványok egyetemes hozzáférhetőségének megvalósítása is.

Az Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel programjának meghirdetését a megvalósításhoz szükséges gyakorlati lépések, nemzetközileg összehangolt szabályalkotó, módszertani és tanácsadó munka követte, amelynek legfontosabb összefoglaló fóruma a Párizsban 1977-ben megrendezett Nemzetközi Kongresszus a Nemzeti Bibliográfiákról (International Congress on National Bibliographies) volt. A konferencia ajánlásokat fogalmazott meg az Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel műhelyének felelősségére, működési feltételeire és felépítési rendjére.[2]

Ezek közül a legfontosabbak a következők:

— minden tagállamnak legyen jogszabály értékű kötelespéldány rendelete, amely biztosítja az adott területen megjelenő dokumentumok beszolgáltatását (kötelespéldány) és megőrzését;

— nemzeti bibliográfiai központ, amely az esetek többségében a nemzeti kiadványtermést őrző nemzeti könyvtár, gondoskodjék a dokumentumok minél szélesebb/teljesebb körének (könyveknek, időszaki kiadványoknak és olyan speciális dokumentumoknak, mint térképek, zeneművek és nem hagyományos anyagok) a nemzetközi bibliográfiai leírási szabványoknak, az ISBD-knek (International Standard Bibliographic Descriptions) megfelelő, hiteles leírásáról;

— a nemzeti bibliográfiai központ rendszeresen jelentesse meg jól szerkesztett bibliográfiai füzetek és kumulációk formájában a feldolgozott dokumentumok bibliográfiai tételeit és lehetőleg gondoskodjék azok központi katalóguscédula formájában történő terjesztéséről is;

— biztosítsa az általa előállított tételek eljuttatását más bibliográfiai központokhoz és fogadja az azoktól érkezőket, azaz vegyen tevőlegesen részt a bibliográfiai tételek nemzetközi cseréjében;

— alkalmazza a nemzetközi kiadványazonosító számrendszereket, az ISBN-t és az ISSN-t.

A felsoroltakból következően az elv világméretű és teljeskörű megvalósítása azt jelentené, hogy egy bármely országban vagy régióban megjelent dokumentumról egyetlen és csak egy hiteles bibliográfiai tétel készül, amely valamilyen fizikai formában, nyomtatott vagy mágneses hordozón, vagy távközlési eszközök segítségével elektronikus, digitalizált formában bárhová eljuttatható, illetve bárhonnan elérhető, lekérdezhető.

Ezen a nemzetközileg meghirdetett elvi alapon szerveződött, indult el és fejlődik fokozatosan a kurrens magyar bibliográfiai rendszer az Országos Széchényi Könyvtár bibliográfiai szerkesztőségeiben, amelyek ma betöltik, ha nem is maradéktalanul, a nemzeti bibliográfiai központok számára megjelölt feladatkört.

Az említett feladatkör legjelentősebb követelményeinek hazai teljesítésére az 1970-es évek közepétől a 80-as évek közepéig tartó, az Országos Széchényi Könyvtárnak a fejlesztések szemszögéből nézve felívelő szakaszában került sor. 1976-ban létrejött a könyvek bibliográfiájának rendkívül igényes számítógépes rendszere,[3] amely terveink szerint 1991 végéig üzemel kötegelt üzemmódban, külső számítóközpontban. Az alapvetően kiadványelőállító rendszer 1978 óta automatikusan állítja elő a kéthetenként megjelenő *Magyar nemzeti bibliográfia. Könyvek bibliográfiája* jól szerkesztett füzeteinek kéziratát. Ezek a kötelespéldányként az Országos Széchényi Könyvtárba érkező könyvek valamint az új indulású és címüket megváltoztatott időszaki kiadványok bibliográfiai tételeit tartalmazzák. Automatikusan készülnek az adatállományból a bibliográfia éves kumulációi, a *Magyar könyvészet* kötetei. A bibliográfiai leírások, a megválasztott besorolási/rendezési adatok, a dokumentumok tartalmi feltárására választott ETO (Egyetemes Tizedes Osztályozás = Universal Decimal Classification) szakjelzetek megfelelnek a nemzetközi és az azokkal kompatíbilis magyar bibliográfiai szabványok előírásainak. Sor került, legalábbis a közművelődési könyvtárak számára (számuk 6—7 ezer között van) a számítógépes rendszer alapján kiiratott központi katalóguscédula szolgáltatás elindítására és folyamatos ellátására, valamint ugyanezen tételeknek az *Új könyvek* című állománygyarapítási tanácsadó kiadványban történő közlésére.

Ugyancsak rendszeresen adja közre az Országos Széchényi Könyvtár a hazai kiadásban megjelenő zeneművek és térképek leírásait a könyvek bibliográfiája mellékleteként illetve függelékeként, de ezeknél még nem kerülhetett sor a tételek számítógépes feldolgozására és az új szabványok előírásainak bevezetésére.

1976-tól valósult meg, ha nem is számítógépes feldolgozással, a hazai sajtóbibliográfia reformja, ami szintén a nemzetközi és hazai szabványelőírások követését, a gyűjtőkör egységesítését jelentette. A *Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok bibliográfiája* évenként jelenik meg, ötévenként pedig kumulált index-kötetek kísérik.

1978-tól havonként jelenik meg a *Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok repertóriuma*, tényleges, tartalmi megújítására azonban csak 1981-ben került sor, amikoris gyűjtőköre az általános tartalmú, valamint a társadalomtudományi és a természettudományi cikkek feldolgozására korlátozódott, ugyanakkor a feltárás tekintetében elmélyült és teljesebbé vált, indexapparátusa kibővült. A hazai sajtóban reprezentált többi szakterület, így az orvostudomány, a mezőgazdaság, a műszaki tudományok és az építésügy válogatott cikkanyagának feldolgozása e területek országos szakkönyvtárainak, dokumentációs központjainak feladatává vált.

1982 és 1987 között, bár tervek szintjén mind az Országos Széchényi Könyvtárban, mind az országos szakmai fórumokon megfogalmazódtak a további fejlesztési igények, célok és követelmények, megvalósulásukra nem

kerülhetett sor. Ennek egyetlen oka az állami költségvetési hiány, a pénzszűke, amely egyre kevésbé volt képes a közgyűjtemények jogos fejlesztési, sőt puszta fenntartási kiadásait is fedezni. Nyilvánvaló, hogy egy nemzet kulturális örökségének megőrzéséről, nyilvántartásáról és megóvásáról a mindenkori kormánynak, illetve az államháztartásnak kell saját, jól felfogott érdekében gondoskodnia, ha a nemzet jelenéről és jövőjéről felelősen gondolkozik. Úgy tűnik, hogy hazánkban — bár e tételt már többen megfogalmazták és szinte axiómaként ki is nyilatkoztatták — a költségvetési források ehhez igazodó elosztására még várni kell.

Szerencsére azonban, 1986—88-tól más kapukon keresztül, más címkéjű forrásokból eredően, mégis elindulhattak azok a fejlesztések, amelyek közelebb viszik az Országos Széchényi Könyvtárat és bibliográfiai műhelyeit a nemzeti bibliográfiai rendszer kiteljesítéséhez, szolgáltatásformáinak korszerűsítéséhez és bővítéséhez, a modern nemzetközi bibliográfiai adatcserébe való bekapcsolódáshoz.

Az 1986-ban megfogalmazott, az MTA és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság kezdeményezésére, az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alap) és különböző tárcák anyagi támogatásával elindított K + F Információs Infrastruktúra Program (IIF) kiemelkedően fontosnak tartotta a hazai számítógépes eszközpark, elektronikus kommunikációs rendszer és számítógépes adatbázisok kiépítését, hogy megfelelő színvonalon kapcsolódhassunk be a nemzetközi információs és kommunikációs rendszerekbe. A program kellőképpen hangsúlyozta a hazai számítógépes könyvtári rendszer fejlesztésének fontosságát, s az elinduláshoz jelentős anyagi támogatást szavazott meg.

Így kerülhetett sor arra, hogy a két legnagyobb tudományos gyűjteményt magáénak mondó könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és az Országos Széchényi Könyvtár 1990-ben saját számítóközpontjában állíthassa fel a támogatásból beszerzett IBM 9377/80 típusú nagykapacitású számítógépeket, s a DOBIS/LIBIS nevű integrált könyvtári programcsomagot.

A beszerzések óta az Országos Széchényi Könyvtárban feszített munka folyik, amelynek célja, hogy több, egymást követő lépésben központi számítógépére telepítse az eddig külső számítóközpontokban, vagy a könyvtárban ugyan, de IBM kompatibilis személyi számítógépeken, MicroISIS programrendszerben épített adatbázisait, majd megkezdje a nemzeti bibliográfiai rendszerbe tartozó többi kiadványtípus számítógépes feldolgozását.

Jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár integrált számítógépes rendszerének megvalósítására kidolgozott NEKTÁR, azaz NEmzeti KönyvTári Átfogó Információs Rendszer[4] ütemtervének első szakaszában vagyunk. Egy éve folyik szintén az Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program anyagi támogatásával a Magyar nemzeti bibliográfia. Könyvek bibliográfiája 15 éves, közel 400 ezer tételt magába foglaló adatbázisának konvertálása,

azaz mágnesszalagról, adatelemről adatelemre történő betöltése a DOBIS/LIBIS programrendszerbe. A betöltést követően ezek a tételek azonnal hozzáférhetők és online lekérdezéssel elérhetők lesznek a helyi terminálokról, az IIF hálózaton, bérelt vonalon vagy telefonvonalon keresztül távoli terminálokról. A bibliográfiai szerkesztőségben megkezdődik az online feldolgozás, ami az új rekordokhoz való azonnali hozzáférést teszi lehetővé a könyvtár nyilvános online olvasói katalógusában.

Tetemes programozási munkát kell elvégezni még ahhoz, hogy a bibliográfiai füzeteket és katalóguscédulákat a szokott formában elő lehessen állítani, minthogy az ezekhez szükséges, nemzeti könyvtári igényeket kielégítő formátum programokat nem tartalmazza a beszerzett programcsomag. A hasonló programokat más országok nemzeti könyvtáraiban is egyedileg fejlesztették ki a DOBIS/LIBIS-hez.

Mind a hazai, mind a külföldi felhasználók számára elérhetővé kell tenni a feldolgozott könyvek rekordjait mágneses hordozókon, szabványos adattartalommal és csereformátumban, hogy saját adatbázisukba illeszthessék azokat, elkerülvén a párhuzamos feldolgozásokat. A fejlesztések későbbi, de nem túlságosan távoli szakaszában a teljes adatbázis kompakt lemezen történő közreadására is sort kell keríteni. CD-ROM formában már több nemzeti bibliográfia is megjelenik, elég itt utalni az angol, a francia vagy a német nemzeti bibliográfiára, de évek óta folyik egy nemzetközi fejlesztési program az Európa Tanács tagállamai nemzeti könyvtárainak részvételével a nemzeti bibliográfiai adatok cseréjére alkalmas CD-ROM programok kidolgozására.[5] Az ehhez való csatlakozáshoz már megvannak a lehetőségeink.

Az Országos Széchényi Könyvtárnak közre kell adnia az ún. authority file-ok adatállományát mind nyomtatott formában, mind mágneses hordozókon, hogy az egységesített, a nemzeti bibliográfiai központban hitelesített besorolási adatokat: szerzői neveket, testületek nevét, címeket és földrajzi neveket valamennyi könyvtár és tájékoztatási intézmény felhasználhassa munkájában.

Újabb konverziós feladat a jelenleg kisszámítógépeken épülő bibliográfiai adatbázisok betöltése a DOBIS/LIBIS-be. Ilyan az *Időszaki kiadványok bibliográfiájá*nak (IKB) adatbázisa, amely az 1986-os tárgyévtől kezdődően tartalmazza a valamennyi élő vagy azóta megszűnt, új indulású vagy címét megváltoztató Magyarországon megjelent és kötelespéldányként a nemzeti könyvtárba beérkezett sajtótermék adatait. Az adatbázisból jelenleg több nyomtatott kiadvány kéziratát — így a *Magyar nemzeti bibliográfia. Könyvek bibliográfiájá*ban havonta függelékként megjelenő *Új periodikumok*, a negyedévenként közreadott állománygyarapítási és katalogizálási tanácsadó kiadvány, amely szintén az *Új periodikumok* címet viseli és az éves sajtóbibliográfiák, a *Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok bibliográfiája* kéziratait — lehet automatikusan előállítani egy lézer nyomtatóval

ellátott DTP, azaz a magyar szóhasználatban is elterjedt desk top publishing munkahelyen. Az adatbázis rekordjait már floppy lemezen is megrendelhetik a MicroISIS programot használó könyvtárak. Az IKB adatbázis legjelentősebb külső felhasználója jelenleg a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Központi Könyvtára mint második nemzeti könyvtár.

Meg kell kezdeni a *Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok repertóriuma* tételeinek online feldolgozását és ki kell építeni a közös, egységes feldolgozást követő, valamennyi szakterületet felölelő repertórium adatbázist. Ezzel megteremtenénk nemcsak a hazai tudományos műhelyek, hanem a külföldön élők számára is a magyar időszaki kiadványokban megjelent publikációk adataihoz való azonnali hozzáférés lehetőségét.

Hasonló jelentőségű a külföldön megjelent magyar vonatkozású kiadványok és közlemények bibliográfiai adatainak konvertálása is a patriotika vagy más néven exteriorika irodalmat feldolgozó hungarika adatbázisból a központi adatbázisba, az online elérés érdekében.

Végül el kell kezdeni azoknak a speciális dokumentumoknak az online feldolgozását, amelyeknek a nemzetközi szabványoknak is megfelelő számítógépes nyilvántartására eddig, főleg a szükséges eszközök és anyagi források hiánya miatt nem kerülhetett sor, pedig a hazai kiadványtermés teljes feltárása szempontjából az előzőekben felsoroltaknál nem kevésbé jelentősek. Olyanokra gondolok, mint a nyomtatott és hangzó zeneművek, a térképek, az aprónyomtatványok, közülük is elsősorban a grafikai művek, a színházi dokumentumok, kazettákon, floppy lemezeken megjelenő anyagok és más, nem hagyományos dokumentumok.

A kurrens nyomtatott nemzeti bibliográfiákhoz — *Magyar nemzeti bibliográfia. Könyvek bibliográfiája*; *Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok bibliográfiája*; *Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok repertóriuma*; *Magyar nemzeti bibliográfia. Zeneművek bibliográfiája* — és az 1989 végéig megjelent két hungarika bibliográfiához — *Külföldi magyar nyelvű kiadványok, Hungarika irodalmi szemle* — a külföldi felhasználók, köztük a külföldön élő magyarság, elsősorban az ottani nemzeti könyvtárakon keresztül juthatott hozzá, minthogy ezek a legtöbb nemzeti könyvtárba, de a külföldi magyar intézetekbe is eljutnak az Országos Széchényi Könyvtár nemzetközi csereszolgálata útján. Tudjuk azonban, hogy mindez hosszú átfutási idővel, sokszor hiányosan, a tényleges hozzáférést gátló körülmények között történt és történik. Reméljük, hogy a NEKTÁR rendszer megvalósításával és a jelenleg koncepció szinten megfogalmazódó és szerveződő, kormánytámogatást igénylő magyar könyvtári számítógépes információs rendszer kiépülésével lényegesen könnyebbé válik a nemzeti bibliográfiai információk szétsugárzása szerte a világon.

Megragadva az alkalmat, felhívom szíves figyelmüket arra, hogy éppen egy évvel ezelőtt Debrecenben került sor a II. Országos Bibliográfiai Értekezlet megrendezésére, a harminc évvel azelőtt tartott I. értekezletet

követően, azzal a céllal, hogy előadások, korreferátumok, hozzászólások és szakmai viták során felmérjék a 30 év alatt megtett utat, és számba vegyék az újonnan felmerült problémákat, lehetőségeket. A háromnapos szakmai fórum arra is vállalkozott, hogy utolsó ülésén ajánlásokat fogalmazzon meg a szakma, a könyvtárügy ágazati felügyeletét ellátó kormányzati szerv vezetője, a művelődési és közoktatási miniszter, valamint a Magyar Könyvtárosok Egyesülete számára. A konferencia egyik központi témája a kurrens magyar nemzeti bibliográfia rendszerének áttekintése, amelyről magam készítettem igen részletes, olvasói szerint talán kimerítőnek minősíthető előadást. A konferencia teljes anyaga megjelent a Könyvtári figyelő című szakmai folyóirat 1990-es 5—6. összevont számában.

Végül munkatársaim előadásához kapcsolódva, azokat kiegészítve, szeretném még elmondani a következőket.

A patriotika, vagy ahogyan a hazai szakmai szóhasználatban elterjedt, a külföldi hungarika kiadványok nemzeti bibliográfiai szintű számbavétele, az Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel korábban már említett nemzetközi programja szerint nem az adott ország, esetünkben a magyar nemzeti bibliográfiai központ feladata, hiszen mindezen bibliográfiai információkat más országok nemzeti bibliográfiai központjain keresztül el kéne tudnunk érni. Azt reméljük, hogy a nem is olyan távoli jövőben erre többé-kevésbé lesz is lehetőség. Egyelőre azonban úgy véljük, hogy olyan kis ország esetében, mint Magyarország, amelyre a történelmi változások következtében jellemzővé vált, hogy a nemzethez tartozó alkotó magyarság jelentős része szétszóródott a nagyvilágban, más jelentős része pedig a környező országokban nemzetiségi kisebbségi létbe kényszerült, rendkívüli jelentőséggel bír a külföldi magyar vonatkozású irodalom számbavétele, még akkor is, ha a teljesség igényéről le kell mondanunk. Ezért szerveződött önálló szervezeti egységgé 1988-ban az Országos Széchényi Könyvtárban a Hungarika Dokumentációs Osztály, és dolgozta ki tervét a patriotika információk feldolgozásának integrálására és számítógépes kezelésére. Programjának megvalósításához, azon belül a *Hungarika információ* és a *Hungarika névkataszter* adatállományainak online lekérdezésre alkalmas formában való átadására az IIF adatbázis szolgáltató központjához, egy éves, 1 millió forintos támogatást kapott az Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program adatbáziséptési pályázatán.

1990 novemberében az Országos Széchényi Könyvtárban a hungarika program egyik apostolának, néhai Haraszthy Gyulának tiszteletére emlékülést rendeztek,[6] amelyen felkért előadóként *A patriotika irodalom a kurrens nemzeti bibliográfiai rendszerekben* címmel tartottam előadást. Ennek egyik lényeges megállapítása, hogy jelenleg 108, önálló nemzeti bibliográfiát megjelentető ország közül 64 valamilyen szempont: nyelvi, szerzői vagy tartalmi szerint regisztrálja a patriotika irodalmat is. Ebből az előadásból szeretnék idézni két rövid bekezdést mint a témához illeszkedőket. „Az

1989-es év végével lezárult két kurrens hungarika bibliográfiát tartalmilag, formailag, szerkezetileg megújítva, a feldolgozási folyamatokat nagymértékben ésszerűsítve újra meg kell jelentetni. Szeretném, ha ezek az újrainduló bibliográfiák magukon viselnék a Magyar Nemzeti Bibliográfia közös címet, minthogy a kurrens magyar nemzeti bibliográfia rendszerébe tartoznak." „Az 1988-ban megalakult és feladataiban megerősített Hungarika Dokumentációs Osztály meghatározott költségvetési kerettel, jobban mondva bérkerettel rendelkezik. Ez az összeg csak az állandó munkatársak és néhány szerződéses munkatárs fizetésére elegendő. Az osztály alapvető feladatait eddig is csak úgy volt képes ellátni, hogy különböző támogatásokból, pályázatok vállalásával szerzett összegekből foglalkoztatta külső, főként anyaggyűjtő, feltáró munkatársait. Ezek a zsebek — sajnos pénzeszsákokról nem beszélhetünk — 1990 végére kiürülnek. Nem látok más lehetőséget e műhely tevékenységének fenntartására, mint támogatók felkutatását, akiknek segítségével Hungarika Alapítványt lenne kívánatos életre hívni. Remélve, hogy nem csak hírünk, hanem híveink is vannak a világban, akik fontosnak tartják a hungarika információ és a bibliográfiák létét, meg kívánjuk tenni a kezdő lépéseket egy erre a célra felállítandó alapítvány létrehozására. Ha sikerül, úgy gondolom, a munka folytatásának gyümölcsét mindazon hazai és külföldi kutatók, szakemberek élvezni fogják, akiknek elengedhetetlenül szükségük van a minél teljesebb, gyorsabban hozzáférhető, külföldön megjelent hungarika irodalomra.

Ha mind Önök, mind szakmai vezetőink megerősítik törekvéseinket, amelyek megfogalmazásához a kurrens nemzeti bibliográfiáról, s ezen belül a patriotika bibliográfiákról szerzett ismereteink is hozzájárulhatnak, akkor képesek leszünk kiteljesíteni a Haraszthy Gyulától ránk hagyott örökséget."

Az emlékülés óta elnyertük az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójának, a könyvtár keretében működő Magyarságkutató Intézet vezetőjének, Juhász Gyula akadémikusnak támogató jóváhagyását az alapítvány létrehozásának kezdeményezésére. Ezért ragadom meg az alkalmat, hogy itt, a legautentikusabb hallgatóság körében ismertessem az alapítványi felhívást.

Felhívás
Hungarika alapítvány
létrehozására

Az Országos Széchényi Könyvtárban 1988-ban megalakult Hungarika Dokumentációs Osztály programja

— a külföldön megjelent hungarika dokumentumok sokoldalú feltárása,

— a külföldön élő magyar személyiségek biográfiai adattárának építése,

— a külföldi könyvtárak hungarika gyűjteményeinek regisztrálása,
— a külföldi magyar intézmények adattárának gondozása.

A több éve épülő adatbázisok alapján megvalósított szolgáltatások
— online keresés,
— indexek, információs kiadványok, bibliográfiák sokoldalú tájékozódási lehetőséget ajánlanak fel a hungarológiai kutatásokhoz az anyaországban és bárhol a világon.

Az állami költségvetésből gazdálkodó nemzeti könyvtár a hungarika műhelyben folyó munkálatok költségeinek csak egy részét képes fedezni. A többi kiadáshoz eddig bizonytalan külső források, pályázatok útján szerzett összegek járultak hozzá.

Ha az Ön véleménye megegyezik az Országos Széchényi Könyvtáréval abban, hogy a hungarika dokumentációs műhely munkájának folytatásához és továbbfejlesztéséhez állandó és biztos pénzforrásra van szükség, kérjük járuljon hozzá egy Hungarika Alapítvány létrehozásához az Ön által meghatározott összeggel.

A konferencia valamennyi résztvevőjét írásban értesítjük az alapítvány bejegyzéséről és működési szabályairól, valamint számlaszámáról, amelyre további befizetések eszközölhetők.

Úgy gondoljuk, hogy mindazok, akik — bármilyen csekély összeggel — hozzájárulnak a Hungarika Alapítvány létrehozásához, olyan munkát támogatnak, amely az egész magyarság számára gyümölcsöző.

Szíves támogatását előre is köszöni a Hungarika Alapítvány létrehozását kezdeményező

Országos Széchényi Könyvtár

Az alapítványról további tájékoztatást adnak:
dr. Kovács Ilona osztályvezető tel. (36-1) 175-6568
Berke Barnabásné főosztályvezető tel. (36-1) 175-6651
fax: (36-1) 202-0804

Levélcím: Országos Széchényi Könyvtár
Hungarika Dokumentációs Osztály
Budapest
1827

Jómagam, ha nem is egyévi, de félhavi fizetésemet ajánlom fel az alapítvány induló tőkéjéhez.

Irodalom

Anderson, Dorothy: *Universal bibliographic control: a long term policy, a plan for action.* Munich, Verl. Dokumentation Saur, 1974. 87 p.

International Congress on National Bibliographies org. by Unesco within the framework of its General Information Programme in collab. with IFLA. Paris 12—15 September 1977. Final report. Paris, Unesco, 1987. 17 p.; *Guidelines for the national bibliographic agency and the national bibliography / prepared by the IFLA International Office for UBC.* Paris, Unesco, 1979. (PGI/79/WS/18)

Nyáriné Grófcsik Erika—Szűcs Erzsébet: *A Magyar Nemzeti Bibliográfia számítógépes rendszere.* Információ, elektronika, 1981. 5. sz. 259—269.

Berke Barnabásné: *NEKTÁR. Nemzeti könyvtári átfogó információs rendszer.* Könyvtáros, 40. évf. 9. 1990. szept. 527—535.

Lehmann, Klaus-Dieter: *Maximizing the use of national bibliographies.* [Kézirat.] Elhangzott 1991 áprilisában Bécsben, az „East and West, European dialogue between national libraries" című konferencián.

A Haraszthy Gyula tiszteletére rendezett emlékülés előadásainak anyaga megjelent: Könyvtáros 41. évf. 2. 67—82.

FARAGÓ LÁSZLÓNÉ—GÁL JÚLIA—KOVÁCS ILONA *(Budapest)*

A külföldi hungarika gyűjtemények felmérése

A Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke című sorozat munkálatai

1. *A felmérés célja*

A *Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak* című sorozat szerkesztése, mint korábban jeleztük,[1] elsősorban a hazai és külföldi hungarológusok tájékozódásához szükséges információk összegyűjtését tekinti feladatának. Előadásunk tehát a felmérés néhány tartalmi és módszertani problémájáról kíván számot adni, ugyanakkor ez az áttekintés alkalmat ad arra, hogy ebben a metszetben a magyar *kultúra hatósugaráról* is képet adjon.

Egy kultúra hatósugarának a felmérése nagyon sokféleképpen közelíthető meg. A kultúrák közötti kommunikáció számos csatornája működik. E csatornák feltérképezésének, a kapcsolat- és hatáskutatásnak komoly hagyományai vannak. Úgy gondoljuk, hogy a hajszálcsövesség határainak felmérése során nem mellőzhető a hungarika gyűjtemények, illetve hungarika dokumentumok elterjedtségének felmérése sem. Ennek a felmérésnek megvannak a maga sajátosságai. A kutatás oldaláról folyó feltárás rendszerint egy adott témához kötött, abban a kérdésben mélyen szántó, de a széleskörű tájékoztatás szempontjából csupán részkérdésben orientál.

A hungarika dokumentumok átfogó feltérképezése és az őket őrző gyűjtemények számbavétele legeredményesebben az intézményrendszer oldaláról közelíthető meg a professzionális források és módszerek alapján.

Számunkra a megvalósítás során az elsőrendű probléma a felmérés régiójának meghatározása volt. Sok szempontból a szomszédos országok gyűjteményeinek felmérése tűnt volna sürgősebb és indokoltabb feladatnak, valamint a hatások és kapcsolatok legaktívabb régiójának. Ugyanakkor a nyugat-európai országok viszonylatában a munka több eredményt ígért. Tekintettel arra, hogy a rendelkezésünkre álló erőforrásokból elsősorban egy kérdőíves felmérésre és publikált adatok hasznosítására nyílt lehetőség, ennek a módszernek alkalmazására a nyugat-európai országok vonatkozásában több garanciát láttunk. Így, bár a szomszédos országok anyagának felméréséről sem mondtunk le, a munkát a nyugat-európai régióban kezdtük meg. Elsőnek a német nyelvterület anyagát dolgoztuk fel és jelentettük meg négy kis kötetben (Ausztria, NDK, NSZK és Svájc), a következő lépés az északeurópai régió: Skandinávia, a Benelux államok, Nagy-Britannia. E kötetek nyomdában vannak. A sort követi Franciaország; Spanyolország, Portugá-

lia, Olaszország és Görögország anyagának szerkesztése folyik. A tengerentúli országok közül a Kanadára és az Egyesült Államokra vonatkozó adatgyűjtés folyamatban van.

2. *A felmérés módszere*

A módszer tekintetében első kérdésként azt kellett tisztázni, hogyan tudjuk a rendszerszerű megközelítéshez az áttekintést megszervezni és azoknak az intézményeknek a körét a lehető teljességgel meghatározni, amelyeket mint potenciális hungarikum gyűjtőhelyeket be kell vonni a felmérésbe.

Minden egyes lépésben az ország könyvtárügyének áttekintése és könyvtári rendszerének megismerése adott erre módot. Mérlegeltük az adott város, terület kulturális, gazdasági, politikai kapcsolatait a múltban hazánkkal. Ez valószínűsítheti mindezek könyvtári állománybeli lecsapódását. Ennek alapján végeztük el az intézmények szelekcióját és állítottuk össze a felmérésbe bevonandó intézmények címlistáját. Ehhez forrásként szolgáltak a tudományos életet és könyvtári rendszert áttekintő *nemzetközi* kézikönyvek és címtárak, mint például a *World guide to libraries, World of learning.*

Egyes *szakterületi* címtárak, mint például, Teich, G.: *Topographie der Osteuropa-, Südosteuropa- und der DDR Sammlungen in der BRD und Berlin* W. München, 1978., és egy-egy *ország* vagy nyelvterület könyvtári rendszerét áttekintő kézikönyvek, pl. a *Verzeichnis deutscher Informations- und Dokumentationsstellen.* Wiesbaden, 1974.; az *Annuario delle biblioteche italiane* 2. ed. 1—3. vol. Roma, 1958.

Mivel a külföldi hungarika gyűjtemények fejlesztésének egyik jelentős intézménye a Széchényi Könyvtár nemzetközi csereszolgálata, a címanyagunkat egyeztettük a csereszolgálat nyilvántartásával is.

Adatgyűjtésünk elsősorban és alapvetően a felmérésre épült. Információinkat kiegészítettük egyrészt a kézikönyvekben közölt adatokkal, másrészt feldolgoztuk a gyűjteményekre vonatkozó közleményeket (pl. Gosztonyi Péternek a berni kelet-európai gyűjteményről készült tanulmánya, a Zentralbibliothek Zürich gazdag anyagát a Magyar Könyvtárosok II. Tudományos Találkozóján 1985-ben Luif Miklós és Steinmann Judit ismertették[2] etc.) és kiadványokat, valamint a könyvtári útijelentéseket. Hasznosítottuk továbbá más adattárak eredményeit, így a kódexek vonatkozásában Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött kataszterét, az újkori kéziratok vonatkozásában Windisch Éva irányításával folyó munka, az OSzK Kézirattárában épülő Hungarika Kézirat Kataszter adatait, valamint a régi magyarországi nyomtatványok vonatkozásában a Borsa Gedeon irányításával megszervezett feltáró munka eredményeit az RMNy szerkesztőségében őrzött katalógusok alapján. Csak ez utóbbi eredményeként 304 gyűjteményben őrzött 72 108 darab 1801 előtti magyarországi nyomtatvány jelenlétéről tudunk számot adni.

3. *Az adatgyűjtés tartalma és határai*

Adatgyűjtésünk és adatközlésünk tájékoztató jellegű. Munkánk célja az volt, hogy a hungarológiai kutatás számára számottevő könyvtárak gyűjtőköréről, a gyűjteményekben található magyar és magyar vonatkozású anyag jellegéről, arányairól, feltártságának mértékéről és módjáról, a kutatás szempontjából különösen érdekes gyűjteményrészekről és dokumentumtípusokról, a kapcsolatteremtéshez szükséges információkról adjunk hírt. Ennek érdekében adatokat kértünk a gyűjtemény nagyságáról és összetételéről, a benne található hungarikumok jellemzőiről és számszerűségéről, a katalógusok rendszeréről, benne a hungarikumok lelőhelyéről, kiadványokról, speciális szolgáltatásokról, a szakértőkről.

Mint minden felmérés esetén, itt is a megkérdezetteknek csak egy hányada (kb. 50%-a válaszolt). Mivel úgy ítéltük meg, hogy a gyűjteményekben végzett személyes, helyszíni feltáró munka mégis eredményt hozhat mind az elmaradt, mind a nemleges válaszok esetében is, ezeket az intézményeket is belefoglaltuk jegyzékünkbe, adataikat az általános tájékoztató kiadványok alapján adtuk meg, jelezve értesüléseink minőségét.

4. *A szerkesztés problémái*

A szerkesztés során a legfőbb kérdést az anyag elrendezése jelentette. A várható kutatói igények, az áttekinthetőség és gyors visszakereshetőség érdekében a földrajzi elrendezés tűnt a legcélszerűbbnek. Tehát országonként és városonként, azon belül az intézmények nevének betűrendjében alakítottuk ki a szerkezetet. A látszólag egyszerű feladat számos részletkérdésben alapos mérlegelést kívánt. A szerkesztés lezárásakor következett be például a történelmi fordulat, a két Németország egyesítése. A továbbiakban egy-egy kötet tartalmának kialakítása, egybeszerkesztése okozott gondot. Tisztázni kellett, milyen logikai egységeket hozzunk létre, mely anyagok szerkeszthetők egybe, illetve milyen elnevezés és nyelv használata célravezető. Példa erre Svájc többnyelvűsége, ahol mind a helynevek, mind pedig az intézménynevek megfelelő kiválasztása és összekapcsolása jelentett feladatot.

Nagy-Britannia és Észak-Írország a politikai államszerkezet tekintetében egy egység, ugyanakkor Észak-Írország és az Ír Köztársaság kulturális régió szempontjából képez egységet.

Nem kisebb gondot jelentett a Benelux államok anyagának szerkesztése és a Belgiumon belül megoszló francia és flamand intézményrendszer sérelmek nélküli szétválasztása és összekapcsolása.

A problémák felsorolása közel sem teljes, e néhány példával csupán azt kívántuk jelezni, hogy a szerkesztés során a szakmai kérdéseken túl az adott kultúra sajátos problémáira is megkíséreltünk figyelmet fordítani.

A tájékoztatás a felhasználók számára sokféle szempontból szükséges lehet, ezért ezeknek a további szempontoknak az érvényesítése érdekében többféle index egészíti ki a törzsanyagot. Mindenekelőtt egy *intézménynévmutató*, amely az intézmények hivatalos neve mellett a lehetséges névvariánsokat is tartalmazza. A téma szerint keresők számára *tárgymutató* áll rendelkezésre, végül egy *könyvtártípus* szerinti mutatót is készítettünk, mivel úgy véltük, hogy az orientációban segítséget nyújthat, ha pl. az egyházi, egyetemi vagy közművelődési könyvtárak csoportját összegyűjtve is megkaphatja a kutató.

Maguknak a szakcikkeknek, vagyis az egyes intézményekre vonatkozó leírásoknak a megszerkesztésénél egyrészt a kérdőívek feldolgozása, másrészt a publikált források eltérő adatainak értékelése jelentett külön feladatot.

További problémát okozott, hogy a kérdőívek kitöltése helyett gyakran levélben válaszoltak, amelyben saját megfogalmazásban és saját terminológia szerint adták meg információikat. Ezek a leírások természetesen sok esetben rendkívül értékesek, s archívumunkban hozzáférhetők. A szerkesztők feladata a kiadvány egységének biztosítása, ugyanakkor a válaszadók megfogalmazása sok esetben információ értékű közlésként értékelhető. Ezért ezekben az esetekben igyekeztünk a kiadványban a válaszok tartalmát hűen visszaadni, s bizonyos szükségszerű egységesítés és szerkesztés mellett a torzító sztereotipizálástól el kellett tekintenünk.

5. *A felmérés hatásvizsgálati konklúziója*

Mint jeleztük, a könyvtár az interkulturális kommunikáció fontos csatornájaként is értékelhető, a hungarikumok elterjedtsége az e csatornákon keresztül folyó kommunikáció hatékonyságának és eredményességének fokmérője. Ezek a csatornák közvetíthetnek spontán, és közvetíthetnek az érdekelt ország közreműködésével. A spontán igény mindenképpen összefügg az ország iránt megnyilvánuló érdeklődéssel és a kapcsolatok alakulásával, a kutatás és oktatás műhelyeinek létrejöttével. Jó példa ezekre pl. Göttingen finnugor nyelvészeti hagyománya, valamint Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel szerepe, vagy Berlin és ott Gragger Róbert tevékenysége. Hasonlóképpen pl. München és a Kelet-Európa-kutatás műhelyeinek kialakulása, vagy legújabban a hungarológiai kutatás nemzetközi terjedése, és ezzel összefüggésben régi és új intézmények és központok szerepének, aktivitásának megerősödése, pl. Paris, Hamburg, Roma, Bologna, Bloomington etc.

Történetileg a hungarika-anyag legrégibb rétegei mindenütt egy-egy személy, csoport vagy intézmény működése kapcsán halmozódtak fel, számos forrásértékű eredeti dokumentum, kézirat, térkép, nyomtatvány és hasonló anyagok gyarapítják a gyűjteményeket ma is. Hozzájárulnak ehhez a régióban szerveződő magyar közösségek tevékenységével összefüggő, s sze-

rencsés módon később közgyűjteménybe került dokumentumok, s a közösség tagjainak személyes hagyatékai (pl. Erdei Grünwald Béla londoni hagyatéka).

A történeti és spontán kapcsolatrendszer mellett a 20. század folyamán a megelevenedő oktatás és kutatás tudatos gyűjteményszervező igénye hatott termékenyítően az egyetemi könyvtárak és tudományos szakgyűjtemények fejlődésére, hiszen sem az oktatás, sem a kutatás nem működhet gyűjteményi bázis nélkül. Ugyanakkor a felmérésből is nyilvánvalóvá válik, hogy a funkcionális igény mellett a gyűjteményfejlesztés inspirációjának fő forrása mindenképpen egy-egy hozzáértő személy, illetve jól felépített és működtetett program.

E kapcsolatrendszer nyugat-európai hatósugara a földrajzi távolság növekedésével gyérül. A korábbi korszakok kommunikációs rendszerének technikája mindenképpen meghatározta a kultúra hatósugarát is. Természetesen a kutatás kiterjedésének, így a gyűjtemények, illetve dokumentumok keletkezésének és áramlásának sok egyéb kultúrtörténeti és gazdaságpolitikai tényezőjét is számításba kell venni. Ezek nyomában a felmérés alapján is nyilvánvaló, hogy az osztrák és bizonyos németországi régiók (bajor) gazdag anyaga mellett a svájci, francia, észak-európai gyűjtemények sokkal kevésbé jelentős hungarikum anyagot mondhatnak magukénak. Biztosra vesszük, hogy a dél-európai országok közül Olaszország területéről várhatjuk a leggazdagabb állomány visszajelzését.

Egészében megállapíthatjuk, hogy az áttekintés rendkívül sok és értékes részletinformáció összegzésére adott módot (pl. Kossuth-fotók Edinburgh-ban, az Institut für Heimatforschung Rotenburg/Wümme a magyarországi németség szokásaira, népdalaira, meséire vonatkozó anyagban gazdag; a Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Osteuropa Abteilung Berlin 1960-ban Lukinich Imre hagyatékával gazdagodott; az Internationales Zeitungsmuseum der Stadt Aachen magyar újságokat is gyűjt, köztük régi magyar sajtótermékeket; a Philipps Universität Marburg Bildarchivjában 3500 kép található a magyarországi építészet, szobrászat, festészet és az iparművészet területéről; a Stadtbibliothek Schaffhausenben őrzött Müller testvérek hagyatékában Batsányi Jánosra vonatkozó levelek és kéziratos dokumentumok vannak), és számos, kiemelkedően értékes gyűjteményről (pl. Bibliothèque National, Bayerische Staatsbibliothek, Orientsammlung, München) közölhet információt. A kérdőívekkel együtt sokan megküldték hungarika-anyaguk katalógusát, vagy azok mintalapjait és rendszerük részleteit, amelyek alapján a hungarikumok az előre tájékozódó kutató számára könnyebben fellelhetők gyűjteményükben.[4]

Külön kutatás tárgya lehetne egy-egy fellelt dokumentum útjának, sorsának követése.

Általában azonban azt kell megállapítanunk, hogy a gyűjtemények állapota — sem számukat, sem teljességüket, sem frisseségüket tekintve — nem

éri el az igényelt és szükséges szintet. Az anyagi gondoktól eltekintve, ennek okai elsősorban a gyűjteményfejlesztés szakmai problémáival magyarázhatók. A kiegyensúlyozott és folyamatos gyűjteményfejlesztés feltétele az anyagi alapokon túl egyrészt az oktatás és kutatás céljára, illetve az intézményi funkcióra alapozott

— gyűjtőköri program, másrészt

— a gyűjtemény fejlesztéséhez szükséges információk és szolgáltatások (könyvterjesztés) nívója.

A gyűjtőköri leírás, vagyis a gyűjteményfejlesztési program kialakítása mindenképpen az adott intézmény feladata, az információ és szolgáltatás pedig az érdekelt ország, itt elsősorban Magyarország, illetve a magyarországi intézményrendszer lehetősége és felelőssége.

A lehetőség korunk kihívása. A világnak kultúránk iránt megnyilvánuló érdeklődése és a hungarológiai kutatás terjedése és bővülése, valamint a kommunikáció határait kitágító technológia eszközei komoly esélyt kínálnak egy tudatos és felkészült információ, és nyomában a dokumentum terjesztési program és rendszer kialakítására. A nemzeti könyvtár teljes funkciórendszere ezt a célt szolgálja. Az információ és dokumentáció eszközeinek fejlesztése és annak a kereskedelmi szférával történő összekapcsolása nem csupán kutatói és gyűjteményfejlesztési kérdés, hanem egy kultúra egyetemes érdeke is.

Jegyzetek

1 Kovács Ilona: *Hungarika dokumentációs műhely — koncepció és távlatok a külföldi hungarika kutatásban.* Előadás, l. ebben a kötetben.

2 Gosztonyi Péter: *Stiftung Schweizerische Osteuropa Bibliothek.* Osteuropa-Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens (1984). 538—540.; Luif Miklós: *A Zürichi Zentralbibliothek magyar vonatkozású forrásai.* In: Magyar Könyvtárosok II. Tudományos Találkozója. Bp., 1985. augusztus 26—27. Bp., 1989 [1991]. 71—73.; Steinmann Judit: *A Zürichi Zentralbibliothek magyar vonatkozású forrásai.* Uo. 75—87.

3 V. Windisch Éva: *Az újkori hungarikum kéziratkataszter (UKK) munkálatairól.* Magyar Könyvszemle 105. évf. 1. (1989). 61—70.

4 *Ungarsk skoonlitteratur pa Ungarsk i Det Kongelige Bibliotek.* (ved.) Susanne Sugar. København, Det Kongelige Bibliotek, 1986. 24 l.; *Ungarsk litteratur i orversoettelse pa Det Kongelige Bibliotek.* (ved.) Susanne Sugar. Kobenhavn, Det Kongelige Bibliotek, 1990. 24 l.

HOLGER FISCHER *(Hamburg)*

Hungarológiai kutatási irányok nemzetközi együttműködése

A hungarológiai központok 1990 októberi párizsi találkozóján a résztvevők lelkesülten, a hungarológiai kutatás fellendülése által kiváltott szinte eufóriás hangulatban határozták el a szorosabb nemzetközi együttműködés kezdeményezését. Az ezt az indítványt tartalmazó 5-ös számú határozat az oktatás és a kutatás területeire egyaránt vonatkozó programok létrehozását foglalta magában, két vagy több hungarológiai központ, valamint magyar intézmények részvételével, melyek alkalmasak lennének európai tudományos vállalkozások támogatásának elnyerésére is. A tervezett együttműködés összehangolásával, koordinációjával a párizsi találkozó engem bízott meg.

Noha ez a határozat kétségkívül fontos és helyes volt, mégis a párizsi Centre Interuniversitaire d'Etudes Hongroises és a hamburgi Zentrum für Hungarologie által végzett első adatgyűjtések azt mutatják, hogy az élet, a valóság ismét utolérte a tudományos kutatást.

Mielőtt rátérek a körkérdések eredményeinek részletes bemutatására, szeretnék az adatgyűjtéssel kapcsolatban néhány módszertani megjegyzést előrebocsátani. Ezek az előzetes észrevételek szükségesek az eredmények reálisabb értékeléséhez.

A CIEH a következő három kérdést tette fel kérdőívében:

1. Mely kutatási témában vállalnának koordináló szerepet?
2. Mely kutatási témákban vennének részt?
3. Javaslatok a kutatások nemzetközi összehangolására.

Tehát *nem konkrét*, már folyamatban lévő kutatási témákra kérdeztek rá, hanem *lehetséges*, jövőbeli témákra. Egyébként, ami az első kérdést illeti, koordináló munka egyáltalán csak ott válik lehetségessé, ahol az illető intézmény vagy kutató bizonyos témakörökön már dolgozik. A CIEH ebben a füzetében 17 európai ország 38 intézményének válaszát tette közzé. Az egészen kevés kivételtől eltekintve, minden esetben filológiai irányultságú (nyelv- és irodalomtudományi) intézetekről van szó; néhány fontos tudományos intézmény pedig nem válaszolt. Úgy tűnik, hogy társadalomtudományi intézetekhez a kérdőívet nem juttatták el.

Ezzel szemben a hamburgi Zentrum für Hungarologie kérdőívében a *jelenleg* folyó, *konkrét* kutatási projektumok felmérésére és leírására helyezte a hangsúlyt. Németországban mindazok az intézmények és magánszemélyek, akik tudomásunk szerint Magyarországot érintő, jórészt társadalomtudományi témákkal foglalkoznak, megkapták ezt a kérdőívet. Összesen 48 címre juttattuk el. Egy első, emlékeztető körlevél után 20 választ kaptunk,

tehát a címzettek 41,6%-a válaszolt.[1] Jelentős tudományos intézetek nem válaszoltak az újólagos felkérés ellenére sem, vagy pedig, mint a göttingeni finnugor tanszék, nem kis meglepődésünkre azt válaszolták, hogy ők semmiféle hungarológiai kutatást nem folytatnak. Mivel a kérdőív szétküldésének időpontjában nem állt rendelkezésünkre a külföldi intézmények címe, csupán a hungarológiai központokat (Bloomington, Párizs, Róma, Groningen, Helsinki és Ungvár) tudtunk megkérdezni. Talán nem fogalmaztunk körlevelünkben eléggé érthetően, mindenesetre ezek a központok nyilvánvalóan nem küldték tovább országaikban az általuk ismert címekre a kérdőívet, mint ahogy ezt mi kifejezetten kértük. Ezért a 6 közül sajnos csak egy — a párizsi CIEH válaszolt.[2] Különösen sajnálatraméltó, hogy Olaszországból mindkét körkérdésre semmi, vagy szinte semmi válasz nem érkezett. E tény, a csekély reakció interpretálását önökre bízom.

E néhány módszertani észrevétel után, melyekből azért remélem, kitűnt, milyen megszorításokkal és milyen ideiglenesnek kell ezeket a véleménykutatásokat értékelni, szeretnék önöknek néhány eredményt bemutatni.

1. Szervezeti-intézményi eredmények

1.1 A hungarológiai kutatás — függetlenül attól, hogy filológiai vagy társadalomtudományi irányultságú — rendkívül szétszórt és individualizált. Az egyes intézetek vagy kutatók között alig léteznek együttműködési formák, még azokban az esetekben sem, ha egyazon helyen, ugyanabban a városban működnek.

1.2 Mind az intézmények, mind az egyes kutatók, a legkülönbözőbb szervezeti egységek részei az oktatás és a kutatás területének egyaránt. Ide tartoznak a nyelvészeti tanszékeken működő lektorátusoktól kezdve a finnugor intézeteken és a különféle társadalomtudományi intézményeken át (mint pl. politikatudományi, szociológiai vagy történettudományi tanszékek) egészen a társadalom- és regionális tudományi irányultságú Kelet-Európa Intézetekig a legkülönbözőbb szervezetek.

1.3 Az újvidéki és ungvári hungarológiai központtól eltekintve, gyakorlatilag egyetlenegy más intézet sem foglalkozik fő témaként és több kutató bevonásával, netán interdiszciplinárisan hungarológiával.

1.4 A legtöbb intézet nem rendelkezik elegendő munkatárssal ahhoz, hogy jelentősebb, nagyobb lélegzetű hungarológiai kutatásokat folytathasson. Ezen túlmenően pedig több intézetben, különösen ott, ahol csak egy magyar lektorátus vagy egy óraadó magyar nyelvtanár működik, egyáltalán nem folyik semmiféle hungarológiai kutatás sem. Hasonlóképpen vonatkozik ez a periférikusan fekvő intézetekre is.

1.5 Néhány tudományos intézet nem rendelkezik semmiféle saját, hosszabb távra tervezett kutatási programmal, ehelyett a hungarológiai té-

mákat a mindenkori vendégprofesszorok határozzák meg, akik természetesen a legtöbb esetben csak rövid ideig tevékenykednek az adott intézetben.

1.6 A tanszékek és hungarológiai központok rossz személyi és anyagi ellátottsága sok esetben nem engedi meg új kutatási tervek beindítását, illetve a további kutatási tervekben való részvételt.

2. Kutatási témák

2.1 Az eddig felsorolt szervezeti struktúrák és feltételek ismeretében már nem meglepő az a tény, hogy a hungarológiai kutatást egyedi témák uralják a magyar filológia hagyományos területeiről, tehát mindenféle nyelvészeti és irodalomtudományi kérdésfeltevések. Ezek mellett a további, főleg az idegen nyelvi filológiai kutatásokra jellemző témákat ragadhatjuk meg.

2.2 A nyelvészet területén több intézetben kontrasztív vizsgálatok folynak a magyar és az érintett ország nyelve között, illetve a magyar mint idegen nyelv problematikáját vizsgálják, többnyire azzal a céllal, hogy a mindenkori nyelvnek megfelelően kidolgozott nyelvkönyveket készítsenek. Ebbe a tevékenységbe illeszkedik néhány lexikográfiai kutatás is.

2.3 Az irodalomtudomány területén a magyar irodalom illető országbeli recepciója, az irodalmi-kulturális kapcsolatok, valamint a magyar irodalom fordítási problémái állnak a figyelem középpontjában.

2.4 További témakörök a hungarológia, illetve a finnugor nyelvészet tudománytörténetét és a kulturális-kultúrtörténeti kapcsolatokat vizsgálják Magyarország és az adott ország vonatkozásában.

2.5 A magyar kisebbség által lakott területeken működő intézmények esetében ezen területek nyelvészeti, irodalomtudományi és néprajzi kérdései állnak az előtérben.

2.6 A társadalomtudományokat illetően még hézagosak a hungarológiai kutatásokra vonatkozó ismereteink. A következő kutatási erővonalak rajzolódnak ki, amelyek kapcsán a nemzetközi együttműködés lehetősége nagyobbnak tűnik, mint az eddig említettek esetében:

— a Magyarországon jelenleg végbemenő változások és reformok politikai, intézményi, gazdasági, jogi, térbeli, szociológiai és szociális dimenziói,

— Magyarország politikai, kulturális és intézményi helyzete Európában,

— az ország határain belül és kívül élő kisebbségek problémái, valamint a Kárpát-medencében élő magyar és egyéb nemzetek közötti interetnikai kapcsolatok,

— adatbankok és bibliográfiák készítése a különféle kutatási területek anyagához.

3. Javaslatok

Az eddig elhangzottak és a kérdőívekre érkezett konkrét válaszok alapján szeretnék a következőkben néhány javaslatot vitára bocsátani, melyeket alkalmasnak tartok arra, hogy a hungarológiai kutatás összehangolt nemzetközi működéséhez szükséges néhány alapkörülmény létrejöjjön.

1. Szükséges lenne egy címjegyzék összeállítása, mely magában foglalná az összes hungarológiai témával foglalkozó tudományos intézetet és magánszemélyt. Ezt a feladatot az egyes országok hungarológiai központjainak kellene elvégeznie, akik aztán a listákat kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátanák.

2. Fontos lenne a Magyarországon kívül folytatott hungarológiai kutatási programokat dokumentálni és rendszeresen publikálni. A dokumentációnak és a publikációnak központilag irányítottan kellene történnie, a hungarológiai központok az adott országok adatainak egybegyűjtéséért lennének felelősek.

3. A Magyarországon kívül folyó hungarológiai kutatás eredményesebb támogatása érdekében magyar részről végig kellene gondolni, hogy mennyiben lehetséges a magyarországi hungarológiai intézmények mind ez ideig a szétaprózottság jellemezte szervezeti rendjét hatékonyabban átalakítani.

4. A legtöbb ország tudományos szervezeti struktúrájában nem szerepel a hungarológiai kutatás saját, önálló tudományágként, hanem csupán a legkülönbözőbb tudományágak többé-kevésbé önálló részterületeként jelenik meg. A magyar kultúr- és tudománypolitika feladata lenne külföldön az eddiginél sokkal nagyobb nyomatékkal követelni és támogatni az interdiszciplináris, személyi és anyagi tekintetben a kutatási céloknak megfelelően ellátott hungarológiai központok létrehozását.

Mindaddig, amíg ezeket az előfeltételeket nem valósítjuk meg, a hungarológiai kutatást individuális és a személyes véletlenszerűségen múló tendenciák fogják meghatározni, éppúgy, mint eddig. Mindez önmagában véve még nem is lenne baj. De a minden részről kívánatosnak és elérendőnek nyilvánított nemzeti és nemzetközi színvonalú együttműködés e feltételek hiányában csak ott valósulhat meg, ahol a hungarológiai kutatók már amúgy is ismerik egymást és már ma is együtt dolgoznak. De ezen a helyzeten — én mindenesetre így értelmeztem a párizsi találkozó határozatait — a lehetőségek szerint javítani kellene, sőt esetleg túl is kellene lépni. Remélem, hogy ehhez javaslataimmal egy kicsit hozzá tudtam járulni.

Jegyzetek

1 Időközben a címzettek már majdnem 70%-a válaszolt.
2 Közben az ungvári Hungarológiai Központ is válaszolt.

HALÁSZNÉ NAGY MÁRTA—NÉMETH MÁRIA—KOVÁCS ILONA
(Budapest)

Hungarika Névkataszter

1. *Széchényi könyvtári előzmények*

A Hungarika Névkataszter magyar biográfiai index és számítógépes információs rendszer. Bár a biográfiai index több nemzetközi példáját hívtuk modellként segítségül,[1] a Hungarika Névkataszter megteremtéséhez lényegében a Széchényi Könyvtár alapfunkcióiból következően belső igény alapján évtizedek óta létrejöttek azok a segédnyilvántartások, amelyek lokális funkciók gyakorlásához nyújtottak segítséget, s amelyek adatgyűjtéseink kiinduló forrásául szolgáltak, és ösztönöztek minket a feladat megoldásának kezdeményezésére. Ilyen szempontból első helyen kell megemlítenünk a könyvtár állományfejlesztését bonyolító Gyarapítási osztály hungarika nyilvántartását és a könyvfeldolgozást végző Katalogizáló osztály prominens szerzők nyilvántartását.

Ezek a nyilvántartások azzal a céllal és abból a szükségszerűségből jöttek létre, hogy a nemzeti könyvtár valamennyi funkciójának gyakorlásához feltétlenül szükséges a hungarika személyek körének meghatározása. Ebből következik a nyilvántartás egyik fő feladata, a személy magyarsághoz tartozásának, illetve a magyarsághoz tartozás fokának definiálása, valamint a személy további azonosítása, tevékenységi körének, működése geográfiai régiójának meghatározásával. E célok megvalósítása határozta meg a névkataszter adatszerkezetének kialakítását. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a biográfiai információk a könyvtári funkciókon túl igen széles körben és sokféle összefüggésben válhatnak szükségessé, ezért a megoldás nemcsak a nemzeti könyvtár belső igényeit, hanem általános kutatási és tájékoztatási célokat is kell hogy szolgáljon. A regisztrált adatok köre és módszere ezen szempontok figyelembevételével készült.

2. *A regisztrált adatok köre és az adatbáziskezelés módszere*

Egy személyre vonatkozóan az alábbi adatok regisztrálására törekedtünk:

— név (és névváltozatok),
— születés és halálozás helye, dátuma,
— tanulmányok szintje és helye,
— külföldre távozás adatai (vagyis mikor került külföldre és hová),
— további vándorlásai (vagyis mely országokban élt és működött),
— foglalkozása, szakmája, működési területe.

Az adatok hitelesítése, illetve további kiegészítő adatokra vonatkozó információ nyújtása érdekében

— az adatok forrása.

A számítógépes feldolgozás lehetővé tette, hogy a regisztrált adatok nem csupán egy-egy személy megfelelő azonosítását szolgálják, hanem mivel az adatbázis információs rendszerként is működik, a rendelkezésre álló adatok alapján az anyag egésze vagy egy része sokféle szempont szerint csoportosítható és szelektálható, s a kutatás számára igény szerint kiválogatható.

Az adatbázis a következő szempontok szerint nyújt ilyen típusú információt

— személynév,

— földrajzi név (születési hely, ország, ahol született, ahol tanulmányait végezte, ahová távozott és ahol megtelepedett),

— dátum (születési, halálozási, távozási),

— foglalkozás, működési terület (ezen belül elkülönítve a magyarság körében és intézményeiben betöltött ún. hungarika funkció) szerint,

— egyéb speciális szempontok szerint, pl. státusz (magyarsághoz való tartozás) képanyag etc.

3. *A regisztrált személyek köre és időhatárok*

A névkataszter regisztrációja a *magyar személyiségek* körére terjed ki. Jogos tehát a kérdés, kit tekintünk magyarnak, és melyek az ún. személyiség kritériumai.

Az, hogy ki tekinthető magyarnak, sokféle módon közelíthető meg. Számunkra a Széchényi Könyvtár hungarika gyűjtő- és feldolgozó tevékenységét meghatározó előírások a személyi hungarikum kategóriájának gondosan kimunkált szabályzata,[2] amelyet 1976-ban az MTA Könyvtártörténeti Bizottsága is megvitatott és jóváhagyott, szolgált iránymutatásul. Ezek az előírások a kritériumok definiálása mellett arra is felhívták a figyelmet, hogy a meghatározó szempontok gondos és együttes mérlegelése szükséges, és minden esetben egyénileg kell azt megítélni.

Ennek alapján a *magyarsághoz* való tartozás megítélésénél a figyelembe vehető kritériumok a következők:

— magyar az, aki Magyarországon született,

— tanulmányait jelentős részben Magyarországon végezte,

— magyar nyelven is publikált, illetve magyar anyanyelvű,

— magyarnak vallja magát.

A szomszédos országokban élő, őshonos magyarságra vonatkozóan az előírások analóg módon alkalmazhatók. A közélet, a sajtó, és forrásaink jó része a magyarsághoz való tartozás fokozatait nem különbözteti meg, s a lehető legszélesebben értelmezi. Mivel a névkataszter kutatói szempontból

minősíthető és értékelhető adatok rögzítésére törekszik, a későbbi felhasználás érdekében a magyarsághoz való tartozás fokozatainak objektív mércéjét kísérelte meg megteremteni, s így ennek megfelelően csoportokat képezni.

A gyűjtés alapkörét az első generációs, kétséget kizáróan magyar személyek képezik, akiknél lényegében valamennyi meghatározó kritérium egybeesik: (magyarországi születés, magyarországi tanulmányok, magyar nyelv használata, magyarnak vallja magát).

A második réteget azok az első generációhoz tartozó személyek alkotják, akik gyermekkorukban (18 éves koruk előtt) kerültek ki külföldre és felsőfokú tanulmányokat Magyarországon egyáltalán nem folytattak. Itt és a következő csoportok esetén különös súllyal esik latba a két utolsó kritérium, vagyis hogy használja-e a magyar nyelvet és magyarnak vallja-e magát.

A további rétegeket a második, majd a harmadik, illetve további generációhoz tartozók teszik ki.

Adatkezelésünk számítógépes rendszere, amely szerint minden egyes csoport külön kódjelet kap, lehetővé teszi a különböző státuszú személyek elkülönített vagy szükség szerint együttes kezelését, illetve megfelelő szempontú válogatását a felmerülő kutatói igény szerint.

A gyűjtőkör második alapvető kérdése, hogy ki esik a *személyiség* fogalommal körülhatárolt kategóriába. Egyszerűen és sommásan bármilyen tevékenységi körbe tartozó, említésre méltó személy. Lényegében a magyarság jelenét és múltját meghatározó, illetve ahhoz valamilyen szinten hozzájáruló személy regisztrálására törekszünk. A nemzetközi biográfiai regisztráció esetén is vitatéma volt az értékküszöb, s hogy a jeles személyek mellett a kevésbé kiemelkedő, kevésbé közismert személyek regisztrálása is szükséges-e? Úgy véltük, hogy sok szempontból ennek a körnek a regisztrálása legalább olyan fontos, mint a jelentős életművel bíró személyeké, hiszen a kutatás számára a nehezen hozzáférhető és nagy befektetést igénylő adatok, egy-egy részkérdés kutatása esetén, nagy mennyiségben bizonyos vonulatok és jelenségek felismeréséhez rendkívül fontosak lehetnek. Így a tevékenységi érték küszöbének megállapítására részletes szabályzatot dolgoztunk ki. Ennek alapján összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Hungarika Névkataszterbe foglalt személyek, ún. személyiségek egyrészt író, publikáló személyek, másrészt egyéb értelmiségi pályán működő szakemberek, üzletemberek, művészek, alkotó és közéleti személyek, továbbá olyan személyek, akiket a magyarság körében, a magyarság érdekében kifejtett tevékenységük tesz megörökítésre méltóvá, pl. tanárok, papok, egyesületi vezetők, amatőr művészeti csoportok vezetői stb.

A gyűjtőkör meghatározó szempontja a tartalom mellett az *időhatár*. A munka megtervezésének időszakában úgy ítéltük meg, hogy bár a történelem során különböző korokban és különböző indokkal és eltérő arányban

kerültek személyek és csoportok Magyarország határain kívülre, a legkevésbé dokumentált korszak a 20. század nagy kivándorlási hullámait és területváltozásait követő időszak. Ezért névkataszterünk az 1880 után született, külföldön élő/élt személyek adatait tartalmazza, s külön hangsúlyt fektet a közelmúlt, vagyis az 1945 utáni anyag feltárására. Az adatgyűjtés során a további korszakokra vonatkozó információkat a korszak előtti minősítést kifejező kóddal látjuk el, de nem hagyjuk veszendőbe menni, hanem lejegyezzük.

4. *Alkalmazási problémák*

A röviden itt ismertetett, és az adatgyűjtő munka során részletes, kéziratban kidolgozott szabályrendszer[3] alkalmazása során a gyakorlat számos problémát vetett fel, és a megoldás esetenként alapos mérlegelést kíván. Pl.:

— Sok esetben rendkívül nehéz eldönteni, hogy kit tekinthetünk magyarnak. Szándékunk szerint regisztrációnk nem terjed ki a magyarországi nemzetiségi csoportok emigrációjának nyomonkövetésére. Indokunk erre egyrészt a névkataszter feladatának volumene, másrészt a párhuzamosan folyó kutatások. Tehát nehéz sok esetben, pl. az erdélyi szászok, a dunai svábok, vagy a Monarchia területén született személyek hovatartozásának minősítése.

— Ugyancsak mérlegelnünk kell, hogy egyes közismert személyeket a magyar, vagy a nemzetközileg ismert nevükön vegyük-e fel. Pl. Vasarely vagy Vásárhelyi, Amerigo Tot vagy Tóth Imre.

Megállapodásunk értelmében ha az ismert, magyar nevén veszünk nyilvántartásba mindenkit, aki Magyarországon született és iskoláinak egy részét is itt végezte, akkor valamennyi névváltozatát regisztráljuk.

— Forrásainkban gyakran találkozunk egymásnak ellentmondó adatokkal. Ilyenkor egyet, a legteljesebbet, illetve a leghitelesebbet jegyezzük fel, és az ettől eltérő adatokat a megjegyzés rovatban közöljük. Javításokat mindig csak az adott forrás alapján végzünk.

— Számos esetben problematikus a távozás időpontja, azaz a rendelkezésünkre álló adatokból nem tudjuk eldönteni, hogy az illető személy mikor hagyta el Magyarországot, hogy mely időponttól kísérjük figyelemmel tevékenységét külföldön. Ilyenkor egyéb, általunk regisztrált adatsorokban bármilyen évszámot feltüntetünk, ami az adott személy működésére vonatkozik, pl. diploma megszerzésének időpontja Magyarországon és külföldön, az utoljára itthon publikált mű dátuma és ezt követően a külföldön megjelent mű impresszuma stb.

— Az elcsatolt országrészeken született, illetve elhalálozott személyek esetében gyakran okoz gondot a születés helyét kifejező országkód meghatározása, mivel ez csak a születés dátumának ismeretében lehetséges. Pon-

tos dátum hiányában lehetetlen megállapítani, hogy az illető személy pl. Magyarországon, Csehszlovákiában, vagy a Szovjetunióban született. Hasonlóan problematikus lehet a diplomaszerzés helyének meghatározása, ha az illető tanulmányi ideje alatt az országhatárok megváltoztak.

— Minden új nevet felveszünk adatbázisunkba, amelyet valamilyen számunkra fontos forrás említ, még akkor is, ha a közölt adatok nagyon hiányosak. További kutatómunkát igényel a hiányzó adatok megszerzése és a személyre vonatkozó rekord feltöltése. Nagyon sokszor az adatok hiánya ilyen esetekben azonosítási gondokat okoz, mert például lehetetlen eldönteni, hogy mondjuk az USA-ban élő Kiss Péter költő azonos-e a más forrásban említett USA-ban élő Kiss Péter újságíróval.

Hasonlóan azonosítási problémát okozhat, ha egy személy nevét többféleképpen írják le forrásaink, pl. Kovács László, fizikus, USA és Kováts László, fizikus, USA.

— Az adatok egy része időközben elavulttá válhat, hiszen a forrás sokszor 5-10 éves állapotot tükröz. Az időközben bekövetkezett változásokat (halálozás, új foglalkozás, más országba távozás, repatriálás stb.) folyamatosan korrigálni kell.

Példáink összeállításakor nem törekedtünk teljességre, csupán jeleztük a feladat jellegét és azt, hogy mindenképpen szükséges, hogy a kiválasztott források adatainak feldolgozását követően biztosítsuk az adatbázis lektorálását és adataink kiegészítését.

5. *Források köre*

Minden adattár építésének kulcskérdése a felhasznált források megfelelő kiválasztása. A források felkutatása, értékelése és a feldolgozás módszerének eldöntése a munka egyik legfontosabb szakasza.

Az állomány fejlesztésénél két szempont figyelembevétele egyaránt fontosnak minősült; összefoglaló és az aktuális változásokat kurrensen közlő források feldolgozása:

— szükségesnek látszott lehetőleg olyan összefoglaló publikált vagy publikálatlan adatgyűjtések hasznosítása, amelyek jelentősen felgyorsítják az adatállomány bővülését és a már korábban elvégzett munkák hasznosítását teszik lehetővé. Ezért az alábbi típusú adattárak és kiadványok feldolgozására került sor:

— OSZK nyilvántartások, mint korábban említettük,

— összefoglaló életrajzi és szaklexikonok, pl.: *Bölönyi József kéziratos életrajzi adatgyűjtése*; Somogyi Ferenc: *Az Árpád Akadémia tagjainak tevékenysége*. Cleveland, Oh. 1982.; *Prominent Hungarians home and abroad*. Ed. by Marton Fekete. 4. ed. London, 1985.; *Romániai magyar irodalmi lexikon* 1. köt. A—F. Bukarest, 1981, és a kéziratban meglévő kötetei; *Természettudományi és műszaki ki kicsoda?* Bp., 1986.; Gyimesy Kásás Er-

nő—Könnyű László: *Professional Hungarian artists outside of Hungary.* St. Louis—New York, 1977.; Mérő Ferenc: *Emigrációs magyar irodalmi lexikon.* Köln—Detroit—Wien, 1966.; *Hungarians in America.* Ed. by Tibor Szy. New York, 1966.; Béládi Miklós—Pomogáts Béla—Rónay László: *A nyugati magyar irodalom 1945 után.* Bp., 1986.; Könnyű László: *A history of American Hungarian literature 1583—1987.* St. Louis, Mo., 1988. etc.

— monográfiák, irodalomtörténetek: *A magyar irodalom története. 1945—1975.* [Kiad.] a MTA Irodalomtudományi Intézete. Szerk. biz. Béládi Miklós etc. 4. *A határon túli magyar irodalom.* Bp., 1982.; Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története.* Újvidék, 1982.; Bisztray György: *Hungarian Canadian Literature.* Toronto, 1987.; Dupka György—Horváth Sándor: *Múltunk és jelenünk.* Uzsgorod, 1987. etc.

— antológiák: Tőzsér Árpád: *Egyszemű éjszaka.* Fiatal szlovákiai költők. Bratislava—Bp., 1970.; *Nyugati magyar költők antológiája.* 1980. Vál., szerk. Kemenes Géfin László. Bern, 1980.; *Nyugati magyar szépprózа antológiája.* Vál., szerk. Ferdinandy György. Bern, 1983.; Lizanec, Petro—Gortvay Erzsébet—Vaszócsik Vera: *Sugaras utakon.* A kárpátontúli magyar nyelvű irodalom antológiája 1945—1985. Uzshorod, 1988 etc.

— gyűjtemények, pl.: *Lármafa.* Magyarságtudat Szimpózium. Toronto, 1984.; Balogh Edgár: *Magyarok, románok, szlávok.* Tanulmányok, cikkek, interjúk. Bp., 1986. etc.

— kiállítási katalógusok, pl.: *Tisztelet a szülőföldnek.* Kiállítás. Bp., 1982.; *Kortárs kanadai kisplasztika.* A kanadai szobrászok szövetségének kiállítása. Katalógus. Rendezte Orosz Péter. Bp., 1986. etc.

— címjegyzékek, pl.: *Magyar orvostudományi találkozó 1983 augusztus,* MVSz lista.; *A magyarok a világ zenei életében.* Találkozó 1987 július. MVSz lista etc.

— évkönyvek, pl.: *Korunk évkönyve* 1973—. Kolozsvár, 1973.; *A Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma.* Bp., 1960—. etc.

— aprónyomtatványok, pl.: rendezvények, kiállítások meghívói etc.

Mivel e gyűjteményes források és lexikonok természetszerűleg évekkel korábban lezárt adatgyűjtés eredményeit tükrözik, az aktuális adatok beépítése szempontjából igen fontos a kurrens sajtóban és a tömegkommunikációs eszközök által folyamatosan közzétett adatok feldolgozása. Nem utolsósorban jelentősek a számbavett személyek személyes közlései, illetve az általuk kitöltött kérdőívek.

6. *Távlatok*

A biográfiai adatbázis, vagyis a Hungarika Névkataszter többféle funkció betöltésére alkalmas. Mindenekelőtt a biográfiai feltárás területén mind tartalmát, mind műfaját tekintve hézagpótló munkát végez. A nemzeti

könyvtár számítógépes rendszerében a Széchényi Könyvtár valamennyi funkciója gyakorlásához a rendszer részét képező háttér adattárként funkcionál majd. A jelenleg épülő adatbázis mintegy 16 000 tétele megveti az alapját egy új adatokkal kiegészített, rendszeresen megjelenő Index Biographicus Hungaricus típusú kiadványnak és egy on-line lekérdezésű, a későbbiekben hálózaton keresztül is lekérdezhető információs rendszernek.

Távlatilag érdemes lesz az adatbázis CD-ROM lemezen történő terjesztése.

Mint korábban említettük, a számítógépes adattárat a források egy részéből épülő archívum egészíti ki. Mérlegelendő az archívum anyagának az európai minták alapján történő közreadása, amely a forrásokat egybeszerkesztve, a modern technika eszközeit kihasználva új műfajként jelentkezik, a Biográfiai index és archívum[4] egy közös kiadványba foglalt műfajként, amellyel egy-egy nemzeti kultúra alapvető biográfiai segédeszközét teremtették meg.

Jegyzetek

1 Kovács Ilona: *Hungarika dokumentációs műhely - koncepció és távlatok a külföldi hungarika információk feltárásában.* Előadás. Lásd ebben a kötetben.

2 OSzK Irattár 521/1976 A könyvtári dokumentumok magyar vonatkozásai (Hungarikum meghatározás) 1977 március.

3 *A Hungarika Névkataszter és archívum tárgyi és módszertani kérdései.* Útmutató. Bp., OSzK HD 1988. 73 l. Gépirat.

4 Pl. *Deutscher Biographischer Index und Archivum.* Saur, 1986.

HANÁK GÁBOR *(Budapest)*

Elektronikus közösség (Out of Hungary)

1988-től két évet az USA Jew Jersey államának Rutgert egyetemén töltöttem. Két héttel kiérkezésem után a kezembe került egy Magyarországról kiküldött újság. Nem értettem, hogy mi van benne. Pontosabban a szavakat, mondatokat felfogtam, de a lényeg előtt, hogy tudniillik igazából mit is jelent egy-másik írás, értetlenül álltam. Az idő múltával egyre nagyobb jelentőséget kaptak az otthonról érkező hírek, sőt minden apró információ-morzsa jelentős információ-éhséget csillapított — úgy-ahogy. Ilyen körülmények között talán érthető, hogy amikor megtudtam: valaki Columbusból (Ohio) magyar híreket küldözget szét hálózaton keresztül, amilyen hamar csak lehetett szereztem egy account-ot. Weisz Iván, az Ohio State University graduate student-je 1989 elején kezdett híreket továbbítani. Minden este kísérletet tett a *Szülőföldünk* amerikai adásának magnóra vételére, majd az eredményt bepötyögte a gépbe és e-mail-en szétküldte. Iván szívesen vett fel mindenkit a címlistájára, s így aztán az (ingyenes) előfizetők köre rohamosan bővült. Amikor megkaptam az account-ot, Iván kétféle szolgáltatását élvezhettem. Egyrészt rendszeresen olvashattam a szülőföldünkből készült *Híreket,* időnként kiegészítve egy-egy „magánforrásból" származó hírrel: ha valaki érdekesebb és közérdeklődésre számot tartó információhoz jutott, elküldte Ivánnak, és így az bekerülhetett a másnapi *Hírek* mellé. Másrészt Iván rendszeresen szétküldte az előfizetők listáját, amin mindenki több-kevesebb adatot közölt magáról. Az előfizetők több mint a fele az USÁ-ban dolgozott, tanult, de az USÁ-n, Nyugat- és Észak-Európán kívül is voltak előfizetők (Törökország, Izrael). Az egyre bővülő, állandóan új nevekkel teli előfizetői lista böngészése különös izgalmat rejtett. Felfedezhetted ismerőseidet, sőt barátaid egyikét-másikát, és akkor írhattál nekik, levelezhettél velük. Megbeszélhetted az apró-cseprő ügyeket, de az otthoni „nagyeseményeket" is. Mert a hálózaton lógó magyarok egy nagy részének nemcsak a puszta hír-információra volt nehezen kielégíthető igénye: a hazától távol nehezen, vagy egyáltalán nem találta meg azt a fajta közösséget, amelyhez otthon hozzászokott, és amelyben a körülötte zajló világot, annak egyes eseményeit speciális módon lehetett kommentálni, megvitatni, értelmezni, a különféle esélyeket latolgatni; nehezen, vagy egyáltalán nem találta tehát megszokott értelmiségi létének egyik fontos mozzanatát. Az ismerősök és barátok közötti kétoldalú eszmecserék rendszere aztán Róna-Tas Ákos, egy San Diego-ban élő szociológus, '89 novemberi akciója nyomán feszítette szét a magánszféra kereteit. Ákosnak az volt a véleménye, hogy mi ne csak szem-

lélői legyünk a magyarországi változásoknak, hanem tevékeny résztvevői is. Konkrétan: szerette volna, ha mi is részt vehetünk a novemberi népszavazáson.

Mivel azonban az érvényes törvények ezt nem tették lehetővé, petíciót fogalmazott és az aláírások gyűjtéséhez felhasználta az e-mail-t, pontosabban az Iván által kiépített hálózatot. A kész petíciót elküldte Ivánnak, s ő a másnapi *Hírek* mellékleteként közzétette azt. Pillanatokon belül parázs vita keveredett. Hamarosan kiderült, hogy a vita számára külön fórumot kell biztosítani, mert a két dolog (hírek és vélemények) nem fér meg egymás mellett. Így jött létre a *Faliújság*. Amely kis idő múltán tovább is osztódott: az egyik megmaradt a vita számára, a másik, ami a *Tipp* nevet kapta (ennek szerkesztője Hollósi József, Santa Cruz-i számítógép tudós), a praktikum terepévé vált. A *Tippen* lehet érdeklődni címek, programcsomagok, olcsó repülőjegyek stb. után, s általában akad valaki az olvasók között, aki tud is segíteni; gyakran kérdés nélkül is bekerülnek fontos információk: hogy lehet hitelkártyához jutni, telefonálási lehetőségek, álláshírdetés stb. (A *Faliújság*ra és a *Tipp*re beküldött írások cenzúra és valódi szerkesztés nélkül kerültek az olvasókhoz.) A *Faliújság*on számos nagy vita alakult ki és több akció szerveződött. Például: mi lehetet az oka annak, hogy néhányan kifogásolták az előfizetői lista terjesztését; ebből aztán generációs vita kerekedett; a márciusi marosvásárhelyi események után a *Faliújság*ot elöntötték a levelek, részben felhívást is tartalmazva: ki-ki a saját környékén megjelenő lapokat bombázza olvasói levelekkel; heves vita alakult ki a nemzetiségek, sőt általában a kisebbségek alapvetőnek, illetve kívánatosnak tekinthető jogairól (e vita erősen szerkesztett változata megjelent a Valóság '90 októberi számában is); a tavaszi országgyűlési választások előtt ismét felmerült az igény arra, hogy a kint tartózkodók is részt vehessenek a dologban, körvonalazódni kezdett egy partizán-szavazás megszervezésének ötlete, mely létre is jött, s amelyről a magyar sajtó annak idején tudósított is; volt még vita a centrum-periféria elméletéről, az agyelszívásról, Pozsgay szerepéről, antiszemitizmusról, választásokról, taxisblokádról, no és persze sok-sok cikk — magáról a vitáról, a vitastílusról, a hangnemről, a terjengősségről (még az ékezetes elhagyásáról, illetve pótlásuk módjáról is). A *Faliújság* indulása után pár hónappal kialakult valami igen furcsa közösségféleség. Az olvasók jó része általában várakozással telve ment be munkahelyére és ült le a gép elé, várva a *Hírek* és a *Faliújság* esedékes számát, számait. A *Faliújság* műfajának specialitása miatt (valahol a személyes vita és az esszé között, egy szűk nyílvánosságnak szóló nyílt levelek eleddig egyikünk által sem tapasztalt permanens fóruma) a hangnem többnyire közvetlen volt, például hamar polgárjogot nyert az általános tegezés, s gyakran nehéz volt meghúzni az egyértelmű határvonalat a személyes magánlevél és a köznek szóló *Faliújság*-hozzászólás között. Egy-egy vita a nyilvánosból magánjellegűbe csapott vagy épp fordítva, kilépett a személyes keretekből. Új „ismeretségek"

születtek, melyekben a felek kizárólag a többieknek a *Faliújság*on megjelent gondolatai alapján tájékozódtak, mérték be rokon- és ellenszenveiket. A közösség közvetítő közege a hálózat, amely lehetővé teszi, hogy bármely pontján légy is a világnak, pillanatok alatt kapcsolatba kerülhess a többiekkel. '90 nyarán Iván bejelentette, hogy rövidesen abbahagyja a *Híre*ket. Hamarosan megszületett Babai László, chicagói matematikus ötlete: az Iván-féle *Híre*ket talán úgy lehetne pótolni, ha az addigra a nemzetközi hálózatba bekapcsolódott SZTAKI környékén valaki(k) vállalná(k) ezt a feladatot. Szervezése eredményeként született meg a *Hírmondó*. Iván a *Faliújság*ot is leadta, s annak szerkesztése átkerült a *Tipp*et jegyző Hollósi Józsefhez. Új nevet is kapott: *Fórum* lett belőle, s a beküldött levelek — a *Tipp*hez hasonlóan — már emberi közreműködés nélkül kerülnek bele a következő számba. Iván címlistáját is felváltotta a Hollósi-rendszer, a RAVENsys egyik szolgáltatása, a RAdir, amellyel ki-ki automatikusan adja meg, változtatja, vagy éppen törli saját adatait, a havonta szétküldendő, de bármikor külön is lekérdezhető lista számára. A RAVENsys egyéb — főként — magyar nyelvű, közérdeklődésre számot tartó dokumentumokat is tartalmaz. Még a nyár elején merült fel a *Faliújság* „hasábjain", hogy szükség lenne egy szervezetre. Ez főként információs szolgáltatásokkal állna tagjai, a tartósan külföldön tartózkodó magyar állampolgárok rendelkezésére, de vállalna érdekképviseleti funkciókat is mind Magyarországon, mind a befogadó országokban. A lényeg a sokrétű kapcsolatok ápolása, amely — habár picinyke, mégis jelentős — segítséget nyújt ahhoz, hogy a tagok ne távolodjanak el a hazától. A szervezetnek, mely kora ősszel *Magyar Hálózat Egyesület* néven meg is alakult, kimondott célja még a potenciális tagok, tehát a külföldre készülők, vagy frissen kiérkezettek segítése. Az Egyesület a RAVENsys-en MAHAL néven újságot indított. Az 'ella' jóvoltából ma Magyarországon is bárki figyelemmel kísérheti a kinti magyarok elektronikus újságjait, és ugyanúgy küldhet be hozzászólást, mint bárki a világ bármely pontján. A *Fórum* és a *Tipp* előfizetéséhez küldj levelet a 115-ös postafiókba (Holló Krisztina). A MAHAL előfizetése az 1380-as postafiókba (Magyar Hálózat) dobott levéllel lehetséges.

KOVÁCS ILONA *(Budapest)*

Hungarika dokumentációs műhely — koncepció és távlatok a külföldi hungarika információk feltárásában

1. *Előzmények*

Az itt bemutatott könyvtári műhely, a Széchényi Könyvtár Hungarika Dokumentációjának feladata a külföldi hungarika információk feltárása bibliográfiák, adattárak megteremtésével, a modern számítógépes technika hasznosításával, információs rendszerek létrehozásával.

A peregrináció kérdését tárgyaló konferencián bemutatkozásunk indoka, hogy a magyarságra vonatkozó információk, azaz a hungarika információk keletkezése és vándorlása szoros összefüggésben áll a vándorlási folyamatokkal, a nyomában keletkező kapcsolatokkal, a kultúrák között kialakuló kommunikációval.

Az információ-vándorlás, azaz az információ-áramlás megközelítése több irányú feladat. A külföldi hungarika információk feltárásának elsődleges iránya a begyűjtés — vagyis a feldolgozás, második lépésben a teendő az információ vándorlásra késztetése, vagyis az *információ-szórás vagy -terjesztés* megszervezése.

A feladatot szükségessé és fontossá teszi:

— a magyarság szétszórtságának közismert ténye, az információk pusztulásának veszélye,

— a világban zajló integrációs folyamatok felgyorsulása és a kulturális kommunikáció bővülése, valamint a magyarság vonatkozásában az egységben látás igénye,

— gyakorlati és szakmai szempontból a regisztrációt biztosító automatikus mechanizmusok és intézményes csatornák (pl. külföldi hungarikumok kötelespéldány szolgáltatása) átfogó rendszerének hiánya.

A nemzeti könyvtár alapításától (1802) kezdve a dokumentumgyűjtés szintjén feladatának tekintette a külföldi hungarikumok, s így a vonatkozó információk begyűjtését, s a mai napig a teljes hazai dokumentumtermés gyűjtésével együtt végzi ezt a feladatot.

A *feltárás* megoldása, vagyis az információk életre keltése és szétsugárzása, lényegében korunk vállalása.[1]

A külföldi hungarikumok vonatkozásában a bibliográfiai munka terén vannak tiszteletreméltó előzmények, pl. Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*. 3. köt. Bp., 1898.; Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712—1860*. Könyvészeti kimutatás a Magyarországon és hazánkra vonatkozó külföldön megjelent nyomtatványokról. 1—4. köt. Bp., 1882—1892.; Apponyi Sándor: *Hungarica*. 1—2. Bp., 1900—1902, és 1—4. Bp., 1902—1927.

etc. munkája. De ezek a vállalkozások nem tudtak átfogó rendszerré kiteljesedni.

Mai munkánk koncepcionális megalapozását és bibliográfiai vállalkozásaink megindítását a nemzeti könyvtár intézményes keretei között az 1970-es években kezdte meg. E korszak hungarika tevékenységének két legjelentősebb dokumentuma a *Könyvtári dokumentumok magyar vonatkozásai* (Hungarikum meghatározás),[2] mely a definíciós problémákat tisztázta, valamint a *Könyvtári hungarika dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának keretterve*,[3] mely lényegében a programot rögzítette, az addig elvégzett eredményeket felmérve a jövőben szükséges teendőket jelölte ki mind a hazai, mind pedig a külföldi hungarikumok vonatkozásában.

A programban megjelölt feladatok realizálásának feltételei az 1980-as évek folyamán jöttek létre, akkor vált lehetővé a bibliográfiai regisztráció továbbfejlesztése és információs rendszer kialakításának megtervezése, valamint egyéb információ-típusok feldolgozásának megkezdése. Ekkor kaptak a munkák *Hungarika Információ* és *Hungarika Regisztráció* címen konkrét támogatást.[4]

Kezdetben, 1984-ben a Klaniczay Tibor vezette Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása című program bátorításával, a kulturális tárca erőforrásaiból (Tudományszervezési Intézet), majd 1985-től a Juhász Gyula vezette Magyarságkutatás című program támogatásával folyt és folyik a munka ma is. 1987 végén, a gyakorlatban 1988 júniusától a Széchényi Könyvtár a *Hungarika Információ* és *Hungarika Regisztráció* című kutatási témák addigi eredményeit intézményes keretek közé foglalta a Hungarika Dokumentációs osztály megszervezésével. Ennek kapcsán a könyvtár a működéshez szükséges alaplétszámot, számítógépet és működési feltételeket biztosított a program számára. 1990-ben Könnyű László adományából egy további nagykapacitású számítógép (P 386) megteremtette az adatbázis felépítésének és működtetésének technikai feltételeit. Az adatbázis feltöltése 1990-ben az Információs Infrastruktúra Fejlesztése (IIF) című program támogatásával történt.

2. *A feladatrendszer*

A Hungarika Dokumentáció három információtípus területén végez feltáró munkát.

Ennek megfelelően *három adatbázist*, illetve adattárat hozott létre:

— bibliográfiai adatbázis,
— biográfiai adatbázis,
— intézményi adattár.

Az adattárakat a Hungarika Dokumentációs Osztály archívuma egészíti ki, amely további részletekre vonatkozó bővebb információkat nyújt a kutatónak. A Hungarika Dokumentáció dokumentumbázisa az Országos Széché-

nyi Könyvtár. E dolgozat feladata a programrendszer és a jövő terveinek ismertetése, az egyes témák sajátos problémáival további rövid elemző előadások foglalkoznak.

2.1 A *hungarika bibliográfiai* adatbázis célja a külföldi hungarika publikációk számbavétele.

A kutatás számára feltárni igyekszik:

— mit hoz létre a határainkon kívül élő magyarság akár magyar, akár idegen nyelven,

— meddig terjed a magyarországi kultúra hatása (hazai művek külföldi kiadása, fordítása, a hazai művek kommentárjai, ismertetései, hazai szerzők külföldi publikációi),

— mit tud és milyen véleményt formál rólunk, magyarokról, Magyarországról, a magyar kultúráról a világ,

— mit tesz hozzá a külföldi kutatás a Magyarországra és a magyarságra vonatkozó hazai kutatási eredményekhez.

A bibliográfiai feltáró munka feladata kettős:

— szükséges egyrészt a maradandó értékek *regisztrálása* a későbbi kutatás számára és ilyen értelemben a magyarországi kiadványokat regisztráló nemzeti bibliográfiai rendszer teljessé tétele[5] a külföldi hungarikumok bibliográfiájával,

— másrészt fontos a kutatás folyamatos *tájékoztatása*, az információk rugalmas rendszerbe szervezése és ehhez a gyors, sokoldalú hozzáférés megteremtése.

A megvalósítás során a kétféle igénynek megfelelően kétféle szolgáltatást, illetve produktum létrehozását terveztük meg:

— az első cél realizálása egy *hagyományos* bibliográfia,

— a második cél egy közvetlen (on-line) lekérdezést lehetővé tevő számítógépes *információs szolgáltatás*.

A kétféle feladat lényegében közös matériából, közös anyaggyűjtés alapján valósítható meg, ezért célszerűnek látszott a számítógépes rendszerszervezés egyik alapelvének érvényesítésével — egyszeri feldolgozás, többszöri hasznosítás — egy olyan integrált rendszer létrehozása, amely közös alapokra helyezi a bibliográfia és az információ adatszolgáltatásait. Definiáltuk a kétféle szolgáltatás közös jellemzőit és meghatároztuk a különbségeit. Vannak *tartalmi* és vannak *módszertani* különbségek. A *tartalmi* különbségek abból adódnak, hogy az információs rendszer elsősorban a legszélesebben értelmezett hungarológiai kutatások tartalmi kérdéseire kíván választ adni, tehát a tárgyban magyar vonatkozású közlemények kezelésére vállalkozik, a szelekció fő szempontja a közleményben foglalt információ, és eltekint a közlemény formai kritériumaitól. Így feldolgozza az önálló cikkeken és ismertetéseken kívül a folyóiratokban (pl. krónika rovatban) és

egyéb időszaki kiadványokban közzétett híranyagot, jegyzetanyagot, szerző és cím nélküli közleményeket is.

Ezzel szemben a bibliográfia mind formai, mind tartalmi szempontból a maradandó érték bizonyos minőségi határait írja elő, továbbá a tartalomtól függetlenül a magyar szellemi kultúrkincs részét képező dokumentumok regisztrálására és megörökítésére is vállalkozik. Elhagyja ezért az efemer értékű és töredékes információs híranyagot, ugyanakkor a teljesség kedvéért gyűjtőkörét bővíti a nem magyar tárgyú, de magyar nyelvű, valamint nem magyar nyelvű, de magyar szerzők által írt közleményekkel. Ezeknek az elveknek a figyelembevételével épül fel a közös, ún. integrált adatbázis, amelyben az adatállomány, vagyis a publikációk egy jelentős része mindkét szolgáltatás számára egyformán fontos, ugyanakkor bizonyos hányaduk csak az egyik (a bibliográfia), illetve csak a másik (az információ) szolgáltatás számára szükséges. Így az adatbázis állományát két egymást részben átfedő kör illusztrálja legjobban, amelyek egyik fele megfelel a közös igénynek.

Módszertanilag mindkét szolgáltatás számára közös igény a közlemény adatait rögzítő bibliográfiai leírás, amely az azonosítást garantáló nemzetközi előírásokat követi. Az így felhalmozott publikációk kiadvánnyá, illetve információs szolgáltatássá szervezéséhez a különböző céloknak megfelelően a tételeket (rekordokat) további adatokkal egészítjük ki (pl. a bibliográfia fejezetcímeinek megfelelő szakcsoportok adatai vagy az index kialakításához szükséges indextételek, illetve az információs rendszer témakereső szolgáltatását biztosító tárgyszavak és kódok). Ennek eredményeként a közös feldolgozásra alapozott adatbázis egyrészt egy *kiadványelőállító rendszer*, másrészt egy *információs rendszer* igényeit egyaránt kielégíti.

2.2 A *hungarika biográfiai* adatbázis neve *Hungarika Névkataszter* (Index Biographicus Hungaricus). A Hungarika Névkataszter célja a 20. századi Magyarországról külföldre vándorolt, vagy külföldön élő (élt) magyar személyiségek regisztrálása a kutatás számára. A biográfiai regisztráció általában egyrészt a biográfiai *lexikon*, másrészt a biográfiai *index* műfaji követelményei szerint történik. A magyar biográfiai irodalom műfajt teremtő alkotásai, hogy a legfontosabbakat említsem, Czwittinger Dávid (1711), Szinnyei József (1901), majd Gulyás Pál (1939—1944) művei a lexikon-irodalom műfaját gyarapították. Ehhez a sorhoz csatlakozik a témánkba vágó legújabb mű, *A magyar emigráns irodalmi lexikon* Nagy Csaba szerkesztésében, melyet az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum ad ki. Ezek az átfogó vállalkozások az írók, tehát a publikáló magyar alkotók köréből gyűjtötték anyagukat.

A nemzeti biográfiai regisztráció célja bővebb az írók számbavételénél, túllépi a kiemelkedő életművel rendelkező személyek körét, kiterjed valamennyi tevékenységi körben valamennyi említésre méltó személy regisztrá-

lására. Az életrajzi lexikon-irodalom szintjén ez a feladat nem oldható meg egy vállalkozás keretében. A lexikon-műfaj rendszerint valamilyen határok között (kiemelkedő életmű, szakterület, tevékenységi kör, régió, korszak) vállalkozik a feladat megoldására. Ami nem oldható meg a lexikon-műfaj keretében, az reális *lehetőség* — a teljességre törekvés mindenkori korlátai között — a biográfiai index szintjén. Az index, a regisztrált személy azonosítását szolgáló adatokat és a bővebb információkat tartalmazó források összekapcsolását végzi el. Ebben a műfajban ismerünk például szolgáló nemzetközi jellegű vállalkozásokat (Arnim, Max: *International Personalbibliographie 1800—1943*. Stuttgart, 1952.; Index *Bio-bibliographicus Notorum Hominum*. Ed. Jean Pierre Labies. Osnabrück, 1973.), és vannak egy-egy kultúrát átfogó munkák. Elkészült a német, az amerikai és a spanyol biográfiai index (*Deutscher Biographischer Index*, *The American Biographical Index*, *Indece Biografico de Espana, Portugal e Ibero-America* a Saur cég kiadásában, 1986). Az utóbbi példák sorába illeszkedik a Hungarika Névkataszter, vagyis a leendő Index Biographicus Hungaricus.

Ez a vállalkozás a teljes magyar biográfiai adattárnak csupán egy metszetét, a 20. századi külföldi magyarság biográfiai adatait dolgozza fel. Időben és térben kiegészítő vállalkozásra lesz szükség, illetve folyamatban lévő munkák (pl. *Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerkesztősége, Gulyás Pál életrajzi lexikonának új kiadása, Magyar Nemzeti Bibliográfia névnyilvántartása) teszik a regisztrációt teljessé.

A névkataszter számítógépre készült adattár, amely folyamatosan épül és egy rendszeresen felfrissíthető *kiadvány előállítására* lesz alkalmas, ugyanakkor *információs rendszerként* is működik, amelyben az adatállomány rendkívül sok szempont szerint visszakereshető, újra szervezhető, újra csoportosítható és listázható.

2.3 Az *intézményi adatbázis*, illetve adatfeltárás egyelőre nem vesz igénybe számítógépet, távlatilag azonban célszerű lesz itt is az adattár számítógépes feldolgozása. A feladat a magyarsággal kapcsolatos külföldi intézményrendszer áttekintése. Ez jelenti egyrészt a magyarság által szervezett intézményeket, másrészt azoknak a külföldi könyvtári gyűjteményeknek a számbavételét, amelyek a hungarológiai kutatás számára hasznos hungarikumokat tartalmaznak. E két feladathoz harmadikként társul egy olyan felmérés, amely a hazai könyvtári rendszert vizsgálta meg abból a szempontból, hogy a nemzeti könyvtár gyűjteményén kívül hol és milyen jellegű *külföldi hungarikum* anyag férhető hozzá *hazai könyvgyűjteményekben*. A felmérés eredményének összefoglalása a jövő feladata.

2.3.1 *A külföldi magyar intézmények* számbavétele a személyi névanyaghoz hasonlóan kutatási célokat szolgál, ezért a lehetséges aktuális adatokon kívül az adatgyűjtés történeti jellegű. Nyilvántartásuk kialakítása csupán távlati terveinkben szerepelt, és mindeddig célratörő adatgyűjtő munkát

ezen a területen nem végeztünk. A Széchényi Könyvtár hungarika feltáró tevékenységének azonban természetes velejárója a külföldi magyar intézményekre (egyetemek, társaságok, iskolák, egyházak, kiadók, múzeumok etc.) vonatkozó nyilvántartások kiépülése, mivel az egyéb célokra (pl. a Hungarika Névkataszter) feldolgozott források, a könyvtárba beérkező dokumentumok rendkívül sok vonatkozó információt tartalmaznak. Úgy döntöttünk, hogy az így felszínre került információk rögzítéséről gondoskodunk. Ennek érdekében kialakítottuk a nyilvántartás szerkezetét, s folyamatosan végezzük az adatok lejegyzését. (Ezek a következők: hivatalos név, névváltozatok, cím, telefon, telex etc., alapítási év, taglétszám, vezető neve és működésének időszaka, a szervezet célja, jellege, tevékenysége, publikációk, tagozatai, kapcsolata más szervezetekkel, források.) Eddigi munkánk eredményeként mintegy 2500 külföldi magyar intézmény szerepel nyilvántartásunkban, s elérkezettnek látjuk az időt a munka felgyorsítására és az aktív, célratörő adatgyűjtés megindítására. A nemzeti könyvtár sajtó-, könyv- és különösen aprónyomtatvány anyaga ebből a szempontból valóságos kincsesbánya.

2.3.2 Az intézményi adattár területén a másik és a megvalósulás fázisában lévő munka a *külföldi hungarika gyűjtemények felmérése* és a felmérés eredményeinek publikálása. A felmérés célja egyrészt, hogy a *hazai hungarológusok* számára tájékoztatást adjon a forrásértékű dokumentumok potenciális lelőhelyeiről, másrészt, hogy áttekintést nyújtson a *külföldön folyó hungarológiai* kutatás számára a külföldön hozzáférhető magyar, illetve magyar vonatkozású anyagokról.

A külföldi könyvtárakban fellelhető hungarika-anyagok számbavétele régi igény, és bizonyos, a kutatás szempontjából különösen fontos dokumentumtípusok vonatkozásában már korábban megtörtént, illetve folyamatban vannak a regisztrációs munkálatok. Pl. a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* Borsa Gedeon irányításával, a kódexek Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára munkájaként (MTA Könyvtára Kézirattára), az újkori hungarika kéziratok (Hungarika kézirat kataszter) Windisch Éva irányításával (OSzK Kézirattár), a térképek Patay Pálné vezetésével (OSzK Térképtár).

Mind a régi, ritka, mind pedig az újabbkori dokumentumtípusok teljes körét áttekintő általános regisztráció eddig nem készült. A feladattal az 1970-es években a Széchényi Könyvtár programja, az ún. „keretterv", valamint a külföldi magyar könyvtárosok 1980-ban tartott első magyarországi találkozója foglalkozott. A cél igen, de a megoldás módszere ekkor még nem fogalmazódott meg. A könyvtári állományok feltárásának hagyományosan három fő műfaja alakult ki:

— bibliográfiák és katalógusok,

— egy-egy gyűjtemény, illetve több gyűjtemény összefoglaló szempontok szerinti ismertetése, elemző leírása,

— kézikönyvek, azaz minerva, illetve kalauz típusú kiadványok.

A Hungarika Dokumentáció vállalkozása a harmadik típusba sorolható. A munka előkészítését 1985-ben kezdtük meg, s első eredményeit a *Hungarika anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke* című kiadványsorozatban, négy kötetben 1990-ben indítottuk útjára.[6]

3. *A fejlesztés irányai — távlatok*

Jelenleg a rendszerek IBM-kompatíbilis kis számítógépeken, a MICRO-ISIS adatbáziskezelő rendszerre alapozva működnek. Az egyes rendszereket a Széchényi Könyvtár munkatársai fejlesztették ki, Horváth Ádám, Vajda Mária és Ungvári Rudolf.

A létrehozott rendszerek és adatbázisok a Széchényi Könyvtár folyamatosan épülő központi számítógépes rendszeréhez (NEKTÁR)[7] csatlakoznak, s az adatbázisok 2-3 éven belül a központi számítógépre kerülnek át, ami azt jelenti, hogy hasznosításuk a számítógépes rendszeren keresztül széles körben lehetővé válik. Távlatilag a teljes nemzeti könyvtári rendszer valamennyi adatbázisa együttesen, így a Hungarika Dokumentációban épülő adatbázisok is egy európai hungarológiai információs hálózat kiépítésének lehetőségét alapozzák meg és annak reményét vetítik előre.[8]

Az európai együttműködésre vonatkozóan az európai hungarológiai központok 1990 októberében Párizsban tartott konferenciáján az első egyeztető lépések és megállapodások megtörténtek. Bízunk benne, hogy az elkövetkező években kiépül a rendszer, amelyben a Széchényi Könyvtár betöltheti a hagyományaihoz méltó központi szerepet.

Jegyzetek

1 A magyar nemzeti bibliográfia rendszere a Szabó Károly, Petrik Géza, Kozocsa Sándor, Mokcsai Ella, Droszt Olga-féle vállalkozások nyomában teljes rendszerré lényegében 1945 után folyamatosan épült ki a Magyar Könyvészet, illetve a Magyar Nemzeti Bibliográfia című kiadványokkal.

2 OSzK Irattár 521/1976, 1977 március.

3 Uo. 803/1977., ill. 554/1978.

4 Az előzményekre vonatkozóan ld. Szentmihályi János: *A hungarika bibliográfia néhány problémája*. Magyar Könyvszemle, 74. évf. 4. sz. (1958. április—június) 109—117.; Mohor Jenő: *Kérdőjelek a külföldi hungarika-irodalom kurrens bibliográfiai feltárása körül*. Könyvtári Figyelő, 27. 2. (1981.) 101—109.; Szentmihályi János: *Felkiáltójelek a külföldi hungarika irodalom kurrens bibliográfiai feltárása kapcsán*. Könyvtári Figyelő, 27. 5. (1981.) 356—365.; A program megtervezésére és az osztály létrehozására vonatkozóan ld. OSzK Irattár 2390/1985. és az OSzK Híradó 31. évf. 5—6. (1988.) 47. és a vonatkozó irattári anyag.

5 A külföldi patriotikum hovatartozására vonatkozóan nemzetközi szinten 1957-ben Varsóban, 1958-ban Bécsben történt megállapodás. A gyakorlatban a magyar nemzeti bibliográfia feladatának tekinti. Vö. Berke Barnabásné: *A patriotika irodalom a kurrens nemzeti bibliográfiai rendszerben*. Könyvtáros, 41. évf. 2. (1991. febr.) 75—79.

6 *Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke*. Bp., 1990. OSzK.
1. Ausztria — Österreich
2. Német Demokratikus Köztársaság — Deutsche Demokratische Republik
3. Német Szövetségi Köztársaság — Bundesrepublik Deutschland
4. Svájc — Schweiz — Suisse, Lichtenstein

7 Berke Barnabásné: *NEKTÁR. Nemzeti Könyvtári Átfogó Információs Rendszer*. Könyvtáros, 40. évf. 9. (1990. október) 527—535.

8 Colloque européen des centres de hungarologie organisé par le Centre Interuniversitaire d'Etudes Hongroises en collaboration avec l'Institut Hongrois de Paris. Paris 10—12 octobre 1990. Recommendations.

KOVÁCS ILONA *(Budapest)*

Könyvek „peregrinációja": magyar könyvek Amerikában (1900–1930)

Könyvkiáramlás (könyvexport) és vizsgálatának forrásai

A migrációs folyamatok és a kultúra expanziója összefüggő jelenségek. A korai amerikai kivándorlás, amely az európai nagy migrációs folyamatok része, nem csupán a munkaerő vándorlását és ennek nyomán a pénz visszaáramlását jelentette, hanem ennek a mozgásnak a vonzatában a kulturális identitás jelképei és hordozói is mozgásba lendültek. A kivándorlók körében lényegében már az első pillanattól kezdve megindult a törekvés az új és saját kulturális környezet megteremtésére, a kulturális utánpótlás biztosítására. Ennek egyik ezköze volt a *könyv*, s ez elsősorban otthonról, Magyarországról érkezett. Különösen érvényes ez a megállapítás a 20. század első évtizedeire, egyrészt mert a kulturális érdeklődést ebben az időszakban még nem, vagy csak kis mértékben kötötték le, és nem vonták el a könyvtől egyéb kommunikációs eszközök, másrészt e korai időszakban a kivándorolt közösség még nem rendezkedett be önellátásra. Így a könyvek több csatornán keresztül megindultak Magyarországról Amerikába.

Milyen lehetőségei vannak a kutatásnak a kérdés rekonstruálására? Mindenekelőtt maguk az ebben a korszakban kikerült és magánkézben vagy közgyűjteményben ma is fellelhető, eredeti kötetek. Ezek közül is egyik legérdekesebb, s legtöbb szempont feltérképezésére alkalmat adó gyűjtemény az Amerikai Magyar Református Egyház Ligonier-ban (Pennsylvaniában) őrzött levéltára és könyvtára. A könyvtár kötetei többnyire az amerikai magyarság egykori egyesületeinek és egyéb intézményeinek tulajdonából kerültek a gyűjteménybe. A 4000 kötet darabonkénti átvizsgálása több mint 100 különféle bélyegző és bejegyzés összegyűjtését tette lehetővé. Ha nem is ilyen nagy gyűjteményben, de az amerikai magyarság köreiben számos könyvtártöredék található és azonosítható a legkülönbözőbb helyeken (pl. Akroni Magyar Ház, Lórántffy Otthon, Philadelphiai Magyar Otthon etc.).

Az eredeti könyvanyagon kívül értékes információkkal szolgálnak egykorú egyesületi jegyzőkönyvek, könyvtári jelentések, valamint a hazai és amerikai levéltári források (Országos Levéltár, Budapest; Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára, Budapest; National Archive, Washington; New York Public Library, Archive; Immigration History Research Center, St. Paul, Minn. etc.). Rendkívül fontos forrás továbbá az egykori amerikai magyar sajtó és egyéb kiadványok, pl. útirajzok, történeti feldolgozások, valamint személyes visszaemlékezések.

Ezúttal nem a szerteágazó kérdés összegezésére, hanem egy folyamatban lévő kutatás néhány, a könyvkiáramlással, illetve a könyvexporttal kapcsolatos szempontjának áttekintésére szeretnénk itt vállalkozni.

A könyvkiáramlás (könyvexport) csatornái

A 20. század első három évtizedében a könyvek Magyarországról történő kiáramlásának különböző módjai és indítékai követhetők nyomon. Esetenként személyes poggyászként, féltve őrzött kincsként keltek útra, ami személyes vallomásokból, illetve könyvek bejegyzéseiből állapítható meg.[1] Már a század első évtizedeiben egyéb árucikkek *kereskedelmi* forgalmának szerveződésével együtt megindult a könyvek importja Amerikába. A terjesztés színhelyéül elsősorban azok az üzletek, trafikok, újságárusok, pékek, vegyeskereskedések etc. szolgáltak, amelyek az egyéb hazai árucikkeket forgalmazták, és ahol elsősorban magyarországi bevándorlók vásároltak. A könyvkereskedés színterei voltak továbbá olyan intézmények, mint pl. bankok, közjegyzői irodák, ahol hazai klientúrára számítottak. Egykorú újsághirdetések, illetve könyvekbe ütött cégbélyegzők őrzik ennek emlékét. Például:

Green Bela
Magyar könyvkereskedő
Hazai különlegességek
Dohány és szivar
718 N Bd. St. Philadelphia, Pa.[2]

Néhány esetben megszerveződtek a magyarországi cégek amerikai ügynökségei. Például a budapesti cég nevét felülbélyegezve találhatjuk egy akkori egyesületi könyvtár kötetében:

Budapest Rozsnyai Kálmán Könyvkereskedése
Múzeum krt 15.

a cégjelzést felülbélyegezték az alábbi szöveggel

Amerikai Ügynöksége
Kallis Brothers
2512 N. Chadwick St. Philadelphia, PA[3]

Kisebb önálló könyvkereskedések is nyíltak, s néhány nagyobb vállalkozás is sikeresen működött, mint például:

Kerekes Testvérek Könyvkereskedése
208 East 86th Street New York, NY[4]

illetve

Kiss Nagy Könyvesháza
77 Second Ave, New York

Kiss Emil rendszeresen hirdette vállalkozását az amerikai magyar sajtóban és könyvjegyzékeit széles körben terjesztette:

> „Kedves újévi ajándékkal lepte meg Kiss Emil, a jószívű New York-i könyvkereskedő az amerikai magyarokat. Egy 124 oldalra terjedő képes könyvjegyzéket adott ki. . ."

írja a St. Louis és Vidéke 1914-ben.[5]

Hoffmann Géza 1911-ben egy felmérésre alapozva 26 olyan kereskedést regisztrált, amely könyvterjesztésre is vállalkozott, közülük azonban mindössze három — mindhárom New York-i — volt önálló könyvkereskedés.[6]

Érdekes a helyzet ismertetése szempontjából egy amerikai (Passaic, NJ) könyvtáros, Maud Campbell élményszerű beszámolója a magyar könyvek beszerzési lehetőségeiről:

> „Miután végigvadásztam New York külföldiek lakta negyedét, az A és B sugárutat és az 1. és 2. utcát, és miután egyik helyről a másikra küldtek — pl. egy magyar újságkiadóhoz, ahol énekeskönyvek és kalendáriumok különös választékát igen, de semmiféle irodalmat nem találtam; egy pékhez, ahol néhány papírkötésű magyar regényt béreltek és kölcsönöztek hetente tíz centért, és a jó asszonyt semennyi pénzzel nem lehetett rávenni arra, hogy az anyagból egyet is eladjon, és miután emigránsok egy különös csoportjával sorban álltam egy magyar pénzváltónál, akiről azt mondták, hogy mindent importál és nála is csak néhány könyvet találtam — reménytelenül feladtam és a [könyvtárban] a következő érdeklődőnek, aki magyar könyveket keresett, azt válaszoltam, hogy csupán az itt lévő könyveket voltam képes megszerezni, és ha ő tudna hozni, akár 25 könyvet is megvásárolna a könyvtár. Azt gondoltam, hogy legalább három hónapig nem fogom látni az illetőt. Képzeljék, legnagyobb meglepetésemre tizenöt percen belül feltűnt és hozott 10 könyvet, azt mondván, hogy visszamegy a többiért. Vele mentem a boltba, amely két sarokra volt a könyvtárunktól és egy fél óra alatt 75 könyvet válogattam ki. . ."[7]

A református egyház magyarországi kiadványainak terjesztésébe az American Tract Society, New York kapcsolódott be.

> Printed and bound in
> Hungary
> Distributed by the
> American Tract Society
> 101 Park Avenue
> New York[8]

olvasható egy kötetben.

A könyvek kiáramlásának egy harmadik csatornája is működésbe lépett és lényeges tényezővé vált. Megindult a magyar *könyvtári* gyűjtemények szervezése és feltöltése. Nem kívánunk itt a tudományos gyűjtemények fejlődésével foglalkozni, jelen vizsgálódásunk a tömegolvasmányokat, tömegigé-

nyeket követi, és elsősorban a kulturális identitás és saját hagyományok megőrzésének motívumaira épülő könyvtárszerveződések történetének néhány olyan aspektusára szeretne rávilágítani, amelyek a magyar könyv-kiáramlási folyamat indítékaként szolgáltak mind magyar, mind amerikai részről.

A vizsgált gyűjteménytípusok elsősorban a magyar egyesületek, a magyar egyházak és iskolák környezetében, valamint az amerikai közkönyvtárak gyűjteményeiben jöttek létre. Minden vándorlási folyamat, minden mozgás meghatározott indítékokra vezethető vissza. A magyar egyesületi, egyházi és iskolai könyvtárak esetében elsősorban magyarországi impulzusok működtek, az amerikai közintézmény, az amerikai közkönyvtár esetében a kezdeményezés motívumai az amerikai társadalomban gyökereztek.

Az *egyesületi*, egyházi (főként a református) és iskolai könyvtárak számára a könyvek nagyrészt hazai támogatásként, adomány formájában érkeztek. A támogatás főként a „Külföldi magyarság nemzeti gondozásá"-ra szervezett kormányprogram „Amerikai akciójá"-nak forrásából táplálkozott.[9] A Vallás és Közoktatási Minisztérium, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsán keresztül, a Földművelésügyi Minisztérium és az Országos Nemzeti Szövetség saját adományaként 100-200 kötetes, néha ennél valamivel nagyobb ládákba csomagolt népkönyvtárakat indított útnak az amerikai kontinensre. Levéltári források[10] és ma is létező gyűjteménytöredékek őrzik ennek a folyamatnak az emlékét. A könyvkötésekre aranyozott adományozó intézmények, illetve testületek neve ma is olvasható[11] e korszak hagyatékaként őrzött egykori könyvtárak kötetein a minnesotai bevándorlástörténeti kutatóközpont (Immigration History Research Center, St. Paul, Minn.) archívumában, az amerikai magyar református egyház (Ligonier, Pa.) könyvtárában, vagy a philadelphiai Magyar Otthon Kun Szabó Istvánról elnevezett könyvtárában.[12] Bizonyára még számos más helyen is, a bevándorlás korai emlékeivel együtt fellelhetők ilyen példányok. Az adományoknak ez a forrása az első világháború után elapadt, de újabb támogatók tűntek fel a színen, pl. a Külföldi Magyarság című lap és a Magyarok Világkongresszusának Irodája.[13]

A kormányzati és hazai támogatás csupán egyik az egyesületi könyvtárak fejlesztését szolgáló források közül. Az egyesületek saját ráfordításból, a könyvkereskedelem útján is szereztek be könyveket. A miniszterelnökséghez küldött, és a levéltárakban megőrzött kérelmek sorában a támogatást kérők indokaik között felemlítik, hogy van már saját erőből felállított gyűjteményük, csak a meglévő állomány nem teszi lehetővé, hogy a könyvtár lépést tartson az igényekkel. Ezeket az adatokat egyesületi jegyzőkönyvek is alátámasztják.[14]

A könyvforgalomhoz hozzájárultak a magán kölcsönkönyvtárak, amelyek nyilván kereskedelmi úton szerezték be állományukat. Ezek gyakran üzletekben, bankokban mellékvállalkozásként működtek. Erről tanúskodik a következő cégbélyegző is:

Hugo Lederer
Bankházának
Kölcsönkönyvtára
53 Ave B. Cor 4th Str
New York[15]

Óvatosan kell bánni azonban e könyvtárak megítélésével, mivel ezek kizárólag üzleti vállalkozások voltak, s a jelek szerint gyűjteményeiket elsősorban bestsellerekkel és ponyvával töltötték fel, amelyeket már sok esetben az amerikai magyar újságkiadók dobtak piacra.

Az amerikai közkönyvtárak igénye magyar könyvtári gyűjtemények létesítésére, bármily ellentmondásosnak is hangzik, a kor *amerikanizációs* tendenciáiban gyökerezik. Az amerikai közkönyvtár szolgáltatásainak alapelve, hogy a lehető leggyorsabban követnie kell az igények mindenkori változását. A bevándorlók megjelenése nem kis társadalmi és szakmai vita[16] kíséretében azzal a következménnyel járt, hogy a speciális igény nyomán a speciális szolgáltatás megszervezését — vagyis az idegen ajkú közönség számára az idegen nyelvű gyűjtemények felállítását megoldották. Természetesen az idegenek beolvadását sürgetők csoportja nem értett egyet ezzel. Az amerikanizáció mérsékeltebb és humánusabb hívei kezdeményezésüket azzal indokolták, hogy ha nem teremtenek kapcsolatot velük, sohasem fognak beilleszkedni, sohasem lesznek méltó és egyenrangú tagjai az amerikai demokráciának. A kapcsolat viszont az első generációval reménytelen, ha nem a saját kultúrájukon és anyanyelvükön keresztül kísérlik azt meg. A professzió ezt az elvet vallotta és ezt tette gyakorlattá. Sorra jöttek létre a közkönyvtárak magyar gyűjteményei, amelyek már nem kis számot jelentettek. A kezdetben 100-200 kötetet számláló gyűjtemények néhány éven belül megnövekedtek, ekkor már 1000-10 000 között mozgott az egy-egy gyűjteményben található magyar könyvek száma.

Chicagóban 1905-től, New Yorkban 1906-tól, Clevelandben és Philadelphiában 1909-től, Pittsburghben és St. Louisban 1910-től adnak hírt magyar könyvanyagról a könyvtárak évi jelentései.

Chicagóban 1906-ban 185, 1911-ben 230, 1917-ben 271, 1922-ben 989, 1923-ban 1078 kötet, New Yorkban 1909-ben 2854, 1913-ban 6062, 1929-ben 5750 kötet, Clevelandben 1909-ben 1480, 1911-ben 1811, 1920-ban 3070, 1930-ban 8627 kötet, St. Louisban 1912-ben cca 60, 1914-ben cca 220, 1915-ben cca 300, 1916-ban cca 590, 1817-ben cca 820 kötet, Pittsburghben 1911-ben 500, 1916-ban 816, 1922-ben 1508, 1931-ben 1890 kötet magyar könyv volt az állományban.[17]

Az amerikai könyvtárosok igyekeztek a könyvbeszerzés gondjait megoldani. Ajánló jegyzékeket állítottak össze egy-egy bevándorló csoport kultúráját reprezentáló könyvekből. Ezek közül egyik legkorábbi a magyar könyvek (*Hungarian books, Selected list.* Compiled by Maud Campbell for the New Jersey Public Library Commission, Boston, Mass.: ALA 1907. —

(American Library Association Publishing Board. Foreign Book List no. 2.) jegyzéke volt, az amerikai könyvtáros egyesület kiadásában. Könyvimportőröket igyekeztek felhajtani, kelet-európai tanulmányutakat tettek, hogy megismerjék az ottani könyvpiacot és kapcsolatot építsenek ki. A könyvtáros egyesületen belül pedig a problémát ismerő szakmai bizottságot hoztak létre. (ALA Committee on the Work with the Foreign Born).

A könyvkiáramlás (könyvexport) arányai, a könyvanyag jellege, hatása

A magyarországi könyvexport vonatkozásában természetesen további kérdések érdemelnek figyelmet, például az, hogy milyen nagyságrendben és hogy milyen mértékben olvasták, tehát milyen hatása volt a kivándorló közösségen belül.

Hogy mekkora lehetett a Magyarországról kiáramló könvanyag *volumene*, igazából csak óvatos becslésekbe bocsátkozhatunk, de a válasz nagyságrendileg talán mégis megközelíthető. Bár vannak adataink az *egyesületi* könyvtárak állományának a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsán keresztül bonyolított kormányzati támogatás arányairól (1907 és 1915 között cca 9750 korona, amely az akkori könyvárak alapján cca 3000 kötetet jelentett),[18] ez csupán az egyesületi könyvállomány egy hányadáról ad megközelítő tájékoztatást, célszerűbb tehát az egyletek számából kiindulni. Puskás Julianna kutatásai alapján tudjuk, hogy ebben az időszakban hosszabb-rövidebb ideig 1-2000 között mozgott a magyar egyesületek száma Amerikában (1911-ben 1339, 1920-ban 2092).[19] Ezek jelentős hányada kezelt könyvtárat. Ha csak azt tételezzük fel, hogy fele rendelkezett 1-200 kötettel, akkor ez azt jelenti, hogy közel 20 000 kötet könyv vándorolt Magyarországról ezekbe a könyvtárakba. A Ligonier-i gyűjteményben megvizsgált kötetek egy-egy könyvtáron belüli sorszáma azonban helyenként elérte az 5-600-as számot. Tehát a könyvtárak egy része elérte ezt a nagyságrendet. Ezt támasztja alá Hoffmann Géza egykorú, 1911-ben közzétett felmérése is. Ő 59 egyesületet regisztrált, ebből 27-nek volt könyvtára, a legkisebb 40 kötettel, a legnagyobb 3000 kötettel rendelkezett. A 27 könyvtárban 1911-ben összesen 10 170 kötetet jelentettek be.[20] Így nem túlzás, ha megállapítjuk, hogy a könyvtárakban több 10 000 kötet forgott közkézen. Különösen akkor, ha az egyesületi könyvtárak mellett számolunk az egyházak és iskolák kezelésében lévő könyvekkel, valamint az „előfizetéses" alapon működő magán kölcsönkönyvtárak anyagának egy részével is. Mindezt együttvéve, ezekben a gyűjteményekben a hazai könyvek száma együttesen bizonyára elérte a 30 000 kötetet. A század első három évtizedének végére az amerikai *közkönyvtárak* jelentései alapján az állományukban található magyar könyvek száma 20-25 000 kötet körül járt.

A könyvtárakban található könyvek számához hozzá kell adnunk a magánkézben lévő hazai származású könyvekét, amely eleinte a családok birto-

kában lévő Bibliát, ima- és énekeskönyveket, egy-egy Petőfi-kötetet, egy-egy népszerű olvasmányt, illetve ponyvát jelentett. Később az érdeklődés bővült, Hoffmann Géza felmérése szerint 1911-ben az általa megkérdezett munkások átlag 10-14 kötettel rendelkeztek.[21] Tudjuk, hogy az első világháború után nőtt a magángyűjteményeket építő, képzettebb bevándorlók száma. Mindent összevéve, talán nem tévedünk, ha a 30-as évekig Amerikába vándorolt magyarországi könyvek számát minimum 50-60 000 kötetre becsüljük, amely a *magán*kézben lévő kötetek számától függően megközelíthette a 100 000 kötetet is. A teljes amerikai magyar könyvállomány ennél nagyobb volt, amely egyrészt a tudományos könyvtárakban lévő anyaggal, másrészt a fokozatosan kialakuló amerikai magyar könyvproduktummal egészült ki.

E *könyvanyag összetételét* tekintve e helyütt nem bocsátkozhatunk részletes elemzésbe. Az ismert könyvtártöredékek és könyvjegyzékek[22] alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a könyvtárakba ajánlott és kijuttatott könyvanyag az első világháborút megelőző periódusban leginkább a hazai népkönyvtárak állományához hasonlított. Magyar klasszikusok (Kölcsey, Petőfi, Arany, Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Szigligeti, Kemény Zsigmond, Kisfaludy etc.), fordítások (Tolsztoj, Eliot, Defoe etc.), mesék (Benedek Elek etc.), népszínmű és ismeretterjesztő olvasmányok, esetenként tankönyvek képezték az állomány gerincét. A könyvadományok szelekciója során alapjában véve a hazai népkönyvtári program szerint definiált igények kielégítésére törekedtek. A könyvtárakat fenntartók saját igénye a saját beszerzés alapján ezt a profilt tovább módosította, aszerint például, hogy egyházi egyesület, társas önképzőegylet, munkás betegsegélyző-egylet, avagy az amerikai közkönyvtárak igényét tartotta szem előtt. A 20-as évektől a világháborút követő új típusú kivándorló réteg, amely számát tekintve jóval kisebb, de képzettsége szerint jóval igényesebb olvasóréteg volt, főként a közkönyvtárak és a magángyűjtemények vonatkozásában képviselt új igényt.

A könyvek *hatását* tekintve elsősorban a közkönyvtárakra vonatkozóan vannak mérhető adataink. Például Clevelandben 1911-ben 1811 kötet, forgalma 11 390 kötet; Pittsburghben 1911-ben 563 kötet, forgalma 2517 kötet; New York-ban 1915-ben 5970 kötet, forgalma 63 599 kötet volt.[23]

Minden könyvtári gyűjtemény felállításakor óriási érdeklődésről tanúskodtak a forgalmi statisztikák. Mindahányszor sikerült a gyűjteményt kiegészíteni, meg-megújítani, a forgalom megélénkült.

Az egyesületi könyvtárak használatára vonatkozóan szórványos adataink vannak. Egyesületi jelentéseket, vallomásokat és Hoffmann Géza adatait egybevetve megállapíthatjuk, hogy az egyesületi könyvtárak átlag forgalma havi 2-10 könyv volt. Hatásuk azonban nagy mértékben függött a körülményektől, a kezelés módjától, s az állományfrissítés lehetőségeitől. Ettől függően helyenként és időszakonként elérték a százas nagyságrendű

forgalmat is.[24] E könyvtáraknak a valós hatáson kívül jelképes funkciója is volt, éppen úgy, mint valamennyi egyéb etnikus szimbólumnak, a hagyományőrzést és a nemzeti tudat fenntartását szolgálták.

A Magyarországról Amerikába exportált könyvek néhány történeti adatának összefoglalása is jelzi, hogy a vándorlás és a peregrinációs folyamatok széles értelmezése esetén a kutatás a személyes mozgások hátterében sok egyéb, e mozgásokat kísérő jelenség — esetünkben a magyar könyvek tengerentúli elterjedésének és hatásának vizsgálata — is figyelmet érdemel.

Jegyzetek

1 Úgy véljük, erről tanúskodnak például az alábbi könyvbejegyzések, amelyek a Ligonier, Pa. gyűjteményének könyvein olvashatók, s amelyek még hazai könyvkereskedések cégbélyegzői: pl. Pongrácz Béla Gyógyszertára Vámosmikola; Wottitz József könyvkereskedése és ódonságok Pozsony Klarissza utca 15 sz. A kivándorló hajóról magánál felejtett olvasmány Sue: *Az égető tűz, vagy a charollesi monostor* című műve, amely Printed for the Cunard Steam Ship co Ltd by the Athenaeum Printing and Publsihing Co Budapest, Hungary szöveget viseli magán. Urbán Endre református lelkész könyvtárából. . . szám. Munkács 1910 bejegyzés található a Jókai összes nemzeti kiadás tíz kötetén, ugyancsak Ligonierben.

2 Ligonier-i gyűjtemény The Bethlen Home of Hungarian Reformed Federation of America, (Ligonier, P.A. P. Box 657) 134/386. számú könyv.

3 Uo. 204. számú könyv.

4 Uo. 364. és 400. számú könyv.

5 Uo. 2574. számú kötet; Kiss Emil könyvjegyzéke. St. Louis és Vidéke 2. évf. 1. sz. (jan. 2. 1914), 3.

6 Hoffmann Géza: *Csonka munkásosztály. Az amerikai magyarság*. Bp., Magyar Közgazdasági Társaság. 1911. 222 l.

7 Maud Campbell: *Supplying Books in Foreign Languages in Public Libraries*. Library Journal vol. 29. 1 (February 1904), 66—67.

8 Ligonier-i gyűjtemény 1780. számú kötet.

9 Országos Levéltár, Budapest (OL) ME K 26 XXI 1906 661. cs. Iratszám XXI 1900 569 Alapszám 120.

10 OL ME K 26 XXII 1908 748. cs. és 1909 798. cs., valamint a Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára. 2f. 111.d. 82a 1905 VI/1

11 A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa által az amerikai magyarságnak adományozott népkönyvtár. A m. kir. földművelésügyi miniszter adománya.

12 IHRC, St. Paul 826 Berry Street, Minnesota 3504; The Bethlen Home of the Hungarian Reformed Federation of America. Library.; Ligonier, Pa. 15658 P.O.Box 657; Magyar Otthon — Hungarian Club, 1125 Stouthhampton Road, Philadelphia, Pa. 19116.

13 Magyar testvéri szeretettel küldi a „Külföldi Magyarság" Budapest Lónyai u. 17.; A Fővárosi Könyvtár ajándéka. El nem adható.; Az Országos Nemzeti Szövetség ajándéka. Bp., 1902.

14 IHRC, St. Paul, Minn. A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet jegyzőkönyve (1904—1916) 3.

15 Ligonier-i gyűjtemény 1258. számú könyv (Molnár Gyula: *Amor malitiai*. Beszélygyűjtemény. Bp., Vass József 1898. 212 l.)

16 Vö. Library Journal 1894—1920-as évfolyamaival, pl. Countryman, Gratia: *Shall Public Library Buy Foreign Literature for the Benefit of the Foreign Population?* Library Journal 23 (June 1898), 229—231.; vö. a könyvtár évi jelentéseivel.

17 Chicago Public Library Annual report 1906/34. p., 1917—18/31., 1923/42., 1932/29.; New York Public Library. Annual report 1909, 1913, 1929 a Volumes in foreign languages in the Circulation Department című táblázatok; Cleveland Public Library. Annual report 1909, 1911, 1920, 1930 a Books on hand című táblázatok; St. Louis Public Library. Annual report 1908—9, 1911—12, 1913—14, 1915—16 az Additions for the year című táblázatok; Carnegie Public Library Pittsburgh. Annual report 1911/25, 1916/24, 1922/14, 1931/17. p.

18 Kovács Ilona: *Az amerikai magyarság egyesületi és egyházi könyvtárainak fejlődése.* In: *Kovács Máté emlékkönyv.* Bp., 1983. 113. A támogatott egyesületi könyvtárak közé tartoztak: St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet; Woodbirdge-i I. Magyar Betegsegélyző és Temetkezési Egylet; Cleveland Első Magyar Ifjúsági Egylet; Trentoni Magyar Társaskör; Chicagói Magyar Önképző és Dalkör; Loraini Magyar Önképzőkör vö. OLME K 26 XXII 1908 748. cs. és 1909 798. cs.

19 Puskás Julianna: *Magyar szervezetek Amerikában.* Történelmi Szemle 1970. 4. 531.

20 Hoffmann Géza: I. m. 359—361.

21 Uő. 220.

22 A Philadelphiai Első Magyar Műkedvelő Egylet Könyvtárának jegyzéke. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának adománya. Bp., Athenaeum 1910.; A Chicagói Magyar Könyvtár jegyzéke. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának ajándéka. Bp., Athenaeum 1907.; New York Public Library. Circulation Department. Hungarian Book List — A New York-i Nyilvános Könyvtár kölcsönosztálya magyar könyveinek jegyzéke. New York: Public Library 1910.

23 Cleveland Public Library. Annual report 1911. Appendix B., Appendix D.; Carnegie Public Library. Annual report 1911 25. p.; New York Public Library. Annual report 1915 Table IX., XXV.

24 IHRC, St. Paul, Minn. A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet jegyzőkönyve (1904—1916) 197. és 241.; Hoffmann Géza: I. m. 213., 216—217.; Tezla Albert személyesen közölte, hogy South Bendben a Verhovay Egylet ülésére rendszeresen elkísérte édesapját, s amíg rá várakozott, folyamatosan elolvasta a könyvtár teljes anyagát.

TUOMO LAHDELMA *(Jyväskylä)*

A Jyväskyläi Egyetem hungarológiai programja

1989 őszén a Jyväskyläi Egyetemen létrejött a hungarológia-program, amely kétéves fennállása alatt igencsak gyors fejlődésen ment át. E program alapjai és szándékai lényegesen eltérnek attól, ahogyan eddig Finnországban — Finnország egyetemein — a magyar nyelvet és kultúrát kutatták, s még nemzetközi összehasonlításban is több szokatlan vonása van. E programban — amely nem valamely hungarológiai intézet keretei közt működik — talán a hagyományos hungarológiai intézetek valamiféle alternatíváját is lehet látni.

Hogy érthetően beszélhessek a dologról, röviden ki kell térnem saját életpályámra. 1985 és 1989 között a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen voltam vendégtanár. Finn nyelvet és kultúrát kellett tanítanom. Sokat töprengtem akkor azon, hogyan is lehet az egyetemi oktatás keretei közt egy idegen kultúrát átadni. Lassan úrrá lett rajtam az az érzés, hogy az adott keretek egyáltalán nem alkalmasak egy idegen kultúra hatékony átadására. Ebben a helyzetben eléggé elkeseredtem, s talán éppen ezért, Finnországba való visszatérésem után azt a feladatot tűztem magam elé, hogy megvalósítsam a budapesti éveim idején beérett elképzeléseimet az ellentétes helyzetben, vagyis a magyar kultúra finnek közt való terjesztésében. Az irodalom tanszéken betöltött docensi állásom egyáltalán nem kényszerített volna erre, de az is hamar kiderült, hogy ez a pozíció éppen jó kiindulást kínál. Csakhamar alakulni kezdett egy olyan program, amely az idegen kultúra terjesztésének új kiindulópontját kínálta; éppen valami olyasféle, amilyennek a szükségességét budapesti éveim során fölismertem.

A Jyväskyläi Egyetem Bölcsészettudományi Karán több tanszéknek voltak már régebbről is értékes hagyományai a magyar kultúra oktatása és kutatása terén. Különösen a Zenetudományi Tanszék méltó az említésre, ahol már 1989 előtt komolyan folytak a magyar zenére irányuló kutatások, sőt, egy speciális Kodály-központ létrehozását is sikerült elérni. Aligha vonhatnám kétségbe: ebben szerepet játszott, hogy éppen e szaktárgy professzora, Matti Vainio volt az elődöm az ELTE finn vendégprofesszori katedráján. Igen fontos kiindulási pont volt az is, hogy a Finn Nyelvi Intézetben jó két évtizede működik magyar lektor.

A kérdés így hangzott: hogyan koordináljuk a már meglévő tevékenységeket, s hogyan fejlesszük őket tovább. Esetünkben szóba sem jöhetett, hogy külön hungarológiai intézet létrehozására törekedjünk; sokkal célszerűbbnek látszott, ha hungarológiai programot tervezünk, melynek munkatársaiul megnyerjük a bölcsészkar különböző tanszékeit, vagyis fórumot te-

remtünk a tanszékek közötti együttműködésnek. A programba hat tanszék kapcsolódott be: a finn nyelvi, a néprajzi, a történettudományi, a művészettörténeti, a zenetudományi és az irodalmi, ez utóbbit jelölték ki az egész programért felelős tanszéknek. A program nem valamiféle elvi okból korlátozódik a bölcsészkarra, ennek egyszerűen az a magyarázata, hogy a kari keretek túllépése — legalábbis a finnországi viszonyok közt — nehezen kezelhetővé és nehezen fejleszthetővé tenné a programot. A hungarológiai program úgy határozta meg önmaga feladatát, hogy „előmozdítja a Jyväskyläi Egyetemen a magyar nyelv és kultúra oktatását, kutatását".

Első feladatunk az volt, hogy olyan hungarológiai tantervet állítsunk össze, amelyet a bölcsészkar hallgatóinak teljes értékű egyetemi kurzusként kínálhatunk. Első lépésként az egy év alatt teljesíthető tanrendi egység, az ún. „alapismeretek" kurzusának megszervezésére került sor.

E tanrendi egység tartalmát a részt vevő tanszékek tudományos kompetenciája határozta meg: úgy gondoltuk, hogy a mi hungarológiánk lehet a „mi képünkre hasonlatos", vagyis azt tűztük ki magunk elé, hogy mindenekelőtt azokon a tudományterületeken kínáljunk hungarológiai ismereteket, amelyek szakértői részt vesznek a programban. Elvileg egyik területet sem akartuk előtérbe helyezni; azt reméltük, sikerül olyan tanrendi együttest létrehoznunk, amely egyformán vonzó a programban részt vevő valamennyi tanszék hallgatóinak. Nyilvánvaló, hogy az így létrehozott hungarológia meglehetősen eltér a hagyományos magyar filológiától; a filológia képviselői idegenkedtek is a végeredménytől.

Az egyéves tanrendi egységben végül is az alábbi részterületek kaptak helyet:

— magyar nyelv (kezdő, középhaladó kurzus és fonetika);

— tanulmányok a magyar kultúra köréből (résztanfolyamok: népi kultúra, művelődéstörténet, irodalomtörténet);

— történelem és országismeret.

A hallgató nyelvészeti vagy kulturális speciális képzést választhat. Azok, akik a nyelvi specképzést választják, a kötelező kurzusokon kívül ismereteket szereznek a magyar nyelv történetéről és nyelvjárásairól. A kulturális irányban szakosodók is két további kurzust választhatnak, a magyar kultúra különböző területeiről. A jyväskyläi adottságok közepette ez egyelőre mindenekelőtt a magyar zenei életben és művészettörténetben való ismeretszerzést jelentette, minthogy programunk ezeken a területeken tud speciális képzést nyújtani.

Az oktatási feladatokat a terveknek megfelelően legnagyobbrészt a Jyväskyläi Egyetem bölcsészkarának oktatói vállalták magukra. Különösen nagy felelősség hárult egyetemünk magyar lektorára, Varga Pálra, aki a magyar nyelven kívül irodalmat és országismeretet is tanít. A többi tanár finn. A hungarológiai programnak — mint ez a fentiekből ki is derül — nincsenek saját tanerői, a kar különböző tanszékeinek oktatói tanítanak hun-

garológiát. Más státusai sincsenek — legalábbis egyelőre — a programnak, a részmunkaidős kutatási segéderő állását leszámítva, akinek munkája ez ideig leginkább adminisztratív teendőkből állt. E feladatkört jelenleg Jaana Janhila látja el, aki szintén eljött Szegedre, hogy bemutassa hungarológia-programunk első kiadványát, amelyet ő szerkesztett. A hungarológus hallgatók tananyagának gazdagítása és sokoldalúbbá tétele érdekében kezdettől fogva szívesen hívtunk meg vendég szakértőket. Ez tette lehetővé, hogy hallgatóink bepillanthassanak többek közt a magyar film és a magyar konyha világába.

Finnországban eddig leginkább a finnugrisztika részeként közelítették meg a magyar kultúrát — akárcsak Magyarországon a finn kultúrát. Emögött az a feltevés állt, hogy a finnugor nyelv finnugor kultúrát implikál. A Jyväskyläi Egyetem hungarológiai programja megpróbált elszakadni ettől a hagyományos kiindulóponttól, amely lényegében nem több, mint a nyelvészet-központúság keltette illúzió. Egyáltalán nem vitatjuk, hogy a kultúra finnugor szempontú megközelítése, téves volta ellenére is, értékes és hasznos kiindulás volt a finn kultúrakutatás számára, másrészről azonban meg vagyunk győződve arról, hogy immár összehasonlíthatatlanul gyümölcsözőbb, ha abból a művelődéstörténeti tényből indulunk ki, hogy a magyar kultúra a nyugat-európai művelődési kör része. A Jyväskyläi Egyetemen ez a kiindulópont már csak annál is természetesebb, mert oktatóink végzettsége nagyobbrészt nem a finnugrisztikán, hanem az európai kultúrával kapcsolatos tudományokon alapszik. Mihelyt elfogadtuk a magyar kultúra kontextusául az európaiságot, finn szemszögből e kultúra egészen új, vonzó kutatási tárgyként jelenik meg. Többek közt azért is, mert Magyarországot olyan kapunak láthatjuk, amely nekünk nyílik Európa felé. Magyarország ugyanis olyan része Európának, amely sok szállal kötődik a finn kultúrához, s ahol különös szimpátiát éreznek iránta.

Minden vállalkozással szemben felvetődnek — s ez szükséges is — kételyek. Így volt ez a Jyväskyläi Egyetem hungarológiai programjának beindításakor is. Felhívták a figyelmünket, hogy tervezetünk összeegyeztethetetlen a Helsinki Egyetem filológiaibb jellegű hungarológiai tantervével; úgy ítélték meg, hogy tantervünk nem fog megfelelő érdeklődést kelteni a hallgatókban. Az előbbi észrevételre azzal a megállapítással reagáltunk, hogy a Jyväskyläi Egyetem hungarológia-programjának tervezésekor a helyi viszonyokat vettük kiindulásul, s hogy a programot a kar működésének fejlesztéseként, a meglevő tartalékok eddiginél hatékonyabb kihasználására való törekvésként kell tekinteni. Az utóbbi kételyre azzal válaszoltunk, hogy a kétkedők figyelmét felhívtuk a tudományos élet elmúlt évekbeli fejlődésének fő irányára, arra, hogy a művelődéskutatás a korábbiaknál nyíltabb, sokoldalúbb kérdésfölvetések felé tolódott el, valamiféle interdiszciplinaritás felé, miközben a művelődéskutatás új tárgyaiul megjelentek a hagyományos műfajokat nyilvánvalóan túllépő multimédiák. Azt is mondhatnánk, hogy szá-

mos művelődéskutató van, aki nem éri be azzal, hogy egy-egy speciális terület képviselője legyen, de egyben művelődéstörténészként is kíván működni. Mindezek alapján úgy véltük, hogy hungarológiai programunk megfelel a jó ideje uralkodó szellemi légkörnek, s éppen ezért érdeklődést fog kelteni a hallgatókban — már csak felépítésénél fogva is.

Amikor 1990 nyarán először lehetett jelentkezni hungarológia szakra, nyolcan adták be kérelmüket. Mikor aztán ősszel megindult az oktatás, hétről hétre új meg új jelentkezők jöttek. Végül számuk tizennyolcra emelkedett. Tizenketten mindjárt az első évben elvégezték az alapismeretek kurzusát, de még további meglepetés is várt ránk, tanárokra: az egyéves oktatási program elvégeztével kilencen szerették volna megszakítás nélkül folytatni tanulmányaikat. Ebben a helyzetben a bölcsészkar úgy döntött, hogy beindítja az alapkurzusra épülő kétéves oktatási program (ún. cum laude-tanulmányok) tervezését. A tavasz folyamán a részt vevő tanszékek egyetértésre is jutottak a szélesebb körű tanulmányok tartalmát illetően, s a kari tanács döntött a cum laude-tanulmányok 1991 őszétől való beindításáról. Ezzel egyidőben újabb tizennyolc hallgató jelentkezett a szakra, ami azt jelenti, hogy Jyväskyläben több mint harminc hallgatója van a hungarológiának.

A teljes, hároméves oktatási programot olyan érv alapján bírálták, amelyre már nem lehet a fentiekhez hasonló egyszerű választ adni. „Célszerű-e, hogy a hallgatók olyan szakon folytassák megkezdett egyetemi tanulmányaikat, amely nem képvisel önálló tudományterületet, és nincs saját módszertana sem." Erre úgy válaszolhatunk, hogy először is utalunk arra: ma már a bölcsészettudomány egyetlen területének sincs saját, különálló módszertana abban az értelemben, ahogy valaha korábban; minden kutatási területen egyre nagyobb mértékben törekszenek a művelődéskutatás általános módszertanának alkalmazására. Erre jó példát kínál akár a strukturalizmus, akár a szemiotika elterjedése a művelődéskutatás különböző területein. Napjainkban pedig a művelődéskutatás terén éppenséggel valamiféle anarchia uralkodik; akár a legújabb elméleti paradigmákra — a dekonstrukcióra, vagy a posztmodernre — való támaszkodás is problematikusnak tűnik; a művelődéskutatás kiindulópontjául egyre általánosabban elfogadottá válik a politikai céltudatosság az érdektelen vizsgálódások helyett. Mindezek fényében legföljebb a módszertani hagyományok hiányát lehet a hungarológiával kapcsolatban kifogásolni. Másodszor arra kell emlékeztetnünk, hogy a Jyväskyläi Egyetem hungarológiai programja eredetileg is az egyes intézetek együttműködési formájaként jött létre. Vagyis a Jyväskyläi Egyetem hungarológia-programja — csakugyan paradox módon — nem is arra törekszik, hogy hungarológusokat képezzen, hanem arra, hogy segítse a hallgatók és a kutatók szakosodását, vagyis hogy a magyar kultúra szakértőivé válhassanak — saját szakterületükön belül, lett légyen az akár a zenetudomány, akár a történettudomány, akár bármi más. Ezzel függ össze programunknak az a sajátossága is, hogy valamennyi oktató csakis a saját tudományterületének

tárgyából ad elő. Tényleges hungarológusok nincsenek oktatói gárdánkban, csupán egyes tudományszakok olyan képviselői, akik képzettségüket kiegészítették azzal, hogy elmélyültek a magyar kultúra kérdéseiben.

Hungarológiánk másik működési területe a kutatás. Első feladatul azt tűztük magunk elé, hogy átfogjuk a finneknek a magyar kultúráról akotott képét, vagyis hogy tisztázzuk, milyen a magyar kultúra — a finnek szemszögéből. Ebből a célból előadás-sorozatot szerveztünk a Jyväskyläi Egyetemen, melynek előadói a magyar kultúra legjobb finn szakértői közül kerültek ki. Valamennyien saját területükről választottak témát: saját művelődéskutatói kompetenciájukon belül valamennyien arra törekedtek, hogy bemutassák és értékeljék a magyar szellemi életet, s hogy összehasonlítsák a mi kultúránkkal. Az eredmény valamiféle, finnek rajzolta térképvázlat lett a magyar kultúra 1990-es állapotáról. A mű 1991 tavaszán jelent meg, *Kulttuurin Unkari* (A kultúra Magyarországa) címmel. A benne szereplő tíz tanulmány nyelve a finn, de a külföldi érdeklődőkre való tekintettel bőséges német nyelvű összefoglaló is helyet kapott a kötetben. A következő kiadvány, amelyen jelenleg dolgozunk, fordításkötet lesz, válogatás a huszadik századi magyar esszéirodalomból. Témaköre a magyar történelem és a magyarság lesz. Vagyis, ha az első kötetünk a finnek magyarokról alkotott képét mutatta be, úgy e másodikat tekinthetjük a magyarok önarcképének. Ezt az önarcképet századunk vezető magyar esszéistái rajzolják Adytól, Fülep Lajostól, Babitstól, Kosztolányitól egészen Csoóri Sándorig, Dümmerth Dezsőig. Egyéb, az egész programot érintő kutatási tevékenységről korai volna még beszélni, de elmondhatom, hogy az egyes intézetekben jó tempóban folyik a kutatás. Különösen eredményes a Zenetudományi Tanszék, ahol Kodály Zoltán zenefilozófiájához közelítenek egészen újszerűen, s a Történettudományi Tanszék, amelynek a magyar történelemmel kapcsolatos működéséről kolléganőm, Tuulikki Tuomainen számol be előadásában.

A kultúra Magyarországa nem szokványos egyetemi kiadványként látott napvilágot; megjelentetője a Jyväskyläben működő Atena kiadó volt. Azért hangsúlyozom ezt, mert megmutatja, hogy a hungarológia programnak, tudományos-oktatási céljai mellett, az is célkitűzései közé tartozik, hogy szélesebb körű kulturális küldetést töltsön be, kommunikációs kapcsolatokat tartson fenn az egyetemen kívüli világgal is. Másik oldalról nézve a dolgot, az idei évtől a jelentkezők közt több olyan is van, aki nem hallgatója a Jyväskyläi Egyetemnek; az is ide tartozik, hogy előadóink közt voltak az egyetemi világon kívülről jött szakértők is.

A magyar kultúra kutatása és oktatása területén kitűzött céljaink megvalósításához feltétlenül szükségünk van egy tudományos könyvtárra. Mikor ezt fölismerve tájékoztattuk a Jyväskyläi Egyetem könyvtárát programunkról, meglepetésünkre azt a választ kaptuk, hogy nem sokkal azelőtt kereste meg a könyvtárat a Helsinkiben működő Magyar Kulturális Központ azzal a javaslattal, hogy jó volna, ha a finnországi egyetemi könyvtá-

rak közül éppen a jyväskyläi fordítana kiemelt figyelmet a hungarológia területére. A könyvtár vezetése érdeklődött a javaslat iránt, s így örömmel fogadták a hungarológiai program előterjesztését, amely a magyar nyelvvel és kultúrával kapcsolatos könyvek gyarapításának területén kifejtendő együttműködésre vonatkozott. A hungarológiai tevékenységet koordináló bizottság rögtön kiegészült az Egyetemi Könyvtár képviselőjével; az ő révén a könyvtár is részt vesz a program irányításában, s információkat kap fejlődéséről. Ez a szerves együttműködés a program és a könyvtár között lehetővé tette, hogy az Egyetemi Könyvtár igazán dinamikusan fejleszthesse a hungarológia által igényelt könyvtári és információs szolgáltatásait.

A Jyväskyläi Egyetem hungarológiai programjának gyors fejlődése a mi számunkra is új kihívásokat hozott, amelyek megválaszolására alig volna célszerű kizárólag saját erőnkből törekedni. Jelenleg elsőrendűen fontos feladatnak tartjuk, hogy programunk mihamarabb a nemzetközi hungarológia szerves részévé váljon. Azt reméljük, ezen a módon szerezhetjük meg programunk számára azt a szakértelmet, amely lehetővé teszi, hogy kiaknázzuk a kialakult kedvező helyzetet — vagy talán még inkább azt, hogy megfelelő választ adhassunk arra a kérdésre, amelyhez éppen most jutottunk. Reméljük, hogy a szegedi kongresszus folyamán elkezdhetjük kialakítani az általunk oly fájdalmasan nélkülözött nemzetközi kapcsolatokat — találunk olyan kollégákat, akik érdeklődnek a velünk való együttműködés iránt.

PETRO LIZANEC *(Ungvár)*

Magyarok és magyar tudományos intézmények Kárpátalján

Az 1989. január 12-i népszámlálás adatai szerint Kárpátalja lakosságának a száma 1 millió 252 ezer. Nemzetiségi megoszlás szerint 78,4% ukrán, 13,7% magyar, 3,6% orosz, 2,3% román, 0,7% szlovák, 1,3% egyéb nemzetiségű. Összesen kb. 70 nemzetiség képviselői élnek itt. A terület 13 járásra oszlik, nagyobb városai: Ungvár (120 ezer), Munkács (85 ezer), Técső (45 ezer), Huszt (39 ezer), Rahó (39 ezer), Nagyszőlős (37 ezer), Beregszász (33 ezer). A magyar ajkú lakosság főleg a beregszászi (71,3%), az ungvári (38,1%), a nagyszőlősi (26,3%) és a munkácsi (12,4%) járásban él.

Amint már szóltam róla, az ukránok után a területen a magyarok vannak számbeli többségben. Az 1959-es népszámlálás szerint számuk 154 700, az 1979-es szerint 158 000, az 1989-es szerint pedig 165 000 volt. Tudnunk kell, hogy a vegyes házasságok száma kb. ötezer, s a gyerekek nemzetiségét aszerint írják be, milyen nemzetiséghez tartozónak vallják magukat 16. életévük betöltésekor. Ilyen alapon a magyar sajtó mintegy 200 ezer magyarról ír.

A Kárpátalján élő magyarok helyzetéről képet alkothatunk, ha számba vesszük, milyen sajtótermékek jelennek meg, van-e magyar nyelvű rádió és tv-adás, kulturális és tudományos intézmények.

Két területi lap jelenik meg: a Kárpáti Igaz Szó és a Kárpátaljai Ifjúság; 3 járási lap: Ung-vidéki Hírek (Ungvári járás), Beregi Hírek (Beregszászi járás), Nagyszőlősi Hírek (Nagyszőlősi járás). Most Panoráma címmel új lap indult a munkácsi járásban. Beregszászban amatőr Népszínház tevékenykedik. 1990-ben 16 magyar fiatal kezdte meg tanulmányait a Kijevi Színművészeti Főiskolán, akik Magyarországon kapnak részképzést. Hamarosan hivatásos magyar színház alakul. Minden nagyobb településen öntevékeny népi együttesek vannak, ilyenek például a Tisza Együttes Péterfalván, gyermektánccsoportok Borzsaván stb. A területi filharmóniának magyar csoportja is van, akiket „Magyar melódiák" néven ismer a közönség.

Két könyvkiadó foglalkozik magyar nyelvű könyvek kiadásával: a Kárpáti Kiadó és a Ragyanszka Skola. Mindkettő szoros együttműködést épített ki magyarországi kiadókkal. A Kárpáti Kiadó például 20 millió könyvet adott ki ilyen alapon magyarul, főleg szépirodalmat. A Ragyanszka Skola magyar nyelvű tankönyvkiadással foglalkozik.

Kárpátalján jelenleg mintegy 70 magyar nyelvű prózaírót és költőt tartunk számon.

A *Sugaras utakon* című gyűjteményben — 1985-ben jelent meg a Kárpáti Kiadó gondozásában, az ungvári egyetem Magyar Filológiai Tanszékének válogatásában, amely az első magyar irodalmi antológia is egyben e területről — 35 alkotó kapott helyet: Kovács Vilmos, Balla László, Balla D. Károly, Szalai Borbála, Füzesi Magda, Sütő Kálmán, Finta Éva, Dupka György, Vári Fábián László, Balogh Balázs, Kecskés Béla, Nagy Zoltán stb. A terület alkotóinak publikációs lehetőségei kielégítőek: irodalmi melléklete van a Kárpáti Igaz Szó című napilapnak, évente jelenik meg az *Évgyűrűk* című irodalmi gyűjtemény, a *Kalendárium* is rendszeresen közli írásaikat; nemrég indult meg számukra a Hatodik Síp című folyóirat és a Kárpátalja című újság Magyarországon.

Kárpátalja ismert magyar művészei között említést érdemel Cipola Gizella, a kijevi operaház énekesnője, Balogh Klára és Kustán Péter ungvári koreográfusok; Márton István és Zádor Dezső zeneszerzők; Boksay József, Erdélyi Béla, Koczka András, Sütő János, Soltész Zoltán, Petky Sándor, Garanyi József, Veress Miklós, Balla Pál stb. festőművészek; Horváth Anna, Hidi Endre, Ortutay Zsuzsa, Penckofer János keramikusok.

A kultúra alapja természetesen az oktatás. Kárpátalján jelenleg 87 magyar tannyelvű iskolát tartunk számon, ebből 55 (14 középiskola, 27 nyolc osztályos és 14 alapiskola) tisztán magyar tannyelvű, a többi vegyes (15 magyar—orosz, 17 magyar—ukrán tannyelvű). A jövőben várható a magyar tannyelvű iskolák számának a növekedése. Az 1990—1991-es tanévben például 10 helységben (ungvári, szolyvai, rahói járás) indultak magyar tannyelvű első osztályok. Növekszik az ilyen óvodák és bölcsödék száma is. Jelenleg 67 óvodában és bölcsődében folyik anyanyelvi oktatás, illetve nevelés.

1988-tól önálló tantárgyként tanulják az iskolákban Magyarország történetét, nőtt az anyanyelvi órák száma.

Tekintettel a terület sajátosságaira, a magyar tannyelvű iskolákban az orosz és a nyugat-európai nyelvek tanítása mellett bevezetik az ukrán nyelvet, s ezzel párhuzamosan szó van a magyar nyelv oktatásáról a vegyes tannyelvű iskolákban, fakultatív alapon. A bölcsődékben és az óvodákban is indulnak magyar nyelvű csoportok.

A területen igen megnőtt az érdeklődés a magyar nyelv iránt. Sok munkahelyen szerveztek magyar nyelvi tanfolyamot, ezt természetesen figyelembe vette az ungvári Magyar Filológiai Tanszék és az ungvári Hungarológiai Központ, s magyar nyelvű tankönyvet állított össze kezdőknek (szerzők: Petro Lizanec—Horváth Katalin). Tankönyv és kétnyelvű szótár készült el ukrán és magyar nyelvből a kisiskolások számára is.

Kárpátalján sok szakközépiskola működik, ezek közül a munkácsi tanító- és óvónőképzőben folyik magyar nyelven az oktatás, 1990-ben kezdődött meg a magyar nyelvű oktatás az ungvári művelődési szakiskolában.

Kárpátalja tudományos és kulturális életében fontos szerepet játszik az Ungvári Állami Egyetem, amely 1945. október 18-án nyitotta meg kapuit. Kezdetben 9 tanár és 148 hallgató volt a létszám, jelenleg az egyetem nappali, esti és levelező tagozatán 9 ezer diák tanul 12 fakultás 63 tanszékén; 600 tanár végzi a kutató- és az oktató-nevelő munkát, közülük 60 doktori és több mint 400 kandidátusi fokozattal.

A Bölcsészkaron 1963-ban indult a magyar szakos képzés 20 hallgatóval nappali tagozaton, 1969-ben megnyílt a levelező tagozat is, ettől kezdve 10-10 diákot vesznek fel a nappali és a levelező tagozatra. 1965-től külön magyar tanszéke van a bölcsészkarnak, 1977-től: Magyar Filológiai Tanszék a neve. 1968-ban aspirantúra nyílt a tanszék mellett. Jelenleg 7 tanár és 2 laboráns tartozik hozzá. Eddig 422 fiatal kapott itt magyar szakos tanári diplomát. Ezek főleg iskolákban dolgoznak, szerkesztőségekben, utazási irodákban, tanácsi szerveknél stb. Végzetteink között vannak kitüntetett pedagógusok, területi és járási szintű képviselők, olyanok, akik tudományos fokozatot szereztek. Ezek mind a mai napig fenntartják a kapcsolatot a tanszékkel, segítenek nekünk a nyelvjárási és a népköltészeti gyűjtésekben. Szakmai továbbképzésben pedagógusaink Magyarországon vesznek részt. Meg kell említenem, hogy nálunk a képzés egyszakos: magyar nyelv és irodalom.

A tanszéken létrejöttek a feltételek a tudományos munka folytatására, 1970—76 között három kötetben jelent meg az *Ukrán—magyar nyelvi kapcsolatok* című monográfiám, amely pozitív értékelést kapott több európai országban. Folyik a kárpátaljai magyar népköltészet gyűjtése és tanulmányozása. E munka eredménye kb. 500 tudományos- és újságcikk. Kiadtuk a *Három arany nyílvessző* című mesegyűjteményt. Vaszócsik Vera és Petro Lizanec 1974-ben megjelentették *A kárpátontúli magyar népballadák* című gyűjteményt. Zékány Imre és Vaszil Láver közösen adták ki az *Orosz—ukrán—magyar frazeológiai szótár*t.

Már elkészült *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza* című háromkötetes munkám, amely 1260 nyelvészeti térképet (lexikait és szemantikait), valamint minden szó kommentárját és indexét tartalmazza. Az első kötet a közeljövőben jelenik meg a magyarországi Akadémiai Kiadó gondozásában. Elkészült a *Kárpátaljai magyar nyelvjárások szótárá*nak 2. kötete, amely kb. 40 000 szócikket tartalmaz. Mindkét munka kiadásra vár.

Gyakran megkérdeznek, mi a jövője a magyar szaknak, nem zárják-e be? Azt válaszolom, hogy a magyar szak perspektivikus. Létfontosságúvá lett a tanszék tevékenységi körének bővítése: a magyar—orosz—ukrán kulturális kapcsolatok tanulmányozása. Megfelelő fóruma lehet ennek a Hungarológiai Központ. amelynek megnyitásáról 1988. január 14-én hoztak határozatot.

Miért éppen Ungvár városában alakult meg a Hungarológiai Központ? Több okból is. Először: egyetemünkön — mint már mondtuk — 1963-ban

nyílt meg a magyar tagozat. 1965-ben pedig megalakult az egyetlen magyar tanszék a Szovjetunióban, amely magyar nyelv- és irodalomszakos tanárokat képez, az itt végzett szakemberek közül sokan lettek újságírók, könyvkiadói szerkesztők, idegenvezetők stb. A magyar filológiai tanszéken az oktatói munka mellett rendszeres kutatói munka folyik.

Másodszor: Kárpátalján majdnem 170 ezer magyar él, ez a Szovjetunióban élő magyarok 90%-át teszi ki. Az itt élő magyarok több évszázad óta közvetlen kapcsolatban vannak különböző szláv és nem szláv nyelvű népekkel. Eddig a kapcsolatok vizsgálatában voltak bizonyos szubjektív elemek, ezért úgy véljük, hogy a Hungarológiai Központ tudományos munkatársai teljes felelősséggel látnak a kontaktusok objektív tanulmányozásához nyelvi, irodalmi, néprajzi, történelmi stb. szempontból egyaránt. Feladatunk e terület anyagi és szellemi kultúrájának a kutatása. Minderre megfelelő bázis áll rendelkezésünkre. Természtesen számítunk a magyarországi szakemberek segítségére is. Közös vizsgálódásaink hozzájárulnak a Kárpát-medence településtörténeti kérdéseinek tisztázásához. Munkánk eredményeként a hungarológia fundamentális értékű anyaggal gazdagodik majd.

Tudományos munkánk hatékonyságának növelése érdekében az ukrán köztársaság Felső- és Középfokú Oktatásügyi Minisztériuma 6 státust jelölt ki számunkra, lehetőség van arra, hogy a kandidátusi és a doktori fokozattal rendelkező oktatók is részt vállaljanak a munkában. A munkatársak száma a jövőben remélhetőleg növekedni fog.

Örömünkre szolgál, hogy a világon ez az ötödik központ, s mindent megteszünk annak érdekében, hogy ez a centrum példásan működjék.

Milyen feladatok teljesítésére vállalkozik az ungvári Hungarológiai Központ? Elsősorban a hazai hungarológus szakemberek számára kívánunk tudományos bázisként funkcionálni. Másodsorban számítunk a Magyar Köztársaság és más, hungarológiai központokkal rendelkező országok tudósainak együttműködésére.

Az előttünk álló feladatok között kulcsfontosságúnak tartjuk az országunkban folyó hungarológiai kutatások koordinálását. E célból alakítottuk meg a 35 tagú Hungarológiai Bizottságot, amelynek Tartutól Jerevánig, Ungvártól Kemerovóig minden olyan városban vannak tagjai, ahol hungarológiai jellegű tudományos kutatómunka folyik. E kutatások eredményeit félévenként megjelenő folyóiratunk, az Acta Hungarica fogja publikálni.

Hangsúlyozni kívánjuk továbbá, hogy a központ fő feladatai közé sorolja azoknak a kapcsolatoknak a sokoldalú tanulmányozását, amelyek a történelem során kialakultak a Kárpátalján élő magyarok, ukránok és más nemzetiségek anyagi és szellemi kultúrája között. A tényekből szeretnénk kiindulni. Anyaggyűjtéssel, levéltári munkával kezdtük. Ismeretes, hogy Kárpátalja magyar lakosságának a szláv és más nemzetiségekkel való kapcsolata évezredes történelmi távlatokba nyúlik vissza. E kapcsolatok feltárására nem mindig volt jellemző a tudományos objektivitás. Ezért tartjuk kö-

telességünknek a józan, tárgyilagos, tudományos hozzáállást a kapcsolatok kutatásához mind a nyelv, az irodalom, a népköltészet, a néprajz, mind pedig a történelem területén.

A ránk váró munkának megvannak a tárgyi feltételei: gazdag népköltészeti és néprajzi anyag, irodalmi és művelődési hagyományok, nyomtatványok, régi kéziratok, levéltári dokumentumok állnak rendelkezésünkre. Nem mellékes körülmény az sem, hogy területünkön egy tömbben él a magyar lakosság, ez biztosítja majd tevékenységünkhöz a nélkülözhetetlen hátteret.

Az ungvári Hungarológiai Központ munkatársai szoros kapcsolatot tartanak fenn a terület iskoláival, pedagógusaival, az újságszerkesztőségekkel, a Kárpáti Kiadóval, a területi rádió és televízió magyar osztályának munkatársaival. Mindent megteszünk, hogy elnyerjük a szakemberek támogatását. Kárpátalja lakossága segítséget nyújt nekünk a szellemi és az anyagi kultúra emlékeinek, régi könyvek, kéziratok és más régiségek, források összegyűjtésében. Úgy gondoljuk, hogy a nyelvjárási és a folklóranyag gyűjtésébe bevonjuk a tanítókat, egykori végzőseinket, évenként szervezünk tudományos-gyakorlati konferenciát a hungarológia időszerű kérdéseinek megvitatására. A legjobb előadásokat, népköltészeti gyűjtéseket jutalmazni fogjuk, tehát mindent megteszünk, hogy a soknemzetiségű Kárpátalja kulturális életét jelentősen élénkítsük.

Mint már említettem, a Központban jelenleg 6 állandó munkatársunk van, a Magyar Filológiai Tanszékről negyed állásban ugyancsak hatan segítenek a kutatómunkában. Meg kell itt jegyeznem, hogy az Ukrán Felső- és Középfokú Oktatásügyi Minisztérium évente 80 ezer rubelt ad a Központ munkatársainak a fizetésére és kb. ugyanennyit az intézet fenntartására.

Engedjék meg, hogy pontokba foglalva felsoroljam a fontosabb kutatási témákat:

1. Kárpátalja településtörténetének tanulmányozása.
2. A kárpátaljai magyar lakosság névtani kutatásának és etnikai történetének komplex vizsgálata a szomszédos szláv és nem szláv etnikummal való kölcsönhatások tükrében;
3. A Tisza helységnevei;
4. Ukrán—magyar nyelvi és irodalmi kapcsolatok.

1991 januárjában nemzetközi bizottság alakult a tiszai víznevek kutatására. Az első tanácskozást a Központban tartottuk. A résztvevők között voltak magyarországi, romániai, jugoszláviai és ukrajnai kutatók. Megkezdődött a Tisza helyneveinek a gyűjtése.

Hozzáláttunk az ukrán—magyar, magyar—ukrán iskolai szótár összeállításához.

Eredményként könyvelhetjük el azt, hogy az ukrán Novini Zakarpatja című területi lap az ukrán lakosság kérésére minden csütörtökön (1991 januárjától kezdve) magyar leckéket közöl kezdőknek. Ezzel párhuzamosan a

Kárpáti Igaz Szó című területi lap minden kedden (szintén januártól) ukrán leckéket közöl magyar anyanyelvűeknek.

A magyar nyelv kezdőknek könyvalakban is megjelent, s már elkészült az *Ukrán nyelv kezdőknek* című könyv kézirata is.

Megjelentettük a *Hungarológia az Ungvári Állami Egyetemen* című bibliográfiát és előkészületben van a *Hungarológia a Szovjetunióban* című bibliográfia is. Négy nemzetközi konferenciát rendeztünk.

A Központ rendszeresen helyt ad a kárpátaljai magyar művészek kiállításainak, festőművészek, keramikusok, népművészek állítják ki műveiket. Esteket rendezünk történelmi események kapcsán is, és évről-évre szervezünk vers- és prózamondó versenyeket is.

Az ungvári Hungarológiai Központ támogatja és összehangolja a tudományos, pedagógiai és egyéb közérdekű munkát a magyar nyelv, irodalom, történelem, néprajz és kultúra tanulmányozása terén, elősegíti azon kutatók munkáját, akik a Szovjetunió területén a főiskolákon, tudományos intézményekben, iskolákban, kiadóhivatalokban és szerkesztőségekben az említett tudományok terén működnek.

A fent említett tudományos intézményeken kívül 1989 februárjában megalakult a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSz), amely szintén céljául tűzte ki a magyar nyelv, a magyar kultúra ápolását. Csupán az utóbbi két évben a KMKSz aktív tevékenységének köszönhetően területünk járásaiban és városaiban, ahol nagy számban élnek magyarok, 14 emléktáblát lepleztek le Magyarország kulturális és tudományos élete jeles képviselőinek tiszteletére. A Magyar Köztársaság vezetőinek segítségével Ungváron Petőfi Sándor, Beregszászon pedig Illyés Gyula és Kossuth Lajos szobrát leplezték le. A közeljövőben Rákóczi Ferenc lovasszobrát fogják avatni ugyanitt.

Közös munkánkkal szeretnénk hozzájárulni a Kárpátalján élő népek barátságának és együttműködésének megszilárdításához.

MAKKAI BÉLA—N. RÁCZ ARANKA—KOVÁCS ILONA *(Budapest)*

Hungarika Információ és hungarológiai kutatás

1. *A Hungarika Információ szolgáltatásai*

A Hungarika Információ a Széchényi Könyvtár Hungarika Dokumentációs Osztályának egy olyan számítógépes szolgáltatása,[1] amely az információ-terjesztés modern és hagyományos eszközeit egyaránt nyújtja, tehát a felhasználók széles köre számára hozzáférhető. A számítógépes adatbázis mindenekelőtt alkalmas közvetlen lekérdezésű (*on-line*) információ-visszakeresésre, amely a feltett kérdésre az információs rendszerek technikája szerint a kapott válaszokat (a keresett közlemények adatait) megjeleníti a képernyőn, illetve igény szerint kiírja azt nyomtatott formátumban a kutató számára. Az irodalomkeresés egyaránt végrehajtható a *kurrens*, vagyis a közelmúltban beérkezett anyagban, és a *retrospektív*, azaz a visszamenőleges adatállományban. Jelenleg az adatbázis nagysága (amely mintegy 7000 tétel) nem teszi szükségessé a kétféle állomány külön kezelését; mivel azonban az évi gyarapodás várhatóan minimum 4-5000, maximum 10 000 cím, néhány éven belül ez a megkülönböztetés is szükségessé válik.

A számítógép-hálózatok várható kiépítésével az adatbázis közvetlen hozzáférése külső felhasználók számára is lehetővé válik a Széchényi Könyvtár központi számítógépes rendszerén keresztül (NEKTÁR).[2] Jelenleg erre egy ponton nyílik lehetőség, az Információ Infrastruktúra Fejlesztése program keretében működő IIF hálózaton keresztül. Az adatbázis azonban egyéb módszerekkel transzportálható és helyileg hasznosítható. Jelenleg információs kiadványként *nyomtatott* információs cédulák és index[3] formájában mindenki számára hozzáférhető és előfizethető. Az anyagot két további változatban *mikrokártyán* és *floppy* lemezen ajánljuk fel a jövő évtől felhasználóinknak. A floppy lemezen terjesztett adatállományból egy megfelelő kapacitású IBM PC számítógépen saját adatbázis képezhető, s az adatállomány ebben a formában a felhasználó kutatók számára helyileg saját számítógépen közvetlenül lekérdezhetővé tehető.

2. *A Hungarika Információ tartalmi kérdései, a hungarológiai kutatás és a Hungarika Információ viszonya*

Az információs adatbázis forrásanyaga közös az előttünk ismertetett bibliográfiai adatbázis forrásaival; a tartalmát meghatározó szelekció szempontjai azonban eltérnek, mivel csupán a tartalmilag magyar vonatkozású és kizárólag a folyóiratokban és egyéb periodikumokban, vagyis időszaki kiadványokban megjelent közleményeket dolgozza fel. Feladatainak a tartalmi

tájékoztatást tekinti, s gyűjtőkörét és feldolgozási módszereit is ez a szempont határozza meg. Tartalmi szempontból két metszetben kívánjuk megvilágítani a hungarika információ és a kutatás viszonyát. Egyrészt

— a hungarológiai kutatások, másrészt

— a szaktudományi kutatások szemszögéből

szeretnénk a kapcsolatokat a felhasználói kör számára pontosítani.

2.1 *A hungarológiai kutatás és a hungarika adatbázis viszonya, az adatbázis tartalma*

A hungarológia értelmezése a hungarológusok le nem zárt vitája. Az értelmezés közismerten egyrészt a nemzeti tudományok (nyelvészet, irodalom, néprajz) zárt rendszerét érti a hungarológiai kutatás területének, másrészt a hungarológiai kutatók körének bővülésével és a megnyilvánuló nemzetközi érdeklődés hatására a kívülről szemlélők körében a hungarológiai kutatás túllép ezen a kereten, a történettudomány, a tudománytörténet és a társadalomtudományok régiójába. Nem kívánunk ebben a vitában állást foglalni, mert a hungarikum-feltárás szempontjai lehetőséget adnak mindkét értelmezés érvényesítésére, sőt a hungarikum-értelmezés feltehetően a magyar vonatkozású kutatások és információk legszélesebben értelmezett köre.

A hungarika információ ugyanis, mint korábban jeleztük, a három hungarikumtípus (nyelvi, személyi, tartalmi) közül a tartalmukban magyar vonatkozású közlemények feldolgozására vállalkozik. Tartalmi hungarikum a szakmai definíciók szerint minden olyan dokumentum, amely a magyar nyelvet, Magyarországot ismerteti, a magyarsággal, annak tevékenységével foglalkozik. Az ismertetés sokrétű, lehet: történelmi, földrajzi, néprajzi, gazdasági stb., másfelől szöveges, képes ábrázolás, térkép stb.[4] Tehát az információs-szolgáltatás időhatárok nélkül, vagyis akár a honfoglalás korától napjainkig terjedő időszakra vonatkozóan tartalmaz bármely témában, a legszélesebb értelemben vett magyar tárgyú közleményt, és így a szűkebben és bővebben értelmezett hungarológiai kutatás számára egyaránt hasznosítható.

2.2 *A szaktudományok és a Hungarika Információ*

Természetesen minden feladat meghatározott korlátok között valósítható meg. Ezek a korlátok a Hungarika Információ esetében bizonyos tematikus súlypontok kijelölésével vonhatók meg. Így a hungarikum széleskörű értelmezésén belül, ott, ahol szelekciós szempontok érvényesülnek, bizonyos szaktudományok, illetve szakterületek elsőbbséget élveznek. Ennek megfelelően elsősorban az alábbi szaktudományi kutatások és szakterületek várhatnak tájékoztatást a Hungarika Információtól:

— a *történettudomány*: a magyar történelmet 1918-ig a történelmi Magyarország területére vonatkoztatjuk; feldolgozzuk továbbá az 1918-tól ki-

sebbségi sorban élő magyarság történetére vonatkozó közleményeket, valamint a mindenkori elvándorlók, kivándorlók, az emigrációban élő magyarság történetét;

— a magyar *irodalomtudomány*, amely nem tartalmazza az eredeti szépirodalmi műveket;

— a magyar *nyelvészet* és finnugor nyelvészet vonatkozó része;

— a magyarországi, illetve kisebbségi területeken működő *egyházak története*;

— a magyarországi *művészetek* története, művészek tevékenysége, magyar műemlékek, építészeti emlékek, népművészeti emlékek;

— a magyarságra, Magyarországra vonatkozó *szociológiai, szociográfiai, demográfiai, statisztikai* közlemények;

— a történelmi Magyarország területével foglalkozó *földrajzi, leíró természetrajzi, meteorológiai, geológiai* művek;

— a jelen magyarországi, illetve magyar vonatkozású *politikai*, a társadalmi és gazdasági élet viszonyai, a jogrendszer, a tudományos, művészeti élet eseményei és ezek külföldi visszhangja;

— *a kisebbségben élő magyarság* társadalmi, politikai, gazdasági helyzetével, működésével, tudományos, művészeti életével foglalkozó közlemények. Ide tartozik az anyanyelvi kultúra ápolásának kérdése is. A figyelem a szomszédos országok kisebbségei mellett kiterjed a nyugat-európai, amerikai, ausztráliai és a világ más tájain élő magyarokra is. Különösen fontosnak tartjuk most, mivel a lehetőségek bővülni látszanak, a magyar kisebbségek művelődési viszonyaira, az anyanyelv állapotára, művelésének lehetőségére, e közösségek művelődési intézményeire (iskolák, sajtó, könyvkiadás, színház stb.), képzőművészeti, zenei, népművészeti kultúrájára vonatkozó közlemények begyűjtését;

— figyelemmel kísérjük a *nacionalizmus* és a *nemzetiségi, kisebbségi kérdés* nemzetközi irodalmát, konferenciák tárgyalásait, szervezetek tevékenységét, feldolgozzuk az ezekről szóló dokumentumokat;

— a *keletközép-európai térség* és Magyarország *környezetvédelmi* problémái;

— a *keletközép-európai, délkelet-európai* és ezen belül *magyar* érdeklődésű *intézetek*, szervezetek, tevékenysége, külföldi magyar intézetek, egyetemi magyar tanszékek, magyar vonatkozású irodalmi, művészeti társaságok tevékenysége, kiadványai;

— magyar személyek *életrajzai* és életrajzi adalékai.

3. *Az információszervezés kérdései*

A meghatározott koncepció szerint begyűjtött információ a kutatás számára akkor hasznosul jól, ha azt az adatbázisban megfelelően szervezzük. Ennek eszközei a közlemény *tartalmát feltáró* módszerek. A Hungarika In-

formáció minden tétel leírását kiegészíti egy rövid összefoglalással, melynek célja a tájékozódás első lépéseként a közlemény tartalmának kivonatos áttekintése. Ez azonban még nem teszi lehetővé az azonos tartalmú közlemények csoportjának kiválasztását. Annak eszközei:

— a tárgyszavak (amelyek lehetnek valódi tárgyfogalmak, földrajzi nevek, személynevek);

— a szakbeosztás vagy klasszifikáció, és

— a kódrendszer.

Ezek külön-külön is, de kombináltan, egymást kiegészítve is lehetővé teszik a keresőkérdés definiálását. A feltáró módszer alkalmazása számos, a hungarológus kutatói kör számára sem érdektelen problémát vet fel.

A *tárgyszavakkal*, a konkrét visszakeresés, a részletkérdések szintjén válik hozzáférhetővé az anyag, s belőlük épül fel a közlemények szakkifejezéseit hasznosító tárgyszórendszer. Az eredeti szóhasználat átminősítés és kommentálás nélküli rögzítése az információ-áramoltatás alapelvéből következik, továbbá számunkra külön információértéke van annak, hogy egy külföldi forrás milyen módon és eszközökkel tükrözi a magyarságot érintő problémákat, jelenségeket. Másrészről azonban azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a Hungarika Információ nemzetközi elterjedésével belátható időn belül olyan felhasználási kör is igénybe veheti szolgáltatásainkat, amelynek kompetenciája nem terjed ki a nemzeti előítéletekből és politikai érdekből táplálkozó eufémizmusok, esetleges torzítások kiszűrésére. (Például feltehetően kudarcot vall a leghűvösebb objektivitásra törekvő tudományosság is, ha ugyanazon két szomszédos etnikai, földrajzi, politikai egység vonatkozásában „egyesülés"-t, „csatlakozás"-t, „elcsatolás"-t, vagy éppen „megszállás"-t, „hódítás"-t regisztrál a különböző forrásokban.) Itt egy szinonimalánc vezet nyomra, illetve szükség szerint differenciál.

A *szakbeosztás*, amely az ETO (Egyetemes Tizedes Osztályozás) rendszerére épül, a hierarchikus felépítést, a rendszerszerű megközelítést biztosítja, az összefoglaló fogalomtól a részletkérdések irányába vezeti el a kutatót (pl. történelem, politika. . . területi kérdés), és összefoglalja az árnyalatokat tükröző tárgyszavak között megoszló anyagot.

A *kódrendszerrel* a téma tovább szűkíthető, *földrajzi* szempontok szerint az országkódok segítségével. Az országkódok meghatározása azonban gyakran nem is olyan egyszerű. Például a Csehszlovákia történeteként tárgyalt szepességi városok korábbi történetét — ha nem akarunk az anakronizmus hibájába esni — Magyarország nevével kell kódolnunk, de a politikai és információszervezési szempontoknak megfelelően Csehszlovákia kódjával is ellátjuk. A közleményt kibocsátó ország kódja abban igazít el, hogy mely régió szellemi termékét tartjuk kézben. A közlemény *nyelvé*nek és *idő*paramétereinek megadásával biztosítjuk a még differenciáltabb visszakeresést. (Tehát: a szepességi városok fejlődése a 14—16. században kódolva: HU%CS%SU; orosz; 1301—1600).

A feltárás struktúrájának kialakítása során felmerült problémák közül az egyik alapvető kérdés az, hogy lényegében két követelményrendszer között kellett és kell folyamatosan a megfelelő kompromisszumot megtalálni.

Az egyértelmű és következetes visszakeresést változatlan „stabil" feltáró elemek — tárgyszórendszer, földrajzi nevek, kódrendszer — biztosítják. Ugyanakkor maga az anyag (és annak különösen az a része, amely a szomszédos országok magyarságára vonatkozó információkat közvetíti) egy állandóan változó régió jelenségeit elemző publikációs anyagból származik, és ez a feltáró elemekben is tükröződik. Jól látható mindez a tárgyfogalmak fentebb már jelzett változásában, de különösen problematikus a földrajzi fogalmak esetében.[5]

Érzékletes példa erre az országhatárok módosulásával a Szerb—Horvát—Szlovén Királysághoz került bánáti *Nagybecskerek* neve, amely hivatalosan (tükörfordítással) a *Veliki Bečkerek*re, majd 1930-ban *Petrovgrad*ra változott. A szocialista Jugoszlávia 1947-ben — a királyi névadót félretolva az ellenálló Žarka *Zrenjanin*ról keresztelte el a várost, s a politikai tabuvá lett magyar elnevezés csak közel fél évszázad múltán — a kelet-európai változások hatására — láthatott ismét nyomdafestéket, rövidült *Becskerek* formában. (Azóta már parlamenti határozat — 1991. július 23. — tiltja a nem szerb elnevezések használatát a Vajdaságban.) Adott esetben hasonlóan nehéz eldönteni, hogy „Kárpátaljá"-t, „Kárpát-Ukrajná"-t vagy éppen „Kárpátontúli Ukrajna" elnevezést használjunk a kérdéses területre. (Ugyanígy az Észak-Magyarország, Felföld, Felvidék, Szlovákia a földrajzi név-sor — és hosszasan folytathatnánk.) Történettudománynak, hungarológiának és informatikának tehát egyaránt figyelembe kell vennie politikum és idő dimenzióit, hogy szakmailag hiteles és érvényes, ugyanakkor egy adott nemzeti közegben történetileg meghonosodott névalakokat párhuzamosan, identitászavart nem tükrözve és nem támasztva használjon.

A felvillantott példák jelzik a kérdés komplex voltát. Ezeket a problémákat esetenként kell elbírálni, de rendszerszerűen kell megoldani. A rendszer arra törekedett, hogy az árnyalatok kifejezésére és az összetartozó kérdések egybefoglalására egyaránt megteremtse a lehetőséget. A rendszer nagy előnye, hogy az ún. szabad deszkriptorok, vagyis szabadon választott tárgyszavak rövid és egyszerű módon segítik az információ megközelítését, ugyanakkor a rendszer további elemei, a szisztematikus körülhatárolás lehetőségének eszközei. A tárgyi feltárás problematikájának ismerete a keresési stratégia finomítását és a releváns információk megfelelő szelekcióját biztosítja.

Jegyzetek

1 Vö. Kovács Ilona: *Hungarika dokumentációs műhely — koncepció és távlatok a külföldi hungarika információk feltárásában* című dolgozatával ebben a kötetben.

2 Berke Barnabásné: *NEKTÁR. Nemzeti Könyvtári Átfogó Információs Rendszer*. Könyvtáros, 46. évf. 9. (1990. október), 527—535.

3 *Hungarika Információ. Kurrens tárgyszóindex*. 1984—85. Bp., OSzK.; *Hungarika Információ. Összefoglaló tárgyszóindex*. 1986— Bp., OSzK.

4 Orvos Mária—Szerb Judit—Kovács Ilona: *A hungarika bibliográfia rendszere* című előadás ebben a kötetben.

5 Dippold Péter: *Területi szempontok érvényesülése a magyarságkutatási dokumentáció rendszerében*. In: *Magyarságkutatás*. A Magyarságkutató Intézet évkönyve. Bp., 1988. 283—295.

NÉMETH S. KATALIN *(Budapest)*

Hungarikák a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban

Ha konferenciánk alcímét felidézzük — Magyarok külföldön — külföldiek Magyarországon —, szinte határtalan az a terület, ahol érintkezési pontokat felmutathatunk. Az eddig elhangzott előadások is megerősítettek abban, hogy a kapcsolattörténeti kutatásoknak a tudományok legkülönbözőbb ágaiban helye van. Ez alól nem lehet kivétel a könyv- és könyvtártörténet sem.

Az előadásom címében megnevezett könyvtár, a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek egyre inkább ismert a hungarológia kutatói előtt is, hogy a világ minden tájáról visszatérően odasereglenek (főleg a XVI/XVIII. század szakemberei), azt konferenciánk hallgatói előtt nem kell külön hangsúlyoznunk. Úgy véljük azonban, hogy néhány mondatban nem érdektelen a könyvtár történetét, gyűjteményeinek jellegét ismertetni.

„Mindenekfölött a legjobb pedig a könyvtár, amely a neve szerint már ismeretes volt előttem, de amelyet még kiválóbbnak találtam, mint ahogy azt valaha is elképzeltem". Ezeket a sorokat Gotthold Ephraim Lessing írta 1770 júliusában apjának, amikor elfoglalta a wolfenbütteli hercegi könyvtárosi állást. A könyvtár akkor már kétévszázados múltra tekinthetett vissza. A gyűjtemény alapjait Julius herceg (1528—1589) vetette meg, aki a fejedelmi székbe kerülés után elterjesztette a lutheri reformációt a tartományban. Könyvszeretetét németalföldi tanulmányairól hozta magával (ez időben sok korabeli francia regényt vásárolt), majd a feloszlatott német kolostorokból származó vallásos művekkel gazdagította a wolfenbütteli rezidenciában létrehozott gyűjteményt. Ő alapította a helmstedti Academia Juliát, amely hamarosan Észak-Németország vezető egyetemei közé emelkedett.

A wolfenbütteli könyvtár névadója és egyik legnevezetesebb tulajdonosa az ifjabbik August herceg (1579—1666), aki korának legműveltebb fejedelmei közé tartozott. Rostock, Tübingen, Strassburg egyetemeinek látogatása után itáliai, németalföldi, angliai és franciaországi peregrinációiról nemcsak tudását gyarapítva tért haza, hanem magával hozta a kor legnevesebb tudósainak barátságát is, és ami még inkább jelentős, ízlését, érdeklődési körét jellemző könyvgyűjteményét. A tudós fejedelem iránti elismerés tükröződik a neki ajánlott könyvek dedikációiban is. August herceg tagja lett a német nyelvi akadémiának, a Fruchtbringende Gesellschaftnak, intenzív kapcsolatban állt a nürnbergi költői kör kiválóságaival, Siegmund von Birkennel (aki Magyarországról is írt útibeszámolót), és a német barokk költészet egyik legismertebb tagjával, Georg Philipp Harsdörfferrel.

August fejedelem, akinek magyarországi kapcsolatairól később még szót ejtünk, halálakor az Alpoktól északra Európa legnagyobb könyvtárát

hagyta hátra, amelynek 130 000 kötetét a kortársak a világ nyolcadik csodájának nevezték. A könyvtár későbbi tulajdonosai közül Anton Ulrich (1633—1714) és Ferdinand Albrecht (1636—1687) emelkedik ki, az előző a reprezentatív udvariság képviselőjeként, az utóbbi a tudatos gyűjtő típusaként. A folyamatosság, amely rendkívül ritka az ilyen szintű barokk könyvgyűjteményekben, jól dokumentálja a korszakváltást és az eltérő típusú gyűjtők munkájának eredményét. Míg August herceg a humanista tudósvilág eszményképét követte könyvtára gyarapításakor és személyes vonzalmainak kevés teret engedett, addig Anton Ulrich könyvtára az abszolutisztikus uralkodó és mecénás gazdagságát kifejező reprezentációt testesíti meg. Ferdinand Albrecht gyűjteménye mindenekelőtt a könyvpiac kínálati szempontjait igyekezett kihasználni, a drága régi és ritka könyvek helyett az újdonságokra figyelmezve. A könyvtár későbbi tulajdonosainak tevékenysége szintén szerves része Wolfenbüttel történetének, azonban témánk, a hungarica-anyag ismertetése szempontjából elsősorban a három nagy gyűjtő törekvéseinek rövid összefoglalása látszott célszerűnek. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek magyar vonatkozású anyaga ugyanis majdnem teljes egészében a három megnevezett választófejedelem uralkodása idején került a gyűjteménybe.

Mielőtt a könyvtár hungarica anyagának ismertetésére térnék, szeretném megemlíteni azokat a kollégákat, akik korábban a könyvtárban hungarica-kutatást folytattak, és akiknek az eredményeire magam is nagy mértékben támaszkodhattam. Segítőkészségükért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Elsősorban Borsa Gedeonra és Vásárhelyi Juditra gondolok, akik a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című bibliográfia szempontjai szerint végeztek jelentős feltáró munkát. Ugyancsak meg kell említeni néhai Varjas Béla féléves kutatómunkáját, amely számos unikum feltárását eredményezte, gyűjtésének teljes közzétételét azonban korai halála sajnálatos módon megakadályozta. Az általam végzett szisztematikus feltáró munka 1987-ben kezdődött, amikor a Herzog August Bibliothek igazgatója, Paul Raabe professzor kifejtette, hogy a könyvtár érdekelt a gyűjtemény nemzeti szempontú katalogizálásában. A már korábban megindított polonica gyűjtés mellett meg kívánta szervezni a németalföldi, a spanyol és a magyar vonatkozású anyagok katalogizáló munkálatait. A feldolgozandó anyag kiválasztásában szerepet játszott a gyűjtemény összetétele is, ezeknek a kultúráknak volt a legjelentősebb szerepe a wolfenbütteli könyvanyagban, ugyanakkor nem elhanyagolható a személyes kötődés sem. A krakkói, caceresi, hágai könyvtárak mellett az MTA Irodalomtudományi Intézetét is együttműködési szerződés köti a Herzog August Bibliothekhoz. Raabe professzor nagyvonalú ajánlata nemcsak a feltáró- és gyűjtőmunka költségeit tartalmazta, hanem ami a legfontosabb, vállalta a tervezett hungarica-katalógus kiadását is, amelynek jelentőségét a magyarországi tudományos könyvkiadás jelenlegi sanyarú helyzetében nem győzzük eléggé hangsúlyozni.

A tervezett katalógus a Wolfenbüttelben már a 29. köteténél tartó és összesen 41 kötetre tervezett *Deutsche Drucke des Barock* című, a Volkswagen alapítvány által támogatott sorozathoz csatlakozik feldolgozási rendszerében, megjelenési formájában, és remélhetőleg a K. G. Saur Kiadó közreműködésével jelenik meg. A katalógus rendszeréről legfontosabb tudnivaló, hogy minden nyomtatványról 11 x 8 cm nagyságú, tehát jól olvasható címlapfotót közöl, mellette rövidített címleírást, a mutatók alapján azonban visszakereshető lesz valamennyi, a címlapon megnevezett név.

Jóllehet a tervezett hungarica-katalógus csak nyomtatványokat dolgoz fel, a wolfenbütteli gyűjtemény jellemzésekor nem hagyhatjuk említés nélkül a kézirattár legjelentősebb kincsei közé számított corvinákat. A Herzog August Bibliothek 9 kötetet őriz Mátyás király humanista könyvtárából, ezzel a corvinákat birtokló könyvtárak sorában a negyedik helyen áll. A corvinák Wolfenbüttelbe kerüléséről a kutatók között megoszlanak a vélemények, a kézirattár vezetője, Wolfgang Milde professzor kutatásai szerint valamennyi kötet August herceg korszakában került a könyvtárba, 2 ajándék, 7 pedig vásárlás útján. A corvinák tartalmazzák Bartholomaeus Fontius, Alexander Cortesius, Priscianus Lydus, Synesius Platonicus Cyreneus, Marsilius Ficinus, Johannes Tolhopff és Johannes Regiomontanus műveit, valamint itt őrzik Beatrix királyné psalteriumát. A wolfenbütteli corvinák tudományos vizsgálatában részt vett Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, Vízkelety András és legutóbb Török Gyöngyi.

A wolfenbütteli könyvtár nyomtatott műveket feldolgozó hungarica katalógusa széles körben értelmezi a hungarica-gyűjtést, tehát magában foglalja a magyar nyelvű nyomtatványokat, a korabeli Magyarország területén kinyomtatott műveket, magyar szerzők külföldön megjelent írásait és a magyar vonatkozású külföldi munkákat, tehát a hagyományos bibliográfiai kategorizálás szerint az RMK I., II., III. kategóriákat és az Apponyi Sándor hungarica-gyűjteményében definiált magyar vonatkozású műveket. Az első, tehát a magyar nyelvű szövegek kategóriájába tartozó wolfenbütteli könyvek néhány éve már ismertek voltak a szűkebb szakma előtt. Ide tartozik elsősorban az a Balassi-kiadás, amelyet még Varjas Béla fedezett fel és Borsa Gedeon határozott meg. A T1 14 jelzetű kötet Az Néhai tekintetes és Nagyságos vitéz ÚRNAK Gyarmati BALASI BÁLINTNAK, s amaz jó emlékezetű Istenben bóldogul kimúlt Néhai nemzetes RIMAI JÁNOS, igaz Haza fiának, és a Magyar Nyelvnek két ékességének, ISTENES ÉNEKIT tartalmazza a pozsonyi Schäffer Dávid kiadásában, feltehetőleg az 1683-as évből. A kiadást más gyűjteményben eddig nem sikerült feltalálni. A magyar nyelvű nyomtatványok között megemlíthetők még a más forrásból is ismert Biblia-kiadások, Károlyi Gáspár fordításának 1608-as hanaui, 1685-ös amszterdami, (a Tótfalusi-féle aranyos biblia), 1704-es kasseli kiadása és Káldi György 1626-os bécsi editioja.

Az 1608-as Bibliában kézírásos bejegyzés tanúskodik arról, hogy a becses könyvet August herceg ajándékozta a helmstedti akadémia könyvtárának. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek a tulajdonosa az 1566-ban megjelent, *Váradi énekeskönyv*ként ismert protestáns énekgyűjtemény egyetlen példányának. Vásárhelyi Juditnak sikerült olyan több nyelvű Miatyánk kiadásokat felfedeznie, amelyek az imádság katolikus illetve protestáns változatát tartalmazzák magyar nyelven. Ugyancsak ő regisztrálta Szenczi Molnár Albert latin—magyar, magyar—latin szótárainak, psalteriumának és grammatikájának wolfenbütteli példányait. A magyar nyelvű nyomtatványokat kiegészíthetjük még néhány rejtett szöveg megtalálásával. Szintén a magyar nyelvű Miatyánk olvasható Eberhard Werner Happel *Thesaurus exoticorum . . . eine Kurtzbundige Beschreibung von Ungarn* című 1688-ban megjelent terjedelmes munkájában, amelynek nagy része kimerítő magyar városleírásokat tartalmaz. Majer Johann későbbi jolsvai evangélikus lelkész 1676-ban disputált Wittenbergben *Gentis Hungaricae prima incunabula* címmel. Disszertációjában 19 magyar sort idéz Székely István krónikájából.

Majer művének említésével át is tértünk a wolfenbütteli hungaricák egyik legnépesebb csoportjára, a hazai szerzők külföldi megjelenésű munkáinak ismertetésére. Ebben a kategóriában nagy szerepet játszanak a disszertációk, disputációk, amelyek a külföldi, főleg német egyetemeken tanuló magyar diákok munkájának eredményei. A témakörök a legkülönbözőbb területeket ölelik föl, a teológia részletkérdéseitől a medicinán át a történelemig, különösen a török elleni védekezés kérdéséig. Ezek a disputációk többnyire kolligátum-kötetben, a vizsgát vezető tanár neve alatt maradtak fenn, de érdemes a párlapos munkákat végiglapozni abból a szempontból is, hogy a vizsgázandó hallgató diáktársai nemritkán köszöntőverseket írtak a disszertációhoz. Magyar diákok gratulációs verse előfordul külföldi vizsgázó munkájának kíséreteként is, ezeknek a verseknek a feltalálásában azonban csak a véletlen szerencsére hagyatkozhatunk. A vizsgázók mellett meg kell említenünk a Magyarországgal kapcsolatban álló vizsgáztatók nevét is: Daniel Wilhelm Moller pozsonyi tanár németalföldi tartózkodása idején számtalan disputációt vezetett, köztük természetesen magyar diákokét is, és nem volt ritka a hungarica-jellegű témaválasztás sem. Ugyancsak gazdagon képviselteti magát a wolfenbütteli gyűjteményben az iglói és soproni származású három Klesch fivér, Christoph, Daniel és Christoph Daniel is. Daniel Kleschtől származik az az 1691-ben megjelent képvers is, amely eltér az RMK III. 3607 alatt leírt nyomtatványtól, s amelyet szerzője Rudolf August és Anton Ulrich wolfenbütteli hercegeknek ajánlott. A disszertációk csak egy, formailag jól körülhatárolható csoportját képezik a magyar szerzők külföldön megjelent munkáinak, ezért is emeltük ki a főleg XVII. századi munkákat a kronológiai rendből.

Majd két évszázaddal korábbi hungarus szerzők munkái is jelentős számban fordulnak elő a wolfenbütteli gyűjteményben. A leggyakrabban természetesen a korban rendkívül kedvelt Temesvári Pelbárt, akinek munkáiból 38 különböző példányt találtunk a XV—XVI. század fordulójáról. II. Lajos király török elleni segélykérő levelének több kiadása ismeretes 1526-ból. A Wolfenbüttelben található példányok közül egy unikum, kettő pedig rajtuk kívül csak egy-egy példányban ismeretes. Új bibliográfiai tétel az az 1532-ben megjelent kiadvány, amely Jurisics Miklós tolla nyomán foglalja össze Kőszeg török ostromát. Az eddig ismeretlen kiadványból Wolfenbüttelben négy példány került elő. Ugyancsak unikum I. Ferdinánd magyar király 1527-ben Landshutban megjelent írása a lutheri stb. eretnekek ellen. A gyakran közreadott Georgievics Bartholomaeus-művek között is találunk olyat (a Türckenbüchlin egy strassburgi kiadását, 1558?), amely eltér a szakirodalomban eddig ismertektől. 1582-ből származó unikum Bejczi Benedeknek Istvánfi Miklóst sirató panegyricusa. Ugyancsak új felfedezés az utazási irodalomból ismert Kakas István előszava Nicodemus Frischlin Báthory Istvánt dicsérő művében (Padua, 1584). Lovcsányi Sámuel 1588-as wittenbergi disputatiója az elveszett wittenbergi példány után most Wolfenbüttelből került elő. Csupán a wolfenbütteli példánya ismeretes azoknak a Pálffy Miklós és Nádasdy Ferenc által írt leveleknek, amelyek az *Etliche fröliche . . . Victorien . . . in Ober und unter Ungern* című 1596-os nürnbergi kiadványban bukkantak fel. Johannes Honterus főleg földrajzi munkáinak sok kiadása és példánya található a Herzog August Bibliothekban, ezért most csupán egy unikumot emelünk ki, a *Disputatio Aristotelica* című 1596-ban Wittenbergben megjelent nyomtatványt. Szintén wittenbergi unikum Czenki György disszertációja, amelynek ajánlása Nádasdy Ferencnek szól. A bibliográfiai szakirodalom eddig csak angol és amerikai könyvtárakból ismerte azt a Laurentius Scholz-féle levelezésgyűjteményt, amely Dudith András 21 orvosi levelét tartalmazza (Frankfurt, 1598). A most előkerült példánynak nemcsak a viszonylagos közelség az előnye, hanem az is, hogy a levelezés gazdagon el van látva kézírásos megjegyzésekkel, amelyeknek tanulmányozása a készülő Dudith-levelezés sajtó alá rendezőinek érdeklődésére számíthat.

A XVI. századi nyomtatványok esetében mostani beszámolónkban elsősorban az érdekes szerzőkre hívtuk fel a figyelmet. A XVII. századból fennmaradt anyagnál a már említett disszertációk mellett a tematikai súlypontokra szeretnénk rámutatni. Ebből következik, hogy a korszakból főleg a magyar vonatkozású témák kerülnek az előtérbe. A gyűjtemény mennyiségi alapon is elkülöníthető a magyar történelem különböző jelentős eseményeivel, illetve kiemelkedő személyiségeivel kapcsolatban megjelenő művekre. Rendkívül sok nyomtatvány foglalkozik Bethlen Gábor tetteivel és személyiségével, és találtunk olyan gyűjteményes köteteket is, amelyek

nyomtatásban nem ismert Bethlen-leveleket tartalmaznak. A török háborúk érthető módon nagy mértékben foglalkoztatták az európai közvéleményt.

Jelentős számú német nyelvű tudósítás foglalkozik Buda 1541-es elfoglalásával majd 1686-os visszavívásával, de Bécs 1683-as ostromával is. Külön csoportba sorolhatók azok a nemcsak németül megjelent művek, amelyek Zrínyi Miklós személyével és főleg az 1664-es év eseményeivel foglalkoznak. A Zrínyihez kötődő irodalom annyiban is fontos, hogy sokféleségével jól reprezentálja azt a politikai helyzetet, amely Zrínyi szerepét az aktuális uralmi szempontoknak megfelelően legalább kétféleképpen ítélte meg. A Zrínyivel foglalkozó wolfenbütteli irodalomból kutatásai során merített már Nemeskürty Harriett és Gömöri György is, de hasznosították azt — főleg kutatásaink alapján — a Zrínyi-dolgozatok és a Zrínyi-Könyvtár eddig megjelent kiadványainak szerzői is. A török háborúk és Zrínyi felemlítése kapcsán fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a Herzog August Bibliothek egyleveles nyomtatványai, röplapjai között számtalan, a korból származó kiadvány van, amelynek metszetanyagát a hazai kutatók még tudományosan nem használták fel.

Talán sikerült e rövid összefoglalóban ízelítőt adni abból a gazdagságból, amelyet a hungarológia kutatói számára a Herzog August Bibliothek nyújthat. Néhány kérdés megválaszolásával azonban nem maradhatunk adósak. Tapasztalatból tudom, hogy bárki, akinek a wolfenbütteli gyűjtemény gazdag hungarica-anyagáról és az általam kigyűjtött 2000 bibliográfiai tételről beszélek, legyen az hazai vagy külföldi kutató, felteszi a kérdést: hogyan került e kis nép — Nyugaton még ma is gyakran egzotikusnak tekintett — kultúrája ilyen jelentős képviselethez egy észak-német hercegi könyvtárban? Ennek megválaszolásához vissza kell térnünk a beszámolónk elején említett hercegek könyvgyűjtési szokásaihoz és magyarországi kapcsolataihoz. A korábban nem említett idősebb August herceg a braunschweig-lüneburgi csapatokkal részt vett Győr mellett a török elleni harcban. A könyvtárban számos dokumentuma található ennek az ütközetnek, de szerepet játszottak az észak-német regimentek az 1664-es év magyarországi hadjárataiban. A névadó August herceg ezért törekedett arra, hogy ebből a korszakból szinte minden elérhető nyomtatványt és metszetet megszerezzen. Wolfenbüttel és a magyarországi török elleni harcok közvetlen kapcsolatára utal két érdekes ritkaság is. 1691. augusztus 19-én Bádeni Lajos őrgróf császári serege Szalánkemén mellett megveri Köprülü Musztafa hadát. Ebből az alkalomból a wolfenbütteli templomban hálaadó megemlékezést tartanak, amelyet egy Helmstedtben kinyomtatott röplap dokumentál. 1718-ban, a pozsareváci béke megkötésekor egy Herbst nevű gosslari lelkész tart latin nyelvű emlékbeszédet. Az ünnepet két cantáta előadásával kísérik, ezek kottáját szintén egy helmstedti nyomtatvány őrizte meg. Ferdinand Albrecht herceg újdonságokat és regényes feldolgozásokat is gyűjtött, de még a tárgyi emlékek is érdekelték. Saját kezűleg összeállított ritkaság-

jegyzékében megtalálható Bethlen Gábor egy pár sarkantyúja, amelyet a herceg megjegyzése szerint az erdélyi fejedelem a háborúkban viselt. Az aktuális események figyelemmel kísérése és nyomtatott dokumentumainak megvásárlása kiterjedt olyan divatos témákra is, mint az 1652-es, 1664—65-ös üstökösök asztrológiai irodalma, amelynek a korabeli olvasó a török elleni magyarországi harcokban is nagy szerepet tulajdonított.

Ferdinand Albrecht mint tudatos könyvtárépítő, a hasonló témák összekapcsolásával is törődött. Saját kezűleg állította össze tematikus kolligátumköteteit, amelyek egyértelműen tanúskodnak érdeklődésének irányáról. Ilyen tematikus kötet tartalmazza az Ungarischer Simplicissimus különböző változatait, a Buda és Érsekújvár ostromával foglalkozó híradásokat, az 1683/84-es magyarországi nyugtalanságról szóló röplapokat és Erasmus Francisci magyar vonatkozású műveit.

Nehezebb a válasz a következő, szintén gyakran feltett kérdésre: kik olvasták Wolfenbüttelben ezeket a műveket? Jól tudva, hogy a könyvgyűjtés messze nem azonos a könyvek tényleges olvasásával, annyit azért mégis feltételezhetünk, hogy a könyvtárat építő hercegek a könyvek tartalmával is ismeretségbe kerültek. Azonban a wolfenbütteli hercegi könyvtár viszonylag korán, 1666-ban, August herceg halála után bibliotheca publica azaz nyilvános könyvtár lett, legalábbis ebből az időből maradt fenn feljegyzés az első kikölcsönzött könyvről. A kölcsönzőkönyvek, amelyek a XVII. század végétől megőrzik a könyvtár mindennapjainak történetét, sok érdekes olvasásszociológiai adatot szolgáltatnak. A kézzel — és sokféle kézzel — írt 13 fóliáns feldolgozása és kiértékelése jelenleg a Herzog August Bibliothek egyik fontos tudományos feladata. Az elmúlt évben jelent meg Mechtild Raabe munkájaként az 1714 és 1799 közötti korszak kölcsönzőkönyveinek feldolgozása. A hungaricatéma olvasóinak kutatásában erre a négykötetes hatalmas munkára támaszkodhattunk. Innen tudhatjuk meg, hogy a 18. században a következő magyar szerzőket és magyar vonatkozású műveket kölcsönözték ki Wolfenbüttelben: Bonfini, Istvánfi, Ortelius történeti munkáit, Melchior Goldast művét a magyar és cseh örökösödésről, E. W. Happel Ungarischer Kriegsromanját, Nadányi János Florus Hungaricusát, Nádasdy Ferenc Mausoleumát, Zsámboky János műveit, Schwandner Scriptores rerum Hungaricarumát, Daniel Speer Ungarischer Simplicissimusát. Természetesen nagy forgalma volt a török harcokról szóló beszámolóknak is. Az olvasók közül három személyről állapítható meg kifejezetten magyar érdeklődés: a wolfenbütteli hercegek udvari fizikusa és medikusa, Johann Heinrich Burckhardt és a Lessing baráti köréhez tartozó Johann Anton Leisewitz volt a két legszorgalmasabb olvasó. Meg kell még említeni egy Johann Kowatsch nevű hadnagyot, aki a braunschweig-lüneburgi csapatoknál szolgált. Egyéb életrajzi adat híján nevéből következtethetünk magyar érdeklődésének inspirációjára. Olyan művet azonban, amelyben magyar szö-

veg is előfordult, érthető módon Wolfenbüttelben senki nem olvasott. Csupán Johann Heinrich Meyne könyvtári titkár kölcsönözte ki egy ízben Szenczi Molnár Albert latin—magyar szótárát. Hungarusnak számító könyvtárlátogatót csupán egyet sikerült az 1648 olvasó között felfedeznünk: Fessler Ignác 1794-ben egy napot töltött Wolfenbüttelben és Seneca műveit tanulmányozta.

A wolfenbütteli Herzog August Könyvtárról és magyar vonatkozású anyagáról szóló vázlatos beszámolóm végén nem állhatom meg, hogy néhány dicsérő szót ne ejtsek arról az egyedülálló, nyugalmat sugárzó és a tudományos kutatást elősegítő hangulatról, amely minden odaérkezőt rabul ejt.

A laudatiot azonban megtette már két évszázada más is, olyan valaki, aki mozgalmas életében igazán tudta értékelni a nyugalmat. Giacomo Casanova 1764-ben nyolc napot töltött a nevezetes könyvtárban. Memoárjában erről az időről a következő feljegyzést olvashatjuk: „Nyolc napot töltöttem ebben a könyvtárban, amelyet csak akkor hagytam el, amikor étkezni és aludni fogadómba mentem. Ezt a nyolc napot életem legboldogabb napjai közé számíthatom, mert egy pillanatig sem foglalkoztam sajátmagammal; nem gondoltam sem a múltra, sem a jövőre, és szellemem, amely teljesen átadta magát a munkának, nem észlelte a jelent. Azóta többször is gondoltam arra, hogy ilyen lehet az élete a boldogoknak."

ORVOS MÁRIA—SZERB JUDIT—KOVÁCS ILONA *(Budapest)*

A hungarika bibliográfia rendszere

1. *Történeti előzmények és a bibliográfiai hagyomány*

A külföldi hungarikumok rendszeres bibliográfiai feldolgozása a nemzeti könyvtár intézményes keretei között 1971-ben indult meg. A magyar és idegen nyelvű publikációkat különválasztva két kurrens negyedéves bibliográfia, a

— *Külföldi magyar nyelvű kiadványok* (1972—1976-ig: *Külföldi magyar nyelvű folyóiratok repertóriuma* — szerk. Orvos Mária), illetve

— *Hungarika irodalmi szemle* (1971—1976-ig: *Hungarika külföldi folyóiratszemle* — szerk. Szentmihályi János, illetve Szerb Judit)

látta el 1989-ig, az integrált bibliográfiai adatbázis megszervezéséig ezt a feladatot. A két bibliográfia 1977-től a repertorizáláson túl külföldön önállóan megjelent kiadványokat is közölt, nevezetesen a Széchényi Könyvtár új hungarika beszerzéseit, valamint az ország jelentős hungarika könyvtárai könyvanyagát, amelyet a Könyvek Központi Katalógusa számára mint új beszerzést jelentettek. A vállalkozást egy, a kísérleti előfutár szerepét betöltő próbaszám, a *Hungarica. Külföldi folyóiratszemle* című kiadvány előzte meg, melyet a nemzeti könyvtár megbízásából Haraszthy Gyula és Szentmihályi János indított útjára 1970-ben.

A kurrens hungarika könyvkiadványok publikálása kapcsán szükségesnek érezzük megemlíteni, hogy a külföldi hungarika könyvek feltárása ciklusbibliográfia formájában fogalmazódott meg a hetvenes évek elején a Széchényi Könyvtár koncepciójában: *Külföldi magyar nyelvű könyvek, 1961—1970* címmel kezdődött el a teljességre törekvő feltáró munka. Először a Románia területén megjelent könyvek bibliográfiájának kézirata készült el (1974, szerk. Orvos Mária). Majd, miután megjelentetésre nem került sor, az időközben elkészült következő kötet, Csehszlovákia anyaga jelent meg 1981-ben, mikrolapon mint a sorozat első tagja. (Szerk. Hoffer Rezsőné). A romániai kötet anyaga második kötetként a közeljövőben jelenik meg.

A Széchényi Könyvtár szakmai fórumain az 1970-es években jelentős előkészítő munka folyt a vállalkozás tartalmi és módszertani kérdéseiről. A próbaszám kapcsán az intézmény keretein túlmutató szakmai vita és egyeztetés is segítette az új kiadvány profiljának és szerkezetének kialakítását.[1] A legfontosabb kérdés a források köre és a feltárás határainak megfelelő kialakítása volt.

Úgy véljük, különösen a hungarológus kutatói kör számára ma is ezek a legfontosabb kérdések. A kérdés tehát az, mire vállalkozhat a bibliográ-

fia. Mint korábban jeleztük,[2] a feladat elvileg nem más, mint a határainkon kívül publikált, teljes hungarika dokumentumtermés áttekintése. A cél megvalósítása során számos nehézséggel kell szembenézni. A megvalósítás korlátaira és akkor leküzdhetetlennek tűnő akadályaira már 1939-ben felhívta a figyelmet Fitz József a *Magyar Könyvészet* 1936-os kötetének bevezetőjében: "Minden bibliográfia megtervezésekor a legfontosabb kérdés az, hol vonjuk meg tárgyköre határait? A magyar nemzeti bibliográfia nemcsak a magyar nyelvű irodalmat öleli fel, hanem a Magyarországon megjelent idegen nyelvűt is; kiterjeszkedik a külföldön megjelent magyar nyelvű sajtótermékekre, de magyar szerzőktől idegen nyelveken megjelent művekre is, sőt idegen szerzők idegen nyelvű, de magyar vonatkozású közleményeire is. Itt már lehetetlen pontos határt megállapítani. . . Minden bibliográfus arra törekszik, hogy tárgyköréről lehetőleg teljes képet adjon, s nem fog olyan címjegyzékbe, amelyről előre tudja, hogy nagymértékben hiányos lesz.

Az Országos Széchényi Könyvtár ugyan rendszeresen gyűjti a külföldi magyar és magyar vonatkozású munkákat is, de valamennyinek a beszerzése lehetetlen. Nemcsak azért, mert nincs annyi javadalma, hogy valamennyit megvehesse, hanem azért is, mert sok nyomtatvány nem is kerül könyvárusi forgalomba s nem is fogható meg másként, csak kötelespéldány alakjában, ezt pedig csak az illetékes külföldi könyvtár kapja. Ha tehát könyvészetünket a külföldi magyar és magyar vonatkozású irodalomra is ki akarnók terjeszteni, eleve le kellene mondanunk a teljességről, és csak torzót adhatnánk."[3]

Alapvető kérdések tehát:

— hol és milyen kritériumok alapján vonható meg a feltárás igényének felső határa,

— meddig terjednek a reális feltárási lehetőségek, hogyan alakíthatók ki értékhatárok a gyakorlatban,

— hogyan szerezhető be valamennyi szükséges információ.

2. *A feltárás kritériumai, a bibliográfiai gyűjtés elvi és gyakorlati határai*

A feltárás elvi kritériumai három szempont alapján jól behatárolhatók, a *külföldi hungarikumok* típusai alapján, szélesen értelmezve, azaz *nyelvi, szerzői* és *tartalmi* hungarikum tartozik gyűjtőkörébe. Ez azt jelenti, hogy gyűjti

— a magyar nyelven megjelent munkákat,

— a magyar szerzők bármely nyelven megjelent munkáit, valamint

— az idegen nyelven megjelent, de tartalmában magyar vonatkozású publikációkat.

Ehhez járul második szelekciós szempontként a *dokumentum típusa* szerinti válogatás. Már elvi síkon is különbséget kell tennünk az önálló és nem önálló dokumentumok között:

— az önálló, nyomtatott és egyéb formában közreadott dokumentumok, így könyvek, folyóiratok, hanglemezek, videókazetták stb. esetében a teljességre törekszik a Széchényi Könyvtár gyűjteménye és a Központi Katalógusnak jelentett országos állomány alapján — a bibliográfia. Eddigi ismereteink szerint ennek volumene nem haladja meg az évi 1—2000 tételt;

— a nem önálló közlemények (cikkek, tanulmányok) teljességre törekvő feltárása szinte lehetetlen vállalkozás. A teljességre törekvés a magyar nyelvű folyóirat és sajtó teljes repertorizálását jelentené, s a külföldi folyóirat- és sajtótermés egyetemes szemléjét kívánná meg. Ez nyilvánvalóan olyan maximalista program, amely mind tartalmi, mind pedig mennyiségi érvek alapján is megkérdőjelezhető. Ez több 10 000 tételt jelentene évente. A rendelkezésre álló erőforrások jelenleg évi 4-5000 tétel kezelését teszik lehetővé. Ezek megfelelő kiválasztása tehát rendkívül fontos. A határok megvonása és a szelekció szempontjainak kialakítása a nemzeti bibliográfiai szempontok és kutatási igények figyelembevételével gondos mérlegelés alapján lehetséges, mindenekelőtt a forrásbázis megfelelő kialakítása révén. A forrásbázis a rendszeres feldolgozásra kiválasztott folyóirat-címlista. Magyar vonatkozású közlemények elméletileg a világ bármely kiadványában megjelenhetnek, ugyanakkor bizonyos kiadványok esetében ennek valószínűsége jóval nagyobb, mint általában. Tehát ennek a szempontnak az alapján egyfajta rangsor felállítása vált szükségessé. A Magyarországon hozzáférhető folyóiratállományból a hungarika bibliográfia számára forrásértékű periodikumok listája mintegy 2000 folyóirat, illetve egyéb időszaki kiadvány (cím). Ezek lényegében elsősorban a magyar és idegen nyelvű tudományos folyóiratok, esetenként évkönyvek, magyar nyelvű irodalmi és általános kulturális, egyházi folyóiratok, hetilapok és kivételes esetekben néhány magyar és idegen nyelvű napilap. Ez azonban csupán elvi keret, amelyből jelenleg több mint 300 cím rendszeres feldolgozására nyílik lehetőség. Így az előkészítés során szükségessé vált ennek a legfontosabb kb. 300 címnek a kiválasztása. Jelenleg ennek a megoszlása: 100 magyar, 218 idegen nyelvű. (A közölt anyagban ugyanakkor az arány fordított, vagyis a feldolgozott magyar nyelvű közlemények száma több, mint az idegen nyelvű közleményeké.)

Az ésszerű gyakorlati határok megvonása során szükségessé vált e források feldolgozásának módszertani kérdésében is állást foglalni. A kiválasztott több mint 300 időszaki kiadvány esetében rendszeres feldolgozást végzünk, vagyis a folyóirat, illetve lap minden egyes számának és minden egyes közleményének rendszeres értékelése folyik. A rendszeresség jelenti azt a garanciát, amelyet a kutatás joggal elvárhat a megbízható bibliográfiai regisztrációtól. Az alapvető források rendszeres és biztos áttekintése mellett a kutatásnak az is érdeke, hogy minél szélesebb körben tájékozódhassék, tehát a kevésbé ismert forrásokból a kevésbé remélt információkhoz is hozzájusson. A rendszeres, saját szelekcióra alapozott gyűjtésen kívül a tájé-

koztatás bővítésének módszerét, az ún. szórvány-információk fogadását is alkalmazzuk. Ezek elsősorban más információs rendszerek (pl. jogi, világpolitikai, közgazdasági, szociográfiai) magyar vonatkozású (hungarika) közleményeinek átvétele és adaptálása, vagy egyéb bejelentések alapján tudomásunkra jutott információk feldolgozása. Ezen a területen a külföldi hungarológiai műhelyekkel egy később kialakítható együttműködés rendkívül jelentős lehet.

A szelekció harmadik eszköze a tudományok teljes körén belül bizonyos *szaktudományi prioritások* megállapítása. Ezt az teszi lehetővé, hogy a magyar szakbibliográfiai regisztráció bizonyos szakterületen ezeket a feladatokat többségében ellátja. Ilyenek az alkalmazott tudományok, s ebbe a körbe tartozik az eredeti szépirodalom bibliografizálása is.

3. *Az információk forrásának garanciái*

Ahhoz, hogy a kimunkált szelekciós szempontok érvényesíthetők legyenek, biztosítani kell a regisztrálás körébe tartozó dokumentumokra vonatkozó információk beszerzését. Ennek első és legfontosabb forrása az Országos Széchényi Könyvtárnak mint nemzeti könyvtárnak alapfeladatként folyó gyűjteményépítő munkája. A bibliográfia egyik fő forrása a Széchényi Könyvtár állománya. Természetesen más könyvtárakba bekerült hungarikumok körével is bővül: a hazai könyvtárak állományára vonatkozó információkról a Széchényi Könyvtárban épülő *Könyvek Központi Katalógusa* nyújt tájékoztatást.

Egy 1958-ban, a régió országainak nemzeti könyvtáraival kötött szerződés alapján a környező országok nemzeti könyvtárai kölcsönösen megküldik az országuk területén megjelent kiadványok bibliográfiai leírását (ez azonban egyre szűkülő forrás), így ezen a csatornán keresztül további hungarikumokról érkeznek jelzések, mely anyagot elsődlegesen a ciklusbibliográfiák munkálatainál vesszük igénybe. Az automatikus értesítés rendszerén kívül saját feladat az új indulású magyar és idegen nyelvű periodikumok értékelése és szükség szerint velük a feldolgozandó folyóiratok listájának kiegészítése, vagyis a forrásbázis karbantartása, gondozása.

Ez az áttekintés jelzi, hogy a bibliográfiai feltáró munka egyik kulcskérdése a nemzeti könyvtár gyűjteményének minél teljesebbé tétele, valamint az ennél bővebb bibliográfiai regisztráció számára legalább az információk megszerzése, s ebben nem kis szerepet tölthetnek be maguk a külföldön működő hungarológusok és szakkutatók, valamint hungarológiai intézmények.

Tudjuk, hogy az áttekintés nem csupán a nemzeti könyvtár ügye, hanem a határon túl folyó szellemi életet, a hazai tudományos élet számos intézményét foglalkoztatja és a Magyar Tudományos Akadémia is programjára tűzte.[4] Úgy hisszük, hogy a minél szélesebb körre alapozott feltáró

bibliográfiai munka, amely túlmutathat a nemzeti könyvtár gyűjtési keretein, egy teljes magyar és kumulatív, illetve retrospektív bibliográfiai rendszer perspektíváját nyitja meg.

4. *A bibliográfiai rendszer*

Terveink szerint a regisztráció két ágazatban, éves bibliográfiaként fog megjelenni, s beilleszkedik a magyar nemzeti bibliográfia rendszerébe, amely az önálló kiadványok feldolgozását és a repertorizáló tevékenységet függetleníti egymástól. Ennek szellemében a külföldi hungarikumok bibliográfiája két ágazatának címe:

— *Magyar nemzeti bibliográfia. Külföldön megjelenő hungarikumok. Könyvek* (és egyéb önálló kiadványok, valamint a rájuk vonatkozó ismertetések);

— *Magyar nemzeti bibliográfia. Külföldön megjelenő hungarikumok. Cikkek* (tanulmányok).

Az automatizált feldolgozási rendszer lehetővé teszi, hogy viszonylag kis befektetéssel, számítógépes módszerekkel többéves összefoglalásokat, kumulációkat készítsünk.

A *könyvek* bibliográfiájából tervezzük kumulációk készítését. A kumuláció számára az anyag igény szerint különböző szempontok alapján szelektálható. Országonként, illetve régiónként, valamint a magyar és idegen nyelvű anyag elkülönítésével, esetleg mindkét szempont kombinálásával. Így lehetőség nyílik arra, hogy a külföldi magyar könyvkiadás megkezdett ciklusbibliográfiáinak sorát (*Külföldi magyar nyelvű könyvek, 1961—1970.*) automatikusan előállított kumulációkkal folytassuk. Ily módon lehetővé válik, hogy a külföldi hungarikumok, illetve a határon túli magyar nyelvű könyvkiadás bibliográfiáinak teljes rendszerét létrehozzuk. Ehhez rendkívül fontos a külföldi alkotó körök felelőssége és segítsége, valamint nem közömbös a külföldi magyar műhelyek bibliográfiai programja.

Jegyzetek

1 *Új hungarika bibliográfia.* OSzK Híradó, 13. évf. 5—6. (1970. június—július) 87—90.; *Az új hungarika bibliográfia visszhangja.* OSzK Híradó, 13. évf. 7—8. (1970. augusztus—szeptember) 111—115.

2 Lásd Kovács Ilona: *Hungarika dokumentációs műhely — koncepció és távlatok a külföldi információk feltárásában* című tanulmányát ebben a kötetben.

3 *Magyar Könyvészet* 1936. Bp., 1939. VII—VIII.

4 *Elgondolások a határainkon túli magyar tudományosság helyzetéről, lehetőségeiről s a hazai teendőkről.* Tervezet. MTA főtitkár. 1991.

Melléklet

Statisztika
a figyelt folyóiratok nyelvi megoszlásáról 1991. július 29-én

angol	52
angol, francia	4
angol, francia, német	4
angol, francia, német, orosz	3
angol, francia, német, román	1
angol, magyar	3
angol, német	1
cseh	3
észt	1
finn	3
francia	23
francia, német	1
francia, román	1
holland	1
horvát	1
lengyel	2
magyar	93
magyar, szlovák	1
magyar, szlovén	1
magyar, román	2
német	60
olasz	5
orosz	5
román	21
szerbhorvát	4
szlovák	16
ukrán	6
Csak magyar nyelvű	93
Magyar és idegen nyelvű	7
Egy idegen nyelvű	203
Több idegen nyelvű	15
Összesen:	318

PORDÁNY LÁSZLÓ *(Canberra)*

A szegedi angol nyelvű hungarológia 20 éve

(Hungarian Language és Hungarian Studies, 1971—91)

Szegeden a hungarológia — speciális változatban — olyan időszakban ébredt föl az 50-es évek Rákosi- és a 60-as évek Kádár-féle diktatúrája alatti kényszerű álmából, amikor még kevesen számítottak rá. Holott visszatekintve minden egyszerűen és logikusan, és az akkori viszonyok között talán az egyetlen lehetséges módon történt: 1971-ben megérkeztek Szegedre, ha hosszú engedélyeztetés után és az elhárítás által minden lépésüket követve is, de *megérkeztek az első amerikai diákok*, hogy magyar nyelvet és talán valamilyen magyar kultúrát tanuljanak. A szegedi egyetem részéről ily módon kizárólag oktató munkáról volt szó, kezdetben szigorúan csak *magyar nyelv és nyelvészet* tárgyban, ráadásul a Magyarországon akkor még viszonylag kevesek által értett *angol nyelven*, tehát szűk és izolált közegben; továbbá — akkori kifejezés szerint — „nyugati devizás" képzés keretében, hiszen az amerikaiak fizettek, méghozzá dollárban. Kezdetben szerény, és az akkori kultúr- és oktatáspolitikát megszabó hatalom számára veszélytelen vállalkozás voltunk tehát, ugyanakkor kézzelfogható hasznot hoztunk (a dollárokat természetesen nem az oktatásban részt vevő tanárok kapták), ami megnyugtatóan elnyomta az „imperialistákkal" való túl szoros kapcsolat, illetve másrészt a „hungarológia" által följebbvalóink számára gyakran sugallt „nacionalizmus" föléledésének a gyanúját. Mégis, örültünk, hogy egyáltalán elkezdődhetett valami.

Szegeden, a József Attila Tudományegyetemen, az 1971—72-es tanév egyébként is az amerikaiakkal való kapcsolatok óvatos újjáélesztésének a jegyében telt: a háború óta először avattak amerikai illetőségű professzort az egyetem díszdoktorává Sinor Dénes, az Indiana Egyetem Uráli és Altáji Tanszéke vezetőjének személyében. Ugyanekkor engedték ki a jelen beszámoló íróját — nem kevés vita és huzavona után — hosszabb tanulmányútra az Egyesült Államokba. Talán még fontosabb, hogy ekkor tett látogatást több amerikai egyetemen Márta Ferenc, a JATE rektora; igaz, keményen megfeddte őt hazatérése után a párttitkár, amikor közönség előtt nyíltan pozitívnak merészelte értékelni tapasztalatait.

Részben Márta amerikai körútjának egyik eredménye volt a szegedi magyar kurzusok beindulása. Amerikai részről Éltető Lajos, a Portlandi Állami Egyetem (PSU) professzora javasolta és kezdeményezte a programot. Az első években ennek megfelelően hallgatóságunk a PSU-diákok egy-egy

kis csoportjából állt, akik a két egyetem közötti megállapodás keretében két féléven keresztül magyar nyelvet tanultak nálunk.

Az amerikaiak ittléte kezdetben viszonylag szűk körben, de már akkor is jelentékeny mértékben fölpezsdítette a szegedi diákéletet. Politikai érdeklődés tekintetében egyetemi ifjúságunk javarészt még Csipkerózsika-álmát aludta ugyan, és nem is volt ajánlatos nyíltan amerikai eszmék, vagy az amerikai életforma iránt lelkesedni, a nyelvi, főként az angol iránti érdeklődés azonban már nyilvánvaló volt; ezt elégítették ki egyrészt, és erősítették másrészt akaratlanul is tovább az itt tanuló portlandiak, akik ilymódon a tanulás mellett — néha óraadással, de többnyire az informális mindennapi érintkezésen keresztül — tanítottak is. Nem kis részben nekik köszönhető, hogy a hazai — főként, de nem kizárólag — angol szakos hallgatók fokozódó érdeklődését kielégítendő, hamarosan beindult az *amerikai angol nyelvi szeminárium* is a JATE Angol Tanszékén.

A kurzusoknak kezdetben nem volt, és nem is lehetett más deklarált célja, mint hogy bevezessük amerikai hallgatóinkat egy olyan nyelvbe, amelynek grammatikai és fonológiai rendszere, szemantikai elrendeződése, netán a hangzása gyökeresen eltér nemcsak anyanyelvükétől, hanem bármilyen másik nyelvtől, amivel a legtöbben valaha kapcsolatba kerültek. (Ez többnyire a spanyol volt, esetleg a francia, az orosz vagy a német; a japán nyelvi hatás akkor még a Nyugati Partot sem érte el.) Arról, hogy a magyar nyelv milyen kulturális, történelmi, esetleg nemzeti karakterbeli értékek hordozója és kifejezése, az órákon nem sok szó esett, mint ahogy például arról sem, hogy a jelenlegi határokon kívül kik, hol és mennyien beszélik nyelvünket. Másképpen fogalmazva: éppen a magyarság volt az, ami kezdetben a kurzusokból kimaradt.

Mindezt az első fázisnak nevezhetnénk, ami — ha volt is közben némi létszámbeli, illetve tartalmi fejlődés és differenciálódás — lényegében kitette a szóbanforgó két évtized közül az elsőt. Később nemcsak megindult a változás, hanem hamarosan egyre inkább föl is gyorsult.

Ha azonban azt kérdezzük, hogy a magyar nyelvből megtanultak-e valamit diákjaink, akkor a válasz már kezdettől pozitív. Egyéni különbségek természetesen voltak és vannak, de legszorgalmasabb hallgatóink — akik közül később sokan visszatértek, rövid látogatásra vagy hosszabb időre — a gyakorlatban is használható nyelvtudást szereztek. Mike Zimmerman például, aki két éven keresztül tanult nálunk folyamatosan, később egy nagy utazásiiroda-hálózat igazgatója lett a Nyugati Parton, ahol naponta használja magyartudását. Egy másik hallgatónk a szövetségi kormánynál kapott hivatalt, ahol magyar kérdésekkel is foglalkozik.

A 70-es évek végén, méginkább a 80-as évek elején vált gyakorivá, majd hivatalosan is elfogadottá a „hungarológia", illetve a „Hungarian Studies" elnevezés, nem véletlenül. Kurzusainknak híre ment Amerikában, elkezdtek más egyetemekről is jelentkezni. Később az Egyesült Államokon

kívül is mutatkozott érdeklődés, így, bár a hallgatóság zöme mindig amerikai maradt, az évek során több más országból is fogadtunk diákokat, Angliától Olaszországig és Kanadáig. A JATE Bölcsészettudományi Karán kezdett kialakulni egy állandó oktatói csoport, melynek tagjai egyéb munkájuk mellett rendszeresen részt vettek az amerikaiak képzésében. A Portland State University mellett létrejöttek állandó kapcsolatok más egyetemekkel is, ahonnan rendszeresen érkeztek hozzánk hallgatók. Ilyen például a Wisconsini Stevens Point, az Oregoni Állami Egyetemek Konzorciuma, vagy a szintén oregoni Lewis and Clark College — ez utóbbiról külön is szó lesz. Mikola Tibor, aki bölcsészkari dékánhelyettesként, majd dékánként 12 éve felügyeli a programokat, először Bódis Klára tanársegédet, azután a 80-as évek elején a jelen beszámoló szerzőjét bízta meg az ún. „program direktor"-i teendők ellátásával. Állandó helyet is kapott a program az egyetem új épületének alagsorában, amit a „yankee ingenuity" azonnal elnevezett „Dungeon"-nak. (A humorosnak szánt becenév olyan népszerűnek bizonyult, hogy a nemrégiben kialakított, viszonylag elegáns, véglegesnek szánt és egyáltalán nem alagsori hely közhasználatú neve mára így hangzik: Új Dungeon.) Létrejöttek tehát egy szabályos tanszék vagy intézet személyi és tárgyi alapföltételei, illetve keretei.

A 80-as évek elejétől számítható legfontosabb változás azonban az, hogy a *Hungarian Language* mellett meghirdettük a *Hungarian Studies* programot is, valódi tartalmat adva végre — önálló kutatóbázis híján egyelőre legalább az oktatásban — a hungarológia fogalmának. Szerencsések voltunk, mert a 80-as években a Studies Program nemcsak egyre sürgetőbben jelentkező *igénnyé*, hanem egyúttal — az általános társadalmi, politikai és kulturális helyzet liberalizálódásával párhuzamosan — *lehetőséggé* is vált. Budapesti és más vendégelőadók bevonásával nyelvészeti, irodalmi, földrajzi, zenei, művészeti (ezen belül népművészeti), néprajzi és nyelvi komponensekből állítottuk össze az első Studies programot. Ehhez járult a politikai gazdaságtan, a hazánkban akkor még éppen csak megtűrt szociológia, majd végül az igazán „kényes" tárgyak, mint a *Politics and Government*, a *Recent Hungarian History*, valamint az *Ethnicity in the Carpathian Basin*, mely utóbbi fedőnév alatt hangsúllyal a határokon kívül rekedt magyarságról, annak kultúrájáról és helyzetéről — elnyomottságáról és pusztulásáról — igyekeztünk alapvető információt és legalább vázlatos képet nyújtani. Látszólag paradox módon ez így előbb történt meg angol nyelven és külföldieknek, mint magyar nyelven és saját hallgatóink számára. Valódi paradoxonról természetesen szó sem volt, hiszen éppen az idegen nyelv álarca adta meg azt a lehetőséget, hogy a reguláris képzést évekkel megelőzve őszintén és viszonylag nyíltan beszéljünk a magyarság sorsáról, a kommunizmusról, félgyarmati helyzetünkről és mindarról, aminek nyílt és publikus megfogalmazásáért Magyarországon még a 80-as évek közepén is legalább állásvesztés járt. Annak ellenére, hogy számos előadás

tematikája, ha nem is titokban, de minden publicitás nélkül készült, néhányan, sőt egyre többen a magyar diákok közül is értesültek róla, akik bejöttek az órákra, és a zsúfolásig megtelt Dungeon fölforrósodott levegőjében szinte itták az előadó szavát. És nemcsak a témák voltak izgalmasak, hanem az egykori előadók sem akárkik. Ott található köztük a mai magyar társadalmi és politikai élet számos vezetője, többek között Andorka Rudolf, Bod Péter Ákos, Göncz Árpád, Raffay Ernő, Király Zoltán; a programok elkészítésében értékes tanácsokkal segített például Für Lajos, és rajta kívül sokan mások. Ők is hozzájárultak ahhoz, hogy Szegeden a Dungeon lett a csöndes forradalom előkészítésének első bázisa; ma már nem titok, hogy a későbbi Demokrata Fórum itt tartotta számos előkészítő megbeszélését 1987-ben és 1988-ban, és itt folyt az 1988 őszén szervezetileg is megalakult Szegedi MDF elnökségi üléseinek jórésze. Nem elhanyagolandó továbbá, hogy ez idő tájt indult meg az oktatás hátteréül is szolgáló kutatómunka; az utóbbi években számos előadást tartottunk bel- és külföldön; több hungarológiai tárgyú cikk és tanulmány jelent meg a Dungeon oktatóinak tollából, a cél- és stílszerűség kedvéért részben külföldön, és javarészt angol nyelven.

Az említett *Ethnicity* kurzus már a 80-as évek közepére datálható harmadik fázist jelezte, melynek lényege a hungarológiát mintegy keretbe helyező *Hungary and East-Central Europe* elnevezésű komplex program beindulása. Ez a program szorosan összefügg az oregoni Lewis and Clark Főiskolával, illetve az LC hallgatói számára és igényei szerint jött első formájában létre. A kiterjedt nemzetközi kapcsolatairól híres LC éppen abban az időben, pontosabban 1983-ban fordult hozzánk magyar bázisú közép-európai program szervezésének a kérésével, amikor mi is fokozottan úgy éreztük: szükséges a határokon túli kitekintés. Az 1983-as első LC program még hagyományos hungarológia volt, 1985-től kezdve azonban mindenben örömmel teszünk eleget a kétéves rendszerességgel egy-egy szemesztert nálunk töltő LC-diákok igényeinek. Ennek lényege szerint a tanulmányi idő mintegy kétharmadát tölti a csoport közvetlen hungarológiai stúdiumokkal Szegeden, illetve tanulmányi kirándulásokkal Magyarországon belül; a fönnmaradó harmadban a környező országok népeinek kultúrájába kapnak rövid, intenzív bevezetést, kisebb részben Szegeden, nagyobb részben az innen induló tanulmányi kirándulások keretében az illető helyszíneken.

A legtöbb pozitív visszajelzést ezeknek a részprogramoknak az értékelésekor eddig rendszeresen a *Field Trip to Transylvania* elnevezésűről kaptuk, melyet minden alkalommal megtartottunk az LC-csoport számára, annak ellenére, hogy mind az előzetes szervezés, mind pedig maga a lebonyolítás az évek folyamán egyre fokozódó nehézségekbe ütközött Ceauşescu Romániájában. De még 1989-ben, hetekkel a harcok kirobbanása előtt is sikerült a program, azzal együtt, hogy buszunkat méterről-méterre szekus kocsi követte, minden lépésünket ellenőrizve. Két évvel korábban az Ameri-

can Program Leader, Klaus Engelhardt így ír zárójelentésében az 1987-es erdélyi programról: „. . . We visited historic monuments, villages, churches and individual residences, attended a church service and a country wedding celebration. . . The program was intensive, but well structured. Although it lasted only for four days, many students feel that it was THE highlight of the entire program. In many ways it was. Before Transylvania became Romanian territory (1919), it had belonged to Hungary for many centuries. Now that the Transylvanian Hungarians have become ethnic Hungarians, it seems almost that their cultural awareness has been enhanced rather than reduced. They maintain their Hungarianness with tenacity and pride, and they were eager to share it with us. Our students benefited enormously from this visit and have expressed their enthusiasm in their reports and on many other occasions. . .”

Megszerveztük a *home stays*, másszóval *family hospitality* rendszert, melyben minden hallgató egy-egy magyar családnál lakik és részt vesz annak életében, kiteljesítve és valóban intenzívvé téve ezáltal az *immersion* programot. Ezt nem csak az LC-diákok vehetik igénybe, hanem mindenki, aki beiratkozik valamelyik kurzusunkra. Mindenesetre az idén szeptemberben kezdődő, sorrendben az ötödik LC-program diákjait, akiknek amerikai részről négy év után ismét Engelhardt professzor a vezetőjük, már várják a „szülők”.

Történtek lépések az utazások legalább valamelyes fokú kölcsönössé tételére is. Teljes reciprocitásról nincs szó, és ez talán nem is lenne föltétlenül cél, azonban jónéhány itteni egyetemistát sikerült kijuttatnunk a velünk kapcsolatban álló amerikai egyetemek valamelyikére, elsősorban amerikanisztikai tanulmányok céljából, a hungarológia oktatói közül pedig szinte mindenki járt legalább egyszer az Egyesült Államokban, hogy minél jobban megismerje azt a kultúrát és szellemi környezetet, amely oktató munkánk fő bázisa.

Az új direktor, Szőnyi György Endre vezetése alatt tovább differenciálódtak a programok. Mint a programfüzet legújabb kiadásában látható, az alapvető *Hungarian Language*, *Hungarian Studies* és a *Lewis and Clark* mellett külön meghirdetésre kerül a *USSR and East Central Europe*, amely 6 hetes szovjet és 2 hetes lengyel komponenst is tartalmaz. Több ízben rendeztünk rövid, néhány hetes intenzív programokat, eddig főként az *Elon College* (North Carolina) és a már említett *Stevens Point* (Wisconsin) hallgató-csoportjai számára. De ez a fajta programunk is, az összes többihez hasonlóan bármely külföldi hallgató rendelkezésére áll, aki tud angolul. Az oktatás nyelve ugyanis továbbra is az angol, kivéve részben a haladó fokú nyelvkurzusokat, ahol a tanárok igyekeznek minél többet magyarul beszélni.

A jelen összefoglalóból talán érzékelhető, hogy a szegedi angol nyelvű hungarológia nemcsak oktatás, de nem is csupán kutatói tevékenység, hanem végső soron és mindenek fölött kultúrmisszió. Ezt a hivatást kívánta betölteni az első 20 év során, és ezt szeretné folytatni a jövőben is.

SZILÁGYI FERENC *(Budapest)*

A berlini Magyar Társaság (Bund Ungarischer Hochschüler) Emlékkönyve (1842—)

A berlini (egykori „kelet-berlini") Humboldt Egyetem Hungarológiai Intézetének egyik becses kéziratos kincse az a kötet, amely ezt a címet viseli: *A berlini magyarok emlékkönyve*, s alatta az évszám római számmal: *1842*.

A magyar diákok peregrinációja a protestáns német egyetemekre a reformációval indult meg: Wittenberg, Jena, Göttingen, Halle a XIX. század derekáig állandó célja a továbbtanuló magyarországi s erdélyi diákoknak, olyannyira, hogy Mária Terézia már hajlandó lett volna protestáns magyar egyetem felállítására Erdélyben, csakhogy elejét vegye a külföldi „eretnek" eszmék beáramlásának az országba. A diákokon kívül a mesterlegények kötelező külföldi vándorlása is elsősorban a fejlettebb iparú s polgári életű Németországba s Ausztriába irányult.

Berlin hosszú ideig nem is szerepelhetett a peregrinus magyar diákok „célállomásai" között, mivel csak 1810-ben alakult meg egyeteme, s indult meg az első évfolyama, igaz, hogy mindjárt tízezer hallgatóval. (Akkor a Friedrich Wilhelm Universität nevet viselte, s 1946-ban vette föl a Humboldt fivérek nevét.)

A XIX. században már nem oly szigorú felekezeti alapon történt a peregrináció, a németországi protestáns egyetemek hagyományos nemzeti közösségei, kialakult rendtartású „bursái" is kezdtek föllazulni: a berliniek „magyar kör"-ré egyesültek, de az emlékkönyv alapító szövege szerint egyetemisták voltak, s tüzetesebb vizsgálat kideríthető, hogy zömmel protestánsok. „Mi alulírt ismeretgyarapításért külföldön levő Magyarok, kiket a szerencsés véletlen oly számosan hoza össze testvérhazánk különböző vidékeiről Némethon e nevezetes városába, mennyit tudtunkra soha sem, kiket a messzeségben miéinktől idegen elemek között a kebelben távoztunkkal mind növekedő édes emlékezés a honiakra itt egy szép *magyar körré* olvaszta, kik együtt oly testvéri szívességgel osztók meg a külföldön viruló szellemi örömek és nyert ismeretkincsek mellett az azok útjába fordult kedvetlenségeket is, miképp az itt töltöttünk szép napok megannyi emléknapokká válnának későbbkorunkra nézve — mi a szép napok egyik lelkesült pillanatában fölkapók a gondolatot, minden nyom nélkül nem röppenteni el az itt együtt leélt percek emlékét . . . Azért idvesnek vélők valami maradandóban, az utánunk jövőknek is egy-két örömpercet, sőt tán egy kis szolgálatot is teendőben, megörökíteni. . . és a gondolat — mely eleink által más egyetemekben is némileg kísértve volt, istennek hála itt tettbe menendő — a jelen *berlini Magyarok emlékkönyve* megnyílik. . ."

Az Emlékkönyv rendeltetéséről azt írják, hogy abba

„ I. Az itt megfordult hazánkfiai íratnak bé;

II. számokra Berlinben szükséges tapasztalati útasítások;

III. használatukra egy, a mi és utódink lelkessége által szépen növekedhető kis gyűjteménykéje a legszükségesb magyar könyveknek [ti. „íratnak be"].

A következőkben az Emlékkönyvvel kapcsolatos „célterv" fogalmazódik meg; a célterv I. pontjáról az alapítók ezt írják:

„I. *Emlék-könyv*

hová minden itt tanuló vagy átutazó *Magyar* emlékül sajátkézzel béírandja nevét s a szükséges tudandókat, mind módját a megállított rovatok fölírásai mutatják . . . E gyűjteményke idővel azontúl, hogy történeti és statisticai adatul szolgál, érdekes autographiai tár is leend. . ."

S az Emlékkönyv — miután az egyetemre járó diákok nevén túl a városban megforduló minden magyar látogató, utazó névaláírását kezdi lajstromozni —, valójában keresztmetszetét adja nemcsak a berlini egyetem magyar diáktársadalmának, hanem a német—magyar kulturális, államközi kapcsolatoknak is: autográfiai értéke mellett ez másik legfőbb érdeme.

A huszonöt alapító között orvosok, jogászok, filológusok, protestáns lelkészek vannak, köztük Haan Lajos, evangélikus pap, a kitűnő Békés megyei történetíró, a költő, bölcselő Mentovich Ferenc, aki a mennyiségtant magától Ohmtól hallgatta, az irodalmár Terray Károly, Erdélyi János barátja s levelezőtársa.

Az egyesület fontos célja volt a „magyar könyvgyűjteményke" megalapítása, amelyről az Emlékkönyv így szól: „jól tudjuk, hogy mily fájdalmas két-három évig merőben nélkülözni a már virulni kezdett magyar irodalmi jelesb termékeket s kísérve szakmánk külföldi mozgalmait, milyen jól esnék s milyen szükséges volna olykor bé-pillanthatni az ezeket magyar szempontból tárgyaló jobb könyvekbe; olykor a nyelvünk és irodalmunk iránt érdeklődő külföldieknek ezek nyomán felvilágosítást adhatni. Ily nézetekkel bírók örömmel tevénk össze önkéntes adakozás útján néhány könyvet, egy kis pénzmennyiséget, mint a gyűjteménykének alapul szolgálókat, és következőkben rendelkezénk e körül".

A könyvtár pénzügyi alapja — mint kifejtik — az önkéntes adakozás, de fölkérik a berlini hallgatókat, hogy ha valamilyen munkájuk megjelenik, abból egy tiszteletpéldányt adjanak át; a pénzen vásárolt könyveknek pedig a tananyaghoz kell igazodniuk; elsősorban magyar nyelvű munkákat szerezznek be, hiszen a német nyelvűek megtalálhatók úgyis a városi könyvtárakban.

A következőkben a könyvtár rendtartásáról, a könyvtárőr munkájáról, feladatairól esik szó, majd az emlékkönyvről s a könyvgyűjteményről rendelkeznek: „A jelen emlékkönyv úgy, mint a kis tárban levő gyűjteményke,

állani fog az őrnél. . ., ha netalán egykor oly nagyra növekednék a könyvgyűjtemény, hogy nem férne az ő szállásán, intézkedjenek az akkoriak; mi úgy hisszük, jó lenne az egyetemi könyvtárhoz csatolni közhasználat végett." S idők folyamán ez nagyjából meg is történt.

Az utolsó bekezdés az ellenőrzés módjáról szól, megállapítva, hogy noha „az ügy szentsége egyedül biztos ellenőrzés", a pénzügyeket s a könyvtárat félévenként ellenőrizzék.

Az őr kötelességei közé tartozott, hogy: „az emlékkönyvre nézve a mint meg tudta vagy egy Magyarnak Berlinbe érkezését, azonnal ajánlja ennek és személyének útasító szolgálatát."

Ennek a feladatnak s annak, hogy az őrök híven jártak el kötelességükben, köszönhetjük, hogy az Emlékkönyv oly becses tükre lett a magyar művelődéstörténetnek.

Íme a legkorábbi látogatók közül, az 1840-es évekből néhány név: Teleki Sándor Kolozsvárról (a „vad gróf", Petőfi barátja), Liszt Ferenc Sopronból, Barabás Miklós „képíró" Pestről, Brassai Samu professzor Kolozsvárról, Erdélyi János Patakról, Hunfalvy János, a magyar földrajztudomány megalapítója; a jeles író, művelődéstörténész és városfejlesztő Podmaniczky Frigyes báró; Petőfi eperjesi barátja, Kerényi Frigyes (aki a szabadságharc után Amerikába bujdosott s öngyilkos lett, ide meg arra a kérdésre, hogy „minek készül" nagy reményekkel — vagy finom öngúnnyal — azt írta 1846-ban az emlékkönyvbe: „miniszternek"). S itt van még két név az 1840-es évekből: 1847-ben Reguly Antal, a magyar nyelvrokonság kutatója mint „utazó" járt itt Zircről. Bartók János „mezei gazda" pedig Nagykikindáról, Torontál megyéből fordult meg itt 1848. március 8-án, egy héttel a pesti forradalom előtt: ő a 279. a névsorban, s az 579. látogató, „Bartók Béla muzsikus, Rákoskeresztúrról", aki „széjjelnézni" járt itt 1920. február 27-től április 1-ig, ezt a megjegyzést csatolta beírásához: „a 279. sz.-nak unokája".

Az 1848-as forradalom és szabadságharc cezúrát jelentett a berlini magyar kör életében is, s „következményei" is tükröződnek az Emlékkönyvben. Az időnként megtartott közgyűlések sorában az utolsó 1846. március 14-én tartatott, s utána az alapító Gáspár János aláírásával 1856. július 31-ről következik egy tájékoztatás („Tájékozásul" címmel) az eltelt időszakról, a „bekövetkezett zavarok és catastrophá"-ról: „Fájdalom, a körülmények s az Emlékkönyvbeli ösmeretlenség ez üdvös vállalatot éppen 7 egész évig feledségbe tarták." Az aláíró: „Gáspár János nagyenyedi neveléstanár, mint az egyike az alapítóknak s mint ismét megbízott őr."

1856-tól — a jegyzőkönyvek tanúsága szerint — szorgalmasan folyt a berlini magyar kör önsegélyező, könyvtárgyarapító munkája. Az újabb sorsmetszetet nem pusztán az I. világháború jelentette a kör életében, hanem az — bár ez is összefügg a háborúvesztéssel s Trianonnal —, hogy 1924-ben megalakult Berlinben is a Collegium Hungaricum, s ekkor már

intézményesen folyt a vendégtanárok, tudósok látogatása. Míg 1849 után főrangú utazók — Széchenyi Béla gróf, Bánffy Miklós, Wesselényi Miklós a nevesebb vendégek, 1920-tól Hankiss János irodalomprofesszor, Zemplén Géza vegyész, műegyetemi tanár, Négyessy László, a budapesti egyetem híres „stílusgyakorlatainak" vezetője, a matematikus Fejér Lipót, a nyelvtudós Gombocz Zoltán, a földrajztudós Cholnoky Jenő írják be nevüket az Emlékkönyvbe, valamint Ábrahám Ambrus, az idegélettan kutatója, Szekfű Gyula, Németh Antal (akkor a szegedi színház rendezője), Györffy István, Stein Aurél, Sík Sándor, hogy csak néhány nagy nevet említsünk. De írók is megfordulnak itt: többek között Babits, Móricz, Herczeg Ferenc, Mécs László, Szabó Lőrinc.

S a tudósok mellett néhány egyetemista neve is figyelmet érdemel: 1921-ben itt tanult s beírta nevét az Emlékkönyvbe Neumann János Lajos, később „a számítógépek atyja", 1929-ben pedig a József Attila életrajzából ismert Vágó Márta.

Megszaporodnak persze a „politikai látogatások" is, sőt voltaképp ekkor kezdődnek, 1920 után igazán: miniszterek, miniszterelnökök, képviselőházi elnökök, követek, sajtófőnökök érkeznek a birodalmi fővárosba, 1940-ben például „a Német—Magyar Társaság megalapítására", s a végzetesnek bizonyult politikai szövetség mind szorosabbá fűzésére.

A „fősodor"-t, a főirányt azonban az egyre egyoldalúbb állami elkötelezettség mellett mégis talán az mutatja, amit Sz. Gy. [Szarka György] az emlékkönyv soros felelőse jegyzett be 1942-ben a berlini magyarok egyesületének 100. évfordulóján: „A »Bund Ungarischer Hochschüler. 1842« százéves fennállását ünnepelte július hó 17-én. Áldozzunk a történelmi határkőnél kegyelettel elhunyt elődeink emlékének. Sorsdöntő és sokszor végzetes évek kataklizmáján, túl a múlandó évek változásain, változatlan hévvel lobog a magyar tűz évezredes kultúránk előretolt, külföldi őrhelyén. Új eszmék, új világ, csak a mi célkitűzésünk változatlan egy század óta: a Berlinben tanuló magyar ifjúság lendületével és erejével ápolni és egyre tovább fejleszteni a magyar kultúrát. Ez a száz esztendő a szellem, az akarás és összetartás diadala az időn és a hétköznapokon. Bizonysága annak, hogy szilárd alapokra épült ez a Szövetség. Hála és köszönet ezért az Alapítóknak. Nehéz idők súlyos örökségét kell továbbadnunk az elkövetkező újabb századnak. De mi, az idők-követelte teljes erőnkkel és bátran haladunk tovább a megkezdett úton."

Ezután még néhány név a látogatók névsorában: a turkológus professzor Németh Gyuláé 1942-ből, Cs. Szabó László íróé 1943-ból.

Majd következik — legalább az Emlékkönyv történetét illetően — a történelmi bejegyzés: „Ezen Emlékkönyvet a Berlint érő légitámadások idején az egyetemi Magyar Intézet igazgatója a budapesti Orsz. Széchényi Könyvtár őrizetére bízta: innen 1958. jún. 18-án került vissza a berlini Humboldt Egyetem Finnugor Intézetébe."

A háború után az első bejegyző az 1271. sorszámon Wolfgang Steinitz professzor, a finnugor nyelvészet tudósa, aki emigrációjából 1946 januárjában tért vissza. Majd magyarországi nyelvészek, irodalomtörténészek jelennek meg 1956 után, s írók, költők, művészek: Kodály Zoltán, feleségével 1964. október 30-án, díszdoktorrá avatása alkalmával, Déry Tibor, Illyés Gyula, Cseres Tibor a berlini nemzetközi írótalálkozó vendégeiként.

S persze a névsornak ezzel nincs vége. De hát ki tudja azt a Berlinbe érkező magyarok közül, hogy az egykori Collegium Hungaricum becses dokumentuma ma a Humboldt Egyetem Clara Zetkin utca 1. alatti kopott, gránátpörkölte épületben van, a Germanisztikával egy fedél alatt. S hol van a lebombázott Collegium Hungaricum?

1992-ben kerek százötven éve lesz, hogy a berlini főiskolás magyar diákok köre megalakult, amely aztán a Collegium Hungaricumban élt tovább.

A sors úgy hozta, hogy a nagy fordulat éveiben: 1989 s 1990 őszén is Berlinben kutathattam. Sokat emlegettük a Collegium Hungaricumot. Mily fontos műhelye lehetne ma is a szakemberképzésnek, a két kultúra ápolásának (nemcsak a humán műveltséget illetően) a Neumann Jánosok, Fejér Lipótok, Gombocz Zoltánok, Ábrahám Ambrusok, Babits Mihályok, Györffy Istvánok, Cs. Szabó Lászlók Collegium Hungaricuma! Merész álom volna? Voltaképp e vágyálom ösztönözte a mostani emlékező és emlékeztető előadásomat is. Hogy a nagy múltú s gyümölcsöző berlini magyar peregrinációnak ne szakadjon vége napjainkban s a jövőben sem.

TUULIKKI TUOMAINEN *(Jyväskylä)*

Die Forschungen zur Geschichte Ungarns an der Universität Jyväskylä (Finnland)

Eigentlich steckt die Forschungsarbeit zur Geschichte Ungarns an der Universität Jyväskylä erst in den Anfängen, im Moment sind wir gerade dabei, neues Quellenmaterial anzuschaffen. Trotzdem war die Geschichte Ungarns seit den sechtziger Jahren ab und zu Thema von Forschungsarbeiten. Da das Zeitalter des Imperialismus ein Schwerpunktthema am Institut für allgemeine Geschichte der Universität Jyväskylä darstellt, wurde in mehreren Diplom- und Vordiplomarbeiten (pro gradu- und Laudaturarbeiten) die Politik Österreich—Ungarns und dessen Beziehungen zu den anderen Mächten behandelt. Ich möchte ihnen zu Anfang drei Beispiele solcher Arbeiten ganz kurz vorstellen, den Themen gemäss in chronologischer Reihenfolge:

Als erstes wurde die Stellung Bosniens und der Herzegovina in der Balkanpolitik Österreich—Ungarns von 1875—1908 untersucht. Das Schwergewicht der Arbeit von Hilkka Kortet liegt auf dem stufenweisen Wandel der politischen Stellung der beiden erwähnten Länder. Wenn in der Arbeit gleichzeitig auch die aussenpolitische Strategien Österreich—Ungarns analysiert wurden, so steht die Aktivität des ungarischen Aussenministers Graf Andrássy im Zentrum des Interesses. Als Quelle hat die Verfasserin insbesonders die Dokumentensammlung „Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914" benutzt.

Dann hat man die Auffassungen und Einstellungen der Staatsmänner Österreich—Ungarns und Deutschlands zur Zeit der Juli-Krise. 1914 untersucht. Im Arbeit von Erkki Räsänen ist Graf Tisza selbstverständlich einer der dabei in Betracht gezogenen Staatsmänner. Als Originalmaterial hat der Verfasser zum Beispiel die Briefe von Tisza aus den Jahren 1914—1918 gebraucht.

Drittens gibt es eine sehr differenzierte und reichlich dokumentierte Forschungsarbeit von Seppo Salomäenpää über die Friedenssondierungen Deutschlands und Österreich—Ungarns und deren Einstellungen zu den Friedensvermittlungsversuchen während des ersten Weltkrieges.

Ungarische Geschichte im eigentlichen Sinn behandelt Kosti Ronkainen in seiner Arbeit, die thematisch der Diplomatiegeschichte zuzuordnen ist. Darin wurden die diplomatischen Beziehungen Ungarns und Deutschlands von Herbst 1937 bis Frühling 1939 untersucht. Der Verfasser begründet die Wahl dieser Periode damit, dass es den Ungarn damals gelang,

einen Teil ihrer Revisionansprüche des Friedensvertrages von Trianon zu erfüllen. Die Ungarn hatten sogleich nach dem Friedensschluss begriffen, dass die Revision des Vertrages mit friedlichen Mitteln nur durch eine enge Zusammenarbeit mit den in Europa führenden Mächten möglich war. Die ungarische Aussenpolitik bediente sich deshalb aller nur erdenklichen internationalen Beziehungen, um in einer ersten Phase von Italien, später aber vor allem von Deutschland Unterstützung für seine Gebietsansprüche zu bekommen. Die Zeit war voller Krisen, und als die Interessen Deutschlands nicht mehr denjenigen Ungarns entsprachen, musste letzteres nachgeben. So unterstützte Hitler im eigenen Interesse die Forderungen Ungarns an die Tschechoslowakei, nicht aber diejenigen an Rumänien und an Jugoslawien. Das Ergebnis, der Anschluss der Südslowakei und der Karpato-Ukraine an Ungarn, zeigt auch, dass die ungarische Regierung fähig war, die Beziehungen zwischen Deutschland und Italien recht erfolgreich zu benutzen. Diese Forschungsarbeit basiert auf umfangreichem Quellematerial in Form von Dokumentationsreihen, dabei ist von besonders zentraler Bedeutung die aus dem Ungarischen ins Deutsche übersetzte Publikation „Allianz Hitler—Horthy—Mussolini. Dokumente zur ungarischeren Aussenpolitik 1933—1944" (1966), herausgegeben von Adám, Magda; Juhász, Gyula; Kerekes, Lajos.

Die Arbeit von Marjatta Sarsila behandelt ein Thema zur Geschichte der Geschichtsschreibung. Darin untersuchte sie die verschiedenen Interpretationen des ungarischen Befreiungskriegs bzw. der Revolution und deren Ursachen in der Geschichtsschreibung. Marjatta Sarsila ist von den hier aufgeführten Historikern die einzige, die originales Quellenmaterial in ungarischer Sprache verwenden konnte, was natürlich eine notwendige Voraussetzung des gewählten Forschunsthemas darstellte. Sie verglich in ihrer Arbeit die ungarische und die sogenannte westliche Geschichtsschreibung der Nachkriegszeit miteinander. Ein wesentlicher Unterschied zwischen den beiden Geschichtsschreibungsrichtungen ist jedoch, nach Meinung der Verfasserin der Arbeit, nicht nachzuweisen, denn in beiden Strömungen besassen die Historiker die gleichen allgemeinen Ausgangspunkte und Perspektive in der Interpretation der Ereignisse. Zwar erklärte die ungarische Geschichtsschreibung die Geschehnisse von 1848—49 vom marxistischen Standpunkt aus, die Spannungen zwischen den gesellschaftlichen Klassen und deren Auswirkungen sind aber unter anderem auch in der „westlichen" Geschichtsschreibung berücksichtigt worden. Die Historiker waren sich auch weitgehend einig über die zentrale Rolle des niederen Adels bei den Ereignissen 1848—49 und deren Hintergründen. Desgleichen beurteilten alle Historiker die ungarische Nationalitätenpolitik ohne Rücksichtnahme auf die eigene Nationalität.

Im weiteren hat die Verfasserin in der ungarischen Betrachtungsweise eine nationalistische Grundstimmung feststellen können, was auch Proble-

me verursacht hat bei der Zuordnung des Erklärungsmodells. Zum Beispiel: Grundsätzlich suchten alle ungarischen Historiker die Beweggründe für den Freiheitskrig bzw. für die Revolution in den ökonomischen Verhältnissen der Zeit, besonders Missverhältnisse in bezug auf den Besitz der Produktionmittel. Abgesehen davon sind die zu Nationalhelden erhobenen Gestalten nach marxistischer Auffassung der sogenannten Ausbeuterklasse zuzurechnen (z.B. Graf István Széchenyi).

Die Verfasserin konstatiert auch, dass die schon in den 70er Jahren lebhaften Kontakte zwischen ungarischen und westlichen Historikern und im allgemeinen die zunehmenden internationalen Kontakte die Unterschiede in der Geschichtsschreibung nivellierten und die Zweiteilung wenigstens künstlich wurde. Jeder Historiker stellte in erster Linie seine „eigene", persönliche Interpretation vor.

Es sei zu den ungarischen Beziehungen des historischen Instituts der Universität Jyväskylä erwähnt, dass bei dem 1982 in Budapest veranstalteten und alle vier Jahre durchgeführten Internationalen Kongress der Wirtschaftshistoriker auch mehrere Vertreter aus Jyväskylä teilgenommen haben. Der erwähnte Kongress wird den Planungen gemäss 1998 in Jyväskylä stattfinden. Die finnischen und ungarischen Geschichtswissenschaftler haben auch gegenseitige Zusammenkünfte organisiert, z.B. im Frühling 1987 in Tampere.

Im Bereich der finnischen Kulturgeschichte gehört die Forschungsarbeit von Leena Kohvakka. In der Arbeit wurden die Estland und Ungarn betreffenden Artikel aus den Kulturzeitschriften „Kirjallinen Kuukausilehti" (Das literarische Monatsblatt) und „Valvoja" (Der Wächter) erörtert. Kirjallinen Kuukausilehti war eine Publikation der Jungfinnen, d.h. der finnischen Nationalisten, die es sich zum Ziel gesetzt hatten, die Stellung der finnischen Sprache zu verbessern. Die Zeitschrift erschien von 1866—1880 und wurde danach unter dem Namen „Valvoja" bis 1922 weitergefürt. Der Grundgedanke im Programm der Valvoja-Zeitschrift war der Anschluss des Finnentums an den Kulturliberalismus und das Streben nach einer hohen Auflage; ein Kontrast zum Kirjallinen Kuukausilehti, das nur für die gebildete Schicht konzipiert war.

Die Publikationen wurden in einer Zeit herausgegeben, in der im Zuge der Nationalromantik auch das Interesse gegenüber den verwandten Nationen erwachte. Von allen finnisch-ugrischen Nationen waren Estland und Ungarn am häufigsten Thema eines Artikels in der beiden Publikationen. Die kulturellen Beziehungen zu Ungarn hatten ihre Wurzeln in der Sprachwissenschaft und in der Literatur und die meisten der Ungarn-Artikel behandelten gerade die ungarische Literatur. Diese Forschungsarbeit bietet einen guten Überblick über die frühen Kontakte zwischen Finnland und Ungarn und darüber, in welchen Angelegenheiten man Ungarn gerne als

Vorbild benutzt hätte: z.B. Kirjallinen Kuukausilehti hatte spezielle Interesse für den ungarischen Theater; man hoffte, dieses als Modell für die noch kaum entwickelte finnische Theaterkunst übernehmen zu können. Ebenfalls hoffte man aus den Bemühungen der Ungarn, den Einfluss der deutschen Sprache zu vermindern, Hinweise zu erhalten für die eigenen Bestrebungen (d.h. der Fennomanen), anstelle der schwedischen Sprache das Finnische als Amts- und Bildungssprache einzuführen. Und auch in der Politik: während der Russifizierungspolitik zu Beginn dieses Jahrhunderts in Finnland wurden im „Valvoja" die Biographien von Széchenyi und Deák vorgestellt. Wegen ihrer Gemässigtheit und ihrer Gesetzlichkeit entsprachen sie dem Aktionsprogramm des Valvoja-Kreises in den russisch-finnischen Streitfragen.

Zum Schluss noch einige Worte zur gegenwärtigen Situation und zu den Zukunftsplänen. Die ungarische Geschichtsforschung an der Universität Jyväskylä macht zur Zeit gute Fortschritte, gerade in Bezug auf das Hungarologie-Studienprogramm sowie dank der Aktivität von Professor Jorma Ahvenainen. Seine Ungarn-Reise im letzten Winter brachte als Resultat einige neue Abschlussarbeitsthemen und es konnte neue Literatur angeschafft werden. Für das historische Institut wurden im laufenden Jahr Mikrofilme aus dem Washington National Archive und aus dem Londoner Public Record Office bestellt (insgesamt etwa 70 Rollen, die Mikrofilme aus dem NA sind vor einige Wochen gekommen). Dieses Material betrifft die Beziehungen der Vereinigten Saaten und Österreich—Ungarn bzw. Ungarn zwischen 1912—1944 und die Beziehungen Grossbritanniens und Ungarns nach dem Ersten Weltkrieg. Dadurch wird es sicher möglich sein, eine Belebung der Forschungsarbeit zu erreichen, z.B. zu den Friedensbemühungen nach dem Ersten Weltkrieg oder zur internationalen Politik der neueren Zeit im Zusammenhang mit Ungarn. Für die kommenden Jahren erhoffen wir uns natürlich auch Doktorarbeiten zur Geschichte Ungarn.

Quellen

Kortet, Hilkka: *Bosnia ja Herzegovina Itävalta-Unkarin Balkanin politiikassa 1875—1908.* (1970)
Bosnien und die Herzegowina in der Balkan-Politik Österreich-Ungarns 1875—1908

Räsänen, Erkki: *Itävalta-Unkarin ja Saksan valtiomiesten käsityksiä ja asenteita heinäkuun kriisin aikana v. 1914.* (1969)
Die Auffassungen und Einstellungen der Staatsmänner Österreich—Ungarns und Deutschlands während der Juli-Krise 1914

Salomäenpää, Seppo: *Saksan ja Itävalta-Unkarin rauhantunnustelut sekä asenteet rauhanvälitysyrityksiin ensimmäisen maailmansodan aikana.* (1980)
Die Friedenssondierungen Deutschlands und Österreich—Ungarns und die Einstellungen zu den Friedensvermittlungsversuchen zur Zeit des Ersten Weltkrieges

Ronkainen, Kosti: *Unkarin ja Saksan diplomaattiset suhteet syksystä 1937 kevääseen 1939.* (1968)
Die diplomatischen Beziehungen Ungarns und Deutschlands vom Herbst 1937 bis Frühling 1939

Sarsila, Marjatta: *Unkarin v. 1848—1849 vapaussodasta / vallankumouksesta ja sen taustasta sekä sitä koskevista tulkinnoista historiankirjoituksessa.* (1988)
Zum ungarischen Befreiungskrieg resp. zur ungarischen Revolution von 1848—1849 dessen / deren Interpretationen in der Geschichtsschreibung

Kohvakka, Leena: *Kirjallisen Kuukausilehden ja Valvojan Viroa ja Unkaria käsittelevä kirjoittelu vuosina 1866—1922.* (1984)
Die Estland und Ungarn betreffenden Artikel im Kirjallinen Kuukausilehti und im Valvoja aus den Jahren 1866—1922

Migrációs folyamatok és hatásuk a népi kultúrára

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA *(Budapest)*

Újkori migrációs folyamatok az Alföldön és a népi kultúra alakulása

A magyar történettudomány a belső migráció kérdéskörét eddig még nem vizsgálta a jelentőségét megillető figyelemmel. Miközben újabb áttekintések jelentek meg más népek, pl. a szlovákok 18—19. századi migrációjáról, a magyarok vándorlási, települési mozgalmainak vizsgálata a helytörténetírás keretein belül rekedt, s nem jutott el nagyobb összefoglalásokig. Szabó István örökbecsű művét — *A magyarság életrajzát* — nem számítva, tágabb keretezésű, egy-egy magyar népcsoportra, nagytájra tekintő munkák főként a néprajzban születtek. Kálmány Lajos, Györffy István, Bálint Sándor e kutatási irány klasszikus műveit alkották meg. Ezekből és követőik munkásságából bontakozik ki a hajdúk, kunok, jászok, palócok, a bukovinai székelyek meg a dél-alföldi, szegedi magyarok újkori népmozgása. Az országon belüli vándorlásokat, a kényszerű futásokat, a politikai és gazdasági hátterű menekületeket lehetetlen lenne egyetlen előadásban akárcsak érinteni is. Nem lehet cél most sem a kivándorlás, sem az urbanizáció nagy hullámainak követése. A szűkre szabott időben csupán a magyarság egyes táji csoportjainak vándormozgalmaival, elsősorban a központi népterület 18—19. századi második honfoglalásával foglalkozom.

Azzal sem a teljesség igényével, hanem egy-egy újabb eredményhez, kutatási feladathoz, megfontolandó szemponthoz kapcsolódva. Ez a törekvésem magyarázza az előadás tematikai töredezettségét, az ilyenkor elvárt „kerekség" hiányát.

Elöljáróban emlékeztetek arra az ismert alaphelyzetre, hogy az újkori migrációban a Felföld, a Dunántúl és a Kisalföld nyugati fele, a Felső-Tiszavidék és Erdély népességkibocsátó, az Alföld és Kelet-Dunántúl pedig befogadó szerepet játszott. A vándorlás főirányai 300 éve változatlanok, északról délre, illetve a nyugati és keleti peremekről a központi népterület felé tartanak. E három évszázad folyamán sokszáz új település született, s a törökkort átvészelő, kontinuus falvak és városok is gyarapodtak új bevándorlókkal.

1. Az újkori migrációk történetében *korszakok és típusok* különíthetők el, melyeknek vizsgálata fontos feladatunk. Ma még korántsincs egyetértés a kutatók között a korszakolás és a tipológia kérdéseit illetően. Az eddigi periodizációk, szakaszolások egy-egy népcsoport migrációjára, kisebb-nagyobb térségek benépesítésének történetére vonatkoznak, s kevéssé illeszthetők egymáshoz. Juhász Antal a Duna—Tisza közén három nagy migrációs hullámot különített el. Az elsőt a 18. század elejétől a 19. század köze-

péig számítja, a másodikat a 19. század közepétől veszi, a harmadik korszak kezdetét pedig az 1945-ös földreformhoz, s az azt követő kitelepülésekhez, a tanyaközségek létesítéséhez köti. (Juhász 1990: 5) Korszakhatárai valós határok, s a vizsgált térség településfejlődésének specifikumát is tükrözik. Azonban a „pusztafelosztás", vagy a „tanyaközség" az ország sok más térségében ismeretlen fogalom, s az említett periodizáció sem alkalmazható a folyamatok, események keretezésére.

Magam a palóc migrációt, kirajzást vizsgálva csupán a késő feudalizmus korában, a török kiűzésétől 1850-ig terjedő időben három korszakot különítettem el. Ráadásul a palóc kirajzások szemszögéből épp ez a másfél évszázad volt a meghatározó, igazán fontos történelmi idő, noha az elvándorlás, elszivárgás később is folytatódott, s ma ismét erősödőben van. *Első* különösen nagy tömegeket megmozgató *korszaka* 1686-tól az 1730-as évekig tartott. Ebben a spontán népvándorlásban főként jobbágyok áramlottak északról a közeli tájakra, s szállták meg Pest megye északi részeit, a Jászságot, Heves és Borsod síkjának egyes részeit. A megyék 1733—34-ben kiadott rendeletei erősen korlátozták a *libera migratio*, a szabad vándorlás korábbi folyamatát, s már az előző tíz—húsz évben is kemény hangú leveleket küldözgettek a szökött jobbágyok kiadatása tárgyában. (Szabó 1941: 127, Soós 1955: 12, Ács 1985: 596—599)

A *második korszakot*, amely az 1730-as évektől az 1790-es évekig tartott, a szervezett *földesúri telepítések* korszakának is nevezhetjük. Ebben a korszakban kerültek tömegesen Palócföldről elszármazott családok a Közép-Tisza vidékére, a Kiskunság keleti részébe (Félegyháza, Majsa, Dorozsma) és a Bácskába. A palóc kirajzások *harmadik korszaka* 1790—1850 között tartott, s a szerződéses kertészségek, a dohánytermesztő gányók népmozgalma volt rá a legjellemzőbb. Ebben a korszakban Arad, Csanád és Békés határvidéke és a Bánság volt a nógrádi, hevesi telepesek legfőbb célpontja. Kincstári pusztákon még később is létrehoztak néhány települést. (Paládi-Kovács 1989: 170—173)

Hozzá kell tenni, hogy a palóc migrációra jellemzőnek tartott korszakokat és elnevezésüket sem lehet általános érvényűnek tekinteni. Hiszen a földesúri telepítések országosan előbb kezdődtek, mint palóc vonatkozásban. Savoyai Jenő Pest és Buda környékére már a 17. század végén behívott német lakosokat, s Károly Sándor is 1712-ben hozatta első német telepeseit Szatmár megyei birtokaira. Országos tekintetben a földesúri telepítések első időszakában főként német parasztok, kézművesek behozatala volt a cél, noha ez bizonyult a legköltségesebb megoldásnak. (Szekfű 1935: 430—437)

A migráció-történet korszakolásának viszonylagosságára harmadik példaként említhetném a bukovinai székelység sorsfordulóit Mádéfalvától (1764—től) 1946—47-ig. Ennek a jellegzetesen migrációs népcsoportnak a

sorsa része a magyar történelemnek, de különbözik is minden más népcsoportunkétól. (Ortutay 1946)

A korszakolások, periodizációk viszonylagosságánál is problematikusabb a migráció résztvevőinek osztályozása. Igen jelentős eredmény lenne olyan klasszifikáció kidolgozása, amelyben több korszak migráns-típusai kapnák meg életszerű jellemzésüket. Gyimesi Sándor tüzetes, gondos elemzését adta az ún. *telepítvényes falvak* sorsának a 19. század második felében. (Gyimesi 1965: 187) Bizonyította, hogy a magyar kertészségek, szerződéses telepítvények hátrányos helyzetét a jobbágyfelszabadítás csak fokozta. Terheik mindenütt növekedtek, s a nagybirtokosok Csongrád, Csanád, Arad megye számos telepítvényét szüntették meg, szórták szét ebben az időszakban (pl. Baks, Ányos, Dóc, Felgyő, Bánkút). Máig ható következményei vannak annak, hogy a magyar parasztoknak csak kisebb része került *telepes*ként új lakhelyére, s vált tulajdonosává az általa művelt jobbágyteleknek. Nagyobb része nem telkes jobbágyként, hanem szerződéses kertészként, majorsági cselédként, pásztorként, később pedig kubikus proletárként került a Délvidékre, különösen a Bánságba. A dohánykertészségekből, uradalmi majorokból, pusztákból szerveződött magyar falvak sohasem tehettek szert olyan gazdasági erőre, mint a széles határral, nagy telkekkel rendelkező szerb, román és német parasztok. A magyar migránsok többsége a Bánátba nem szervezett telepítéssel érkező, kedvezményekkel csalogatott, igazi telepes volt, hanem — mai szóval — „gazdasági menekült". Ezt a hátrányát négy-öt generáció önpusztító munkája árán sem, máig sem tudta behozni.

2. A török hódoltság alól felszabadult országrész településtörténetének egyik kulcskérdése a *kontinuus települések* számbavétele és szerepének megítélése. Ismert tény, hogy az Alföld középső és déli harmadában a kontinuus magyar városok hatalmas szerepet vállaltak a 18—19. századi reorganizáció, az újjáépítés munkájában. Az is nyilvánvaló, hogy nemcsak új települések létesültek százával, de a törökkort átvészelő falvak és városok is folyamatosan gyarapodtak új bevándorlókkal. Csak így volt lehetséges, hogy Szeged népe közel 150 új telep alapításában, benépesítésében vegyen részt. Saját népszaporulata az akkori magas születésszám mellett sem magyarázhatja meg hihetetlen expanzióját. Szeged, Vásárhely, Halas, a nagykun, a jász, a Körös és Tisza menti városok, falvak népessége a 18. században bevándorlókkal duzzadt fel, s vált maga is telepes rajokat kibocsájtó közösséggé. Tálasi István a kiskunok példáján érzékeltette az alföldi magyar népcsoportoknak a népkultúrában is tükröződő komplexitását. Öt kiskun helységben (Lacháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás, Halas) valószínűsíthető nagyon vékony kun folytonosság. Ezt a népet a 17. században felszaporították Baranya, Somogy, illetve Solt és Pest vármegye, szórványosan pedig Szerém és Valkó magyar menekültjei. A 18. században házasodás révén népességfejlődésébe bekapcsolódott mindkét Sárköz, majd

a század végén a közép-tiszai, nagykunsági, sőt a bácskai telepes reformátusság is. Már a 18. században kerültek mellékjük Pest és Fejér megyei, jászsági római katolikus elemek is. (Tálasi 1946: 32—33, Tálasi 1977: 37—50) Azt kell tehát látnunk, hogy az ún. kontinuus településeken is végbement az eredeti népesség „felülrétegződése", újabb és újabb jövevényekkel való együttélése, sőt keveredése is.

Szekfű olyan méretűnek látta az ország 18. századi vándormozgalmait, hogy azok „a magyarság kicserélődését" eredményezték a volt hódoltsági területeken. Azt tartotta, hogy „Kunjaink nagyrészt nem ősi kunok, hanem a 18. században máshonnan beköltözött magyarok, ugyanígy a hajdúk, a somogyi és baranyai magyarok, a szegediek, s már korábbi, törökkorbeli bevándorlás eredményeiként, a debreceniek". Szekfű szerint „Veszprém vármegyétől keletre és délre, a ma ott élő magyarságnak legalább 80, ha nem még több százaléka a török hódoltság után költözött oda". (Szekfű 1935: 466.)

Való igaz, a két Kunság, a Jászság, a Hajdúság, a Három város és az élet folytonosságát megtartó többi város népességszáma az 1720-as összeírás idején olyan alacsony volt (Kiskunság 4000 fő, Nagykunság 3500 fő, Hajdúság 4700 fő, Jászság 5000 fő, de abból 55% új jövevény. Ugyanakkor a kis Győr megye lakossága 30 ezer, Nógrádé 14 ezer fő), hogy tömeges bevándorlás nélkül nem válhatott félszázad múltával népességkibocsátó „ősi rezervoár"-rá. (Vö. Bellon 1979: 31—32, 59—61, Szabó 1982: 19—21)

A Jászság a keleti Kiskunság (Félegyháza, Majsa, Dorozsma) állomáshelyei voltak a Palócföldről délnek tartó migrációnak, amely Bácskán át az Aldunáig és a Szerémségig tartott. Egy mozgásban levő északi katolikus népelem másodlagos-harmadlagos bázisai, erőgyűjtő és új rajokat kibocsátó helyei. A „szögedi nemzet" is bevándorlókkal sokasodott a 18. században. Valkó, Szerém, Bács maradék magyarjai szerény, Baranya, Somogy, Tolna, Pest ö-ző katolikusai, majd a felföldiek nagyobb mértékben duzzasztották a szegedi népet. Szeged városa a 18—19. században hatalmas mágnesként vonzotta a Dél-Alföldre törekvő magyarokat. Nemesek, diákok, pásztorok, kertészek, iparosok reméltek szegedi földön biztosabb megélhetést. Ugyanakkor egy hatalmas fordítókorong is a város, a Dél-Alföldre irányuló felföldi, alföldi, dunántúli migráció vonatainak rendező pályaudvara. A bácskai, de különösen a bánsági katolikus magyarok szemében Szeged a világítótorony, az oltalmazó anyaváros. Temesközben olyan közösségek is szegedinek, szegedi eredetűnek vallják magukat, amelyek csak részben, vagy csak közvetve származnak Szegedről. Például az 1819-ben alapított Majlátfalva dohánykertész népe 22 faluból verbuválódott, de ma is büszke szegedi eredetére. (Paládi-Kovács 1973: 297) Ez a közösséget összefogó „szegedi identitás-tudat" ad végül is kellő alapot arra, hogy elfogadjuk „szegedi kirajzás"-nak azt a mintegy 150 lokális közösséget, amelyről

Kálmány Lajos, majd Bálint Sándor olyan szeretettel és alapossággal írt. (Kálmány 1891, Bálint 1977)

3. A 18. században sem a magyarok, sem a protestánsok nem tartoztak a preferált népelemek közé a kincstári és a földesúri telepítők szemében. A *protestáns magyarság* bekapcsolódása a nagy népmozgásba két okra vezethető vissza:

a) a spontán migráció korában a túlnépesedett északi és Felső-Tisza vidéki megyékből a protestáns jobbágyság is szökött urai elől, hogy könnyítsen helyzetén,

b) a katolikus földesurak türelmetlenségükben maguk űzték el protestáns jobbágyaikat, hogy helyükre katolikusokat telepíthessenek. A hevesborsodi síkságra a török kiűzését, majd a Rákóczi-szabadságharcot követően tömegesen áramlott Abaúj, Felső-Borsod, Zemplén, Ung, Szabolcs református magyarsága. Abaúj már 1719-ben 1089 szökött jobbágyot követelt vissza Borsodtól és Zempléntől. (Szabó 1941: 131, Soós 1955: 11—12) A Közép-Tiszavidék és a Tiszántúl református tömbjeit is csak az 1730-as évektől kezdve bontották meg a földesúri telepítések. Ez a türelmi rendeletig terjedő korszak az ellenreformáció, az erőszakos katolizálás kora volt, amikor sok protestáns közösséget elüldöztek hitbuzgó földesurak, különösen egyházi birtokosok. Polgárról már 1717-ben elköltöztek a református hajdúk az egri káptalan földesurasága elől. Sarudról 1739-ben Abádra és Tiszakürtre, Kisköréről 1746-ban Tiszaburára, Tiszacsegéről 1750-ben Acsádra (Bihar m.), Tiszaörsről 1767-ben Füredre és Derzsre. Tiszanánáról 1772-ben Tetétlenre (Bihar m.) és Bucsára (Békés m.), Egyekről 1774-ben Kisperegre (Arad m.) költöztek a sanyargatott kálvinista családok százai. (Vö. Paládi-Kovács 1989: 172)

A 18. század vége felé a Közép-Tiszántúl már maga is túlnépesedett, telepes rajokat kibocsátó térséggé vált. Közismert a nagykunok kitelepülése a Bácska kincstári pusztáira (Pacsér, Ómoravica, Piros, Bácsfeketehegy). 1788-ban Karcagról és Kisújszállásról 1000-1000, Kunmadarasról majdnem 500 lélek kapott útlevelet, hogy a bácskai pusztákat megülje. A csoportosan költöző telepeseknek Karcag és Kisújszállás egy-egy ménlovat és bikát adott ajándékba (Györffy 1922, Nagy Kálózi 1943, Bellon 1979: 60—61), s a néhány év múlva visszakérezkedőket nem fogadta vissza.

1778—79-ben, azaz Temes, Torontál és Krassó-Szörény megye újjászervezése után magyarok is bebocsátást nyertek a Bánságba. Az első jelentős magyar telepeket tiszántúli reformátusok hozták létre. 1794-ben települt Végvár (Temes m.) főként Békés és Csongrád megyéből származó 150 családdal, s ugyanazon évben alapították Torontálvásárhelyt is. Alapítói főként Hódmezővásárhelyről, Szentesről, Gyomáról, s a Közép-Tisza mellékéről érkező reformátusok voltak. (Bodor 1914: 59, Paládi-Kovács 1973: 295, Weigert 1990: 98—99) A Körösök vidékének református magyarsága, mint azt az újratelepülő Békés megye első összeírásai bizonyítják, Heves, Sza-

bolcs, és főként Bihar megyéből érkezett, s duzzadt fel rövid idő alatt. (Ember 1977: 150—167) A Közép-Tisza és a Körösök mentén feltorlódó református magyarság dél felé irányuló előrenyomulása azonban megtorpant, s ez a népelem csak egy évszázad múltán hozhatott létre új telepeket a Bánságban. Az 1894. évi V. tc. alapján kincstári erdők kiirtásával létesült a Béga felső völgyében, Krassó-Szörény és Temesvár környékén egy tucatnyi új telep, zömében református magyar lakossággal (pl. Bodófalva, Szapáryfalva, Facset, Bálinc, Újmosnica, Újszentes stb.). Ebben az állami telepítési akcióban Körös-vidékiek (Vésztő, Gyoma, Békés, Köröstarcsa, Körösladány, Szeghalom) és a szentesi kubikosok voltak a főszereplők. (Weigert 1990: 100) Tiszántúli reformátusok betelepítését a Bánság magyarságát ismerő, folklórját gyűjtő katolikus Kálmány Lajos e szavakkal sürgette: „Telepítsen csak Temesvár alá a kincstár kálvinistákat! adjon alkalmat Temesvár lakosságának velök versenyezni a magyarságban." (Kálmány 3. 1891: XI.) A századforduló állami telepítései követték is ezt az intelmet, de az akció több mint 100 évet késett és az első világháború hamar véget vetett a nehézkesen meginduló, kevés eredményt hozó állami kolonizációnak.

4. A 18—19. század vándormozgalmait hiba lenne kizárólag a jobbágyvándorlás szemszögéből megítélni. Igen nagy számban vettek benne részt az *északi megyék kisnemesi családjai* is. (Paládi-Kovács 1989: 171) Sok adat bizonyítja, hogy a 18. század elején Nógrád megyei kisnemesek Pest megyei pusztahelyekre „szállottak", le egészen Bács megyéig. (Szabó 1941: 128) Gömör, Heves, Borsod kisnemesei a Jászságba és a heves-borsodi síkságra szállingóztak. Nincs kellően feltárva ennek a rétegnek a részvétele a jászkunsági redempcióban. A földváltás hírére sokan költöztek be közülük a Jászság és a két Kunság városaiba. Bakó Ferenc derítette ki, hogy az ún. leleszi falucsoportból (Észak-Heves) 1702—1720 között migráló családok közül a nemesek voltak többségben, kiknek a költözés mindenkor szabadságukban állott. (Bakó 1981: 275)

A nemességet nem pusztán a földszerzés lehetősége, a bérelt legelők és árendás földek vonzották az Alföldre. Protestáns vallása, kurucpártisága, Habsburg-ellenessége miatt sok felvidéki és dunántúli nemes szülőföldjéről valósággal menekült az Alföldre. Többségük a népes mezővárosokban keresett és talált menedéket. A városlakó nemesek rétegének számbeli gyarapodását, 18—19. századi migrációját Rácz István nemrégiben behatóan elemezte. (Rácz 1988: 67—98) Arányuk a hajdúvárosokban már 1787-ben meghaladta a 10%-ot, s az Alföld néhány mezővárosában 25—30%-ra felment (Hajdúnánás, Nádudvar, Nagykálló, Dévaványa). Az Alföldre igyekvő nemesek gyakorta többszörös áttelepedés után találtak végleges otthonra. Nem szerveződtek vándorcsoportokba, mint a „nemtelenek", hanem egyenként, szállingózva érkeztek. Egy-egy alföldi város nemessége sok vidékről verődött össze. Az Alföldre vándorló nemesek túlnyomó többsége magyar nemzetiségű és anyanyelvű volt. Érthető módon szívesebben telepedett meg

magyar, mint nemzetiségi környezetben. Jellemző adalék ehhez, hogy II. József korában Magyar-Gyulán 29, Német-Gyulán viszont csak egyetlen egy nemes férfit írtak össze. (Rácz 1988: 92, 98)

Jellegzetes típusa volt ennek a migráló rétegnek — mint azt Szabó Ferenc gondosan adatolt közleményéből tudjuk — a tisztséget, hivatalt kereső armalista. Az 1715-ben újraalakult Békés vármegye, a Maros menti szerb határőrség megszüntetése után 1730-ban felállított Csanád és Arad megye, majd a Temesi Bánság feloszlatása után visszaállított Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegye (1778) az ország más megyéiből kapott új nemességet, hogy igazgatását megszervezze, tisztikarát kiegészítse. Ez a lehetőség sok dunántúli, s még több felvidéki kisnemest vonzott a Dél-Alföldre. Pozsony, Nyitra, Bars, sőt Liptó és Trencsén megye magyar és szlovák kisnemeseiből kerültek ki Békés, Csanád jegyzői, főjegyzői, akiknek azonban majd csak a fiai, unokái tudtak felemelkedni a birtokos nemesség soraiba. A bánsági, így a Temes megyei nemesség több mint 50%-a a felvidéki megyékből vándorolt be. (Szabó 1990: 95) Nem volt jellemző a kor nemesi migrációjára az erdélyi nemesség kiáramlása az Alföldre.

A nemesi rétegnek számarányát meghaladó súlya volt mind a vármegyék, mind a városok életében. Nemcsak közjogi helyzeténél fogva, de műveltségi fölényét kihasználva is. Sárospatakon a 18. század végén, a 19. század elején a kollégiumi diákság 75—80%-a nemesi származású, de birtoktalan személy volt. Ez az írástudó, öntudatos réteg sokat tett az újonnan formálódó alföldi közösségek magyar jellegének megtartásáért, s kulturális minták közvetítésével az újjászülető Alföld anyagi és szellemi, erkölcsi felemeléséért. Ők szorgoskodtak leginkább városuk rangjának emelésén, vívták ki pl. Debrecen szabad királyi város rangját, Nyíregyháza és Szentes örökváltságát. Hatékonyan védelmezték településük anyagi érdekeit, eljártak a pusztabérletek megszerzése, majd megtartása ügyeiben.

5. A központi népterület túlnyomó részét a számban igen megfogyatkozott, kivérzett magyarságnak a 18. században sikerült másodszor is benépesítenie. Ez a „második honfoglalás" döntően a peremekről beáramló jobbágyság spontán migrációjának volt köszönhető. (Szabó 1941: 129—134, Ács 1984: 146—148, Ács 1985: 588) Az Alföld és Kelet-Dunántúl nagyobb hányadának újranépesítésével a szétszaggatott magyar település-területeket ismét összeforrasztotta a kontinuus településeken a törököt túlélő, meg a beáramló új lakosság, s a feldarabolt nemzettest egymással alig kommunikáló, peremhelyzetben élő törzsökei újra összekapcsolódtak egymással. Ezen a helyzeten a közbeékelődött népes nemzetiségi településcsoportok, idegen enklávék sem tudtak alapvetően változtatni. (Pl. Békés és Pest megyei szlovákság, a Duna menti szerbek, a tolna—baranyai és Buda-vidéki németség szigetei.)

Középkori tradíciókat a központi népterület legnagyobb részén hiába keresünk, mert az ott élő nép zöme csupán a 18—19. században érkezett mai lakóhelyére. A somogyi kanász aligha Koppány ivadéka, hiszen ükapja

még a Répce vagy a Garam mellett élt (Szekfű 1935: 466), s a „puszták népe" Fejérben, Tolnában még a somogyinál is újabb és rétegezettebb populáció. Ez nem jelenti azt, hogy Somogy, Fejér vagy a Jászkunság mai népe kevésbé volna magyar, s egyáltalán lehetne vagy kellene törzsökösség alapján osztályozni táji csoportjainkat, s a nemzet etnikai összetevőit. Éppen ellenkezőleg! Azt kell világosan látni, hogy a központi népterület benépesítésével új történelmi helyzet állt elő. Megszakadt a térség népi, kulturális kontinuitása, s az új jövevények tradícióinak különbözősége egy sokszínű szőtteshez hasonlítható, újszerű népi kultúrát eredményezett a 18. században. Ez a színes mozaik különösen a népviselet, a népművészet, a konyha, a családi élet és vallási néphagyományok, a néphit és népszokások jelenségvilágában volt szembetűnő. Tanulságos példa erre, hogy a szentesi református egyház kéziratos krónikája a 18. század népviseleteinek a templomban is megjelenő sokféleségével jellemezte az ország különböző részeiről származó szentesi lakosság csoportjait. (Vö. Filep 1971: 118.) Idő kellett a helyi viselet egységesüléséhez, a lokális és táji kultúra integrációjához. A népcsoportok kulturális integrációja, újrarendeződése a 18—19. század folyamán az ország más tájain is végbement. (Gunda 1963)

A központi (alföldi) népterület a 18. században a népesség kevertsége ellenére is viszonylag egységes anyagi és szellemi műveltséget alakított ki, s mind a mezőgazdasági termelés, mind a településrendszer és az építőkultúra, mind a folklór területén újító erővel lépett fel. Ezt a regionális egységet döntően a táj természeti adottságai alapozták meg, amihez alkalmazkodott az életforma, s amihez a hegyvidéki eredetű népcsoportok, sőt a nem magyar etnikumok (szlovákok, ruszinok) is hamar hasonultak. Érvényesült a régió, a sajátos alföldi műveltség beolvasztó ereje. (Tálasi 1946: 3) Ezt a regionális kultúrát gazdagították a 18—19. századi innovációk, gyorsan terjedő divatok. Az Alföldön születtek a földművelő gazdálkodás, a lakáskultúra, a népviselet, a díszítőművészet nevezetes újításai, ott formálódott ki a 18—19. század folyamán a népköltészet, a népzene és néptánc új stílusa, ami a centrális területekről fokozatosan terjedt a magyar népterület szélei felé. Konkrétabban említhető innováció a kaszás aratásmód és számos új kertkultúra, a tanyarendszer, a szabadkémény és a boglyakemence, a festett asztalosbútor, a cifra szűr és a bőven mért vászonruházat, a nemzeti étellé avatott gulyás, pörkölt, paprikás. Másfelől a verbunk és a csárdás, a betyárdalok és balladák jelzik ennek az újonnan született és gyorsan egységesülő kultúrának a gyors kivirágzását. A központi népterület ismét átvette a peremekre és Erdélybe szorult magyarságtól a vezérszólamot. Amikor a romantika és az irodalmi népiesség a magyar népi kultúra képét a nemzeti gondolkodás számára megteremtette, már nem a szintén népi, de archaikusabb erdélyi, felföldi vagy nyugat-dunántúli elemeket vette figyelembe, hanem az alföldi nép ősinek vélt életmódját, műveltségi állományát.

A központi népterület magyar népi kultúrája, sok innovációja erősen hatott a vele együtt élő népekre is. Műveltségi javait az Alföld és Kelet-Dunántúl nemzetiségi szigetei, szórványai előbb vették át, mint a távoli peremeken élő, archaikus kultúrjegyeket őrző magyar népcsoportok (pl. a szlavóniai vagy az erdélyi magyarság).

Az Alföld nagy reliktumain, történeti tájain újjászülettek olyan népcsoportok, amelyek a regionális kultúrán belüli tagoltságot tükrözik. Példaként említhető a Jászság, ahol a 17. század végén többségben voltak az új telepesek. Azonban a táj, az autonómia és a jász múlt, a közös gazdasági érdek, a vallás egyezése stb. hamar egybegyúrta a vidék régi és új népét, s kiformálta a jász öntudatú, jellegzetes alföldi megjelenésű, aktív, szapora, expanzióra kész népcsoportot. Etnikai, kulturális hasonulás még a katolikus és református kiskun helységek között is végbement az együttélés és az érdekegyezés, a közös igazgatás és a táji adottságok következtében. (Tálasi 1946:3, 32—33, Szabó 1982: 306—314) Hasonló folyamatok zajlottak le Szeged, Debrecen, a Három Város és sok más alföldi város népének újraötvöződésében is. A sok származási szálon újjászövődő helyi társadalmak, történeti-táji csoportok új mentalitást, új kultúrát alakítottak ki maguknak. Ezt a mentalitást a telepesek vállalkozó kedve, optimizmusa, új iránti fogékonysága jellemezte. Egyes rétegek — különösen a halászok, pásztorok — kultúrája archaikus elemeket őrzött meg, kontinuus katolikus közösségek megtartottak valamit a középkor örökségéből is. Meghatározó azonban a népi kultúra 18—19. században kiformálódott új stílusa és rétege, amelyet a külföld és mi magunk is „a" magyar népet leginkább reprezentáló örökségként fogadunk el.

Irodalom

Ács Zoltán
1984 *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon.* Bp.
1985 *Jobbágyvándorlás Szabolcs megyéből a XVIII. század első felében.* Agrártörténeti Szemle 27. 588—604.

Bakó Ferenc
1981 *Az etnikai alcsoport kutatásának kérdései.* Agria 18. 243—289. Eger.

Bálint Sándor
1976 *A szögedi nemzet.* 1. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1974/75—2. Szeged.

Bárth János
1974 *Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedés-történetében.* Cumania 2. 285—329. Kecskemét.

Bellon Tibor
1979 *Nagykunság.* Bp.

Bodor Antal
1914 *Dél-magyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra.* Bp.

Ember Győző
1977 *Az újratelepülő Békés megye első összeírásai, 1715—1730.* Békéscsaba.
Filep Antal
1971 *Szokásleírások a 18. és a 19. századból.* In: *Népi Kultúra - Népi Társadalom.* 5—6. 115—134. Bp.
Gunda Béla
1963 *A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása.* Műveltség és Hagyomány 5. 3—24. Bp.
Gyetvai Péter
1979 *A tiszai korona-terület újranépesítése a XVIII. században.* (Klny.) Kecskemét.
1987 *Egyházi szervezés, főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén.* München.
Gyimesi Sándor
1965 *A telepítvényes falvak „felszabadulása".* In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1841—1914.* 1. 154—206. (szerk. Szabó István), Bp.
Györffy István
1922/1941 *Nagykunsági Krónika.* Karcag.
Juhász Antal (szerk.)
1990 *Migráció és település a Duna—Tisza közén.* Szeged.
Kálmány Lajos
1891 *Szeged népe*, 3. Szeged.
Nagy Kálózi Balázs
1943 *Jászkunsági református leköltözése a Bácskába II. József korában.* Bp.
Ortutay Gyula
1946 *A mai magyar belső vándorlás és a néprajzi kutatás.* In: *Két előadás.* Bp.
Paládi-Kovács Attila
1973 *Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban.* In: *Népi Kultúra — Népi Társadalom 7.* 291—326. Bp.
1989 *Palóc kirajzások.* In: *Palócok* 1. 169—212. (Szerk. Bakó Ferenc.) Eger.
Rácz István
1988 *Városlakó nemesek az Alföldön 1541—1848 között.* Bp.
Soós Imre
1955 *Heves megye benépesülése a török hódoltság után.* Eger.
Szabó Ferenc
1991 *Az alföldi nemesi vármegyék újraszervezése és a felvidéki hivatalkereső nemesség migrációja a 18. században.* Békési Élet 1990/1: 93—96.
Szabó István
1941 *A magyarság életrajza.* Bp.
Szabó László
1982 *Jászság.* Bp.
Szekfű Gyula
1935 *Magyar történet*, 4. Bp.
Tálasi István
1946 *Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái.* Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve 1—36. (Szerk. Bartucz Lajos) Szeged.
1977 *Kiskunság.* Bp.
Weigert József
1990 *Gyomai református magyar családok áttelepítése Dél-Magyarországra.* Békési Élet 1990/1: 97—102.

BALASSA IVÁN *(Budapest)*

A mezőgazdasági vándormunkások műveltség-közvetítő szerepe a Kárpát-medencében

A középkortól kezdve ismerjük a Kárpát-medencében azokat az évenként megismétlődő nagy munkaerővándorlásokat, melyek egy-egy olyan monokultúrás területre irányultak, ahol a helyi lakosság a művelés egy-egy fázisát, főleg a betakarítást nem tudta ellátni. Különösen a gabonatermelés[1] és a szőlőművelés[2] mozgatott meg nagy tömegeket a hegyvidékről az Alföldre, illetve a nagykiterjedésű bortermelő vidékekre. Mindezt az egyes tudományágak korán megállapították és a néprajz ezzel kapcsolatban már bizonyos megállapításokhoz is eljutott.

Győrffy István 1928-ban megállapította: „Az Alföld északi részére palócok, hegyaljai bortermelő magyarok, tótok, ruténok (Galíciából is!), déli részére erdélyi magyarok, rutének, oláhok jártak, akik *többnyire alföldi mezőgazdasági eszközökkel, alföldi módra dolgoztak".*[3] Tudunk olyan esetről is, amikor az Alföld délibb részeit megjárt részesaratók terjesztették el a kaszával történő aratást, pl. Ramocsaházán (Szabolcs m.) „Nagy esemény volt az, amikor a Felvidékről aratásra jött tótok az ilyen rozsot kaszával először vágták. . . Az 1888. évben még minden magyar ember sarlóval aratott. Ettől az időtől fokozatosan áttértek a kasza használatára. A tehetősebbek előbb, a szegényebbek később".[4] Máshol a folyamatnak éppen ellenkezőjét is meg lehetett figyelni. Belényes (Bihar m.) környékéről az elmúlt évszázadokban is lejártak aratni és így alkalmuk volt a kaszálás megismerésére, sőt gyakorlására, otthon azonban az első világháborúig nem alkalmazták, de akkor a munkaerőhiány rákényszerítette őket. „A Fekete-Körös völgyében századokkal előbb diffúzióval eljutott műveltségi elem a századeleji aratómunkások migrációjával meghonosodott. Mezőgazdasági gépek, eszközök (pl. vetőgép, ekekapa, vaseke), új művelési technikák (pl. soros művelés) általában tehetősebb parasztoknál tűnik fel először, aztán terjednek el a szegényebbek között. Külön tanulsága a bemutatott változásnak, hogy nem a nagyobb gazdák, hanem a szegényparasztok honosítják meg a kaszás aratást, a falvak legmozgékonyabb, a hagyományokhoz legkevésbé kötött, fogékony rétege".[5] Ez a jelenség így természetes, hiszen a parasztság legszegényebb rétege járt el részesaratásra és ismerte meg a kaszával történő aratás legnagyobb előnyét: a gyorsaságot. A hegyköziek (Abaúj m.) a nyíregyházi tirpákokhoz jártak aratni a századforduló idején, ahol csak kaszával dolgozhattak, ugyanakkor, amikor otthon a sarlót használták.[6]

Meg lehet állapítani, hogy a kasza ismeretes volt ugyan a részesaratókat kibocsátó hegyes vidékeken, de azt gabonabetakarításra csak akkor kezdték el használni, amikor szükség mutatkozott a gyorsabb, rövidebb idő alatt elvégezhető munkára. A kasza mindenkinek olyan egyéni szerszáma, amely nagyon jól mutatta használójának testi adottságait a nyél és a kaszapenge méretében egyaránt. A részes aratók kaszájával kapcsolatban ugyan bizonyos formai különbözőségeket, eltéréseket elnéztek ugyan, de azt megjegyezték. *Mankótlan oláh*oknak nevezték Debrecen környékén azokat, akiknek kaszanyelére nem erősítettek kaszafogót vagyis mankót. Ezt a formát később ezen a tájon is meg lehetett találni.[7]

A munkaszervezetben hozta a kaszára történő áttérés a legnagyobb változást. Alapegységgé vált az *aratópár*, vagyis a kaszás és a marokszedő egysége. Ez a forma azonnal meghonosodott a magyar nyelvterületen, ahol kezdték a kaszát aratásra alkalmazni. A palócok, akik évszázadokon keresztül lejártak aratni az Alföldre, ott ezt nemcsak megismerték, hanem alkalmazták is. Otthon azonban, ahol még a sarló járta, természetesen a régi formában arattak, vagyis 4-5 asszony vágta a búzát és utána a férfi kötötte a kévét. Az Alföldön július hónapban kaszával arattak, mire hazatértek, akkor már a hegyek között is megérett a gabona, de ott még évtizedekig, sok esetben a századfordulóig megmaradt a sarlóval végzett aratás.[8]

A bemutatott néhány példából az derül ki, hogy a kaszával történő aratást, mely a Kárpát-medence középső részén vált általánossá,[9] a peremvidékről érkező vándormunkások, részesaratók elsajátították ugyan, de otthon hosszú ideig nem alkalmazták. Erre csak akkor került sor, amikor a gazdasági körülmények, a munkaerő csökkenése, az aratás gyorsabb elvégzésének igénye ezt megkövetelte. Ekkor azonban nagyon gyorsan uralkodóvá vált, hiszen a falvak szegényebb, részesaratásra eljáró rétege annak már minden részletét ismerte. Elterjesztői tehát agrárproletárok, szegényparasztok voltak, de a legtöbb helyen a nagybirtok után a nagyobb paraszti gazdaságokban jelentkezett először.

Jelentős változásokat hozott a keresztek nagyságában, a benne elhelyezett kévék számában a kaszás és az ahhoz kapcsolódó részesaratás. A középkorban, de sok helyen még az újkorban is a gabonakévék számolására és összerakására a következő rendszert használták: kepe (60 kéve) = 2 kalongya (30 + 30 kéve) = 2 kereszt (15 + 15 kéve).[10] Ez a rendszer a kaszás aratás hódításával, de talán még valamivel előbb is megbomlott, és az Alföldön is 18 kévéből álló egységek foglalták el a helyét, melynek többszöröseit nem képezték. Ez a számolási mód csak a 18. századtól kezdve ismert és vált általánossá először a sík vidékeken, majd egyre jobban behatolt a hegyek közé is. Ezt nagyon jól szemlélteti a *Magyar Néprajzi Atlasz* 44. sz. térképe.[11] A Duna—Tisza-közén, de különösképpen a Tiszántúl a 17-18 kévés keresztek az általánosak. Ennek előretörése a Palócföld irányába jól megfigyelhető. Sok helyen még egymás mellett használták a 13-15 és a 17-

18 kévéből rakott kereszteket, de nagyon jól kivehető, hogy az utóbbiak mind nagyobb területet foglalnak el. Ehhez szorosan kapcsolódott az, hogy a *parasztkéve* fogalma, vagyis amit saját földön, maguknak arattak, sokkal nagyobb volt, mint amit a máshonnan jött részesek kötöttek. Ezért Ramocsaházán (Szabolcs m.) különbséget tettek *magyaros* és *tótos aratás* között, az előbbit a helybeliek, az utóbbit a vándor munkások végezték, akik csak egykacsú kaszát használtak, amivel nem lehetett egyenlő rendlábat vágni. A markot sarlóval vagy fa kampóval szedték, a kévekötők szerszám nélkül kötöttek. Általában a kéve és ennek következtében a kereszt kisebb lett. Lassanként az ún. tótos aratás kiszorította a magyarosat, mert részben gyorsabban lehetett végezni és nem kellett annyira meggörnyedni.[12]

A különböző segédszerszámok elterjesztésében is vándoraratók közreműködését sejthetjük. A hasított *magyar villát* a 19. században egyre kisebb területre szorította a toldott ágú *tót* vagy *német* villa. Mivel a messziről jött munkások kezében láthatták, már nem idegenkedtek tőle, ha a szekéren azt árulók megjelentek.

A munkaeszközök és velük végzett munka részes aratók által történő terjesztését még csak valamennyire ismerjük, de alig történt még kutatás a szellemi javak átadása és átvétele területén. A magyar és szlovák érintkezéssel kapcsolatban elsősorban Manga János gyűjtéseire és megállapításaira támaszkodhatunk: „A legidősebb arató már jóval az aratás megkezdése előtt, gyakran már a téli hónapokban felkereste a gazdát. Rendesen valamilyen csekély ajándékot is vitt, pálinkát, sajtot, a fiúgyermeknek furulyát és megbeszélték, hány pár aratóra lesz szükség. Az aratók rendesen a szénaés sarjúkaszálásban is részt vettek. A magyar családoknál évente három alkalommal is eltöltött hosszabb idő, a közös munka során alkalom kínálkozott egymás szokásainak, hiedelemvilágának, népdalainak megismerésére. A magyar vidékekre járt szlovák férfi aratók legtöbbje a magyar nyelvet is elsajátította, s nem volt ritka, hogy esős időben, amikor a kaszások, az aratók fedél alá szorultak, valamelyik idősebb férfi otthonról ismert szlovák meséket, hiedelemtörténeteket stb. magyarul mondott el az összegyűlt hallgatóknak".[13] Az ilyen közvetlen családi kapcsolatra elsősorban a nagyparaszti gazdaságokban került sor. A nagybirtokokon a vándor aratók a cselédséggel érintkeztek és csak ritkán ismerkedtek a falu lakosságával.

Nemcsak a nóták, mesék, hiedelemmondák elterjesztésében lehetett a részes aratóknak jelentős szerepük, hanem a táncokéban is, hiszen vasárnap délutánonként különböző hangszerek hangja mellett gyakran táncoltak is. Egy-egy kiváló táncos egyéniség az aratóbandák segítségével régi és új ismereteit messze vidékekre eljuttatta. Ennek különös módját Györffy István írta meg a nagyszerű *Nagykunsági Krónika* egyik fejezetében: Tánciskola a dűlőúton címmel. Egres Kiss Lajos híres verbuváló huszár volt és sokfelé megfordulva hatalmas tánctudásra tett szert. „Majd pedig, amikor kiöregedett a mundérból, otthon Túrkevén vőfénységet vállalt, meg táncra tanítgat-

ta a fiatalságot. Aratóbandát szervezett, ahol tánctanítás volt a bér. Messze városokból, távoli falvakból szegődtek hozzá a fiúk és a lányok, hogy tudományából legalább valamicskét elsajátítsanak".[14] Bár ez aligha tartozott az elterjedt eljárásmódok közé, de mégis mutatja, hogy az aratócsapatok milyen szerepet játszottak a szellemi műveltség megtartásában és messzeföldön történő elterjesztésében.

Az aratóbandák a legszegényebbek közül kerültek ki, éppen úgy, mint a cséplők csoportjai, akik sokszor egész karácsonyig, sőt még az új évben is színekben végezték a munkájukat. A hosszú téli estéken a dalolásra, mesélésre, játszásra sok idő maradt. A vándor nyomtatók a házas zsellérek, a szegényebb jobbágyi rétegekből származtak és különös jelentőségüket a 19. század második felében érték el. Ez az a korszak, amikor már a cséplőgépek feltűntek és egyre jobban terjedtek, amivel a cséplők és a nyomtatók kezéből kivették az amúgy sem bőséges kenyeret.[15] Nálunk géprombolásra nemigen tudunk példát, de valami elrettentést vélek felfedezni a *Cséplőgépbe esett lány*-balladában, valamilyen felhívást, óvást, hogy a gép tönkreteszi az embert. Az első megfogalmazások az 1880-as években keletkeztek, de alig több mint egy évtized múlva már a magyar nyelvterületek másik sarkában, Háromszék felső felében éneklik. A gyors elterjedést aligha tudom másképpen elképzelni, mint hogy az azonos körülmények közé jutott cséplő és nyomtató csoportok terjesztették el nagy területen.[16]

A fentiekben csak éppen felvillantottam néhány lehetőséget, hogy a vándor arató-, cséplő- és nyomtatómunkások munkaeszközök, munkamódok, de azon túl szellemi kincsek elterjesztésében milyen jelentős szerepet tölthettek be. Sajnos az eddigi kutatás — a magamét is beleértve — e fontos kérdést nem, vagy csak érintőlegesen vizsgálta, pedig igazán megérdemelné a nagyobb érdeklődést, éppen úgy, mint ahogy más munkavándorlások behatóbb vizsgálata is számos új eredményt hozhat.

Tokaj-Hegyalja szőlő és borgazdasága mindig nagy területről vonzotta a munkásokat, kereskedőket egyaránt. Ez a vonzáskörzet kiterjedt Lengyelországra, Galíciára, Máramaros, Bereg, Zemplén, Gömör, Abaúj, Szepes, Sáros megyékre, továbbá Szatmárra és Szabolcsra, vagyis egy közel 200 kilométeres körre. Ebbe magyarokon kívül németek, cipszerek, lengyelek, ruszinok, szlovákok tartoztak, ha ezt még a kereskedőkkel is megtoldjuk, akkor a görögöket, zsidókat, rácokat, oroszokat, de még egyes esetekben a skótokat is meg lehet említeni. Ezek mind hoztak bizonyos kultúrát magukkal, ugyanakkor, amikor a hegyaljai városokban és falvakban a boron kívül más műveltségi elvinni-valót is találtak. Lássunk ezek közül is néhányat.

Köztudomású, hogy Tokaj-Hegyalja egyik fontos bora, a *szamorodni* elnevezése lengyel származású, amely „magától érett" jelentésű a lengyelben, vagyis olyan bor, melynek alapanyagából, a szőlőfürtökből nem szedték ki az aszúszemeket. A *máslás* a magyarban „a tokaji bor törkölyére felöntött jóminőségű bor", ezt a lengyelek átvették „tokaji aszúbor" jelentés-

sel, mi ezt újra visszavettük, de a lengyel helyesírás: *maszlas*znak írta, melynek ejtése a magyar máslás hangalakjának felel meg. Amikor visszavettük, akkor sok esetben a lengyel sz-es formát használtuk mi is az írásban általánosan, de sok esetben a kiejtésben is. A kapások vezetője a *vajda*, mely ugyan nyelvünkből a 10. századtól kezdve kimutatható, de mint munkacsapat vezetője elsősorban a Hegyalján ismert és ez feltehetően a lengyelből származik.

A Felső-Hegyalján (Sátoraljaújhely, Sárospatak) a szőlő alatti gyümölcsös neve: *láz*, mely egyébként a szláv területeken „irtvány" jelentésű, és ez helynevekben is megmaradt (pl. Hosszúláz Széphalom önálló része). Az előbbi jelentéssel az e területre többször járó szlovák (tót) szőlőmunkások terjeszthették el. Erdőbényén, ha a kapások a vízhordótól vizet kértek, akkor *zsongár* szóval kiáltottak utána. Ez a ruszin *šinkar* „korcsmáros" jelentésű szóra megy vissza és tréfás elnevezésként került át a magyar tájnyelvbe.

A német hatás a legkülönfélébb módon nyilvánult meg. Az elmúlt századokban a mecenzéfi (Abaúj) *mánták* nemcsak a szerszámokat (metszőkés, kapák) szállították, hanem a talajelőkészítés, a teraszok (kőgát, garádics) kialakításában is tevékenykedtek. A szepességi cipszereknek nagy kiterjedésű szőleik lévén Hegyalján, sok mindent közvetítettek, így többek közt: a *puttony*, a *sajtó* (prés) használatát. Innen származnak az első vasabroncsos hordók a múlt század első feléből. Bizonyos szokások is innen jöttek: pl. a *bodnártánc*, mely a múlt század elején tűnik fel először, a kerekeken forgó bábuk a szüreti felvonuláson (Mád) a németeket idézik. A Kapás Céh, illetve a Fáklyás Társulat szervezése mögött is valamilyen német hatást sejthetünk.

A 17. század elejére egy jellegzetes *baltás metszőkés* alakult itt ki, melynek hármas funkciója volt: 1. A baltával leverték az elhalt tőkét fedő héjat. 2. Az élével letarolták a venyigéket. 3. Az alsó része segítségével egy toló mozdulattal levágták a tőke szintjében a venyigét (kopaszfejre való metszés). Ez a metszőkés forma azokon a területeken terjedt el, ahonnan a munkások jöttek és azt magukkal vitték. Éppen úgy terjedt az első kapálásra használt *kétágú kapa*. A szlovákban és a ruszinban a szőlőművelés és borkezelés terminológiájának egy jelentős része Tokaj-Hegyaljáról származik, amit a rendszeresen és évszázadokon keresztül itt dolgozó munkások vittek magukkal.[17]

A csak vázlatosan bemutatott és néhány példával illusztrált vándormunkás kérdésre olyan vonatkozásban kívántam felhívni a figyelmet, hogy a műveltségi javak átadása során a jövőben ezt is érdemes figyelembe venni. Természetesen ismerem ennek nehézségeit, mert a hagyományos néprajzi módszerrel: gyűjtés, kikérdezés, ma már nem sokra megyünk, és ezért a legtöbb esetben a nagyon szűkszavú történeti forrásokat kell vallatóra fogni.

Jegyzetek

1 Balassa I. 1985. passim.
2 Balassa I. 1991. passim.
3 Györffy I. 1928. 3.
4 Nyárády M. 1930. 86.
5 Kósa L. 1967. 37.
6 Balassa I. 1964. 95.
7 Balassa I. 1940. 32.
8 Balassa I. 1989. 37-38.
9 Györffy I. 1928. passim; Tálasi I. 1957. passim.
10 Balassa I. 1956. 440.
11 MNA 44. Szerk.: Barabás J. 44. Szerk.: Szolnoky L. Bp. 1987.
12 Nyárády M. 1930. passim.
13 Manga J. 1977. passim.
14 Györffy I. 1941.163—171.
15 Hoffmann T. 1963. passim.
16 Albert E.—Faragó J. 1973.; Pozsony F. 1984. 256—268.
17 Balassa I. 1991. passim.

Irodalom

Albert E.—Faragó József
1973 *Háromszéki népballadák*. Bukarest.
Balassa Iván
1940 *A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse*. Debrecen
1950 *A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye*. A Néprajzi Múzeum Füzetei. 13. Bp.
1956 *A kévébe kötött szálasgabona összerakása és számolása*. Ethnographia 67.
1964 *Hegyközi földművelés*. Bp.
1985 *Az aratómunkások Magyarországon*. Agrártörténeti Tanulmányok 13. Bp.
1989 *A palócok földművelésének jellemzői*. In: *Palócok* 3. Eger.
1991 *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Tokaj.
Györffy István
1928 *Takarás és nyomtatás az Alföldön*. Néprajzi Értesítő 20.
1941 *Nagykunsági Krónika*. Bp.
Hoffmann Tamás
1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Bp.
Kósa László
1967 *Az Alföld és hegyvidék kapcsolata. (Adatok a sarló-kasza eszközváltáshoz.)* Ethnographia 78.
Manga János
1977 *Aratószokások, aratóénekek*. In: *Nép kultúra — Népi társadalom* 9.
MNA *Magyar Néprajzi Atlasz*. Bp., 1987.
Nyárády M.
1930 *Az őszi rozs termelése Ramocsaházán*. Néprajzi Értesítő 22.
Pozsony Ferenc
1984 *Álomvíz mentén*. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák. Bukarest.
Tálasi István
1957 *A termelés és nyelv kapcsolatai aratóműveleteinkben*. Ethnographia 68.

BÁRTH JÁNOS *(Kecskemét)*

Az észak—déli népmozgás szerepe a Duna—Tisza köze XVIII. századi népesedéstörténetében

A domináns népmozgási irányok változásai

A Kárpát-medence középső tájain, különösen a Duna—Tisza közén, a XVI—XVII. században a délről észak felé haladó migráció számított a legjellemzőbb népmozgási iránynak. A XVI. században elsősorban a déli (szlavóniai, szerémségi, bácskai, bánsági) magyarság maradékainak folyamatos északra húzódása, török előli menekülése táplálta a dél—északi népességhullámzást. A XVII. században a rácok (szerbek, bunyevácok, sokácok) nagy tömegeinek északra húzódása jelentett jellemző déli—északi népmozgást. Tulajdonképpen ebben a délről induló és észak felé haladó népességmozgásba illeszkedtek azok a „ferde", délnyugatról északkelet felé tartó migrációs vonulatok is, mint a Kalocsa környékiek, pl. a fajsziak, tolnaiak többszöri menekülései Kecskemétre, vagy a baranyaiak beköltözése a Kiskunságba.[1]

A törökök kiverése, különösen pedig a Rákóczi szabadságharc befejezése után, általánosságban a XVIII. század elejétől megváltozott a népmozgás két évszázados domináns iránya. A korábbi dél—északi mozgás helyett az észak—déli népmozgás vált jellemzővé és meghatározó szerepűvé.[2] Mellette más migrációs irányok is hatottak a Duna—Tisza közének népesedési viszonyaira pl. a németek betelepítése Németországból, a határőrvidéki szerbek egy részének elköltözése a Bánságba és Oroszországba, dunántúliak beköltözése, ruszinok betelepítése az északkeleti vármegyékből stb. Ezeknek azonban összességükben is kisebb volt a népességformáló jelentősége, mint az észak—déli népmozgásoknak.

Nem kívánok itt a német telepítés kérdéseivel foglalkozni. Mellékesen azonban megjegyzem, hogy a német migrációnak is volt észak—déli iránya. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a németség is részt vett a Duna—Tisza köze XVIII. századi észak—déli népmozgásában. A németté lett falvak lakosságának egy része ugyanis nem közvetlenül Németországból érkezett új lakóhelyére, hanem már létező, korábban telepített magyarországi német falvakból. Példaként említhetném a korán népesedett Soroksárt, amely az 1780-as évek elején nagy számú német telepest adott az észak-bácskai Csávolynak.[3] A Kalocsai Sárköz déli szélén fekvő, 1720-as évek elején telepített Hajós és Nádudvar, valamint az 1744-ben népesített Császártöltés fontos népességkibocsátó hellyé vált a XVIII. század második, és a XIX. század első felében. Hajósi, nádudvari és császártöltési svábok sokasága költözött a délebbi Csátaljára, Vaskútra és a Bácska távolabbi német falvaiba.

Az észak—déli népmozgásnak a XVIII. században volt szervezett és spontán formája egyaránt. A kettő nem mindig különíthető el egyértelműen. Az első forma klasszikus változata a telepítés, amelynek során egy déli puszta földesura északibb területeken lakosokat toborzott és azokat csoportosan, szervezetten átköltöztette birtokára, biztosítva a faluépítés, a gazdálkodás megkezdésének alapvető feltételeit. Ennek ellentéte a spontán vándorlás, amelynek főszereplője az északibb tájon lakó jobbágy, aki egyedül, családjával vagy ismerőseivel, hirdetés vagy rokoni információk hatására nekivágott, hogy valahol messze, az ígéretes délen új lakóhelyet keressen magának. A két forma között sokféle átmenet létezett, pl. a kisebb csoportokban történő útnak indulás, földesúri invitálás, vagy jobb életlehetőségekről terjedő hírek esetén. Megjegyzendő még, hogy „tisztán" telepítés valószínűleg alig létezett. A szervezett telepítéssel megnépesített falu, fennállásának első félévszázadában rengeteg spontán beköltözővel gyarapodott. Ezért helytelenek a helytörténeti irodalomban gyakran olvasható általánosítások, amelyek egy-egy helység újranépesítését egy konkrét helység népességkibocsátásához kötik. Ilyen közhelynek számít pl. az a megfogalmazás, hogy Kiskunfélegyháza Jászfényszaruból települt. A kép sokkal árnyaltabb, köszönhetően az újratelepítést követő évek spontán beköltözéseinek.[4]

A Duna—Tisza közén végighullámzó észak—déli népmozgás két ágon érte el a két folyó közét: 1. Pest megye középső részein keresztül. 2. A Jászságon keresztül. (Ez utóbbi ággal itt nem foglalkozom, mivel Sztrinkó István előadása érinti a témát.)

Amikor észak—déli népmozgásról szólunk, legtöbször a magyar újjászületés századára, a XVIII. századra gondolunk. Ez nagyjából rendben is van, de föltétlen megjegyzendő, hogy az észak—déli népmozgás, csökkenő intenzitással bár, de tartott a XIX. században is. Csak a szegediek észak felé tartó, a kiskunsági puszták homokját benépesítő migrációja jelentett számottevő ellentétes népmozgási irányt a XIX. század második felében.[5]

Az észak—déli népmozgás kutatásának forrásai és néhány kérdése

A XVIII. századi migrációs irányok és útvonalak kutatásának legjobb forrásai azok az összeírások lennének, amelyekben egy-egy helység népének számbavételekor feljegyezték az összeírt lakosok származási helyét. Sajnos ilyen összeírások alig maradtak fönn. Nagy kutatói szerencse kell ahhoz, hogy efféle lajstrom kerüljön elő. Néhány kiváló példát mégis feltártak az utóbbi évek kutatásai. Elsősorban a kalocsai érsekség helységeinek 1725. és 1731. évi összeírásaira, Vadkert népének 1767. évi lajstromára és Félegyháza lakosságának 1744. évi számbavételére utalok.[6]

A szökött jobbágyok keresése céljából készített lajstromok fontos források, de fölöttébb ritkák.[7]

Kiváló források lehetnek a korai bérmálási jegyzékek és a jól fejlécezett, jól kitöltött bérmálási anyakönyvek. Kiaknázásukra az utóbbi években Bárth János és Gyetvai Péter vállalkozott.[8]

A XVIII. századi születési, házassági és halotti anyakönyvek tartalmaznak ugyan közvetlen migrációs adatokat, de ezek nem rendszeresek, inkább szórványosak. Egy-egy okos, szorgalmas pap hajdani buzgalmának, igyekezetének köszönhető, hogy néha használható származáshely-adatsorokra lelhet az anyakönyvben búvárkodó népesedéstörténész.[9] Egyébként az anyakönyvek bejegyzései inkább csak áttételesen válhatnak a népesedéstörténet forrásaivá.

Aprólékos munkával, migrációs adat-morzsák sokasága hámozható ki a különböző perek tanúvallomásaiból. A határperek esetében ez szinte kézenfekvő, hiszen ott már a tanúk kiválasztása is utalhat migrációs irányra. A határperekben ugyanis az érdekelt falvak népét nem illett megszólaltatni, nehogy részrehajlók legyenek a vallomások. Olyan tanúk kellettek, akik nem laktak az érdekelt falvakban, de mégis ismerték a vitatott határokat. Erre a szerepre azok az emberek voltak a legalkalmasabbak, akik valaha a perbéli falvakban laktak, de időközben elköltöztek onnan. Ezért, ha egy határperben egymás után 4-5 tanút valamely távoli faluból idéznek meg vallomástételre, már gyaníthatja a kutató, hogy migrációs irány nyomára bukkant. A gyanú azonban legtöbbször be is igazolódik, mivel a tanúk általában elmondják életutuk legfontosabb állomásait. Mondandójuk hitelességének igazolására előadják, hogy hajdan a vitatott határú helységben laktak és onnan költöztek el.[10]

Hasonlóképpen értékes adatok lelhetők fel az úriszéki perek vallomásaiban is. A kérdőre fogott vádlottak és tanúk legtöbbször már az első kérdésre válaszolva elmondják, mintegy bemutatkozásként, hogy hol születtek és milyen úton jutottak el későbbi lakóhelyükre. A családi vagyonperek is tartogatnak migrációs adatokat. Bonyolult osztozkodási ügyek esetén tisztázni kellett a jobbágyvagyon eredetét: ki volt a család őse? Mikor és honnan jött a faluba? Milyen vagyona volt, mikor megérkezett? Mit hozott a házhoz a felesége? Hogyan szaporodott a vagyona? Ki mit adott hozzá a családi vagyonhoz? stb. Kecelen pl. hosszú évekig tartott egy családi vagyonper a XIX. század első felében, amelyben a megszólaló tanúk a kiterjedt Haszilló család ősének 70-80 évvel korábban történt Kecelre településéről mondtak el értékes adatokat.[11]

A perekből kijegyezhető migrációs adatok legtöbbször szórványosak. Egy-egy család eredetére utalnak. Azonban jobb híján egy-egy család biztos származáshelye is lehet jelzés értékű. Pl. ha egy 1765. évi perben Dautova község (ma Dávod) bírája, Ódor Mihály azt vallja, hogy a Fejér megyei Vajta községben született, legalább azt feltételezhetjük, hogy a falu újranépesítésében más tájak mellett kelet-dunántúli területeknek is jutott szerep.[12] Kitartó munkával, egy-egy helység összes fellelhető úriszéki perének feldol-

gozásával, gazdag migrációs adatsort állíthatunk össze, amely alkalmas a település egészét jellemző migrációs irányok felvázolására. Ennek jó példája a Kecel népességének eredetéről készített tanulmány.[13]

A migrációs témájú kutatásokhoz rengeteg időre, az átlagosnál nagyobb szerencsére és nagy publikációs terjedelemre van szüksége a kutatónak. A nagy publikációs terjedelmet az indokolja, hogy személynevek sokaságát kell közreadni. Nevek publikálása nélkül alig haladhat előre a migrációs és népesedéstörténeti kutatás. Sajnos Magyarországon a névközlésnek terjedelmi okokból kevés hagyománya van. Hatalmas tanulmányok jelennek meg összeírásokról, amelyekben közlik a különböző állatfajták létszámát, a mezőgazdasági termékek mennyiségét, a lakosok társadalmi rétegződését stb. Legtöbbször azonban elmarad a jobbágynevek közzététele. Különösen fontos lenne a kibocsátó és átbocsátó helyek korai névanyagának közlése, mert ez fogódzót, támpontot jelentene a további migrációs kutatásokhoz. Ezen a téren rengeteget tanulhatnánk a német kutatóktól, akik az utóbbi három-négy évtizedben a dunai svábok kutatása során XVIII. századi nevek tízezreit publikálták.

Az észak—déli népmozgás tanulmányozása során gyakran szembe találkozhat a kutató a nemzetiség kérdéskörével. Milyen nyelvű, milyen nemzetiségű emberek vándoroltak déli irányba, és milyen nemzetiségűek lettek azok a helységek, amelyeknek újranépesítésében részt vettek? Néha látszólagos ellentmondásba ütközünk. Nem magyar nyelvű családok magyar falu lakói lettek, magyar nyelvű családok pedig szlovák vagy német falu lakosságát gyarapították. Viszonylag egyértelmű a helyzet azokkal a helységekkel, ahová nagyjából egyidőben nagy számú nem magyar anyanyelvű lakost telepítettek, különösen, ha a jövevények vallása is különbözött a táj bevett vallásaitól. Példaként említhetnénk Kiskőröst vagy Dunaegyházát, ahova evangélikus tótokat telepítettek. Mindkét helység szlovák nemzetiségűnek számít azóta is a környék köztudatában. Bonyolultabb a helyzet azokkal a településekkel, ahova magyarok és szlovákok egyaránt érkeztek, illetve, ahova a magyar—szlovák nyelvhatár tájáról indult el a legtöbb telepes. A délre költözők egy része valószínűleg mindkét nyelvet ismerte és aszerint változott, formálódott a nemzetisége, hogy az új lakóhelyen milyen közegbe került. A korábban csak egy nyelven tudók is idomultak az új falu többségi nyelvhasználatához.

Az új települések nyelvi, nemzetiségi formálódásában nagy szerepe volt a többség nyelvhasználatának és talán méginkább az új faluközösségek hangadó személyiségeinek. Példaként említhetjük Géderlak, Miske, Kecel falvak esetét. Mindhárom falu az észak—déli népmozgás áradatában népesedett újjá a XVIII. század első felében. Igazolhatóan mindhárom faluba sokan érkeztek Észak-Magyarország középső tájairól: Nyitra, Bars, Hont, Esztergom megye területéről. Voltak olyan kibocsátó falvak, amelyekből jutott lakos mindhárom új faluba. Előfordult, hogy egy faluból elindult ro-

konok szóródtak szét a három Kalocsa környéki községben. Mégis Géderlak és Kecel magyar falu lett, Miske pedig szlovák életet élt. Valószínűleg, Géderlakon és Kecelen a magyar többség és néhány magyar hangadó személyiség terelte magyar irányba már a legkezdetibb időkben a helyi közösség nyelvhasználatát. Miskén pedig a csak szlovákul tudó réteg, pl. az Árva megyei csoport vált hangadóvá. Őket követték a keceliekkel és géderlakiakkal azonos tájról származó magyarok, illetve kétnyelvű csoportok.[14]

Az útvonal stációi, átbocsátó helyei

Első, vagyis kiinduló állomásnak tekinthetjük a Felföld középső részének délebbi vármegyéit, a magyar—szlovák nyelvhatár tájékát: Nyitra, Esztergom, Bars, Hont, Nógrád vármegyék területét. Természetesen északabbra fekvő tájakról, Árvából, Trencsénből is indultak el jobb életre vágyó telepesek, sőt Csehországból, Sziléziából, Lengyelországból is kerültek a magyar Alföldre szerencsét próbáló vándorok, ezek számaránya azonban messze elmaradt a fentebb körvonalazott tájról elindulók száma mellett. Ezért tekinthetjük a Duna—Tisza közén végigzúduló észak—déli népmozgás kiinduló állomásának a közép felföldi vidéket. Az első stációnak mondható táj túlnépesedett terület volt a XVII. század végén. Ide húzódott fel korábban a hódoltsági területek maradék magyarságának egy része. Így a XVIII. századi útrakelők között bizonyára akadtak olyanok, akiket régi családi történetek vezéreltek őseik szájhagyományból ismert hajdani alföldi lakóhelyei irányába. A terület szinte kimeríthetetlen folyamatossággal ontotta a népességet a XVIII. század teljes időszakában. Az elköltözések valószínűleg már a török kiverése után, a XVII. század végén elkezdődtek.

A második, tulajdonképpen már igazi átbocsátó stáció a történelmi Közép-Pest megye tájéka (ill. kissé keletebbre nyúlva a Jászság). A szóban forgó terület a Pest—Vác—Hatvan—Jászberény—Cegléd—Ócsa—Pest vonallal határolható körbe. Erre a tájra valószínűleg már a XVII. század utolsó évtizedében megindult az előbb említett közép-felföldi területről a népesség egy részének lehúzódása. Az 1720-as évek tájékára már ez a terület is túlnépesedett és a XVIII. század folyamán végig ontotta a népességet a még délebbi vidékeknek. Előfordult, hogy a Felföldről elinduló családok csak néhány évet vagy egy-két évtizedet töltöttek a Közép-Pest megyei területeken. Amikor lejártak a földesúrtól kapott kedvezményes évek, és nehezedtek az életfeltételek, ismét útra keltek déli irányba. Máskor a család egy része, általában a fiatalabb korában letelepedett és lassacskán megöregedő házaspár helyben maradt. Felnőtt fiúgyermekei azonban tovább mentek szerencsét próbálni.

A migrációs kutatásra még nagy feladatok várnak annak érdekében, hogy a Közép-Pest megyei terület népességátbocsátó szerepe megfelelően értékelhető legyen. Alapos népességtörténeti kutatásokra lenne szükség ezen

a tájon. Mindenek előtt közölni kellene a terület korai, XVIII. század eleji jobbágynévsorait, mert ezek segítségével hatalmas forrásbázishoz jutnának a délebbi területek népesedéstörténeti kutatói.

Az 1720-as, 30-as, 40-es években a fent körülhatárolt Közép-Pest megyei területről indult el a népesség nagy része Dél-Pest megyébe, és a Bácska északi szélére. Különösen az alábbi helységek újranépesítésében volt szerepe a Közép-Pest megyei tájnak: Géderlak, Miske, Kecel, Akasztó, Vadkert, Jankovác, Mélykút. Sokan költöztek erről a tájról a XVIII. század elején a kevés lakosú Kalocsára is.[15] Minderről tanúskodnak a kalocsai uradalom 1725. évi és 1731. évi összeírásai, Vadkert lakóinak 1767. évi lajstroma, a Kecelen végzett migrációs kutatások, a különböző határperek vallomásai.[16]

Fentebb már említettem, hogy az átbocsátó, illetve kibocsátó helyek tekintetében még sok a kutatni való. Ugyanez vonatkozik a befogadó helyek egy részére is. Sajnálatos, hogy Akasztó, Jankovác és Mélykút újranépesedésének históriája még megíratlan.

A harmadik átbocsátó stáció az előbbiekben célállomásként jelzett helységek tájéka: Dél-Pest megye és a Bácska északi pereme. (Ide sorolhatók még a Kiskunság katolikus helységei.) Ezen a területen a helységek önmaguknak is adtak népességet: az előbb települtek a később településeknek. Pl. sokan költöztek Lakról Kecelre[17] és Császártöltésre,[18] Akasztóról pedig Kecelre, Jankovácra és Mélykútra.[19] A XVIII. század második felében ez a terület is a népkibocsátó tájak sorába lépett és a korábbi kibocsátó és átbocsátó helyekkel együtt sok lakost adott a délebbi Bácskának. A Tiszai korona-kerületbe irányuló népmozgás Dél-Pest megyei és kiskunsági átbocsátó állomásait Gyetvai Péter alapos munkával számbavette.[20] Dél-Pest megye falvaiból és a Bácska északi peremének helységeiből sokan költöztek a délebbi Duna—Tisza köze nyugati oldalára, a Duna tájára is a XVIII. század második felében. Ennek a népmozgási iránynak a számbavétele még sok kutatási feladatot tartogat.[21] Néhány helység népességkibocsátásáról XVIII. századi perbéli vallomások tájékoztatnak. Példaként említem Kecel, Akasztó és Fajsz helységeket. Kecel népéből jutott Bezdánra, Kollutra, Doroszlóra.[20] Akasztói eredetű lakosai is lettek Kollutnak, Doroszlónak, Veprovácnak, Tataházának, Csonoplyának.[23] A Duna menti Fajszról is költöztek családok Bezdánra és Kupuszinára.[24]

A negyedik stáció a Bácska területe, főleg annak a Szeged—Baja vonaltól délre eső része. Ez volt az észak—déli népmozgás nagy hullámainak végállomása. Néhány kisebb hullám azonban még innen is tovább csapkodott. A XIX. században a Bácska magyar helységei bocsátottak ki népességrajokat a Szerémségbe és Szlavóniába. Ennek a migrációnak a története azonban már túlmutat előadásom témakörén.

Jegyzetek

1 Bárth János 1980. 51. — Tálasi István 1977. 37—42.
2 Szekfü Gyula 1942. 135—137.
3 Ginder, Paul—Pfeil, Jakob—Rukatukl, August 1980.
4 B. Molnár Erzsébet 1981.
5 Bálint Sándor 1974.
6 Az 1725. évi összeírás: KÉL.II.Birt.ir.gyűjt. I.62. — Közli Bárth János 1974. — Az 1731. évi összeírás: KÉL. II. Birt.iv.gyűjt.II.85. — Vadkert 1767. évi összeírása: OL.P.518. Orczy cs. lt. 28.cs. Vadkert Nr.92. — Az utóbbi két forrást Bárth János készíti elő közzétételre. — Félegyháza 1744. évi összeírása: BL.Kiskunfélegyházi részlege V.101. N.7. C.1. F.1. N.1. 1744. — Kivonatosan közölte: B. Molnár Erzsébet 1981.
7 Balogh István 1990.
8 Bárth János 1981 — Gyetvai Péter 1979, 1984 — Gyetvai Péter hatalmas műve a Tiszai korona-kerület népesedéstörténetéről sajtó alatt a Kalocsai Múzeumbarátok Köre kiadásában.
9 Gyetvai Péter 1984., 1990.
10 A határperek vallomásainak migrációs adataira: Bárth János 1980., Bárth János 1989/a 411—420., Bárth János 1989/b.
11 Bárth János 1984. 98—101.
12 KÉL.II. Úriszéki iratok 1765.
13 Bárth János 1984. 91—116.
14 Ua. 94., 104—107.
15 A Jászság mellett Közép-Pest megye adta a kiskunsági Félegyháza, Majsa és Dorozsma népességének jelentős részét is. (B. Molnár Erzsébet 1981.)
16 Lásd a 6. sz. jegyzetet és Bárth János 1984.
17 Bárth János 1984. 104—105.
18 Bánáti Miklós 1969. 61—62.
19 Bárth János 1984. 103—104. — KÉL.II.HP.K.50.1755. — KÉL.II.Hp.K.46.1763. — KÉL.II.Hp.K.39.1765.
20 Gyetvai Péter 1979. A legfontosabb kibocsátó helységek: Akasztó, Félegyháza, Foktő, Halas, Izsák, Kecel, Kecskemét, Kécske, Majsa, Mélykút, Vadkert.
21 Az eredmények közül említhető: Bárth János 1981.
22 KÉL.II.Hp.K.19. 1755. — KÉL.II.Hp.K.17. 1752. Bárth János 1981. 41.
23 KÉL.II.Birt.Ir.gy.VI.358. 1755. — KÉL.II.Hp.K.50. 1755. — KÉL.II.Hp.K.9. 1753. — KÉL.II.Hp.K.17. 1752. — KÉL.II.Hp.K.5. 1755. — KÉL.II.Hp.K.46. 1763. — KÉL.II.Hp.K.40.1765. — KÉL.II.Hp.K.39. 1765.
24 KÉL.II.Hp.O.A.208—209. 1744. — KÉL.II.Hp.O.17.27—29. 1734.

Irodalom

Balogh István
1990. *Felső-Tisza-vidéki szökött jobbágyok kerestetése (1712—1720).* In: *Migráció és település a Duna—Tisza közén.* Szerk.: Juhász Antal. 125—130. Szeged
Bálint Sándor
1974 *Szegediek Bács—Kiskun homokján.* Cumania II. 411—426. Kecskemét

Bánáti Miklós
1969 *Huszonkét évtized az új hazában. Császártöltés község történelmi adattára.* Kecskemét
Bárth János
1974 *Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedéstörténetében.* Cumania 2. 285—329. Kecskemét
Bárth János
1980 *Sorsokat láttató vallomások.* Dunatáj 3. 45—52.
Bárth János
1981 *Doroszló népessége a XVIII. század közepén.* Hungarológiai Közlemények 46—47. 1—70. Újvidék
Bárth János
1984 *Kecel története és történeti néprajza a kései feudalizmus idején (1734—1848).* In: *Kecel története és néprajza.* Szerk. Bárth János. 77—325. Kecel
Bárth János
1989/a *Szeremlei vallomások.* Cumania 11. 335—422. Kecskemét
Bárth János
1989/b *Baja népessége a XVII. század végén és a XVIII. század elején. In: Emlékkönyv a bajai múzeum 50 éves évfordulójára.* (Bajai Dolgozatok 6.) Szerk. Merk Zsuzsa. 93—102. Baja
Ginder, Paul—Pfeil, Jakob—Rukatukl, August
1980 *Csavoly.* Heimatbuch einer Ungarndeutschen Gemeinde aus der Batschka. Waiblingen
Gyetvai Péter
1979 *A Tiszai korona-kerület újranépesedése a XVIII. században.* In: *Bács—Kiskun megye múltjából* 2. 343—406. Kecskemét
Gyetvai Péter
1984 *Kishegyes lakóinak származási helye az anyakönyvek adatai alapján.* Hungarológiai Közlemények 60. 1—101. Újvidék
Gyetvai Péter
1990 *Migrációkutatás és az egyházi anyakönyvek.* In: *Migráció és település a Duna—Tisza közén.* Szerk. Juhász Antal. 45—52. Szeged
B. Molnár Erzsébet
1981 *Kiskunfélegyháza újratelepítőinek 1744. évi lajstroma.* Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1981. 123—128. Szolnok
Szekfü Gyula
1942 *Állam és nemzet.* Bp.
Tálasi István
1977 *Kiskunság.* Bp.

BELLON TIBOR *(Karcag)*

Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolatrendszere

A címből nem nyilvánvaló, hogy a Kárpát-medence két nagytáji kapcsolatrendszeréről van szó, de a konferencia jellege és szelleme ezt egyértelművé teszi. Az eltérő természetföldrajzi adottságú tájak közötti természetes kapcsolatrendszer elemzése a néprajzi irodalomban nagy múltra tekint vissza. A hazai néprajzi kutatásoknak elsősorban az utóbbi évtizedekben vált jelentős kutatási területévé. Több kutató választotta vizsgálata tárgyául a kérdést, és jelentős eredmények születtek. Korántsem mondhatjuk azonban, hogy ez az összetett problematika akárcsak a megoldás felé is megnyugtató lenne. Több konferenciát is szenteltek az árucsere néprajzának, különböző kutatók különbözően közeledtek vizsgálatuk tárgyához.[1] Mi magunk a Tisza mente néprajzi vizsgálatának során sok olyan kérdéssel találtuk magunkat szembe, amelyekre talán szélesebb összefüggésben is feleletet lehet várni. Példatárunkat is ennek a vizsgálatnak az anyagából merítjük, figyelembe véve az eddigi gazdag irodalmi feltárást is.

A Kárpát-medence a különböző népek, etnikumok gyűjtőmedencéje, a kultúrák sokrétű egymásra hatásának a térsége. Itt találkozik össze Európa négy égtájának műveltsége és hagyománya, de gazdasága is. A történelem változása során az egyes népek vagy jelenlétükkel, vagy itt hagyott kulturális örökségükkel épültek be ennek a térségnek a sokszínű világába. A népvándorláskori örökség mellé a honfoglalók, majd a kunok betelepedése rétegezte rá a maga sajátos kultúráját a tájra, de a török, a beköltöző vagy itt talált más népek kultúrája is szerves egységgé és sokszínűségbe feloldódó kultúrává ötvöződött a századok során. Ennek a folyamatnak azonban csak úgy volt vagy lehetett alapja, hogy a kultúrák közötti kapcsolat folyamatos volt.

Ezek az árucserében, a migrációban — a századokon keresztül folyamatosan fennálló, élő gazdasági kapcsolatrendszerekben manifesztálódtak. Talán nem tekintik túlzásnak, ha úgy fogalmazok, hogy napjaink tömegkommunikációja, elektronikus hírközlőrendszere ellenére sem közelíti meg a korábbi információáramlást. Mert volt közöttük egy nagyon lényeges különbség: nevezetesen, hogy régen a sokszínű személyes kapcsolatokra épülve élt ez a rendszer, míg napjainkban — vagy azt is mondhatnánk, századunkban — éppen ez a személyes és gyakori kapocs szakadt el. Ez a folyamat a múlt század második felében erősödött fel, és a trianoni határok megmerevedésével vált tragikusan valóságossá. A természetes kapcsolatrendszerekbe olyan közvetítő rendszerek kapcsolódtak be, amelyek eltávolították egymástól az embereket. Jóllehet ma is a máramarosi, a tátrai vagy a görgé-

nyi havasok fenyője kapható a TÜZÉP telepeken, vagy a szlatinai, désaknai sóbányák sóját vesszük le a boltok polcairól, mögülük azonban hiányzik az ember, aki kitermelte, ideszállította, és akivel az a táj is ideköltözött friss levegőjével, faházaival, színes viseletével, sajátos táplálkozási szokásaival, életmódjával, nyelvével. A személyes kapcsolatokat pedig nem pótolja semmi.

A néprajztudománynak talán éppen ezen a területen lehet legtöbbet tennie a múlt feltárásával, hogy az egymással szembeállított népeket rádöbbentse, hogy egykor egymást becsülve, egymás munkáját, értékeit ismerve, egymás termékeit kicserélve, munkáját igénybevéve mennyire nem lehetnek meg egymás nélkül. Ennek a hagyományos értékrendnek, kapcsolatrendszernek a feltárása sürgős feladata kell legyen szaktudományunknak. Gunda Béla megállapításával egyetértve, hogy „a Kárpátok területét Európa egyik nagy élő múzeumának is tekinthetjük", s így az írott források mellett a recens vizsgálatok sok eredménnyel kecsegtetnek még napjainkban is.[2]

A gazdasági kapcsolatrendszereknek volt egy állandóbb tartalma, és volt a körülményekhez, változó időkhöz, ízléshez és termelési gyakorlathoz kapcsolódó vonulata. Számunkra mindkettő tanulságos, mert az állandó kapcsolatok mögött kialakult évszázados kölcsönösség munkál, míg az erre épülő, az alkalmi igényeket kielégítő kapcsolatok a változás folyamatosságát, természetes élethelyzetét bizonyítják. A szakirodalom két jellegzetes szót használ erre a kapcsolatrendszerre: az *árucserét* és a *migrációt*. Dankó Imre az első fogalmat szívesebben helyettesítené a javak cseréje terminussal, végül azonban ő is — engedve a többség szóhasználatának — ezzel a fogalommal él.[3] Magam azon a véleményen vagyok, hogy a javak fogalma elsősorban a természetben meglévő és az ember által a maga számára előállított dolgok összességét jelenti. Abban a pillanatban azonban, mikor ennek a piaci értékét kell meghatározni bármilyen ok következtében, egyből az áru minősítés illik rá, hiszen megnevesített értéke van, még akkor is, ha az a dolog valójában nem kerül piacra, tehát a szó igazi értelmében nem válik áruvá. Külön fejezetet érdemelne, hogy ezeknek a javaknak a helyi közösségben élő cserearánya mennyire nem fejezi ki a tényleges árát, értékét. Ilyen értelemben az áru csereértéke nem minden esetben fejez ki tényleges cserearányt.

Tanulságos az, hogy ha a Kárpát-medence paraszti gazdaságainak és háztartásainak az eszközkészletét számbavesszük, azt tapasztaljuk, hogy igazán három anyag a meghatározó: a fa, a fém (többnyire vas) és a cserép. Mivel a természeti környezet miatt ezek az anyagok nem fordulnak elő mindenütt, természetesnek kell vennünk ezek mozgását, vándorlását. Ez a folyamat egyúttal az árucsere útját is mutatja, hiszen a készítő és a vásárló egymásra találásának a bonyolult rendszerében kell felvázolnunk a működő rendszert. A kettő között gyakran megjelenik a közvetítő hely, a vásár.

Az egyik legteljesebb monográfia nemrég jelent meg Viga Gyula tollából, aki az észak-magyarországi árucserét és migrációt tárgyalja a tőle megszokott alapossággal és nagy tárgyismerettel, de egyúttal számbaveszi az egész ország irodalmát, jó kitekintő, összehasonlító anyagot szolgáltatva a későbbi kutatásoknak is.[4] Megállapításai széles alapozottságúak, és történeti mélységben is vizsgálja tárgyát. Megállapításaival messze egyetértek, miszerint „. . .a nagytájak között több évszázadon át sajátos szimbiózis, gazdasági-kulturális érintkezés teremtett harmonikus összeműködést. A hegyvidéki erdős zóna egész népessége számára nagy fontosságú volt a fával és fatermékekkel való kereskedelem, mely a magyar Alföld és a Felföld között a tradicionális termékcsere egyik meghatározó vonulatát képviselte. *Mindez olyan erősen hatott az Alföld népének tárgyi műveltségére is, hogy jószerével lehetetlen külön, egymástól függetlenül tárgyalni a szomszédos nagytájak anyagi kultúrájának történetét, fejlődését.*" Ugyancsak megvizsgálandó, hogy az alföldi műveltség miképpen hatott, hogyan van jelen a hegyvidék népének életében, kultúrájában, azaz mennyire volt átjárható ez a kapcsolatrendszer. Mi most ennek a sokrétű kapcsolatrendszernek egy markáns területével, a gazdasági kapcsolatokkal kívánunk foglalkozni. Ez természetesen jóval több, mint az árucsere, hiszen a munkaerőpiacot is magába foglalja.

Az árucsere néprajzával foglalkozó irodalomra jellemző, hogy képileg is rendkívül szemléletes, az áruk felsorolása nagyon gazdag. Szirmay Antal a múlt század elején írja, hogy a Tisza „hajózható, s ezért töméntelen só köveknek, fa száloknak, gerendáknak, szőlőkaróknak, deszkáknak, gyümölcsnek, gubacsnak, égetett mésznek és kő szénnek vivője".[5] Viga Gyula írja, hogy „számtalan történeti adat szól a Kárpát-medencében a középkor folyamán is zajló nagy volumenű termékcseréről, az eltérő adottságú tájak közötti gazdasági-kulturális érintkezésről, a javak cseréjében részt vevők nagy csoportjairól, a különféle áruk hatalmas tömegéről, az alkalmi és rendszeres vándorlásokról".[6]

Gunda Béla ezt élettel tölti meg, midőn azt írja, hogy „a vándor kereskedők mezőgazdasági eszközök árusítói, a pásztorok, olejkárok, sáfrányosok, sonkolyosok, drótosok, kosarasok, s más vándorok igen nagy szerepet játszottak a Kárpátok területén. Számtalan használati eszköz, szokás az ő révükön terjedhetett el. Gondoljunk csak a móc csöbrösökre, akik az első világháború előtt aprótermetű lovakon áruikat Szolnokig, Szegedig elhordták."[7] Gunda elsősorban Erdély és a Partium bekapcsolódását vizsgálta, Viga Gyula pedig a Felvidékre tekintett nagyobb súllyal, Dankó Imre vizsgálatai az egész Kárpát-medencére kiterjednek.[8] A dunántúli kutatók minden bizonnyal hasonló alapossággal vizsgálják régiójuk árucsere kapcsolatát — elég itt a történészek mellett Nádasi Éva, Laczkovits Emőke vagy Lukács László kutatásira utalnom.

Mi a magunk anyagának bemutatása során elsősorban a kelet-magyarországi területek kapcsolatrendszerében gondolkozunk. Abból a meggondo-

lásból, hogy az Alföld tárgyi kultúrája jórészt a hegyvidéki tájakon készült, tanulságos tehát, hogy az Alföldről tekintsük át ezt a kapcsolatrendszert. A Szolnok Megye Néprajzi Atlasza is megbízhatóan bizonyítja ezt az állításunkat, nevezetesen a gyűjtőmedence szerepnek a meglétét.[9]

Az adatokból világosan kiderül, hogy ez a kapcsolatrendszer egy-egy tájjal meglehetősen tartós és azonos jellegű. Tehát a hasonló típusú eszközöket szinte mindig ugyanabból a térségből szerezték be. Pl. meszet Diósgyőr környékéről, vályut, faedényeket a Bihar hegység felől, malmokat a szatmár—beregi tájakról, fenyőt Máramaros erdeiből, malomkövet a sárospataki és a muzsalyi hegyről. A nagykunsági mezővárosok centrális elhelyezkedésük következtében is talán a legérzékenyebben mutatják ezt a sokféleséget. Ez a terület mintegy gyűjtőlencséje ennek az egész kapcsolatrendszernek, hiszen bármerre indulva is megközelítően azonos távolságokat kell bejárnia. A történeti adatok a 18—19. századból valók, a recens anyag is elér eddig, tehát azt mondhatjuk, hogy megközelítően harmadfél évszázadot tudunk áttekinteni vizsgálódásunkban. Hogy előtte miképpen alakultak a dolgok, ez adatok híján egyelőre nem ismert.

Tanulságos az, hogy a folyóknak milyen meghatározó szerepük volt ebben a kapcsolatteremtésben, áruforgalomban, hiszen a nagytömegű termék a hátukon tette meg az utat. A tengelyen való fuvarozás inkább kénytelenségből volt. Ahova vízen eljuthattak, ott ezt a formát választották. Ma már szinte elképzelhetetlen — amiről Szabadfalvi József ad hírt —, hogy Nádudvarra is bejártak tutajjal, ha alkalmas víz volt.[10] De Szolnokból Túrkevére is körül, a Tiszán—Körösön—Berettyón úsztatták fel a megvásárolt nagy mennyiségű fát lápok formájában. A Sárkányfoktól (Gyoma alatt a Körösön) a vályukat pákászok vízen a rétek rejtekútjain vitték Kevibe. Mennyire kellett ismerni a vizek járását, hogy ilyen nagytömegű fát biztonsággal lehessen a megrendelés helyére juttatni!

Az Alföldön a Tisza és mellékfolyói, no meg az áradásos, vizes területek játszottak nagy szerepet az áruszállításban. Barna Gábor nemrég tartalmas összefoglaló tanulmányt tett közzé a tiszai tutajozásról.[11] Ezek közül több, centrális helyénél fogva nagy hírre jutott, mint pl. Tokaj, Abád, Fegyvernek, Magyarad, Szolnok, Csongrád vagy Szeged. Az adatok azonban világosan bizonyítják, hogy a valóságban szinte minden Tisza menti település egyúttal kikötő is volt. A lapos partok sok helyen alkalmasak voltak a kikötésre, rakodásra. Tehát a megrendelő határozta meg, hogy neki honnan könnyebb a szállítás az útviszonyokat is figyelembe véve, vagy éppen a pillanatnyi lehetőséget kihasználva, mint pl. Kunhegyes lakosai, akik gabonát szállítottak a központi magazinumba, visszafelé pedig fával rakodtak meg. Ez a település a Tiszából kiszakadó Kakat révén vált a sóelosztás központjává, hiszen a lápokon Máramarosból érkező sót a sóháznál ki lehetett rakni.

Az adatok elsősorban a közösségre való dolgokra vonatkoznak, a tanácsi intézkedéseknek maradtak írásos nyomai. A város vagy az egyház szükségének kielégítését szolgálják ezek a vásárlások. A bejegyzések hangneme annyira természetes, hétköznapi, hogy szinte látja az ember, hogy az adatok mögött a más tájak tökéletes ismerete húzódik meg.

Gyér adatok arra is utalnak, hogy a lakosság is így elégítette ki szükségletét. Hiszen építettek házat, gazdasági melléképületeket, tanyákat, csináltak kutakat, a jószágoknak vályú kellett, és így tovább. Ők is építettek malmot — az 1820-as évektől ez már nemcsak tanácsi vagy egyházi privilégium, hanem egyének is élhetnek vele. Ezért is voltak pontosan tájékozottak, hogy mikor mit és hol lehet beszerezni. Ezek azonban magánügyletek voltak, írásos nyomuk legfeljebb akkor volt, ha erre útlevelet kértek, vitás ügy támadt, vagy valami szerencsétlenség történt. Példáinkat egy szűkebb terület — az épületfa, malomfa — beszerzésének és útjának a bemutatásából veszem a nagykunsági adatok alapján.

A túrkeveiek, pl. még 1843-ban is a gyomai Sárkányfoknál lévő tutajkikötőben vásároltak kemény tüzifát, de az eklézsiának szükséges munkafákat és egyéb épületfákat is itt vették meg. Azt is megtudjuk a bejegyzésekből, hogy egy fa hazaszállításának a bére innen 18 és 36 krajcár között mozgott.[12] De már pl. a fenyőért a Keviek is Magyaradra mentek 1843-ban, deszkát pedig Szakállason vettek ugyanekkor 300 szálat, de szívesen vásároltak a szolnoki tutajkikötőben is a szálmester felügyelete alatt.[13] Magyarad egyébként ma már nem létező település a Tisza mellett, Sarud határában egykor jelentős központ volt mind a fa lerakataként, mind pedig a só elosztó helyeként, kamarai sóközpontként tartjuk számon. Ide nyilván a Kis-Tiszán úsztatták le a Máramarosból érkező szálfákat, mert itt, ahogy a feljegyzés mondja, „szálfa kezelői hivatal" működött a múlt század közepén is. Gyakran licitáción kelt el a fa, például Szolnokon és itt nagy mennyiségű zsindelyt is gyártottak, vagy ide készen szállítottak, és a fölhasználás helyére tengelyen vagy éppen lápokon vitték el.[14] Keviben Kós Imre ácsmester vállalta, hogy „a zsindely készítéséhez szükséges és alkalmatos fákat Szakállasrúl vagy Fegyvernekről" hazaszállítják, „s abból a város udvarán fog a zsindely készülni".[15] A karcagiak Tiszafüredre jártak tüzifát vásárolni, pl. 1765-ben.[16] Máskor a gyaraki erdőből vágatnak tűzifát.[17] Többen Poroszlón veszik meg az épületfákat, a tanácstól engedelmet is kérnek, útiokmányt, hogy ezzel hitelesítsék vásárlásukat 1802-ben.[18] De leginkább Abád és Fegyvernek volt a nagy tutajkikötő, a kunsági városok idejártak épületfát és tüzifát venni. A kevi kvártélyházhoz a tiszafüredi Tisza-parton rakatott ki 217 és fél öl fát a város megbízottja 1776-ban.[19] Kik és hogyan teremtettek kapcsolatokat a termelőhelyekkel?

Nyilván olyan is volt, hogy fönt Máramarosban, vagy lejjebb, a szatmár—beregi tájakon összeállítottak egy lápot, elindították lefelé azzal, hogy majdcsak elkél valahol, de sokkal gyakoribb volt a szervezett, előkészített

vásárlás. A megrendelő megjelent Tarpán, Tiszaadonyban, Szalkán, vagy más egyéb helyeken, és a szükséges fákat — főleg malmot, tűzifát — megrendelte, és az így elkészített malmot lápokra rakva szállították le a megrendelőhöz. Udvarhelyi Ferenc tiszaszalkai lakos pl. a kevieknek kínált egy száraz malmot, a város meg is vette 130 forinton azzal a feltétellel, hogy az eladó Fegyvernekre szállítsa le.[20] Mivel a keményfa önmagában nem úszik, könnyen elsüllyed, ezért többnyire az ajjal együtt (amelyik leginkább fenyőfa), „amelyen hozatik, vagyis lábbóval együtt" rendelik és vásárolják meg. Gyakran a megrendelő kiköti, hogy milyen minőségű és mennyiségű fát szállítson le az eladó: „egy malomnak való fa 3 öles legyen, a sátorfái tölgyfák, korongtányérok 3 pár legyen, a másik malomhoz való 12 talp és 12 küllőket" rendel pl. a kunsági város.[21] Gyomai lakos, Bódvai István közvetített ölfák és malomculápok ügyében 1801-ben Túrkevibe,[22] Zaránd vármegyében Bélzerénden lakó Papp Jánostól és Kállai Andrástól kútkávákat vettek a keviek, százát 8 forintért, meghatározták azt is, hogy a fák vastaga 1 arasznyi, hossza 10 arasznyi legyen és fiatal fából készüljön.[23] Azt is kikötötték, hogy „a következő húsvéti napok előtt lápokban ide símán leszállítsák".

A karcagi Kiss István 1792 nyarán azt vállalta, hogy a fegyverneki Tiszára 43 fenyőszálat szállít.[24] A vita a földesúri járandóságon folyt, hogy ki fizesse a dézsmát, amiért megengedi, hogy az ő Tisza-partján rakodjon ki a szállító. Bartha Mihály Tiszaviden kölcsönzött tutajos társának pénzt 1792-ben.[25] Horváth István a Tiszahátról Kelemen Györggyel lábófákat szállított, összevesztek, és ebből tanács előtti döntés született.[26] A kisújszállási lakos, Szántó István a Fegyvernek alatt levő 200 eladó fenyőszállal kínálta meg a túrkeveieket.[27] A tiszaadonyi Raiz Mihály kölcsönadott Kevi Barna Istvánnak, hogy majd a kormányosaival visszaküldi a pénzt, de az adós maradt, ezért került az ügy a tanács elé.[28] Juhász Mihály ornans epithetonja, állandó jelzője, hogy Tiszajáró Juhász Mihály, aki a kevi tanácstól házhelyet kért 1788-ban.[29] A dombrádi Nagy István ölfát kínált eladásra.[30] A kevi Vad Tamás és Nagy István a Tiszahátra ment fát venni a templomhoz és malomhoz. Pontos leírást kaptak, hogy mit vegyenek: toronyhoz való tölgyfa 50 szál, melyek közül legalább három szálnak hossza 10 vagy 11 öl, szélessége 4. Szegre 1 sukk és 1 coll. A többiek hossza legalább legyen hét bécsi öl, vastagsága 1 sukk. Egy malomhoz való fákat minden megkívántató készületivel hozzanak. Azon kívül talpat 20 darabot, karfát 30 darabot, szénatartó szén alá 6 szelemen ágost, úgy kútkávákat 200 darabot, adja a kevi tanács utasításba 1777-ben.[31] Szilágyi Sámuel és Balogh Mihály a Tiszától hazaérkezvén jelentették, hogy egy szárazmalmot vásároltak és szállítottak le, és fogadtak tutajost is, aki elkormányozta.[32] Matyi István kövén és vasán kívül komplett malmot szállított le a fegyverneki Tiszára 1767-ben.[33] Ugyanez a Matyi István egy hidast vett a Berettyóra, hogy könnyebb legyen a gazdáknak az által

járása.[34] Gyarmati László Túrkeve város nevében ment a Tiszahátra fát venni, „a helység leszállítandó lápjaira" embert kellett fogadnia, ha pedig nem fogad, utasítja a tanács, „magának kell reá állani kormányosnak."[35] Cs. Kiss András nyilván szökött jobbágyként érkezett Túrkevébe, mert 1761-ben nem őt küldik az Erdőhátra lápért, „minthogy jobbágy és netalán elfogatik."[36] Pozsonyi János „Tiszahátra járó embert" arra kéri Kevi tanácsa, hogy 60—80 öl tűzifát és 2 szárazmalmot a fegyverneki Tiszára leszállítson.[37] Gyarmati István is sok szolgálatot tett a városnak. Papp György tiszaadonyi lakos 17 darab malomsátor cölöpöt a fegyverneki Tiszán kínál eladásra 1797-ben.[38] Özvegy Vajó Andrásné meghalt férje után Szilágyi Istvánt perli, akivel férje a Tiszahátra ment, és együtt vásárolták a fát, és követeli az ebből reá eső haszonrészt.[39] Szőke György kisvarsányi lakos Abádig három malmot hozott, ezen kívül „lábústól eladó ölfái vagynak."[40] A Tiszaadonyi Rácz testvérek 24 malomágast 10 öl tűzifát kínálnak eladásra 1807-ben.[41] A leégett debreceni kollégiumhoz Szolnokon faragták ki a fákat, és a tiszántúli református községek fuvarral segítették a helyszínre szállítását 1808-ban.[42] A tiszaháti Sulyok Mihálytól sertésólat vett a kevi tanács 1813-ban.[43] És hogy a fa lábók üresen ne járjanak, arra is volt gondjuk. 1772-ben a tanács előírja, hogy a lábókat rakják meg. „Vegyenek száraz malmokhoz való fát, vízi malom zsilibjéhez való jó nagy deszkákat füsü karónak való jóféle culákokat, 30 öl tüzifát rakjanak fel."[44] Emellett a tanács azt is utasításba adta, hogy „Tokajig jóféle két embert kormányosnak fogadjanak".

A kenyérnek való liszt őrlése állandó és fontos feladata volt a közösségeknek. A száraz- és vízimalmok, a múlt század harmincas éveitől pedig a szélmalmok építése, reparációja szinte elmúlhatatlan témája a tanácsüléseknek. A bejegyzésekből, ha vázlatosan is, jól megrajzolható a malmok építése, javítása, az őrlés szokásrendje, a molnárok jövedelme, a vámvétel gyakorlata, egyáltalán a malombeli élet. A nagykunsági mezővárosok malmai a szatmári—beregi tölgyerdőkből kerültek ki, ahogy már a fenti adatokból is láttuk. Minden bizonnyal ott egy specialista réteg erre rendezkedett be, hiszen szinte minden esetben kész malmokat rendelnek és szállítanak le a Tiszán. Az iratok szólnak olajütő, esetleg repceolaj-ütő malmokról, kásamalmokról, közönséges lisztőrlő malmokról egyaránt.

1777 őszén Szabó István nevű tiszaháti emberrel a kunhegyesi nemes tanács megalkudott 2 szárazmalomra, „minden szükséges hozzávalókkal, ki midőn leszállíttatta volna a Tiszán a szükséges fákat, ott nagy szélvész lévén azon malmoknak való fákat elhordotta a Tisza vize annyira, hogy sok híja lett a malmokhoz szükséges fáknak". Így a tanács abban állapodott meg, hogy vagy a pótlást is leszállítja, vagy pedig a megmaradt fákat felbecsülik és csak azt fizeti ki a város.[45] A kunhegyesieknek erdővételi lehetőséget kínált Balaskó Ferenc, Szabolcs megye fiskálisa, „a Tisza parton levő bizonyos Kerecsenbe levő kúria-beli részét."[46] Úgy biztatják a vásárlásra a

kunhegyesieket, hogy ha a mondott porciót megszerzi a helység számára a nemes tanács, úgy fáért pénzt sohasem kell adni, mert onnan akárminémű fát lehet, mégpedig a Tiszán leszállítani. De az üzlet nem jött létre, mert a kirendelt deputáció úgy találta, hogy az erdő a Tiszától távol vagyon és mind az ölfának, főképp pedig a lábónak a vízre szállítása igen nehéz és költséges, de a fa minősége sem igazán megfelelő.

Apró javításokat a helybeli molnárok végeztek, mint a talpfa pótlása, a karfa igazítása, a fogak cseréje, vagy bármifajta ácsmunka, ami a malom körül adódott. Ilyenkor azonban a tanács velük külön egyezett meg, mint pl. 1802-ben Kunhegyesen, hogy „a munkáért a járandóság a malomácsoknak 20 rénes forint, élelmekre 20 font hús és 4 font szalonna adatik."[47] Vagy pl. Keviben egy szárazmalmot 5 molnár épített meg 1811-ben, hozott anyag összerakásáról van szó, egyenként 65-65 forintot kaptak, és két-két véka kását. A malomtető náddal való megkötésére négy nádkötőt fogadott a város, és ezeknek egyenkénti fizetése 80 forint, és egy hétre fejenként 2 kenyér, 1 font szalonna, naponta fél font hús.[48]

A malom leginkább kopó része a foga volt, hiszen a nagykerék által hajtott malomkő fogas áttétellel működött. Ezeket a fogakat somfából készítették, gyakran találunk bejegyzéseket, hogy a fogakat cserélik, illetve ilyeneket vásárolnak. Főleg a Felvidékről hoznak nagymennyiségű somfa fogat. 1810-ben pl. Kunhegyes Diósgyőrből vásárolt közel 2500 darab somfafogat, amelyeknek a hossza egy sukknyi, és 100 darabot 1 forintért és 2 köböl búzáért vásároltak.[49] Kunhegyes Debrecenbe küldött embereket 800 malomfogaknak való somfát venni, 1820-ban.[50] A madarasiak 1845-ben 1700 darab somfát vásároltak malomfognak valót, 23 köböl és másfél véka búzáért.[51]

A malmokba a malomkövet főleg a muzsalyi malomkőbányából szerezték be. Ezeket a malomköveket is a víz hátán úsztatták le. Pl. Kunmadaras tanácsa a Tiszahátra menő György Mihályt bízta meg azzal, hogy 4 darab 3 és 5 coll átmérőjű és 9—10 coll vastagságú, jó minőségű malomkövet hozzon a város részére, darabját 50 váltóforintokért.[52] Máskor pedig abban döntenek, hogy mihelyst a Tiszán malomkövet hoznak, a város részére kell venni, mert nagyon megkopott Kunmadarason.[53] A madarasi tanács 1830 nyarán Tiszaabádon 100 vonásforinton vett két malomkövet, „de még fontos lenne újabb 3 kő is a város malmainak a számára".[54] Többnyire azonban Debrecenbe jártak malomkő vásárlásra, itt a muzsalyiaknak külön lerakatuk volt a Péterfia utca elején. Gyakran utasítják a vásárlókat, hogy innen szerezzék be a szükséges malomköveket. Kunmadarasra vári lakos, Debreceni József jelentette magát, hogyha malomkövek volnának szükségesek a város részére, ő „amilyen kívántatik, a Tiszán leszállítja a bizonyos szükség mellett". A tanács abban foglal állást, hogy szükséges a 4 malomkő, „úgymint két alsó, és két felső malomkövekre és a jelentővel megegyeztek, hogy egy-egy követ 65 forintért fog leszállítani.[55] Ismerjük a malomkőszállító muzsalyi Tüzes Mihályt is, aki a debreceni piacot malomkövekkel rendsze-

ellátja, vele többször alkusznak a nagykunsági mezővárosok. Nem szóltunk még más gazdasági kapcsolatokról, hiszen pl. a cserépedényeket, dohányt, különböző, a sáfrányosok által hozott fehérneműt, textíliát, piperecikkeket még számba sem vettük. Különösen jelentős volt pl. az Alföldre a Nagybánya környéki, felvidéki, gömöri vászonedény, illetve mázasedény szállítása.

Az edényekkel megrakott szekeresek többnyire gabonáért cserélték portékájukat, ami rendszerint a helyi tanács tilalmával találkozott, de mi sem bizonyítja jobban ennek a kapcsolatnak az erejét, minthogy évszázadokon keresztül, a helyi hatóságok tiltakozása ellenére is, ezek a formák tovább élnek.

Ugyancsak nem szóltam a mezőgazdasági munkaerő-vándorlásokról sem. Hoffmann Tamás a gabonaneműek nyomtatásának történeti kérdéseit vizsgálva rámutatott, hogy a Felvidékről és Erdély tájairól, vagy az Erdős-Kárpátok rengetegeiből rendszeresen lejártak az Alföldre aratni és csépelni a munkások,[56] de fordított irányú munkavándorlásról is van sok ismeretünk: az alföldi betakarítással végezve a gazdák vagy a szolgáik a szatmári—beregi—nyírségi tájakon vállaltak nyomtatást, vagy egyéb mezőgazdasági munkát.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a természetföldrajzi, táji különbségek következtében az Alföld és a hegyvidék között évszázadok alatt természetes gazdasági kapcsolat alakult ki és működött századunk elejéig. Az eltérő adottságokat mindkét területen élők messzemenően kihasználták. Ezek a kapcsolatok az eltérő kultúrájú közösségeket is közel hozták egymáshoz. A néprajzi vizsgálatok mind a szaktudomány számára, mind napjaink égető kérdéseit is érintő általános tanulságok levonására is alkalmas adatokat szolgáltatnak. Mindez további kiterjedt levéltári és recens, terepen végzett kutatásokat kíván.

Jegyzetek, irodalom

1 Legutóbb 1985. október 28—29-én Tokajban rendeztek a kérdésről tanácskozást. A konferencia anyaga megjelent a Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai sorozat 18. köteteként.

2 Gunda Béla: *Ethnographica Carpathica*. Bp., 1966. 372.

3 Dankó Imre: *Árucsere és migráció*. Miskolc, 1986. 11, 19.

4 Viga Gyula: *Árucsere és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen—Miskolc, 1990. 56.

5 Szirmay Antal: *Szathmár vármegye fekvése történeti és polgári esmérete*. 1—2. Budán, 1809—1810.1/15.

6 Viga Gyula: I. m. 5.

7 Gunda Béla: I. m. 379.

8 Dankó Imre: I. m.

9 *Szolnok Megye Néprajzi Atlasza*. 1. Szolnok, 1975.

10 Szabadfalvi József: *A pásztormigráció mint kultúraközvetítő*. In: *Árucsere és migráció*. Miskolc, 1986. 51, 56.

11 Barna Gábor: *A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén*. Ethnographia 1988. 189—212.
12 Jász—Nagykun—Szolnok Megyei Levéltár Protokollum Túrkeviensis (a továbbiakban: prot. Túrk. etc.) 1843. május 163/385. és 1842. április 22. 87/239.
13 Prot. Túrk. 1837. július 22. 213/494.
14 Uo. 1843. november 2. 284./654.
15 Uo. 1840. augusztus 7. 238—239./573.
16 Prot. Karcagiensis (Prot. Karc.) 1765. nov. 6. 42./2.
17 Prot. Karc. 1767. november 18. 67./3.
18 Prot. Karc. 1802. május 22. 113./349.
19 Prot. Currentális Turkeviensis 1776. máj. 15. 860.
20 Prot. Túrk. 1802. január 25. 30.
21 Uo. 1804. január 29. 182.
22 Uo. 1801. június 24. 261.
23 Uo. 1735. január 2. 66.
24 Prot. Karc. 1792. május 11. 214.
25 Uo. 1792. augusztus 27. 298./452.
26 Uo. 1794. január 6. 2.
27 Uo. 1794. március 22. 74.
28 Uo. 1795. május 15. 323./132.133.
29 Uo. 1788. február 11. 298.
30 Uo. 1786. június 10. 205.
31 Uo. 1777. január 22. 286—287.
32 Uo. 1774. máj. 2. 218.
33 Uo. 1767. febr. 15. 115.
34 Uo. 1764. ápr. 15. 262.
35 Uo. 1761. február 20. 145.
36 Uo. 1761. február 1. 144.
37 Uo. 1800. február 8. 258./61.
38 Uo. 1797. november 30. 496./30.
39 Prot. Karc. 1788. január 19. 7./19.
40 Prot. Túrk. 1804. június 29. 182.
41 Uo. 1807. ápr. 14. 86.
42 Prot. Currentalis Túrk. 1808. szept. 25. 275.
43 Prot. Túrk. 1843. február 24. 43.
44 Uo. 1772. márc. 13. 177.
45 Prot. Kunhegyesiensis (Prot. Kunh.) 1777. okt. 11. 5—6.
46 Prot. Kunh. 1781. május 26. 87.
47 Uo. 1802. augusztus 20. 496./124.
48 Uo. 1811. április 18. 397./94.
49 Uo. 1810. március 27. 299./765.
50 Uo. 1820. szept. 16. 359./853.
51 Prot. Kunmadarasiensis (Prot. Kunm.) 1845. dec. 20. 641.
52 Prot. Kunm. 1844. jún. 16. 123./362.
53 Uo. 1837. nov. 8. 131./682.
54 Uo. 1830. július 1. 118./389.
55 Uo. 1815. július 15. 108./296.
56 Hoffmann Tamás: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Bp., 1963.

BESZÉDES VALÉRIA *(Subotica)*

A szegedi kirajzású bácskai magyarok

Bálint Sándor harmincnál több vajdasági település esetében fedezte fel a szegedi kapcsolatot.[1] Ez a jegyzék tovább bővíthető, mert 1914-ig, az első világháború kezdetéig, igencsak kedvelt volt Bácska azoknak a szegedi, röszkei kisparasztoknak a körében, akik biztosabb egzisztenciát ezen a vidéken kerestek. A századfordulón és e század első évtizedében a kanizsai, martonosi és szabadkai tanyákra érkeztek új telepesek, s e tanyák lakói kisebb telepeket létesítettek, melyek napjainkra 2—3000 lelket is kitevő falvakká fejlődtek: Bácsszőlős, Hajdújárás, Kelebia, Kispiac; vagy pedig a kedvezőtlen körülmények miatt az egykori virágzó tanyaközpontok visszafejlődnek: Kishomok, Nosza, Ludas. Szabadka, Kanizsa körzete a 18. század derekától vonzó volt a szegedi magyarság számára, hiszen Ludasra már az 1740-es években dohánykertészek érkeztek, Szabadkán pedig — Iványi István szerint — számos szegedi polgárcsalád telepedett le már a 18. században.[2] Az újabb kutatások azt igazolják, hogy már a török időkben is érkeztek ide szegedi magyar telepesek.[3] Nemcsak a szegedi családnevekből következtethetünk szabadkai jelenlétükre, hanem egyes földrajzi nevek is, mint például a Gányó sor, a szegediségre utal.

A Bácskában élő szegedi kirajzású magyarok népi kultúrájáról lényegesen kevesebbet tudunk, mint a temesközi, bánsági magyarokéról. Ezek népéletét a múlt század nyolcvanas éveitől csaknem haláláig kutatta Kálmány Lajos. A hetvenes években Tóth Ferenc ismét kutatni kezdte a temesközi magyarság szokásait, balladáit, Burány Béla, Tripolszky Géza pedig a népdalaikat gyűjtötte össze a Tisza menti településeknek.[4] Észak-Bácskában Matijevics Lajos Ludason gyűjtött, Papp György a kanizsai község falvaiban és tanyáin végzett kutatásokat, de anyagát csak részben publikálta. E sorok írója az utóbbi évtizedben folyamatosan gyűjtött Észak-Bácskának ebben a körzetében. A gyűjtött anyag részben feldolgozott, részben pedig feldolgozásra vár.[5]

A következőkben két település szegedi vonatkozásait vesszük számba: Ludasét és Kishomokét. Az előbbi az első kirajzáskor keletkezett, az utóbbi pedig azok közé a települések közé tartozik, ahova Bácskában legkésőbb érkeztek a telepesek: a századfordulón és a tízes években. Több szempontból is tanulságos ez a két helység: Ludas történetét a levéltári iratokból is követhetjük, Kishomok esetében pedig csak a helybéliek visszaemlékezéseire támaszkodhatunk, mert a martonosi község jegyzőkönyvei igen ritkán foglalkoznak a homokiak ügyes-bajos dolgaival. Az anyakönyvek, melyek részben Martonoson, részben pedig Kispiacon találhatók, nem sok ismeretet

nyújtanak erről a pár száz lelket számláló településről. A két kirajzás között több mint másfél évszázad múlt el, s emiatt lényeges különbség van az itt élők anyagi kultúrájában, de eltérés van szellemi műveltségükben is. A két település azért is alkalmas az összehasonlításra, mert hasonló társadalmi és gazdasági viszonyok között fejlődtek az utóbbi évtizedekben. Mind a kettőről megállapíthatjuk, hogy visszafejlődnek, sajnos fokozatosan elöregednek.

Ludasról úgy tudjuk, hogy már az 1740-es években voltak itt dohánykertészek.[6] Iványinak ezt az állítását levéltári forrásból nem tudjuk igazolni, de azt igen, hogy 1789-ben éltek itt kertészek. 62 családfőt írtak össze, s kivetették adójukat is. Az összeíró két településrésszel számol: Kis-Ludassal (Klein Ludos), valamint Nagy-Ludassal (Gross Ludos). Az előbbiben 15-en, az utóbbiban pedig 47-en foglalkoztak dohánytermesztéssel.[7] A következő összeírás 1832-ben készült. A jegyzék készítője ezúttal nemcsak az adó összegét vetette ki az itt tevékenykedőkre, hanem a listából az is megtudható, hogy az itt élők kinek a földjét bérelték vagy árendálták, ahogy ezen a vidéken mondják, házas-e az illető, vagy özvegy, hány éves. Ekkor 282 személyt írtak össze, elsősorban férfiakat; az asszonyok csak akkor kerültek a jegyzékbe, ha özvegy bérlők voltak.[8] Számunkra a három évtizeddel későbbi adókivetés ugyancsak érdekes. Ugyanis ebbe kizárólag azt a 112 családot jegyezték fel, akik dohányt termesztettek.[9] A három összeírást már mi hasonlítottuk össze, s ennek alapján megállapíthatjuk, hogy 1789-től folyamatosan itt éltek és földet béreltek a következő családok, illetve azok leszármazottai: Barát, Dóró, Fazekas, Kis, Kovács, Lőrincz, Szabó, Takács, Temesvári, Urbán, Vásárhelyi, Vörös. 1789-ben és 1832-ben is itt élt bérlőként a Baló, a Barna, a Berta, a Dékány, a Horvát, a Nyers, a Pap, a Pálinkás és a Rátz család, 1863-ban azonban már nincsenek a dohánytermelők között. 1832-től napjainkig itt vagy Szabadkán élnek a következő családok leszármazottai: Balog, Berényi, Bite, Csákány, Engi, Gajdács, Gulyás, Gulyás Oldal, Hegyi, Jaksa, Jenei, Kádár, Kápiszta, Márki, Pintér, Sebők, Szabó, Szabó Hangya, Szalma, Szarapka, Szél, Szögi (Szegi), Tóth, Török, Varga.

Az összeírásokból kitűnik, hogy a 18. század végén mozgékonyak voltak a lakosok, nem volt állandó lakhelyük: ha jobb bérleti feltételeket találtak, elköltöztek. Hogy mennyire szabadon költözködtek ebben a korszakban az itt élők, azt az 1817-ben készült térkép is bizonyítja. Egymás mellé építették fel ideiglenes lakhelyeiket, s attól könnyen meg is váltak; erre lehet következtetni a sok elhagyott telekből. A lakatlan épületek arra is utalhatnak, hogy két nyomásban művelték földjeiket, mert az üresen álló épületek egy-egy nagyobb területen álltak egymás szomszédságában. A térképen jelölt hajlékok ideiglenesek voltak; ezt az 1945-ben készült kataszteri térkép is igazolja. Sajnos, a ludasi határt felmérő szelvények csak részben maradtak meg, de ezek alapján is feltételezhetjük, hogy az állandó szállások száma lényegesen kevesebb volt, mint azt az 1817-es térkép alapján feltételez-

nénk. A ludasi határ 1845-ben 16 946 lánc volt. Legnagyobb birtokosának, Vojnics Jakabnak 422 lánc föld volt a tulajdonában. Meglepően sok viszont a kisbirtokosok száma: 58 olyan személyt találunk a kataszteri könyvekben, akiknek csak 1 holdjuk, esetleg még kevesebb szántóföldjük volt. Ezeken a kis parcellákon ritkán találtunk épületeket, tehát nem volt rajtuk tanya. A szabadkai pusztákban, a többi határrészben 6 holdnál kisebb birtokos nem volt ebben az időben. Az 1845-ös kataszteri könyvek három család esetében jelzik, hogy kertészkedéssel is foglalkoznak: ezek a Lőrincz, a Szél és a Szabó család.[10] A korábban idézett levéltári iratok lényegesen több kertészt tartanak számon, mint az említett kataszteri könyvek. Az 1862-es jegyzékben feltüntetett személyek mindegyikének volt már kisebb-nagyobb birtoka a ludasi határban. Megállapítható, hogy ez idő tájt már nem mindenki kertészkedett.

1818-ban már 2000-nél is többen éltek itt, 1821-ben iskolát építettek, 1832-ben felszentelték a templomot is Szent Katalin tiszteletére, s temetőt is létesítettek, az egyetlent a szabadkai határban. A múlt század nyolcvanas éveiben már négyezernél is többen éltek itt, részben a templom környékén, részben pedig a határ egyéb részein. A település ennek ellenére sohasem fejlődött annyira, hogy falunak tekinthetnénk. Az első világháború után nem fejlődött tovább, de az iskola mellett orvosi rendelő is működött. A szárazmalmok helyett a Soron szélmalom őrölt. Ebben az időben még jelentős volt a dohánytermesztés, pedig igencsak panaszkodnak még napjainkban is az idős adatközlők az egykori fináncokra. A vándorfényképészekkel még 1926-ban, 1928-ban is megörökíttették a dohánycsomózást. Napjainkban már csak ezek a sárga képek emlékeztetnek az egykori gányókra. Az ötvenes években az adópolitika miatt már megélhetést kerestek a kertészek, s azóta is dohány helyett zöldséget, sárgarépát termesztenek, hasonlóan, mint a másik nagy szabadkai gányótelep lakói, a kelebiai pusztán élő, ugyancsak szegedi kirajzású kertészek. A dohánypajtákat, mivel már évtizedek óta nem voltak használatban, lebontották. Az utolsó romjai még a hetvenes évek végén láthatók voltak. Nemcsak a pajták tűntek el Ludasról, hanem a lakosok is. Az iskolákat a Bíbicháton és a Soron megszüntették, a település lassan elöregszik.

A ludasiak ma már nem tudják, hogy őseik Szegedről települtek erre a vidékre. Nyelvjárásukat napjainkig megőrizték, meg úgy, mint azok a szabadkai telepesek, akik a bácskaiak ë-ző nyelvjárását vették át. Hiedelmeik, balladáik, népmeséik is egykori szegedi kapcsolatra utalnak. A hagyomány napjainkban itt is csak töredékeiben van már meg, mégis megállapíthatjuk, hogy lényegesen gazdagabb, mint Szabadka más területén, de szegényesebb, mint a temesközi magyarság folklórkincse.

Utaltam rá a fentiekben, hogy a ludasiaknak nincs már meg a szegediség-tudatuk. Ezzel szemben Kishomokon még napjainkban is pontosan tudják az ott élők, melyik família érkezett Szegedről századunk első évtizedé-

ben. A homokiak történetéről nagyon kevés levéltári ismeretünk van. Martonos község jegyzőkönyvében mindössze két utalást találtunk. Az egyik arra vonatkozott, hogy el kell halasztani a homoki iskola építését, míg lezárulnak a nagyobb népmozgások, a másik pedig az az 1900-ban hozott rendelkezés, mellyel szabályozni kívánják a külső területeken, a közlegelő mentén az építkezést. S a következő határozatot olvashatjuk: a „Külső területen az építkezés a közlegelő mentén csak öt hold felüli területen engedélyezzék meg, mert beigazolódott, hogy a külsőségeken a közlegelő mentén egyesek, s többnyire vidékiek, számba nem vehető csekély területet azon célzattal szereznek, hogy az előttük elterülő közlegelőt mások, de leginkább a község hátrányára meg nem engedhető módon kihasználják".[11] Az idegenek a martonosi határban ebben az időben a szegediek voltak. Kishomok nagy kiterjedésű martonosi határ része volt, s a közlegelő peremén kezdtek itt tanyát verni előbb a kanizsai, később pedig a szegedi szegényparasztok. Az adatközlők ma is úgy vélekednek, hogy nagyszüleiket a legelők vonzották, s a kanizsaiak kezdetben kizárólag állattartással foglalkoztak. Megpróbálták a szőlészetet is, de nem sok sikerrel, mert nagyon kevés bort szűrtek: ezért is nevezik a települést tréfásan *Neszűrj*nek.

A kanizsaiak őslakosoknak hitték magukat, hiszen még a templomtorony is odalátszott, ezért igencsak gyanakodva fogadták a szegedi idegeneket. Ahogy egyik adatközlőnk elmesélte, lenézték, bugrisoknak tartották az újonnan érkezőket. Gyanakodva lesték, hogy nem elégszenek meg a jól bevált állattartással, hanem földecskéikbe számukra addig ismeretlen növényt ültettek. A szegedi telepesek Kishomokra a paprikát hozták magukkal. S bizony az új lakosok nem mentek tönkre, ahogy a korábban érkezők várták, hanem lassan gyarapodni is kezdtek: újabb földeket vásároltak. A homokiak kisparasztok voltak, a 15—20 holdas gazda itt már nagygazdának számított. Az állattartásból, a kertészkedésből szerényen megéltek. A szegediek tanították meg az itt élőket a paprika termesztésére, de ezek a családok honosították meg a dinnyét is. Kezdetben a fehér héjú szegedi dinnyét, napjainkban azonban már új fajtákat ültetnek. Nemcsak a saját részükre, hanem eladásra is. Portékájukat a kanizsai piacon árulják.

Az első években nem házasodtak egymás között, később ez az idegenkedés feloldódott. 1934-ben, amikor a szegedi származásúakat a királygyilkosság miatt kiutasították Jugoszláviából, már együtt sírtak. A kitelepedés gondja szerencsésen megoldódott: a szegedi születésűek maradhattak Homokon. Ez az esemény is hozzájárulhatott ahhoz, hogy kilenc évtized múltán is tudják az itt élők, kinek az őse szegedi. Valamennyi adatközlőnk úgy tudta, hogy a Bagi, a Berényi, a Bús, a Császár, a Koncz, a Németh, a Nógrádi, a Pap és a Somogyi család szegedi ivadék. A Némethék hozták magukkal a paprikát, s Németh Károly volt a paprikakirály.

A kishomokiak nyelvjárása nem egységes. A szegedi származásúak többé-kevésbé megőrizték nyelvjárásukat. Folklórkincsük lényegesen szegé-

nyebb, mint a ludasiaké. A hetvenes években még gyakorolták a közösségi szokásokat, de ahogy elöregszik a település, ezek is elveszítik jelentőségüket. Nem tartanak már disznótorokat, a soron két éve már nem volt lakodalom. Az iskolát bezárták, majd le is bontották, mert a 10 diáknak egyszerűbb utazni. A század elején, amikor fénykorát élte a település, egy-egy esztendőben százan is jártak iskolába. Összedőlt a kocsma is, pedig a Csavarta kocsma már akkor is állt, amikor még csak születőben volt ez a település. Kishomoknak hasonló lesz a sorsa, mint a bánsági Sasüllésnek: csak az idősek emlékezetében él, s csak egy-egy néprajzi értekezésben emlékeznek meg majd róla.

A ludasi és a kishomoki telepesek jól példázzák azokat a változásokat, melyek az anyaközségben történtek. Amikor a ludasiak új otthonukba költöztek, akkor Szegeden még a dohánytermesztés nyújtott biztos megélhetést. Ezt a kultúrát honosították meg a telepesek új otthonukban: nemcsak Ludason, hanem valamennyi 18. és 19. század eleji településünkön. A temesközi magyarság még napjainkban is dohánytermesztő. Ha továbbtelepülnek a 19. század utolsó harmadában, akkor a dohánykultúrát viszik magukkal, mint ahogy a telecskaiak (Bácsgyulafalva), muzslaiak. Ebben az időszakban Bácskába újabb telepesek érkeztek. Ezek már nem dohányosok, hanem újabb kultúrákat honosítottak meg: a paprikát, a dinnyét, a homoki borászatot. A temesközi és ludasi példából úgy véljük, hogy a kirajzott lakosság hagyományőrző, míg az otthon maradottak az újítók, de ha elköltöznek, akkor korábbi hagyományukat őrzik és fejlesztik tovább.

Jegyzetek

1 Aracs, Beodra, Begaszentgyörgy, Bácsgyulafalva, Cérnabara, Csóka, Gyála, Hajdújárás, Horgos, Józova, Kikinda, Királyhalma, Kisorosz, Ludas, Majdán, Martonos, Muzslya, Keresztúr, Oroszlámos, Padé, Sasüllés, Szabadka, Szaján, Tamásfalva, Terján, Tiszahegyes, Tiszaszentmiklós, Torda, Törökbecse, Törökkanizsa, Udvarnok, Udvarszállás, Ürményháza, Verbica. Bálint Sándor 1976. 141—252.

2 Iványi 1—2. 1892.

3 Magyar László szíves közlése.

4 Tóth F. 1975a, 1975b, 1978. Burány—Fábri—Tripolszky 1966.; Burány 1977.

5 Matijevics L. 1971.; Papp Gy. 1975.

6 Iványi 1. 1909. 92—93.

7 Bacsa, Balo, Barna, Barat, Berta, Bodi, Csani, Csipokni, Dekan, Dori, Fazekas, Farkas, Horvath, Kakszi, Kis, Kiri, Kormanos, Komaromi, Latzko, Lottas, Lőrincz, Mester, Ners, Nomtato, Palotas, Pap, Palinkas, Ratz, Sabo, Szél, Takacs, Temesvary, Tornai, Urban, Wasarheli. (Az 1789-es jegyzékből csak a családneveket emeltük ki, a neveket az iratban található írásmódban közöljük. Az eredeti a szabadkai Történelmi Levéltárban található, rövidítve (*SzTL 13. B. 78—1789*).

8 Bagits, Baka, Balo, Balog, Barna, Barta, Baráth, Berényi, Berta, Bontó, Bozsó, Bozóky, Börötz, Bugyi, Csákány, Csonka, Csóty, Dankó, Dékány, Domonkos, Doró, Drenkovics, Engi, Farkas, Fazekas, Fogos, Futó, Gajdács, Gálok, Gulyás, Gulyás Oldal, Haby,

Hegedüs, Hegyi, Horváth, Jaksa, Jakaby, Jeney, Ivánkovits, Kádár, Kápiszta, Kapus, Keskeméry, Kókász, Kónya, Kormányos, Kotsis, Kováts, Kurucz, Lajkó, Lörincz, Márky, Mészáros, Mikovits, Mónár, Mott, Mózer, Mögés, Nyáry, Nyers, Pap, Palinkás, Pataky, Pintér, Piukovits, Pozsár, Rátz, Sápy, Sánta, Sebök, Szabó, Szabó Hangya, Szalma, Szarapka, Szél, Szekér, Szekeres, Szegi, Szöregi, Takáts, Temesváry, Torma, Tóth, Török, Tury, Ugri, Urbán, Ürmös, Vadkerty, Varga, Vásárhelyi. (Az 1832-es jegyzékből csak a családneveket emeltük ki. A teljes névsor a *SzTL pol. fons. 12. C. 210—1832.*)

9 Baló, Balinovits, Balog, Baráth, Berényi, Bite, Borsos, Botka, Csákány, Cselédes, Doro, Engi, Farkas, Fogas, Gajdáts, Gulyás, Gulyás Oldal, Högyi, Hindreschal, Jaksa, Jeney, Kádar, Katona, Kápiszta, Kiss, Kováts, Körtvélyesy, Lörincz, Marky, Masa, Matkovits, Mészáros, Mikovits Nagy Farkas, Návay, Ováry, Pintér, Rieger, Sebök, Siflis, Szabó, Szabó Batants, Szabó Cibolya, Szabó Hangya, Szabó Kováts, Szabó Sárvári, Szalma, Szarapka, Szél Szögi, Szóga, Takács, Tary, Temesváry, Tóth, Tóth Ludasi, Török, Tugu, Ujváry, Urbán, Varga, Vincze, Vörös. (Az 1862-es jegyzékből csak a családneveket emeltük ki, az eredeti jegyzék *SzTL. pol. fons. 1348—1862*) +

10 *SzTL. 3.1.3 23.* térképgyűjtemény *SzTL. B. SAM. INV. 272-2—19., 102, 2. 19. 103.*

11 *ZTL. Martonosi nagyközség jegyzőkönyvei 294—1900.*

Bibliográfia

Bálint Sándor

1976 *A szögeti nemzet.* A szegedi nagytáj népélete. Szeged.

Bosnyák István

1991 *Jugoszláviai magyar népköltészeti kalauz.* Újvidék.

Burány Béla

1978 *Hallották-e hírét?* Pásztordalok, rabénekek, balladák. Gyűjtötte Burány Béla, Bodor Anikó, Bodor Géza, Tripolszky Géza. Újvidék.

Burány Béla—Fábry Jenő—Tripolszky Géza

1966 *Száraz kútgém, üres válu.* Juhásznóták, betyárdalok, balladák. Zenta.

Iványi István

1892 *Szabadka szabad királyi város története.* 2. Szabadka.

1909 *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára.* Szabadka.

Kálmány Lajos

1882 *Szeged népe. Temesköz költészete.* Arad.

Matijevics Lajos

1971 *Ludasi népballadák.* Tanulmányok. Studije. 3. 263—303.

Papp György

1975 *A betlehemes játék hagyománya Észak-Vajdaságban.* Tanulmányok. 8. 93—122.

Penavin Olga

1971 *Jugoszláviai magyar népmesék.* Bp.

1984 *Jugoszláviai magyar népmesék.* Bp.

Tóth Ferenc

1975 *Kálmány Lajos nyomában.* Az észak-bánáti népballadák élete. Újvidék.

1975 *A néphit és népszokások rendszere Ürményházán a szerelemtől a keresztelőig.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. 23—24. 119—145.

1978 *Farsangi népszokások az újabb közép-bánáti gyűjtések fényében.* Hungarológiai Közlemények. 1978. 35. 135—140.

DANKÓ IMRE *(Debrecen)*

Alföldi tanuló-cseregyerekek a Szepességen

Adalék a cseregyerek-kérdéshez

Cikkemben nem a diákok (azaz az egyetemi- és főiskolai hallgatók) peregrinációjával kívánok foglalkozni, hanem gyakoribbságuknál fogva a mindennapi életben jobban ismert *tanulók*, mégpedig a *középiskolások* — főleg gimnazisták — és a paraszt-, valamint a kézművek ifjak, egyszóval *inasok nyelv- és mesterség-szakmatanulási módszerével*, a *cseregyerek-rendszererrel*. Az egyetemi- és főiskolai hallgatók és a mesterlegények *peregrinációja*, vándorlása (egyes szakmákban: *valcolás*), valamint a tanulók *cseregyerek-rendszere* között az az alapvető különbség, hogy a peregrinációkban már egyfajta végzettséggel rendelkezők vettek részt, peregrinációjuk jószerint *továbbképzésnek* minősíthető. Azonkívül a peregrináció színhelye mindig az ország határain *kívüli*, általában valamelyik távoli város, illetve annak egyeteme, vagy valamiféle elhíresült intézménye, műhelye volt. Ezzel szemben a tanulók a maguk tanulását (főleg nyelvtanulás) az ország határain belül, vagy a nyelvileg differenciált peremterületeken, a határok mentén bonyolították le. Sem iskolai tanulásuknak, sem mesterség-szakmatanulásuknak nem volt, nem is lehetett továbbképzés jellege.

A diákperegrináció kialakulásával, történetével, hasznával és eredményeivel eléggé behatóan foglalkozott az általános művelődéstörténet és az iskolatörténet; elmondhatjuk, hogy ez a terület eléggé ismert. Frankl Vilmos 1873-as XVI. századi fölmérését számos tanulmány, adatközlés követte. Olyanok, amelyek megvilágításában tisztán áll előttünk szinte a világ minden nevesebb egyetemének magyar diáksága.[1] Nem mondható ez el a peregrinációnál sokkal szélesebb körben folytatott *középiskolás* (főleg gimnazista) és *inas* nyelv- és mesterségtanulásáról általában sem, de különleges formájáról, a *cseregyerek-rendszerről* sem; annak ellenére, hogy ez a cseregyerek-rendszer sokféle változatban élt, hogy nagyon régi és nagyon elterjedt volt. Elterjedtségére mi sem jellemzőbb, hogy a „hivatalos" pedagógiai álláspont szerint nem is csak diákcseréről, hanem általában tanulni kész gyerekekről, tanulókról van benne szó. Ezért aztán a *Magyar Pedagógiai Lexikon* a kérdést *Tanulócsere; diákcsere* címszó alatt tárgyalja.[2] A lényeget illetően az etnográfia szóhasználata kifejezőbb, amikor esetenként „csere gazdalegények"-ről, „német szót tanuló inaskáról" beszél.[3] Az egyik legkorábbi, Csepregről, 1585-ből származó adatunk szerint éppen az ellenkezőjéről volt szó. A Bécsújhelyből, Sopronból és Bécsből Csepregre, magyar szót tanulni jött német cseregyerekekről ad felvilágosítást.[4]

A cseregyerek-rendszer eredetét minden bizonnyal a középkor gazdasági-, társadalmi- és kulturális körülményeiben, a rendiség világában, egyrészt a kisebb-nagyobb udvartartások szokásrendjében, az apródtartásban, a céhvilág „szegődtetési", másrészt az iskolázás szokásai közt kell keresnünk.[5] A feudalizmus bomlása idején és a felbomlása utáni időkben megindult egy, a cseregyerek-rendszer hagyományaira épülő, de a cseregyerek-rendszer kétoldalúságával ellentétes, egyoldalú „gyerek-kiadási" (cseléd, béres, cselédlány) mozgalom is. Ennek az volt a lényege, hogy gyakran a szegénységtől is sarkallva az erdélyi románok, felvidéki szlovákok, horvátországi vagy hazai horvátok szívesen adták ki, „állították be", küldték el felcseperedett fiaikat magyar gazdákhoz, nemcsak „magyar szót tanulni", hanem eligazodni egy szerintük praktikusabb, eredményesebb gazdálkodás (földművelés-kertészkedés-szőlőművelés, állattartás, méhészkedés, tejgazdálkodás, baromfitartás stb.) csínjának-bínjának a megismerésére. Vagy leányaikat egy-egy messzeföldön elhíresült gazdasszony háztartásába, megtanulni a jóféle ételkészítést (főleg a kenyérsütést, a befőzéseket stb.). Az efféle tanulási rendszernek is van némi irodalma. Azonban közelről sem elégítheti ki kívánalmainkat. Ezen a téren is azt kell tapasztalnunk, hogy akár csak a diák-gimnazista cseregyerekek esetében, vagy a „német szóra való küldés" viszonyait illetően is, a szépirodalom alaposabb, lényeglátóbb ismertetéseket ad, mint a pedagógiai vagy éppen a néprajzi szakirodalom. Gondoljunk csak Jókai, Mikszáth, Krúdy német, vagy éppen fordítva, magyar szóra küldött cseregyerekei, gyerek- vagy diákéletének ábrázolására. Itt is, például a magyar szóra elállt (szülei által elküldött) román *béres* és román *cselédlány* életmódját illetően, sokkal többet megtudhatunk a jó öreg Csizmadia Imre önéletrajzi „regényéből", a *Pirkadattól delelőig*ből, mint sok néprajzi, vagy szociológiai feldolgozásból.[6]

A cseregyerek-kérdés nem idegen a magyar néprajztudomány számára sem, bár meg kell említenünk, hogy sok külföldi, esetenként a környezetünkhöz tartozó népek-népcsoportok néprajzában nagyobb figyelmet szenteltek neki, mint mi.[7] A magyar néprajztudományban Kósa László figyelemfelkeltő tanulmánya nyomán 1981—82-ben indult meg jelentősebb gyűjtő- és feldolgozó munka ezen a területen.[8] A tárgykör Paládi-Kovács Attila idevonatkozó munkásságában nyert aztán széleskörű bemutatást.[9] Ezekkel, az ekkor született kutatásokkal-feldolgozásokkal kapcsolatosan meg kell jegyeznünk, hogy a cseregyerek-intézménnyel foglalkozva figyelmüket szinte kizárólag a gazdalegények, a béresek, illetve az inasok (kézművességet tanulók) körére korlátozták. A középiskolás (főleg gimnazista) diákcseregyerek folyamatokkal, a még fiatalabb, az elemi iskolás cseregyerek szokásokkal-hagyományokkal pedig még ennyire sem foglalkoztak. Ezeket a területeket a néprajztudomány szinte teljesen átengedte a szépirodalomnak, illetve az eléggé gyér pedagógiai- és iskolatörténeti kutatásoknak.

Pedig ez a kétfajta tanulói cseregyerekség alapvetően néprajzi, mégpedig társadalomnéprajzi természetű tárgykör és leginkább a történeti életmódok kutatási körébe tartozik. De talán hosszú-hosszú előzményeit, történetiségét és széles körben való elterjedését tekintve is néprajzi tárgykör ez. Valahogy úgy, ahogy a Fővárosi Lapok egyik, 1887. évi cikkírója is tudta, érezte, amikor arról adott hírt, hogy az E. M. K. E. a régi „*népi gyermekcserét fel kívánja újítani*" és meg akarja szervezni.[10] Ami az én sajátos kutatási területemet illeti, az árucsere etnográfiája kapcsán foglalkoztam a cseregyerek, illetve tanuló kérdéseivel. Ugyanis, a javak cseréje általában is, de ezen belül is az árucsere és különböző formái számos nyelv, szakma- és mesterségtanulási tényezőt tartalmaznak. Az árucseréhez, vagy annak leginkább integrált formájához, a vásárhoz kapcsolódó ilyen jellegű folyamatokat, jelenségeket-jelenségsorozatokat leginkább az árucsere folyamán megnyilvánuló interetnikus hatásokként határozzuk meg.[11] A sok példa közül ezúttal csak egy területre, az árucserén és klasszikus alkalmán, a vásáron történő nyelvtanulási módokra, lehetőségekre, sőt szükségszerűségekre kívánok kitérni. Ezeknek az árucseréhez kötődő nyelvtanulási módoknak tekintélyes része jelentős tényezője a migráció és az árucsere szoros kapcsolatának.[12] Közismert, hogy vásárainkon (de vándorárusként egyébkor is) rendre megjelentek a felvidéki, főleg szlovák textilesek, gyolcsosok, vagy a csipkárok, azaz a csipkések; aztán a fazekasok, akik után termékeiket tót edénynek, tót fazéknak stb. neveztük, de jöttek a hámorosok, azaz a vasművesek is, valamint az olejkárok stb., akik áruikat — ha törve is nyelvünket — magyarul árusították és az árusítás körüli adminisztratív feladatokat is magyarul teljesítették. Miközben nem egy kifejezést, elnevezést, szókapcsolatot pedig átadtak nekünk.[13] De jöttek az erdélyi, partiumi román dézsások, faeszközkészítők, túró- és sajtárusok is, akik ugyancsak magyarul adtak túl áruikon.[14] A főleg állatvásárainkon megjelenő német (osztrák, közelebbről bécsi, grazi), cseh, olasz állat- és terménykereskedők, nagyvágók felvásárlásaiknál, a megvásárolt állatok és termények elszállításának megszervezése és lebonyolítása közben, ugyancsak kénytelenek voltak magyarul, vagy legalább magyarul is kommunikálni. Természetesen a magyarok is kénytelenek voltak valamelyest megtanulni vásárlóik, vevőik nyelvén. A bosnyákokról pedig többen egyenesen, mint a magyar nyelvet „törőkről", a vevőiket „sógorozókról" emlékeztek meg.[15] Ezekben az árucseréhez fűződő nyelvi átvételekben-átadásokban sok az anyag-árunév, az előállítási, elkészítési műszó, mérték- és pénznév. Nyelvtanulási lehetőséget kínál számos, esetleg többnyelvű árjegyzék, vásári hirdetmény, cégtáblafelirat is. Többen megfigyelték, hogy mind a vevők, mint az eladók szívesen hozták magukkal a vásárokra a gyerekeiket, alkalmazottaikat: a vásározó iparosok is inasaikat, segédeiket, hogy vegyenek részt a vásári adás-vevésben, hogy földrajzi ismereteket szerezzenek, hogy megismerjék az adás-vevés mesterségét, hogy nyelvileg is tájékozódjanak, látókörüket szélesítsék. Ugyanígy jártak

el a vásári fuvarosok és a hajcsárok is. Tanulás, betanítás végett magukkal vitték gyermekeiket, kezdő munkatársaikat.

A cseretanulók, cseregyerekek kérdéseit — mintegy mélyfúrásként — Hajdúnánáson igyekeztem alaposan, részletekbe menően felderíteni. Kutatásaim zömét 1948—50-ben végeztem. Szerencsém volt két olyan adatközlővel is találkozni még, akik annakidején Iglóra, illetve Késmárkra mentek gimnáziumi tanulmányokat folytatni, érettségizni, az igazi céljuk azonban a német nyelv elsajátítása volt. Erre úgy volt lehetőség, hogy bár az iglói és a késmárki gimnáziumokban magyar volt a tanítás nyelve, a diákokat — cseregyerekek lévén — német nyelvű családoknál helyezték el, olyan helyeken, ahol németül beszéltek és a jó nánási diákok kénytelenek voltak megtanulni németül. Hasonlóképpen szerencsém volt még találkozni olyan nyíregyházi bokortanyai gazdával is, aki legénykorában két évet húzott le az egyik nánási gazdánál mint béres. Aztán átnéztem a lőcsei, a lublói, a késmárki, az iglói, a podolin—poprádi gimnáziumok évkönyveit, amelyekben minden évben találtam 1-2 Hajdú megyei tanulót. A hajdúnánási református gimnázium 1909—1919-es évkönyveiben viszont évenként lehetett találni ugyancsak 1-2 Szepes-, vagy Liptó vármegyei tanulót. Természetesen ezekből az adatokból nem derült ki, hogy cseregyerekekről, cserepárokról van-e szó. De ez végeredményben nem is fontos. A lényeges az, hogy a tanulók cseregyerek-intézménye Hajdúnánás és a Szepesség között valóban fennállt. A gazdalegények- és inasok cseregyerek-intézményéről is sokat sikerült kiderítenem, azzal a megjegyzéssel, hogy a gazdalegények és az inasok cserehelyei nem kizárólagosan a szepességi városok, hanem inkább a környező nem magyar, vagy nem csak magyar nyelvű települések voltak.

A közvélemény régen is, ma is a leghomogénebb magyar városok között tartják számon Hajdúnánást. A kálvinista magyar lakosság meglehetősen elzárkózott a közeli s távoli nem magyar és nem református lakosságtól. Hiányoztak azok az intézmények is, amelyek elősegítették volna a közeledést, a keveredést. A városban nem állomásozott katonaság, a középiskola felső osztályai eléggé későn (1900) nyíltak csak meg, főiskola meg éppen nem volt soha Nánáson, de hiányoztak azok a nagy manufaktúrák, majd üzemek, vállalatok is, amelyeknek dolgozói, szakemberei különböző vidékekről jöhettek volna össze. Városunk árucsere-kapcsolatai is elég szűk körre korlátozódtak, illetve, ha a távolabbi Hegyalján voltak is, azok gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan és nem utolsósorban etnikailag Nánással azonos helyekkel vagy legalábbis helységrészekkel (Tokaj, Szerencs, Tállya, Mád, Tolcsva, Abaújszántó, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka stb.) alakultak ki. Ebbe a nagyfokú zártságba ékelődtek be a múlt század végén a matyók, azaz a Polgárról, Egyekről, de Szentistvánról, Mezőkövesdről, Mezőkeresztesről, Tardról is kirajzó római katolikus szegényparasztok, akik a nánási határ legrosszabb részén, a hozzájuk legközelebb eső, viszont

a várostól legtávolabb fekvő Réten ragasztottak maguknak pár hold földet az 1885. évi tagosítás után.[16]

A gyakorlati élet, a gazdasági és társadalmi fejlődés azonban nem tette lehetővé az efféle elzárkózást. A kezdeményezés kívülről jött. A szomszédos Nyíregyháza szlovák lakosai, a bokortanyák népe korán felfedezte, hogy magyar környezetben a magyar nyelv, sőt az itteni termelési módok, eljárások, értékesítési szokások ismerete nélkül nem boldogulhatnak. Ezért a tirpák gazdák a múlt század közepe tájától szívesen adták szolgálatba legény fiaikat nánási gazdákhoz.[17] A szolgálat egy-két évből állt, mialatt a szlovák legény megfelelően tájékozódott a gazdálkodásban, a gazdasági-társadalmi rendben és ami talán a legfontosabb: megtanult magyarul. Ez a kapcsolat nem eredményezett etnikai veszteséget egyik fél számára sem, kizárólag gyakorlati célokat szolgált. Házasság nemigen jött létre, ahogy ez a kapcsolat nem is volt igazi cseregyerek-kapcsolat. Ugyanis a nánásiak nem küldték sem fiaikat, sem lányaikat cserébe Nyíregyházára, szlovák nyelvet tanulni. A szolgálat letelte, egy-két éves nánási időzés, munka után a nyíregyházi legények hazamentek és már onnan mentek el katonának (ahol a magyar nyelvtudásnak már igen jó hasznát vették), és aztán leszerelés után otthon, Nyíregyházáról, tirpák környezetből nősültek.

Természetesen ennek a kapcsolatnak is megvolt a maga haszna, jó hatása: a nyíregyházi legények szívesen emlékeztek vissza nánási éveikre, a nánási gazdák, de még inkább azok fiai sem feledkeztek meg a vendégfiúról és Nyíregyházán járva fel-felkeresték őket. Piacolás, vásározás közben alkalmat találtak arra, hogy közös ügyeiket megbeszéljék, segítsenek egymásnak.

Volt azonban egy másik csereviszony is, méghozzá olyan, amit méltán vehetünk tényleges cserének. A nánási feltörekvő rétegek, hivatalnokok, jobb iparosok, kereskedők, nagyobb gazdák is rájöttek, hogy felemelkedésük, a világ dolgaiban való eredményesebb tájékozódásuk nehezen, vagy egyáltalán nem biztosított az adott szűk, elzárkózó körülmények között. Világossá vált például az, hogy akár 48-as függetlenségi párti vagy akár pecsovics valaki, Magyarországon a német nyelv ismerete nélkül komolyabb hivatalt nem lehet elérni, betölteni, már csak az államforma sajátossága (Osztrák—Magyar Monarchia) miatt sem. De egyébként a mienknél fejlettebb osztrák—német ipari és kereskedelmi viszonyok miatt sem lehet eredményesen részt venni az ipari, kereskedelmi életben. Rájöttek erre Nánáson is, ahol pedig nagyon is élő, ható 48-as, sőt még régebbre utaló függetlenségi, hajdú hagyományok éltek, és ahol senki, de senki sem tudott németül. Sőt, ahol olyan vélekedések is lábra kaptak, hogy a magyar ember — értsd, a nánási ember — nem is képes megtanulni más nyelvet, legkevésbé a németet, mert *dájcse cunge svére cunge* és mit gyilkolja vele magát az ember. . .

Kialakították hát az adott helyzetben legkézenfekvőbb nyelvtanulási formát. Megkeresték azokat a területeket, ahol — hasonló meggondolások alapján — viszont a magyar nyelvet akarták megtanulni, illetve megtaníttatni gyermekeikkel. Németül beszélő emberek legközelebb Balmazújvároson éltek, meg néhány szatmári faluban. Ezek azonban nagyjából ugyanolyan gazdasági-társadalmi körülmények között éltek, mint a környezetükben élő magyarok és ráadásul nyelvük, a sváb nyelv se volt vonzó. Mert erősen rontott dialektus volt, elsajátítása nem segítette volna elő a gazdasági-társadalmi felemelkedést, a jobb tájékozódást. Az erdélyi szászok és a szepességi cipszerek jöhettek még számításba. A szászok egyrészt nagyon távol voltak, másrészt Erdélyben elfoglalt sajátos helyzetük különösképpen nem ösztönözte őket a magyar nyelv megtanulására, különösen nem alföldi csere révén. A cipszerek maradtak tehát, a Szepesség. A cipszer városokban híres, öreg iskolák működtek. Régóta nagyszerű mesterségek virágoztak a falaik között, ügyes kereskedők voltak. Hamar rájöttek arra, hogy szaktudásuk, kereskedelmi tájékozottságuk német nyelvűségükkel párosulva különleges értékkel bír, amit például a cseregyerek intézményen keresztül szépen lehet kamatoztatni. Mégpedig a cseregyerek intézmény klasszikus, azaz kétoldalú formájában is, de az egyoldalúban is (azaz úgy, hogy inasokat szegődtetnek, kiscselédeket fogadnak stb.). Ezek a körülmények adták az indítást a tanulócserére, a cseregyerek-intézmény bevezetésére. A cserében részt vevő családok egymásnak kommendálták a helyeket, a családokat. Aki nem tudott ilyen kommendálások révén cseréhez jutni, az nem idegenkedett a hirdetéstől sem. Már a Hajdúnánási Újság első évfolyamában (1907) is több ilyen természetű hirdetéssel találkozunk. Az augusztus 1-jei számban például azt olvashatjuk, hogy „Geruska Pál poprádi kereskedő 11 éves fiát a magyar nyelv elsajátítása végett 8-10 éves elemi iskolába járó fiú- vagy leánygyermekért cserébe óhajtja adni. Bővebb felvilágosítást ad Csiha Elek malomtulajdonos". A gazdasági-társadalmi fejlődést illetően még beszédesebb az augusztus 27-i számban közreadott iskolai hirdetés, mely szerint „a gölniczbányai polgári fiú- és leányiskola hirdeti magát és cserét ajánl hajdúnánási gyerekeknek; a német nyelv elsajátítására kiváló alkalom van és a tanulók a helybeli fémipari szakiskolában továbbtanulhatnak".

A nánási gimnázium csak 1909-ben vált főgimnáziummá. Addig a nánási felsőgimnazisták egy része a Szepességben tanult tovább és ott érettségizett. Az „iglói diákok" hangulata, világa ez, ami megtisztítva a hazug romantika mázától, a különböző nyelvű és kultúrájú emberek alkotó együttműködésének és egymásra találásának jó megnyilvánulása volt.

Ezek a cserekapcsolatok sok későbbi kapcsolat alapjaivá váltak. Több nánási fiatalember nősült a Szepességben és telepedett le a Tátra-alján, mint ahogy több cipszer fiatal ragadt itt Nánáson, a Hajdúságban. Különösen nagy lendületet vett ez a fajta cserekapcsolat azután, hogy a nánási gimnázium is főgimnázium lett. Azonban ennek a cseregyerek-rendszernek nem ez

volt a legnagyobb és legjelentősebb haszna, következménye, hanem az, hogy gyermekeink tényleg megtanultak németül, illetve a cipszer gyerekek magyarul, hogy tájékozódtak az ipar, a kereskedelem, az ügyintézés a miénktől különböző, fejlettebb formáiban, hogy az így szerzett nyelv- és egyéb ismereteket hasznosították. Ezeknek a virágzó, a gazdasági és társadalmi fejlődést szolgáló cserekapcsolatoknak az első világháború pusztításai vetettek véget.

Jegyzetek

1 Frankl Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Bp., 1873.

2 *Magyar Pedagógiai Lexikon* 4. Bp., 1979. 282.

3 Márkus Mihály: *A bokortanyák népe.* Bp., 1943. 146—147.; Nagy Lajos: *Csere gazdalegények.* Ethnographia 74, 1965. 610—612.; Dankó Imre: *Cseregyerekek Hajdúnánáson.* Nánási Fórum 1. 1979. (július 5.) 3.

4 A csepregi rector díjlevele az 1585. és azelőtt való évekből. Payr Sándor: *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I.* Sopron, 1910. 41. — Vö.: Farkas Sándor: *Csepreg mezőváros története.* Bp., 1887. 60. Az 1585. évi rectori díjlevél kimondta, hogy minden gyermek, a németek is (ti. a Csepregen tartózkodó, magyar nyelvet tanuló német cseregyerekek is) az évi négy vásár alkalmával egy-egy garast kötelesek fizetni a rectornak. Lásd: Mohl Adolf: *Lövő története.* Győr, 1930. 242—243.

5 Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* 2. kiad. Bp., 1986.; Szádeczky (Kardoss) Lajos: *Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon.* Okirattárral. 1—2. Bp., 1913.; Eperjessy Géza: *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848).* Bp., 1967.; Éri István—Nagy Lajos—Nagybákay Péter (szerk.): *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere.* 1—2. Bp., 1975.

6 Csizmadia Imre: *Pirkadattól delelőig.* Bp., 1982. 346—349.

7 Helmut-Paul, Fielhauer: *Kinder — „Wechsel" und „Bömisch-Lernen".* Sitte Wirtschaft und Kulturvermittlung im früheren nieder-österreichische—tschechoslowakischen Grenzbereich. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. Neue Serie Bd. 32. 1978. 115—164.

8 Kósa László: *Gyermekcsere és nyelvtanulás.* In: Eperjessy Ernő—Krupa András (szerk.): *A 2. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Előadásai.* 1. köt. Bp., 1981. 142—148. Vö.: Andrásfalvy Bertalan: *Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében.* Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. 107. Bp., 1972. 754.

9 Paládi-Kovács Attila: *Cseregyermekek. (Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben).* In: Botik, Jan—Méry Margit (szerk.): *A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása.* Bratislava, 1981. 63—72. Némi módosítással: Kortárs 26. 1982. 312—316. A német vonatkozások kiemelésével németül: *Kindertausch und interethnische Kontakte im Karpatenbecken.* In: Bringéus, N-A. (hg.): *Wandel der Volkskultur in Europe.* Festschrift für G. Wiegelmann. Münster, 1988. 272—279. Kötetbe szerkesztve: *Életmód, foglalkozás, nemzetiség.* Gömör Néprajza 14. Debrecen, 1988. 145—155.

10 *A csere-gyermekek.* Fővárosi Lapok 24. 1887. 156. sz. (június 8.) 1149. Vö.: Horvay Róbert: *Német szóra menő debreceni diákok.* Debreceni Szemle 11. 1937. 144., 247.;

Kamody Miklós: *Diákélet száz évvel ezelőtt a késmárki gimnáziumban.* Borsodi Művelődés 9. 1984. 2. szám, 67—69.

11 Dankó Imre: *Vándorlás és árucsere. Vázlat és irodalmi tájékozódás a kárpát-medencei árucsere és migráció kapcsolatának kérdéséhez.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. Debrecen, 1979. 250—289.

12 Dankó Imre: *Árucsere és migráció.* In: Szabadfalvi József—Viga Gyula (szerk.): *Árucsere és migráció.* A Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 18. Miskolc, 1986. 11—19.

13 *A gyolcsos tót.* Tasnád 2. 1910. 2. sz. 3.; Erdélyi Zoltán: *Bakonybéli villakészítők balkáni útjai.* Néprajzi Közlemények 1959. 4. sz. 8—18.; Szabó László: *Egy tárgy szótörténeti háttere.* Túrkevei Tanulmányok. Szolnok—Túrkeve, 1976. *Oláhvilla* 42—43.; Uő.: *Wortgeschichtlicher Hintergund eines Gegenstandes.* (Egy tárgy szótörténeti háttere: *német villa — magyar villa).* Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1978. Szolnok, 1978. 169—182.; Dankó Imre: *Balavál.* Magyar Nyelvjárások 28—29. 1990. 129—131.; Uő.: *A bosnyák. (A századforduló egyik jellegzetes vándorárusa.)* Múzeumi Kurír 40. 1982. 105—110. stb.

14 Dankó Imre: *A gyulai vásárok.* A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 8—9. Gyula, 1963.; Kiner A. Bertalan: *A békési vásár.* A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. 55—57. Gyula, 1964.

15 Dankó Imre: *Wandernde Händler aus Bosnien.* Ethnographica et Folkloristica Carpathica 2. Műveltség és Hagyomány. 20. Debrecen, 1981. 81—88.; *A bosnyák. (A századforduló egyik jellegzetes vándorárusa.)* i. m.

16 Dankó Imre: *Néphagyomány, népműveltség.* In: Rácz István (szerk.): *Hajdúnánás története.* Hajdúnánás, 1973. 359—370.

17 Márkus Mihály: *A bokortanyák népe.* I. m. 146—147.

JUHÁSZ ANTAL *(Szeged)*

Az elvándorlás és a megtelepedés összetevői a Duna—Tisza közi migrációban

A török uralom alatt nagy területeken elpusztásodott Duna—Tisza köze újranépesedése több hullámban történt. A 18. század elejétől földesúri kezdeményezésre és a Habsburgok telepítéspolitikája eredményeként számos község és mezőváros létesült a tájon (Félegyháza, Majsa, Dorozsma, Kiskőrös, Harta, Soltvadkert, Kistelek stb.). Az új telepesek zömmel felföldi magyarok és szlovákok, nógrádi palócok, Észak-Pest megyei magyarok, jászok és a bécsi udvar telepítési akciói nyomán hazát cserélő németek voltak. A 18. századi migráció meghatározó iránya az észak—déli népességmozgás volt.

A migráció újabb szakaszát a közbirtokossági, nemesi és más tulajdonú puszták kiosztása indította el a 19. század közepétől. Az eladdig külterjes állattartásra (vagy arra sem) használt puszták parcellázása elhúzódott egészen az első világháborúig, néhol — pl. Szeged, Kecskemét határában — az 1920-as évek végéig. Migráció és település a Duna—Tisza közén című témakutatás keretében végzett munkám a migráció e második szakaszának földerítésére irányul.[1] Terepmunkára a Halas, Félegyháza, Kecskemét városok határolta térségben, 1880 és az 1910-es évek eleje között parcellázott pusztákon megtelepült tanyákat választottam, ahol a még élő első telepesektől, illetve közvetlen leszármazóiktól visszaemlékezésket remélhettem az elvándorlás és a megtelepedés körülményeiről. Az anyaggyűjtést Bugacon és Tázláron az egyházi anyakönyvek és más írott források föltárásával egészítettem ki.

1.

Mielőtt a négy homokhátsági tanyaközségben folytatott kutatás eredményeit ismertetném, összefoglalom a szegedi és a kecskeméti közlegelő-parcellázás körülményeit és tanulságait.

Szeged határában és a Kecskemét birtokát képező Felső-Pusztaszeren a közlegelők felosztása a 19. század közepén kezdődött, a földek haszonbérbe adásával. Szeged városa 1852-ben több mint 10 ezer hold közlegelőt adott haszonbérbe, tíz esztendőre. Az árverésen a legkisebb bérbe vehető terület 5 hold volt, de megengedték jóval nagobb, 100 holdon felüli földek bérbevételét is.

Módos szegedi cívisek, honoráciorok és környékbeli polgárok éltek e lehetőséggel: huszonheten béreltek 50 hold fölötti, közülük tizenhatan 100 holdnál nagyobb *járásföld*et. A bérlőknek kb. egynegyede tartott ki a megállapított 5 hold minimum mellett. Ők más házában élő szegényparasztok,

lakók, *tanyás*ok és kevés pénzű kisparasztok lehettek, akiknek nagyobb parcella bérletére nem futotta.[2]

A bérleti idő lejártával a város tanácsa újból tíz évre árvereztette el a földeket, s jóllehet a haszonbérlők nagyobb része kicserélődött, a kiosztott legelő minden földarabjára csakhamar akadt bérlő. A város túlnépesedett belső tanyaövezetéből, az elaprózódott gazdabirtokokról és a szomszédos településekről százával özönlöttek a fölparcellázott szegedi pusztára. Föltörték az ősgyepet, a művelésre alkalmatlan réteket kaszálták, a homokon szőlőt telepítettek és a bérföld partos részén fehérre meszelt, nádtetős tanyákat építettek.

1880-ban, 1893-ban és 1900-ban újabb, többezer holdas közlegelőket parcellázott Szeged város tanácsa, akkor már 25 évi haszonbérletre. A közbirtokossági legelőknek ez a szakaszos kiosztása lehetővé tette, hogy a földéhes parasztoknak, vállalkozó birtokosoknak újabb nemzedékei jussanak bérföldhöz.

Az 1890-es évektől leggyakoribb a 10 holdas városi kisbérlet, amely az árverésen magasra licitált haszonbérek miatt aszályos, szűk esztendőben, kiváltképp a már kiélt homokföldeken számos kisbérlő családnak nem nyújtott megélhetést. Sokan több éves haszonbér-hátralékkal küszködtek, s reménytelenül eladósodtak. A város kilakoltatta fizetésképtelen földbérlőit, akik három lehetőség közül választhattak: elszegődnek cselédnek, elmennek lakónak valamelyik tehetős gazda üresen lévő tanyájába, vagy más határban, a bankkölcsönnel megvásárolható Duna—Tisza közi homokpuszták valamelyikén próbálnak szerencsét. Akik belekóstoltak az önálló paraszti gazdálkodásba — ha nem volt is saját földjük, csak „városi bérlet" —, azok gyakran a harmadik lehetőséget választották: a szegedi pusztáról távolabbi homokpusztára vándoroltak.

Az elbukott bérlő földjét a város újból árverezte. „Csak rebbenése legyen annak a hírnek, hogy valamely föld alighanem eladódik, már végigszárnyal az izgalom a határon s az emberek gyanakodva kémlelik egymáson, hogy ugyan hányójukkal kell majd harcba szállni annak a kis földnek a megragasztásáért" — írja Tömörkény István.[3]

A századforduló éveiben a helyi sajtóban többen írtak Szeged földbérleti politikájáról. Némelyek a bérleti rendszer gyökeres megváltoztatását: a város birtokában lévő legelők örök tulajdonba adását javasolták, ami — szerintük — „egy egészséges kisbirtokos osztály" megteremtését segíthette volna. A város vezető rétege azonban sem akkor, sem századunk első felében nem volt hajlandó lemondani a közföldek birtoklásáról, így földbérleti rendszere az 1945. évi földreformig fennmaradt. A szegedi közlegelők haszonbérbe adásának mérlegét megvonva, témánk szemszögéből, fontosnak tartjuk kiemelni az alábbiakat:

1. A városi bérföldeken 1852-től az 1920-as évek közepéig több ezer nincstelen és kis földű szegényparaszt és elaprózódott gazdabirtokon élő kisparaszt család jutott önálló létalaphoz.

2. A járásföldeket bérlő szegedi, kisteleki, majsai stb. kisgazdák, gazdák gyarapítani tudták meglévő tanyai gazdaságukat, következésképp több árut termeltek s tudtak piacra vinni. A haszonbért évente két alkalommal — áprilisban és októberben — kellett fizetni, ami valamennyi bérlőt árutermelésre késztetett. Aki csak önellátásra termelt, vagy természeti csapás (belvíz, jégkár) miatt csak családja szükségletére — vagy arra sem — futotta neki, annak a városi bérföldön nem volt tartós maradása. Ezért a homoki kisbérlők is rendszeresen vittek baromfit, tojást, tejterméket, gyümölcsféléket (főleg almát, dinnyét) Szeged, Félegyháza, Kistelek, 1918 előtt Szabadka hetipiacaira.

3. Az ismétlődő földárverések és a homokföldeken való megélhetés, megmaradás kényszere kibontakoztatták a szegedi és a környékről ide áramló parasztokban a vállalkozó készséget. A vállalkozás a kapitalizálódó magyar társadalomban egyre inkább polgárjogot nyert, de a 19. században és a századelőn, parasztok között, kevés helyen vált annyira sajáttá, mint Szegeden. A hagymatermesztés föllendülése idején Makón és a kerti kultúrákat kifejlesztő Kecskeméten és Nagykőrösön tapasztalható hasonló jelenség.

Kecskemét városa pusztaszeri közlegelőjéből ugyancsak a 19. század közepétől 50 holdas földdarabokat adott haszonbérbe, eleinte 6, majd az 1880-as évek közepétől 12 évre. A nagyobb parcellák osztása eleve meghatározta, hogy a földárverésen a tehetős gazdák, kereskedők, úri birtokosok jutottak szóhoz. Az 1900-as évek elején Kecskemét áttért birtokai örök áron történő értékesítésére. Több kecskeméti gazda nem vette meg korábbi bérföldjét, mert másutt is volt földje és nem akart városától távol gazdálkodni s letelepedni. Ekkor vetette meg a lábát Felső-Pusztaszeren több kisteleki és szeged-felsőtanyai birtokos paraszt.[4]

A két legelőosztás következményeit összegezve megállapítható, hogy Kecskemét a nagyobb birtoktestek osztásával biztosabb alapokat nyújtott a gazdálkodáshoz, az árutermeléshez, mint Szeged városa, amely viszont a gazdacsaládok leszármazottain kívül sok száz szegedi és környékbeli szegényparasztnak, törpebirtokosnak adta meg az önálló gazdálkodás, az otthonteremtés lehetőségét.

2.

Ilyen település- és gazdaságtörténeti előzmények után került sor 1880 és 1905—1906 között több, nagy kiterjedésű homokhátsági puszta — Tázlár, Bócsa, Bugac, Felső-Terézhalom stb. — megszállására. E puszták benépesítéséből — mint Bálint Sándor kutatásaiból ismert — szegedi és Szeged vidéki parasztcsaládok is kivették a részüket.[5]

A legrégibb, emlékezettel elérhető parcellázás 1880 táján Tázláron történt. Bálint Sándortól tudjuk, hogy akkor hét szeged-alsótanyai parasztember telepedett meg családostul a pusztán: Lázár István, Nacsa Ferenc, Für-

tön István, Csipak Péter, Kószó Ferenc, Papp János és egy Csala nevezetű. Lázár István hat fiú- és öt leánygyermekével érkezett a kietlen pusztára. Amikor odaértek, az asszonyok sírvafakadtak. Ugyanezt az 1904-ben született unoka így idézte föl: *„Nagyanyám sírt, mikor idehurcolkodtak. Azt mondta, itt éhönhalunk, semmi mög nem teröm. Télön kubikolták a homokot, a högyeket elhordták kocsikkal, töltögették a vőgyeket . . . Szőlőt telepítöttek. Aztán mindön mögtermött. . .”* Lázár István a megtelepedéskor 120—130 hold földet vásárolt — ami nem kevés, kiváltképp ha tudjuk, hogy Szeged-Alsótanyán 5 hold örökföldje volt —, ám 1895-ben már 337 holdat tudhatott magáénak. Az összeírók 124 hold szántót, 75 hold legelőt, 40 hold rétet, 27 hold rétet, 7 hold nádast vettek számba, 9 holdnyi szőleje virult, s 55 hold buckás futóhomok után adóznia sem kellett.[6] Sok szarvasmarhát, ökröt tenyésztett és az emlékezet szerint ezer bikája is volt. Ilyen jelentős parasztbirtokon csak egy cselédet tartott, mivel nős fiai évekig a családközösségben maradtak és a gazdaságban minden munkát elvégeztek. Az öreg Lázár idős korára 640 holdra gyarapította vagyonát. Hat fiára átlag 60-60 holdat, lányaira 40-40 holdat hagyott és mindegyik fiának tanyát épített. Élete végén a szomszédos Soltvadkerten vásárolt házat és feleségével — gazdamódra — odaköltözött. Fiai és négy, Tázláron férjhezmenő lánya többnyire szegedi törzsökből választott magának házastársat.

A szegedi földről települt Lázár István leszármazottai az első világháború előtti nagy gyermekszaporulatnak köszönhetően napjainkra sok ágú családfává terebélyesedtek. Az első telepes, aki szegedi törpebirtokosból tekintélyes tázlári virilis gazdává gyarapodott, a vagyonszerzésben részt vevő gyermekeit számottevő birtokkal és tanyával tudta útjukra engedni. Az újabb nemzedékek ugyan az elődöknél kevesebbet örököltek, de az 1940-es évekig azt szinte valamennyiben gyarapítani tudták. Nagyszüleiről az egyik unoka (Lázár Etelka, szül. 1904) ezt mondta: *„Borzasztó dógosak vótak meg borzasztó vallásos, imádságos embörök.”* (A szorgos igyekezet, a munkaközpontúság és a vallásosság Bálint Sándor s mások szerint is a szegedi nép jellemzője, ennek a népi kultúrában betöltött szerepére érdemes más alkalommal visszatérnünk.) Úgy látom, hogy a Lázár család fölemelkedésében a homok művelésében a szegedi földön szerzett termelési tapasztalat, a nagycsaládi munkaszervezet működése és a szorgalom hozta meg a gyümölcsét.

Ugyancsak az 1880-as évek elején települt Tázlárra Nacsa Ferenc (1842—1922), aki Szeged királyhalmi kapitányságban 6 holdat jussolt — amihez apja váratlan halála miatt fiatalon hozzájutott — és felesége 3 holdas örökrészével együtt kisparaszti szinten gazdálkodhatott. Örökségét mégis eladta, mert csábította az olcsón, 50 évi törlesztésre megvehető tázlári homok. Nacsa 56 holdat tudott vásárolni. Előbb a Lázár-tanyán húzta meg magát családjával és két év múlva építkezett. Vályogot veretett és három osztatú: szoba-konyha-kamrás lakóházat, nyolc nagyjószágának alkalmas is-

tállót épített. Az építésben a szomszédok segítkeztek tanyai *barkács* irányításával.

1906-ban a Sváb-féle birtok parcellázásakor Nacsa Ferenc 30 holdat vásárolt. Nagyon szeretett dinnyét termeszteni, amit leginkább a kalocsai piacon értékesített. Kb. 1 holdon gyümölcsöst telepített, alma-, körte-, szilvafákkal, ami a század elején Tázláron újdonság lehetett, hiszen a szőlőtől különálló gyömölcsösre ebből az időből a szegedi határból ismerünk példát. Valószínűleg azt követte, ugyanis szülőföldjén rokonlátogatóban minden évben megfordult. Négy hold szőlőt is telepített. Elsőszülött fia, Ferenc az 1900-as évek elején a Horgoson született Tanács Rozáliát (1886—1970) vette feleségül. Horgos (ma Jugoszlávia) szomszédos Szeged-Királyhalommal, tanyai népének nagyrésze a „szögedi-nemzet"-ből sarjadt. A házasság bizonyítja, hogy a család ápolta a kapcsolatot a szülőföldjén élő rokonsággal.

A fiatalon, 1910-ben elhunyt Nacsa Ferencnek három gyermeke született. A földeket 1922-ben bérbeadták, és 1924-ben, Nacsa Rozália (szül. 1905) férjhezmenetelekor került „osztályra" a két élő testvér között. Nacsa Rozália 56 holdat örökölt: ugyanannyit, amekkora földön nagyapja a 80-as évek elején megvetette a lábát. Csakhogy a négy évtizede még kietlen pusztán 1924-ben jól beállított, rozsból, búzából fölösleget termelő, tejhasznot, gyümölcsöt, bort és állatokat értékesítő tanyai gazdaság működött.

A Tázlár és Szank határában fekvő földekkel együtt kb. hatezer holdas Sváb-birtok parcellázására 1906-ban került sor.[7] Egy holdat 100 koronáért is lehetett venni, ha a vevő 10 korona kauciót lefizetett, s a fennmaradó összeget rátáblázták. 30 *kishold* (magyar hold) területű parcellákat osztottak. A tehetősek több parcellát is vásárolhattak, akiknek pedig nem futotta egész parcellára, azok ketten, legfeljebb hárman társulhattak össze.

Berta István kunszentmártoni születésű kubikos (188?—1958) 1912-ben vásárolt 30 kisholdat a Sváb-birtokból. Pesten dolgozott és hirdetésből értesült a tázlári földeladásról. Még abban az évben tanyát épített, de nem költözött oda, hanem kiadta lakónak. Életéről itt csak a legfontosabbakat idézzük föl: legénykorában út- és vasútépítésen dolgozott mint kubikos, később vett két lovat és azokkal *kordézott*. Az 1910-es évek elején már 32 lovat tartó *kordésgazda* (!). Egészen addig folytatta a kordézást, amíg megkapta a katonai behívót: akkor lovainak egy részét eladta és négytagú családjával a kispesti munkástelepről tázlári tanyájára költözött. *„Mikor idejöttünk haza, 18 lóval jöttünk* — emlékezik a fia (Berta István, szül. 1910). — *Volt két sublótunk, egy ruhásláda, egy sifonér, két ágy. . . "* Földjük a *Putrisivatag* dűlőben terült el, melyet a nép inkább *Vörösdűlő*nek vagy *Berta-dűlő*nek emleget. (Mind a két dűlőnév családnévi eredetű.) Fele részét gyep borította, amit nem volt érdemes feltörni, mert télen és kora tavaszon mindig víz állt rajta, s csak nyáron kaszálhatták. Berta István a harmincas években csikóneveléssel foglalkozott, útépítésen kordéval és kocsival föld- és

kőhordást vállalt, egy nagygazdától birkalegeltetésre földet bérelt, hogy kiegészítse kis gazdasága jövedelmét. Tíz gyermeket nevelt, így szüksége volt a gazdaságán kívüli munkával szerzett keresetre. A húszas években esküdtnek, majd törvénybírónak választották, tehát környezete elismerte és becsülte. Szegényparaszti családból származó kubikosként kordés vállakozóvá küzdötte föl magát, s tázlári földvásárlását bizonyára a földbirtoklás vágya motiválta. Kubikos földmunkás haszonbérlőként való vállalkozására Csanytelekről ismerünk még példát: a csanyteleki, hétgyermekes Kádár Lajos (szül. 1860 körül) a kubikmunkán keresett, megtakarított pénzén 50 holdat bérelt a közeli Péteri pusztán. Tíz év után a haszonbérlet nagyobb részét megvásárolta és azon jól működő, főleg állattartó tanyai gazdaságot létesített.[8] Tázlárra két csongrádi kubikos települt, de mindketten szegényemberek maradtak.

Az 1890-es években Tázlár második legnagyobb birtokosa a bajai lakóhelyű Fischer Sámuel, 3456 kat. hold ingatlannal. A bócsai „Historia Domus"-ból tudjuk, hogy birtokát a báró Rédli (más forrás szerint Redl) családtól vásárolta, majort épített, ahol intenzív állattenyésztést folytatott. A Fischer-birtokot 1904-ben parcellázta a kalocsai Sárközi Takarékpénztár. Egy hold földet 40—50—60 koronáért is lehetett venni, ami a 2 koronás napszámbérhez viszonyítva alacsony ár, és a vételkor csak a töredékét kellett kifizetni. Bizonyos, hogy a birtok buckás, futóhomokos területei keltek el ilyen áron, ahol a telepesek a bucka oldalába ásott kunyhóban, földházban húzták meg magukat, és sokat kellett kubikolniuk, hogy a homokbuckákat elegyengessék. Egy jászszentlászlai gazda a Fischer—Bócsa-i föld holdját 100—120 koronáért vásárolta, de voltak, akik 250—300 koronát is megadtak egy holdért. Ezzel sokan erejüket meghaladó fizetési terhet vállaltak.

A Fischer-birtokon 15—18 mélykúti (észak-bácskai) parasztember is megtelepült, ami azért föltűnő, mert ők a jó minőségű bácskai földet cserélték föl a futóhomokkal. Majer Antal dédszülei kommenciós cselédek voltak, nagyapja már szerzett egy kis falusi házat. Mégis eladta a házát és Bócsán 20 holdat vásárolt, fia pedig legénykorában összekuporgatott pénzén 10 holdat tudott venni. A 10 holdas telepes eljárt aratórészesnek, majd lovakat vásárolt és két lóval fuvart vállalt a nála szegényebb telepeseknél. Velük együtt néhány rokon család is áttelepült. Az elvándorlás-megtelepedés hátterére Majer Antal (szül. 1910) így emlékezik: *„Sokat emlegette édesapám, hogy nem bánta meg. Mert akik ottmaradtak, azok ma is szegények, itt meg a maguk gazdái voltak. Nem kellett napszámba menni, hanem ők fogadtak napszámost."*

3.

Jakabszállás pusztát 1745-ben három kiskunsági mezőváros: nagyobbik felét (több mint 11 ezer holdat) Szabadszállás, a kisebbiket Fülöpszállás és Majsa váltották meg. *Szabadjakab* pusztát a szabadszállási redemptus gaz-

dák nemzedékeken keresztül legelőül használták, de az 1870-es évektől már adataink vannak a pusztán való megtelepedésről. 1876 és 1895 között Izsákon 29 szabadjakabi lakóhelyű katolikus párt eskettek össze.[9] 1895-ben pedig az egyházi adó, iskolai adó és tandíj fizetését kimutató jegyzéken 148 családfő szerepelt, így akkor már ennyi család élt Szabadjakab pusztán.[10] A puszta nagyobb részét azonban — úgy tudjuk — 1896-ban parcellázták.

Ördög József dorozsmai gazda a századfordulón több mint 300 hold földet vásárolt *Szabadjakabszálláson*. Nevén dorozsmai földbirtokosként 1895-ben 141 kat. hold szerepelt, s ennek egy része Szeged határában volt. A visszaemlékezés szerint több falka birkát tartott, s azokat a szegedi földön legeltette, fogadott juhászokkal. Kilenc gyermeket nevelt föl, közülük két fia és egy lánya örökrészét Jakabszálláson adta ki. Antal és Ferenc fiára 84-84 holdat hagyott, Rozália lányára pedig 140 holdat, mert neki nagyon buckás homok jutott. Elsőszülött fia (Ördög Antal ?—1921) a szeged-felsőtanyai, szatymazi gazdacsaládból való Lippai Etelt vette feleségül és nősülése után, a század legelején költözött a „jakabi föld"-re. A 84 holdas birtokon 44 holdat felszántott, a többit legeltette és kaszálta. Apjától örökölhette a birkatartás szeretetét: mindig tartott 50-60 anyabirkát, volt 25-30 szarvasmarhája, 6 igáslova, 2-4 anyakoca és baromfi százszámra. Hamarosan vásárolt Jakabszálláson még 50 hold földet, de azt nem maga művelte, hanem kiadta művelésre, holdanként 2 mázsa gabonáért.

A másik Ördög-testvér, Ferenc úgy gyarapította vagyonát, hogy eladták felesége dorozsmai jussát és az árán Jakabszálláson vettek földet. Ő főleg tehenészettel foglalkozott: 12-14 fejőstehenet tartott, és már abban az időben abrakolta a teheneit, amikor más parasztok azt még „vétöknek tartották." A harmincas években gazdatársaival tejszövetkezetet létesített és a kecskemét—majsai kisvasúton tejet szállítottak Kecskemétre. Három hold gondozott szőleje és gyümölcsöse volt.

A két Ördög-testvér nem ideiglenesenek tekintette apjától örökölt jakabszállási gazdaságát: úgy fogtak munkához, mintha az öt-hat nemzedékkel korábban megült és feltört dorozsmai vagy szegedi szállásföldeken lennének, ahol testvéreik földet örököltek. Megfordulhatott a fejükben, hogy jobb lenne dorozsmai tanyán élni, ahol közel a rokonság, a falu, meg azután Szeged forgalmas hetipiacaival és vásáraival, de cselekedeteik azt mutatják, hogy gyökeret eresztettek. Ördög Antalné Lippai Etel férje korai halála után, Fülöpházán élő lányával és vejével összefogva, Kecskeméten vásárolt házat. Kecskemétre jártak piacozni, így a családtagok ezután oda kötötték be a lovakat, ott szálltak meg, ha szükség volt rá. A házba lakót fogadtak, de egy szoba fenn volt tartva a család számára. Ez a házvétel és a ház használata is mutatja, hogy a család — megtartva azt a régi beidegződést, hogy a gazdacsaládnak belterületi házzal kell rendelkeznie — integrálódott új környezetébe.

Emellett rendszeresen hazajártak Dorozsmára. Míg a gyarapító Ördög József felesége élt, Jakabszállásról vitték lovaskocsin a kommenciót: 10—12 zsák rozsot, kukoricát, krumplit.

Sajátosan alakult a harmadik Ördög-testvér, Rozália jakabi örökségének használata. Férje Sári János szeged-alsótanyai, domaszéki gazdálkodó volt. 18 kat. holdas gazdasága, a barna, jó minőségű homoktalajt és 2—3 hold paprikaföld termésének értékét figyelembe véve legalább ötszörannyi homokhátsági földdel fölért. Sári János nem hagyta el domaszéki birtokát: felesége 140 holdas örökségén tanyát épített és az egészet haszonbérbe adta olyan feltétellel, hogy adóját maga fizette. Nem sokra becsülte felesége örökségét, úgy emlegette: „az a rossz Jakab", „rossz jakabi föd. . ." Egy időben árulta is, de nem akadt rá jó vevő. Az 1920-as évek közepén osztotta el a jakabszállási birtokot. Elsőszülött fiára, Sári Jánosra (1900—1975) hagyta a jakabi tanyát 37 hold földdel, Mária és Ilona lányának — a földek minőségét is tekintetbe véve — 40—50 hold közötti örökrészt adott.

Ifjú Sári János 1924 februárjában a jakabszállási kápolnában tartotta esküvőjét az orgoványi születésű Kun Máriával (1903—). Másfél évig a domaszéki Sári-tanyán éltek, s 1925 őszén költöztek a férj jakabi jussára, ahol addig bérlő gazdálkodott. Kocsin vitték a fiatalasszony stafírungját Domaszékről Jakabszállásra. Az asszony később 23 holdat jussolt, ami — úgy mondja — többet ért a nagyobb Sári-földnél, mert jó kaszáló és kötött talajú szántó is volt benne.

Sári János és felesége az Ördög-testvéreknél épp negyedszázaddal később jövevényként kezdte az életet Jakabszálláson. Szüleiktől tehetős kisgazda szintű ingatlant kaptak, ami nem elhanyagolható tényezője meggyökeresedésüknek. De boldogulásukhoz igyekezet, kitartás is kellett! 1926-ban 3 hold, pár évvel később még 2 hold szőlőt telepített a gazda. Sáriék Szeged sűrűn lakott belső tanyaövezetében sosem tartottak birkát, felesége azonban megkedveltette a gazdával a birkatartást, ami a „rossz jakabi homokon" is kifizetődő volt. Sári vállalkozókészséget is vitt magával: pálinkafőzdét létesített, amely az államosításig a tanyaközség egyetlen szeszfőzdéje volt. Elismert gazdának számított, amit tanúsít, hogy évekig másodbírói tisztet töltött be.

Hasonló tanulságokat nyújt a Szeged vidékéről Jakabszállásra települt Volfordok, Kádárok, Simonok családtörténete is.

4.

Bugac és Monostor Kecskemét város pusztája volt. A város a monostori pusztán 1927-ben kb. 400 holdat adott haszonbérbe, 2 holdas parcellákban. A bérletre félegyházi, jászszentlászlai, szanki, móricgáti szegényparasztok vállalkoztak. A pusztának ezt a részét *Kisosztály*nak, másként *Pole-*

*tártelep*nek nevezték. Az a mondás járta a közeli nagygazdák között: „*Elmék a Poletár-telepre, fogadok mán napszámost.*"

A bugac-alsómonostori római katolikus plébánia 1920—1925 közötti anyakönyvei tanúsítják, hogy a pusztát birtokló Kecskemétről kevesen települtek a környékre. A határ lakosságának közel fele félegyházi születésű, de eljutott Bugacra 16 szegedi földről származó kisbirtokos, napszámos, illetve ilyen parasztcsaládból való lány is. A szegediek leginkább egymás között házasodtak — ez másutt is tapasztalható —, egy-egy szegedi legény kötött házasságot félegyházi, kisteleki, bugac-monostori, illetve szanki lánnyal.

5.

Erdei Ferenc az általam vizsgált „tanyaközségek" és a tőlük északnyugatra fekvő Orgovány, Páhi, Csengőd, Soltszentimre népességét a *Futóhomok*ban így jellemezte: „Nem egy-egy nagyobb közület bocsátotta ki őket magából. . ., hanem a parcellázás alá bocsátott pusztákra özönlő, távoli községek: Szeged, Kistelek, Kiskunmajsa, Csongrád, Kiskörös jobb hazát remélő zsellérei, akik pénzzé tették mindenüket és örökre elhagyták szülőhazájukat, hogy új otthont építsenek maguknak a félig-meddig megszerzett parcellán." Majd így folytatja: „. . .egyedül megunt szegénységük és a jobb haza reménye mutatta útjokat."[11]

Bálint Sándor és Balogh István azóta a telepeseknek egy más rétegét is kimutatta.[12] Összegezve a vizsgálat tanulságait: milyen csoportjai voltak a négy tanyaközség határában és a közeli pusztákon a 19. század végén és századunk első harmadában földet vásárló telepeseknek. Figyelembe veszem a munkaközösség más tagjainak, elsősorban Szücs Juditnak kutatási eredményeit is, de áttekintésem a munkaközösségi kutatás jelen fázisában még nem jelent teljességre törekvő összegzést.

1. A telepesek közül bizonyosan azok voltak legtöbben, akik korábbi lakóhelyükön mint földtelen vagy kis földű szegényparasztok: kisbérlők, földmunkások, kubikosok, cselédek, nem látták biztosítva megélhetésüket. Erdei Ferenc írja: „A paraszthoz lényege szerint hozzátartozik a föld s csak akkor teljes az élete, ha a földre támaszkodhat."[13] A Duna—Tisza közén a gyakori és nagy területű legelőparcellázások lehetővé tették, hogy a földtelen és az apró földdarabkákon megélni nem tudó szegényparasztoknak ez a vágya teljesüljön. Pontosabban azoké, akik sorsuk jobbra fordításában bízva, s azért cselekedve, az elvándorlásra vállalkoztak. Hozzá kell tennem: a táj és tágabb értelemben a hódoltsági terület népe számára a helyváltoztatás nem volt új dolog, hiszen itt kevés kora középkori település maradt fenn és a 17. század vége, 18. század eleje óta letelepült jövevények nemzedékei olykor több ízben kerestek új hazát maguknak.

A megtelepedés a 19. század végén és századunk elején épp a volt szegényparasztok közül soknak nem sikerült, mert nem volt előzményük és

termelési tapasztalatuk, vagy mert erejüket, lehetőségeiket meghaladó bankadósságot vállaltak. Az ilyen családok továbbvándorlásra, vagy cselédsorba kényszerültek.

2. A telepesek másik rétege azért vándorolt a pusztákra, mert annyira elaprózódott a családi gazdaság, hogy 4—6 holdas örökföldjén, kisparasztként nem tudta népes családját az igények szerint eltartani, és még kevésbé látta biztosítva utódai jövőjét. Az a parasztember, akinek nagyapja, apjaanyja földet jussolt, ő maga is földet birtokolt, de látta, hogy gyermekeire már nem, vagy alig tud földet hagyni, igyekezett földet vásárolni, s ha helyben nem tudott, változtatott helyzetén s elvándorolt. Ilyenek a Tázláron megtelepült Lázárok, Nacsák, Pappok stb. Ezek a kisparaszt- és kisgazdaivadékok tulajdonosi szemlélettel, termelési tapasztalatokkal érkeztek a pusztákra, innen ered, hogy rendszerint megvetették a lábukat rajta és gyarapodni is tudtak.

3. A földet vásárlók harmadik rétege meglévő gazdasága kiegészítésére, legelőnek és kaszálónak szerzett pusztarészt, gyakran azzal az elgondolással, hogy gyermekeire nagyobb földvagyont örökíthessen. Ide nagygazdák — a dorozsmai Ördög József és Volford Lajos, a szegedi földről Jászszentlászlóra, majd Bócsára származó Tápaiak, Kordások, a soltvadkerti Font család tagjai sorolhatók. Némelyek 3—400 holdas puszta részt vásároltak, de volt több 6—800 holdas parasztgazda is. Nem mindegyik költözött a pusztára: többen korábbi lakóhelyükön (tanyájukon) maradtak és a birtokot fiaiknak vagy haszonbérbe adták. Ez a gazda és nagygazda származású réteg természetesen jelentős termelési tapasztalattal rendelkezett és ezt többnyire jól hasznosította: egy részük állattenyésztéssel, más részük szőlőtermesztéssel tette jövedelmezővé birtokát. Többségük mind a kettővel foglalkozott. A szőlőtelepítés a szegedi és a vadkerti gazdáknál a számottevőbb.

4. Volt a pusztai birtokosoknak egy olyan rétege, amely vállalkozásnak, a jövedelemgyarapítás egyik forrásának tekintette a földvásárlást. Zsidó kereskedők — Fischer Sámuel, Kohn Jakab, Straszburger Manó — éppúgy vannak közöttük, mint ezer vagy többezer holdas mezővárosi cívisek, mint pl. a kecskeméti Szappanos Elek, a csongrádi Bagi Imre és Greskovics Pál. Ők gazdatiszttel irányított, cselédtartó majorokat működtettek s ritkán települtek a pusztára. A zsidó kereskedők az 1900-as években eladták birtokukat, és hasonlóan tett a több pusztán földet birtokló Bagi család is.

Egy valami közös a különböző társadalmi rétegekből származó telepesekben: a vállalkozókészség. A vállalkozó szellemű ember pedig rendszerint nyitott a külső hatásokra, mivel számol azokkal és a saját érdekében alkalmazkodni igyekszik hozzájuk. Ez a nyitottság érzékelhető a Duna—Tisza közi homokpuszták 20. századi népi műveltségének tanulmányozásakor, amit munkaközösségi kutatásunk következő szakaszában kívánunk vizsgálóra venni.

Jegyzetek

1 1986-ban e témakutatásra, Bács—Kiskun és Csongrád megyei muzeológusok részvételével munkaközösséget hoztunk létre. A kutatás célját és módszereit a *Migráció és település a Duna—Tisza közén* című kötet előszavában fogalmaztam meg. Magam a családtörténeti adatgyűjtés révén a 19. század végi, 20. század eleji migráció földerítésére törekedtem. Jelen előadásom a fenti kötetben publikált tanulmányomra épül, de dokumentációját és következtetéseit több helyen tömörítettem.
2 Juhász Antal 1980.
3 Tömörkény István: *Földragasztás irányában*. In: *Barlanglakók*. Bp., 1959. 330.
4 Juhász Antal 1987.
5 Bálint Sándor 1974.
6 *A magyar korona országainak gazdacímtára*. Bp., 1897. 240—241.
7 Az egyik részbirtokos Sváb Imre, aki 1894-ben Tázlár legtöbb adót fizető földbirtokosa, a kb. 40 km-re lévő Gátéren, Félegyháza határában lakott. Sváb Imre és Sváb Gyula nevén az 1895. évi Gazdacímtár 4262 kat. holdat tüntet fel.
8 Szücs Judit 1990. 83—84.
9 Sz. Körösi Ilona 1990. 94.
10 A jakabszállási róm. kat. plébánián őrzött kimutatást Fekete János plébánosnak köszönöm.
11 Erdei Ferenc 1977. 174—175.
12 Bálint Sándor 1974., Balogh István 1980.
13 Erdei Ferenc 1973. 95.

Irodalom

Bálint Sándor
1974 *Szegediek Bács—Kiskun homokján*. Cumania 2. Kecskemét, 411—426.
Balogh István
1980 *Egy tőkés tanyás gazdaság a 19. század második felében*. In: *A magyar tanyarendszer múltja*. Szerk. Pölöskei Ferenc—Szabad György. Bp., 272—312.
Erdei Ferenc
1973 *Parasztok*. Akadémiai, Bp.
1977 *Futóhomok*. Akadémiai, Bp.
Juhász Antal
1980 *A szegedi közlegelő bérbeadásának kezdetei*. MFMÉ 1978/79—1. Szeged, 19—46.
1987 *Felső-Pusztaszer benépesedése*. Cumania 10. Kecskemét, 285—321.
Sz. Körösi Ilona
1990 *Jakabszállás lakóinak származása az anyakönyvek alapján*. In: *Migráció és település a Duna—Tisza közén*. Szerk. Juhász Antal. Szeged, 93—98.
Szücs Judit
1990 *Pálmonostora betelepülése*. In: *Migráció és település a Duna—Tisza közén*. Szerk. Juhász Antal. Szeged, 79—91.

KISS MÁRIA *(Budapest)*

Családok és kiscsoportok migrációja mint a peregrináció egy formája

Az idegen szavak szótára a peregrináció fogalmát vándorlásnak, kóborlásnak fejezi ki. Az irodalmi közélet klasszikus megfogalmazását nem kell külön hangsúlyoznom: peregrináció és peregrinusok alatt általában a külföldön tanulást, illetve a külföldön tanuló magyar diákokat tartja számon, s természetesen ez megfordítva is így van: Magyarországon tanuló külföldiekre is vonatkozik. Ugyanakkor a peregrinus valami csodabogárnak is számított, aki hazatérve a külországokból (a középkortól kezdve sok példát említhetnék), mindenféle olyan tudománnyal rendelkezett, amivel eltért az itthon élő közönséges halandótól. Nem akarom ezt a gondolatsort tovább folytatni, hiszen magam a megadott fogalmat a néprajz és a folklorisztika oldaláról szeretném megközelíteni.

Mit is értek kiscsoportok peregrinációja alatt? Azt az *önkéntes* vagy *kényszerű* helyváltoztatást, amely sok honfitársunkat érintette az elmúlt másfélszáz esztendő során.

Jól ismerjük a korabeli leírásokból (pl. Thirring Gusztáv), de a későbbi irodalomból (Benda Kálmán, Kósa László stb.), valamint a gyűjtési tapasztalatokból, hogy a múlt század közepétől, de különösen a Katonai Határőrvidék megszűnése után az 1869-es évektől kivándorlási áradat indult meg az akkori Horvátország különböző területeire, Pozsega, Verőce, Varazsd megye és Szlavónia sok településére. Nem gondolok a már hosszú évszázadok óta ott élő szlavóniai magyar népszigetre, hanem azokra a szórványokra, amelyek a boldogulás reményében elözönlötték azokat a kisebb és nagyobb településeket, ahol földet tudtak vásárolni és saját kis „birtokot" (ahogy nevezik) szerezni. Az új jövevényeknek — a már ott lakó más népek és nemzetiségek, nevezetesen a horvátok szemében éppen „másságuk", kultúrájuk és nyelvük különbözősége miatt — jó ideig a teljes elszigetelődés volt a sorsuk. Természetesen ugyanez vonatkozott a jövevényekre is, akik az ott talált lakossággal elég nehezen és lassan találták meg mind a kommunikálás (nyelvi eltérés), mind pedig a gazdálkodás terén a kapcsolatot. Miért, tehetnénk fel a kérdést? A Magyarországról Horvátországba kerülő családok többsége nagy allódiumokon, nemesi birtokokon dolgozott, ahol a gépesítés már elköltözésük idején sem volt ismeretlen. Míg a Horvátországban élő lakosság többnyire állattartással, majd később erdőirtással foglalkozott — ez utóbbiba a magyar jövevények is bekapcsolódtak —, s ez már egy közös pont volt kultúrájuk egymáshoz való közelítéséhez. Sok konkrét példát említhetnék saját gyűjtésemből a szlavónai Jamarice, Lipovljani és az

éppen csak megkezdett Velika Pisanica-i adatrögzítésekből. Egymás megbecsülése mindenek előtt, a *munka*, a *teherbírás*, a „valamit elérés" terén vette kezdetét. A jamaricei Gelencsér János azért megbecsült polgára falujának napjainkban is, mert saját kétkezi munkájával vitte valamire. Földje, állatai voltak és vannak, s ami a legfontosabb, már korábban saját traktorával művelte földjét, amit szívesen kölcsönadott bárkinek, ha kérték.

Ha az effajta *migrációt* a peregrináció egy fajtájának fogjuk fel, akkor rá kell jönnünk, hogy a kultúrelemek kölcsönös cserélődésének egyik útjamódja éppen a peregrináció. Ez olyan jelenkori továbbgondolása a peregrináció múltbeli fogalmának, amiről úgy érzem, hogy néprajzi szempontból érdemes vele foglalkozni. Jelen előadás keretében természetesen csak a problémafelvetés szintjén.

Ha egy mesterlegény vándorútra kelt, hogy mesterremekét elkészítse, évekig vándorolt országról országra, mestertől mesterig, hogy a külföldi mesterfogások elsajátításával hazatértekor itthon folytassa és tökéletesítse munkáját, amellyel természetesen hatott az itthoni kézműipar fejlődésére.

Példáink között említhetjük azt a balkáni migrációt is, amelyet az ún. „Velika Seoba" 1690-ben tetőzött be. Az ekkor betelepülők egy igen fontos kézműipari ágat terjesztettek el Magyarországon, nevezetesen a rézművességet, amelynek azért már voltak korábbi előzményei is hazánkban. Eleinte a Balkánról idekerült szerbek, albánok, bolgárok és más néptöredékek sajátja volt, rituális kenyereik, kalácsaik készítésekor napjainkban is szerepük van ezeknek az edényeknek, de idővel a velük együttélő magyaroknál, szlovákoknál, németeknél is kezdtek feltűnni, ugyanúgy, mint a szerbeknél és egyéb délszláv népcsoportoknál a hazai gyártású fazekasság különféle termékei. Szentendre komoly rézművességgel rendelkezett, ami délebbi országrészeinkben még erőteljesebb volt (pl. Pécs és környéke).

Nem szóltam még arról, hogy a hazájukból elkerült kisebb vagy nagyobb népcsoportok, szórványok rendszeresen kapcsolatban voltak, vannak egymással. Nagy ünnepekkor — pl. amilyen a templomi búcsú, lakodalom — rendszeres a rokonlátogatás. De olyan példákról is tudunk, hogy a jamaricei magyarok (akik a II. világháború idején visszajöttek Magyarországra) többsége rendszeresen vissza-visszajár egykori lakó- illetve szülőhelyére: barátaikhoz, rokonaikhoz, magyarokhoz, horvátokhoz, szerbekhez egyaránt. Elviszik magukkal gyermekeiket, unokáikat, hogy megismertessék velük egykori életük színterét. Sokszor már csak a leszármazottak, az utódok mennek látogatóba, ha felmenőik már kihaltak.

Ugyanezt tapasztaltam egy alkalommal a grábóci (Tolna m.) Szent Péter-napi búcsúban is, amikor az a fiatal szerb házaspár jött át Szlavóniából rokonlátogatóba, s a rokonokkal a grábóci búcsúba, akiknek a szülei 1921-ben a nagy optálások idején hagyták el Dunaszekcsőt.

A folklóralkotások elsajátításának és továbbadásának is több jelentős mozzanata volt. Ilyen volt a *katonáskodás*, amely a múltban 6-8 esztendőt

is kitett. Mind mesék, mind népdalok, mind pedig ponyvaalkotások kerültek el ilymódon messzi vidékekre, hogy ott a helyi körülményekhez alkalmazkodva újabb változatokkal gazdagítsák egy-egy település folklór-repertoárját.

Külön említésre méltók az *idénymunkások, summások* is ilyen vonatkozásban. A nehéz munka után a fiatalok szívesen énekelték, mesélték és táncolták a hazai folklór darabjait, hogy egy kicsit közelebb érezzék magukat otthonukhoz.

A peregrináció fogalomkörébe tartozónak is tekinthető sok szép adattal találkozunk a szépirodalomban, memoárokban, nem is szólva a paraszti önéletírásokban fellelhető adatgazdagságról.

Példáimat nem szaporítom tovább, de végezetül engedjék meg, hogy átadjam a szót Bogdan Daićnek, Velika Pisanica mai krónikásának, aki az alább fölolvasandó passzusban (amit saját fordításomban adok elő), így emlékezik meg a falu magyar lakosságáról.

A kálvinista templom

A 19. század második felében Pisanicára magyarok települnek. Dél-Magyarországról származnak. Mivel a Drávának ezen a felén a föld jóval olcsóbb, mint szorgalmas és becsületes emberek hamar feltalálták magukat. Nagyrészük az áttelepülést megelőzően magyar grófi birtokokon dolgozott. Ott lehetőségük nyílt megismerkedni a földművelés modernebb formáival. Dolgos és spórolós emberek lévén, megvették az olcsóbb földet.

A magyaroknak saját népviseletük is volt, és még az én gyermekkoromban — írja az emlékező — nagyon ritka eset volt, hogy horvátul beszéltek volna. Leszármazottaik ma is az Alvégen laknak. A magyarok többsége katolikus vallású volt s kisebb részük protestáns. A protestánsok kálvinisták voltak. Amikor a kiegyezés szerint 1868-ban Horvátország magyar fennhatóság alá került, az akkori magyaroknak a védelme is erőteljesebbé vált. A kálvinisták 1903-ban megépítették templomukat, amely még ma is áll. Az valami keveréke a gótikának és a barokknak. A templom közelében volt a magyar iskola is. Ma helyrehozták az épületet, de a magyar oktatás még a régi Jugoszlávia idején megszűnt 1941-ben. A templommal és iskolával átellenben volt a kálvinista pap lakása is. A ház ma is megvan, de nincs pap, így a ház más célt szolgál.

A magyaroknak saját népviseletük volt, amely különösen az asszonyoknál volt szembetűnő. Ezek jellegzetes széles szoknyák, mindig élénk színösszetételekben. A férfiak sokáig jártak csizmában és kucsmában. Így a 19. század második felében megjelennek Velika Pisanicán az alábbi magyar vezetéknevek: Szabó, Tót, Mészáros, Farkas, Ditmajer stb.

Igen komoly emberek, érdesek is, nagyon szorgalmasak és jó gazdák. Sosem voltak megterhelve vallási vagy etnikai elfogultsággal, más etnikum

lenézésével. Szeretnek jól enni és inni. Híresek voltak a magyar paraszt-asszonyok mint jó szakácsnők. Lakodalmukban 'csárdást táncoltak és cimbalmoztak'. Híres volt az alvégi magyar zenekar, amit Cibernek neveztek — hegedűs banda volt. A II. világháború után mindnyájan nagy indignációval szemlélték a barbár usztasa fellépéseket a pravoszlávok irányában és szomszédaikkal szemben. Nagyon ritka volt az olyan magyar ember, aki exponálta volna magát az usztasák oldalán. Minden idegen, aki látta a kálvinista templomot, rácsodálkozott, hogy a torony tetején kereszt is áll. — Megszakítva a krónikás szavait: közbevetően említem, hogy a kálvinista magyaroknak nem volt elég pénzük a templom felépítéséhez, s így ahhoz hozzájárultak a római katolikusok is, akik viszont ragaszkodtak, hogy a csillag mellett ott álljon a kereszt is. — Papjaikról és tanítóikról keveset tudunk és kevés róluk a feljegyzés is. Ők mindig csak magyarul beszéltek, de nagyon lojális lakosok voltak. Harangjaik ma is a templomban vannak, amelyek igen régiek. Gyönyörű hangzásuk van, van bennük valami mélabú és szomorúság. Ezek a harangok minden reggel és délben megszólaltak. Hangjuk ma is valami bánatot áraszt ezen a pannon síkságon. Mivel Pisanica „sorfalu" típusú település — házak állnak az utca mindkét oldalán, fogalommá és gyakori szólássá vált, hogy Pisanica tekervényesen terjeszkedik 'od Kantara do Lončara' — „Kantártól — Loncsárig".

A felvetett problémának csak exponálására törekedtem, de talán sikerült e néhány konkrét példa révén rávilágítanom a peregrinációnak *e sajátos* meglétére és esetleges további kutatására is.

Irodalomjegyzék

Bakos Ferenc szerk.
1963 *Idegen szavak kéziszótára.* 3., változatlan lenyomat. Bp., 538.

Benda Kálmán
1983 *Magyarország történeti kronológiája III.* Bp., 747.

Daić, Bogdan
1990 *Pisanica — Uspomene is sjećanja.* Bjelovarski Zbornik, '90. Gradski Muzej Bjelolvar. 218—219.

Kiss Mária
1988 *Délszláv szokások a Duna mentén.* Bp.
1990 *Adatok a horvátországi szórványmagyarok eredetéhez és folklórjához.* In: *Népi Kultúra — Népi Társadalom* 15. 155—169.

Kósa László
1983 *Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában.* (Néprajzi és településtörténeti áttekintés). In: *Jugoszláviai magyar folklór.* Szerk. Jung Károly. (Értekezések, monográfiák 3.) Újvidék 21—40.

Thirring Gusztáv
1904 *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.* Bp.

LUKÁCS LÁSZLÓ *(Székesfehérvár)*

A Dunántúl vándorai

„Kárpát-Európa a népek, nyelvek, műveltségek és vallások sokszínű freskója. A színeket térben és időben egymástól elválasztani lehetetlen. A gazdasági és társadalmi helyzet, a hasonló politikai alkat, az eltérő földrajzi viszonyok egymásra utalták és utalják ezeket a népeket. Műveltségük bonyolult szálakkal fűződik egymáshoz. Ennek számtalan megnyilatkozását kísérhetjük figyelemmel, s különösképpen tanulságosak azok a népi kapcsolatok, amelyek a politikai történelem zajos hullámverései közepette a *mélyben* mentek végbe. Ezekről történeti feljegyzések alig maradtak fenn, s csak a 18. század végétől bukkannak elő egyes mondatfoszlányok, noha már korábban is járták a különböző szlovák, ukrán, lengyel, román, magyar, szerb és szlovén vándorárusok, időszaki munkások, pásztorok, készítményeikkel szekerező falusi mesterek a kárpáti tájakat és a hozzájuk kapcsolódó peremvidékeket." — írja Gunda Béla *Két nép vándorai* című esszéjében. Az alföldi magyarság és a szomszéd népek közötti kapcsolatokat — főként Gunda Béla könyveiből, tanulmányaiból, cikkeiből — jól ismerjük. Kevéssé ismertek a dunántúli magyarság és a szomszédos szlovák, osztrák, szlovén, horvát népterület között az elmúlt századok során kialakult kapcsolatok, amelyeknek fenntartásában jelentős szerepet vállaltak az árukat, kultúrjavakat közvetítő vándorárusok, vándoriparosok, vándormunkások. Előadásomban e vándoralakok népeket összekapcsoló tevékenységét mutatom be.

Dunántúl útjain, falvainak, városainak utcáin, a vásárokon és a piacokon az első világháború előtt még gyakran feltűntek a felföldi szlovák *drótosok*, *ablakosok*, *olejkárok* és *gyolcsosok*. A *drótosok* a nyílt lángon főzésre használt cserépedényekre készítettek dróthálót, hogy azok nehogy elrepedjenek. Az *ablakosok* a felföldi üveghutákban gyártott ablaküveget cipelték a hátukon, azzal üvegezték be a kitörött ablakokat. Az *olejkárok* az Északnyugati-Kárpátokban gyűjtött gyógynövényekből, gyökerekből valamint különböző növényi és állati eredetű olajokból, zsírokból készített gyógyszereket árusítottak. A *gyolcsosok* a híres árvai lenből szőtt, finom fehér vásznat, a gyolcsot hordták szét az egész Kárpát-medencében. Boszniából érkezett, fejükön fezt viselő *bosnyákok* nyakbaakasztott tálcájukról mindenféle apró portékát kínáltak a bicskától a zsebóráig.

Székesfehérvár szabad királyi város 1786-os vámszabályzata szerint: „Az Tzitromosok és Gyotsos Totthok terhelt vagy üres Lovaitul" 2 krajcár vámpénz szedendő. Székesfehérvár 1712-ben alakult Kereskedelmi Társulatának tagjai örökös harcban álltak a krajnai (szlovéniai) Gottscheeből érkezett házaló vándorkereskedő kucséberekkel, felvidéki gyolcsosokkal. Már

III. Károlytól nyert kiváltságlevelükben kimondatták, hogy a vándorkereskedők csak az országos vásárokon árulhatnak. Azt hangoztatták, hogy a gottscheeiek csak citrommal házalhatnak. 1802-ben küldöttségük jelentette a városi tanácsnál, hogy a citrommal kereskedő kucséberek minden tilalom ellenére más cikkeket is árusítanak. 1806-ban újra panaszkodtak: „miután a citrom árulók, Gyotsos Tótok és más hasonló árusok a Nemes Magistrátusnak tilalma ellen szabadon árulni merészelnek". A társulati kereskedők hiába tiltakoztak, a vándorárusok bejárták az egész Dunántúl területét. Emlékük néhol még a földrajzi nevekben is megőrződött. A Fejér megyei Zámoly község földrajzi neveinek számbavétele során az elöljáróság 1864-ben a *Csipketemető* nevű határrészről ezt írta: „hajdan erdő volt, most szántó; itt régebben egy csipkét áruló tót vagy horvát eltemettetett."

Szlovákok nem csupán vándorárusként, hanem tutajosként is érkeztek a Dunántúlra. A Kárpátokból a Vágon Komáromig, a Garamon Párkányig majd a Dunán Adonyig, Dunaföldvárig, Tolnáig (a Sárvíz—Sió torkolatáig) úsztatták le a fában szegény Mezőföldre az építkezésekhez szükséges fenyőfát, deszkát, lécet, fazsindelyt. A tutajozásról levéltári adataink vannak, azt a népi emlékezet is őrzi. Polgárdi Fejér megyei község iskolájának, templomának és községházának építésekor, 1872-ben a falu megbízottai Komáromba mentek, ahol megvásároltak egyet a Vágon leúsztatott tutajok (*deszka-* és *gerenda-talpak*) közül. Tutajost fogadtak, és a saját emberüket is felültették a tutajra, amelyet Adonyig úsztattak le a Dunán. Innen 67 kocsival szállították a faanyagot Polgárdiba. A megvásárolt tutaj 28 fenyőrönkből, 300 szál deszkából 100 szál lécből és 60 ezer fazsindelyből állt. Béllei János (szül. 1899) tabajdi bognármester nagyapja házépítés előtt Trencsénbe ment fát venni. A fából tutajt készítettek, és az eladóval együtt lejöttek vele a Vágon és a Dunán Ercsiig. Ercsiből kocsival szállították a fát Tabajdra. A Dunán leúsztatott tutajokat a Mezőföld területére magas vízállás esetén a Sárvízen és a Sión is felvontatták lovakkal.

A Mezőföldtől nyugatra, Veszprém, Somogy megyék területén a Kárpátokból a folyókon leúsztatott épületfa jelentősége a Dunától való távolsággal egyenes arányban csökkent. Ezt a területet már elsősorban a nyugat-magyarországi német (hienc) és a felső-őrségi magyar fuvarosok látták el a Keleti-Alpokból származó építőfával. E fuvarosok, borkereskedők a Dunántúlra gyümölcsöt, fenyődeszkát, építőfát szállítottak, amit a Balaton-felvidéken és a Somló-vidéken borra, Somogyban gabonára cseréltek. A fát és a gyümölcsöt (almát) gyakran Stájerországból hozták, az érte kapott bort és gabonát is sokszor ott értékesítették. Stájerország fáját és almáját a Murán, a Dráván, majd a Dunán tutajokkal és sajkákon egészen Szerbiáig leúsztatták. A sajkákon visszafelé Somogy, Zala gabonáját vitték a stájer hegyek közé.

A Keleti-Bakony erdeiben az első világháborúig nyaranként szlavóniai, horvátországi kádárok faragták a hordódongát. Bakonybéli és lókúti favilla-

készítők a századfordulón Stájerországban, Horvátországban, Szerbiában, Romániában, Bulgáriában is dolgoztak. De az itthonmaradottak is szinte az egész Dunántúlt, Kisalföldet bejárták faáruikkal, faszerszámaikkal. Szénakaszálás, aratás előtt különösen nagy számú kaszanyelet, favillát, fagereblyét adtak el a győri nagyheti, a székesfehérvári Szent György napi és a pesti József napi vásárokban. Egyedül Bakonybélből, ahol a legtöbb fafaragó dolgozott, az 1940-es évek elején még évente 40—50 ezer favilla, 15 ezer fagereblye, 4 ezer falapát, 5 ezer járom, 50 ezer keréktalp került ki.

A Keleti-Bakony erdeiben előállított faszénnel a bakonycsernyei, borzavári, bakonyszentlászlói, cseszneki, dudari, fenyőfői faluzó *szenesek* jelentek meg a Dunántúl falvaiban. Mésszel a várpalotai *meszesek* járták a vidéket. Számuk századunk elején száz, 1930-ban kétszáz körül mozgott. Várpalotán kívül Isztiméren, Tésen, Dudaron, Bakonynánán, Olaszfalun, Perén, Eplényben, Szentgálon, Mencshelyen, Vászolyban, Tapolcán, Sümegen rakodtak meg friss mésszel. Ponyvás meszeskocsijaikkal a Kisalföldre, szinte az egész Dunántúlra és a Duna—Tisza közére is eljutottak. Az első világháború előtt még Stájerországba is vittek meszet. Visszafelé a Duna—Tisza közéről, Tolnából dinnyét hoztak, azt árulták.

Baranyából, Somogyból a Dráván túli Szlavóniába hajtották makkoltatni vagy szelídgesztenyén felhízlalni a sertéskondákat. Az ormányságiak gyakran vásároltak a szlavóniai vásárokon tölgyfából faragott disznóólakat, amelyeket szétszedett állapotban szállítottak haza. Kocsiról árulták a baranyai falvakban a fából készült disznóólakat a szlavóniai Papuk-hegység horvát fafaragói.

Áthaladtak Dunántúl területén a Győr, Sopron, Bécs felé tartó szerbiai, szlavóniai disznókereskedők is. Richard Bright, 1815-ben Magyarországon járt angol orvos és geológus, Csurgó környékén találkozott velük, így emlékezett meg útleírásában alakjukról, tevékenységükről: „Az egyik turbánt viselt és övéből négy nehéz pisztoly nézett kifelé, míg két társa, kik alantasainak látszottak, egy-egy pisztollyal és tőrrel voltak felfegyverkezve. Szerb disznókereskedők voltak, a török határról egy falka pompás sertést hajtottak Magyarország másik részébe. Az effajta forgalmat olyan nagy mértékben folytatják, hogy 1802. évben 278 415 db sertés jött át a török—magyar határon, az itteni erdőkben legelt s azután piacra került Sopronban és Bécsben." A Bakony bükk- és tölgyfaerdeiben a múlt század első felében még évente százezer sertést makkoltattak. Késő ősszel a makkon felhízott sertésfalkákat az Erzsébet napi soproni vagy a Katalin napi győri vásárra hajtották. Ami itt nem kelt el, azzal tovább mentek Bécs felé.

A vándormunkások közül a Dunántúl nagy uradalmaiban dolgozó szlovák, kárpát-ukrán és vend (szlovén) mezőgazdasági idénymunkásokat kell megemlíteni. A mezőföldi uradalmakban dolgozó, távoli vidékekről érkező mezőgazdasági idénymunkásokra már a 19. század második évtizedéből vannak adataink. Előszálláson a ciszterci rend 34 000 kh-as uradalmában

1814-ben 88 felvidéki szlovák idénymunkást alkalmaztak a szénamunkánál, kaszálásnál, gyűjtésnél. Az idénymunkásokat a munka befejezése után egy összegben fizették ki, az utolsó napon ünnepi ebéddel vendégelték meg őket, majd a munkacsapatok vezetőivel a következő év szénamunkáinak elvégzésére is megkötötték a szerződést. 1814-ben és 1815-ben a szlovák idénymunkások két hónapot dolgoztak az uradalomban. A szénagyűjtés végén bocsátották el, tehát az aratásnál már nem alkalmazták őket. Azt is tudjuk, hogy az idénymunkásokat Dunapenteléig hajóval, onnan pedig kocsikon szállította az uradalom. Árva és Trencsén megyéből szlovák, a csehországi Reichenbergből német idénymunkások dolgoztak 1848—49-ben az Adony és Ercsi közötti pusztákon. Az itt elhalt idénymunkások és gyermekeik nevét és származási helyét az adonyi római katolikus plébánia halotti anyakönyvéből ismerjük.

A 19. század utolsó harmadától kezdve az uradalmak nagyarányú cukorrépa- és kukoricatermesztésüket már elsősorban a Kárpát-medence északi és nyugati peremvidékéről (Felvidék, Kárpátalja, Vas, Zala m.) jött idénymunkásokra, a *summásokra* vagy *hónaposokra* alapozták. Az első világháború előtt a Felvidékről főként szlovák, Kárpátaljáról kárpátukrán, Vasból, Zalából vend summások dolgoztak a Fejér, Veszprém, Somogy megyei uradalmakban. A *summások* elnevezés a latin *summa* szóból ered, mely arra utal, hogy bérüket nagyobb időközökben, egy összegben vették fel: élelmiszer- és pénzjárandóságukat általában havonta, a terményt, gabonát a munka végén.

Vásáraink nem csupán az áruk, anyagi javak, hanem a hírek, szellemi termékek (könyvek, kalendáriumok, ponyvanyomtatványok), ismeretek, műveltségi elemek kicserélésének is fő helyei voltak s vonzották magukhoz a különböző vándoralakokat is. A Szent Mihály-nap (szeptember 29.) hetében tartott székesfehérvári hetivásárt és a dömötöri (október 26.) vásárt a juhászok is nagy tömegben keresték fel. Egészen az első világháborúig minden évben Szent Mihály napján Székesfehérvárra gyülekeztek a Mezőföld, a Vértes, a Keleti-Bakony és részben a Duna—Tisza köze területéről a juhászok. A felsővárosi „juhász templomban" (Szent Sebestyén-templom) misén és a juhászok zászlaja alatt körmeneten vettek részt. Ezután a Bárány, a Korona, a Csillag és az Arany Sas vendéglőben tartották meg a háromnapos juhászmulatságot (*lakozás*). A számadók a hatalmas uradalmi nyájak mellé itt fogadták fel a juhászlegényeket. Ez alkalommal szerezték be a hetivásáron, a városi kereskedőknél, iparosoknál az egész évben szükséges holmikat (juhászfelszerelés, ruhanemű, lábbeli). Mivel a juhászok lányaikat is magukkal hozták, ezért a Szent Mihály-napi összejöveteleknek bizonyos leányvásár jelleget is tulajdoníthatunk, ami a foglalkozási endogámia fennmaradásához is hozzájárulhatott. A juhászok számára hasonló összejöveteli alkalmat jelentett a *dömötöri* vásár. Így adott hírt erről 1856-ban a Vasárnapi Újság: „Mához egy hétre, azaz épen vasárnapon esik az idén

*tör*nek, a juhászok patrónusának napja. A juhászok országszerte ezen tartanak ünnepélyes összeseregléseket vidékenként, bizonyos helyen — mint ezt nagyban láthatni például a székes-fehérvári főpiaczon. E napon változtatják helyöket, szegődnek és vándorolnak. Ilyenkor messze állomásokról és pusztákról a juhászok egész czéhje együtt lévén, történnek sok titkos összebeszélések és határozások, minő pl., hogy a juhászságból kilépni, és béresség et vagy más alávaló sorsot ismét vállalni nem szabad. A czéh rendelései ellen vétők ilyenkor fenyíttetnek, és pedig ugyancsak vastag demonstratiókkal, sőt néha vérengzőkkel is. Végre következvén a zajos mulatozások juhász modorban, pajkos pénzföcsérlés mellett. Ha egy tervezett *Juhász-naptár*, valahol a hazában 1857-re már valósággal elkészült, tehát azzal a kiadó ugyan jó vásárt csinálhatna ám az illy helyeken jövő vasárnapon; mert új naptárt, — tán nemcsak egyet, hanem többet is szeretője számára vagy otthon más valakinek, széles jó kedvében minden jelenlevő juhász vásárolna bizonyosan." Tudjuk, hogy az 1840-es években Petőfi Sándor verseskötetei is a pesti József-napi vásárra jelentek meg, s a vásár idején „író—olvasó találkozókat" is tartottak a vásározó népnek.

Irodalom

Csoma Zsigmond

1982 *A hagyományos borértékesítés rendszere és felbomlása a Káli-medencében.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. 331—341. Veszprém.

1983 *Nyugat-Magyarországi terményfuvarosok.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981—83. 183—207. Budapest.

1989 *Beschaffung von weichem Bauholz (Nadelholz) in Mittel-Transdanubien.* In: *Ideen Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky.* Szerk.: Gunda Béla, Lukács László, Paládi-Kovács Attila. 227—236. Székesfehérvár.

Dankó Imre

1981 *Wandernde Händler aus Bosnien.* Műveltség és Hagyomány 20. 81—88. Debrecen.

1988 *The Ethnocultural Role of the Transdanubian Fairs.* In: *Märkte und Warenaustausch im pannonischen Raum.* Vorträge des Internationalen Symposiums „Ethnographia Pannonica" in Székesfehérvár 1987. Szerk.: Lukács László. 44—50. Székesfehérvár.

Erdélyi Zoltán

1959 *A bakonybéli villakészítők balkáni útjai.* Néprajzi Közlemények 4. 4. 8—18.Budapest.

Gunda Béla

1956 *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen.

1983 *Vándorok a pusztán.* Fejér Megyei Szemle 1983/1. 7—8. Székesfehérvár.

1983 *Két nép vándorai.* Alföld 31. 10. 62—70. Debrecen.

1988 *Volkskundliche Handeslbeziehungen zwischen Süd-Transdanubien und Slawonien.* In: *Märkte und Warenaustausch im pannonischen Raum.* 32—38. Székesfehérvár.

Kovács Sándor
1956 *A drávai hajósok és talpasok élete.* In: *Népünk hagyományaiból 1956.* A társadalmi néprajzi gyűjtők legjobb néprajzi leírásai. Szerk.: Morvay Péter, Simon Józsefné, Igaz Mária. 59—70. Budapest.
Lackovits Emőke—Lukács László
1987 *A vásárok és az árucsere néprajza a Közép-Dunántúlon.* Székesfehérvár.
Lencsés Ferenc
1982 *Mezőgazdasági idénymunkások a negyvenes években.* Budapest.
Létay Miklós
1989 *Vándorárusok és -iparosok Pest-Budán a 19. században.* In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében.* Szerk.: Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit, Wolfram Seidler. 292—297. Budapest—Wien.
Liszka József
1985 *A Kisalföld vándorai.* Hét 30. 2. 10—11. Pozsony.
1988 *Warenaustausch und Wanderhändler in dem slowakischen Teil der Kleinen Tiefebene. In: Märkte und Warenaustausch im pannonischen Raum.* 64—68. Székesfehérvár.
Lukács László
1983 *Vándoralakok, vándormunkások és a területi munkamegosztás Kelet-Dunántúlon.* Alba Regia 20. 185—199. Székesfehérvár.
1986a *Vándorkereskedelem a mezőföldön.* In: *Árucsere és migráció.* A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai 18. Szerk.: Szabadfalvi József, Viga Gyula. 115—127. Miskolc.
1986b *Althergebrachte Beziehungen des Volkes der Oberen Wart zu Transdanubien.* Burgenländische Heimatblätter. 48, 191—197. Eisenstadt.
1990 *Wandergestalten, Wanderarbeiter und regionale Arbeitstelung in Ost-Transdanubien.* In: *Gutshofknechte und Saisonarbeit im pannonischen Raum, Vorträge des 7. Internationalen Symposiums „Ethnographia Pannonica" in Velem 1985.* Szerk.: Olaf Bockhorn, Wolfgang Slapansky. 97—130. Wien.
Prickler, Harald
1989 *Archivalische Quellen zur agrarischen Arbeitswanderung im westtransdanubischen Raum.* In: *Volkskunde in der Hanuschgasse. 25 Jahre Institut für Volkskunde der Universität Wien.* Szerk.: Olaf Bockhorn, Gertraud Liesenfeld. 171—203. Wien.
Viga Gyula
1990 *Árucsere és migráció Észak-Magyarországon.* Debrecen—Miskolc.

NOVÁK LÁSZLÓ *(Nagykőrös)*

Migrációs folyamatok és a nagytájak szerepe a népi kultúrában

A három város példája

A migrációs folyamatok kialakulásában döntő szerepet játszanak a geográfiai viszonyok, s ezen belül is a táji keretek között érvényesülő helyi és helyzeti energiák. A különböző vidékek, így a hegyvidéki, dombsági, vagy az alföldi tájak más-más energiákkal rendelkeznek, s ebből fakadóan szükségszerűen alakulnak ki természetes kapcsolódások, kapcsolatrendszerek az eltérő adottságú vidékek között.[1]

A három város, nevezetesen Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd az Alföld egyik legjelentősebb tájegységének, a Duna—Tisza közének települései. Városiasodásukban, a mezővárosi fejlődésben a fő mozgatóerőt a már hangsúlyozott helyi és helyzeti energiák képviselik. A XIII. században Európa-szerte megnyilvánuló depopuláció hatásaként a kedvezőtlenebb adottságú kisebb települések néptelenné váltak, s népességük, valamint határterületük a központibb fekvésű, jobb helyzeti és helyi energiával rendelkező településeket erősítették. Kialakult Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd tágas határa, amelyen az agrártermelés, valamint a településben koncentrálódó városi funkciók (kézműipar és kereskedelem) a mezővárosi struktúra kifejlődését tették lehetővé. A mezőváros tehát központi szerepkörű település, az adott tájegységen belül meghatározott körzet városias funkcióit látta el.

A Három város pozíciói tovább erősödtek a XVI—XVII. században, más alföldi mezővárosokhoz hasonlóan (Mezőtúr, Halas, Jászberény, Debrecen). A török hódoltság idején szabad szultáni városi rangra emelkedtek, hász várossá minősültek. A török kiváltsággal ruházta fel a mezővárosokat, nem tartotta megszállás alatt, lehetővé téve az önrendelkezést, a mezővárosi autonómiát. Ennek ellentételezéseként a hász városok, így a Három város tetemes adófizetési kötelezettséggel terhelődött. Kiteljesedett a mezővárosi önkormányzat, amelynek erősítésére szolgált mind a vallás, mind a gazdasági potencia. A XVI. század közepén meggyökeresedett a protestantizmus a Három városban, annak kálvini ága vált uralkodó vallássá. A török megszállás alatt a magára maradt, polgáriasodó mezővárosi parasztság számára (cívis) a kálvinizmus puritanizmusa, befeléfordulása, bölcselete felelt meg a legjobban. A világi és egyházi hatalom erőteljesen összefonódott.

A mezővárosok autonómiájának legfontosabb alapját az árutermelő jellegű mezőgazdálkodás alkotta. A XVI—XVII. századi nagy háborúságok idején tovább pusztult az Alföld településállománya. A Duna—Tisza közén

is jelentős méreteket öltött e folyamat. A központi, jó helyzeti energiájú mezővárosok helyi energiája ennek következtében fokozottabban erősödött. Pesttől Szegedig sorra megszerezték a pusztákat, ahol nagyarányú külterjes állattenyésztést folytattak. Sőremarha, ló, juh ezreit tartották a pusztákon, s hajtották Európa északi, nyugati, délnyugati részeire, a nagy városok piacaira. A hatalmas méreteket öltő árutermelő jellegű állattartás teremtette meg a mezővárosi társadalom gerincét, a tehetős civisek társadalmi rétegét.[2]

A Három város — hasonlóan más nagy alföldi városokhoz — tehát a XVI—XVII. században érte el mezővárosi fejlődésének tetőpontját. Agrárviszonyok között teremtődtek meg a városiasság feltételei, s a mezőváros kiemelkedett szűkebb-tágabb környezetéből, központi szerepköröket összpontosítva: ezek között is legfontosabb a kézműipar, s a piac, kereskedelem. Nem csupán a helyi igényeket elégítették ki, de fontos központtá váltak a környező helységek, a vidék számára, sőt távoli területek között is szoros kapcsolatokat teremtettek meg a mezővárosok.

Az említett mezővárosi fejlődés mozgatója a sajátos történelmi helyzet, amely továbbá mind jobban kitágította a mezővárosok kisugárzási körét, megteremtve a nagy tájak közötti kapcsolatrendszereket. A Három város hászváros-jellegéből következően nyitott volt. A törökök számára kevező volt a „keresztyén földről történő édesgetés", tehát a bevándorlás szabadsága. A mezőváros létérdeke is megkívánta, hogy minél több adózó polgára legyen, a súlyos adóterhek rendre teljesíthetőek legyenek. A mezővárosi tanács — élén a főbíróval — a jövevények számára nem csupán házhelyet biztosított, de szántóföldben (mezeikert), rétben, sőt erdőben is részesítette őket. Kiki önszorgalmával foghatta szőlőművelés alá a várost övező homokdombokat, hátságokat.

A kiváltságos, szabad szultáni mezővárosok tehát jelentős vonzerőt jelentettek. Ennek köszönhetően a nagy háborúságok idején jelentékeny népesség húzódott ide az ország délnyugati, északnyugati és északi részeiből.

A törökök 1566-ban hídfőállást építettek ki a Dráván Eszéknél, s elfoglalták a Zrínyi Miklós által hősiesen védelmezett Sziget várát. A török hadak mozgása nagy pusztulást hozott Délnyugat-Dunántúl népére. Baranyából, Hetésből, Somogyból, Tolnából a kényszerű migráció útja a Duna—Tisza közére, így a Három városba is vezetett. Nagykőrösön — többek között — pécsiek, pécsváradiak, zókiak, harkányiak, veresmartiak, varasdiak is megtelepedtek.[3] A tolnai református iskola Kecskeméten talált menedéket. Ide később is jöttek menekülők nagyobb tömegben. 1677-ben a török földesurak száz somogyi szökött jobbágyot toloncoltattak vissza lakóhelyükre Kecskemétről.[4] A XVI. század végén kiújult háborúság, a 15 éves háború újabb területek lakosságát mobilizálta. Az északi végvonalon a várháborúk Nógrád, Bars, Hont vármegyék lakosságát késztették menekülésre. Ezen időszakban Vác és a Három város közötti terület — a Duna—Tisza

köze északi része — is elpusztult, a lakosság részben a védettebb dombvidéki (Cserhát) helységekben, részben pedig a Három városban húzta meg magát. Itt említem meg, hogy a váci protestáns iskola Nagykőrösre menekült az 1590-es években. A harmadik migrációs hullám az 1660-as években érte a Három várost. Az 1660. évi nagyváradi Szejdi-járást követően 1663-ban esett el Érsekújvár, s következményeként Nyitra, Bars, Esztergom, Komárom vármegyékből érkeztek menekülők e vidékre.

Mint már más dolgozatunkban is hangúlyoztuk, sajátos módon a veszélyeztetett területekről a lakosság nem a királyi fennhatóság alatti területekre menekült, hanem lehúzódott az Alföldre, az autonóm mezővárosokban talált menedéket, ahol viszonylag szabadon élhetett, s a boldogulás útja is nyitott volt előtte.[5]

A negyedik migrációs hullám a XVII. század végére, a török kiűzésével járó háborúságok idejére esik. Elsősorban Kecskemét és Nagykőrös bizonyult jó menedéknek; Cegléd, mivel a Szolnok—Pest közötti fontos útvonalba esett, bizonytalan helyzetbe került. Cegléd lakossága Nagykőrösön húzódott meg az 1680-as években. Ugyancsak ide jöttek a kisebb-nagyobb protestáns helységekből is: nagy számban Hódmezővásárhelyről, Szentesről, Makóról, Túrról, vagy a kisebb környező falvakból (Szele, Pánd, Monor stb.).[6]

Tehát a török hódoltság korában a nagy tájak közötti migrációs kapcsolatrendszerek legfőbb okát a sajátos történeti-politikai helyzetben kereshetjük. A távoli, zömében dombvidéki, középhegységi tájakról a létbizonytalanság űzte a lakosságot az alföldi, török fennhatóság alatt lévő, de viszonylag biztonságos mezővárosokba. A migrációs folyamatnak sajátos vallási, társadalmi összetevője is megemlíthető. A Tiszán inneni területek legfontosabb protestáns vallási központjává Nagykőrös erősödött. Nem véletlen, hogy a kényszerű futások idején Nagykőrösre, vagy Kecskemétre érkeztek nagyobb számban református családok. E számottevő kálvinista mezővárosok autonómiájukat, pozíciójukat megőrizték a XVIII. századi ellenreformációs törekvések során is (kivéve Ceglédet, amelynek testületi római katolikus egyházi földesura, a Clarissa apácarend megtörte a református hegemóniájú mezőváros egységét), sőt, a vándorbotra kényszerült prédikátorok, koldusbotra jutott protestánsok gyámolítója, református eklézsiák támogatója is volt a kőrösi, kecskeméti magisztrátus.[7]

A mezővárosi parasztpolgárság, a cívis társadalom megerősödésével együtt bontakozott ki Nagykőrösön a nemesítési folyamat a XVII. század második felében. A mezőváros potenciálisan legerősebb rétegét alkották a református cívisek és armalista nemesek. A mezőváros irányításában különös hely illette meg a nemességet a XVIII. században, ugyanis a rendi viszonyok között az ő kiváltságos helyzetük nyújtott biztosítékot a jobbágy jogú communitásnak szabadalmas állapota megőrzésére. Részben mint fejlett mezővárosok, részben mint jelentős kisnemesi központok, Kecskemét és

Nagykőrös számottevő vonzerőt jelentett. Sorra telepedtek meg itt közeli-távoli vidékekről érkezett kisnemes református famíliák, akik nem csupán honoráciorként, de mesterséget folytatva is beilleszkedtek a mezőváros társadalmába.[8]

A mezővárosi fejlődés függvényében a migrációs folyamatok alapvető szerepet játszottak a mezővárosi, népi kultúra alakulásában. A nagytáji kapcsolatrendszerek — a történeti-politikai okokkal magyarázható népességmigráció mellet — legékesebben gazdasági, kereskedelmi téren mutatkoznak meg. Ezek részben összekapcsolódnak a népesség migrációjával, azonban döntő tényezők a táji különbözőségekből fakadó, szükségszerűen kialakult kapcsolatrendszerek.

A Három város, a jellegzetes homokvidéki, alföldi települések legfontosabb kereskedelmi cikke a jószág, az állattenyésztés termékei, valamint a kertkultúra produktumai, úgyszintén a mezővárosi fejlődés fokmérője a viszonylag fejlett céhes kézműipar (csizmadia, takács, lakatos, ötvös, kékfestő, szűrszabó stb.). Viszont e vidék alapvető hiányt szenved fontos nyersanyagokban (építőanyag, fém, textil, cserép), s ezért a mezővárosi hetivásár, országos vásár fontos felvevőpiaca volt a hegyvidéki tájakról hozott fa-, fém-, textil- és cserép áruféleségeknek.

A migrációs folyamatok — mint utaltam rá — részben befolyásolták a kereskedelmi kapcsolatok kialakulását. Nagykőrös — noha itt is volt szőlőtermesztés — komoly mennyiségű bort importált a XVII. században. A városi tanács Baranyából vásárolt bort, hogy elláthassa a tömegesen idelátogató magyar és török katonaságot. A borkereskedelmet részben a Baranyából elszármazott családok bonyolították le. Közöttük említjük meg Bangó Jánost, aki Harkányból települt át Halasra, és rendszeresen szállított bort Nagykőrösre Baranyából. A város szükségletei kielégítése érdekében nemcsak a környékből, de Baranyából is hoztak búzát, zabot, de cirkot is a XVII. században.[9]

A migrációval kapcsolatba hozható kereskedelem mellett döntő fontosságú volt a nagytájak közötti természetes munkamegosztás, árucsereforgalom. Igen szoros kapcsolat alakult ki a Felföld, annak is a gömöri része és a Három város között. Ezt erősítik meg a XVII. századi történeti források, de a későbbi adatok is, míg a trianoni békediktátum meg nem szüntette a hagyományos kapcsolatokat. Hiánycikkeket hoztak az Alföldre: ellátták a Három várost és vidékét a fontos, tűzálló gömöri cserépedényekkel. Hoztak onnan — még Mecenzéfről is — vásáruféleségeket, gyolcsot, különböző faeszközöket s deszkát. Rimaszombatiak boltokat is tartottak fenn Nagykőrösön a XVII. században, nem csupán a vásárokon jelentek meg, mint történt az a későbbi évszázadokban. Megfordultak itt a rimaszombatiak mellett szkárosiak, osgyániak is. A vásári limitációs jegyzékek bizonysága szerint a XVIII—XIX. században faabroncsot, deszkát, lábasólat, cserepet, favillát, s

különböző faeszközöket szekérszámra áruló tótok fordultak meg a helyi vásárokban. Innen gabonaféleségeket és juhbőrt szállítottak a Felföldre.[10]

A XVII. században a keleti országrészekkel s Erdéllyel számottevő kapcsolatrendszer nem alakult ki. A Tiszántúlra elmentek viszont a kőrösiek és a környékbeliek káposztáért, sertésért, s oda gyümölcsöt és bort is szállítottak értékesítés végett. A XVIII—XIX. században a Három városnak főként a tranzitkereskedelmi jelentősége erősödött meg. A mezővárosok tágas határán, valamint a pusztákon hajtották keresztül Erdélyből (pl. belényesi, moldvai oláhok) és a Tiszántúlról Pest-Buda és a nagyobb városok (Győr, Pozsony, Sopron stb.) felé ezerszámra a vágómarhát, sertés- és juhfalkákat. A jószágállomány hosszabb-rövidebb ideig itt legelt, s részben itt is került értékesítésre.[11]

A nagytáji kapcsolatrendszerben fontos hely illeti meg a munkaerőmigrációt. Egészen az első világháború végéig jelentős munkaerő vándorolt az Alföldre idénymunkákra. A XVIII—XIX. századi adatok bizonyítják, hogy „kaszás tótok", „tót leányok és asszonyok" jöttek a szénabetakarítási és takarási munkákat végezni, valamint cselédnek szegődtek el, igyekeztek meggyökeresedni a mezővárosokban, sok gondot okozva ezzel a mezővárosi hatóságoknak.[12]

A táji kapcsolatrendszerek tehát hozzájárultak ahhoz, hogy jelentős bevándorlás gyarapítsa a mezőváros lélekszámát s kultúráját. A baranyaiak, somogyiak, tolnaiak mellett felföldiek is megtelepedtek a Három városban. Érdekességként említem meg, hogy Nagykőrös 1626-ból fennmaradt, legkorábbi számadáskönyvében az adózó polgárok között megtalálható a „Barkó" család, s a XVII. század közepén már megjelenik a Palóc családnév is.[13]

A nagytájak közötti migrációs kapcsolatok befolyásolták a mezővárosi kultúrát. A gazdaságok, háztartások eszközanyaga sajátosan ötvöződött: a jelentősebb fazekas központok (Gömör, Csákvár, Kalocsa, Mezőtúr, Hódmezővásárhely) termékei meghonosodtak, akárcsak a bútorféleségek (ún. komáromi láda), faeszközök (pl. mángorlók, guzsalyok), lábasólak, kosarak. A Kőrösön használatos „győri garabó", „tót garabó", nevében jelzi a származás helyét.

A sajátos, zárt református mezővárosi közösség jóllehet jelentős néptömegeket fogadott be, magába ötvözve különböző etnikumok tagjait, azok etnikus specifikumai általában nem mutathatók ki. A Három város — mint kontinuus települések — a magyarság szikla-szigetei, sok-sok archaikus vonás őrződött meg az évezredes kultúrából, s ez a migrációs kapcsolatok révén egyedi színezetet is kapott. Míg a felföldi, palóc hatás nem mutatható ki a népi kultúrában, a baranyai kapcsolatok igen. Legkorábbi adatunk erre vonatkozóan 1654-ből ismeretes, a hírhedt boszorkányper kapcsán. Nagy Mihályné Örsébet — a vád szerint — Baranyában tanulta „Ördögi tudomá-

nyát", ami abban nyilvánult meg, hogy meddő asszonyt termékennyé tudott tenni, s varázslással meg tudta változtatni a gyermekek nemét.[14] Szintén Délnyugat-Dunántúlra utal a regölés szokása, valamint a 'bévödölés', a bévőd este megtartása is Nagykőrösön.[15]

Összegzésképpen hangsúlyoznunk szükséges, hogy a migrációs folyamatok, s a nagytájak között kialakult kapcsolatrendszerek alapvetően befolyásolták a népi kultúra fejlődését, változását. A sajátos helyi és helyzeti energiák révén megerősödött alföldi mezővárosok — mint a Három város — kiemelkedve környezetükből, egy nagyobb régióban táji kapcsolatrendszert alakítottak ki. Ennek mozgatóereje a funkcionális kapcsolódásokban kereshető, ám ez szükségszerűen kihatott az egész mezővárosi népi kultúra alakulására.

Jegyzetek

1 A településföldrajzi fogalomrendszer értelmezéséhez részletesen l. Mendöl Tibor 1963.
2 Lásd Novák László 1978., 1986/a.
3 Novák László 1978. 16—19.
4 Iványosi Szabó Tibor 1982.
5 Novák László 1986/b.
6 Novák László 1978. 22—24.
7 Novák László 1991.
8 Lásd Benkó Imre 1908; Vö. Novák László 1987.
9 Novák László 1986/b. 81—84.
10 Novák László 1986/a. 278—285.
11 PML NkV XVII—XVIII. századi számadáskönyvek.
12 Novák László 1983. 20.
13 PML NkV SzK 1616, 1654.
14 Novák László 1983/b. 205.
15 Barna Gábor 1978.

Irodalom

Barna Gábor
1978. *Hiedelmek és szokások Nagykőrösön.* In: *Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából.* (Szerk. Novák László.) Az Arany János Múzeum Közleményei — Acta Musei de János Arany Nominati I. Nagykőrös, 433—498.
Benkó Imre
1908. *Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt.* Nagy-Kőrös.
Iványosi Szabó Tibor
1982. *Baranyai—somogyi szökött jobbágyok Kecskeméten 1677-ben.* Klny. Pécs.
Mendöl Tibor
1963. *Általános településföldrajz.* Akadémiai, Bp.

Novák László

1978. *Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII—XIX. században.* In: *Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából.* (Szerk. Novák László.) Az Arany János Múzeum Közleményei — Acta Musei de János Arany Nominati I. Nagykőrös, 9—168.

1983/a *Viselkedés, házasodás egyházi és világi szabályozói, meghatározói a XVII—XIX. században.* In: *Lakodalom.* (Szerk. Novák László—Ujváry Zoltán.) Folklór és etnográfia 9. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen. 13—29.

1983/b *Adatok a mezővárosi hiedelem- és szokáskultúrához a XVII—XVIII. századból.* Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1982—1983. Szolnok, 205—212.

1986/a *A Három város.* Gondolat, Bp.

1986/b *Mezővárosi migráció és árucsere (A „Három város" példája).* In: *Árucsere és migráció.* (Szerk. Szabadfalvi József—Viga Gyula). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai 18. Miskolc, 71—88.

1987 *'Szabados Nagy Kőrös Várossa' nemzetes főbírája Bakos Ambrus.* Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 7. Nagykőrös.

1991 *Nagykőrös mezőváros és a protestáns magyar kultúra.* Unio 3. (Bp). 22—25.

SZÉKELYNÉ KŐRÖSI ILONA *(Kecskemét)*

Telepítés és migráció egy alföldi mezőváros (Kiskőrös) 18—20. századi életében

A köztudatban — immár több mint egy évszázada — Petőfi szülővárosaként ismert Kiskőrös a török hódoltság során elnéptelenedett falvak és városok sorsában osztozott. Újratelepítése a Wattay család nevéhez fűződik. Wattay Pál Pest megyei alispán Budavár visszavételekor és a török kiűzése körül szerzett érdemeiért kapott 1691-ben I. Lipót császártól nemességet és meglevő birtokaihoz további 45 000 holdat, köztük Kiskőröst és a hozzá tartozó Cebe, Csengőd, Kaskantyú, Kisbócsa, Tabdi és Tázlár nevű pusztákat. Az újratelepítők a család evangélikus vallású pomázi ágához tartozó és a pomázi Wattay—Teleki féle kastélyban élő Wattay János és István voltak.

Az elpusztult település újjáélesztésére és itt levő birtokaik megművelésére a túlzsúfolt északi vármegyékben kerestek munkaerőt. A telepítési akció első és döntő mozzanata volt az 1718. május 19-én aláírt telepítési szerződés, amelynek értelmében a kijelölt jobbágytelkeken és a bérelhető pusztákon — szabad erdőhasználat, földesúri jövedelmek átengedése és fizetési könnyítések mellett — kedvező feltételeket biztosítottak a korszak nagy belső vándorlásába bekapcsolódó és vállalkozó kedvű jobbágyok számára.

Az első települők — összesen 700 fő — evangélikus vallású és zömmel szlovák anyanyelvű, Pest, Árva, Gömör, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Turóc és Zemplén megyei lakosok voltak.

A legelső, 1720-tól 1730-ig vezetett anyakönyv — amelyben születési, keresztelési, esketési és halálozási bejegyzések egyaránt találhatók — 81 olyan családnevet tartalmaz, amely nevek valamely helységnévre, illetve az ottani származásra utalnak.

A kedvező letelepedési feltételek, a kedvező földesúri bánásmód és a szabad haszonbérleti lehetőségek következtében a 18. század folyamán még további hullámokban érkeztek Árva, Liptó, Trencsén és Turóc vármegyei jobbágyok. A Wattayak — hithű evangélikusok lévén — az evangélikus vallásúak letelepítését helyezték előtérbe.

A kedvező feltételeknek és a több helyről érkezett, de az újjáépítés kezdeti nehézségeiben közösséggé kovácsolódó lakosság mentalitásának, kitartó szorgalmának és életkedvének köszönhetően Kiskőrös alig fél évszázad alatt a környék egyik legjelentősebb településévé vált. 1784-ben már közel 5 000 lakosa volt, s ugyanakkor mezővárosi rangot és vásártartási jogot kapott. Ekkor épült fel az új evangélikus templom is.

Feltétlenül említést kell tenni itt a közösség 18. századi történetének egyik fontos mozzanatáról: a protestánsok szabad vallásgyakorlatának korlátozásáról, amely a türelmi rendelet bevezetése előtti évtizedekben a kiskő-

rösieket is sújtotta. Noha már az 1720-as években volt lelkészük, egyházuk, és templomuk is, 1730-tól 1783-ig nem tarthattak nyilvános istentiszteletet, templomukat is lerombolták, az egyházi szertartások kedvéért Dunaegyházára, Apostagra vagy Hartára kellett elmenniük. A vallásüldözést követően 1783-ban Nógrád megyéből hívtak evangélikus lelkészt Kiskőrösre.

Katolikus vallású magyar lakosság letelepedésére az 1770-es évektől került sor, számukra 1826-ban a kalocsai érsekség építtetett templomot. Az evangélikus vallásúak ezt követően is túlnyomó többségben voltak. (Fényes Elek statisztikája szerint 257 katolikus és 223 zsidó vallású lakos mellett 5 560 evangélikus élt.)

Az állattartásra és gabonatermesztésre berendezkedett lakosság gazdasági életében a 18. század végén korszakos jelentőségű esemény volt a szőlőtelepítések megindulása, amelyhez földesúri engedély volt szükséges. Az új kultúra meghonosítása és sikeres művelése meghatározóvá vált a település életében — egészen napjainkig. A szőlőtelepítés a 19. század végén lendült fel igazán, amikor az ország történelmi borvidékein óriási ültetvényeket pusztított el a filoxéra (szőlőgyökértetű), s a figyelem az alföldi homokos területek felé fordult, ahol nem élt meg ez a kártevő. Ezek közé tartozott Kiskőrös is. A piaci értékesítés igazi lehetőségét az 1882-ben átadott Budapest—Szabadka vasútvonal teremtette meg. A századfordulón négyezer holdnyi szőlő nyújtott munkalehetőséget a kiskőrösiek számára.

Külön figyelmet érdemel a 19. század folyamán kialakuló és egyre gyarapodó helyi iparos társadalom összetétele. A fonást és a szövést hosszú ideig háziiparként, helybeliek művelték. Emellett nélkülözhetetlen volt még a kocsikészítő, a bognár és a kovács szakma. A kiskőrösi iparosok névjegyzékeit és származási helyét vizsgálva kitűnik, hogy zömük nem helybeli, nem az első, 18. századi betelepülők közül való, hanem máshonnan bevándorolt. A helyi céhes ipar kezdetei a 19. század elejére nyúlnak vissza. 1802-ben a kecskeméti molnár céh alakított filiálét Kiskőrösön. Ezt követően több kecskeméti iparos telepedett le és vert gyökeret a városban. Egy 1815-ben készült névjegyzék szerint[1] 124 iparűző dolgozott a városban. Ekkor még önálló céhszervezet nem működött Kiskőrösön, a jegyzékben szereplő mesteremberek kontárok, illetve más települések céheibe tartoztak. Az egyetlen tímármester, Diensbach Konrád Saarbrücken városából került Kiskőrösre, ahol megtelepedett; 1815-ben a bajai timár céh tagja volt. 33 csizmadia és két szűcs tartozott a halasi céhszervezethez. További négy szűcsmestert a paksi céh kötelékében, 11-et pedig kontárként tüntettek fel. Céhen kívüliként szerepel 7 szabó, 1 pedig a halasi céhbe tartozott. A 43 takács közül 20 kalocsai céhbeli — az egyetlen kötélgyártóhoz és az egy kalaposhoz hasonlóan —, a többi céhen kívüli. Önálló céhek 1841-ben alakultak Kiskőrösön. A kovácsok, bognárok és rokonszakmák céhébe a helybelieken kívül akasztói, vadkerti és keceli kovácsmesterek, vadkerti bognármesterek kérték felvételüket. A ruházati szakmák céhébe is kerültek kör-

nyékbeli mesteremberek. Ugyanakkor tudunk szűcsökről, akik inaséveiket kecskeméti mestereknél töltötték.

A továbbiakban szólni kell a birtokszerzésekről. Kiskőrös lakóinak száma 1869-ben több mint hat és félezer, 1900 körül kilencezer, a század első felében elérte a tizenháromezret. Területe az 1870-es évektől kezdve kevésnek bizonyult a megélhetéshez és a földszerzési igényekhez képest. A birtokszerzések során megvásárolták a soltvadkerti határban levő Csábor puszta nagyobb részét, majd kiskőrösieké lett a Feketehalom dűlő is. A keceli 10 holdasok nevű tanyák egy része is kiskőrösieké volt. Letelepedtek kiskőrösi családok Bócsán és sok kiskőrösi szerzett birtokot a Dunavecséhez tartozó Máriaházán, a Dunapatajhoz tartozó Szentkirályon, a hartai Kékes és Mikla pusztákon. Harta és Dunatetétlen közelében 1817 körül — több család összefogásával — kiskőrösiek vásárolták meg az 1 200 holdas Hetényi birtokot, ahol iskolával is rendelkező népes tanyaközpont alakult ki.[2] A legtöbb szál azonban továbbra is az anyavároshoz kötötte az itt lakókat egészen napjainkig. (Az esküvő és a temetés a városban zajlott, s az elmúlt évtizedekben, az 1960-as, 1970-es években — a tanyavilág felszámolódása során — a családok többsége Kiskőrösre költözött vissza.)

Kiskőrös 18—20. századi történetének s a kutatási szempontunkból fontos dokumentumoknak ismeretében megkísérelhetjük összefoglalni, milyen szerepet játszott a település életében a migráció. A döntő fontosságú, szervezett telepítési akciót követően milyen mértékű és irányú spontán migrációs folyamatok zajlottak le? Milyen külső kapcsolatai voltak a közösségnek?

— Elmondható, hogy a 18. században letelepített evangélikus jobbágyság otthonra talált, gyökeret vert és nagyobb mértékű elvándorlásra nem került sor. Csupán 1823-ból van adatunk egyszerre több család elköltözésére, akik a délvidéki Butyinban próbáltak új életet kezdeni.[3]

— A származási helyekkel, az egykori kibocsátó településekkel állandó, folyamatos kapcsolatban álltak. Az első évtizedekben még onnan hívták a keresztszülőket, és továbbra is voltak, akik Kiskőrösön telepedtek le. Nem elhanyagolhatók a kereskedelmi és céhes kapcsolatok. Szükség esetén onnan hívtak evangélikus tanítót, lelkészt.

— A későbbiekben is érzékelhető nyomot hagyott a település életében a 18. századi vallásüldözés, amelynek során közelebb kerültek Apostag, Dunaegyháza és Harta népéhez. A nyelvi, a vallási és a sorsközösség megalapozta a később is élő személyi, családi és intézményi — főként egyházi — kapcsolatokat.

— A biztos megélhetést nyújtó szőlőtermesztés fellendülése előtt voltak olyan időszakok, amikor munkaerőfelesleg mutatkozott. A múlt század második felében egész csapatok indultak nyári munkavállalásra pl. dunántúli uradalmakba. Később sokan keresték kenyerüket MÁV előmunkásként; Komárom megyébe rendszeresen hívtak ilyen munkára kiskőrösieket.

Mindezek csak színezték a település népének kapcsolatait, csakúgy,

mint a kereskedelmi kapcsolatok, vásárok. Rendszeresen, többen jártak a kecskeméti, a szekszárdi vásárokra, anyagbeszerzés és munkavégzés céljából kapcsolatot tartottak felvidéki és Tolna megyei iparosokkal. 1882, a vasútvonal megnyitása előtt fontos, hivatásszerű foglalkozás volt a távolsági fuvarozás, hiszen a terményeket távoli piacokra kellett szállítani, így például az apostagi hajóállomásra. Őrletni a dunai malmokba, Hartára és Soltra jártak.

— A spontán migrációs folyamat igen lényeges mozzanata volt a 19. század utolsó és a 20. század első harmadában lezajló birtokszerzések sora. Az újabb és újabb földek megszerzésével az időszakos, majd a végleges kitelepedéssel nemcsak térben kerültek közelebb a környékbeli falvakhoz, hanem kapcsolatba kerültek az ott lakókkal is, és természetes módon, sor került gazdasági, termelési, technikai és kulturális elemek kölcsönös átvételére, esetleg családi kapcsolatokra, még akkor is, ha különállásukat igyekeztek megőrizni.

A továbbiakban a rendelkezésünkre álló és a migrációkutatásban közvetlenül használható források közül szeretnék egyet bemutatni, röviden, néhány példával illusztrálva. Mivel Kiskőrös községi régiségtárát és irattárát 1944-ben megsemmisítették, rendkívül fontos a fennmaradt és hitelesnek tekinthető források minél teljesebb körű kiaknázása.

A kiskőrösi evangélikus egyház irattárában őrzött anyakönyvek közül az esketési anyakönyveket választottam.[4] Különösen a 19. század közepétől bizonyulnak jó forrásnak, mivel ettől kezdve az egykori lelkészek pontosan bejegyezték a vőlegény származási helyét és lakóhelyét, a menyasszony származási helyét és lakóhelyét, valamint a szülők lakóhelyét.

Közel egy évszázad (1850—1938) esketési anyakönyveinek tanulmányozása után röviden a következőkben lehet összefoglalni e fontos dokumentum tanulságait:

— A házasságkötések túlnyomó többségében a házasulók mindketten kiskőrösiek.

— Minden esztendőben voltak azonban olyan esketések, ahol vagy a menyasszony, vagy a vőlegény nem kiskőrösi, vagy egyikük sem az.

Az evangélikus esküvők száma 1850 és 1938 között évenként 40 és 237 között volt. A legkevesebb 40, 1851-ben, a legtöbb — 237 — 1919-ben. Az 1850-es években 50, 70 körül, 1861-ben 101, 1862-ben 100, az 1870-es években és a századfordulón 90 körül, az 1920-as, 1930-as években 90—100, egy-két esetben 150 körül volt az összeesketett párok száma.

Azoknak a pároknak a száma, ahol az egyik fél — vagy mindkettő — származási helyét tekintve nem kiskőrösi, az 1850-es években 3 és 7 között volt (1851-ben azonban 10), a következő évtizedekben is legfeljebb 10, 1909-ben 20, 1919-ben 34, az 1920-as években több alkalommal 20 vagy annál több. Az esetek többségében a vőlegény az, akinek származási helye vagy lakóhelye nem Kiskőrös.

A Kiskőrösön házasságot kötő és ott letelepedett vőlegények jelentős ré-

sze valamilyen iparos. Néhány példa az 1850-es, 1860-as évekből: Tóth József pékmester Patajról, Szederka László tímár Ceglédről, Belák Pál csizmadia Trencsén megyéből, Schulek János csizmadia Árva megyéből, Mihalics Andor szűcs Turóc megyéből, Szabó János suszter Szabadszállásról, Weiszbród Keresztély bádogos Hessenből, Hrom Vencel pékmester Csehországból, Matykó György csizmadia Turóc megyéből, Chrenko Pál kalapos ugyanonnan, Tyupka György kalapos Árva megyéből, Laukó János szabó Dunaegyházáról, Töltszéki Papp János kalapos Kecskemétről stb. Telepedtek le iparosok Halasról, Apostagról, Fülöpszállásról és még többen a fenti vármegyékből.[5]

A máshonnan származók másik jelentős része valamilyen tisztviselő vagy értelmiségi, pénzügyi szakember, adóhivatalnok, telekkönyvi jegyző, orvos, gyógyszerész, vasúti tisztviselő, állomásfőnök, csendőr, lelkész, tanító. (Ez utóbbiak — az 1920-as évek erdélyi menekült tanítóit leszámítva — főként az északi vármegyékből érkeztek.)

A 20. század első évtizedeiben igen változatos a Kiskőrösön házasságot kötő, illetve ott letelepülők származási helyének jegyzéke. Az ország különböző pontjairól — így például Szabadkáról, Sopronból, Csík megyéből, Veszprémből, Jászkarajenőről, Zalából, Rákospalotáról, Kunszentmiklósról stb. — érkezett ide egy-egy gyári munkás, gépész, vasúti munkás, kereskedő, vendéglős, nyomdász, fényképész, csendőr, katona, vagy éppen szolgáló, napszámos, kocsis, juhász stb. Ezek azonban egyedi esetek és a közösség egésze vagy akár egy csoportja sem kötődik — hosszabb-rövidebb ideig sem — az adott településhez.[6]

Az esketési anyakönyvek nagyon életszerűen és hűen tükrözik a Kiskőrös határán túli birtokszerzéseket, sőt közvetetten a tanyafejlődési folyamatokat is. Kezdetben az ott szolgáló béresek, juhászok, napszámosok kötnek házasságot egymás között, Kiskőrösön lakókkal, vagy pedig az új birtokhoz közeli település (pl. Akasztó, Dunapataj) lakosaival. Később, az 1920-as, 1930-as években találunk példákat a véglegesen tanyára költözött gazdák házasságkötéseire. Ők vagy az anyavárosban házasodtak, vagy az új tanyatelepülésről, ritkábban az új birtokhoz közeli településről. Egyébként már a 19. század közepétől megfigyelhető, hogy ha a kiskőrösi gazda, földműves, birtokos, földész — így jegyezték be az anyakönyvbe — család gyermeke nem kiskőrösi házastársat választott, akkor az leginkább hartai, csengődi, vadkerti birtokos gyermeke volt. A már említettek mellett a következő településekkel voltak a leggyakoribb házassági kapcsolatok: Tabdi, Páhi, Izsák, Orgovány, Kaskantyú.

A vallási hovatartozásról elmondható: a katolikus vallásúakkal kötött házasság nagyon ritka; iparosok, szolgálók, napszámosok, béresek, juhászok (s közülük is a tanyákon élők) esetében fordult elő.

Az esketési anyakönyvek alapján — részben — megfoghatók azoknak az adatai, akik Kiskőrösön születtek, ott kötöttek házasságot, de lakóhelyük

már nem Kiskőrös. Néhány tisztviselő, mérnök, vasúti és gyári munkás, tanító és orvos található ezek között.

Az esketési anyakönyvek kapcsán eddig elmondottak azokról az esetekről szólnak, amikor az esketett pár egyik vagy másik tagja, vagy egyikük sem volt kiskőrösi. Ezek tehát a kivételek.

Kiskőrös lakosságának túlnyomó többségét azonban még századunk első felében is egy zártabb kép jellemezte, a törzsökös lakosságot elsősorban a 18. században letelepültek utódai alkotják, az első letelepülők névsora ma is él — nem egy ezek közül kiterjedt rokonságot takar (Opauszki, Csővári, Litauszki, Szenohradszki, Pivarcsi, Aszódi, Domonyi, Turan, Pohankovics stb.). Házasságkötéseiket az anyakönyvek alapján a következőkkel lehet jellemezni: evangélikus evangélikussal, földműves földművessel — és kiskőrösi kiskőrösivel — házasodott.

A címben megjelölt szempontok alapján tanulmányozva a Kiskőrösre vonatkozó szakirodalmat és az anyakönyveket, a tanulságok röviden a következőkben összegezhetők:

1. A földesurak által szervezett 18. századi telepítési akció döntő fontosságú a település életében, gazdaságilag is fejlődőképes, stabil, életerős és összetartó közösséget hozott létre.

2. A későbbiek során lezajló spontán migrációs folyamatok számos új elemmel gyarapították a város gazdasági életét és alakították a helyi társadalmat, tehát ezeknek a folyamatoknak is jelentős szerepe volt Kiskőrös 18—20. századi életében.

Jegyzetek

1 Meskó S., 1989. 164—166.
2 Köztük e sorok írójának rokonsága is.
3 Meskó S., 1989. 135.
4 Az anyakönyvek a kiskőrösi evangélikus egyház gondnokságán találhatók. Itt mondok köszönetet dr. Harmati Béla püspök úrnak és dr. Lupták György lelkész úrnak, hogy lehetővé tették számomra az anyakönyvek tanulmányozását.
5 A Kiskőrösi ág. hitv. egyház eskedtek anyakönyve 1850. jan. 1.—1875. okt. 20.
6 Házasultak anyakönyve 1898—1906, 1906—1919, 1919—1926.

Irodalom

Erdei Ferenc: Futóhomok. Bp., 1977. (Hasonmás kiad.)
Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.
Kiskőrös. Városismertető füzet. Kiskőrös, 1987.
Meskó Sándor szerk.: Kiskőrös helytörténeti monográfiája. Kiskőrös, 1989.
Székelyné Kőrösi Ilona: Jegyzetek Kiskőrös múltjáról és hagyományápolásáról. Békési Élet 1989/1. 73—77.
Tepliczky János: Kis-Kőrös mezőváros leírása. Bp., 1880.

SZTRINKÓ ISTVÁN *(Kecskemét)*

Migrációs folyamatok és hatásaik a 18. századi Kiskunság népi kultúrájára

A török kiűzése, a hódoltsági viszonyok felszámolása után az Alföld siralmas képet mutatott. Bár ma már a korábbinál árnyaltabban látjuk ezt a zavaros időszakot, s nem a teljes pusztulással jellemezzük, az mégis kétségtelen, hogy a táj népessége hatalmas veszteségekkel érte meg a 17. század végét. A vidék lakosságának nagy része elpusztult vagy elhagyta eredeti lakóhelyét, a települések zöme lakatlanná vált. A török idők utáni Duna—Tisza közén a Háromvároson kívül alig maradt fenn jelentősebb lakott hely. A Kiskunságban is csak öt, erősen megfogyatkozott települést találunk: Kiskunlacházát, Kunszentmiklóst, Szabadszállást, Fülöpszállást és Kiskunhalast.[1]

A 18. század derekára, végére azonban már nyolc népes helység található a Kiskunságban. A változásokban a természetes népességgyarapodáson túl a spontán és szervezett migrációnak egyaránt szerepe volt. E folyamat részletes feltárása elengedhetetlenül szükséges a terület történetének, kultúrájának megismeréséhez. Az elmúlt évtizedek kutatásai alapján ma már több-kevesebb részletességgel ismerhetjük ezeket a migrációs folyamatokat, ahhoz legalábbis kellően, hogy főbb tendenciáit megfogalmazhassuk.

Valódi mélységében Tálasi István derítette fel, hogy a Kiskunság újranépesedésének első szakaszát, a 17. század végét, a 18. század elejét erőteljes baranyai eredetű felülrétegződés jellemezte. A hódoltság alatti hadi események miatt menekült a református Kiskunság népességének jelentős része az ugyancsak református Baranyába, majd költözött vissza a 17. század végén. Ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy a baranyainak mondott családokról kiderül, nem kizárólag baranyaiak, hanem somogyiak, verőceiek, vagyis dél-dunántúliak, „mert a népnek a Dél-Dunántúlon egyetlen működő szervezete volt: a Superintendencia Barovia, a baranyai református püspökség. . .". A baranyai kapcsolatok százalékos aránya Kiskunhalason volt a legmagasabb, de kisebb-nagyobb számban valamennyi kiskunsági településről kimutathatók.[2]

Természetesen a konkrét, helyi vizsgálatok módosíthatják a tendenciajelleggel megfogalmazott megállapításokat, miként bizonyítja ezt Kunszentmiklós példája is. Az 1699-es összeíráskor a lakosság 25%-a vallotta magát baranyainak, ugyanakkor a 18. századi összeírások elemzése alapján az állapítható meg, hogy néhány évtized elteltével már alig mondta magát valaki baranyainak. Sokkal jellemzőbb migrációs irány a Duna—Tisza köze, Fejér és Komárom megye.[3] Úgy látszik tehát, hogy a 18. századra a baranyaiak

beköltözése csökken, aránya kisebb lesz, s helyébe más migrációs irány lép. Az azonban nem vonható kétségbe, hogy a 17. század utolsó harmadában jelentős volt, amit egy további, közvetett bizonyíték is igazol. 1677-ben Kecskemétre 101 baranyai és somogyi család költözik, az idegenek 1689-es összeírása szerint pedig az itt élő 331 vidéki család 56%-a Baranyából származott. Vagyis nemcsak a Kiskunság, de a Duna—Tisza köze más települései, így Kecskemét s Nagykőrös is kaptak a 17. században Baranyából lakosságutánpótlást.[4]

Amint láttuk, a 18. század elejére a Kiskunságba irányuló migráció más eredőjű lesz. A Jászkunság 1702-es eladása után a lovagrendi adminisztráció az adózó népesség számának növelése érdekében szervezett telepítési akciókba kezdett. Kiskundorozsma, Kiskunmajsa és Kiskunfélegyháza elpusztult kunszállások újranépesedése köszönhető ennek. A történeti-néprajzi kutatások szerint az új lakosság döntően jász és palóc eredetű volt, s ezen népesség Kiskunságba települését tarthatjuk a második felülrétegződésnek.[5]

Nagyobb jászsági csoportok ezután már nem költöznek a Kiskunságba, bár áramlásuk kisebb-nagyobb rajokban folyamatos az egész 18. század során, s később, a 19. században is. Szabó László véleménye szerint „A jászok új telepeikre, befogadó közösségeikbe mint gyarapodásra felkészült, sajátos gazdasági-társadalmi szisztémával rendelkező honfoglalók mentek. . . Ez a jász expanziónak nevezett migrációs folyamat a gazdasági kultúra megújításával járt az új térségben", amit területünkön többek között a homoki gazdálkodás fellendítése jelez.[6]

A 18. században a Jászság a migráció szempontjából különleges helyzetben volt, s ezt úgy is jellemezhetjük, mint az észak—déli irányban mozgó, jórészt palóc népesség átmeneti állomása.

Észak-Magyarországról azonban nemcsak palócok, de más vármegyei területekről is költöztek a Kiskunságba. Dorozsmára pl. Nógrádból és Hevesből, Majsára a Szolnok megyei Tószegről is érkeztek jobbágycsaládok.[7]

Ez utóbbi tény a 18. század eleji migráció harmadik irányára mutat rá. Arra, hogy az északi vármegyék szabadmenetelű jobbágyai szívesen települtek át a Kiskunságba. Ugyanakkor ismerve Szabolcs, Borsod, Heves megye körözvényeit, azt is tudjuk, hogy nagy számban szöktek is jobbágycsaládok a Hármas Kerületbe.[8]

Ez a folyamat a 18. század során mindvégig tart, de 1745, a redempció után a Kiskunság már inkább csak átmeneti állomás Bácska és a Délvidék felé, hiszen a redempciós jogokat határozottan védték a közösségek, s idegent már nehezen fogadtak be.

Mindezt jól tükrözi a részletesebben bemutatásra kerülő forrásunk, egy 1789-es összeírás, amely számos további népéleti mozzanatra is fényt vet. Kerületi utasításra 1789-ben összeírták azokat, akik állandó jelleggel a településen kívül, a határban laknak. Községenként és név szerint felsorolják a

kint élőket, s az adatlapokat egy hatoldalas kommentárral is kiegészítik.[9] Mindebből kiderül, hogy az összeírtak jelentős része külső vármegyebeli árendás, akik közül többen már 10-15 éve bérelnek juhaiknak területeket, „de akiknek concivilitást nem engedvén a Tanács, sem földök, sem házok nincsen. Kényteleníttetnek minden cselédeikkel a pusztákon lakni. . .” Kiskunhalas 1790-ben külön rendeletet is hozott ellenük, mely szerint „Minthogy némelly lakosok a sok tilalmak s végzések ellen is minden tartózkodások nélkül idegen juh árendátorokat a városnak nagy. . . kárára, sok juhokkal együtt behozni bátorkodtak, arra nézve mind a Tanácsnak, mind a több Communitásbeli lakosoknak egyenlő akarattyával determináltatott: hogy akik ezen város határában olly juh árendások találtatnának, kiknek még concivilitás nem engedtetett, conscribáltassanak, és árendájoknak végével, ezen város terrénumáról kiparancsoltassanak, s ha kimenni nem akarnának, kihordassanak.” A Kiskunságban csak lakosi joggal rendelkező beköltözött szerezhetett házat, szőlőt, földet, melynek előfeltétele elvileg a tíz évig való helybenlakás és az erkölcsös magaviselet volt.[10] Ám, miként példánk bizonyítja, idegennek még ekkor sem szívesen adták meg ezt a jogot a kiskun mezővárosok.

A döntően közbiztonsági célzattal készült összeírásból nemcsak az idegenekkel szemben táplált ellenérzésre derül fény, de a korabeli gazdálkodásra, határhasználatra, a tanyásodás kezdeteire is ad információkat.

A jegyzékbe vett, állandóan kint élő 152 család között legnagyobb számmal *kertészek* és *dohányosok* szerepelnek. Kiskunmajsán pl.: „Mivel Jakab Szállási pusztája 3 mért földnyi messziségre vagyon ez helységnek ahol házaik, tanyáik, vermes életjeik s mindenféle takarmányaik vagynak a gazdáknak, azok gondviselésiért tartanak némely lakosok ottan olyan embereket, kik feleségekkel s gyermekeikkel edgyütt szüntelen kint laknak. Az ilyeneknek adnak a gazdák egy, két köböl vetést és egy darabka földet dohánytermesztésre.” Szabadszálláson pedig a kertészek dohány, dinnye és másféle vetemény alá kapnak földet, „mely termésnek fele a gazdáé”.

Jelentős réteg az *árendásoké*, akikkel kapcsolatban a legtöbb panaszt fogalmazzák meg az összeírók. Kunszentmiklósnál jegyezték fel, hogy ezekre, kik többnyire külső vármegyebeliek, a legsúlyosabb panasz az, hogy „közülük többen 3, 4, 5, 6, s több száz birkát hajtanak külföldről a szentmiklósi pusztákra és valamely gazdának, 50, 60, 100 vagy több juhait kiárendálván, azon nagy számú idegen juhokkal a más földit pusztítják. . .” További panasz az is, „hogy ezek a magok háza népin kívül tartanak a pusztákon fejős és nyájjuhászokat, tehén fejősöket, 3, 4 béreseket, akik ismét feleséges, gyermekes emberek lévén, igen nagy számmal lakják a pusztákat, amellett csak jött-ment, sőt nemcsak gyanús, de kártékony emberek is lehetnek, mivel odamenetelekkor talán passust sem kérnek tőlük. . .” A kunszentmiklósi adatlapok a legrészletesebbek, mivel itt az összeírt 41 név mindegyikénél megjelölték a foglalkozást is. Ezek szerint 15 árendást,

12 kertészt, 8 fejőst, 4 juhászt és 1 csőszt találtak. A nemesség kiskunsági jelenlétére hívja fel a figyelmet, hogy az árendások között kettő, a fejősök között pedig egy nemest írtak össze. Az első népszámlálás adataiból tudjuk, hogy az 1780-as években 539 nemes élt a Kiskunságban, kik közül sokan már a redempcióban is részt vettek, de később is szívesen költöztek a kerületbe armalista nemesek, s a példa szerint a helybéli lakosokhoz hasonlóan gazdálkodtak.[11]

Az összeírásban egy névnél a „redemptus kint lakó" megjegyzés olvasható. Az állandóan kint élő redemptusok alkotják a harmadik csoportot. A halasi határban elsősorban olyanokat találtak, „kiknek földeik, házaik vagynak, mégis a tanyákra húzzák ki magokat familiástul, a közszolgálatnak csonkításával. . .". Félegyházán más az indoka a redemptusok határba történő kitelepülésének. Itt „A város körüli tanyákon kint lakni tapasztaltattak olyas redemptus lakosok, kik atyjafijaikkal meg osztozkodván, ház nélkül maradtak, hanem a kezében tanyai épületek jutván az ilyeneknek, ott laknak. . ."

Az irodalomból ismeretes, hogy Szabadszállás már a 17. században kétbeltelkes, kertes település volt.[12] Az 1790-es összeírásban is felbukkan egy olyan apró utalás, amely a kertesség 18. századi meglétére, pontosabban felbomlására hoz adalékot. Találtatnak Szabadszálláson „. . .olyanok is, kik kertekben laknak familiájokkal edgyütt, mint Turkeviben. . ., azok többnyire gyanús személyeknek tartatnak. De ezeknek a beköltözésre módjok nincsen, mivel a helybeli Magistrátus házhelyeket nem mutatnak nékik az helységben. . .".

Végezetül az összeírók summázzák a kiskunsági állandó kintlakással kapcsolatban tapasztaltakat. Ennek, szerintük a kerületben kétféle indoka van. Az egyik az, hogy a helységektől távoli pusztákon a lakosoknak „. . .szántó földje, kaszálója és tanyai épületjei vagynak, melyek gondviseléseire szüntelen ottlakó emberek szükségesek, azoknak pedig élelmekre sütni-főzni oda ki kell, mert annyira eleséget naponként vagy hetenként szolgáltatni többnyire lehetetlenség".

A másik „ága és módja a gazdálkodásnak a Kiskunságban a földeknek magában vagy marhákkal és juhokkal együtt árendába adása. . .".

Valóban, a Kiskunság 18. század végi gazdálkodásának kettőssége fogalmazódik meg ebben a forrásban. Vélhetően a településhez közelebbi határrészeket elsősorban szántóföldi műveléssel és rétgazdálkodással hasznosítják, míg a távolabbi puszták inkább az állattartás érdekeit szolgálják. Kizárólag a földműveléssel kapcsolatban emlegetik a házakat, tanyákat, amelyek a kertészek révén már állandóan lakottak, bár az állattartó helyeken is bizonyára voltak valamilyen épületek. Valódi, intenzívebb gazdálkodást mutató tanyák azok lehettek, amelyekre — Halas és Félegyháza környéke — redemptus gazdák települtek ki. Elsősorban az állandó kitelepülésüket tilalmazzák a 18. század második felében, mert kivonják magukat a közter-

hek viselése alól, míg a kertészek ebben nem jönnek számításba. Természetesen az 1790-es összeírás kint lakóinak száma nem azonos a határbeli telephelyek, szállások számával, hiszen alapvetően más célzattal készült. Így pl. 1790-ben leírták, hogy „a dorozsmai külső tanyákon cselédjeikkel kint lakó 10 emberek, kiknek az helységben házok nincsen, egy kevéske földecskéje pedig vagyon némellyeknek. . .” találhatók, ugyanakkor pedig Juhász Antal kutatásai szerint 1784-ben 194 szállási telephely volt a határban.[13]

A bemutatott 1790-es összeírás mindezeken túl a migráció egy sajátos formájára, a munkaerőmigrációra is felhívja a figyelmet. Bár ez a munkaerőhiány miatt már a 18. századi Kiskunságban is jelentős volt, valódi népességgyarapító tényezőként mégsem számolhatunk vele. Komoly nehézségekbe ütközött ugyanis a lakosi és politikai jogok megszerzése, ezért a cselédek, szolgálók között a legnagyobb arányú a gyakori helyváltoztatás.

Elköltözéssel mint a migráció egyik összetevőjével azonban nem csak ennél a rétegnél kell számolni. Különösen a Kiskunság déli részéből költöztek számosan a század utolsó harmadában a Bácskába. Nemcsak zsellérek és irredemptusok, de kevéske redempcióval bírók is. Az ekkoriban újjáéledő Délvidék települései hosszabb-rövidebb időre szóló kedvezményeket kaptak, s így a kiváltságos Kiskunságból odaköltözők hasonló körülmények közé kerültek, s ennek révén még anyagi gyarapodásukban is reménykedhettek. Az állandó fluktuációt azonban éppúgy nehezményezték a Communitások, mint amilyen nehezen adták meg a concivilitást. Majsa pl. 1791-ben hoz rendeletet a költözködések korlátozására. „Minthogy többen lakásokat a Helységből ki vévén, ismét vissza jövögetnek, előre az itt eladott Javatskáinak árát ell élvén a szerént a közönségnek terhére válnak, ezért rendeltetik, hogy kik végső Passussal a Helységből lakásokat más helyre változtatják, lakóul többé vissza ne fogadtassanak. . .”[14]

A vázolt migrációs tendenciák lényegesen hatottak a Kiskunság népi kultúrájára, még akkor is, ha döntően meghatározó mozzanatként a redempciót és a belőle következő különleges jogi helyzetet, valamint ennek egységformáló erejét tekintjük. A 18. században újjászületik a régi Kiskunság, melynek népe a migráció révén a század első felében még csak a különböző eredetű lakosság majdhogynem esetleges együttélésének látszik. Olyan együttélésnek, amelyikben egyszerre munkálnak a kontinuus lakosság, a baranyai felülrétegződés, a jász—palóc és az észak-magyarországi idetelepülők kulturális hatásai. Mindezekből ötvöződik az a népi kultúra, amelyet ma az újkori Kiskunság kultúrájaként tartunk számon.

Ugyanakkor egyre inkább valószínűsíthető, hogy a kifelé egységesülni látszó Kiskunságban, pontosan a népességmozgás következtében sajátos belső kettéosztottság alakul ki. A történeti-néprajzi irodalomban az utóbbi időben gyakran találkozni az Alsó- és Felső-Kiskunság megkülönböztetéssel.[15] Valószínű, hogy ez a megkülönböztetés a földrajzi szemléletből származik,

hiszen a Kiskunság területe nem összefüggő, vármegyei területek szinte kettévágják északi és déli részre. Elgondolkodtató azonban az, hogy a kunszentmiklósi Baky János 1791-es krónikájában, mikor az alsóbb részt említi, három települést, Félegyházát, Majsát és Dorozsmát nevezi meg mint olyan helyeket, melyeknek lakói későbbi eredetűek Szentmiklósnál. Halas, lévén ősi kiskun település, nem kerül szóba, bár az alsóbb részekhez tartozik. Bizonyítja mindez azt, hogy a 18. század végi krónikás már, vagy még, világosan látja a kontinuus és az újonnan létrejött települések közötti különbséget. Mindez az ő esetében még csak földrajzi elhatárolódás, s annak megfogalmazása, hogy melyek az ősi kiskun helyek.[16]

Az Alsó- és Felső-Kiskunság közötti különbségek azonban már a 18. században is lényegesebbek voltak mindennél, s méginkább azzá váltak a 19. században. Talán a legdöntőbb a vallásbeli különbözőség, hiszen Majsa, Félegyháza és Dorozsma katolikus, nagyobbrészt jász—palóc népességgel települ újjá, míg a kontinuusnak tartható kiskunsági települések református vallásúak. E Fölső-Kiskunsági települések baranyai felülrétegződése ugyancsak a reformátusságot erősítette. Még az 1801-es összeírás szerint is Kunszentmiklóson 187, Lacházán 5 katolikus élt, Szabadszálláson és Fülöpszálláson pedig egy sem.[17] Az Alsó-Kiskunságban, Halason ugyanekkor már jelentős a katolikusok száma, nem utolsósorban a szegedi juhászok és más zsellérek gyarapodó jelenléte miatt. A birodalmi politikai érdekeken túl ez is magyarázza, hogy 1769-ben betelepülési és lakhatási engedélyt kapnak Halasra a katolikusok, s templomuk is épül.[18]

A földrajzi és vallási különbözőségek a két Kiskunság között természetszerűleg kulturális eltéréseket is magukkal hoznak. Példaként megemlíthető a palóc hiedelemvilág Félegyházán, Majsán és Dorozsmán egyaránt ismert mitikus lénye a *markoláb*,[19] vagy az Alsó-Kiskunság katolikus településeinek olyan sajátos népművészeti műfajai, mint a *kiskunsági Madonnák* vagy a *molnárfaragások*.[20]

Ezek a kulturális különbségek — nem nagy számban ugyan — sorolhatók még tovább is, ám igazán mégsem fejezik ki az eltérések lényegét. Ez — véleményünk szerint — abban lelhető fel, hogy az Alsó-Kiskunság települései új települések, nincsen törzsökös lakosságuk, amelyik korábbi hagyományokat őrizne és vinne tovább. Új, szerveződő közösségek, melyek az adott természeti, jogi-politikai meghatározottságok között most hozzák létre belső működési törvényeiket, most alakítják ki a majdan követendő hagyományaikat. Ez a törzsökös helyekhez képest nagyobb nyitottság, vagy kevésbé erős bezárkózottság, a nagyobb innovatív készség adják a valóban lényegi különbözőséget a két Kiskunság között. Mindennek igazi kibontakozására majd csak a 19. század második felétől kerül sor, ám gyökerei, a migrációtól is lényegesen meghatározottan a 18. században erednek.

Melléklet
Az 1798-as összeírás kunszentmiklósi névsora

Kerekegyházi és Orgoványi pusztán lakó árendások kertészek és feljösök

Gordony István	feljős
Duttyány István	feljős
Sánta Mihály	kertész
Kálik Mártony	feljős
Király György	árendás
Isák Mátyás	árendás
Ifju Isák Mátyás	juhász
Lozska Mártony	árendás
Bordás Ferencz	árendás
Kalvin András	kertész
Kiss János	kertész
Vörös Pál	kertész
Somodi István	árendás nemes
Szekér András	árendes nemes
Batta Joseph	csősz
Molnár Istványné	feljős nemes
Bogaromi György	árendás
Dulity Mártony	árendás
Nagy Joseph	árendás
Faragó Péter	kertész
Hugyi Kecskés András	árendás
Bácsi János	fejős redemptus
Édes András	árendás redemptus
Cseh Péter	árendás
Bari István	juhász
Kecskés János	kertész
Dönti Horváth Péter	árendás és korcsmáros

Kerekegyháza

Dienes János	árendás
Toth Mihály	feljős
Bikali Mátyás	dohányos kertész
Farkas Joseph	dohányos kertész
Faragó Pál	dohányos kertész
Németh Ferenc	juhász
Bogár Sámuel	redemptus kint lakó
Nagy Mátyás	dohányos kertész

Lebuki János	kertész
Budai Pál	árendás és feljős
Tarka Péter	árendás
Sófalvi(?) István	feljős conventzios
Jenovai Joseph	conventzios juhász
Boda Pál	kertész

Jegyzetek

1 Ehhez a közelmúltból pl. Hegyi Klára 1976. és Tálasi István 1977.
2 Tálasi István 1977. 41.
3 Kissné Mező Gyöngyi 1979. 452.
4 Iványosi-Szabó Tibor 1985.
5 Tálasi István 1977. 48—51.
6 Szabó László 1987. 172.és 1990. 25—26.
7 Paládi-Kovács Attila 1989. 186—188. és Sztrinkó István 1990. 8.
8 Balogh István 1990. 129—130.; Bánkiné Molnár Erzsébet 1981., valamint Kiss József 1979. 113. és 156.
9 Szolnok megyei Levéltár, Jászkun kerület közigazgatási iratai 1793—1810. Fasc. 8. No. 1867/1798. Tudósítás a Kiskun pusztákon familiástul kint lakó emberek felől 7ik September 1798.
10 Bánkiné Molnár Erzsébet 1987. 355—358.
11 Uo. 359—360.
12 Kocsis Gyula 1974.
13 Juhász Antal 1989. 113.
14 Sztrinkó István 1990. 12.; Kiss József 1979. 156. Itt egy olyan lovagrendi összeírást idéz, amelyik rögzítette, hogy 1724-ben „. . .Heves—Külső-Szolnok vármegyébe 46, Pest—Pilis—Solt vármegyébe tizenhárom, Csongrád vármegyébe nyolc, Szegedre három, Borsodba két, Bihar, Gömör, Szabolcs, Turóc és Zaránd vármegyékbe egy-egy, összesen tehát 77 jászkunsági család költözött ki a kerületből."
15 Elsősorban Illyés Bálint 1975.
16 Illyés Bálint 1980. 41.
17 Uő. 1976. 35.
18 Bálint Sándor 1976. 172.; Janó Ákos 1965. 61.
19 Diószegi Vilmos 1968. 230.
20 Korkes Zsuzsanna—Péter László (Szerk.) 1980.

Irodalom

Bálint Sándor
1976 *A szögedi nemzet 1.* A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1974/75-2. Szeged.
Balogh István
1990 *Felső-Tisza-vidéki szökött jobbágyok kerestetése (1712—1720)* In: *Migráció és település a Duna-Tisza közén.* 125—130. (Szerk.: Juhász Antal). Szeged.
Bánkiné Molnár Erzsébet
1981 *Kiskunfélegyháza újratelepítőinek 1744. évi lajtsroma.* A Szolnok megyei Múzeumok évkönyve 1981. 123—128. Szolnok.

1987 *A Jászkun Kerület társadalma és igazgatása 1748—1848.* In: *A Jászkunság kutatása 1985.* 345—401. (Szerk.: Fazekas István—Szabó László—Sztrinkó István.) Kecskemét—Szolnok.

Diószegi Vilmos

1968 *A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzásai.* Népi Kultura — Népi Társadalom 217—251. Bp.

Hegyi Klára

1976 *Egy világbirodalom végvidékén.* Bp.

Illyés Bálint

1975 *Kiskunsági krónika.* Kunszentmiklós.

1976 *„Kedves kis hazánk. . . "* Kunszentmiklós.

1980 *Baky János krónikája.* In: *De jól esett annak dolga, ki Sz:Miklósban lakhatik.* XVIII. századi helyi kéziratok. 26—48. Kunszentmiklós.

Iványosi-Szabó Tibor

1985 *A migráció Kecskeméten 1662—1711 között.* In: *Bács—Kiskun megye múltjából VII.* 389—434. Kecskemét.

Janó Ákos (szerk.)

1965 *Kiskunhalas.* Helytörténeti monográfia 1. Kiskunhalas.

Juhász Antal

1989 *A szegedi táj tanyái.* A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1982/83—2. Szeged.

Kiss József

1979 *A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702—1731).* Bp.

Kissné Mező Gyöngyi

1979 *Kunszentmiklós demográfiai viszonyai a XVIII. században.* In: *Bács—Kiskun megye múltjából 2.* 407—460. Kecskemét.

Kocsis Gyula

1974 *A szálláskertes településtípus XVII. századi történetéhez (Szabadszállás).* Ethnographia, 61—69.

Korkes Zsuzsanna—Péter László (szerk.)

1980 *A Kiskunság népművészete.* Szeged.

Paládi-Kovács Attila

1989 *Palóc kirajzások.* In: *Palócok* 1. 169—212. (Szerk.: Bakó Ferenc). Eger.

Szabó László

1987 *A Jászság néprajzi kutatásának helyzete.* In: *A Jászkunság kutatása 1985.* 164—186. Kecskemét—Szolnok.

1990 *Jászsági kirajzások és a jász puszták benépesedése a 19. században.* In: *Migráció és település a Duna—Tisza közén.* 21—43. Szeged.

Sztrinkó István

1990 *Kiskunmajsa népének külső kapcsolatai a 18. században.* In: *Migráció és település a Duna—Tisza közén.* 7—14. Szeged.

Tálasi István

1977 *Kiskunság.* Bp.

SZŰCS JUDIT *(Csongrád)*

Migráció és társadalmi rétegződés Pálmonostora és Jászszentlászló példáján

A peregrináció a szegedi irodalomtörténészek használta értelemben a magyar diákok nyugat-európai vándorlása, és a belső migráció, a Duna-Tisza közi földművesek és iparosok vándorlása; a kongresszus két témája földrajzilag és a kultúrában elfoglalt helye szerint is ellentétes folyamatot jelent. Egyik szellemi, másik tárgyi, anyagi kultúránk gyarapítását szolgálta. De mindkettő Kárpát-medencei létünkben erősíthet meg. Ha különböző korszakban is, de a Nyugat-Európát járó, onnan visszatérő diákok (mai megfogalmazásban) szellemi felzárkózásunkat segítették, a homokot feltörő és rajta virágzó kultúrát létrehozó, élelmet termelő paraszt, földműves gazdasági erőnket növelte. Mindkettő feltárása, értékelése a vonatkozó tudományszak képviselőinek jelentős feladatot, kihívást jelent ma is.

Rátérve a tulajdonképpeni kérdésre, a Duna—Tisza köze török időkben elnéptelenedett földjeinek betelepítésére, bevezetőben a téma kapcsán néhány nevet és irodalmat jelzek. Rácz István kutatása a kubikosok, summások vándorlását, a városba áramlásukat és a határon kívüli megélhetés-keresésüket elemzi. Jelzi a belső vándorlás szűkös voltát. De észreveszi, hogy az Alföldről viszonylag kevesen vándorolnak ki. Ennek okait a bérletrendszer és a részesművelés lehetőségében látja. Für Lajos több tanulmányában is foglalkozik a Duna—Tisza közi homokföldek megművelésének jelentőségével,[1] a kertes települések kialakulásával. Néprajzkutatók közül például Bálint Sándor, Szabó Lászó és Balogh István irányítja a figyelmet erre a kérdésre.[2] A Duna—Tisza közi puszták XIX. század második felében történt benépesítésével a Juhász Antal vezette kutatócsoport foglalkozik 1987 óta.

A vizsgálatra kiválasztott két település Kiskunfélegyházától délre fekszik. Pálmonostora délkeletre, az E 5-ös út közelében található. A várossal buszjárat köti össze. Jászszentlászló a Kiskunfélegyháza—Baja vasútvonal mentén fekszik. Az előbbi 13, az utóbbi 18 km-re van. Mindkét falu története feltárásra vár, illetve kutatásuk folyik. Pálmonostorával az 1990-ben megjelent kötetben két tanulmány is foglalkozik,[3] ezért itt vázlatosabban tárgyalom. Jászszentlászló történetével bővebben foglalkozom.

Mindkettő hasonnevű középkori falu helyén, közelében alakult újra. A mai Pálmonostora területén Felső-Puszta Péteri és Alsó-Puszta Péteri elnevezéssel két helység alakult ki. Az előbbi 1900-tól Pálmonostora néven szerepel. A 20-as évektől Alsó-Péterit hozzácsatolták, az előbbi néven egy

községgé váltak. A térség az 1830-as évektől kezd népesedni. 1846-tól folyamatos az anyakönyvezés.

Szent László-Puszta a XIX. század közepétől kezd benépesülni. 1850-ben 98 lakost, 1851-ben 28 házat, 1854-ben 181 lelket számláltak.[4] 1890-re 2195-en, 1920-ra 2901-en lakják.[5] Helyben csak 1895-től van anyakönyvezés. Az olcsó homokföldeken megtelepülők egyik változat szerint 1873-ban, másik szerint 1876-ban önálló község lakosai lettek.[6] (Az adott tájon benépesülő puszták között ha nem is elsőként, de nem is utolsóként válik önálló közigazgatási egységgé.)

A múlt század közepén a jász kiváltságok elvesztésével a jász települések a tőlük 100—150 km-re fekvő legelőiket, így Szentlászló pusztát is eladják, elcserélik. Jászmihálytelek, Jászdózsa, Jászfelsőszentgyörgy és Jászjákóhalma bérelt földjeiken helységneveiket határrész nevekként és valamennyi népességet is hagytak.[7]

A falu szerkezete mértanilag kimért formát mutat, 1945 előtt főként iparosok, kereskedők, napszámosok és részesek lakták. Pálmonostorán a településmagot az út mentén a grófi földből kimért, s a többségében csanyi, síróhegyi, sövényházi dohánykertészek utódai által elfoglalt kisparcellákra lazán egymás mellé épített házak kezdték kialakítani. Mindkét helység tanyavilága az 1950-es évekig egyre sűrűbbé vált. A péteri határban tanyasorok, utcák alakultak.

Bálint Sándor veszi sorra a szegedi kirajzással belakott Duna—Tisza közi településeket.[8] Für Lajos nevezi a folyamatot kavargó-terjeszkedő népességmozgásnak.[9] E két jelenségre egyszerre szolgál például a Vass család története. A család példájából láthatjuk, hogy e mozgás okai az életkor változásait követve a házasodás, utána fiatal házasként, később nagy családdal a megélhetés lehetőségének keresése, és az örökséghez jutás körülményei lehettek. Vass Imre, Vass Tamás (sz. 1910) nagyapja a szegedi földekről (ahol tanyás béres volt) ment Tázlárra 1883-ban. Itt, ahogy Bálint Sándor írja, 1880 táján parcelláztak birtokot. Holdanként 10 forintot kellett letenni. 1881-ben 7 alsótanyai gazda jött.[10] A Vass család a nyomukba érkezhetett. Vass Imre tanyás béresnek is kellett legyen egy kis tőkéje, mert a családi emlékezet 100 holdnál nagyobb birtokot tart számon. Ekkora földön aztán 10 főnyi családjának is bőven akadt munka. Két-három fiú már nősen élt és dolgozott együtt a családdal, amikor 1905-ben sor került a föld és más érték egyenlő elosztására. A legfiatalabb maradt a tanyában, az öregek prónayfalvi, vagyis tázlári házukba költöztek. A családok természetben fizették a haszonélvezetet.

Idősebb Vass Tamás, az apa kommendálás útján, feltehetően szegedi kirajzású családok kapcsolattartása révén jászszentlászlai lányt, Terbe Rozáliát, egy 40 holdas (kataszteri holdas) és 9 családos gazda lányát vette feleségül. (A Terbe családból a század elején virilis, bíró is kikerült.)[11] A fiatal pár Tázláron a 19 hold apai örökségen kezdte az életét. 1923-ban 7 gyer-

mekkel Kiskunhalas Balotára, 67 holdas felesbérletre mentek. Két év múlva a feleség húgának földjén, Majsa Pálospusztán lettek felesek. Majd az apa eladta az addig testvérei művelte tázlári földet, anyja Jászszentlászlón megkapta az örökségét, azt is eladták és vettek egy tagban 22 holdat. Közben a felnövekvő gyerekek megházasodtak. Ifjabb Vass Tamás, adatközlőm 1936-ban visszament Pálosra, anyja húgáékhoz, akik örökbe akarták fogadni, de 6 év után eljött tőlük. Közben, 1940-ben megnősült. Csólyosi lányt, Dobó Máriát vette feleségül. (A szegedi kirajzású csólyosi nevek között ez a vezetéknév is szerepel.) 1942-től 1958-ig Csólyospáloson éltek, gazdálkodtak. 58-ban a férj anyjának szülőhelyén, Szentlászlón egy, a kuláküldözés elől menekülő gazdától, Tápai Illéstől, a Balogh István bemutatta, szegedi kirajzású család egyik leszármazottjától vásárolnak földet, amelyet két év múlva téeszesítenek. De ezután végleg a faluban maradnak.

A Vass család történetében a szegedi földekről a múlt század második felében osztott pusztákon be-, tovább- és visszatelepülő parasztcsaládot — igaz csak egy ágon követve — mutathattam be, akik a megélhetést keresve Tázláron, Csólyoson, Páloson majd Jászszentlászlón éltek. A negyedik generáció képviselőiként Vass Tamás és Dobó Mária 8 gyermeke között három helyben maradót is találunk, de többségük a környező falukban és városokban élnek. Két fiú Szegeden, a dédszülőket kibocsájtó városban talált megélhetést.

A majsai anyakönyvezés jelezte félegyházi jövevényeket is sikerült szóbeliséggel utólérni. Az 1895. év adait közlő *Gazdacímtár*ban szereplő özv. Besze Jánosné 200 holdas birtokos, társtulajdonos[12] unokája, Besze István (sz. 1918) elmondta, hogy a nagyapa, Besze János kezdetben cselédember volt, majd kupeckodott, emellett 15—20 holdat művelt. Később valamennyi kis jussot is kapott. (Tehát a cselédkedés egy fiatalkori, rövid életszakaszra vonatkozhatott, amely kis- és középparasztok fiainál is előfordult.) A múlt század 70-es, 80-as éveiben Szentlászlón 5-6 aranykoronás homokból olcsón vásárolt 200 holdat. A felsőszentgyörgyi dülőben fekvő birtokot 10 évig felesben művelte. Majd a család is kiköltözött. 1912-ig egy tagban művelték, a három házas fiú közül a legidősebb irányításával. Ez legalább 15-20 évi vagyonközösséget jelenthetett. (Tehát nemcsak a Balogh István vizsgálta 900 holdas birtokú Tápai család élt így.) Az egyik fiú, János a XX. század elején a képviselőtestületi tagok között szerepel.[13] A leszármazottak egy része tanyai gazdálkodó maradt a felosztott, majd tovább osztott birtokon, melyen az ötvenes években már 7 tanya állt. Az utódok másik része Félegyházára és a környező községekbe települt vissza, illetve tovább. A faluban a Beszéket máig is 200 holdas birtokosként emlegetik.

Ezzel a délről és északról érkező, irányában és arányaiban is meghatározó betelepítő népességet egy-egy család vázlatos történetével mutathattam be.

Nemcsak földművesek, hanem iparosok is jöttek a pusztákat betelepíteni. Pekó nevű ács — a családi emlékezet szerint — a múlt század közepén Padéról Felső-Puszta Péteribe érkezve 2 szárazmalmot épített és működtetett, 200 holdat szerzett, ügyesen irányította a gazdaságot, utódaiból bíró és tanító is kikerült. Pekó Sándor, az 1906-os születésű tanító gyermekei, a betelepülő dédunokái diplomás emberekként Szegeden élnek. A századfordulón Szeged-Csengele, Halas felől érkező Laczkó család és az I. világháború után Csanyról érkező Szuszik Tóbiás iparos-kereskedőként szintén meghatározó alakjai a falu társadalmának. Szentlászló iparosai közül a délről, Zenta mellől induló Bicskei Vincze állatokkal kereskedő hentesként 1910-ben letelepedve az állatpiacaival jeleskedő község iparosa lett. A 20-as években már képviselőtestületi tag.

Az iparosság vándorlása és letelepedése számban lényegesen kisebb a földet művelőkénél, hiszen kevesebbre is van szükség. De a helyiekből nevelődő mesterek előtt biztosítják a gazdaságok működését, a megtermelt áru forgalmazását, szolgáltatást nyújtanak.

1930-ra Pálmonostora és Jászszentlászló földtulajdonosai és bérlői között a földtulajdon nagysága szerint arányaiban jelentős különbség van. Míg az előbbi településen 100 holdon felüli birtokos vagy bérlő nincs, 50-100 holdas kettő, legnagyobb számban az 1-10 holdasok voltak, addig az utóbbi faluban számottevő középbirtokos réteg élt. Pálmonostora településnek a XX. század első harmadára kialakult társadalmi rétegződését a századeleji kisparcellás haszonbérletek, később tulajdonok és az I. világháború után a hadirokkantaknak és -özvegyeknek kedvezményesen kiosztott földek (2-2 hold) határozták meg. A péteri puszták XIX. századi társadalma egész más képet mutat. (Lásd *Gazdacímtár* és Bárkányi Ildikó tanulmánya!) 1668 mezőgazdasági kereső mellett 516 az 1-10 holdas tulajdonos. Jászszentlászlón ennek alig fele, 222.[14]

Az utóbbi településen a 30-as évekre jellemző birtokviszonyokat a múlt század végén, a századfordulón vásárolt 50-100-200 holdnyi birtokok tovább osztódása határozta meg közép- és nagygazdákkal. A nagyobb táj birtokviszonyai a szentlászlaihoz hasonlóak.

Az iparosok számában, arányában is eltérés alakult ki. Pálmonostorán 4000 lakos mellett 53, Szentlászlón 3000 lakos mellett 101 iparos élt meg. Az utóbbi helység magasabb iparosszámát az őt éltető paraszti társadalom eltérő szerkezetében találhatjuk meg. Jászszentlászlón arányaiban magasabb az 50-100 holdas (Pm. 2, Jszl 31) és 10-50 holdas (Pm. 128, ezek többsége is 10-20 holdas, Jszl. 147, köztük jelentős a 30-40 holdas) tulajdonos és bérlő, akiket az iparosság eltartó rétegeként tarthatunk számon.[15]

Jászszentlászló ereje — Pálmonostorával szemben — a középgazdaságokban volt. Abban, hogy ezek egyszerre foglalkoztak állattartással, baromfitenyésztéssel, gabonatermesztéssel, szőlővel és gyümölccsel. Igazolja ezt a helység nagy felhozatalú hetivására, ahová Kiskunfélegyházáról, Kis-

kunmajsáról, Halasról, Kecskemétről és Pestről érkeztek felvásárlók a két világháború között. A kül- és belterjes termelés vonásait egyaránt mutató gazdaságok így ki tudták védeni a kereslet ingadozásait és a termelés feltételeinek változásait.

A kivallatott és ezekből bemutatott családok példája és a statisztikák elemzése is azt igazolja, hogy a valamennyi tőkével bíró földműves telepedhetett le és szerezhetett földet a Duna—Tisza közi pusztákon. Tőkéjük kis jussból, kubikmunkából, termény- és állatkereskedésből, haszonbéres vagy néhány holdnyi, esetleg 10-20 hold saját föld hasznából származott. A nincstelen napszámosok, béresek csak a már földet foglaló gazdákhoz, falumagban megtelepedve szegődhettek el. De a benépesítő meghatározó réteg a tőkével rendelkező földműves volt.

Jegyzetek

1 Für Lajos 1983., 1986. 429—450.
2 Bálint Sándor 1976. 140—252.; Szabó László 1978. 307—324.; Balogh István 1980. 272—312.
3 Bárkányi Ildikó 1990. 67—78.; Szűcs Judit 1990. 79—91.
4 SzMLJKk Fők. ir. Psz. 1. 1290—1297. sz. 1850. Fházi Kap. érk. 33/1851., Ksztm Kap 42/1854. kig. jan. 6. Az adatokat Bánkiné dr. Molnár Erzsébetnek, a kiskunfélegyházi levéltár levéltárosának köszönöm.
5 *Magyar Statisztikai Közlemények.* Az 1920. évi népszámlálás. 2. rész. 1923. 275.
6 Szabó László—Szabó István 1980. 278—279.; Balogh István 1980. 278.
7 Uo. 278—279., 330., 333., 362., 388.
8 Bálint Sándor 1976. 140—252.
9 Für Lajos 1983. 43.
10 Bálint Sándor 1976. 235.
11 BKML Jászszentlászló közgyűlési jegyzőkönyve 1903.
12 *A magyar korona országainak gazdacímtára.* Bp., 1897. 222.
13 BKML Jászszentlászló közgyűlési jegyzőkönyve 1904.
14 *Magyar Statisztikai Közlemények.* Az 1930. évi népszámlálás. 2. rész. Bp., 1934. 86., 188.
15 Uo.

Irodalom

Bálint Sándor
1976 *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete.* 1. rész. MFMÉ 1974/75—2. Szeged, 140—252.
Bárkányi Ildikó
1990 *Pálmonostora betelepülése történeti adatok és húsz év (1846—1866) házassági anyakönyvi bejegyzései alapján.* In: *Migráció és település a Duna—Tisza közén.* Szerk. Juhász Antal. Szeged, 167—178.

Für Lajos
1983 *Kertes tanyák a futóhomokon.* (Tájtörténeti tanulmány). Akadémiai.
1986 *Az agrárkultúra megújulása és kiteljesedése az Alföldön 1848—1914.* In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* Szerk. Novák László, Selmeczi László. Nagykőrös, 429—450.
Juhász Antal
1986 *Migráció a szegedi tájon a XIX. század második felében.* In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* Szerk. Novák László és Selmeczi László. 599—610.
Szabó László
1978 *A kiskunsági puszták emléke a mai Jászságban.* Cumania 5. 307—324.
Szabó László—Szabó István
1980 *Adatok Szolnok megye történetéből.* 1. Szolnok megyei levéltár. Szolnok.
Szűcs Judit
1990 *Pálmonostora betelepülése.* In: *Migráció és település a Duna—Tisza közén.* Szerk. Juhász Antal. Szeged, 79—91.

UJVÁRY ZOLTÁN *(Debrecen)*

A szokásmigráció néhány kérdése

Az európai népek közötti kulturális kapcsolatok vizsgálata a néprajztudomány kezdete óta a kutatók érdeklődésének előterében áll. Különösen fontos szerepet kap a kölcsönhatás azokon a területeken, ahol eltérő nemzetiségű közösségek élnek egymás közelségében, szomszédságában vagy olykor egy csoporton belül. Az ide vonatkozó kérdéseket ki lehet vetíteni nagy összefüggésekben az egymás melletti államalkotó népekre, és részleteiben kisebb területekre, regionális zónákra, csoportokra, esetleg egyedekre.

A néprajzi jelenségek jól bizonyítják, hogy a kulturális areák tekintetében a hegyvidék és a síkság találkozási övezetében a kulturális kapcsolatok lényegesen intenzívebbek, mint más területeken. Ennek egyik — és minden valószínűség szerint legfontosabb — oka gazdasági tényezőkben keresendő. A hegyvidék termelvényei az alföld irányába vándorolnak és viszont. A kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok egyúttal kulturális kapcsolatok is.

A tárgyi kultúrában természetszerűleg jelentősebb a kölcsönhatás. Ezen a téren elsősorban a tárgyi kultúrával összefüggő szokások átadására és átvételére kerül sor. Így például a mezőgazdaságban az aratási szokások, a szüreti szokások és dalok kölcsönhatása mutatható ki. Ez egyszerű formális kontaktus nyomán jön létre.

A népélet más területein azonban már sokkal bonyolultabb a kulturális kapcsolat. Számos tényezőnek kell szinkronban lenni az átadás-átvétel folyamatában. A Kárpát-medencében élő népek szokásainak (általában a folklórjának) nagyfokú a hasonlósága és igen gyakran a teljes egyezése. Lehetséges-e, hogy az átadás-átvétel, a szellemi kulturális javak áramlása egyik néptől a másikhoz olyan tökéletesen folyt, hogy szinte szellemi nivellálódás jött létre olyan népek között, amelyek egyébként eltérő gazdasági-társadalmi formációkban éltek és nyelvükben sem értik meg egymást?

Úgy vélem, hogy a hasonlóság és az egyezés nem — de legalábbis többségében nem — az átadás-átvétel révén alakult ki. Több tanulmány foglalkozott a szlovák—magyar kalendáris szokások kapcsolataival. A kutatók a hasonlóságot vagy az azonosságot interetnikus kapcsolatnak tekintették és arra törekedtek, hogy az átadás-átvétel irányát megállapítsák. Nem vetették fel azt a gondolatot, hogy a kalendáris szokások jelentékeny része az egyházi liturgiával, vallásos alkalmakkal van összefüggésben és ezek nyomán alakultak ki, függetlenül a népek közötti kulturális kapcsolat — egyébként nagyon tetszetős — elméletétől. A hasonlóság és az azonosság nem közvetlen kapcsolat, hanem egy magasabb kultúra azonos hatásának az eredménye

a különböző — akár szomszédságban, akár távolabb élő — népek hagyományában.

De természetszerűleg nem zárható ki az interetnikus kapcsolatok nyomán való kölcsönhatás. Ide vonatkozóan azonban a következő kérdésekre kell válaszolnunk: 1. Melyek azok a tényezők, amelyek lehetővé teszik, hogy egy szokás idegen hagyományban, kultúrában meghonosodjon? 2. Milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy valamilyen néphit, népszokás egy nép, közösség műveltségéből a másikéba kerüljön? 3. Melyek azok az indító okok, amelyek egy idegen közösség hagyományából valamely kulturális jelenség átvételére inspirálják a másik közösséget? 4. Hogyan indul meg az áramlás? 5. Az átvételre kerülő, illetőleg a már átvett műveltségi elemek milyen szálakon kapcsolódnak az átvevő nép hagyományához?

Végül alapos településtörténeti vizsgálatot kell végezni. A település lakosságának összetétele többnyire pontos választ nyújt egy kulturális elem magyar, szlovák, román vagy német eredetére. A vizsgálatok jól bizonyítják, hogy már a történeti Magyarország területén az elmúlt századok folyamán nagyszámú idegen településű, vagy eredendően más nemzetiségű falu magyarrá lett, illetőleg a peremterületeken magyar falvak váltak szlovákká, hasonlóan ruszin falvak is, de bőséggel vannak példák a német eredetű falvak szlovákká válására is. Azonban a nyelvi váltás után a kulturális elemek — elsősorban a szokások, hiedelmek jelenségei — hosszú ideig, akár századokig is fennmaradnak a néphagyományban. Ezeket nagy hiba lenne átvétellel, interetnikus kapcsolattal magyarázni.

A vizsgálat szempontjait még tovább bővíthetjük és finomíthatjuk. Az általános elvek figyelembe vételén kívül mindig a kérdéses kulturális elem által indikált elemzésre van szükség ahhoz, hogy az eredet, a származás, az interetnikus kapcsolat, a kölcsönhatás stb. szövevényes folyamatára többékevésbé megnyugtató választ kapjunk.

Jelen alkalommal a kulturális kapcsolatok különböző típusai közül a kolonizációval összefüggő szokásmigrációval foglalkozom.

A szokások migrációja összekapcsolódik a teljes népi kultúra mozgásával, mindazokkal a diffúz tényezőkkel, amelyek a legkülönbözőbb irányból hatottak és hatnak a népi műveltségre.

A migráció — a szakirodalomban való alkalmazása szerint — azt a folyamatot jelöli, amely nyomán szórványos csoportok, nagyobb etnikai egységek vagy akár egész népcsoportok lakóhelyükről más területre települnek át. Nagy körben ismeretes volt az időszakos migráció is, amely során azonban a vándorló személyek visszatérnek az eredeti lakóhelyükre.

Vizsgálataimban a migráció fogalmát a folklórjelenségekre alkalmazom, de — amint majd kitűnik — a jelenségek önmagukban nem vándorolnak — ellentétben a vándorlásteória koncepciójával —, hanem egyedekkel, közösségekkel együtt mozognak, változtatnak helyet és kerülnek újabb és újabb kulturális környezetbe.

A folklórelemek migrációjának hátteréhez feltétlenül szükséges ismernünk a népességmozgást a Kárpát-medencében, külön-külön is népekre, népcsoportokra vonatkozóan. E tekintetben különösképpen fontosak a nemzetiségi kapcsolódások.

A magyarság nemzetiségi összetétele különösen a török hódoltság után változott meg. Korábban, így a középkori Magyarországon a lakosság túlnyomó többsége, mintegy nyolcvan százaléka magyar volt, s csupán húsz százalékot alkottak az ország határai között élő szlovákok, szászok, románok, rácok.

Bár úgy tűnik, hogy nem volt számottevő az idegen népelem a középkori Magyarországon, azonban ez a népi kultúra idegen elemeinek kialakulásában már fontos szerepet kaphatott. Különösen pedig akkor, ha jelentősebb elmagyarosodás következett be, s az idegen népesség nyelvében magyarrá lett.

Ez a folyamat feltétlenül megindulhatott már a magyar nép korai története során. Szabó István rámutat arra, hogy a középkor végi magyar parasztságban nyomtalanul elmerültek azok az idegen népelemek, amelyeket a magyarság részben nomád életéből a szolgarétegbe hozott magával, részben itt fogadott magába az itteni, főleg szláv néptöredékekkel történt egybetelepítés révén. Gyorsan szívódtak fel azok a további idegen elemek is, amelyek különböző irányból érkezve, még a középkor századaiban kerültek a magyarság sorai közé. Bekövetkezett ez később is, elsősorban a török hódoltságot követő telepítések során, amely időszaktól nagyobb számú példával rendelkezünk.

Amíg a középkori Magyarországon a népesség kisebb százaléka volt idegen, a török uralom után a betelepülések során a számuk erősen megemelkedett, s a százalékarány némely területen az idegenek javára billent. Számos falu idegen nemzetiségűekkel települt újra. Rendkívül jelentős volt a belső migráció. Természetesen, nemcsak az idegen népelemek migrációjáról van szó, hanem a magyar lakosság, elsősorban a parasztság új helyre való költözéséről is.

Sajátosan a magyar föld jelensége volt a nagyméretű vándorlás, amely a török hódoltság megszűnte után az országon évtizedeken keresztül hullámzott, s elsősorban paraszttömegeket mozgatott. Az 1715/20. évi adóösszeírás tanúsága szerint az ország népességének körülbelül csak negyedötöd része esett arra a félországnyi területre, melyen előzőleg a török volt az úr. A népsűrűség eltérései helyenként igen nagyok voltak: az Alföld egyes vidékeinél az északi terület egyes részei húszszorosan is népesebbek voltak. A különbségek annál élesebbek voltak, mivel néptelen a termékeny síkföld volt, természetes tehát, hogy a harcok eltűntével hatalmas parasztáramlás indult meg az alföldi terek felé, s ezt a tilalmazó törvények, valamint a megye és a földesúr együttes hatalma sem tudta megakadályozni. „Az Alföld új magyar parasztsága a nagy áramlásban különböző vidékekről

ömlött össze, az új Arad megye magyar helységei közül például Zimándújfalu Nógrádból, Zimándköz Hevesből, Mácsa Szatmárból, Máramarosból és Erdélyből, Nagyszerénd Biharból és Hevesből, Selénd többek között Hont megyéből, Újvarsánd a Dunántúlról és a csak néhány évtizede meggyarapodott Orosházáról kapta magyar jobbágyait." (Szabó: *A magyar parasztság története*. 1940. 46—47)

Magyarországnak a 18. század elején a Bácska és a Bánság után leginkább elpusztult, elnéptelenedett területe Békés- és Csanád megye. Gyula lakosságát csupán a visszamaradt szerbek jelentették. Ide az 1710-es évek elején indult meg a magyarok betelepedése, főleg Pest és Nógrád megyéből. (Barabás: *Békés megye néprajza a XVIII. században*. 1964. 6)

A telepesek és az általuk őrzött kulturális hagyomány migrációja természetszerűleg azonos. A vándorlókkal, az áttelepülőkkel együtt mozgott a hagyomány is. Tehát akkor, amikor népességmigrációról beszélünk, az egyúttal a hagyomány migrációjára is vonatkozik. Ez a mozgás a Kárpát-medencében rendkívül jelentős volt. Nagyszámú kulturális jelenség eredetére és kapcsolatára a migráció nyújt magyarázatot.

Ha egy-egy etnikumra jellemzőnek tartott kulturális elemet fedezünk fel a kérdéses etnikai területtől távol, a szokás migrációját, azaz a hagyományhordozók elvándorlását és áttelepülését jogosan feltételezhetjük.

Példaként megemlítem az úgynevezett hídjátékok egyik variánsát, amelyben az ének refrénje: „haja, gyöngyöm, haja". A variánsokat térképre vetítettem, s kitűnt, hogy a szinte csak a palócok körében ismeretes játék előfordul az Arad megyei Pécskán is. Pécska Gömörből, Borsodból és Hevesből érkezett palócokkal települt újra.

A vizsgálatok jól bizonyítják, hogy a lakosok az új lakóhelyükön is az eredeti településükön gyakorolt kultúrájuk szerint éltek. Megőrizték folklórhagyományaikat, s így maradt fenn az említett játékvariáns is, azaz a kulturális jelenség nem önmagában, hanem hordozóival — migráció útján — került új helyre.

Ennek a tételnek az igazságát példák sokaságával igazolhatjuk. Kétszáz évvel ezelőtt (1786) a jászkunsági településekről mintegy háromezer református vallású lakos települt át Bácskába. Az évforduló kapcsán tartott tudományos konferencia (1986. április 19—20., Kisújszállás) megállapította, hogy az új falvakba, új közösségekbe tömörült jászkunságiaknak az utódai mind a mai napig megőrizték hagyományaikat, népi műveltségük főbb jellemzőit.

A magyar hagyomány migrációjára a Kárpát-medencében a településtörténet ismeretében számos példát említhetünk, bár nem könnyű felismerni a magyar anyagban a gyakran csak árnyalatnyi különbségeket. Sokkal szembetűnőbb az idegen telepesek folklórjának a megjelenése és gyakran beépülése az új környezet kultúrájába. Ezekről a „hozadékokról" lényegesen

könnyebben lehet megállapítani az idegen eredetet és kapcsolatot. Néhány idevonatkozó példát említek.

Diószegi Vilmos a *markolább*al kapcsolatban mutatta ki, hogy a Duna—Tisza közén, illetőleg a Tiszántúlon azok a falvak, amelyekben a *markoláb* szó és a kapcsolódó hiedelem ismeretes, palóc telepítésűek. Ezeknek a falvaknak a lakossága a török hódoltság után palóc területekről népesült be, illetőleg olyan jászsági falvakból települt át, amelyek ugyancsak palóc eredetűek. (Diószegi Vilmos: *Néphit.* In: *Módszerek és feladatok.* Eger, 1968. 130—139) Ez a példa is azt bizonyítja, hogy nem a terminológia és a hozzáfűződő képzet vándorolt, hanem azt a hagyományhordozók vitték magukkal új lakóhelyükre.

Az *aratási medvé*vel kapcsolatos szokás Balmazújvárosra a német telepesekkel vándorolt. Tokaj-Hegyaljára a *Bacchus* és a *bodnártánc* ugyancsak németek révén került. Részint a németeknek, részint némely szláv népcsoportnak tulajdonítható több helyen a *táncos kerék* a farsangi és egyéb szokáskörben. A *kecskemaszkos* karácsonyi szokást Hajdúdorogra rác betelepülők vitték magukkal, s maradt fenn ott napjainkig utódaik körében. A migráció ad magyarázatot több bányavárosban gyakorolt osztrák—német eredetű színjátékra és maszkos alakoskodásra.

E tekintetben figyelemre méltó a folklórjelenségek migrációjának egy sajátos útja. Ez az árucserével függ össze.

Mind a hazai, mind a nemzetközi példák azt mutatják, hogy a vásárok a legkülönbözőbb szórakoztató műfajok közvetítő alkalmai voltak. Az európai népek játékaiban megfigyelhető nagyszámú hasonló, vagy teljesen egyező jelenség, játékváltozat, genre-alak és színjátékfigura a vándormulattatók révén terjedt el. Közismert a históriások, a képmutogatók szerepe.

Gyakran nem az interetnikus kapcsolatok nyomán alakultak ki a hasonló kulturális jelenségek, hanem az egyező párhuzamok az Európát keresztül-kasul vándorló hivatásos mulattatók, zenészek, moreskák, képmutogatók, bábjátékosok stb. működésének tulajdonítható.

A vonatkozó példák sokasága bizonyítja, hogy a kulturális elemek ilyen úton való áramlására, migrációjára a néprajzi jelenségek kutatójának rendkívül nagy figyelmet kell fordítania. Alapos vizsgálat szükséges, amely kiterjed a szokások és általában a folklórjelenségek migrációját illetően az egész Kárpát-medencére. A vizsgálatok nyomán a Kárpát-medencei népek közötti interetnikus kapcsolatok kérdései is új megvilágításba kerülnek.

A szegedi táj néphagyományai és művelődése

BÁRKÁNYI ILDIKÓ *(Szeged)*

Gyermekjátékok Mórahalmon

Mórahalom valamivel több mint 5500 lelket számláló település Szeged határában. Területe a múlt század közepéig a város pusztája volt, melynek egyes részei a 18. század eleje óta lakottak. 1854-ben Szeged 12 000 holdnyi területet parcellázott fel a mai Mórahalom határában. A megtelepedett kisbérlők elsősorban Szeged-Alsóváros lakói közül kerültek ki.[1] 1950-ben községi rangra emelkedett, 1989-ben várossá avatták. Lakói elsősorban földművelésből éltek, s többségük megélhetését ma is a föld biztosítja. Jellemző adat, hogy 1960-ban a lakosság 70%-a tanyán élt.[2] A két világháború között a település központját két sor ház jelentette, ahol elsősorban tisztviselők, iparosok, kereskedők, értelmiségiek, tehát többnyire polgári foglalkozást űzők éltek.

Előadásomban a két világháború közötti időszakban ismert gyermekjátékokat ismertetem.[3] Vizsgálatomat kizárólag paraszti, ezen belül főleg a kisparaszti réteg körében végeztem.[4]

A pszichológia általánosan ismert megállapítása, hogy a felnőttkori magatartásformák, az értékrend és a gazdasági-társadalmi tevékenységek alapjai a gyermekkorban körvonalazódnak, s ezt a tételt megerősítik a gyermekkorra vonatkozó néprajzi leírások is.[5] Úgy gondolom, hogy a gyermekkor egyes mozzanatainak vizsgálata hozzásegíthet adott közösségek kultúrájának és társadalmának mélyebb megismeréséhez, ezért a játékok kutatását nemcsak formai szempontból végzem, hanem igyekszem az egyes játékszerek és játéktevékenységek életmódbeli hátterét is megrajzolni.[6]

A mórahalmi parasztcsaládokban felnövekvő gyermekek — más vidékekhez hasonlóan — igen korán, 3-4 éves koruktól kezdve kivették részüket a családi munkamegosztásból. Eleinte apróbb feladatokat bíztak rájuk: megitatni a csirkéket, krumpliásáskor a termést felszedni, kukoricavetéskor kis kosárkából trágyát szórni a fészekbe stb. Eleinte nem követeltek kemény munkát tőlük, fokozatosan szoktatták őket az egyre nehezebb, s nagyobb önállóságot igénylő munkákra. A 8-9 éves kislányok már megtanultak főzni, a ház tisztántartása, a söprögetés, meszeléskor a fal aljának elhúzása állandó feladatuk volt, s részt vettek a mezőgazdasági munkákban is. A 10-11 éves lányok aratáskor markot vertek, ahol nem volt fiúgyermek, ott megtanulták szántáskor, ekekapáláskor a lovat is vezetni.

A nagyobbacska fiúk a gazdaságban segédkeztek. 10-11 éves korukra szántottak, 12-13 évesen megtanultak kaszálni, a jószágokat ellátni, lovat, tehenet csutakolni, az istállót tisztán tartani. Ezeknek a munkáknak az elvégzése a gyermekek szemében presztízsnövekedést jelentett, alig várták,

hogy a jószágőrzés mellől komolyabb feladatokra szólítsák el őket. A pásztorkodás az 5-10 éves gyermekek állandó munkája volt. Ebben az időszakban Alsóközpont[7] határában általános volt a 8-10 gyermekes család, így a jószágőrzés fontos tisztét mindig a legfiatalabbak örökölték. Bérest ott fogadtak, ahol csak 1-2 gyermek volt a családban. A gazdasági és háztartási tevékenységek elsajátításával a gyermekek nemcsak konkrét feladatok megoldását tanulták meg, hanem egyfajta megélhetési stratégia fortélyait is.

A szűkebb családi környezeten kívül a gyermekek a legtöbb időt az elemi iskolában töltötték. A múlt század közepétől a századfordulóig 4 tanyai iskola nyitotta meg kapuit, a vizsgált időszakban 6 elemi iskola működött a határban. Az iskolák egy vagy két tantermesek voltak, a tanulók létszáma a századfordulón elérte a 150-160 főt, ez a létszám a '20-as, '30-as évekre a felére, negyedére csökkent.[8] A tanítás reggel 8 órától délután 1 óráig tartott. Az iskolában írás-olvasást, történelmet, földrajzot, számtant, éneket, rajzot, tornát és hittant tanultak a gyermekek, ezeket a tantárgyakat kiegészítette a kézimunka óra, melynek keretében a kislányok kötni-horgolni, a fiúk pedig faragni tanultak. Bár a szülők általában örültek a jó tanulmányi eredményeknek, különösebb ösztönzést a továbbtanulásra nem adtak. Ennek elsősorban gazdasági okai voltak, hiszen ahhoz, hogy kitaníttassák gyermeküket, legalább 80-100 holdnyi birtokkal kellett volna rendelkezniük.

A település határán kívülre ritkán jutottak el a gyermekek. Szécsy György helybeli tanyai tanító felmérése szerint 207 gyermek közül 128 (61%) nem látta Szegedet, aki igen, az is kocsipásztornak lett állítva, míg szülei a piacon árultak.[9] Szécsy tapasztalataival egybecsengenek saját feljegyzéseim is. Az 1930-as évek közepén az alsótanyai gyermekek közül 20-25 fő utazott naponta a kisvasúttal a városi iskolába. A polgáriba járó diákok új szokásokkal és játékokkal is megismerkedtek városi társaik révén, ezeket azonban nem terjesztették el az itthonmaradtak között.

Az elemi iskolát végző parasztgyermekek számára nem adódott túl sok játékalkalom. A legtöbb lehetőség a játékra pásztorkodás közben nyílt, különösen az őszi betakarítás után, mikor a tarlóra összehajthatták a jószágokat. Ekkor szerveződhettek nagyobb játékcsoportok, melyeknek fiúk-lányok, kisebbek-nagyobbak egyaránt tagjai lehettek. A legkedveltebb játék ilyenkor a *fogócskázás*, a *tekézés* és a *„Csiga ide, párom!"* voltak, melyek szabályait később ismertetem. A másik fontos játékalkalom a vasárnap délutáni pihenő volt, amikor a szülők a heti munkák elvégzése után elengedték a gyermekeket a szomszédos tanyába. Ilyenkor a tanya melletti gyöpön vagy a tanyaudvarban játszottak, *humóztak*, fogócskáztak, vagy szerepjátékokat — pl. lakodalmast játszottak. Ősztől tavaszig az iskolába járás is alkalmat teremtett a *birkózásra*, télen a *csuszkálásra*. Az iskolai órák közötti szünetekben a fogócskán kívül sor került a kötött szöveggel, szabályokkal rendelkező körjátékokra is, melyeket az iskolán kívül nemigen játszottak.

(Pl. *„Bújj, bújj, zöld ág"*, *„Körben áll egy kislányka"*.) Télen, vagy esős időben a házban *kártyáztak*, *malmoztak*, vagy a saját készítésű babákkal, szárjátékokkal foglalatoskodtak.

Játékszerek

A tanyai gyermekeknek bolti játékszerük nem volt, legfeljebb a '30-as évektől vehettek maguknak a búcsúban a szüleiktől kapott pár fillérből *tömör gumilabdát*, *sípot*, *jojót*, *játékpuskát*. Játékokat Szegeden a Párizsi Nagyáruházban, vagy a László bazárban árultak ebben az időben, ezeket azonban főként azok a gyermekek érhették el, akik a városi polgári iskolába jártak. A saját készítésű játékszerek dominanciája kb. az 1960-as évek elejéig tartott. A játékszerek készítésében a környezetben található anyagoknak, valamint a hagyományos mintáknak meghatározó szerep jutott. Jellemző a játékszerek többségére a felnőttek tárgyi világának, gazdasági tevékenységének utánzása, készítésük és a velük való játék gyakran mintegy előképe a későbbi, felnőttkori szerepeknek. A természetes anyagokból készült, hagyományos mintákat követő játékszerek egy részét a szülők készítették a gyermekeknek, s készítésük gyakran egy-egy munkafolyamathoz, vagy annak befejezéséhez kötődött, mintegy megszerettetni kívánva a későbbi komoly tevékenységet. Példa erre, hogy az őszi, vagy télesti kukoricamorzsolás után került sor a *csumából* való ól és ház építésére, vagy hogy a *szalmagyűrűt* aratáskor, ebédszünetben fonta az édesapa kislányának. A babaruha kihímzése jó előgyakorlat volt a kislányoknak, hogy azután 16-17 évesen önállóan készítsék el kelengyéjüket. Ezzel is magyarázható, hogy az idősek emlékezetében nem válik élesen külön a játék és a munka fogalma: „Játszva tanultuk az életet", „Játéknak indult, munka lett belőle" — mondják. A játékszerek készítésének fontos szerepe volt a szocializációs folyamatban, s ennek megfelelően jól különválaszthatók a kisfiúk és a kislányok által készített játékok.

A kislányok legkedveltebb játéka itt is a *baba* volt. Alkalmilag ezt a szerepet tölthette be a zöld kukoricacső, aminek a bajuszát hajviseletet utánozva befonták, vagy a kukoricacsutka, *csuma*, amit rongyba csavartak (így lett belőle pólyásbaba). Komolyabb babának számított, aminek fejet, kart alakítottak ki. Az ilyen baba készülhetett csumából és fából is. A csumára kukoricaszárat kötöttek keresztbe kar gyanánt, azután a csutka egyik végét behasították, s a fehéren maradt részre ceruzával szemet, szájat, orrot rajzoltak, esetleg a kukoricatöréskor gyűjtött bajuszból hajat is ragasztottak. A kész babát menyecskének, menyasszonynak öltöztették. A fababa törzse egy vastagabb gallydarab volt, melynek egyik végét fehér rongyba csavarták, egy vékonyabb ágacskából pedig kart kötöttek. Arcát ceruzával rajzolták ki. A legnagyobb ügyességet igénylő rongybabák készítését részben otthon, részben az iskolában tanulták meg. Fehér, vagy világos színű, kiterített vá-

szondarabra megrajzolták a baba körvonalait, kiszabták, és összevarrás után kitömték a testrészeket. Maradék anyagokból több rend ruhát is varrtak nekik, alsószoknyájukat kislingelték, esetleg körbehorgolták, sokan sapkát és sálat is kötöttek számukra. Ezekkel a babákkal hosszú ideig eljátszottak, főleg télen, mikor a szabadban való játékra nem volt lehetőség. Játékon kívül a babáknak az ablakban volt a helye, játszani az ajtó mögötti ágyon, vagy a kuckóban lehetett velük. A rongyababák készítését, a babaruhák varrását nem minden helyen nézték jó szemmel, de ahol nem engedték a vele való foglalatoskodást, ott nem is tanultak meg a lányok szabni-varrni, kötni, hímezni. A komolyabb babák számára egyes családokban kiságyat, asztalt, széket is barkácsoltak az édesapák. A kis bútorokra paplant, párnát a kislányok varrtak, az igényesebbek ki is hímezték.

Jószágőrzés közben, zsombékos helyen mohából raktak ki *házalaprajzot*, s ugyancsak mohából készítettek *bútor*t bele. A ház tervezése és berendezése során a felnőttkori szerepeket is eljátszották. A főzőcskézéshez *kemencét* építettek olyan módon, hogy lábukat a nedves homokba dugták, majd kihúzták, s az így nyert építménybe töklevél szárából kéményt tűztek. A főzéshez az edényeket tört cserépdarabok helyettesítették, vagy az érett mák gubójából alakítottak ki apró *tányérokat*, *tálakat*, *nyeles serpenyőket*. A nagyobbacska lányoknak az édesapjuk eszkábált kis *gyúródeszkát* és *sodrófát*, amelyekkel már a konyhában próbálgatták a tésztanyújtást.

A kislányok szívesen készítettek maguknak különféle ékszereket is: gyermekláncfű szárából *nyakláncot* fűztek, mezei virágokból *koszorút* kötöttek.[10] Néhol boltban vásárolt apró üveggyöngyökből is fűztek nyakláncot.

Mind a lányok, mind a fiúk számára készítettek a szülők kukoricaszárból, *ízikből* kis állatfigurákat: *tehenet*, *malacot*, valamint apró gazdasági eszközöket: *gereblyét*, *jármot*, *szekeret* vagy *gémeskutat*. Ezeket azután a gyermekek önállóan is megformálták. Ugyancsak ízikből készült a szárhegedű, a *cicora* is. Ez a játékhangszer országszerte elterjedt, s déli szomszédainknál is ismert.[11]

A kisfiúk által kedvelt játékfegyverek részben ügyességpróbák gyanánt, részben harci szerepek eljátszására készültek. A célzóképességet fejlesztette az *íj* és a *nyíl*, valamint a *parittya*, közismert nevén csúzli. A bodzafából faragott *puska* már hangot is adott, az ügyesebbek az igazi puska mintájára fából tust is eszkábáltak hozzá. A kisfiúk a fegyvereken kívül szívesen játszottak fából faragott, fűrészelt kis *kocsikkal*, gépmodellekkel. A határban dolgozó cséplőgépek mintájára készítettek karral mozgatható *gőzgép* és *cséplőgép* modellt.[12] Volt, aki repülőgép utánzásával is próbálkozott. Babákat is csináltak a fiúk: falra függeszthető, madzaggal mozgatható kezű-lábú *ugráló jancsit* és az asztallap szélén billegő *fűrészelő jancsit*.[13] A *sárkánykészítés* nem volt általános, ha valaki sárkányt eresztett, csodájára jártak. Akik ismerték ezt a játékot, azok nyolcszögletűre, vagy deltoid ala-

kúra formálták. Kedvelt játékszer volt a cérnaguriga lefűrészelt végéből készült *pörgettyű*, vagy a fűzfaágakból kötött *hinta* is. Tavasszal, rügyfakadáskor lehetett fűzfasípot, *fütyürűt* faragni, amelyből ideig-óráig tudtak hangokat csalogatni. Az ügyesebbek puhafából tartósabb *furulyát* is faragtak. A sporteszközök közül *szőrlabdát*, *korcsolyát* és *mankót* (gólyalábat) ügyeskedtek a mórahalmi gyerekek. Ezek készítése általánosan ismert, táji sajátosság, eltérés nem mutatható ki ezen a vidéken.

A játékszerek létrehozása inkább a belterületi iskolában volt feladat, a tanyai tanítók nem fektettek rá hangsúlyt. A kislányok rongybabát, a kisfiúk gyufásskatulyából kis kocsit eszkábáltak, vagy puhafából fűrészeltek elfordítható tengelyű hintómodellt. A papírból készült repülőgép hajtogatását az iskolában tanulták. A tanyai iskolákban a tanító inkább az „életre nevelt" — fát ültettek, udvart takarítottak a gyermekek. A kézimunka órán faragott virágkarók inkább dísztárgyak voltak, nem kapcsolódtak szervesen az otthoni játékokhoz.

Eszközös ügyességi játékok

A kislányok kedvelt szórakozása volt az *ugrókötelezés*, amit tavasztól őszig jószágőrzés közben, vagy a tanyaudvaron játszottak. Egyedül is hajtották a kötelet, vagy hárman összeállva: olyankor kettő forgatta, egy pedig ugrált, s bizonyos idő elteltével szerepet cseréltek. Ugyancsak a lányok játéka volt a szinte világszerte ismert kapókövezés, helyi nevén *tipózás*. Öt, laposra csiszolt kaviccsal játszották a következő szabály szerint: a földre tett kavicsok közül egyet feldobtak, s a kézfejen igyekeztek estében felfogni. A következő lépésben két kavicsot dobtak fel, majd hármat, végül mind az ötöt egyszerre.[14]

A kisfiúk gombbal, vagy pénzdarabbal *priccsöztek*. A priccsözés szabályai kétfélék voltak: a gombokat vagy egy földbe vájt lyukba pöccintették (s aki beletalált, az nyert), vagy a falhoz dobták, s a visszapattanó gombok távolsága szerint nyertek, vagy veszítettek. A *gombfoci* csak a polgári iskolába járó gyermekek között terjedt el, akik az iskolai rajztáblára rajzolták ki a játékmezőt, s a kisvasúton komoly versenyeket is rendeztek belőle. A gombfoci csak a polgárista gyerekek szórakozása volt, hiszen a szabályok által előírt „pálya" céljára használt rajztábla az ő iskolai felszerelésükhöz tartozott.

A *szőrlabda* készítése általánosnak mondható. Az apró teniszlabda nagyságú eszközzel többnyire egyszerű adogatós játékot játszottak. A boltban vásárolt kis, tömör gumilabdákat és a saját gyártmányú rongylabdákat szintén egymásnak dobálgatták, esetleg a földre ütögették.

A sportszerű népi játékok közül a legnépszerűbb és a legközismertebb itt is a *tekézés* volt, a megye többi településéhez hasonlóan. A másutt kanászos néven is ismert játék szabályai a következők voltak: a gyepen körben

eggyel kevesebb lyukat vájtak, mint ahány játékos részt vett a játékban, s a kör közepére is fúrtak egyet. Minden játékosnak egy-egy darab, kb. 1 m hosszú botja volt, ezenkívül egy ökölnyi nagyságú faragott fagolyóra volt szükség a játékhoz. A játékosok közül egy volt a *kanász*, akinek a játék elején elütött labdát a középső lyukba kellett botjával terelnie, miközben a többiek igyekezték ebben megakadályozni. A kanász személyét a játék kezdetén kisorsolták: botjukat a lábfejükre helyezték, s messzire elrúgták — akié a legmesszebbre esett, annak kellett a feladatot vállalnia. A többi játékos botját állandóan az előtte levő lyukban tartotta, csak akkor próbálta a fagolyót elütni a kanász elől, ha az már közel volt a célhoz. Ha eközben a kanász elfoglalta valaki elől a lyukat, akkor szerepet cseréltek. Ha sikerült a fagolyót a középső lyukba terelni, akkor új kanászt választottak.[15]

A különféle ügyességi és erőjátékok közül kedvelt volt a már említett *korcsolyázás*, a *szánkózás* és a lányok körében a *sántaiskola* is. A korcsolyát a gyermekek maguk állították elő: háromszögletűre faragott fahasáb élére vastag „vezérdrótot" erősítettek, s az így eszkábált eszközt madzaggal kötötték fel a cipőjükre. Mint más vidéken, itt is csak egyik lábukra vettek korcsolyát, míg a másikkal lökték magukat a jégen. A szánkót a családfő barkácsolta a kisgyermekek számára. A sántaiskola nem volt közismert, többek szerint inkább csak a '40-es évek végén vált népszerűvé.

A fiúk tiltott játéka volt az *ostorozás*, vagy *ostorcsapózás*. Hatan-heten összefogódzkodtak, úgy szaladtak kanyarogva, miközben a sor elején futók arra törekedtek, hogy minél élesebb szögben forduljanak. A sor végén futó „csapó" azután előbb-utóbb megbotlott, gyakran magával rántva a többieket is. Szintén a fiúk kedvelték inkább az országszerte ismert „Adj király katonát!" elnevezésű játékot, melynek szabályai nem tértek el a ma közismerttől.

A *fogócskázást* szintén a legegyszerűbb, ma is ismert szabályok szerint játszották. A fogó személyét számolással sorsolták ki. A nagyobbak kedves játéka volt a „*Csiga ide, párom!*". Páratlan számú játékos kellett hozzá. A párok kettesével egymás mögé sorakoztak, a fogó pedig a sor elején állt. Mikor elkiáltotta magát a játék nevében foglalt módon, akkor a hátulsó pár elengedte egymás kezét, s a sor elejére futott. A fogó igyekezett egyikőjüket elkapni, megakadályozni, hogy újra egy párt alkossanak. Az iskolai tornaórákon különféle staféta-szerű játékokat, bakugrást és egyéb tornamutatványokat is tanultak, amelyeket kellő gyakorlás után a minden évben megrendezett tornaversenyen mutattak be. A tornaversenyeket a faluban rendezték meg, ahová a gazdák lovaskocsival vitték a tanyai iskolák diákjait.

A párválasztó, kötött szöveggel-dallammal rendelkező játékok kevésbé voltak népszerűek. Főként az iskolában játszották a „*Körben áll egy kislányka*", „*Bújj,bújj, zöld ág*" kezdetű, énekelt szövegű játékokat, melyekre azonban már kevéssé emlékeznek. A párválasztó játékok közül egynek a

szabályait és szövegét sikerült az idősebbek emlékezetéből előcsalnom. Ennek során a játékosok egymás kezét fogva kört alkottak és körbesétáltak, miközben egy játékos a kör közepén állt. Közben énekeltek:

Haj szénája, szénája,
széna kaszálója
réten kaszál egy fiú
aranyos fiúcska.
A kaszáját pengeti
a kalapját lengeti
így hívja a párját.

Ezután a körben álló játékos párt választott magának, akivel körbeforogtak a következő dalra:

Gyöngyöt, gyöngyöt a kislány nyakába
Bokrétát a fiú kalapjára
Jó kedvébe alig várják
Hogy a csárdást együtt járják, ihajja!

A forgás végeztével a két játékos helyet cserélt, s folytatódott a játék az előzőek szerint.

A rejtő-kereső játékok közül az egyszerű szabályokkal játszott *bujócskát* ismerték. A *humót* itt is számolással választották.

A téli esték kedvelt időtöltése volt a *malmozás*. Szabályait a gyermekek a szüleiktől, főként édesapjuktól tanulták, s gyakran velük is játszották. A táblát papírlapra rajzolták ki, s a bábukat bab-, illetve kukoricaszemek helyettesítették.

A gyűjtésem során kirajzolódott játékkultúra színtelenebbnek tűnik annál, amit a századfordulón Kovács János a szegedi népéletről írván elénk tárt. Ennek okát összetettnek ítélem: mindenképpen közrejátszik a halványuló emlékezet, de talán az is, hogy a tanyai gyermekek életében kevesebb játékalkalom adódott, s életük a városiaknál jóval szűkebb keretek között zajlott.

Jegyzetek

1 Juhász Antal településtörténeti kutatásainak összegzése. Kézirat, é. n.
2 Az 1960. évi népszámlálás Csongrád megyei kötete alapján.
3 A gyermekéletre vonatkozó adatok gyűjtését 1990-ben és 1991-ben végeztem. A téma teljesebb feldolgozása Mórahalom monográfiájában jelenik meg.
4 Adatközlőim kivétel nélkül tanyán nevelkedtek.

5 A téma gazdag irodalmából a legteljesebbnek és példaadónak Gazda Klára: *Gyermekvilág Esztelneken* című munkáját tekintem. (Bukarest, 1980).
6 Ennek fontosságára hívja fel a figyelmet Niedermüller Péter *Magyar népi játékok.* In: *Magyar Néprajz 4.* Szerk. Dömötör Tekla—Hoppál Mihály. Bp., 1990. 537—543.
7 Mórahalom korabeli neve.
8 A századfordulóra vonatkozó adatot Szécsy György tanyai tanító leírásából merítettem. *Képek Mórahalom múltjából és jelenéből.* Mórahalom, 1967. 44.
9 Uo. 44—45.
10 A virágkoszorú kötése különösen a pünkösdölő lányokra volt jellemző. Ez a szokás az 1960-as évek elejéig élt ezen a vidéken.
11 Ld. Andrijana Gojković: *Narodni muzićki instrumenti.* Beograd, 1989. 62.
12 A közeli Csorváról került 1906-ban több gépmodell a szegedi Móra Ferenc Múzeumba. Készítőjük Katona Imre, 13 éves parasztfiú volt.
13 E figurák készítésében feltehetőleg vásári minták is szerepet játszhattak.
14 A játék bonyolult szabályait Csongrádon sikerült gyűjtenem.
15 Ld. Kovács János: *Szeged és népe.* Szeged, 1901. 420. A játék országszerte ismert pásztorjáték.

DURÓ ANNAMÁRIA *(Szeged)*

A tanya és a zárt település kapcsolata a szegedi határban

Mi a tanya? Mikor és hogyan alakult ki? Vannak-e külföldi párhuzamai, vagy sajátosan magyar jelenség? Néprajz, történelem és földrajztudomány közös, sokat vitatott kérdései ezek.

Erdei Ferenc hívta föl a figyelmet arra, hogy az alföldi tanyát a zárt településhez, az ún. anyavároshoz fűződő különleges kapcsolatok teszik sajátos szórvánnyá. Erdei mindig úgy tekintett a tanyák népére, mint az adott mezővárosi társadalom egy területi csoportjára. Az anyatelepüléshez fűződő viszony alapján határozta meg a tanyák típusait és a tanyafejlődés szakaszait, s e két szempont kombinációjával jellemezte azután a sajátos arculatú tanyavidékeket.

Az időközben lezajlott közigazgatási változások azóta átformálták az Alföld településhálózatát. 1949—1952 között több mint száz tanyaközpontot jelöltek ki azzal a céllal, hogy — a kollektivizálás sikere érdekében — falvakba tömörítsék a külterületeken élőket. A tanyaközpontok faluközponttá formálódásával új zárt települések jöttek létre a mezővárosi tanyarendszerek területén; mivel azonban a tervezett gyors ütemű tanyafölszámolódás nem következett be, a tanyaközségek „osztott települések" maradtak.

Tanyakutatás — társadalomföldrajzi megközelítésben

Ebből a megváltozott kapcsolatrendszerből kiindulva kezdtem keresni azokat a „szálakat", amelyek a mai tanyákat kijelölt faluközpontjukhoz, egykori anyavárosukhoz, valamint a szomszédos településekhez fűzik. A társadalomföldrajz felfogása szerint ezeket a kapcsolatokat maguk a tanyaiak teremtik meg, amikor az ún. társadalmi alapfunkciók — munka, lakás, ellátás, képzés, üdülés, közlekedés-kommunikáció, közösségben élés — gyakorlása során fölkeresik valamelyik zárt települést.

A társadalomföldrajz a helyi társadalom és a település-környezet viszonyaként értelmezi az ember—tér kapcsolatrendszert. Szemléleti újítása abban rejlik, hogy az embert állítja a középpontba: mindig valamely társadalmi csoport szemszögéből vizsgálja a térbeli jelenségeket. A korábbi ágazati, illetve területi szempontú földrajzi elemzésekkel ellentétben nem „fölülről", vagy „kívülről", hanem „belülről" közelíti meg a lokalitást.

Magam a szegedi határ négy tanyaközségében — Domaszéken (1984), Zákányszéken és Szatymazon (1987), valamint az azóta várossá lett Mórahalmon (1990) — végeztem ilyen szempontú kutatásokat. Bár a kérdőíves adatgyűjtésre mind a négy helyen más-más időpontban került sor, mindenütt arra törekedtem, hogy

1) az állandóan lakott tanyáknak legalább 10%-át bevonjam a vizsgálatba,

2) valamennyi korcsoport képviselői szerepeljenek a fölkeresettek között,

3) ne maradjon ki egyetlen határrész sem.

A kérdezettek kiválasztása ennek megfelelően a családszerkezet típusa (társadalmi szempont) és tanyájuknak a faluközponttól való távolsága (térbeli szempont) alapján történt.

Előadásomban az alsótanyai „határjárások" tapasztalataira építve szeretném bemutatni a tanya — faluközpont — anyaváros viszonyt. A teljesség igénye nélkül most csupán kettőt emelek ki a társadalmi alapfunkciók összefüggésrendszeréből: a lakás és a közösségben élés térbeli kapcsolatainak elemzésére vállalkozom.

A tanyafejlődés szegedi útja

A tanyaközségek csak mint falvak számítanak fiatal településeknek; a határaik közé zárt tanyavilág — valamely mezővárosi tanyarendszer részeként — több évszázados fejlődés eredményeképpen alakult ki.

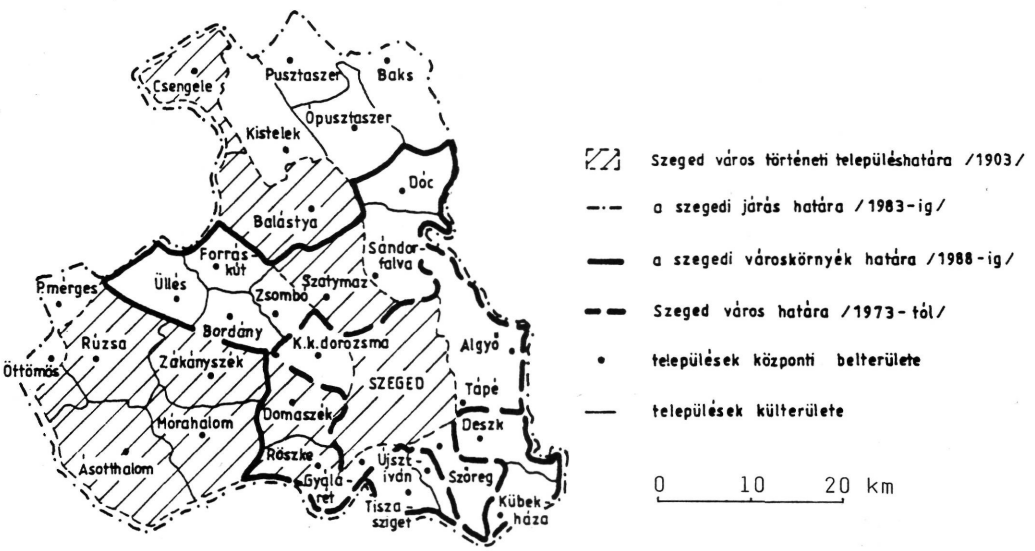

Tanyaközségek a szegedi határban

Szeged történeti településhatára a kiskun területek közbeékelődése miatt nem alkothatott összefüggő egészet. A két nagy határrész elkülönülése a tanyásodás későbbi menetére is kihatott: Alsótanyát túlnyomórészt a paraszti Alsóváros, Felsőtanyát pedig az iparosok-kereskedők lakta Felsőváros szülöttei népesítették be.

A szegedi tanyafejlődést nemcsak a korai kezdetek és a művelési ágak harmóniája teszi sajátossá. A helyi földbirtok-politikának köszönhetően a hagyományos városi ház—tanya kettősség itt sohasem volt olyan tartós, mint más tanyás városok — pl. Debrecen — esetében. Szeged határában ugyanis városi háztulajdon nélkül is lehetett tanyaföldet szerezni, sőt, a múlt században elindított földbérlet-akciók révén maga a város is telepített szórványokat. Az állandó és teljes kitelepülés megkönnyítette a tanyavilág önállósulását, amely — közigazgatási értelemben — 1950-ben következett be. Alsótanya területén hat, Felsőtanyáén három tanyaközség született.

Településszerkezet és helyi társadalom

Zárt belterület — szórvány jellegű külterület. A tanyaközségek települési megosztottsága lehetővé teszi, hogy helyi társadalmuk egyes csoportjai között az állandó lakóhely térbeli elhelyezkedése alapján is különbséget tegyünk. A lakás azért különleges a társadalmi alapfunkciók sorában, mert az otthon — mint az életvitellel összefüggő mozgások kezdő- és végpontja — teremti meg a feltételeket a többi alapfunkció gyakorlásához.

A tanyás határrészek községi léte a leendő faluközpontok kijelölésével és a településhatárok megvonásával kezdődött. A szegedi tanyaközségek — tekintve, hogy Domaszék kivételével mindnek már meglévő, spontán kialakult központ lett a magja — jó eséllyel indulhattak a településsé szerveződés útján.

Az 1950-ben kijelölt tanyaközpontokat a közintézmény-hálózat kiépülése és a beköltözések tették igazi falvakká. Hogy valóban a tanyáról érkezők gyarapítják a „benn élők" lélekszámát, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a kilenc tanyaközségnek születése óta — különböző ütemben ugyan, de — csökken az össznépessége, miközben a belterületükön élők száma is, aránya is nő. (Egyedül Szatymaz esetében mutatkozik némi „kilengés"; ez a városközeli fekvés következménye.)

Minden bizonnyal a külterületi építési tilalom volt a leghatékonyabb eszköze annak, hogy a faluközpontok felé tereljék az embereket. Mivel 1986-ig nem volt lehetőség a lakóépület kívánt mértékű modernizálására, a vállalkozó kedvű tanyaiak inkább a belterületen fogtak építkezésbe. De nem minden új tulajdonos költözött be azonnal a tető alá hozott falusi házba; sőt akik megtették, többségükben azok sem szakadtak el végleg a tanyai gazdaságtól. A kettős életvitelnek családon belül és generációs váltásban egyaránt többféle változata lehetséges attól függően, hogy „kintről be" vagy „bentről ki" járnak az emberek.

Település	Terület (HA) 1980	Állandó (jelenlévő) népesség összesen (fő) 1949	1960	1970	1980	1990*	A külterületen élők aránya (%) 1960	1970	1980	1990*
Ásotthalom	12255	8062	6542	5942	4966	4111	91,5	83,5	65,0	50,5
Balástya	10995	6369	5722	5238	4375	3731	89,9	84,6	75,2	64,7
Csengele	6066	3680	3643	3154	2707	2238	90,7	85,7	73,1	61,1
Domaszék	5214	4338	3955	3574	3320	3178	99,7	92,5	77,6	58,4
Mórahalom	8314	6732	6142	5859	5997	5529	70,7	60,4	41,1	29,3
Röszke	3663	4227	4186	3742	3517	2971	41,3	42,3	29,3	21,6
Rúzsa	8468	4469	4103	3662	3182	2709	92,6	87,6	76,4	51,4
Szatymaz	5382	3897	4007	4148	3781	3470	88,8	79,1	69,4	52,9
Zákányszék	6606	3468	3393	3293	3050	2700	90,6	84,9	68,8	53,7

A szegedi tanyaközségek néhány jellemző adata (A népszámlálások Csongrád megyei kötetei alapján.)
* Előzetes adatok

A „kétfelé való lakás" eme példái azt sejtetik, hogy az új határok közé zárt tanyavilág ugyanolyan módon szerveződik hozzá kijelölt központjaihoz, mint amilyen kapcsolatban kialakulása idején magával az anyavárossal volt. Lényeges különbség azonban, hogy a tanyaközségek esetében nem a kirajzás, hanem a betelepülés a meghatározó népesedési folyamat.

Épülő faluközpont — pusztuló tanyavilág? Kétségtelen, hogy a vázolt belső népesség-átcsoportosulás valamennyi vizsgált tanyaközségben a külterület rovására ment végbe, a tanyától való elszakadásnak azonban éppúgy fokozatai vannak, mint a faluhoz tartozásnak. Ha most fognék tanyakutatásba, mindenekelőtt azokat a kettős ingatlantulajdonnal rendelkező családokat interjúvolnám meg, akik a tanya és a zárt település közötti kettős életvitel különböző változatait élik.

A „kintről bejárók" arányára vonatkozóan a zákányszéki vizsgálat (1987) adatai is nyújtanak némi fogódzót. Az itt fölkeresett 96 család közül, akiknek tanyái az állandó külterületi lakhelyek 18%-át képviselték, minden harmadiknak volt telke, lakása vagy háza tanyai lakóhelyén kívül — ha nem a saját falujában (23), a szomszédos települések valamelyikében (7) vagy Szegeden (2). Valamennyiük számára a beköltözés távlata a maguk építette belterületi ház, ez a távlat azonban nem föltétlenül az öregkort jelenti; napjainkban ugyanis egyre rövidül a tanyán töltött életszakasz. (Csak érdekességként mondom el, hogy az a néhai „kisgazdatanyára" jellemző generációs váltás, amit valaha Erdei Ferenc tapasztalt, napjainkban tanya—faluközpont viszonylatban éled újjá.)

Mivel a társadalomföldrajzi vizsgálatok a külterületekre vonatkoztak, az időszakosan lakott tanyákról sokkal pontosabb adataim vannak, mint az üresen álló belterületi házakról. A zákányszéki tanyák közül pl. 247, a mórahalmiak közül pedig 325 tartozott közéjük 1987-ben, illetve 1990-ben. (A lakott tanyák száma ugyanakkor 563, illetve 599 volt.)

Az időszakosan lakott tanyák léte a bizonyság arra, hogy a külterületi népesség fogyásának üteme nem föltétlenül azonos a tanyapusztulás mértékével. Ezek a tanyák új szerepkörben élnek tovább, noha az állandó kinttartózkodás szakaszossá válása kétségtelenül hanyatlást jelent. De honnan járnak ki a tulajdonosok?

1) Tanya—tanya viszonylatban is lehet kettős életet élni, bár ez még inkább a kötődés, semmint az elszakadás jele. (Két tanyával rendelkezni ugyanis annyi, mint nagyobb földterületen gazdálkodni.)

2) A falubeliek időszakosan lakott tanyáiról már esett szó. Ezek az emberek (vagy szüleik) a tanyai élet munkájával építették föl a belterületi házat, beköltözésük így nem más, mint „fokozatos visszavonulás". (Alighanem akkor is ez a helyzet, ha a tanyatulajdonos valamelyik szomszédos faluközpont lakója.)

3) Ha megszűnik a belső utánpótlás, idegenek, főként szegediek foglalják el a tősgyökeres tanyaiak helyét. Az ő tanyáik tényleg a „második otthonok": egy, már meglévő városi lakást egészítenek ki. (Elgondolkodtató, hogy Domaszék, Zákányszék és Mórahalom esetében egyaránt ez utóbbi kapcsolódás a legerősebb. Úgy tűnik, hogy a helybeliek által végleg elhagyott tanyák újra az egykori anyaváros „tartozéktelepülései" lesznek, ha megváltozott szerepkörben is.)

A szegedi „határjárás" tapasztalatai arra vallanak, hogy a tanyaközségek helyi társadalma nem osztható föl egyszerűen faluban élőkre és tanyaiakra, mert kettős ingatlantulajdonnal rendelkező „kijáró" falusiak éppúgy vannak, mint „bejáró" tanyaiak, sőt, ideiglenes jelleggel — bár teljesen egyéni ritmusban — olyan tanya- illetve kiskerttulajdonosok is megjelennek itt, akik az egykori anyavárosban vagy valamelyik szomszéd településen laknak.

Települési közösségek

A lakás csupán kiindulópontja az életvitellel összefüggő mozgásoknak; a társadalmi alapfunkciók gyakorlásának a településkörnyezet ad keretet. A különböző célú térbeli mozgásoknak más-más mozgatórugói vannak: a munkakapcsolatok pl. erősen kényszerjellegűek, a fogyasztás térkapcsolataiban pedig az igényszint a döntő. A tanya—tanya, a tanya—faluközpont, illetve a tanya—város viszonyról azok a kapcsolatok árulnak el legtöbbet, amelyeket az emberi összetartozás igénye hív életre.

Tanyán különleges értéke van a — jó — szomszédságnak. „Valami segítség köll, ezöknek adunk, ezöktől kapunk. Ha baj van, ezt érjük legelébb" — ahogy egy zákányszéki asszony megfogalmazta. A tősgyökeres tanyaiak rendszerint együttműködnek az élet minden területén. A tanyára települő idegenek (bevándorlók) általában beépülnek ebbe a „szomszédsági hálóba", ám a falu közösségébe szinte sohasem. Bizonyos értelemben a hétvégi tanyák tulajdonosait és a kiskerteseket is szomszédnak tekintik a külte-

rületen élők, de — paraszti mentalitás szerint — őket is a munkájuk alapján ítélik meg. Többre becsülik azt a városit, aki „őszinte lélekkel" dolgozik idekinn, mint azt, aki semmi se csinál, csak: „Kigyün szétnézni, kicsi évikkendözik, oszt mén tovább".

A helybeliek szemében nincs nagy különbség tanyai és falusi között, hiszen a belterületi lakosok egy része valamikor szintén kinn élt és sokan most is kijárnak nap mint nap. („Parasztok vagyunk mind" — hallottam Mórahalmon.) A tanyaiak döntő többsége is a faluhoz tartozónak vallja magát, bár vannak ellenvélemények. A Szegedről kitelepülők pl. továbbra is a városhoz vonzódnak. Akiket a szomszéd települések valamelyike „csábít el", kivétel nélkül a határszélen laknak. A faluközponttól való elfordulásban más tényezők is közrejátszhatnak. Egy zákányszéki család tagjai — maguk is bérlők leszármazottai — pl. azért vonzódnak inkább Rúzsához, mert ezt a községet szegényebb népek lakják, akik „járásfődön nevelődtek".

A tanyai életvitelhez — több-kevesebb rendszerességgel — a város fölkeresése is hozzátartozik. Az új községek határai közé zárt tanyavilág lakói azonban idegenek már Szegeden. Nem „város-élményre" vágynak, ha útra kelnek, hanem kézzelfogható célok vezérlik őket: piacozás, bevásárlás, orvosi vizsgálat, rokonlátogatás. Nem véletlen, hogy a tősgyökeres tanyai nép számára a piac és a buszállomás környéke a legbiztosabb támpont. (A kinn élő öregek általában a régi Szegedet őrzik emlékezetükben: egy domaszéki bácsi pl. csak Vas Szent Pétör utcaként ismerte a Zöld Sándor utcát.) Természetesen egészen más Szeged-képe van annak, aki korábban itt lakott, tanult, dolgozott vagy most is ingázik.

A kiválasztott tanyaközségek példája szerint tehát a településen belüli összetartozás szálai a legerősebbek. Mégis jelképes értelmű, hogy Zákány-Alsón — a faluközpont és a domaszéki határ közé eső területet hívják így — a falu felé igyekezvén ma is azt mondják: „Kimögyünk a faluba." A befelé az Szeged felé van. . .

A mai tanyák helye a településhálózatban

Elszakadás az egykori anyavárostól és hozzászerveződés az új faluközpontokhoz — a tanya felől közelítve így jellemezhető röviden a tanyaközségek önálló településsé válásának folyamata.

A bemutatott szegedi példák szerint a tanyaközségek kül- és belterülete csak térben válik el élesen egymástól. A falusi házzal rendelkező tanyaiak éppúgy összefűzik a „kinn" és a „benn" élőket, mint a tanyával rendelkező falubeliek. A helyi társadalom e két csoportja között csak annyi a különbség, hogy a „kintről bejárók" számára még a tanya, a „bentről kijárók" számára pedig már a falusi ház az állandó otthon. A beköltözés ebben az összefüggésben csupán a háztartás áthelyezését jelenti; a — fő vagy kiegészítő jövedelemforrást nyújtó — gazdaság központja továbbra is a tanya ma-

rad. A faluközpontokhoz való hozzászerveződés tehát ugyanolyan fokozatokon keresztül megy végbe, mint ahogy annak idején az anyavárostól való elszakadás megtörtént, csak a folyamat iránya fordult az ellenkezőjére.

A helybelieken kívül időről időre a szomszédos települések és az egykori anyaváros lakói is megjelennek e községek külterületén, a szegediek azonban már idegenek itt. Míg ugyanis a tanya és a faluközpontok viszonylatában általában a külterületi lakóhely, tanya—város viszonylatban szinte mindig a városi ház (lakás) a kiindulópontja a kettős ingatlantulajdon megszerzésének. A hobby-tanyák növekvő népszerűsége arra enged következtetni, hogy a külterület fölértékelődik a városiak szemében.

Nem véletlenül emeltem ki az időszakosan lakott tanyákat. Létezésük a bizonyíték arra, hogy a szocializmus által pusztulásra ítélt, majd „átmenetinek" tekintett tanyarendszer mégiscsak beilleszkedik a modern településhálózatba. A társadalomkutatók számára sem lehet közömbös, hogy maguk a tanyaiak hogyan élik meg ezt.

Irodalom

Bálint Sándor

1976 *A szögedi nemzet* 1. Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1974—75/2. Szeged.

Balogh I.

1965 *Az alföldi tanyás gazdálkodás* In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában.* 1848—1914/1. Bp., 429—479.

Barabás J.

1961 *A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában* In: *Műveltség és hagyomány.* Szerk. Gunda B. Bp., 219—247.

Berényi I.

1983 *A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata.* Földrajzi Értesítő, 32. 1. 37—47.

Duró Annamária

1986 *A domaszéki tanyavilág társadalomföldrajzi vizsgálata.* Egyetemi szakdolgozat. Kézirat. JATE, Szeged. 43 l.

1990 *A tanya és a zárt település kapcsolata — társadalomföldrajzi megközelítésben.* Tér és Társadalom, 4. 2. 63—80.

Erdei Ferenc

1942 *Magyar tanyák.* Reprint. Bp., 1976.

Juhász Antal

1975 *Adatok a szegedi tanyák kialakulásához.* Ethnographia, LXXXVI. évf. 2—3. sz. 276—312.

Orbán S.

1980 *Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után.* In: *A magyar tanyarendszer múltja.* Bp., 362—398.

Solymosi L.

1980 *A tanyarendszer középkori előzményeinek historiográfiája.* In: *A magyar tanyarendszer múltja.* Bp., 71—96.

GRÁFIK IMRE *(Szombathely)*

Szegedi vállalkozók a népi hajózásban a 19. század közepén

1842-ben Szegeden megjelent Zsótér János: *Hajósi jó rendviszonos kötelességek és általános rendszabályok* című munkája. Felvetődik a kérdés: ki a szerző, aki fontosnak érezte a fentiek publikálását, s mi késztette a hajós kötelmek és szabályok összefoglalására?

Zsótér Jánosról úgy tudjuk — Bálint Sándor kutatásaira támaszkodva —, hogy a 18. században bevándorolt szegedi görög kereskedők leszármazottja. A „Szótér" szó „Megváltót" jelent. A család idővel elmagyarosodott, beolvadt a szegedi, felsővárosi magyar polgárságba. A Zsótérok kezdetben hajósok, illetve hajóácsok voltak. Maga Zsótér János a 19. század közepének egyik leghíresebb hajósgazdája, azaz vízi, folyami szállítási vállalkozója volt.[1]

A szegedi Tisza-parton a 19. század első felében található úgynevezett superplatzokra vonatkozó adatok alapján Zsótér János műhelye az alsóvárosi oldalon lehetett, mégpedig vejének, Ábrahám József műhelyének közelében.[2]

A hajóépítő telepek tulajdonosaiból később szállítási vállalkozók, hajósgazdák lettek (pl. Zsótérok, Kopaszok, Ábrahám), s lehetséges, hogy ugyancsak később önállósuló hajósgazdák, mint pl. Terhes József, aki korábban mint super, Zsótér műhelyét vezette.[3]

A 19. század közepén a szegedi hajópark túlnyomó többsége néhány meghatározó család (Zsótér, Kopasz, Ábrahám, Vainer, Terhes, Zombori, Ökrös) kezében volt. Közülük is kiemelkednek a Zsótérok és a Kopaszok. Szeged legújabb monográfiája a Zsótér családdal kapcsolatban az alábbiakat írja: „A Zsótér család feje és a város legtekintélyesebb hajósgazdája Zsótér János volt. Megbízható források hiányában hajóinak számát nehéz meghatározni. A hídkinyitási napló, amelyik feltüntette a hajók nevét is, leginkább módot ad a számításokra. Adatai szerint Zsótér János évente (1843—1847 közt) átlag 55 hajóval fuvarozott (szélső értékek: 65 és 47), öt év során viszont 88 hajónév található neve mellett. Évente általában 7 új hajónév bukkan fel, ezek többsége a következő évben már nem szerepel, ami azt jelenti, hogy a próbautak után valószínűleg eladta őket. Jellegzetes nevű hajóinak egy részét viszont kereskedőknél vagy más hajósoknál találjuk meg a következő évben. Jellemző, hogy Hódy Antal és főként Terhes József neve mellett időnként Zsótér ismert hajói bukkannak fel. Különösen Terhes esetében ez valószínűsíti, hogy Zsótér alvállalkozója, esetleg superpaltzának első embere, aki vagy a hajók hasznában kapja részesedését, vagy alvállalkozói minőségben hajózik. . . A család másik ágához tartozik az öreg és az ifjabb

Zsótér Ferenc, hajóparkjuk nem nagy, de a zöme tetejes nagy hajó. Az idősebb Ferencnek 12, az ifjabbnak 5 hajója van. Ifjabb Zsótér Ferenc nevezett el először hajót Kossuthról 1846-ban, s új, nagy tetejes hajójával, melyen a Kossuth név díszelgett, büszkén járta a dunai kikötőket."[4]

A hídkinyitási naplóknak egy más kiértékelése megerősíti a fentieket. Az 1843. évi jegyzőkönyv adatai alapján a Zsótérok neve 391 esetben kerül említésre, messze megelőzve a Kopasz családot (181 említés), akiket Vainer Móric követ (73 említés), majd Ábrahám József (43 említés) következik a forgalmi adatok sorában, akit számottevő nagyságrendben a Terhes család (16 említés) s végül a Zombori és Ökrös család (5—5 említés) követ.[5]

Az 1846. évi jegyzőkönyvek adatainak kiértékelésénél azt is megvizsgáltuk, hogy kik azok a személyek, akik a legtöbb szállító hajóval (tetejes hajóval és tetejetlen luntrával) rendelkeznek. A kapott eredmény harmonizál az 1843. évi adatokkal:[6]

1) Zsótér János polgár	34 hajó	22 luntra
2) Kopasz József polgár	15 hajó	11 luntra
3) Ábrahám József polgár	10 hajó	8 luntra
4) Vainer Móritz hajótulajdonos	4 hajó	13 luntra

Ilyen adatok ismeretében nem meglepő az az érdekes szájhagyomány, melyet Tápay-Szabó Gabriella jegyzett fel: „Öreg Zsótér Jánosnak csak azért volt 99 hajója a Tiszán, mert csak a királynak volt szabad 100 hajót tartani. Ezzel szemben a valóság az, hogy Öreg Zsótér Jánosnak sok hajója volt, bár mindenesetre több, mint Szegeden bárkinek."[7]

A Zsótérokat, különösen Zsótér Jánost áthatotta a vállalkozó szellem, tudomásunk van arról, hogy saját építkezése idején több égetőtelep engedélyezését kérte.[8]

Ilyen előzmények után szinte természetesnek tekinthető, hogy „1846-ban már Zsótér János, a város első számú hajósgazdája is gőzhajó építéséhez fogott. A hajótestet a helyi superek készítették, s a 4 lóerős gőzgépet pedig Tóth Károly bajai polgár készítette el. A hajó azonban, nem tudni mi okból, nem tudott elindulni."[9]

Más híradások szerint ugyancsak Zsótér János nevéhez fűződik egy korabeli kudarcot vallott mechanikus elképzelés is, mely szerint egy, a Batthyány Tódor ismert Bucentaurusához hasonló hajót szerkesztett. „Ő is lovakat járatott saját tervezésű hajójában. Zsótér első kísérlete nem sikerült, mert a lovak által kifejtett erő kevésnek bizonyult a kerekek forgatására. Másodszor is hozzáfogott új hajó építéséhez és a hatvanas években egy szép vasárnap délután ezer meg ezer ember jelenlétében elindult hajója Szegedről. Azonban nem jutott tovább a Maros-toroknál, mert felmondta a szolgálatot. Onnan visszaúsztatták és az újszegedi partra vetve pusztult el."[10]

A Zsótérok nevét ma is őrzi Szeged város főterének, a Széchenyi térnek egyik impozáns épülete, az úgynevezett Zsótér-ház. A házat ugyan — levéltári források alapján bizonyíthatóan — nem a Zsótér család kezdte épí-

teni, hanem azt befejezetlenül a hozzá tartozó telekkel együtt a tönkrement Dercsényi bárótól vették meg az 1840-es évek elején. Az építkezést Zsótér János folytatta, ám az építkezés végső fázisát már fia, Zsótér Andor (1824—1906) fejezte be.[11]

Tanulságos felidéznünk, hogy Zsótér Andor, a vállalkozó szellemű család leszármazottjaként tovább növelte a családi vagyont, de természetesen már nem az ősi mesterségben, azaz hajóácsként, illetve hajósgazdaként, hanem a polgárosodó tendenciáknak megfelelően. Erre utal az 1893. év legtöbb adót fizetőinek névjegyzéke, melyben Zsótér Andor a hetedik a rangsorban (1563 forint 22 krajcár) mint háztulajdonos és földbirtokos.[12]

Végezetül egy adalék Zsótér János vállalkozói portréjához. A hajósgazdák alkalmazásában álló kormányosok létszámára vonatkozóan az 1847. évi hídkinyitási naplók bejegyzéseit vizsgálva az alábbi eredményeket kaptuk:[13]

1) Zsótér János polgár	45 foglalkoztatott kormányos
2) Ábrahám János polgár	23 foglalkoztatott kormányos
3) Vainer Móritz hajótulajdonos	18 foglalkoztatott kormányos
4) Kopasz József polgár	17 foglalkoztatott kormányos
5) Kopasz István polgár	15 foglalkoztatott kormányos
6) Hódi Antal hajótulajdonos	14 foglalkoztatott kormányos

Az egyes kormányosok természetesen különböző mértékben vették ki részüket a hajózásból, egyikük-másikuk többször is említve. Az sem ritka, hogy a kormányost egy hajóslegény helyettesíti (vagy csak regisztráltatja), mint pl. Bódi János kormányost Kertész Antal hajóslegény, Barna István kormányost Dokra György hajóslegény, Barna János kormányost Sós Antal hajóslegény, vagy a már említett Bódi Jánost más esetben Horváth Antal hajóslegény. Arra is találunk példát — igaz nem túl sokat —, hogy a Zsótér János szolgálatában álló kormányosok közül néhányan más hajósgazdáknál is vállaltak kormányosi megbízatást. Ilyenre példa Csúzi József kormányos, aki a jegyzőkönyv tanúsága szerint 1847. V. 4-én Hódy Antal szegedi hajótulajdonos hajóját kormányozta, vagy Bitzók Imre, aki 1847. VIII. 28-án ugyancsak Hódy Antal hajóját kormányozta. A napló adatai arra is fényt derítenek, hogy egy-egy kormányos-szolgálatot ellátó egyén már saját tulajdonú hajóval is rendelkezik, azaz a kereskedelmi forgalomban mint tulajdonos, önállóan saját hajójával, és mint kormányos más hajósgazda szolgálatában álló vállalkozó egyidejűleg, illetve párhuzamosan vesz részt. Így pl. Zsótér János kormányosa, Kasza Ferenc 1847. II. 24-én tett bejegyzés szerint saját hajóját, pontosabban luntráját kormányozta: „Kasza Ferenc tulajdonos, Szeged, 1 luntra tetejetlen névtelen, tulajdonos maga kormányozza", mely bejegyzés a felemelkedés egy korai lépcsőfokát jelentheti.[14]

Mind a hajótulajdonosok, mind a foglalkoztatott kormányosok, mind az alkalmazott hajóslegények névanyagából az tűnik ki, hogy a hajózásban érdekeltek túlnyomó többsége a 19. század közepén már magyar, vagy elmagyarosodott etnikumú.[15]

Az ország más hajózási központjainak adatait vizsgálva, egyetértünk a Szeged-monográfia vonatkozó fejezetének írójával, aki szerint „a hajózási vállalkozók külön csoportjának kialakulása — úgy tűnik — jellegzetes szegedi sajátosság. A városban megfordult idegen hajók elsöprő többsége a kereskedők kezében volt. A Szegeden kialakult új vállalkozó rétegnek nemcsak a városban, hanem minden bizonnyal országos viszonylatban is leggazdagabb képviselője Zsótér János."[16]

Az a Zsótér János hajósgazda, akinek 8000 Ft-os átlagárral és 60 hajóval számolva, hajókban fekvő vagyona 480 000 Forint volt. A második Kopasz József hajósgazda hajóparkjának értéke, hasonló számítás alapján 176 000 Forint volt, melyekhez természetesen egyéb javak is tartoztak.[17]

E kiemelkedő vagyonú szegedi hajósgazdák már összeköttetésben álltak a korabeli pénzintézetekkel, kereskedőházakkal. Erre utal Zsótér János egyik hirdetménye 1847-ből: „Óvás, Alolirt Brailából, nagy oláhországboli visszatérésem alkalmával Turn Severinben Zenovits N. Péter ottani kereskedő által 66 emberemmel feltartóztattam és mindaddig őriztettem mig egy általam soha fel nem vett öszvegről, 776 forint 2 kr pengőről szóló váltót nem acceptáltam: — én és sok embereim naponta tetemes öszvegfizetésbe kerülvén, kénytelen valék a' váltót saját nevemre elfogadni. Azért, ha netalán az említett Zenovits a' kérdéses váltót, valamely velem összeköttetésben álló kereskedőháznak prezentálná, azt el nem fogadni a' tek. kereskedő barátaimat ezzel figyelmeztetem; mivel emlitett kereskedővel különben is soha legkisebb ösmeretségben, sem összeköttetésben nem lévén, a' váltót ezennel érvénytelennek nyilvánitom és azt bárkitől is beváltani nem fogom. — Szeged október 8-án 1847. — Zsótér János kereskedő."[18]

A magát e hirdetményben kereskedőnek nevező Zsótér János a korabeli hídkinyitási naplók bejegyzéseiben, mint láttuk: polgár szerepel. Ebben a vonatkozásban vizsgálat tárgyává tettük az 1844. évi jegyzőkönyvek adatait, s az alábbiakat állapíthattuk meg:[19]

Összes bejegyzés: 1245, melyből:

polgár	628
tulajdonos	539
árendás	30
kereskedő	13
egyéb	15

A tulajdonos említés mellett további bejegyzések találhatók, melyek ismeretében a forgalomban érdekeltek megoszlása tovább finomítható:[20]

a) kifejezetten hajótulajdonos 338 említés
b) csak tulajdonos 108 említés
c) iparos, illetve mester 39 említés
(melyen belül: német áts 1, bognár 1, faragó 1, kovács 1, fazekas 1, timár 1, csizmadia 1, halász 1, takáts 2, áts 11, üveges 3, köteles 3, asztalos 3, malom-mester 8)
d) nemzetiséggel jelölve 24 említés
(melyen belül: szerb 2, német 3, rátz 6, görög 13)
e) polgári foglalkozású 15 említés
(melyen belül: posta mester 1, plébános 1, jegyző 1, mérnök 1, biztos 1, ügyvéd 4, bíró 6)
f) földmívelő 5 említés

Meg kell jegyeznünk, hogy a feltűnően alacsony számú „kereskedő" bejegyzés (melyen belül 2 hajós-kereskedő és 1 zsidó-kereskedő található), s a tényleges kereskedői tevékenység nem fedi egymást. Megítélésünk szerint itt még annak lehetünk tanúi, hogy a társadalmi elismerésben nagyobb rangja, presztizse van a tulajdonos, hajótulajdonos megnevezésnek, illetve státusznak, különösen, ha az pl. a nemes cím viselésével is együtt jár, melyet éppen hajós-kereskedői tevékenységéért kapott az illető, de ugyanez vonatkozhat a polgár bejegyzésekre is, illetve az ezzel kapcsolatos társadalmi megítélésre.[21]

Föltehetően éppen a 19. század közepén lezajló társadalmi—politikai—gazdasági változásokat tükrözik a hídkinyitási naplók bejegyzései is, melyek éppen Zsótér János esetében figyelhetők meg.

A hídi biztos 1849-ig következetesen a polgár megjelölést használta, utoljára 1849. VII. 5-én polgárként bejegyezve Zsótér Jánost. Ezt követően egyfajta elbizonytalanodás figyelhető meg; pl. 1849. VII. 28-án Zsótér János „szegedi lakos" olvasható. A továbbiakban: 1849. VII. 29-től kezdődően már következetesen Zsótér János hajótulajdonos van regisztrálva.[22]

Mint arra már utaltunk, előfordult e családok között az összeházasodás is. Zsótér János veje volt a felsővárosi Ábrahám József. Föltehetően az ő felmenője az az idősb Ábrahám József, akinek nevével az 1848. évi május 14—16. között tartott nyilvános ülésen „tiszt ujjitás" tárgyában való választás során találkozunk: „*Hidi biztosi állásra*: Idősb Ábrahám József, Georgievits Sándor és Kókay Károly jeleltettek ki, s ezek közül Ábrahám József 14, Georgievits Sándor 165 szavazatokat nyervén, hidi biztosnak *Kókay Károly* 466 szavazatokkal elválasztatott."[23]

Az Ábrahám családdal kapcsolatban utalunk arra, hogy gróf Széchenyi István naplójában 1833. szeptember 4-én tett bejegyzéseiben található említésük: „Abrahámnak hívják a legjobb hajóácsot Szegeden — Egy hajó 15 000 bécsi forintba kerül. A fa Beregből jön."[24]

A rendelkezésünkre álló hídkinyitási naplók időszakában Ábrahám József polgár már jelentős vállalkozó, aki a legújabb Szeged-monográfia for-

ráselemzője szerint már mint Zsótér János veje átlag 14 hajóval fuvarozik, 1847-ben azonban 22 volt hajóinak száma.[25]

A másik kiemelkedő szegedi família, a Kopasz család vezető hajósa Kopasz József volt, ezt igazolják a már idézett adatok hajóparkjáról és foglalkoztatott kormányosai számáról. Egyes számítások szerint „évi átlagban 22 db hajóval fuvarozott; fia Ferenc is hajótulajdonos és mint ekkor minden hajózó dinasztia sarja, ő is apja hajóján kezdte kormányosként. Kopasz István, aki 1840-ben halász és kereskedőként adózott, és még az 1840-es évek elején is mint faszállítmányok leggyakoribb tulajdonosa szerepel a híd-naplóban, 1846—1847-re már 10—12 hajóval fuvarozik. Fia, ifjabb István is hajós. Rajta kívül hajója van még Györgynek, Mihálynak, Sándornak, ez utóbbiak közül Mihály és Sándor Zsótér János . . . kormányosa volt."[26]

E létszámban legkiterjedtebb családon belül a fennmaradt hídkinyitási naplók első, 1843. évi jegyzőkönyvének bejegyzései az alábbi előfordulási gyakoriságot mutatják:[27]

Kopasz József	134 említés
Kopasz István	28 említés
Kopasz Ferenc	10 említés
Kopasz György	7 említés
Kopasz Mihály	2 említés

Az 1847. évi bejegyzések szerint úgy tűnik, hogy Kopasz Sándor nemcsak Zsótér Jánosnak volt kormányosa, hanem Kopasz Józsefnek is, s ugyanezen évben Kopasz Mihály egy másik ismert hajótulajdonosnál, Hódy Antalnál bukkan fel kormányosként.[28]

Hódy Antal, aki 1843-ban még csupán egy említéssel szerepel a hídkinyitási jegyzőkönyvben, mint láttuk, 1847-ben már 14 foglalkoztatott kormányossal rendelkezik, azaz pár év alatt jelentősen megnövelte vállalkozását. A feljegyzések tanúsága szerint tevékenységét úgynevezett biztosok segíthették: pl. Tombácz Ferenc nevű kormányosát egy esetben Kövesdi Samu biztos jelentette be, s ilyen többször is előfordult.[29]

Mint arra már Zsótár Andor személyén keresztül utaltunk, a századvég legnagyobb szegedi adófizetői között gyakran előtűnnek a század közepének nagy hajósdinasztiáiból leszármazottak, igaz, státuszváltással. Az 1893. évi adófizetői névjegyzékben az igen előkelő helyen álló Zsótér Andort száz helyezéssel később követi Zsótér Ferenc földhaszonbérlő 263 Frt. 67 kr. adóval.[30]

A hídkinyitási naplókból ismert rangos és kiterjedt hajós familiákból az első 300 adózó között megtaláljuk a század végén a Kopasz, Ábrahám, Wainer leszármazottakat, ugyancsak foglalkozás-váltással: pl. háztulajdonos, háztulajdonos—földbirtokos, háztulajdonos—földbirtokos—halász, sertéshizlaló, biztosítási ügynök. A 19. század végének hajózással foglalkozói közül a legelőkelőbb helyen Bartha Mihály ház- és hajótulajdonos áll, aki 68. a rangsorban 341 Frt. 05 krajcárral. Őt Boros István ház-, hajótulajdo-

nos és fakereskedő követi, aki 74. a sorban 317 Frt. 46 krajcárral. Csak ezután bukkannak fel ismét olyan családnevek, melyek valószínűsíthetően kapcsolatba hozhatók a 19. század közepének hídkinyitási naplóiban szereplő, s hajózással foglalkozó családokkal, mégpedig föltehetően olyanokkal, akik akkortájt vágtak bele a hajós-vállalkozásba, s akiknek századvégi leszármazottai kitartottak a hajózás mellett. Közülük Tánczos Péter ház- és hajótulajdonos a 163. a listán 202 Frt. 46 krajcárral, ifj. Tóth Ferenc hajótulajdonos pedig a 268. a rangsorban 142 forint adóval.[31]

Föltehetően ez utóbbinak nemes gesztusáról ad hírt Móra Ferenc a Pesti Napló 1917-es évfolyamának július 7-i számában: „Száz esztendővel ezelőtt még ezeren felül való bőgőhajó volt Szegeden (csak hajóépítő super vagy nyolcszáz élt itten), negyven évvel ezelőtt már nem volt belőlük csak huszonöt. A mai förtelemnapokra maradt még belőlük nyolcz s ezeket ezen a héten adta el Tóth Fercsi, az utolsó szegedi hajósgazda, a Ferenc-csatorna vállalatnak. Az árukból ötezer koronát be is fizetett már a város kasszájába, alapítvány gyanánt, melynek kamatait elesett öreg vízen-járók kapják segedelmül."[32]

A hivatkozott forrásunkat más szempontból elemzők a forgalmat lebonyolító kereskedők, illetve kereskedést is folytatók körében az alábbi megállapításokra jutottak.

A győri és pesti kereskedők szerepe — különösen a távolsági forgalomban — volt jelentősebb a szegedieknél.[33]

A kereskedőkkel szemben viszont a szegedi hajósok részesedése a forgalomból meghatározó volt; „vagyis azt lehet mondani, hogy a profit egy részét, ami idegen kereskedők révén kiáramlott a városból, azt a hajósok a szállítással igyekeztek visszahozni."[34] Megteremtve ezzel a fiatalabb generáció társadalmi felemelkedésének, pályamódosításának anyagi hátterét.

Ekkor még a legnagyobb forgalmat lebonyolító szegedi kereskedők nagyrészt a zsidók közül kerültek ki, s míg a Tiszán szállító győri és pesti kereskedők elsősorban a gabonaszállításra specializálódtak, a szegediek szinte minden más árut szálítottak.[35]

S bár a hajósok többsége egy személyben kereskedőnek is tekinthető, e téren a kivételt éppen a leghíresebb szegedi hajósgazdák: Zsótér János, Ábrahám József, Kopasz József, Kopasz Ferenc, Hódy Antal és az „öreg" Zsótér Ferenc jelentették, akik „csak" hajósgazdák voltak.[36]

E személyek, s e családok szerepe, mint láttuk, meghatározó volt a dél-alföldi nagyváros, a Tisza menti Szeged kereskedelmi forgalmában, s ennek révén növekedett rangjuk a helyi társadalomban. Leszármazottaik részben megmaradtak az eredeti, vagy közelálló, illetve kapcsolódó foglalkozásban. A fiatalabb generáció más része azonban a társadalmi-gazdasági emelkedés más útját választotta; tagjai közül többen közhivatalnoki, értelmiségi pályára kerülve valósították meg a polgári fejlődés, a polgárosodás útját, annak egyfajta helyi modelljét.

Meggyőződésünk, hogy további családtörténeti kutatások révén új és új részletekre, személyek és mikro-közösségek életútját, életmódját és életformáját befolyásoló, alakító, s a társadalom más rétegeinek is mintát nyújtó jelenségekre derülhet fény.

Jegyzetek

1 Oltvai F.—Vinczi K. 1967. 192.
2 Farkas J. 1985. 367.
3 Uo. 368.
4 Uo. 432.
5 *Híd-kinyitási iratok.* 1843—1852. Jegyzőkönyv azon Hajóknak, Luntráknak, malmoknak, lápoknak stb. amely Nemes Szabad Királyi város Tiszai híd kinyitásakor és Rév-Kötél leeresztéskor. . . által keresztül menendenek. Csongrád megyei Levéltár IV. B. 1017. 33—38., IV. B. 1120. 11—14. E források alapján a szerző pályázati tanulmányt írt: *Szegedi hajóforgalom a reformkori hajóhídnapló alapján* címmel, mellyel 1984-ben elnyerte a Kisteleki Alapítvány első díját. A továbbiakban a jegyzetpont hivatkozások *Kézirat* megjelöléssel e tanulmányra vonatkoznak! Megjegyezzük még, hogy az elemzésből több adat publikálásra került, lásd: Gráfik I. 1983.
6 Gráfik I. Kézirat 45.
7 Tápay-Szabó G. 1933. 78. Más adat szerint: „Egyedül a leggazdagabb Zsótér Jánosnak 41 bőgőshajója és 28 luntrája úszott a Tiszán". Juhász A. 1962. 134.
8 Farkas J. 1985. 371.
9 Uo. 387.
10 Csermák G. 1956. 26. Továbbá lásd: Móra F. 1917.
11 Oltvai F.—Vinczi K. 1967. 194. Továbbá: „A Zsótér-házhoz Szeged történetének néhány érdekes mozzanata fűződik. Bálint Sándor és Csongor Győző is utal rá, hogy ebben az épületben ülésezett 1849 nyarán az Országgyűlés és itt lehettek a minisztériumok hivatalai. Ebben az épületben őrizték a magyar koronát is. Csongor azt is feljegyezte, hogy a szabadságharc alatt a magyar honvédeknek kórháza volt az épületben. Emléktábla hirdeti azt a hagyományt is, hogy itt találkozott Kossuth Bâlcescuval, a román forradalmár költővel és politikussal. Zsótér János gyakran láthatta vendégül Szemere Bertalan kormányának egyes tagjait. Csongor hivatkozik arra is, hogy az épület második emeletének lépcsői még az eredetiek, ezen jártak Kossuth és a forradalmárok. Bálint Alajos utal rá, hogy az országgyűlés két alkalommal gyűlt egybe a Zsótér-házban. Szemere Bertalan miniszterelnök javaslatára itt fogadták el a nemzetiségi javaslatot és itt emelték törvényerőre a zsidók egyenjogúsítását. A nagy szegedi árvíz kitörésének éjszakáján, 1879. március 12-én Mikszáth az emeleti helyiségekből nézte végig a pusztulást és írta le benyomásait. A padlástér helyiségeiben az árvíz időszakában mintegy háromezer menekült tartózkodott. Ott helyezték el akkor a Kiskunfélegyházára menekült törvényszék levéltárát is. A Bach családtól (Bach Jenő és testvérei, fakereskedőcég) 1920 végén a város vásárolta meg hivatali helyiségek céljaira az épületet". Oltvai F.—Vinczi K. 1967. 194.
12 *Adófizetők névjegyzéke 1893.* Szegedi Állami Levéltár.
13 Gráfik I. Kézirat. 48.
14 Uo. 50—51.

15 Uo. 56. E kérdéssel kapcsolatban a Duna menti hajós, illetve kereskedő rétegre vonatkozóan vö. Gráfik I. 1989. 271—272.
16 Farkas J. 1985. 437.
17 Uo.
18 Idézi: Farkas J. 1985. 435.
19 Gráfik I. Kézirat 30.
20 Uo. 30—31.
21 Lásd ezzel kapcsolatban Kovács János könyvének A város polgárai című fejezetét: Kovács J. 1901. 162—170.; Szegednek 1847-ben 1483 összeírt polgára volt, ebből a belvárosban élt 590, a Rókuson 260, az Alsóvárosban 264, a Felsővárosban pedig 369 (ahol többnyire a hajósgazdák is laktak). Reizner J. 1884. 118. Szegeden „a polgári-rend és előjogai az 1848-ik évi törvények által szüntettek meg. . ." Kovács J. 1901. 170.; Továbbá a Szegeden is megforduló, s nemességet szerzett komáromi kereskedőkkel kapcsolatban lásd: Szinnyei J. 1889.
22 Gráfik I. Kézirat 85.
23 Reizner J. 1900. 3. 484—485.
24 Széchenyi I. 1968.
25 Farkas J. 1985. 432.
26 Uo. 432—433.
27 Gráfik I. Kézirat 38—39.
28 Uo. 54—55.
29 Uo. 55. Továbbá vele kapcsolatban vö.: „A két nagy hajós dinasztia mellett Hódy Antal és Tary Pál (nem azonos a hasonnevű rendőrkapitány és tanácsnokkal) rendelkezett 5—6 db hajóval". Farkas J. 1985. 433.
30 *Adófizetők névjegyzéke 1893.* Szegedi Állami Levéltár.
31 Uo.
32 Móra F. 1917. 5.
33 Farkas J. 1985. 429.; Bácskai V. 1986. Itt jegyezzük meg, hogy egyes pesti kereskedők Szegedről származtak; „Wodianerről tudjuk, hogy 1829-ben települt át Szegedről Pestre; lehetséges, hogy Koppel is szegedi származású vagy a szegedi Koppel Adolf kereskedő rokona volt". Bácskai V. 1986. 269.
34 Farkas J. 1985. 429. Más megközelítésben: „Természetesen a jegyzőkönyv adatai alapján aligha lehet a kereskedők egymás közötti hierarchiáját meghatározni. Kétségtelen azonban, hogy míg a szállítások oroszlánrészét a szegedi hajósok bonyolították le, az értékesítésben a szegedi kereskedők alárendelt szerepet játszottak a győri és a pesti kereskedők mellett. . . A megnevezett kereskedők összetétele alátámasztja azt a feltételezést, hogy a gabonakereskedők között táji-területi munkamegosztás alakult ki. . ." Bácskai V. 1986. 270—271.
35 Farkas J. 1985. 429.; Bácskai V. 1986. 270. Ezt igazolja az 1846. évre vonatkozó mikroelemzésünk és az 1852. évre vonatkozó összehasonlító vizsgálatunk: Gráfik I. Kézirat 56—70.
36 Farkas J. 1985. 430.

Irodalom

Bácskai Vera
1986. *Adalékok az 1840-es évek gabonakereskedelmének történetéhez.* Agrártörténeti Szemle 1—2. 262—272.
Csermák Géza
1956. *A magyar hajózás múltjából.* Budapest.
Farkas József (szerk.)
1985. *Szeged története 2. 1686—1849.* Szeged.
Gráfik Imre
é.n. *Szegedi hajóforgalom a reformkori hajóhídnapló alapján.* Kézirat. (A szerző és a Kisteleki Alapítvány birtokában.)
1983. *Az áru útja a szállítás forradalma előtt.* Ethnographia 94/1. 1—35.
1989. *Hajósvállalkozók a Duna mentén a 19. század közepén.* In: Jankovics J.—Kósa L.—Nyerges J.—W. Seidler (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I.* Budapest—Wien. 269—276.
Juhász Antal
1962. *A tiszai tutajozás és a szegedi super mesterség.* A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1960—62. Szeged. 117—147.
Kovács János
1901. *Szeged és népe. Szeged ethnographiája.* Szeged.
Móra Ferenc
1917. *Föl se hajózunk, le se hajózunk. Szegedi körkép.* Pesti Napló július 7. 5—6.
Oltvai Ferenc—Vinczi Károlyné
1967. *A szegedi Zsótér-ház építése.* A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1966—1967. Szeged. 189—201.
Reizner János
1884. *A régi Szeged I. A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden.* Szeged.
1900. *Szeged története 3.* Szeged.
Széchenyi István
1968. *Napló.* Budapest.
Szinnyei József
1889. *Tímár-ház. Naplójegyzetek.* Komárom.
Tápay-Szabó Gabriella
1933. *Szeged erkölcsei a XVIII. században.* Szeged.
Zsótér János
1842. *Hajósi jó rendviszonos kötelességek és általános rendszabályok.* Szeged.

KRÍZA ILDIKÓ *(Budapest)*

Mátyás-hagyomány a Dél-Alföldön

A magyarországi folklór egészében a Mátyás-hagyomány jelentős helyet foglal el. Elsősorban mondák, anekdoták őrzik Mátyás emlékét, de a különböző típusú mesék, szólások, epikus énekek is gazdagítják ezt a képet.[1] Az eddigi számbavétel szerint legteljesebb Szendrey Zsigmond anyagfeltárása, aki 124 mondát, mondaszerű szövegközlést, népivé lett irodalmi adatot vett számba.[2] Szendrey tekintettel volt Tóth Béla gazdag anyagot tartalmazó anekdotagyűjteményére, amely 80 mondát, illetve anekdotát ismertet, nagy többségben forrásra hivatkozva, míg más esetben nem alapozza közlését.[3] Úgyszintén felhasználta Jókai több kiadást megért anekdotagyűjteményét, és más irodalmi forrást is abban az esetben, ha azoknak volt folklór párhuzamuk. Ebből az is nyilvánvaló, hogy a század elején a Mátyás-hagyomány iránti érdeklődés jelentős volt. Azóta a mesekutatók is számbavették, hogy az idevonatkozó magyar anyag milyen eltéréseket és párhuzamokat mutat a nemzetközi elbeszéléskinccsel, és mintegy 50 típus, altípus köthető a Mátyás-hagyományhoz e műfaj keretében.

A jelentős tanulmányok, forrásfeltárások, szövegközlések ellenére mindmáig késik a Mátyás-folklór összefoglalása, áttekintése.[4]

A század elején Kálmány Lajos — a Dél-Alföld mindmáig legjelentősebb folkloristája — nyolc kötetnyi anyagot hagyott az utókorra, számottevő megfigyelést tett a vidék Mátyás-hagyományára vonatkozóan.[5] Ezek közül a leginkább figyelemre méltó a természetfeletti tulajdonságok Mátyás királyhoz kapcsolása.[6] A múlt században oly jelentős munka — Ipolyi *Magyar Mythologiá*ja — már rávilágított erre a tényre, és Kálmány újabb forrásokkal tudta kiegészíteni a természetfeletti hatalommal rendelkező Mátyásról alkotott képzetet.[7] Eszerint a garabonciás hitvilághoz kapcsolódnak az alábbiak: Mátyás királynak van egy ördöngös kiskönyve, amelyből három ördög ugrik ki, hogy kérését teljesítsék. Parancsára ezek viszik el a török szultánt és legkedvesebb feleségét Budára, ahol Mátyás megvendégeli őket, majd visszaküldi hazájukba. Ugyancsak a fekete könyv segítségével volt képes magához „olvasni" mindazokat, akiket akart, még ha ágyban feküdtek is. Képes volt alakját megváltoztatni, láthatatlanná tenni. Talányos kérdésekkel, válaszokkal fedi fel magát a törökök megleckéztetésére. Ugyancsak a néphit archaikus részéhez kapcsolható a táltos lóval rendelkező Mátyás. Az ő „gyönyörűséges holdas lova, mely éjjel amerre ment vele, bármily sötétben, megvilágította az egész tájat. Hadjáratában kimondhatatlan szolgálatára volt".[8]

Mindezek az elemek csak kevéssé terjedtek el a magyar nyelvterület egészén. Sokkal inkább általános az a vélemény, hogy az igazságos, okos királyról szóló anekdoták váltak ismertté, elsősorban népszerűsítő kiadványok révén, írói közvetítéssel.[9] E felszínes megállapításnak természetesen van alapja, de azt is világosan látni kell, hogy a Mátyás-hagyomány országosan nagyon megosztott. Vannak olyan területek, ahol népszerű Mátyás alakja, míg másutt alig bukkanni nyomára. Különösen ez a kép bontakozik ki, ha a múlt századi gyűjtéseket vesszük számba.

A XIX. században a magyar folklór tudatos feltárásának idején az első hiteles gyűjtések bizonyítják, hogy a Mátyás-hagyomány elterjedése egyenetlen. Éppen ezért fontos Kálmány Lajos Szeged környéki, Temes vidéki gyűjtése, amelyben másokhoz viszonyítva jelentős a Mátyás királyhoz kapcsolódó folklóralkotások száma. Kálmány Lajos — szemben nagy elődeivel, példaképeivel — tudatosan fordult a történeti néphagyományhoz, és Erdélyi János, Kriza gyűjtéseihez képest nála találunk először nagy számban Mátyás-mondát, anekdotát.[10] A későbbi gyűjtések is megerősítették azt a tényt, hogy a Dél-Alföldön jelentősebb volt a Mátyás-hagyomány, mint az ország más vidékén. Bár azt is tudjuk, hogy Gömörben, Csallóközben is jelentős a Mátyás-mondák, helynévmagyarázók stb. száma a XIX. században, noha a gyűjtemények ezt nem mindig tükrözik. Gömörben az 1850-es évektől kezdve folyamatosan vannak népköltészeti források, és hasonlóan ez mondható el a Csallóközről is, de pl. Erdélyben, ahol Heltai hatását, a protestáns irodalom befolyását is feltételezzük, igen kevés a XIX. századi forrás. Továbbá Zala, Nógrád térségéből is csak elszórtan vannak feljegyzések.

A népköltészet táji differenciálódása mindmáig tisztázatlan kérdés. Az egyenetlen anyagfeltárás, a különböző szintű felmérések, az egyéni tehetségekre alapozott kutatások utólag nem teszik lehetségessé az objektív kép kialakítását. Annyi azonban tényként legszögezhető, hogy Kálmány Lajosnál jelenik meg először karakterisztikus egységként a Mátyás-hagyomány. Míg az első két munkájában — *Koszorúk az Alföld vad virágaiból*; *Szeged népe* — elszórt adatok találhatók, addig a *Hagyományok* mindkét kötetében erre külön hangsúlyt fektet. Mindennek okát nem ismerjük, csak feltételezzük, hogy Tóth Béla és Jókai nagysikerű anekdotagyűjteményeinek hatását is számba kell venni ekkor.[11] Tóth Béla anekdotái éppúgy, mint Jókai műve, *A magyar nép élce* több kiadást ért meg, az Olcsó Könyvtár népszerűsítette. Egy-egy szöveg kalendáriumokban, iskolás olvasókönyvekben jelent meg, és azok valóban népszerűek voltak. Tóth Béla és Jókai egyaránt felhasználta a történeti forrásokat, pl. Galeotto anekdotáit, krónikák adatait. Ők még a lelőhelyre is hivatkoznak, de feljegyzik a közműveltségben elhangzó anekdotákat, folklór adatokat is. Ezzel szemben Kálmány kizárólag csak a szájhagyományban gyűjtött anyagot tette közzé. A mondák között találunk anekdotákat, szómagyarázatokat, szám szerint tizenhatot. Konkrétan az alábbiakat:[12] Mátyás király és a részeges huszár; Mi van a legtöbb a világ-

gon; Mátyás király és a jószívű szegény ember; Mátyás király a cinkotai kántorral a kocsmában; Mátyás király a cinkotai kántornál; Mátyás király bögréje; Szamár a csillagász, a csillagász a szamár; Mátyás király és a mutatványos; Mióta csizmadia a csizmamester?; Mióta kell az üres kocsinak a terhes elől kitérni?; Mátyás király és a részeges bíró; Mátyás király vette le a rabigát; Hogy vigasztalta mög Mátyás király az öregöket és hogy szomorította mög a fijatalokat?; Mátyás király és a cigánybéres; Mátyás király és a fiatal bíró; Mátyás király vöröshagymán kapáltat.

Az első áttekintés után két dolog tűnik szemünkbe. Egyrészt a mondák és anekdoták okos, igazságos király alakját rajzolják elénk, másrészt pedig a szövegek között több irodalmi forráson alapuló változat olvasható. Ez utóbbi tény pedig azt bizonyítja, hogy a költészet hatása századunk elején számottevő volt. Kálmány tehát egyaránt volt érzékeny az archaikus, fent ismertetett Mátyás-hagyományra és az élő népköltészet újabb sajátosságaira.

A Mátyás-hagyományt a XV. századtól kezdve jellemezte a jó királyról alkotott idealizált kép, és ehhez már életében társult az a másik alapvető sajátosság, ami szerint ő a trufák hőse, trufák szerzője, passzív résztvevője.[13] Bonfini és Galeotto hatását a XVI. század krónikásai is magukon viselik, de a következő századokban is ezt tapasztaljuk.

Azok a feljegyzések, amelyek ránkmaradtak a XVI. századból, világosan elénk tárják azt az anekdotahőst, akiről a későbbi néphagyomány is szól. Elsősorban Heltai krónikája tekinthető e tekintetben számottevőnek. Ő ugyanis, egyrészt Bonfinira támaszkodva a dicső nemzeti király alakjáról, történeti tetteiről szól, másrészt pótlásként népmondákat, trufákat közöl, szám szerint hatot. Az ő kiváló mesemondói, előadói készségének köszönhető, hogy ezek a XVI. századi adatok már a népköltészet formakincsét éltették tovább. Az álruhás király alakja, aki inkognitóban járja az országot, igazságot tesz, segíti a szegényeket, megbünteti a helybeli, túlkapásokra hajló urakat, széles körben visszhangra talált. Az igazságos jó királyról alkotott kép társadalmi szükséget fejezett ki az adott korban uralkodó műfajban, az anekdotában.

A következő századok nem nagyszámú, de mégis jelentős feljegyzései tovább éltették az idealizált nemzeti király alakját és az emberközelbe hozott anekdotahőst. A XVIII. században is megtalálható a korábbi századokra jellemző történeti ének, verses história, ami változatlanul a Bonfini—Heltai által alkotott Mátyás-kép meglétét bizonyítja. Egy mindmáig ismeretlen, Veszelszki Antal által írt históriába ágyazott történeti ének 110 soros verse mutatja a folytonosságot. A XVIII. században a Landerer nyomda tette közzé Hunyadinak és Mátyás királynak a históriáját, amelyben mintegy négy különböző eseményhez kapcsolódóan találjuk meg a versrészleteket. Az 1776-ban megjelent história közvetetten tükrözi az ilyen műfaj meglétét, s az iránta mutatkozó igényt.[14]

Emellett az aprónyomtatványok másik csoportja, a kalendáriumok is

népszerűsítették Mátyás alakját. A Győri Kalendárium éveken át közölte Galeotto anekdotáit szabad fordításban. A trufák között találunk olyat is, amelynek forrását pontosan nem ismerjük. Az 1749-ben megjelent Győri Kalendárium 20. paragrafusa alatt ez olvasható: „Hunyadi Mátyás M. O. 37-dik Királlyának bölts és tréfás beszédeiről és tselekedeteiről szólló feltételek continutioja". Ez az anekdota a „jó illatú kocsis"-ról szól. Eszerint Prágában Podjebrád György cseh király idejében a királynő minden ünnepen kikocsizott a városba a nép hódolatát fogadni. A kocsisa szeretett volna ez alkalomhoz illően jó illatú lenni, s nem istállószagú. A furfangos diák, Mátyás olyan tanácsot adott neki, ami éppen ellenkező hatást váltott ki, és erős gyomorműködést idézett elő. A kocsis bízva abban, hogy az orvosság kellemes illatúvá teszi, gondosan betartott minden előírást, és csak akkor érezte kellemetlenül magát, amikor elindult a királynéval a kocsin: „Jobban erőltetvén őtet az orvossága, nem tartóztathatná magát, hanem egyik pattyantást a másik után, amint zökkenik vala a hintó szabadon kénteleníttették botsátani. Irula pedig és pirula a jó illatú kotsis legény, hánnya, s veti magát az ülésben, de tsak nem segíthete magán, míglen a királyné neveté is és a többiek hallanák, és éreznék a legénynek uj modi musikáját és patika szagát. . . A szegény jó illatú kotsis pedig szégyenletében mind a Királyné szolgálatját, mind Prágát oda hagyá, és el-méne".[15]

Az anekdota eredetét nem ismerjük, annyi bizonyos, hogy Gelottónál nem szerepel, párhuzamai távoli összefüggéseket sejtetnek, s mindenképpen az írástudó, népi közegekhez közel álló szerző alkotó tevékenységének tartjuk.

Az irodalmi eredetű Mátyás-mondák szövegkapcsolatai más esetben is feltáratlanok. Kálmány Lajos Szeged környéki gyűjtésének eredete semmivel sem világosabb. Kálmány felsorolt anekdotái közül kettőről úgy tudjuk, hogy a népköltészeti adatoknak műköltői párhuzamai vannak. Ezúttal erről a kettőről szeretnék bővebben szólni, azért, hogy a népi és műköltészeti alkotások közötti összefüggést jobban megismerhessük. A XIX. század végén lejegyzett anekdota egyikének címe; *Mátyás király és a mutatványos*. Az anekdotát a szakirodalom Gyulai Pál versére vezeti vissza. Gyulai *A tudós* című verse szerint a Mátyás elé érkező tudományos ember borsot hajigál a kulcslyukon busás jutalom reményében. A szájhagyományban ez így fogalmazódik meg:

A mutatványos mutogatta Mátyás királynak, mit tud: Kulcslukon egy szakajtó borsot áthajigált anélkül, hogy csak egyszer is megütötte volna a kulcsluk oldalát. Mikor vége volt a mutatványnak, majdnem földig hajtotta meg magát, gondolván, most nagy ajándékot kap Mátyás királytól. Azt mondja Mátyás király: Ha maga minden hajításkor ennyi borst elhajigál, sok borsra van szüksége, ugy-e? Sokra, felséges uram! mondta a mutatványos. Adjatok neki tíz zsák borst! — parancsolt Mátyás király a szolgáinak — Hadd legyen mit elhajigálni!"[16]

Tudomásunk szerint Gyulai 1846-ban, kolozsvári teológus korában írta a verset a Gáspár János-féle *Magyar Olvasókönyv* számára. A német mintára készült vers ötletét Gáspár ajánlotta Gyulainak, és ő javasolta Mátyás király megjelenítését is. Véleményünk szerint ez a vers korábbi szájhagyománnyal mutat rokonságot. Az 1651-ben közzétett, Nagy Sándorról szóló történetek között található az az anekdota, amely szerint egy mutatványos távolban lévő hegyes tűre borsó- és lencseszemeket szórt. Jutalmául a híres uralkodótól egy icce borsót kapott. Gyulai versével szinte egyidőben jelent meg P. J. Hebel története. Eszerint a világjáró naplopó tű hegyére lencsét hajigált. A mesterségét a pápának is megmutatta, aki e ritka tudást egy jól megtöltött zacskóval jutalmazta. Abban azonban nem pénz volt, hanem lencse.[18]

A szegedi anekdota bármennyire is rokonítható Gyulai versével, és a szövegfűzés bármennyire elmarad Borbély Mihály más meséitől, mégis azt kell mondani, hogy a népköltészet bonyolult kapcsolatrendszerének egyik bizonyítéka. Igaz, Kálmány nem említi a verssel való kapcsolatot, de más összefüggést sem, közlésre viszont érdemesnek tartja, bizonyítva a Mátyás-hagyomány sokszínűségét. Ez az anekdota kétséget kizáróan a nemzetközi meseirodalomban jól ismert különös jutalmazás egyik változataként tartható számon. Az igazságos király bármennyire is eleget akar tenni annak az alattvalói elvárásnak, hogy tettéért jutalmat kapjon, fontosabb ennél az akció erkölcsi minősítése. Ez azt jelenti, hogy jutalmazás helyett a tudóst, mutatványost valójában nevetségessé teszi. A hallgatóság a közvélemény számára fontos mondanivalót fogalmazza meg így közvetetten.[19]

Kálmány Lajos idézett művének utolsó mondája a híres mesemondótól, Borbély Mihálytól hallott szöveg, a vöröshagymán kapáló urakról szól. A szöveg szerint mulatozáskor „Az urak áldották a bornak mindön részit, csak a munkássát nem". Az urakat Mátyás kapálásra kényszeríti, és csak kenyeret, hagymát ad nekik enni, hogy megbecsüljék, milyen nagy munkát végeznek a kapások. Garay János: *Mátyás király Gömörben* című verse az alapja ennek az anekdotának. A történeti hagyományokhoz forduló Garaynak a nemzeti királyt dicsérő szavai nem lehettek hatástalanok. 1850-ben, még a költő életében, majd később 1852-ben is az iskolai Olvasókönyvben jelent meg Garay verse. Bár a szó szerinti ismétlésre nincs adatunk, kétségkívül hatással volt a prózamondásra. A jó példával elöljáró, az igazságot tevő uralkodó, a helyi urakat megleckéztető király alakja népszerű a XIX. századi magyar hagyományban.[20] Ennek egy speciális változata a kapáltató királyról szóló. Sokfelé feljegyezték a mondát (Burgenlandban, Csallóközben, Gömörben, Szeged környékén stb.). A legszínesebb, és legtöbbféle elemet a gömöri változatok tartalmazzák,[21] de Kálmány gyűjtése azt bizonyítja, hogy ha a verset a mesemondó nem ismerte is, ha a király dicsőítése nem is olyan szemléletes, jól kifejezi azt az igazságot, amit a sok más Mátyás-monda is elmond. A speciálisan irodalmi eredetű szöveg valósághoz

kötését jól mutatja a gömöri szobor, ahol Mátyás életnagyságú alakjának a szobrász kapát tett a kezébe.[22]

A dél-alföldi hagyományra jellemző egyrészt az archaikus hitvilágnak Mátyás alakjához kapcsolása,[23] másrészt pedig az irodalmi közlések alapján elterjedt anakdoták népi változata.[24] Más vidékekhez képest itt nagyobb számú anekdota és mondakincs található, ami a népköltészet táji differenciálódásának és a mesemondó egyéniségek személyes érdeklődésének, műveltségének összetett következménye.[25] Sok kiváló mesemondó nem emlékezik Mátyás-mondára, és meséinek sem lett hőse Mátyás, míg másutt a király személye körüli tisztelet annyira kiszélesedett, hogy az anekdotaalkotás törvényei szerint mind több és több narratívum hőse lett. Ez utóbbinak vagyunk tanúi a dél-alföldi folklór esetében is, különösen ha a Kálmány hagyományait ismerő Tömörkény, Móra Ferenc alkotásainak népivé válását tovább vizsgáljuk századunk szájhagyományában.

Jegyzetek

1 Kríza Ildikó: *Rex Iustus — Rex Clarus. Mátyás király a néphagyományban.* In: *Hunyadi Mátyás emlékkönyv.* Szerk. Rázsó Gyula—V. Molnár László. Bp., 1990. 363—410.; Kríza Ildikó: *Mátyás, az igazságos.* Bp., 1990.; Ujváry Zoltán: *Mátyás király Gömörben.* Debrecen, 1990.

2 Szendrey Zsigmond: *Történeti népmondáink.* Ethnographia 1926. 81/86.

3 Tóth Béla: *Magyar anekdotakincs* 1. Bp., 1898; Jókai Mór: *A magyar nép élce szép hegedűszóban.* Bp., 1884. (4. kiad.)

4 Az összefoglaló művek közül a legjelentősebb Zenon Kuzelja: *Ugorszkij Korol Matvij Korvin.* Lvov, 1906; Ivan Grafenauer: *Slovenske pripovedke o Kralju Matjazu.* Ljubljana, 1951.; Ján Komorovszky: *Král' Matej Korvin v l'udovej prozaickej slovesnosti.* Bratislava, 1957; Dávid András: *Délszláv epikus énekek. Magyar történeti hősök.* Újvidék, 1978. Kovács Ágnes: *Mátyás mese.* In: *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Bp., 1980. 533—534.

5 Kálmány Lajos: *Hagyományok* 1—2. Vác, 1914.

6 A természetfeletti tulajdonságokról részletesen szól dél-alföldi adatok alapján Solymossy Sándor: *Mátyás-mondák.* In: *Magyarság néprajza* 3. Bp., 1933. 222—223.; Bálint Sándor: *A szegedi táj mondavilágából.* Ethnographia 1963. 42—45.

7 Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia.* Pest, 1854. 274.

8 Bálint Sándor i. m. 42.

9 Pach Zsigmond: *A Mátyás-kérdés történetéből.* In: *Hunyadi Mátyás emlékkönyv.* I. m. 12.; Tolnai Adél: *Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai.* Bp., 1911.; György Lajos: *Világjáró anekdoták.* Bp., 1938.

10 A népköltészet első rendszerező publikációiban nem kap helyet a Mátyás-hagyomány: Vö. Erdélyi János: *Népdalok és mondák.* 1—3. Pest, 1846—48.; Kriza János: *Vadrózsák.* Kolozsvár, 1863; de a Magyar Népköltési Gyűjtemény első köteteiben is csak elvétve találkozunk idevonatkozó közlésekkel, míg Kálmány idézett művében 16 mondát olvashatunk.

11 Tóth Béla és Jókai idézett műveinek hatását tanulmányok nem bizonyították, de elsősorban az olvasni tudó, vagy iskolázottak környezetében élt, illetve katonai szolgálatot vég-

zett mesélők repertoárjában találjuk meg. A feltételezés konkrét bizonyítását azonban még el kell végezni.

12 Kálmány Lajos: *Hagyományok*. I. m. I. 58—59. 2. 16—29. A hagyomány elevenségét mutatják a korunkban feljegyzett gyűjtések, vö. Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar népmesék*. 1—2. Bp., 1971., 1984.

13 Kardos Tibor: *A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései.* Filológiai Közlöny 1955. 111—138.; Dömötör Tekla: *Monda*. In: *A magyar folklór*. (Szerk. Ortutay Gyula.) Bp., 1979. 270.

14 Az aprónyomtatvány pontos címe: *HISTORIA Melly Magába foglalja Vitéz HUNYADI JÁNOS Nemzetsége eredetét, és a' Török ellen viselt hadait, Ugy nem külömben Ama' Hires, Nagy emlékezetü FIJÁNAK MÁTYÁS KIRÁLY, örök emlékezetre méltó hadakozásit; kitöl mind a' Nap keleti, mind a' Nap nyúgati Tsászárok féltek, és rettegtek: a' mellyis A' Magyar Országi Historiákban gyönyörködöknek kedvéért (hogy kiki a' mi Eleinknek derék viselt dolgaik leirásához kevés költseggel juthassan).* Öszveszedettetett és kibotsátatott Budán, Katalin Landererné betűivel 1776. (OSzK. 8.0803/1974). A história írója a szövegben elrejtett megjegyzés szerint Veszelszki Antal botanikus, kalendáriumszerző, kinek verseiről csak feljegyzések vannak, de nem ismeretesek.

15 A kalendárium szövegét közzétette Szilágyi Ferenc: *Elmét vidító elegy-belegy dolgok*. Bp., 1983. 139—141. A Győri Kalendárium 1749. évi száma első magyar nyelvű kalendárium a sorozat 20. darabjának tünteti föl Mátyás diák tréfáját. Több szöveg kétségtelenül Galeottótól való. Galeotto Marzio: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. (Ford. Kardos Tibor. Bp., 1977).

16 Kálmány Lajos: *Hagyományok*. I. m. 145. 65. sz.

17 Petz Gedeon könyvismertetése: *Binder Jenő: Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonaik*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1895. 73—74.

18 Gyulai Pál versének folklór-hátterét bizonyítja Hebel *Brotlose Kunst* című írása. 1. Petz Gedeon: I. m. 73.

19 A nemzetközi mesekatalógus szerinti rendszerezésben e téma közel áll a különös ajándékozáshoz, az AaTh 1689-es típushoz.

20 Az urak megsarcolása a közismert Mátyás-mondához tartozik, 1902-ben a *Mátyás emlékkönyv* szerint: Benedek Elek: *Mátyás és a nép*. In: *Mátyás emlékkönyv*. (Szerk. Márki Sándor). Bp., 1902. 33—41.

21 Ujváry Zoltán szerint a monda népszerűségét helyi újságok közlései, Boross Mihály aprónyomtatványa is elősegítette. (Vö. Ujváry: I. m. 6—7.)

22 Sajógömörben áll Holló Barnabás Mátyás szobra az alábbi, Garay verséből vett idézettel.

Mátyás király a tréfát fölötte kedvelé,
Mátyás király föláll, s int a szőlőhegy felé:
Im dolgozott a munkás, míg vigadnak urak!
Ne váltanánk fel őket, hogy ők vigadjanak?

23 Bálint Sándor: I. m. 43.

24 *Borbély Mihály meséi. Pingált szobák*. Újvidék, 1976. Kálmány Lajos (gyűjt.); Penavin Olga i. m. 1—2. 128.; Csefkó Gyula: *Négy kis monda Mátyás királyról*. Ethnographia, 1927. 266—267.

25 A Mátyás-hagyomány táji differenciálódásához 1. Kovács Ágnes: *A hat Mátyás-monda. Hozzászólás Penavin Olga Mátyás-mondák a Vajdaságból* című közleményéhez. Néprajzi Közlemények 4. 1959. 4. sz. 112—116.; Ujváry Zoltán: *Mondák Mátyás királyról*. In: *Varia folkloristica*. Debrecen, 1975. 168—185.; Ferenczi Imre: *Adatok a Mátyás-mondakörhöz*. Néprajz és Nyelvtudomány 12. 1968. 11—26.

PÉTER LÁSZLÓ *(Szeged)*

Nátly József 1801—1871

1825 augusztusában Szegeden, Grünn Orbán betűivel megjelent Nátly József „Tsászári Kir. Posta Ügyellő" 54 lap terjedelmű füzetkéje *Némely vélekedések a' magyarnyelv ügyében* címmel.

1.

Szerzője hazafias gerjedelmű előszavában a nyelvnek idegen mintájú újítása ellen, a saját hagyományainak szellemében való fejlesztéséért száll síkra. Tiltakozik szavaink önkényes megcsonkítása, „kificamító kurtítása" ellen: helyteleníti nemcsak a *kecs*, *dics*, *gyök* (gyökér), *szam* (szamár), *kuty* (kutya) szavakat, hanem a sohajtás — *sohaj*, fohászkodás — *fohász* mintájú rövidítéseket is (17—19). Ám bírálja a „héjában való szószaporítást", az olyasfajta szócsinálmányokat, mint *kéjalak*, *létalak*, *tűzalak*, *szellemgyümölcs*, *viránypirány*, *derünnye* (20).

Nyilvánvaló túlzásai ellenére fölfogása ma elfogadhatóbb, mint sok akkori nyelvújítóé. Nátly nyelvünk „csinosításának" következő „ösvényeit" látja: „a' régi elavult szavak helyre állítását, — a' gyökér szavak kikeresését, 's az ezekkel való élést, — és némely képzeleteknek újonnan készült szavakkal való kifejezését" (14—15).

Az idegen szavak kedvelői és a szógyártók egyaránt mindig hivatkoznak arra, hogy a fejlődéssel járó új fogalmaknak új nevet kell adnunk. Joggal. Nátly is idézi ezt az érvelést, s tüstént megválaszolja: „Helyesen! de vallyon *először* megvagyon é már azon tárgyat jelentő magyar szó vagy nem? ha nints, új szóval élhetünk, de a' nemzet ajakához legyen szabva. — *Másodszor*, vallyon szükséges é azon új képezet, idea, mellyet magyarúl országos szóval ki nem fejezhetünk?" (20.)

A nyelvfejlődés alapjának a nyelvszokást, a nyelvi hagyományt tekinti, s a nyelvkincs gazdagítását a *régi* és a *népi* nyelvtől reméli. Ezért sürgeti *a tájszavak* gyűjtését országszerte: „Igen jó volna Országunknak mind a' négy mellékein lakó Magyaroknak ritkább szavaikra és szebb kifejezéseikre, mellyeket tsak történetből lehet hallani, szorgalmatosan vigyázni s' azonnal feljegyezni, mert ha elmúlasztódik az alkalmatosság, nem egy könnyen jön elő ismét azon boldog pillantat, mellyben az elszalasztott szavat újra hallani lehessen" (23). Már ő fölveti az 1838-ban a Magyar Tudós Társaság kezdeményéből megvalósult *Magyar tájszótár* gondolatát: „Így azután a' már feljegyzett és ezen öszveszedett szavakból egy tökélletes Nemzeti szótár készülhet" (uo.). A nyelvi célt az irodalom céljának rendeli alá:

„A' nyelv — írja — azzal igen sokat nyerne: az annak méllyebb titkaiban nem jártas, akadozó író feltalálná magát benne, a' miért idegen határon, költsönözés, szerkeztetés vagy koholás végett még most izzadni kéntelen" (uo.).

Ezt kívánja szolgálni értekezésének „ragasztékjában", a füzetének mintegy felét (24—42) kitevő, *175 szót* tartalmazó Szeged környéki tájszógyűjteményével ő maga is. „Tsekély ennek is, valamint mindennek kezdete; de legkevesebb haszna ha leend Litteraturánkra nézve, örömmel 's egész késséggel fogom futni ennek után is ebbéli pállyámat" (24).

Az említett *Magyar tájszótár*ban, mint Gáldi László hangsúlyozta, az erősen elhanyagolt Alföldet Csapó Dániel némi kecskeméti közlésén kívül főként Nátly „jól feldolgozott", „Tisza mellékinek" jelzett tájszavai képviselik.[1] Bálint Sándor, amikor a *Szegedi szótár* bevezető tanulmányában áttekintette művének előzményeit, Nátly gyűjteményét „máig mintaszerűnek" jellemzi.[2] Szegedi népélet-monográfiájában pedig ezt írja Nátlyról: „a szegedi népnyelvnek, tájszólásnak első modern értelemben vett megfigyelője, gyűjtője"; „a szegedi népnyelv tudatos, tudományos igényű kutatásának úttörő mestere".[3] Hivatkozik is Nátly művére minden szócikkében, amely már abban előfordul; így az első, oly jellegzetes *ajnározni* címszóban Nátly értelmezését (ápolgatni, gyengédeden gondját viselni) is átveszi, hozzátéve hogy a szó ma is e jelentésben él. Viszont a folyó fenekének halban bő gödrét jelentő *kada* már kiveszett a szegedi halászat nyelvéből, így Bálint Sándor is csak Nátlyt idézi. A *lebbencs* ma csak leves; Nátly idejében tájunkon a „tsapda, rendetlen magaviseletű" embert is így hívták. Jellemző, hogy a *csapda* szónak, amellyel a *lebbencs*et értelmezte, Nátly sem érezte tájszójellegét, holott mára ez is csaknem ugyanannyira elavult, legalábbis elszigetelődött (csapodár, csalfa, csintalan jelentésben), mint a magyarázott *lebbencs*. *Csapdákodik* (rendetlenkedik) változatában feleségem még használja. A *semlyék* magyarázatában is maradt megfejtetlen tájszó: „Homokbutzkák közt laposabb orgoványos szénatermő hely. . ." Ezt idézi Bálint Sándor is, de az ő szótárában sincs *orgovány* címszó. Mint Orgovány község neve, ez is kun eredetű, s bizonyos orgonafajtát (Syringa vulgaris) jelent.[4] Elavult a *pajzán* szónak az a jelentése is, amely a kocsi mellett szabadon szaladó lovat jelölte. Hitelességét bizonyítja, hogy *pajzányos* változatát (kissé eltérő jelentésárnyalattal) később Ferenczi János följegyezte,[5] és Cserzy Mihály még századunkban is használta.[6]

Olykor Nátly érezhetően kedvvel dúskál a népnyelv rokonértelmű szavai közt. A *piszma* (ostoba) értelmezésében nem kevesebb, mint 39 szinonimát sorol föl, többnyire szintén tájszót. (A Pesti Hírlap Nyelvőre 1932-ben Bánóczi József gyűjtéséből 322 tájszót közölt az észbeli gyarlóság kifejezésére.) Kihalt a *csöpörke* („Tseperke") szavunk is, Nátly értelmezése szerint hóból és esővízből lett tavacska. Tömörkény még ismerte a *vermés*t, a halak

ívóhelyéről általánosabban állatok, emberek csoportját jelentő, kiveszett szavunkat.

Nátly utószavában (*Emlékeztetés*ében) azt írgérte: „Egyébb eránt, ezen szavak ha kedvét nyeri a' Nemzetnek, még több hasonlókat, mellyek mind a' mezei gazdaságban, mind a' természet történetében, mind pedig a' müszerek tudományában hasznot tehetnek, fogok gyűjtögetni, és velek a' nemzeti szótárokat szaporítani" (44). Élete azonban nyilván másként alakult, mert tervét nem tudta valóra váltani.

2.

A magyar nyelvnek ez a szerelmese németnek született 1801. április 30-án a Torontál megyei Csanádon, amelyet a 19. században Német-Csanádnak, 1905-től Őscsanádnak, Trianon óta románul Cenadnak neveznek. Édesapjának nevét az Újszentiványon született, Németországban elhunyt családtörténeti kutató, Anton Gräbeldinger (1919—1984) a Margarethe Biringerrel 1798. október 28-án kötött házassága kapcsán a csanádi katolikus plébánián az eskettek anyakönyvében *D'Nadl Josef* alakban, a mi Nátlynknak nevét a kereszteltek anyakönyvében Natl Josefként találta meg.[7] Ebből a magyar artikuláció törvényszerűségei formáltak *Nádl — Nátl — Nátli* (*Nátly*) alakot.

1847-ben Nátly József unokatestvére, Nátl György orczyfalvi (Temes megyei) plébános egy halvány szálon kimutatta családjuk leszármazását ruszti (Sopron megyei) Natl családtól.[8] Natl Lipót ruszti belső tanácsos, megyei alszolgabíró és két testvére, János meg György, valamint két fia, Lipót és Gergely kapott nemességet 1636. február 12-én II. Ferdinándtól. E család legnevesebb képviselője Natl Lipót fia, Natl Lipót (1630—1692), Sopron történetében jelentős szerepet játszott. 1654-ben a város *magyar* (!) jegyzője, 1662-től a belső tanács tagja. Mivel erős küzdelmet vívott Kollonics Lipóttal szemben, s ezzel megnyerte az evangélikus polgárok bizalmát, több éven át fölváltva városbíró és polgármester. 1685-ben báróságot kapott; 1689-ben aranysarkantyús lovag. Meglepetést keltett, amikor 1692-ben Bécsben katolikus hitre tért.

Gyermeke nem maradt, így a család nevét főként György utódai örökítették tovább.[9] Natli (!) Ferenc 1766-ban Hont megyében esküdt volt.[10] Ezért fogadta el 1759. október 29-én Hont megye, 1775-ben Trencsén megye a Sopron megyében adott nemességet, és ezért erősítette meg 1847. május 25-én ugyancsak Hont megye, majd szeptember 22-én Temes megye is.

Csanád — a történelmi Marosvár helyén — a török után, 1764—65 tájt németekkel és szerbekkel települt be: a község egyik felét Szerb-, a másikat Német-Csanádnak nevezték, s a két rész csak 1858-ban egyesült. D'Nadl József (1771—1850), bár nevét az újszentivániakat 1937-ig anyakönyvező

szőregi plébánián őrzött keresztelési anyakönyvben nem találtam, tehát nem Újszentiványon született, de aligha Csanádon: minden bizonnyal csupán az ottani születésű felesége, Biringer Margit 1782—1849) kedvéért tartotta esküvőjét 1798. október 28-án a csanádi templomban. A vőlegény alighanem újszentiváni lakos volt ekkor már: itteni házába hozta ifjú asszonyát. Első gyermekük, Margit (1799—?) ugyanis Újszentiványon született, és föltehető, hogy József is csak azért látta meg a napvilágot Csanádon, mert az édesanyja régi szokás szerint hazament a szülői házba, hogy gyermekét megszülje. Kivételként tehát, mondhatni véletlenül született ott, hiszen összes többi testvére Újszentiványon jött a világra.

Azt sem tudjuk, D'Nadl József Újszentiványra Rusztról vagy Hont megyéből került-e.[11]

Tíz gyermeke közül öt volt a fiú, s belőlük is csupán három ért meg fölnőtt kort. Józsefen és Ignácon (1803—1869) kívül csak Máté (Mátyásként is emlegetik az anyakönyvek) (1812—1879). A genealógia főként Ignácnak nyolc gyermekétől, közülük is főként elsőszülöttjének, Antalnak, (1828—1883) kilenc gyermeke közül két fiának, Ferencnek és Antalnak leszármazóit ismeri bőséggel. A család legnagyobb számban Újszentiványon terjedt szét más német és magyar családokkal (Balthasar, Buschbacher, Eberhardt, Frank, Gilot, Griffel, Huhn, Kafka, Kernweiss, Krämer, Krauser, Kühn, Schmelzer, Schneider, Pinnel, Wellinger, Wittmann, Wolf; Kovács, Laczi, Molnár, Simon stb.) összeházasodva. Bámulatos termékenységgel, a megrendítő gyermekhalandóság ellenére szaporodtak a Nátlyak. Nátly Ignácnak Balthazár Erzsébet tizennégy gyermeket szült, köztük kétszer ikreket. Három csecsemőként meghalt, egy, Kristóf (1882—1968) maradt meg közülük. Nátly Ferencnek három asszonytól tizenegy gyermeke született; csak három fiú vitte tovább az apai nevet. 1944-ben Újszentiván mintegy háromszáz házából éppen egy tucatban lakott Nátly.[12] 1946 májusában legtöbbjüket Nyugat-Németországba telepítették ki. Érdekes és jellemző, hogy ott máig őrzik a Nátly (legföljebb ékezet nélkül: *Natly*) vezetéknevet; nem tértek vissza a *Nadl*, *Natl* eredetihez.

*Ma egyetlen Nátly vezetéknevű él Újszentiványon: a szovjet fogságból ide visszatért Laczi Ferencné Nátly Anna (*1924).*

A szőregi keresztelési anyakönyvben 1799. szeptember 11-én még *Nadl* Margitot írtak. 1805-ben tűnik föl először a *Nádl*, 1821-ben a *Nátl*, 1823-ban a *Nátli* alak. Követs András plébános 1839. szeptember 1-jén használta először *Nátly* Rozália anyakönyvezésekor az ipszilonos formát, amely ettől fogva — nyilván a család legnagyobb tekintélyre emelkedő tagjának, Nátly Józsefnek példájára — az oldalági leszármazottak nevében is egyre gyakoribb. 1846-ban *Nátl* ⊥, 1848-ban *Nátl* ⊥ írásmóddal is előfordul. De különösen a hanyagabb papok tollán később — még 1932-ben — is gyakori a *Nátli* alak az anyakönyvekben. A Nátlyak büszkén viselték a magyar

nemesi névként ható Nátly nevet anélkül, hogy német nyelvükről, tudatukról lemondtak volna.

Nátly József gimnáziumi tanulmányait a szegedi kegyes oskolában végezte. 1817-ben, tizenhat évesen, Szegeden a posta szolgálatába lépett, s innen elkerülve Budán, Varasdon, Sopronban és Temesvárott tevékenykedett. E két utóbbi helyen már mint ellenőr. Sőt Sopronban megyei táblabíróvá választották.

A húszas években gazdálkodott is: Szentiványon és Gyálán Vedres Istvánnal és Biringer Mátyással (nagybátyjával vagy unokatestvérével) földet bérelt.[13]

Az irodalom korán megigézte. Versei jelentek meg a Hébe zsebkönyvben (1823—26) és Márton József Sokféle című időszaki kiadványában (1833). Sógorával, Maróthy Mátyással (1791—1850) együtt írták és nyomatták ki szintén Grünn Orbán műhelyében 1824-ben *Új szellem, vagyis újmagyarok útja Helikonra* című, vígjátéknak szánt papírdrámájukat, vagyis párbeszédbe szedett pamfletjüket, amely a nyelvújítás túlzásait gúnyolta ki. Szerepel benne (Kolomposi néven) Kazinczy, Schelmeczki néven a hírhedt Helmeczy Mihály („ki a szavakat elmetszi"), de Gyöngyösi István, Révai Miklós és Csokonai Vitéz Mihály „árnyékai", azaz szellemei is kifejtik véleményüket.[14] Kazinczy olvasta, s lesújtón vélekedett róla: „Az Új Szellemre minden jegyzésem az, hogy tréfának mindég igen rövidnek kellene lenni, ez pedig igen hosszú, 's sósnak, 's ez sótalan, de keserű".[15]

A szegedi anyakönyvek szorgos átbúvárlásával sem tudtuk meg, Nátly József mikor vette feleségül Maróthy Teréziát (1804—?),[16] csak azt, hogy 1828-ban fiuk született: Nátly Ede (1828—1869) a sírkeresztje és a halálozási anyakönyv szerint igazságügy-minisztériumi fogalmazó volt, s föltehetően nőtlenül és gyermektelenül halt el.

Azt sem találtuk meg a szegedi és szőregi anyakönyvekben, mikor halt meg Maróthy Terézia. Talán azért, mert nem Szegeden érte a halál, hanem Nátly valamelyik említett állomáshelyén. Csak azt tudjuk, hogy Nátly 1841. augusztus 1-jén másodszor házasodott: nőül vette Osztrovszky Annát (1825—1900), a Város szabadságharc alatti történelmében oly jeles szerepet játszó Osztrovszky József (1818—1899) húgát. Tőle még három gyermeke született, köztük Nátly József Gyula (1849—1924), a később apjának hivatásában működő posta- és távirda-főfelügyelő.

Nátly József a szabadságharc kitörésekor otthagyta „császári és királyi" állását, és a független magyar kormány szolgálatában a temesvári és eszéki postakerület igazgatója, később Szegeden főigazgató, a szabadságharc vége felé országos fő-postaigazgató lett.[17]

Világos után Törökországba menekült, de honvágya hazahozta. Újszentiványra tért vissza, s itt lett 1858-ban községi jegyző. Ezután született fiának, Nátly Géza Ferencnek (1859—1938) unokái, tehát Nátly József

leányági dédunokái közül kettő, Váry József (*1912) szervita szerzetes és Váry Ottó (*1921) ny. tanár ma is él; ez utóbbi Újszentiványon.

Nátly József tartotta a rokonságot: nevét gyakran olvassuk keresztszülőként. Idősödvén elveszítette szemevilágát, s a kiegyezés után, 1868-tól a kormánytól kapott 300 forint kegydíjra szorult. 1871. augusztus 5-én hunyt el.[18]

Hamvai — elsőszülött fiának sírja mellett — az újszentiváni temető közepén pihennek.

Özvegye férjhez ment Unterreiner József (1844—1893) helybéli tanítóhoz. Másodszor is megözvegyült. Az ő sírjuk átellenben van Nátly Józseféval.

3.

Nátly József az asszimiláció, a magyarrá válás csodálatos példája. Ady szavával:

Kit magyarrá tett értelem,
Parancs, sors, szándék, alkalom.

Pompásan illik abba a névsorba, amelyet *A faj védői* című versében Illyés Gyula jellemez: Ady, Babits, Zrínyi, Petőfi, Péterffy Jenő, Tömörkény István, József Attila, Erdélyi József s a többi:

Belül épp ettől oly más s pompás a gyuromány,
mit kelt örök kovászod, páratlan Tekenő!

Nátlynak a magyar nyelvért, nemzetért lelkesülő sorait olvasva óhatatlanul a szlávból jött Petőfi csodálatosan nagyvonalú, megható és kétely nélküli vallomása jut eszünkbe:

Ha nem születtem volna is magyarnak,
E néphez állanék ezennel én. . .

Nátly már füzetét e szavakkal ajánlja: „Kedves hazámnak fiúi tisztelettel." Ha nem tudnók, hogy Kölcsey *Himnusza* (1823) csak évekkel később jelent meg, azt hihetnők, Nátly bevezetője nemzeti imádságunkat visszhangozza: „Sorsod, Magyar Hazám! nem volt kedvező, hanem bosszús, 's mintegy az egek haragjában járó, eskütt ellenséged; siralmas sírból siralmasabba döntött. . ." (V.) „Egy kintsedtől még sem foszthatott meg; erről Magyar még a' neved. — Nyelved az; — mellytől se a' nyugotnak írígysége, fortélya és uralkodásra vágyása, se a' kelet holdjának népeket reszkettető ereje, sem pedig a' belső véres háborúk (fiaid — nem mondom, lakósid

— tsekély száma mellett is) meg nem foszthattak" (VI—VII). „De hálá Istenednek! élnek még hozzád hív és engedelmes fiak: kezet adnak, és melletted fognak ezen ügyben. Hagyj nékem is egyet bele szóllanom, kérlek, legtsekélyebb az bizonyos, de mivel minden, mit még most adhatok; vedd, jó Haza! vedd oly kedvesen a' minő érzéssel azt oltárodra teszem" (IX—X).

Az önkényes nyelvrontókról föltételezi: „Akár mennyit gondolkodunk ezen dolognak főokáról, nem találunk egyebet annál, hogy talán ezen Magyar hazafiak könyvekből, szótárokból tanúlták a' Magyar nyelvet, Német vagy Tót Városokban nevekedtek; hogy talán nem forgódtak törzsökös magyarok között, kiktől a' nyelvet, 's annak kincseit, mellyek mindeddig semmi könyvben nem foglaltattak, szerezhették volna. . ." (13—14).

Ő bezzeg törzsökös szegedi magyarok közt *forgódott*, s a tüzes magyarság papjaitól, a szegedi piaristáktól tanulta nyelvünket, irodalmunkat, történelmünket.

A 18—19. századi Szeged asszimiláló ereje mai eszünkkel érthetetlen. A bunyevác Dugonics Andrásból, Vedrics-Vedres Istvánból, a német Natl-Nátly Józsefből és Steingassner-Tömörkény Istvánból a magyar nyelv és szellem legkiválóbb apostola lett.

A migrációnak, a belső népvándorlásnak e kulturális következménye roppant tanulságos.

Jegyzetek

1 *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban.* 1957, 497.
2 *Szegedi szótár.* 1957, 1: 14.
3 *A szögedi nemzet.* 1976, 1: 14.
4 Rásonyi László, MNy. 1966, 166—170.
5 Nyr. 1873, 92.
6 *Legendás időkből.* 1925, 20.
7 Anton Gräbeldinger, Heimatbuch Újszentiván, Bad Reichenhall, 1981, 230—237. E lapok fénymásolatát özv. Nátly Józsefnétől (Bp., Melinda út 24—26.) kaptam. Ennek nyomán Kalmárné Follmer Magdolna (Domaszék) közvetítésével hozzájutottam az egész sokszorosított kiadványhoz. A különben alapos munka a helyi források híján a Nátlyak eredetéről téves következtetésekre jut, pl. bizonyos Johann Nag(e)ltől való származást is föltételez (231).
8 Özv. Nátly Jánosnétól (Bp. Kresz Géza u. 27.) kaptam meg e nemesi oklevél fénymásolatát. A család tagjai közül (1.) Lipót 1636-ban az Isolani-féle lovasezredben alkapitány; István 1758—63-ban huszárkapitány; Ferenc 1793-ban testőrtiszt; Máté 1815-ben plébános Temesgyarmaton. Vö. *Torontál vármegye*, szerk. Borovszky Samu, 1911, 548.
9 Házi Jenő: *Soproni polgárcsaládok.* 1982, 2: 697—698. 1649. szeptember 9-én mint városbíró teszi le az evangélikus templom alapját. (Payr Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, 1: 55) 1673-ban polgármester. (Payr Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története.* 1917, 1: 385, 412, 425, 430, 434, 435, 444). 1692. november 15-én katolizált. (Paur Iván: *Csányi János krónikája.* Magyar Történeti Tár, 1858, 152). (Ezekre az adatokra Kovács József László hívta föl figyelmemet.)

10 A család nemeslevelét Trencsén vármegyében 1775-ben hirdették ki. 1803-ban Bolesón lakott Lipót és fia, Pál; 1837-ben Pál és fia, Imre. Címerük a pajzs udvarában hátulsó lábain ágaskodó oroszlán, első jobb lábával kivont kardot tartva; a pajzs fölötti sisak koronáján két kiterjesztett sasszárny között szintén a leírthoz hasonló oroszlán emelkedik ki. (Nagy Iván: *Magyarország családi czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Pest, 1860, 7. k. 104.) Torontál megye monográfiája főként a címer színeit tartotta fontosnak megadni: kékben, zöld alapon arany markolatú egyenes kardot tartó kétfarkú oroszlán. Sisakdísz: jobbról veressel és ezüsttel, balról arannyal és kékkel vágott nyílt szárny között kinövő pajzsbeli oroszlán. Takarók: kékarany—veresezüst (i. h.).

11 Érdekes, hogy Szeged várostörténet-írójának, Reizner Jánosnak őse, Reiszner András szintén Rusztról került Szegedre 1776-ban. Reizner: *Szeged története.* 1899, 1: 368.

12 Gilot Péternek 1978-ban Újszentiván 1944. évi telekbeosztását a háztulajdonosok nevével közlő községtérképét (amelyet Gräbeldinger is közöl) Váry Ottótól kaptam kölcsön.

13 Habermann Gusztáv szíves közlése.

14 Péter László: *A szerette Város.* 1986, 163—164.

15 Kazinczy levelezése, 19: 185.

16 Kérésemre Juhász Zsuzsanna búvárolta át a palánki (belvárosi), fölső- és alsóvárosi plébániák anyakönyveit, de csak Maróthy Terézia 1804. június 5-ei születését találta bejegyezve Fölsővároson.

17 Csodálkozom, hogy a posta historikusa nevét sem említi (Hennyey Vilmos: *A magyar posta története.* 1926). Biringer Mátyás, a budai főpostahivatal vezetője (*A magyar sajtó története.* Bp., 1979. 1: 401.) bizonyára azonos Nátly említett bérlőtársával. Nyilván az idősebbiküknek szerepe volt a fiatalabbiknak postai elhelyezkedésében.

18 Putnoky Imre, MNy. 1915, 20—22.

A Nátly-családfa

Natl János (1.)
1636: nemes, volt császári lovaskapitány; 1644: soproni polgár;
1660: végrendelkezik

Natl Lipót (1.)
1636: nemes
ruszti belső tanácsos,
megyei alszolgabíró

Natl György (1.)
1636: nemes

Natl Gergely (1.)
1628—1706
1636: nemes; 1654: polgár;
1658: gyám; 1678: városkamarás;
1682: városbíró

Natl Lipót (2.)
1630—1692
1636: nemes; 1654: *magyar* jegyző;
1662: belső tanácsos, majd fölváltva
városbíró és polgármester; 1685: báró;
1639: aranysarkantyús lovag;
1692: Bécsben katolizál

Natl György (2.)
1644—1694
1667: polgár
1686: városkapitány

Natl György (3.)
1654—?

Natl Lipót (3.)
1664—?

Natl György (4.)
1667—?

Natl Gergely (2.)
1677—?

Natl József (1.)

Nátl József (2.)

Nátl Ferenc

Nátl Lipót (4.)

Nátl György (5.)

Nátl Máté (1.)

Nátl István

Natl György (6.)
orczyfalvi plébános

Nátl József (3.)
1771—1850

Nadl Margit
1799—?

Nátl(y) József (4.)
1801—1871

Nátl Ignác (1.)
1803—1869

Nátl Jakab
1805—?

Nátl Máté (2.)
1812—1872

Nátl János (2.)
1821—?

1. f: Maróthy Terézia
180?—?

2. f: Osztóvszky Anna
1825—1900

Nátly József (5.)
1844—1923

Nátly Ede
1828—1869

Nátly József (6.) Gyula
1849—1924

Nátly Géza Ferenc
1859—1938

Nátly Irén
1863—1867

Nátly Antal
1828—1889

Nátly Ignác (2.)
1835—1889

Nátly József (7.)
1843—1923

Nátly Mátyás
1845—1898

Nátly József (8.)
1891—1970

Nátly Mária
1889—1966
f: Váry József

Az újszentiváni Nátlyak Antal, Mátyás
és a két József leszármazottai

Váry József
1912—

Váry Mária
1914—1941
f: Vaszary István

Váry Ottó
1921—

SZENTI TIBOR *(Hódmezővásárhely)*

A hódmezővásárhelyi és a szegedi nagytáj népességének többszázados társadalmi és családi kapcsolatai

Bevezető

Hódmezővásárhely és Szeged között többszázados kapcsolat van, amely elsősorban nem a szomszédságnak köszönhető — sőt a Tisza mint természetes választóvonal a két várost elkülöníti —, hanem a történelmi, gazdasági köteléknek és a szüntelen rivalizációnak, amely koronként felerősödött.

Szerencsére, az olykor értelmetlen versengés a városi hatalmak között folyt és erről a köznép gyakran mit sem tudott. Amíg tehát a két város határát érintő folyó a városokat egymástól több szempontból elválasztotta, addig a nép számára összekötő kapcsot is jelentett. Tálasi István így fogalmazta meg: „A Tére-ér a Hód-tavat kötötte össze a Tiszával — tehát egyszersmind Hódmezővásárhelyt is Szegeddel . . ."[1] Megállapítását a feudalizmus korszakára vonatkoztatta.

Munkánkban nem a szorosan vett két várost, hanem a két nagyreliktumot vettük földrajzi határnak.

I. *Hódmezővásárhely és Szeged népének történelmi kapcsolata*

Közismert, hogy a barátság és összetartás ereje mindig bajban mutatkozik meg. A vizsgált két város népességét évszázadokon keresztül éppen elég megpróbáltatás érte ahhoz, hogy az egymásra utaltság jelentkezzen és a segítőkészség megnyilatkozzon. Mindkét város lakossága segítette a bajban lévő menekülteket, a katonák táborozását és kiképzését.

Az egyik első ismert kapcsolat 1456 nyarán alakult ki, amikor Hunyadi János Nádorfehérvár megvédésére készült. A Dél-Alföldön kiterjedt birtoka volt, amelynek Szeged volt a központja. A vár védelmére vonuló seregeket itt gyűjtötték össze, szerelték föl és rövid táborozás után innen indították útjukra felé.

Vásárhely is Hunyadi-birtok volt. Uruk hívó szavára jobbágy eleink kiegyenesítették a kaszákat és átmentek Szegedre. Pedig ekkor nyár volt, az aratás, betakarítás ideje, és a kaszák elsősorban nem fegyverként kellettek volna. Mégis, itthagyván a termést az asszonyok, öregek, gyerekek szorgalmában bízva, hadba szálltak. Pontosan nem tudjuk, hogy hányan mentek el, kik jöttek vissza, hiszen a török alóli felszabadító háborúban, a 17. század végén a várossal együtt levéltárunk is elégett. A történelmi tény ismert csupán, hogy szegediek, vásárhelyiek, délvidékiek együtt álltak helyt a haza

védelmében. A történetírók kiemelik: ebben a korban szinte példátlan volt, hogy egy győztes sereg zömét nem elit úri hadsereg képezte, hanem fegyverforgatásban járatlan, egyszerű jobbágyok. Ez egyébként fokozta a legyőzöttek kudarcélményét is.

Fél évezred múlva a történelem más szinten ugyan, de megismételte magát a két szomszédos város esetében. Az első világháborúban ugyanis Vásárhelyről a behívott katonák nagyobb részét előbb Szegedre vitték. Itt hosszabb-rövidebb kiképzést kaptak, majd innen küldték őket a leggyilkosabb harcterekre: Doberdóba, Przemyślbe, a Piavéhoz vagy a kárpáti harcokba. Az 1456-os diadal azonban elmaradt, mert szegediek, vásárhelyiek, akik egyáltalán visszajöttek, vert és menekülő hadként érkeztek meg.

A frontról hazaírt tábori lapok bizonyították, hogy a két város bakái egymással teljes barátságban éltek, illetve vergődtek a lövészárkokban, barakokkban és csatákban. Tisztjeik zömét Szeged adta, őket viszont közösen utálták embertelen, kíméletlen és úrhatnám magatartásuk miatt.

Nándorfehérvár után a következő ismert történelmi forduló a török alóli felszabadító háborúk dél-alföldi eseményei voltak, amelyek összekötötték a két város népességét. Szeremlei Császár Sámuel a következőket írta Vásárhely lakóiról az 1693-as év őszén zajlott események kapcsán: „Lakóhelyüket idehagyva tehát, semmi nélkül, egy részben mezítelenül futottak a közeli s távolabbi községekbe, hova éppen eljuthattak. . . Egyelőre Szeged, Győ, Tápé, Solt, Halas fogadták be leginkább »vendégszeretettel« a földönfutókat, kik jószívű gazdáiknál szolgálatot vállaltak. . .”[2]

Tálasi István, a korról részletesebb kutatást végezve így összegezte az eseményeket: „A vásárhelyiek a Duna—Tisza közére menekülnek, időleges lakóhelyük Szeged, Algyő, Tápé, Solt, Vecse. . .”[3] A Kiskunságról írt monográfiájában pedig ezt fogalmazta: „. . .midőn Gyula késői ostroma következtében a Viharsarok nagyobb helységeinek lakosai, mint pl. a hódmezővásárhelyiek, hosszabb időre a Duna—Tisza közén vészelik át a hadfelvonulás és ostrom időszakát, főként kiskunsági helységekbe húzódnak. Így 1699-ben Szabadszállásról 12 család indul vissza Makóra, Szentesre és Hódmezővásárhelyre. Sokkal több család vonja meg magát Halason, ahogy az 1691-es anyakönyvek már mutatják, számos, olykor tipikus vásárhelyi családnevet bejegyezve, mint Hódi, Zsoldos stb. A menekülők és befogadók közt házassági kapcsolatok is kötődnek, sőt egy ideig a visszaköltözés után még tartanak is, nem véletlen tehát, ha idővel a vásárhelyi családnevek közt ilyen hátterű dél-dunántúli, halasi családneveket is találunk mind a mai napig.”[4] Megjegyezzük, hogy Bálint Sándor *A szögedi nemzet* című monográfiájában az említett területet épp a történelmi, demográfiai, kulturális kisugárzások és migrációs kapcsolatok alapján a szegedi nagytáj perifériikus részeként említette.

A 80 éves Deák Péter 1754-ben, egy vagyonvita során szemtanúként így beszélt erről az időről és családja sorsáról a Károlyiak úriszéke előtt:

„A' midön Tatár rablásakor a Tanúnak édes Attya, magával a Tanúval, és többi Attyafiával együtt innét Vásárhelyrül leg elöször Tápéra, onnét pediglen Halasra Szalatt. . . Halason laktakor pedig Deák Ferencz Györe is jövén halászni, ott keresett 9. Tallért. . ."[5]

A család a nehéz körülmények között sem szóródott szét a Duna—Tisza közén, csak a történelmi események kényszerítésére egyre messzebb sodródtak a szülővárostól, hiszen Soltig kellett menniök. A tanú bátyja azonban — ha tehette — Algyőre jött halászni és ott kereste kenyerét.

A Rákóczi szabadságharc eseményei ellentéteket hoztak felszínre a két város között. Szeged királypárti volt és ellenállt a kuruc seregeknek, melyek nem is tudták bevenni. Bár Vásárhely gyakran szenvedett Thököly seregeitől, támogatta a szabadságharcot: katonát és élelmiszert adott. (Amikor nem adott, raboltak tőle!) Két évtizeddel később, 1735-ben, II. Rákóczi Ferenc halála évében Szegeden tört ki Szegedinác Péró lázadása. Ezt Vásárhelyről Matulai Pál és Nagykovács István támogatta.[6]

A vásárhelyiek a „Nagy szaladáskor", a 17. sz. végén kapott szíves vendéglátást 1751-ben adták vissza a Szeged határában élő, menkülésre kényszerült családoknak. Ebben az időben Algyő gróf Erdődy György országbíró tulajdona volt, aki birtokain üldözte a reformátusokat. Uradalmi tisztje, Bezur Ferenc bezáratta az algyevi reformátusok templomát, lakóházaikba katolikusokat telepített és a tulajdonosokat elkergette. Szeremlei szerint: „A földönfutóvá vált lakosság, összesen 36 család, ekkor ingóságait összeszedve, *lápokra* szállott s Vásárhelyre evezett át (1751. máj. 30.). Éppen pünkösd ünnepe volt. A szegény bújdosók ünnepi zsoltárokat énekelve érkeztek meg a Hód tava partjához, hol az itteni lakosság vendégszeretettel fogadta őket, a bírák egyes házakhoz elosztva, beszállásolták a jövevényeket, Károlyi pedig megengedte, hogy szántóföldet, kaszálót és házhelyeket kapjanak."[7]

II. *Hódmezővásárhely és Szeged szembetűnő különbségei*

A Tisza mindenekelőtt földrajzi és táji választóvíz. A Duna—Tisza közét, a homokhátságot különíti el a Tiszántúltól. Az előbbi gyér növényzetű volt, az utóbbi fában, bokrokban gazdagabb. Más kérdés, hogy ez az állapot a 20. században megfordult. A Szeged környéki homokot épp az ültetett növényzettel fogták meg, a gyümölcskultúrával tették virágzó kertté, míg Vásárhely határában a szántóföldeknek kellett helyet biztosítani, és fák, bokrok elsősorban a tanyák körül vagy az utak mentén állandósultak.

Szeged a török hódoltságot úgy vészelte át, hogy nem néptelenedett el. Vásárhely a 17. század utolsó évtizedében mintegy 7 évig volt lakatlan, következésképpen vissza kellett települni. Szeged töretlen fejlődésének köszönhető, hogy ide a 18. századtól kezdve németek, zsidók, szerbek érkez-

tek, és kultúrájukkal színezték a tősgyökeres lakosság akkor még mezővárosi, magyar kultúráját.

Vásárhelyre a megmaradt, bujdosásban lévő, illetve elmenekült magyar lakosság tért vissza, és napjainkig igen kevés idegen ajkú népesség települt meg. Etnikailag az ittlakók homogénebb egységet alkottak.

Szeged lakosságának nagy része mindig római katolikus volt és maradt. Tudjuk, hogy a vallási hovatartozandóság koronként változó jelentőséggel bírt, és csak az utóbbi években veszítette el egykori fontosságát.

Vásárhelyen akkor jelentkezett a reformáció, mikor a „legnagyobb szükség volt rá": néhány évtizeddel a mohácsi vészt követően, miután a térség lakói számára is elkezdődött a súlyos megpróbáltatások időszaka, és az új vallás lelki támaszt is jelentett. Vásárhely lakosságának zöme református volt és maradt. Hitét erősen tartotta, még a gyakori üldözések dacára is. Ebből következik, hogy a katolikusokkal szemben mindig erős ellenérzést táplált.

A két város határában jelentősen különbözik a talaj szerkezete és minősége. Ez nagyon fontos és a gazdálkodásban jelentős különbségeket eredményezett. A Duna—Tisza közén elsősorban a homokos talaj van túlsúlyban. A Tiszántúlon a kötött fekete szántóföld, a lápos szikes rétek és ún. lencsékben kisebb-nagyobb homokfoltok. (A feudalizmusban többnyire ezek a területek voltak a „szőlőhögyek".)

Amíg a Szeged környéki homokhátság elsősorban a Tisza hordaléka, addig a vásárhelyi elsősorban ősfolyók, erek maradéka és nem számottevő területet foglalt el.

A föld minősége más profilú termelést eredményezett. Vásárhelyen a szikes legelő az állattartásnak kedvezett, a kötött, jó minőségű 18—30 aranykorona érték között változó szántóföld a kenyérgabonát, különösképpen a búzát nevelte, de a 18. század második felétől egyre jobban terjedt a kapásnövények vetésterülete is. Szegeden a kisebb aranykorona értékű legelőkön szintén számos lábasjószágot tartottak, de a homok elsősorban a szőlő- és gyümölcstermesztésnek kedvezett. Korán megjelent a dohány és híressé vált a paprikakertészet.

Vásárhelyen a 19. század végére, a késve jelentkező ipari forradalom, a befejeződő folyamszabályozási földmunkák, az elfogyott szabad földek és a birtokok elaprózódása miatt egyre nagyobb nincstelen tömeg élt, amely kilátástalansága miatt zendülést kezdett. Szegeden ebben a korban szintén jelentékeny szegény réteg élt, de ott voltak az anyavárostól egyre távolabb húzódó szabad földek. A szegedi szegények tehát reménykedve vágtak neki a homokhátságnak, mindenüket pénzzé téve, gyakran egyetlen batyuval, hogy a homokon megtelepülve, új hazát lelve megélhessenek. A társadalmi gond így itt jelentősebb összetűzés nélkül oldódott meg.

Juhász Antal tanyakutatásából ismert, hogy a szegedi homokpusztákon a parasztcsaládok még akkor is együttmaradtak, ha a földjük több tagban,

más határrészekben feküdt, és így tanyabokrok jöttek létre.[8] Vásárhely határában, különösen a nagy kiterjedésű Puszta, majd a Nagy-Rét kiosztása után, a családfő ezekre a területekre küldte gazdálkodni fiait, akik itt „kistanyát" építettek és földrajzilag távol kerültek, néhány nemzedék múlva teljesen elszakadtak az ősi birtokon élő vérrokonaiktól.

Szeged és Vásárhely a 18. század utolsó harmadáig együtt halad a mezővárosi fejlődésben, és bár Szeged mindig előbb tart, mégis őrzik parasztkultúrájukat. Kezdetben szinte ez az egyetlen, de nagyon jelentős kapocs a két város népessége között. Vásárhely mindvégig megőrzi mezővárosi arculatát. Még az 1950-es évektől gyökértelenül idetelepített ipar sem tudta teljesen megbontani ezt a társadalmi építményt, hiszen az ipari munkásság és értelmiségi réteg szinte idegen test maradt a város szervezetében.

Ugyanakkor Szegeden a 18. század végén, a felvilágosodással megindult az erőteljes polgárosodás. Vásárhelyen is érződik ez némi fáziskéséssel, a reformkorban. Míg Szegeden jelentős számú és rangú értelmiségi réteg alakult ki, Vásárhelyen ez jóval szerényebb. Itt gyakran még az orvos is gazdálkodik és elsősorban a parasztpolgárság erősödik. A két város közötti különbség megmutatkozik a kereskedőkből, iparosokból és kistisztviselőkből álló polgárság esetében is. Ez a réteg Vásárhelyen jóval szerényebb. Még az iparosok szakmája is jelzi a polgári különbséget. Amíg Vásárhelyen zömében parasztiparosok vannak, akik népművészeti jellegű árut termelnek, mint a híressé vált fazekasok, bútorkészítők, szűrszabók, szűcsök stb., addig Szegeden — a parasztiparosok mellett — elsősorban a jóval finomabb kézműipar terjed (gombkötő, ötvös, papucsos stb.), amelynek termékeit zömében nem a parasztnép, hanem az „úri közönség" vásárolta.

A vásárhelyi ember vállalja „parasztságát" és büszke földműves-, gazda voltára. A szegedi polgár elhagyja ezeket a gyökereket. Már a 19. század második felétől érződik, és az idő múlásával erősödik ez a folyamat. Szeged egyre inkább a nagy városokat, elsősorban Budapestet utánozza, miközben a földtől sem tud véglegesen megválni, hiszen egyelőre még ebből él. Kialakul egy úrhatnám, affektáló, magát ki nem ismerő, a parasztságot már lenéző polgárréteg, amely ősi alapkultúrájától elszakadt, de az ún. magas kultúrától még távol van. A jelenség Vásárhelyen sem ismeretlen, de követői lélekszámban jóval kevesebben vannak. Az itteniek nagyon találóan úgy csúfolják őket, hogy „félig gatya, félig frakk".

Ettől a valóban kedvezőtlen társadalmi változástól rohamosan erősödik a két város közötti ellentét és az egészségtelen rivalizáció. A két világháború között a szegedi polgárság a vásárhelyi parasztnépséget már lenézte. Szeged a „vidéki" jellegét azonban igazán sohasem tudta leküzdeni. A Trianon után idetelepített egyetemet a város a mai napig sem tudta asszimilálni, talán épp a talminak minősített paraszti kultúra elhagyása miatt, és nem vált belőle olyan, a tájra jellemző, tudományos individuum-központ, mint amilyen egyedi értékekkel pl. a debreceni vagy a pécsi egyetemek rendelkez-

nek, hanem maradt karakter nélküli, általános érték. A város a felsőfokú intézmények tanári és kutatói karát önerőből a mai napig sem tudja feltölteni, illetve az utánpótlást biztosítani. Csak a JATE-nak olyan elszívó hatása van, amely a környező városok középiskoláit rendre sújtja; pl. volt olyan évtized, amikor a vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium tanári kara szinte megtizedelődött. (Grezsa Ferenc, Sipka Sándor, Krékits József, Imre Mihály, Jávor György, Körtvélyessy László, Varga Tóth Katalin, Hajnal Imre stb. egymás után költöztek el és lettek valamelyik szegedi egyetemi kar vagy főiskola nevelői.) Ez az egyenlőtlen társadalmi mozgás kedvezőtlenül hatott, Vásárhely értelmiségi rétege rendre vezető egyéniségek nélkül maradt, és ez növelte a két város közötti feszültséget.

A történelmi objektivitás kedvéért hasonló negatív jelenséget kell érzékeltetnünk a vásárhelyi gazdaréteg részéről is. Vizsgáljuk meg előbb, hogy egyáltalán kit nevezhetünk *gazdá*nak és mit jelent ez? Kell ezt azért is tennünk, mert e fogalmat az elmúlt 46 év során elsősorban ideológiailag határozták meg, és pejoratív értelmet kapott, sőt a kulák minősítéssel is rokonították. Vásárhelyen gazdának számított az a családfő, aki önálló birtokkal rendelkezett, azt családjával együtt művelte meg, és hagyományos parasztéletet élt.[9]

Miután Vásárhelyen nem volt művelésbe vehető szabad föld és sok család maradt birtok nélkül, nehéz volt a társadalmi fölemelkedés. Aki önerőből már 3-5 hold földet tudott vásárolni, ha törpebirtokos is maradt, de már gazdának számított és ez rangot jelentett. A gazdák egy része gyorsan megfeledkezett a szegénységről és lenézte a nincstelen embert. („Benne van a *parasztgőg*" — mondták rá.) A Tisza másik oldaláról, az ányási, kömpöci, csólyosi, levelényi, dóci stb. majorságok cselédsége, különösen a nyári betakarítás idején, kenyerének előteremtése érdekében, gyakran átjött a vásárhelyi határba munkát keresni. Ezeket a summásokat, cselédeket, alkalmi munkavállalókat olykor bizony lenézték, nem fogadták be, vagy számukra kevesebb bért fizettek, mint a vásárhelyieknek.

A két város lakosságának hagyományos parasztkultúrája másként őrződött meg, illetve ezen a téren érdekes ellentmondás alakult ki. Azt várnánk ugyanis, hogy ha Szeged polgárosodott, akkor itt hamarabb elvesztek a hagyományok, de nem igaz. Ez épp Vásárhelyen, a parasztvárosban következett be hamarabb. Török Károly korában véget ért a „hivatásos" halottsiratás. Régi mondáink, népmeséink, szokásaink a 20. század fordulójára szinte feledésbe mentek, illetve nem gyakorolták. Az 1910-es években elindult a kivetkezés. A szabadkéményeket lepadlásolták, a festett bútorokat fényezett asztalos termékek váltották föl, lehanyatlott a híres vásárhelyi népi kerámia stb. Az első világháború rettenetes romboló munkát végzett mind a hagyományokban, mind az erkölcsökben. Az addigi vagyonideált, a földet első helyéről kiszorította a pénz, amely hatalommá vált és általa mindent el lehetett érni, mindent meg lehetett venni.

Miután a vásárhelyi parasztság zöme református volt, és ez a vallás gyorsabban igazodott az élet kihívásaihoz, merev dogmákkal nem tartotta úgy a múltat, hamarabb ment végbe a korszerűsödés is. Amíg az 1960-as és 1970-es években gyűjtőutunk során már csak elvétve, zömében a katolikus lakosság tanyáin találtunk egy-egy sarokra rendezett szobát, archaikus parasztbútort vagy különféle földművelő szerszámokat, addig Juhász Antal a zömében katolikus nagytáj tanyáin, Szeged környékén gyakran talált és fényképezett klasszikusan szép tisztaszobákat, néprajzilag hűen megőrzött „szentsarokkal", vagy diagonális bútorelrendezéssel, a háztetőkön nádfedéssel stb.

A két város kiterjedt tanyavilága meghatározó volt a lakosok életében és mindig befolyásolta a gazdasági helyzetet. Juhász Antal több évtizedes kutatómunkával tárta föl a szegedi nagytáj tanyavilágának arculatát. Teljesen más képet kapunk, ha a vásárhelyi tanyavilágot vizsgáljuk. Már a két tanyásodás között is lényeges különbségek vannak. Időben a szegedi jóval hamarabb keletkezett, de az sem lehetetlen, hogy a városhoz közelebbi kaszálóövezetben egyes szállások átvészelték a hódoltságot és a felszabadító háborút. Vásárhely tanyásodása, a maradandó épületek emelése, a kintlakás kezdetei csak a Puszta elkülönözése, 1743 után következett be. Amíg a szegedi tanyák zöme farmtanya-jellegű, addig a vásárhelyi „szabályszerű" történelmi fejlődést, a parasztság életében kétlakiságot eredményezett. Bár a pusztai, réti tanyák és egyes parasztbirtokok önállósága jelzi, hogy a 18. század végétől itt is szaporodnak a farmtanyák.

A tanyai fejlődés sok különbsége közül a 20. század második felére jellemző példát emelünk még ki. Az 1950—1960-as években a két táj közötti eltérő termelés azt eredményezte, hogy a szegedi tanyák nagyobb számban és épebben maradtak meg, mint a vásárhelyiek. A szőlő- és gyümölcskultúra gépesítését nem lehetett teljesen megoldani. Itt az év nagyobb részében szükség van a kétkezi munkára és a természeti körülmények miatt — az esőzések, permetezés, nyitás, kacsolás, metszés stb. — az azonnali munkavégzésre. Itt az ún. harmadik típusú szövetkezeti csoportok létesültek, amelyeknek érdeke volt, hogy dolgozói a munkahely közelében lakjanak, ezért itt a tanyákat jobban megtűrték.

Vásárhelyen a tanya viszont „útban volt". Hatalmas táblákat szántottak egybe, mert a gépi művelés megoldottá vált. Itt nem kellett állandóan a munkahely közelében tartózkodni, ezért a tanyák jelentős részét elbontották. 1949-ig a vásárhelyi határban közel 7000 tanya létesült. 1988-ban a helyi földhivatal már csak 1200-at tartott nyilván, de ebből is elhagyott, romos, felszámítás előtt volt közel 400. A maradék mintegy 800 tanyának negyedrésze hobbytanya, pihenőhely volt. A városi értelmiség vásárolta meg, tehát benne már nem paraszti gazdálkodást végeztek.

Ennek tulajdonítható, hogy Szeged határában jobban megmaradt a parasztság, míg Vásárhelyen társadalmilag inkább megszüntették. A tanyavi-

lágból elzavart emberek városba, falvakba húzódtak. Elhelyezkedtek a közlekedésben, kereskedelemben, iparban, egészségügyben stb. Amit évtizedekkel ezelőtt Szegeden lehetett érzékelni, az a bizonyos „félig gatya, félig frakk" átváltozás napjainkban már az egykori mezőváros, Vásárhely társadalmi szerkezetében érzékelhető, bár egy sor emberi mentalitást levetkőzni nem tudott; a paraszti szemléletmód, a földhöz való kötődés, a güzülés is jól érzékelhető. Szegeden tehát a kertkultúrás termelési rendszer a tanyai parasztság megőrzését jelentette, míg Vásárhelyen a szántóföldi termelés a tanyavilág és a parasztság elsorvadását eredményezte.

Az 1950-es évektől folyamatosan megszüntették a lótartást. Ez az egész országra jellemző volt. A parasztság egyik napról a másikra mindenütt igavonó állat, szállítási és utazási lehetőség nélkül maradt, hiszen a ló és a kocsi ez utóbbiakat szolgálta. Nagyon nehéz helyzetbe kerültek. Ha nem is párhuzamosan, de később azzal kárpótolták a tanyai parasztságot, hogy lehetőséget kapott gépkocsik vásárlására. Ezzel igyekezett a „lóvesztést" helyettesíteni, hiszen szállításra, közlekedésre használta.

A két vizsgált város parasztságának autóhasználata között csakhamar jelentős és szemmel látható, „folklorikus" különbség alakult ki. Ez ismét az eltérő talajszerkezetnek volt köszönhető. A szegedi homokon szinte egész évben lehet járni, a sár nincs olyan gátló hatással, mint a kötött talajú vásárhelyi határban, amely az évnek csaknem a felében szinte járhatatlan. Ha itt esik, gyakran még nyáron is napokig, hetekig megközelíthetetlen a köves úttól távolabbi tanya, illetve határrész. A parasztkocsit akár vállal kiemelhetni a kátyúból, de ha a gépkocsi elült a sárban, csak a gazdaság jószándéka, egy-egy traktoros segítsége menthette ki. Ezért Vásárhelyen a gépjármű elsősorban megmaradt közlekedő eszköznek és egy fajta „státuszszimbólummá" alakult.

Az egykori gazdák igen érdekesen utánozták a lovat és a hajdani kocsit. Családi ünnepekre valamikor ezen érkezett a rokonság. Régen a jó lovat és kocsit, most a jó autót nézegetik, dicsérgetik. Ahogy hajdan esküvőre földíszítették a kocsit, most ugyanígy maskarázzák az autót. Rajta színes szalagok, virágfüzérek vannak, sőt az utóbbi időben átvették azt a Szovjetunióban kialakult szokást, hogy a jármű elejére fémből készült nagy karikagyűrű(ke)t vagy menyasszonyi ruhába öltöztetett babát helyeznek. Ahogy régen az jelentette a rangot, hogy az esküvőre minél több fölcicomázott kocsi érkezzen, a gazdagodást most az autók száma jelzi. Ez a jelenség a Tiszántúlon a környező falvakra is jellemzővé vált.

Rendkívül tanulságos a paprika útja is a két város határában; szerepük, megítélésük teljesen különbözik. Szegeden hagyománya van a paprikatermesztésnek és történelmi fejlődés során terjedt el a régióban. Ahogy a vásárhelyieknek a 16. század közepén szinte „mentőkötélnek" érkezett a reformáció, ugyanúgy szerepel a paprika a 19. században a szegedi nép életében. A szegény réteg kirajzásakor a tanyásodást és a megélhetést jelentette,

segített a paprika, amely így előlépett és a gabonát, kapásnövényeket is maga mögé utasította.

A szegedi nép a paprikából mítoszt teremtett. A „szegedi csípős" fogalommá vált. Valami csak akkor kaphat ilyen rangot, ha a nép szorosan kötődik hozzá és életének nélkülözhetetlen részévé válik. A szegedi paprika az évszázadok során hozzánőtt a paraszti léthez. Ültetése, gondozása, a vele való megannyi munka a paraszti élet meghatározó formáját, szerves részét alakította ki.

A paprika nagybani termesztése az 1960-as években Vásárhely határában is meghonosodott. Megdőlt az a legenda, hogy ennek a növénynek a Szeged környéki homokos talaj az igazán kedvező, mert a tiszántúli kötött földben is kiválóan megél, és adott területen nagyobb jövedelmet jelent, mint az évszázadok során termesztett búza, illetve kukorica. A feldolgozó ipar szerint íz- és aromaértéke sem alábbvaló a szegedinél.

Csakhogy Vásárhelyre akkor érkezett ez a növény, amikor nagyüzemi termelés hozta létre, amelynek jelentős részét gépi úton végzik. Tehát nincs vele szoros kapcsolat, a munka zöme néhány emberre hárul. Nem vált legendává. Mivel a betakarítása kézzel, sok hajlongással, fárasztó körülmények között történik, és ez a negatív kapcsolat a növény életének utolsó fázisában létesül, nem övezi annyi aggódás, szeretet. Haszna miatt ugyan elviselik, de nem szeretik, sőt gyakran még a „tüvit" is szidják.

III. *Mítoszteremtés*

A két város között kialakult hatalmi vetélkedés egyik látványos és mosolyt fakasztó „fegyvere" az egész arzenállá bővült mítoszgyártás, amely az 1950-es évek végétől napjainkig egyre inkább terebélyesedik és avítt, már régen nem jellemző tulajdonságokat is fölemleget. Ebben persze nem szabad egyedül azt látni, hogy e verseny csupán egymás bosszantására történik, hiszen mindkét város az országos „helyosztó verseny" eszközeként is érvényesíti.

Szeged esetében ilyen példák a „Nagy Szegedben", a „régióközpontban" való gondolkodás. A városért olyan meghökkentő dolgokat tettek kellően nem mérlegelő lokálpatrióták, mint amikor a Tiszántúlon, Vajhát határában kirakták az útjelző táblát, hogy „SZEGED". Egyetlen város sincs, amelyik külső határát így igyekezett volna kijelölni! Bosszúságot is hozott, amikor például Algyő névjelzőtábláját előbb szintén „SZEGED" föliratú táblára cserélték ki és a Békés megye felől érkező turista, aki először járt itt, a felirat csábítására bekanyarodva a faluba, az útikönyv alapján méricskélte a kis templomocskát, hogy egyetlen tornyával nem hasonlít a Fogadalmi templomhoz. Jó idő telt el, mire helyette a „SZEGED-ALGYŐ" tábla került elhelyezésre, és hasonlóképpen történt ez a többi csatolt község határjelölésénél is.

A csatolt községek a közigazgatási bekebelezésnek nem örültek és jogosan bosszankodtak önállóságuk elvesztésén. Tápé és Algyő nevét először 1138-ban említik az okiratok, és Szeged neve is ettől az évtől ismert, tehát Árpád-kori települések. Szőreg neve 1239-ből ismert. Vagyis, ezek a helységek 700—800 éves megtelepülésről vallanak. Jellemző, hogy a vásárhelyi és a tápai nép évszázadok óta vita nélkül osztozott a tiszántúli Farki-réten, amelyet Szeged adminisztratív úton, ellenszolgáltatás nélkül csatolt magához. Atkaszigetet, ezt a régi vásárhelyi birtokot hasonló módon bekebelezte. Az elmúlt évtizedekben a megye vezetői egy-egy vacsorán, pikniken egyszerűen odaadományozták a Vásárhelyen maradt egyes megyei üzemek — immár szegedi érdekeltségű vállalatok — területeit a megyeközpontnak. Így most Vásárhelyen — az itteni önkormányzat nagy bosszúságára — egy csomó kis „Szeged-sziget" alakult ki, amelyről az új birtokos szomszéd nem kíván lemondani. Mindenesetre a mítosz a „legnagyobb határú város"-ról így lassan valósággá vált.

Nem így a „Napfény városa", amely ma is turisztikai fogásként ismert, hiszen köztudott, hogy Pécs klímája inkább „mediterrán" jellegű. (Az 1950-es évek elején a Mecsek déli lejtőin még citromültetvénnyel is kísérleteztek.) Egyébként Vásárhely, Makó vagy Szentes legalább annyi napfényórát élvez, mint Szeged, és Vásárhely még szárazabb, illetve szélsőségesebb is, mivel a Tisza távolabb folyik és közvetlen nem temperálja, mint Szeged levegőjét.

A mítoszteremtéssel a két város között a legjobban fölszított indulat központjává a művészet vált. Az 1960-as évek elején hivatalosan is megszületett a döntés, hogy Csongrád megyében Szeged az irodalmi, Vásárhely a képzőművészeti „centrum". Ettől kezdve — és ez már általános magyar átok — pl. a szegedi Tiszatáj „minőségi" okokból egyre kevesebb vásárhelyi szerzőtől fogadott el írást, aminek az lett a következménye, hogy a vásárhelyi szerzők jelentős része bojkottálta a lapot, de ugyancsak a „minőségre" hivatkozva, alaposan megválogatták a Szegedről érkező képzőművészeti alkotásokat. Ettől függetlenül, mindkét város évszázadok óta büszkélkedhet mindkét művészeti ágban kiemelkedő alkotókkal és kismesterekkel egyaránt!

A vásárhelyi mítoszteremtésre az avíttság és a naivitás egyaránt jellemző. Itt van mindjárt a század elején született és rövid ideig igaz „Paraszt-Párizs", vagy a Fiesoléval való összehasonlítás, avagy a „jó vizek városa" kifejezés. A hódoltság utáni megtelepedéstől a 19. század utolsó harmadáig ez utóbbi fogalom egyszerűen nem igaz! A megannyi ér, tó, mocsár következtében a szúnyogok miatt pihenni csak „szúnyoghálós" ágyban lehetett. A malária sokáig, a dizentéria máig endémiás a vidéken, és az 1831-es nagy kolerajárvány mintegy kétezer áldozatot szedett. Ezek a betegségek zömmel a fertőzött vizekkel terjedtek. Megfigyeltük, hogy a tanyai ásott

kutakba pl. szándékosan dobáltak használhatatlan tárgyakat, közben innen húzták az ivóvizet.

Az 1880-as években megindult az ártézi kutak fúrása. A vagyonosabb gazdák még a tanyákon is kutat létesíttettek. A szüntelenül folyó kutak kimerítették a vízadó réteget. 1960-tól, a tanyák gyors fölszámolásától kezdve ezek az apadó egyedi vízadó kutak is megszüntek, és az egész városban, határában pedig a gazdasági központokban elterjedt a kommunális vízellátás törpevízművel, víztoronnyal, vezetékes vízszolgáltatással, amely semmivel sem különb, mint amilyen pl. Szegeden van.

Vásárhely részéről naivitás volt az iparosítási verseny. Szeged a második világháborúig már több, országosan ismert gyárral, üzemmel rendelkezett. Vásárhely a legjelentősebb földolgozó iparát, a malomipart is visszafejlesztette, jelenleg is egyetlen nagyobb malom őrli a búzát, holott valamikor mítosz nélkül a „malmok városa" volt.

Vásárhely elkövette azt a hibát, hogy iparát nem a táj fontosabb termelvényeinek érdekében fejlesztette, hanem irreális körülmények között, messziről származó vendégnyersanyag feldolgozásával, megfelelő helyi energiaforrás nélkül létesítette. A tanyavilágból elüldözött parasztság számára idegen maradt ez az ipar, még akkor is, ha befogadta őket és kenyeret adott nekik. Más kérdés, hogy az 1980-as évek végére az üzemek, gyárak sorra csődbe mentek, hiszen eladhatatlan terméket gyártottak drága pénzért. Nincs az a város, az a gazdaság, amelyik ezt hosszú távon elviselte volna. Így az a mítosz, hogy Vásárhely „fejlett ipari-agrárváros" néhány évtized elmúltával összeomlott.

Megjegyezzük, hogy óriási különbség van a valódi „hírnév" és a mítosz között, és ez épp a nép által termelt, évszázadok óta állandó értéket jelentő termékek előállításában jelentkezett. A két város népe ebben sohasem folytatott egymással ádáz küzdelmet. Mindegyik szakma élt, fejlődött és rangosodott egymás mellett. Gondoljunk csak a szegedi mézeskalácsra, török édességekre, papucsra, paszomántra, a hajóácsolásra stb., vagy a vásárhelyi hímzésre, fazekasságra, a nagy sikértartalmú búza termelésére és másokra.

IV. *Migráció*

Szólnunk kell még a két város közötti természetes migrációról is, hiszen a történelmi katasztrófák és kényszerhelyzetek szülte menekülés, elbujdosás nem sorolható ide. A szegedi lakosság kirajzása sokkal erősebb, folyamatosabb volt és nagyobb területre terjedt, mint a vásárhelyiek esetében.

A népesség jelentősebb migrációja mindkét város esetében a 18. század második felében indult el. Ebben a társadalmi mozgásban ki kell emelnünk azt a tényt, hogy egy-egy község alapításában kezdetben mindkét város gyakorta kivette a részét. Bálint Sándor írta, hogy ebben az időben a

szegedi nép nagy dohánykertész-rajokat bocsájtott a Dél-Alföld és a Temesköz még lakatlan területeire, így pl. a Tiszántúlon a mai Békés megye több településére.[10] A vásárhelyi határhoz tartozó Mártély községbe pl. 1758-ban érkeztek Szegedről dohánykertészek; de Püspöklelére (ma Maroslele), és Sámsonra (ma Békéssámson) is költöztek mindkét városból.

1795-ben, egy éjszaka a földesúri terhek elől menekülve több vásárhelyi jobbágycsalád kocsira rakta ingóságait és az előre kiszemelt üres bánáti határba költözött, ahol megalapították Torontálvásárhelyt (ma Debeljača). Szinte hihetetlen, de ma is több család tartja a rokonságot mindkét városban. Vásárhelyről költöztek még Majdánba, Ittebénbe, Végvérbe (Rittberg) és kisebb csoportok, szórványként a környező településekre, de e helységekbe ezekkel párhuzamos szegedi kitelepülésről nem tudunk.

A 19—20. században a két város migrációja Juhász Antal vizsgálata szerint is jelentősen eltért. Szeged kivándorlói elsősorban a Halas, Félegyháza, Kecskemét közötti térséget ülték meg.[11] Annyit tudunk, hogy főleg a Puszta kiosztása után, a 19. század második felétől, a vásárhelyi gazdák Kömpöc-pusztán is legeltettek és ennek révén néhány család itt, illetve Ányáson települt meg. A jellemző kép azonban mégis az, hogy — főleg az első világháborút követően — Vásárhelyről elsősorban Szeged városba költöztek. Ez a folyamat megerősödött, amikor a Csongrád megyei tanácsot Szegedre vitték és itt lett a „megyeközpont". Értelmiségiek hada követte a megyét. Szegedre zömében a diplomás emberek mentek „úrnak". Onnan viszont ezt követően nagyon kevés értelmiségi család jött Vásárhelyre, főleg olyan fiatalok, akik Szegeden nem kaptak munkát, de néhány év múlva a legtöbb visszakerült a megyeközpontba.

Érdekes, de nem magyarázhatatlan jelenség az, hogy a Szegedről Vásárhelyre költözött és végleg megtelepült emberek nagyobb része házasság révén került át és főleg parasztcsaládba; tehát Vásárhellyel a paraszti életmódot vállalta. Adatközlőink szerint Szeged határából főleg a szegény rétegekből jöttek el, akik módosabb gazdák családjába kerültek, nyilvánvalóan anyagi biztonságot remélve; illetve azok, akik itt tudtak földet vásárolni.

A megyeközpont Szegedre költöztetésével kiéleződött a két város közötti hatalmi harc, amely kétségtelen negatív hatással volt Vásárhelyre és fölöslegesen csalt ki bosszúságot vagy gúnyt a vásárhelyiekből. Az ipar egy része, jelentős hivatalok, intézmények kerültek át, amely szociális, társadalmi vákumot okozott. Ideiglenesen több család maradt munka nélkül, vagy kellett munkakört, életformát változtatnia. Az üzemek áttelepítésével már sok középkáder és munkás is került Szegedre. Ezek számát még becsülni sem tudjuk, mivel folyamatról van szó, amely évekig tartott és megfelelő statisztika nem áll rendelkezésünkre.

A szegedi mohóság, a centralizálási törekvés, a „regionális országközpont" ideáljának megvalósítása közben olyan szélsőséges példa is előfordul, mint a megyei könyvtár átköltöztetése, amely nem állt másból, mint egyet-

len státusz és a velejáró szakdolgozó elvételéből, a tábla áthelyezéséből és néhány láda könyv elviteléből. Ez egyébként az országos rangú, páratlan szellemi kinccsel rendelkező Somogyi Könyvtár hírnevét nem növelte, de a vásárhelyiek keserűségét fokozta.

Jegyzetek

1 Tálasi I. 1983. 90.
2 Szeremlei Cs. S. 1907. 3. 185.
3 Tálasi I. 1983. 109.
4 Tálasi I. 1977. 43.
5 Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára: IV. A. 53. fond: a. 3. kötet: 1754-ből: 217—220.
6 Szeremlei Cs. S. 1907. 3. 262—267.
7 Szeremlei Cs. S. 1907. 3. 293—294.
8 Juhász A. 1989.
9 Szenti T. 1987. 7. 15—27.
10 Bálint S. 1968. 12—13.
11 Juhász A. 1990. 99—110.

Irodalom

Bálint Sándor
1968 *A szegedi nép*. Bp.
1976 *A szögedi nemzet*. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1974/75—2. 1. rész. Szeged.
Juhász Antal
1989 *A szegedi táj tanyái*. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1982/83—2. Szeged.
1990 *Az elvándorlás és megtelepedés motivációi a táj települési folyamataiban*. 99—110. In: *Migráció és település a Duna—Tisza közén*. Szeged. Szerk. Juhász Antal.
Szenti Tibor
1985 *Parasztvallomások*. Bp.
1987 *Középparasztságunk tükre*. Forrás 7. 15—27.
Szeremlei Császár Sámuel
1907 *Hód-Mező-Vásárhely története 3. köt. 1526—1848*. Hódmezővásárhely.
Tálasi István
1977 *Kiskunság*. Bp.
1983 *Vásárhely helye a magyar népi kultúra fejlődésében*. 85—138. In: *Kiss Lajos emlékkönyv*. Hódmezővásárhely. Szerk. Dömötör János és Tárkány Szücs Ernő.

TRIPOLSKY GÉZA *(Senta)*

A két Móra a Délvidéken

A hatvanas évek elején még nem szervezték meg Jugoszláviában a rendszeres magyarországi könyvbehozatalt. Móra Ferencet tehát az itt-ott fellelhető írásaiból, könyveiből ismertem. Környezetem tudta, hogy rajongok az íróért, és aki Zentán Móra írást talált, hozta hozzám. Persze tisztában voltam azzal, hogy az életműnek csak kis részét ismerhetem meg. Szegeden végre mindent megkaphattam.

Mondanom sem kell, hogy már kezdetben, tehát a Mórával való ismerkedés elején érlelődött bennem a szándék, hogy külön figyelmet szenteljek Mórának a vidékünkön töltött idejére, itteni munkálkodására. Az erre vonatkozó anyag tehát nagy kincs volt számomra.

Móra Ferencnek a múzeummal való szorosabb kapcsolata 1904-ben kezdődött, amikor könyvtárosnak választották. Tömörkény István volt a múzeum és könyvtár igazgatója. Ő küldte ki az ifjú munkatársat, a könyvtáros Mórát ősöket kutatni. Móra addig ásatást nem is látott. Tömörkény viszont a maga módján intézte el a kérdést. Azt mondta, hogy: „Mögötte a fene az olyan kutyát, amelyiket tanítani köll az ugatásra." Móra tehát megkezdte a régészkedést. Beletanult az addig ismeretlen tudományba, felásatta Szeged környékét egészen Csókáig. Szóval jó nagy hatósugara volt munkálkodásának, ásatási élményeiről kiváló elbeszélésekben számolt be. Hetekig dolgozott együtt a napszámosaival, a „célszörű szögény embörökkel", és krónikásuk lett. Úgy érezte azonban, hogy a polihisztorság miatt torzó marad az élete, félbemaradt egzisztenciának tartotta magát mint írót és mint tudóst. Úgy tűnik, hogy nem igen tehetett mást, de szerette is ezt az életmódot. Jól érezte magát a „pántlikamérésnek" nevezett múzeumban, pedig azt állította, hogy a vidéki múzeumigazgató mindenről jó, mint a szalonna fölső.

A Madácsy Lászlótól kapott *Levelesládá*nak a 9. levele Csókán íródott 1910. június 24-én. Móra dr. Domonkos Lászlónak írta. Ebből szeretnék idézni.

„. . .Gyönyörű zsugorított csontvázaim vannak, három is —, lovas sírom is s a kántorom szabadságra ment. Nincs fotográfusom. Szityié volt az ötlet, hogy sürgönyözzek érted. No, mondom, nem ijesztelek meg, inkább írok. Jöhetnétek-e holnap délután? Emmikét természetesen beleértve, hiszen ígérte is, hogy meglátogat egyszer s szeretném megismertetni ennek a kedves helynek jó embereivel. . . Vagy ha jobban tetszik, bár én emígy jobb szeretném, csütörtökön délután, amikor Sebestyén és Tömörkény jön. Körülbelül az lesz az ásatás utolsó napja, ha csak Pista ki nem eszközli a rend-

kívüli segélyt, amire kértem. Azzal elhúznám az ásatást a hét és a Kremenyák végéig. . ."

Itt mindjárt két magyarázattal is tartozom. Szityi rendes neve Farkas Szilárd, és ő volt a csókai plébános, akinél Móra megszált, és akitől ásatásai során minden segítséget megkapott. A Kremenyák az ásatás színhelye volt, egy domb, Csókától nyugat felé. Mondhatjuk azonban Móra szavaival is: „Másfél méter kopasz halom ez a Kremenyák, a Zentáról Csókára vezető országúton éktelenkedik, vagy négy kilométerre a Tiszától. A legelő zöld gyöpéből úgy emelkedik ki, mint valami holttetem. Porhanyó földjét csak meg kell rúgni a tövében, maradékszámra dől belőle a kovaszilánk meg az apró cserépdarabok. Régi gölöncsérek remekelték ezeket a cifra cserepeket, úgy két-három ezer esztendővel Krisztus előtt . . . Összesen tíz lovast szedtem ki a Kremenyákból, valamennyit a halom keleti lejtőjéből, ahol arccal a kelő napisten felé fordulva aludtak a holtak. A nyugati hajláson 21 népvándorláskori sírt találtam, úgy látszik, ez a leigázott szolganép temetője lehetett. Ezek mind gyalogos halottak, szegényes útravalójuk a másvilágra mindössze egy vaskés. Évek óta minden nap elmegyek a csókai koponyák mellett és mindennap beszélgetek velük egy kicsit. Honnan jöttetek, mit csináltatok a Kremenyákon?"

Tisztázzuk most már a domb nevét. A szláv kremen kovakövet jelent, a Kremenyák e köveket rejtő hely. A domb nagy részét útépítés miatt túrták szét a földgyaluk a hatvanas években.

Móra Ferenc Domonkos Lászlónét is hívta Csókára az említett levélben. A 12. levél meg egyenesen neki szól. Szegeden írta Móra 1910. november 5-én.

„Kedves Emmi asszony,

most érkeztem haza Csókáról, esőben, sárban és nagyon jól esett a maga levelénél fölmelegednem. Bár előbb kézhez vehettem volna, hogy ne olyan kelletlenül váltam volna meg az én csókai jó embereimtől. A Kremenyákhegy trogliditáit értem, akik már nem beszélnek és derék rác napszámosaimat, akiknek egy szavát sem értem. . ."

Dr. Domonkos Lászlónak szól egy 1914. szeptember 28-án kelt levél is, amelyből csak kis részletet idézek: „Délután megható volt, hogy bentjártak a csókaiak. Már ők is hallották, hogy jön a muszka és invitáltak ki hozzájuk, biztos helyre, mert a szerbtől már nem kell félni. Ki is mennék, mert jó emberek közt jó lenni, ha a lap és sorsom bizonytalansága ide nem kötne. . ."

Móra Ferenc 1907 őszétől járt Csókára. Akkor jött az üzenet a csókai paptól, hogy a Kremenyák tetején sok a cifra cserép. Kiutazásainak a trianoni határ meghúzása vetett véget. A Kremenyák vallatását azonban tovább folytatta valaki. Úgy hívták, hogy Krstpogočin Vlado. Az ásatások idején ő volt Móra jobbkeze. A háború után a derék szerb ember tovább gyűjtötte a régészeti anyagot, otthon elraktározta, és várta az igazgató urat. De csak a

karácsonyi ajándékcsomagok jöttek, amelyeket Móra küldött hűséges emberének. Móra Ferenc 1934-ben tért meg az ősökhöz, Krstpogočin Vlado az ötvenes évekig őrizgette az összegyűjtött anyagot. Családja megbocsájtotta neki ezt a furcsa szórakozást. De amikor ő is távozott, és az örökösök a ház átalakításához kezdtek, mindent kiszórtak. Ilyen állapotokat találtam én az ötvenes évek közepén. A rendbehozott házban egyik lánya lakott családjával, és ugyancsak csodálkozott, amikor a Kremenyák csetresei iránt érdeklődtem. Vigasztalásomra csak az szolgált, hogy találkozhattam és beszélgethettem Mészáros Antal bácsival, a több mint kilencven éves csókai lakossal, aki jól ismerte Móra igazgató urat. A talált anyagot és a fölszerelést ő fuvarozta ki a csókai vasútállomásra. Nem tudni, hogy az időskori fáradtság, vagy a kedves emlékek csalták-e a könnyeket a szemébe, amikor beszélgettünk.

Hosszú ideig reménykedtem abban, hogy Móra Ferenc Csókára menet vagy jövet Zentán is elidőzött, esetleg kutatott is. Ilyen értelmű adatokra nem bukkantam. A zentaiakkal csak levelezett. A *Levelesláda* 74. levele 1922. január 2-án kelt és a Pálma című ifjúsági folyóirat szerkesztőségének íródott. A szerkesztőség arra kérte a múzeumigazgatót és írót, hogy folytatásos írást küldjön nekik. A levél hosszú, így csak részleteket közlök belőle:

„Igen tisztelt Szerkesztőség!

Szíves soraikra, amelyeket ma vettem, mindenekelőtt bemutatkozom, mert részükről error in persona, helyesebben error in nomine esete forog fenn. „Móra István tanár úr" a bátyám — hajdani zentai tanító, most utolsó évét szolgáló polgáriskolai tanár Budapesten. Zentai korában írta akkor országos feltűnést keltett verseskötetét, a *Földszint*et — s egészen természetesnek tartom, ha Zentán még mindig ismerősen cseng az ő neve. Egyébként is sokszor tévesztenek össze bennünket, de nem baj, mert nincs mit szégyellnünk egymáson és különben is a családban marad. . .

Az én ajánlatom most már a Pálmának az volna, hogy A csókai rézemberek címmel írok egy egész éves ifjúsági regényt, amely mondjuk, három oldalnyi folytatásban jelenne meg. A beosztás egyébként az Önök dolga, hiszen én e lap formáját és terjedelmét nem ismerem. Ha kívánják, már a legközelebbi számokban meg lehet kezdeni, s hogy fönnakadás ne legyen, mindig legalább három számra való kéziratot küldenék egyszerre. . ."

Sajnos a lap formáját és tartalmát mi sem ismerjük. Városunkban igen kiterjedt kutatómunka folyik, de soha senki nem találkozott a Pálmának egyetlen számával sem. Talán csak szép terv volt a megjelenése.

Móráról, a múzeumigazgatóról és íróról igen sok értékelés jelent meg. Mi nem óhajtjuk eldönteni, hogy a tudományokban vagy a tollforgatásban volt-e nagyobb. Mindenesetre nagy tudású és több irodalmi műfajban jeleskedő ember volt. Tudományos kutatásai gazdagították írásait. Mi szerényen csak arról ejtenénk néhány szót, hogy vidékünk adott-e valamennyi élmény-

anyagot Móra Ferencnek. Igennel válaszolhatunk és bizonyítékként megemlíthetünk néhány dolgot.

Első regénye, az 1921-ben megjelent *A festő halála*, majd a második kiadáskor új címet kapott *Négy apának egy leánya*. A regényben az író is benne van, a régészprofesszort magáról mintázta meg. A cselekmény az ásatások helyén, a Tisza bal partján levő Csóka községben játszódik. A falu papjának modellje pedig Farkas Szilárd, csókai plébános.

Legnagyobb regényírói vállalkozása, az *Ének a búzamezőkről* csak úgy születhetett meg, hogy szerzője sokat volt együtt a szélesebb vidék parasztságával, és jól ismerte annak életét és magatartását. Találkozásuknak két színhelye volt: a régészeti lelőhely és az igazgatói iroda. Vidékünk is adott lelőhelyet, tehát nagyobb vagy kisebb íráshoz való élményt. Beszél a csókai sírokról, úgy, hogy napszámosai szájába adja a szót: „Ez úr lehetett, mert még most is nagyon mérgesen néz — mondják magyarjaim, mikor a csontváz hámozásban a koponyához érünk. Azt hiszem, a magyar paraszt szemében ezer esztendő óta ez a különös ismertetőjele az úrnak."

Móra szívesen hallgatta és jegyezte fel a napszámosaitól vagy mástól hallott történeteket. Egyik legkedvesebb elbeszélése a *Csókai csata*. A szájhagyomány a szabadságharc alatt lejátszódott eseményt őrizte meg. Az írónak Farkas Szilárd csókai pap közvetítette, de Krstpogočin Vlado is bizonyította. A történet végtelenül kedves. Egy napon eltűnik a csókai magyar bíró és a szanádi szerb bíró kislánya. Mindkét helyen a másik falut gyanúsítják, és fölfegyverkeznek, majd elindulnak. A két falu határában lelnek rá a két gyerekre, akik egy árokban, összeölelkezve alszanak. Az elbeszélés története ma is időszerű, talán még jobban, mint a megíráskor. . .

A 88. levelet Móra Ferenc bátyjának, Istvánnak írta 1931. február 16—17-én. A levélíró azt emlegeti, hogy régen találkoztak, régen beszélgettek. „Akkor beszélgettük ki magunkat az egész azóta való életünkre. Pedig hát azóta is volna miről beszélgetnünk, egy-két esztendeig. Mással, úgy mint veled, nem is volt, nem is lesz soha. Azért vagyunk mink egy diónak a két félhaja. Vagy ahogy te írtad egyszer az emlékkönyvembe: a mi életünk összetartozó két kötet írás. . ."

Móra Ferenc *Levelesládá*ja igencsak felkeltette érdeklődésemet a nála tizenöt évvel idősebb bátyja, István iránt. Keveset tudtam róla, de az a kevés is érdekes adat volt. Tudtam, hogy Ferenc öccsét ő indította el az irodalom ösvényén. A kezemben volt egy Móra-verseskötet *Földszint* címmel, 1894-ben jelent meg Budapesten. A szerző dr. Huszágh Nándor zentai ügyvédnek ajánlotta. Az ügyvéd fiával, a megboldogult Huszágh László gyógyszerésszel olyan jó viszonyban voltam, hogy a könyvet nekem ajándékozta. Ő hívta fel a figyelmemet arra, hogy a könyv megjelenésének évében Móra István Zentán tartózkodott. Az édesapjának ajánlotta a könyvet, mert a jónevű ügyvéd anyagi és erkölcsi támogatásban részesítette a kiadvány ügyét. Ez minden, amiről tudtam. S ezért az irodalomtörténet is ludas, mert ahogy

Móra Ferenc emelkedett, úgy süllyedt Móra István. Szóval lassan megfeledkeztek róla — szerintem jogtalanul.

A Somogyi Könyvtárban kezdtem kutatni Móra István után, de kaptan anyagot a budapesti Széchényi Könyvtárból is. Szegeden előbb magam, majd ismerősöm dédulázgatta ki a Móra-írásokat, illetve a róla szólókat. Többszáz cédula gyűlt össze. Fénymásolatot kaptam az *Atyámfiai* című elbeszéléskötetből, mely 1898-ban jelent meg. Ugyancsak másolatban tudtam megszerezni a *Jeles napok* című munkát, az Ethnographia 1913-ban kiadott mellékletét. Tíz esztendeig gyűjtögettem és tanulmányoztam a Móra Istvánra vonatkozó anyagot, és végül kialakult bennem a tanító és író képe.

Móra István három helyen kapott egész életére szóló élményanyagot: Kiskunfélegyházán, Horgoson és Zentán. Félegyházán született 1864-ben. Ott élt a tanítói diploma megszerzéséig. Horgoson 1886. szeptember 1-jén kezdett dolgozni. Innen került Zentára 1889. szeptember 15-én. A városhoz tartozó Gyenes iskolában, Keviben és bent a városban tanított. Horgoson kötött házasságot Újfalussy Évával. Hét gyermekük született, öt fiú és két lány. Ketten Zentán születtek: László és Mária. Érdekes, hogy mind a hét gyermek pedagógus lett, hat tanító és egy tanár.

Mint említettem, Móra Istvánt az irodalomtörténet éppen hogy megemlíti. Szeretnék egy kicsit korrigálni a róla alkotott véleményen, éppen a horgosi és zentai évek alapján. Szerintem itt kapta a legtöbb élményt. 1895-ben ugyanis Budapestre került, előbb tanítónak, aztán a Lajos utcai polgári iskola tanárának. Annyit mindjárt kimondhatunk, hogy Pesten is tovább írogatott — elsősorban arról, amit Kiskunfélegyházán, Horgoson és Zentán látott és hallott. Megkísérlem a népéletet ismerő, a nép anyagi és szellemi kultúrájával foglalkozó Mórát bemutatni.

1894-ben jelent meg a *Földszint* című verseskötete. A kötet megjelenése valóban nagy visszhangra talált akkor. Benedek Elek például így szól róla: „Olvassuk újra meg újra nagy lelki gyönyörűséggel ennek a szegényes sorsával megelégedett poéta tanítónak Aranyra és Petőfire emlékeztető, de egyiket sem utánozó költeményeit, melyek nemes egyszerűségükkel ellenállhatatlanul magukkal ragadják az olvasót". Hasonlóan vélekedik a többi kortárs kritikus is. Van azonban más vélemény is, és mi, a kései utódok inkább ezzel egyezhetünk. Az élményanyag ugyanis valóban az egyszerű nép életéből táplálkozik, abból a világból, amely Móra István elbeszéléseit és Móra Ferenc írásait is ihlette. Az elesettséget is látta a költő, de mindent problémamentesen, a belenyugvás, sőt a megszépítés hangján mond el Móra; amikor verset ír, ünneplőbe öltözik, s nem tud hű képet adni a hétköznapokról.

A nép életének közvetlenebb, valósabb ábrázolásával találkozunk viszont az elbeszéléskötetben, az *Atyámfiai*ban. Ez szintén Budapesten jelent meg 1898-ban, amikor a szerző is ott élt. Mindjárt megemlíthetjük, hogy a huszonegy elbeszélést tartalmazó könyvből kilencet választott ki közlésre

Bori Imre. A *Föld és mag* című kötet az újvidéki Forum kiadónál jelent meg 1971-ben.

Érdekes, hogy az elbeszélések kevesebb elismerést hoztak Mórának. A kötetről megjelent értékelések száma ugyanis nem nagy, még az elismerés is legfeljebb annyi, hogy Móra prózája nem áll mögötte verseinek. Érdekes olvasnunk, hogy maga Móra mit mond a könyvéről. „. . .Rövidebb-hosszabb történetek ezek, írott, faragott képek, jobbnyira a hazámbul, a tisza—dunaközi parasztság életéből. Véréből születtem ennek a népnek, kenyerén nevelkedtem, búja-bajában emberkoromig részese voltam. Eszemjárása lett az emberek eszükjárása, szívem szándékává a szívük szándéka, nyelvemmé a nyelvük. . .” Nos Móra az elbeszéléseiben valóban hűbb képet fest a népéletről. Elmarad a megszépítési szándék, és előtérbe kerül a puszta kemény világa. Az előbb említett kötetben Bori Imre hosszan elemzi Móra prózáját. Mondanivalójának lényege a következő:

„Zenta és vidéke népi életének első ábrázolója volt Móra István *Atyámfiai* című kötetének elbeszéléseiben, s habár ezek az írások nem sorolhatók a magyar novellairodalom főbb vonulatai egyikébe sem, de bizonyítják, hogy elsősorban az írói tehetség kevesebb ereje miatt feledkezett meg róla az irodalomtörténetírás, s azért, mert nem tudott felemelkedni meglátott és felfedezett világához. A helyi színek esztétikai kvalitásokká való átminősítésének folyamatában viszont szerepe úttörő volt irodalmunkban — a népiesség »szegedi« felfogásának a vonatkozásában”.

Móra elbeszélései jórészt a pásztorvilágról szólnak, a már akkor is haldokló és ma is élő foglalkozás művelőiről. Nézzük meg közelebbről ezeket az írásokat.

Az egyik legismertebb és legtöbbet emlegetett elbeszélése, a *Párbaj* színtere a „horgosi ürüjárás”, ahol Bóczán Simon, az idősebb juhász agyonütötte a „martonosi székekrűl” jött fiatalabb Mező Jóskát. A motiváció indokolt: Bóczán elszerette Mező feleségét, s a sértett juhász leszámolni megy, de maga esik áldozatul. Az elbeszélés folklorisztikus vonásait Péter László mutatta be. Szeli István 1969-es tanulmánya pedig Móra témáját Móricz lehetséges modelljének tartja a *Barbárok* megírásánál.

A *Vén gazember* Bartos Évámról fest portrét, az öreg juhászról, aki mesterségének a huncutja, de juhásztársához emberséges. Az a két tulajdonság mutatkozik itt meg, amely a nép és az író szerint a pásztorembert és a betyárt jellemzi: az urakét elveszi, a szegényekkel szemben tisztességes. A jegyző tanyájáról eltűnik két jófajta birka. A csendőrök tudják, hogy ki a tettes, de bizonyíték nincs. Amikor viszont a kisírt szemű gyerek elmondja, hogy a csendőrök verik az apját, Bartos Évám mindjárt vall.

Móra írásaiból kitűnik, hogy Horgosra kerülésének napjától érdeklődött a népélet iránt. Nem csoda, hisz kint élt a természetben, a pásztorok szomszédságában. Az iskola a járáson volt. Az írónak a horgosi járás kétségtelenül nagy iskola volt juhászatból. Már itt megismerte az életmódot, a

szokásokat, megfigyelte a juhászember jellemét. Láthatta, hogy mésszel pirosítják a juhászbotot, s tudta, hogy mekkorát lehet ütni a „nagy ebadta szilvabottal". A kietlen vidék mégis kedves volt számára. Tizenkét esztendő után Budapestről ellátogatott a Jatóra, az ősi juhlegelőre, csak azért, hogy megnézze, „kik most a juhászok". A századvég juhászatát ábrázolja Móra. Kedveli a pásztorembert, és együtt szomorkodik a juhászával az egyre szűkülő legelők miatt. Érzi, hogy milyen nehéz a juhásznak otthagyni a nyájat, s haszontalan munkával, csőszködéssel foglalkozni.

A juhászélet búcsúztatásaként hat a *Fölmondás* című elbeszélés. A járásosztást a szegényparaszt és a juhászember egyaránt megsiratta. Az első azért, mert a földet a módosabb gazdák kapták (Zentán dal született a járásosztásról), a másik meg a birkák számának rohamos apadása miatt. Szembe kell nézni a valósággal. Mező János földmond és új mezőt, új nyájat keres. Úgy hallotta, hogy a bánáti részen „van még, aki birkát tart, aztán mezőt is tud neki adni".

Móra a többi pásztornépet is megörökítette. Írt a kanászról meg a rangban jóval fölötte álló gulyásról is. A gányókról sem feledkezik meg. A *Dohányos* című elbeszélésben megjelenik „a verhenyes széntai, a görbe kanizsai, a félszemű martonosi" dohánykereskedő. Írásai felölelik az egész Tisza-vidéket.

Említettük, hogy az Ethnographia mellékleteként jelent meg a *Jeles napok* című gyűjtés. Móra az 1912-es naptár menetét követve szedte sorra az év jelesebb napjait és beszámolt a hozzájuk fűződő szokásokról. A gyűjtés helye Félegyháza, Horgos és Zenta. Jó anyagot gyűjtött össze, csak nem nagy terjedelmű a munka. Nagyon szépen leírta a Horgoson és Zentán látott Szent Iván napi szokásokat, főleg a tűzugrást. Szól a tavaszi kihajtásról
és az őszi pásztorfogadásról. A téli ünnepkörből a karácsonyi szokások leírása a legteljesebb. Ebből tudjuk meg, hogy a múlt század végén a horgosiak karácsonyfája koronafa, gledics volt, és a tövisekre diót meg almát szúrtak. Kár, hogy a szokásokat jól ismerő tanító nem írt le minden népszokást.

Móra István 1895-ben került Budapestre. Ott dolgozott, majd élte nyugdíjas éveit. 1957-ben helyezték örök nyugalomra az óbudai temetőben. Gyermekei közül csak egy, a Zentán született Mária élte túl. Őt 1973 februárjában látogattam meg budai lakásán, ahol az édesapja is lakott. Átadtam neki a *Föld és mag* című Forum-kiadványt, nagyon megörült neki, és igen hálás volt. Mesélt az édesapjáról és a testvérekről, kéziratokkal gazdagította gyűjteményemet. Nem sokkal ottjártam után levelet kaptam tőle. Mégegyszer pontosan leírta a testvérek adatait. Még egy gyermek született Zentán, László. Róla ezt írta:

„László szintén iskolaigazgató volt. Két verses kötete jelent meg. Főleg gyermekversei és irredenta írásai nagyon ismertek voltak. Mikor az első orosz csapatok megjelentek a városban, feleségével együtt megmérgezték magukat, amint azt már eleve elhatározták. 1944-ben halt meg, és 60 éves volt."

1974. október 24-én Kiskunfélegyházán a Petőfi Könyvtárban megemlékeztek Móra Istvánról születésének 110. évfordulója alkalmából. Két előadó beszélt Móráról: Fazekas István, a Kiskun Múzeum igazgatója és Tripolsky Géza, a Zentai Múzeum igazgatója.

Folklór

ERDÉLYI ZSUZSANNA *(Budapest)*

A szóbeli kultúra forrásszerepe az irodalomtörténeti kutatásban

Konferenciánk középponti témájához: — Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön — Külföldiek Magyarországon — referátumomnak látszólag nem sok köze van. Előadásom címe az e témakörbe tartozást nem érzékelteti, lényegében azonban szorosan kötődik hozzá. Mondanivalóm alapját ugyanis egy olyan népi szóbeli örökség adja, amely eredetében végső soron a későközépkor ide-oda irányuló peregrinációitól elválaszthatatlan. Ez az alap az archaikus népi imádságműfaj gazdag hagyománya, amelynek birtokában jutottam az előadásomban taglalandó fölismerésekhez. Révükön új megvilágításba helyezhetjük a hazai szóbeliség és írásbeliség kapcsolatát, és előtérbe állíthatjuk az élőszavas kultúra forrásértékét. A nép szellemi örökségének ez az új területe nemcsak egyszerűen lett, egyik napról a másikra keletkezett, hanem a későközépkor nyitottságában bőven beáradó szellemi-irodalmi áramlatok eredőjeként született. A kor ezen jól ismert politikai, gazdasági, kulturális áramlatai egyesek vagy közösségek mozgásaival — peregrinációival — is kapcsolatba hozhatók, még akkor is, ha ezek különböző formában, különböző körülmények között jönnek is létre. Királyi menyasszonyokat kísérő udvari emberek, klerikusok, krónikások, lantosok, költők, rendi gyűlésekre menő- és érkező szerzetesek, egyetemeket látogató diákok, világjáró mesterlegények szelik át Európa útjait, lakják városait, várait. Viszik-hozzák az ismereteket, jelenítenek meg, teljesítenek ki újabb és újabb irányzatokat. Ők éppen úgy hozzájárultak népünk kultúrájának, így irodalmi műfajainak formálásához, mint a nagy zarándokutak, búcsújárások résztvevői, akik a maguk módján mind peregrinusok. Legföljebb nem olyan híresek, mint egyik-másik társuk, akiknek útjairól adataink vannak, akár egyéni megörökítés révén, akár más források alapján. Ha anonymusok maradtak is, részük van a magyar szellemi élet múltbeli formáinak kialakításában. Jelen vannak akkor is, ha nyomuk halványabb, s főleg jelen vannak, ha markánsabb jegyeket hagynak maguk után, mint esetünkben a ferencesek tették, akiknek haladási irányát az Európa-szerte rájuk jellemző jelzőkövek — műfajok, szövegtípusok, motívumok — ismeretében jól követhetjük. A ferences szellemiség említésével már el is érkeztem mondanivalóm lényegéhez, azon ferences inspirációjú köznépi vallásosság gyakorlatához, amelynek hőfoka időtálló, korunkra is eljutó költői formákat égetett ki. Mindezeket a formákat — műfajokat — először az irodalom alatti, ún. szóbeli vonulat másodlagos oralitásában éltette, majd lassú folklorizációs folyamat révén a néphagyo-

mány elsődleges oralitásában tartotta fönn. E folyamatban a szövegek megőrizték tanúságtevő erejüket, azaz a keletkezési idejükre vonatkozó információk sokaságát, mind tartalmi, mind formai összetevőkről, mind pedig a kor hátteres spiritualitásáról szóló híradását.

Jelen dolgozatomban az ezt a belső történést végigélő szövegállományról, az archaikus népi imádságműfajról szólok, kitérve eredet- és történeti kérdéseire és az ezek érdekében végzett hazai és nemzetközi összehasonlító kutatásaim eredményeire. Pontosítva: az azokból levonható következtetésekre, különösképpen az írásbeliség és a szóbeliség kapcsolatára és a szóbeli kultúra filológiai vonatkozásaira. Jelenleg csak a kutatás nagy íveit érintem. Részletekbe, háttéradatolásba most nem megyek bele. Nyomdában levő és rövidesen megjelenő nagy tanulmányomban, amelyet még 1988-ban írtam, gazdag dokumentáció támasztja alá a mondottakat. Ez írásban az imádságműfaj lehetséges eredőhelyét, történeti előzményeit, áhítattörténeti szerepét vizsgáltam mind magyar, mind európai összefüggéseiben, továbbá jelen állapotában és múltbéli követhetőségében, dokumentumokkal adatolhatóan egészen le a 13. század közepéig. Addig, amikor már elfogynak az adatok és már csak a feltételezések maradnak. Ezeket ténnyé csak még alaposabb egyház- és vallástörténeti kutatások emelhetik. Ha időmből futja, szeretnék sort keríteni rájuk.

A magyar népköltészet közelmúltig ismeretlen műfajának, az archaikus népi imádságoknak feltárása-kutatása meglepő eredményre juttatott. Előtérbe helyezte a szóbeliség informatív képességét, az írásbeliséghez hasonló forrásszerepét. Ezzel az irodalomtörténetírás fehér foltjainak az eltüntetéséhez nyújtott közvetlen segítséget. Jelentőségét emeli, hogy ez nálunk jött elő, egy olyan országban, amelynek írott emlékeit a történelem jórészt megsemmisítette és csak szórványokban hagyott imitt-amott valamit. 13—14. századi nemzeti nyelvű irodalmi emlékeink egyik kezünkön megszámlálhatóak. Az irodalmi emlékek szomorú hiánya jellemző nem egy kelet-európai országra is, amelynek korai betűkultúráját viszontagságos sorsa elpusztította.

Szerencsére egy nép szellemi értékeit, irodalmi alkotásait nem csak az írás rögzíti, hanem a népi-közösségi emlékezet is őrzi. Őrzi és menti a firól fira-átadás nemzedéki menetében, az élőszóval közvetített örökségben. Elsőrendűen ezen örökség ún. archaikus műfajaiban, a ráolvasó-bájoló imákban, a rítus-énekekben és az archaikus népi imádságokban. Ez utóbbiak a Krisztushalált jelenítik meg erős műfaji és tematikai kötődést mutatva a Mária-siralom költészettel. Vele azonos forrásvidéket jeleznek, vagyis a középkori európai szent dráma liturgikus és köznépi világába visznek. E kettős arculatú szöveghagyomány — irodalomtörténet/vallási folklór — a hazai és külországi intenzív kutatása, majd tanulságai nyomán fogalmazódott meg bennem gyakorta hangoztatott megállapításom, mely szerint Magyarországon és általában Kelet-Európában a szóbeliség őrizte meg a távoli múlt iro-

dalmi gyakorlatából azt, amit szerencsésebb országokban az írásbeliség is. Az európai kitekintésű értékelés során ui. kiderült, hogy az archaikus népi imádságok műfaja, szövegállománya a későközépkori szakrális közköltészetben gyökerezik. Korabeli dokumentumokkal bizonyítható, hogy a 13. század közepéig megy vissza. Adatolhatóan — legalábbis e percben — eddig. E műfaj eredete a Szent Ferenc és a ferencesek szellemisége ihlette, gerjesztette érzelemhangsúlyos ún. lángoló vallásosságával, illetve e vallásos érzés költői megfogalmazásával-kifejezésével hozható kapcsolatba. E gyakorlatnak is elsősorban a kor évente megismétlődő kathartikus élményét, a Krisztushalált és Mária anyai gyászát megjelenítő műfajaival, függetlenül azok irodalmi formájától. A fölfokozott vallási közigénynek, alkalmaknak megfelelően az érzelmeket tolmácsoló lírai, az eseményeket elbeszélő epikus és az azokat bemutató drámai műfajoknak egyformán megvolt a maguk liturgikus és paraliturgikus funkciója, áhítattörténeti szerepe és műfaji virágzása. Különösen megvolt a köznépi vallásosság azon fokán, amelyet santa pazzia — nova pazzia — fervore religioso — fanatismo religioso — delirio collettivo stb. megjelölésekkel illet az olasz szakkutatás.[1]

A szent drámák, a Mária-siralmak, a passió-énekek s imádságok a későközépkor nemzetivé vált irodalmának kedvelt ágazatai, amelyeknek máig ható szépségét jól érzékelteti Jacopone da Todi (meghalt 1306-ban) még latin nyelvű Stabat mater dolorosa kezdetű, liturgikus szerepet is betöltő sequentiája, vagy a már olaszul írt Mária-siralma, a *Donna del paradiso*. Jól érzékelteti továbbá a műfajalapozó, de még latin nyelvű 12. századvégi Planctus ante nescia-kezdetű Geoffroy de Breteuil szerzette monodrámának tekintett Mária-siralom. Ez említett művek Európa-szerte nagy hatással voltak a műfaj kifejlődésére, sőt a Planctust a Mária-siralom költészet előképének állította a szakkutatás. Az egyes nemzeti irodalmakban találkozhatunk fordításaival, vagy laza átköltéseivel, mint a mi *Ómagyar Mária-siralm*unk esetében látjuk.

A reneszánsz hozta új elmélettel és a protestantizmus alakította új hitbéli fölfogással a későközépkor ezen, a Krisztus-drámát megjelenítő műfajai elvesztették a vallási életben betöltött szerepüket, közösségi funkciójukat, s ezzel jelentőségüket. A perifériára szorultak, s lassú folklorizációs folyamat menetében a népi gyakorlatban nyertek helyet. Így a szóbeli hagyományban maradtak fönn, s a nép szellemi örökségének váltak részévé. Ez örökségbe átmentődött énekek-imádságok a folklorizáció menetében átvették a népi költés alkotásainak, az orális kultúrának jellemző jegyeit, az élőszavas rögzítés-terjesztés velejáróit. E jegyek, érthetően, sokban hasonlítanak a középkor már említett irodalom alatti, szóbelileg terjedő rétegének jegyeihez, mivel mindkét esetben nem a betű, hanem a memória rögzítette és közvetítette szerzésekről van szó. A gondok azonossága is a hasonlatossággal magyarázható, nemcsak a szerződés kérdésében, hanem az egyes szövegek,

szövegelőképek átfedésében, összeolvadásában, a kollektív igény jegyében történő „használat" tetszés szerinti értelmezésében. Az élőszavas örökítéssel magyarázható továbbá az a tény is, hogy a népi kultúrába való beáramlás során a mindenkori felmenők azt az érzelmi telítettséget is át tudták adni, amellyel a nagypéntek drámájában részt vettek az elődök, vagyis az Imitatio Christi szellemét, magatartási normáit követő hívek. Imádságmondó öregeink gyakran szipogó-hüppögő-síró-zokogó előadásmódja azt jelzi, hogy bár sokszáz évvel túl vagyunk a szent-ferenci égre, Krisztus keresztjére tekintő, szenvedésre hangolt koron, azon idők kialakította lelki mechanizmusok működését sem a protestantizmus hitbéli racionalizmusa, sem a törökkor vallási szikkadtsága nem befolyásolta. S ez bizony elgondolkodtató. Micsoda fölfokozott vallási élménynek kellett meghúzódnia a közösségi automatizmusok ilyen tartós működésében és ilyen heves emotív tüneteiben. E kísérő tünetek fontos áhítattörténeti adalékok a középkor nevezett lángoló vallásossága jobb megértéséhez és szó szerinti érzékléséhez, ember közvetítette-láttatta megtapasztalásához. Számunkra mégis inkább a szövegek filológiai tanúságtevése a fontos: egy későközépkori nemzeti nyelvű virágzó költői gyakorlatról szól, igaz csak az orális népi kultúra eszközével, a szóval, amely leírt szövegek helyett élőben — in vivo —, imádságfunkcióban közvetíti a közösségi emlékezet megőrizte, a köznépi használat fönntartotta középkori eredetű műfajokat, azoknak hol összefüggő, hol töredékes szövegrészeit. Tehát a jobbára elveszettnek hitt irodalmi állomány tároló szerepét a népi tudás veszi át, az egyes foliók funkcióját a kiváló emlékezetű öregeink látják el, s a betű rögzítő-terjesztő feladatát meg az élőszó végzi. Mindezt különösebb törés nélkül, mivel a középkor köznépi kultúrájára is a szóbeliség volt a jellemző, így az irodalom alatti élőszavas vonulat, a másodlagos oralitás bevált gyakorlata megkönnyítette a jobbára élőszó terjesztette anyagnak az elsődleges oralitásba, a népi kultúrába történő beáramlását, s ezzel fennmaradását. Az imádságműfaj esetében ez a folklorizációs folyamat nemcsak nálunk és a Kárpát-medencében velünk azonos sorsot élt népek körében ment végbe, hanem Nyugat-Európa gazdagabb irodalmi emlékekkel rendelkező népeinél is. Ugyanúgy maradtak meg élőben, a szóbeliségben, azaz imádságfunkcióban nevezett középkori műfajoknak az emlékei, mint nálunk. Miért térnének el, amikor Europa-szerte ugyanaz a köznépi vallásosság hívta életre e műfajokat, ugyanaz a magas hőfokú spiritualitás eredményezte virágzásukat, ugyanazok a belső mechanizmusok biztosították fennmaradásukat, ugyanazon közvetítő eszköz, az élőszó őrizte meg törés nélküli átmentésüket a középkori vulgáris gyakorlatból az újkor formálta népi kultúrába.

E folklorizációs menet Nyugaton — s itt már nincs azonosság — a gazdagabb irodalmi emlékanyag, vagyis a nagyobbszámú előképszövegek folytán egyértelműbben követhető. Nálunk, és itt Kelet-Európában, csekély szá-

mú szórványemlékeink nem jelezhetik olyan élesen a nyomvonalat. Pusztán a korszak végéről való szövegemlékeink bizonyítják az archaikus népi imádságok előképszövegeinek korabeli jelenlétét és elterjedtségét, vagyis az európai részvételt. Nálunk ezt legkorábban az 1493—94-es Festetics-kódex néhány imádsága és jellemző formulája tanúsítja,[2] melyeket azután bőven követnek XVI. század eleji kódexeink passiót, Mária siralmát megjelenítő gyönyörű orációi, *ymatsag*ai. A jelentős irodalmi emlékekkel rendelkező országokban a múlt írásbeliségben is rögzítődött emléke és a jelen szóbeliségben átmentődött múltja egymást igazolja. A szájhagyományozás informatív képességét valójában csak az irodalmi emlékekben gazdag országok anyagának ismeretében értékeljük, amelyek kultúrájában a szóbeli és az írásbeli állomány történeti összefüggésében van jelen. Közvetlen folyamatosságot jelez az egykori — későközépkori — írott/mondott szövegek és a jelenbéli konzervatív közösségek még élő orális gyakorlata között. Minálunk, kelet-európai népeknél legföljebb közvetett folyamatosságról lehet beszélni, mivel néhány szórványunk tanúskodhat csupán múltbeli irodalmi tevékenységünkről. Ezért jobb híján *csak* a szóbeli örökítés nyújtotta adatokra hivatkozhatunk. Összehasonlító kutatásaim azonban azt mutatják, hogy ez a „csak" nem is olyan szűkítő-korlátozó értékű. Különösen nem, ha olyan hatalmas mennyiségben előbukkanó szövegállomány szóbeliségére vonatkozik, mint a magyar hagyomány esetében látjuk. Ez a sok tízezer szöveg már mennyiségében is vallomást tevő. Az egész magyar nyelvterületen érvényesülő általános használatot árul el, amely használat funkcionális eredete, mint említettük, középkori áhítatformákhoz, hitbéli élményekhez kötődik. Ez a sok tízezer szöveg hordozhat és hordoz is informatív értéket, forrásanyagot, amely későközépkori irodalmunk jobb megismeréséhez vezethet. Hogy mennyire így van, azt a 13—14—15. századi európai, főleg olasz, provencei, francia, német, dán, norvég stb. párhuzamszövegek is megerősítik. Ezen korai előfordulások már rendelkeznek mindazon elemekkel, amelyek a népi imádságok meghatározó tartalmi és stiláris jegyei mind nálunk, mind más európai nép hagyományában. E tény is mutatja, hogy nem pusztán regionális szellemi örökségről van szó, hanem egy, a középkori Európa általános — vallásos — költői gyakorlatából a népi áhítatba átkerült szövegállomány túléléséről, néphagyománybéli jelenlétéről. Mondanivalóm fedezetét a recens és a történeti folklórban, majd az irodalom történeti emlékeiben végzett átfogó összehasonlító kutatások eredményei adják.[3]

Először a hazai, majd a hazai nemzetiségi, később már a környező országok és végül egész Európára vonatkozó recens anyagot igyekeztem összeszedni. 1986-os bécsi előadásomban még e munkafolyamatról számoltam be gazdag illusztrációs anyaggal támasztva alá az elhangzottakat.[4] Az európai recens anyag vizsgálata nyomán megmutatkozott az imádságműfaj minden jellemző jegye. Megmutatkoztak az egy-egy népre, vagy régióra

vonatkozó specifikumok és előtérbe nyomultak az általános vonások, más szóval az azonosságok: azok a műfajmeghatározó elemek, amelyek mindenhol föllelhetők, s ezért egyértelműen válhattak a történeti kutatás alapjául. Ez utóbbi számomra az időben visszafelé haladást jelentette adatolt dokumentumok nyomán. Következő feladatom volt tehát a recens anyag nyújtotta általános vonások, azonosságok fölkutatása a folklór és az irodalomtörténeti emlékekben, mind a magyar, mind az európai előfordulásokban. Ezzel a műfaj századokon át követhető jelenlétét, majd eredőhelyét, keletkezési idejét igyekeztem meghatározni. Biztos fogódzónak a mindenhol s mindig állandó szövegelem, a záradék látszott. S valóban ennek segítségével viszonylag könnyen jutottam el a 13. század közepéig, szem előtt tartva egyidejűleg a megjelölt azonosságokat, belső-külső jegyeket, nemkülönben funkcióbeli sajátosságokat, áhítattörténeti kapcsolódásokat.[5]

Az azonosságok sorából elsők között említem a legfontosabbakat. Ezek: a középponti téma, vagyis a szenvedéstörténet, Krisztus halála, Mária anyai fájdalma. E középponti témából eredő azonosság a nagypénteki esemény szövegkezdeti kiemelése, ugyanakkor a záradékban utalás az imamondás pénteki funkciójára, amely egyszersmind névadó tény is. Európaszerte megtalálható a szövegkezdeti kiemelés: Ma van péntek. . .; a funkcióra való utalás: . . .pénteki napon elmondja. . .; s a megnevezés: pénteki imádság.[6]

Műfaji azonosságok közé tartozik az általában hármas tagolású szerkezet: látomásos lírai képet a szenvedéstörténet epikus-dramatikus fölidézése követ, amelyhez rövid, tömör záradékformula csatlakozik. Ez utóbbi, mint utaltam rá, a történeti földerítésben perdöntő szövegrész, elsősorban szigorú kötöttsége, változtathatatlansága miatt. Fix pont a történeti kutatás számára, és átörökítő, műfajfenntartó elem a jó értelemben vett transzcendens utilitarizmus szolgálatában.[7] E szövegrész fontosságát nem győzöm eléggé hangsúlyozni. A záradék valójában egy sajátságos logikai viszonyt kifejező formula. Tartalmilag egyezség — szent paktum — az égi lények és az ember között. Ennek értelmében, ha valaki meghatározott feltételek szerint elmondja az imádságot, elnyeri az érte járó megjelölt égi jutalmat, kegyelmet, valamiféle szent hasznot. A formula, függetlenül attól, hogy történeti szöveghez, vagy jelen népi imádsághoz tartozik, mindig és mindenhol egyformán kezdődik: Aki ezt az imádságot . . . elmondja . . . Azután vagy közben szabadon alakulhat a feltételsor s az elnyerhető szent jutalom, amely sokféle lehet, leginkább bűnbocsánat, meghatározott számú búcsú, üdvösség-üdvözülés: mennyországba jutás.[8]

Mindezen azonosságokhoz járulnak még az azonos képzetek, amelyeket a megjelölt szent haszon társít a szövegekhez. Ezen képzetek szintén már a középkortól megjelennek és gyakran az elnevezésekben is megmutatkoznak: jó, erős, hasznos, hathatós, üdvös imádság. Ugyanilyen jelzős szerkezetekkel illetik öregeink napjainkban is imádságaikat. Számukra ez

nemcsak puszta meghatározás, hanem az örökített kollektív és a szerzett egyéni tapasztalat is igazolja a jelzők közvetítette lényeget. Az ilyen nemzedéki tapasztalat szerint is vagy hat-hétszáz éve hasznos, erős, üdvös, jó imádságot nemcsak megtanulni és elmondani kell, hanem az utódokra is átörökítereni, hadd szolgálja az ő kegyes hasznukat, lelki üdvüket is. Különösképpen szolgálja, s ez a követelmény is egyik fontos azonosság, ha áhítatos lélekkel, igaz átéléssel történik az imamondás. Az azonosságok sorában lényeges még a krisztusi/isteni ajánlás késztetés, azaz az égi hitelesítés. Ui. valamely isteni személy: maga az Úristen, vagy Krisztus, Szűz Mária, szentek, evangélisták szavaként hangzik el a záradék mondanivalója, mintegy égi parancsként, legalábbis elvárásként, amelynek célszerű eleget tenni: Szent szó, szent beszéd / Maga mondja az Úristen / Aki ezt az imádságot / Este lefektében / Reggel fölkeltében elimádkozza, három / hét halálos bűnét megbocsátja.[9] A „szent szó, szent beszéd" indítás a magyarban sincs mindig jelen, az európai változatokban még kevésbé, annál inkább az isteni személy, akinek a szavára figyelni kell. Talán az olasz Verbum Dei imádságtípus sűríti ilyen mértékben a szakralitás fogalmát Isten igéjének tekintve az imádságot.

Nagyjából ezek a legfontosabb elemek, amelyek az imádságműfajt általánosan jellemzik, s amelyek a 13. századtól kezdve számtalan szövegben megtalálhatóak. Nálunk, mint jeleztem, kimondott imádságfunkcióban először a 15. század végi Festetics-kódexben.

Végezetül: az imádsághagyomány alapja az Imitatio Christi magatartás ajánlott-elvárt megvalósítása egy szenvedésre hangolt kor ideálja, fölfokozott vallási élménye jegyében. A Krisztussal azonosulni vágyó belső folyamatban szükség van ilyen erősen emotív hatású szövegekre, a lélek megrendülését szolgáló, a transzcendenciába lendítő passió-imádságok, Mária-siralmak szótrambulinjaira.

Ezen szövegek ugyanakkor nemcsak belső folyamatokat elindító-működtető verbális eszközök, hanem különböző kegyelmek, szent hasznok kiváltói-biztosítói. Nem utolsósorban egyedülálló költészet emlékei is. Más szemszögből nézve meg az annyit emlegetett közös Európa, az európai latinitás hátterelte keresztény Európa valóban megélt összetartozásának jelei, sőt bizonyítékai.

*

Mindezeket leírva, szükségesnek vélem fölidézni Pais Dezső még 1970 februárjában az imádságműfaj akadémiai bemutatásán elhangzott korreferensi véleményét, amelyben e számára is különleges szöveghagyományt terra incognita, majd incognita spiritualia megjelöléssel illette, s az *Ómagyar Mária-siralom* költői-nyelvi világával hozta kapcsolatba.[10] Hasonlóan értékelte e műfajt Mezey László is,[11] aki szerint ez imádságokkal bár szétesett,

roncsolt formában a késő középkor nemzeti nyelvű szakrális közköltészeti emlékei kerültek elő az élőszavas kultúra állományából. Ez más szóval azt jelenti, hogy hányatott sorsú népünk korai szellemi értékeiből a közösségi emlékezet többet és hűebben megőrzött, mint a betű. Még szerencsénk, hogy a minden bizonnyal meglévő, de elpusztult későközépkori írások — kódexek — hírközlő szerepét a szóbeli népi kultúrában fölhalmozott információk betölthetik. Még akkor is, ha az írott dokumentumok történeti értékét nem érhetik el. El nem érhetik, de a maguk módján hozzájárulnak irodalmi múltunk jobb megismeréséhez. Az olasz szakkutatás pl. százával tud felmutatni korabeli kódexeket, ugyanakkor az azok hátterelte jelenkori imádságokat is. Mi nem vagyunk ilyen gazdagok. Írott emlékeink hiányoznak, szövegeinket saját adattal nem tudjuk hátterelni, legföljebb azzal a közösségi tudással, amely része volt a középkori Európának s vele együtt része hazánknak is. Hogy ez így van, azt az archaikus népi imádságműfaj szövegi öröksége s jelen gyakorlata egyértelműen tanúsítja.[12]

Jegyzetek

1 Fabris, G.: *Laude antiche e laude moderne*. Udine, 1906. 9.; *Il Duecento. Storia letteraria d'Italia*. A cura di Bertoni, G., Milano, 1930. 198. 199. 202.; *Il Trecento. Storia letteraria d'Italia*. A cura di Sapegno, N., Milano, 1934. 563.

2 *Festetics codex*. 1493—1494. Közli Volf György. Nyelvemléktár 13. 39. 43. Bp., 1885.

3 Mind ezzel, mind az archaikus népi imádságok eredet- és történeti kérdéseivel nagy tanulmányban foglalkoztam 1988-ban *Az archaikus népi imádságzáradékok történeti kérdései* címmel, amely megjelent a *Boldogasszony ága* című tanulmánykötetben. Alcíme: Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szent István Társulat, Bp., 1991. 51—142.

4 Erdélyi Zsuzsanna: *Die Parallelen der archaischen ungarischen Volksgebete in der sakralen Tradition der Donauvölker*. In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*. 2. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Bp.—Wien, 1991. 840—844.
Uő. e kérdésben még: *Wer dieses Gebet. . .* Studia Slavica Hung. Tom. 36. (1990) 83—96. Bp., és nagy tanulmányban: *Zur Problematik der Geschichte der archaischen ung. Volksgebete im Karpatenraum*. Studia Slav. Hung. Tom. 37. (1991). Bp., Sajtó alatt.

5 Lásd a 3. jegyzet alatti tanulmányt.

6 A pénteki napra való utalás már korán megjelenik a passiós imádságokban, 14., 15. századi kódexekben: W. Wackernagel: *Altdeutsche Predigten und Gebete aus Handschriften*. Basel, 1876. 606, 244.

7 Úgyszintén ez időben a haszon fogalma is markánsan kifejeződik: Drei Nutzen des Gedenkens an unseres Herren Marter, vagy XVI Nutzen des Gedenkens an unseres Herren Marter. Lásd W. Wackernagel: i. m. 604, 605. — „Oracio valde vtilis. . ." olvassuk a mi Peer-kódexünkben is 1526-ból. Volf György: Nyelvemléktár 2. 84. Budapest, 1874.

8 Jó példa erre az előző jegyzet alatt említett 16 féle haszon, vagy 15 féle „selikeit" (üdv), továbbá „ginade" (kegyelem), amely ezekhez a szenvedést megjelenítő imádságokhoz kötődik, melyek ily módon „jó imák": „gonde gebett", „gout gebette", ahogy egyik-másik szöveg előtt áll. W. Wackernagel: i. m. 604—607, 242—243.

9 Részletesen a 3, 4. jegyzet alatti tanulmányokban, s általában az imádságműfajjal foglalkozó írásaimban: *Hegyet hágék, lőtőt lépék.* Archaikus népi imádságok. Kaposvár, 1974, Bp,, 1976, 1978., s *Archaikus népi imádságok.* In: *Magyar Néprajz 5. Népköltészet.* Bp., 1988. 692—748.

10 Pais Dezső: *Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához.* Ethnographia, 1971: 3. 364—367.

11 Mezey László: *Korreferátum Erdélyi Zsuzsanna előadásához.* Ethnographia, 1971: 3. 367—370.

12 A magyar kutatáson felbuzdulva műfaji egységben hozta ki Vilko Novak professzor szlovén imádsággyűjteményét: *Slovensko ljudske molitve.* Ljubljana, 1983. és még előzőleg, ráolvasó imádságokkal vegyesen, Franciszek Kotula: *Znaki przeszłosci.* Warszawa, 1976. Remélhető, hogy mások is követik őket, és így ezt a rejtekező szöveghagyományt előbb-utóbb teljes gazdagságában megismerhetjük, s az összehasonlító kutatást könnyebben végezhetjük el.

FARAGÓ JÓZSEF *(Cluj-Napoca)*

A magyar—román összehasonlító balladakutatás

A magyar román összehasonlító balladakutatás kezdetei lényegében egyidősek a népballadák rendszeres gyűjtésének és tanulmányozásának megindulásával. Érthető módon, hisz a folklórkapcsolatok a föld bármely részén a népek és nemzetiségek, nyelvek és kultúrák együttélésének és kölcsönhatásának nemcsak természetes, hanem szükségszerű következményei is, ezeket a következményeket pedig a kutatóknak előbb vagy utóbb mindenfelé akarva-akaratlanul fel kellett ismerniök.

1860. február 25-én hangzott el Kolozsváron, az újonnan alakult Erdélyi Múzeum Egyesület (akkor még Egylet) első tudományos ülésén Gyulai Pál *Adalék népköltészetünkhez* című alőadása: tizenegy erdélyi népballada és balladás dal bemutatása és méltatása, a szerzőtől megszokott remekmívű történeti és esztétikai elemzéssel; a maga idején oly gazdag és értékes anyag, hogy joggal minősítjük azon úttörésnek, amellyel Gyulai az erdélyi magyar népballadák rendszeres gyűjtését, kutatását és kiadását megindította.[1]

Az előadás után Gyulai valamelyik hallgatójától névtelen levelet kapott. A levélíró kilétét ma sem ismerjük; Gyulai levelezésének újonnan összegyűjtött és 1961-ben kiadott nagy kötetében is hiába keressük.[2] Talán a címzett megsemmisítette, talán elkallódott. Irodalom- és folklórtörténeti hivatását azonban maradéktalanul teljesítette, mert Gyulai válaszként, amidőn előadását a Budapesti Szemlében közölte, rövid függeléket csatolt hozzá. „Nemrég egy román ajkú névtelen hazámfia levélben arra figyelmeztetett — kezdi Gyulai —, hogy *Molnár Anna* balladája nem eredeti, a román népköltészetből van kölcsönözve, egyszersmind utasított [Atanasie Marian] Marienescu nemrég kijött népballadáira. Tüstént megszereztem e gyűjteményt [. . .] s figyelmesen elolvastam a *Toma* (Tamás) című balladát,[3] melyet névtelen hazámfia a *Molnár Anna* eredetijének hisz. Azonban leggondosabb összehasonlítás után is nincs okom változtatni értekezésemen."

Ezeket a bevezető sorokat a román ballada „lehető legterjedelmesebb kivonata" követte, majd a kivonatot a szerző a *Toma* meg a *Molnár Anna* tüzetes összehasonlításával folytatta. Nem időzöm érveinél, de hangsúlyozom, hogy ezzel, az általa szerényen *Jegyzet*nek minősített írásával a magyar—román összehasonlító balladakutatás úttörője lett. Míg őelőtte, mai ismereteink szerint, a két balladaköltészet rokonságára akár a magyar, akár a román irodalomban utalás sem történt, ő jó százharminc évvel ezelőtt magvas kis összehasonlító balladatanulmányt közölt, utolsó soraiban az ilyesféle kutatások folytatásának, kiszélesítésének óhajával és ígéretével:

„Az Erdélyi Múzeum-egylet is, amennyiben tehetségében áll, kivált a román népköltészetet illetőleg, meg fogja tenni a magáét, annyival inkább, mert tagjai közt egy pár román írót is számlál, kik bizonyára nem fogják megtagadni támogatásukat."[4]

Ez az eszmecsere 1860-ban félbemaradt, azonban négy év múlva, 1864-ben sokkal hevesebben lángolt fel újra. A vita most már Kriza János 1863-ban megjelent, s azóta méltán klasszikussá vált *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteménye körül zajlott; ezért Arany János „Vadrózsapör"-nek keresztelte, s azóta is így nevezzük.[5]

Megindítója Iulian Grozescu fiatal román költő és újságíró, aki a Fővárosi Lapok május 20-i számában közölte *Egy pár székely „vadrózsá"-ról* című vitaindító cikkét. Ő már két népballadával foglalkozott. Az egyik a *Kőmíves Kelemen*: ez szerinte a Vasile Alecsandri gyűjteményében megjelent *Manole*-ballada műköltői átdolgozása, a félrevezetett Kriza valamelyik gyűjtőtársának hamsítványa. A másik a már említett *Molnár Anna*, szerinte a Marienescu féle *Toma* „gyengén sikerült s nagyon is szabad fordítása".

Grozescu cikke néhány nap múlva románul is nyomdafestéket látott,[6] azonban nincs tudomásunk arról, hogy a vitának a román sajtóban valamilyen folytatása vagy visszhangja lett volna. Annál nagyobb port vert fel a magyar sajtóban, és ennek bizonyítására talán elég, ha felidézem jeles hozzászólóinak névsorát: Arany László, Arany János, Tihany (akinek álneve mögött később Solymossy Sándor Gyulai Pált sejtette), Kriza János, ismét Iulian Grozescu, majd F. Szabó Sámuel és végül Zilahy Imre.

A Vadrózsapörnek a maga idején, vagyis rendszeres folklórgyűjtésünk kezdetén nagyon is korszerű és meghatározó volt az elméleti jelentősége, mert a vitázóknak eredetileg két magyar—román balladapárra összpontosított figyelmét az európai és egyetemes összefüggések látóhatára felé tágította. Erősödni kezdett bennük az a józan felismerés, hogy a vitatott balladáknak a román és a magyar folklóron kívül addig még nem ismert távoli kapcsolataik, összefüggéseik vannak; hogy az eredet kérdése a román meg a magyar balladákra korlátozva föl sem vethető, nemhogy eldönthető volna; következőleg ismerni, tanulmányozni kell valamennyi nép balladaköltészetét, és gyűjteni, halmozni, megsokszorozni a magyar s a román népballadák számát.

Alexics György volt az az utolsó szakember, aki a múlt század végén, 1897-ben, a magyar és a román balladákról szóló nagy összehasonlító tanulmányának a *Vadrózsapör* címet adta,[7] ez a mű azonban, címével ellentétben, messze kinőtt az 1864-es vita keretei közül. Szerzője egész sorozatnyi, jobbára maga gyűjtötte és akkor még kiadatlan bánsági román balladát közölt eredetiben és saját fordításában, majd összehasonlította ezeket magyar megfelelőikkel. Ugyanezt mondhatni kortársáról, Mailand Oszkárról is, aki Hunyad megyei román gyűjtései során talált többször is alkalmat a magyar—román összehasonlításra.[8] Gyűjtéseik és összehasonlításaik gaz-

dagsága, valamint vizsgálataik tudományos tartása miatt joggal tekintjük mindkettőjüket a magyar—román balladahasonlítás klasszikusainak.

A kutatásban kezdettől máig, megszakítás nélküli külön vonulatot képviselt a román *Manole mester* meg a magyar *Kőmíves Kelemen* összehasonlítása, délkelet-európai összefüggéseikbe ágyazva. Ez a vonulat Grozescu már idézett vitacikkével kezdődött, majd — a megjelenés időrendjében — olyan magyar és román kutatók nevével forrott össze, mint Mailand Oszkár,[9] Alexics György[10] (román nyelvű műveiben Gheorghe Alexici), Sarudy György,[11] Horger Antal,[12] Lazar Şaineanu,[13] Szegedi Rezső,[14] Sebestyén Gyula,[15] Solymossy Sándor,[16] Vasile Bogrea,[17] Petru Caraman,[18] Ortutay Gyula,[19] Kázmér Ernő,[20] Dumitru Caracostea,[21] Mircea Eliade,[22] Vargyas Lajos,[23] Mitruly Miklós,[24] Ovidiu Papadima,[25] Mihai Pop,[26] Adrian Fochi,[27] Gheorghe Vrabie[28] és Ion Taloş[29] — anélkül azonban, hogy befejeződött volna, vagy hogy valaha is végleg befejezhető lenne. *Molnár Anna*-balladánknak Korompay Bertalan szentelt monografikus összehasonlító tanulmányt 1972-ben.[30]

További apró és szétszórt adatoktól eltekintve, két olyan kortárs szerzővel büszkélkedhetünk, aki a magyar meg a román balladaköltészetet nemcsak egymással szembesítette, hanem rokonságukat nemzetközi összefüggéseikbe is beágyazta. Vargyas Lajos fönnebb idézett magisztrális művének már címe is tanúskodik jellegéről: *A magyar népballada és Európa* (1978). Ettől eltérően Adrian Fochi könyve kilenc, jobbára kelet-európai nép azonos vagy hasonló balladáit vizsgálta, köztük természetesen a magyar—román párhuzamokat is.[31]

A több mint húsz év alatt közöltem sorozatnyi összehasonlító tanulmányt is ide számítva, a fenti előzmények után vállalkoztam arra, hogy minden korábbi kutatás eredményeit összesítve, némelykor kritikailag megrostálva, máskor szükség szerint helyesbítve vagy kiegészítve, a rokon magyar—román balladákat 1984-ben együttesen bemutassam.[32] Mai ismereteink szerint ezeknek a száma harminc felé közeledik — mellőzve azokat a részleges egyezéseket, vagy hasonlóságokat, amelyek az egész téma helyett csak egy-egy motívumra, vagy epizódra szorítkoznak.

Ez a közel harminc balladatípus a magyar—román kapcsolatok szempontjából három csoportra osztható. Egy részük közös európai örökség, rokonságuk tehát a magyar meg a román folklórban nem föltétlenül közvetlen kölcsönhatás eredménye. Másik részük csak a magyar és román, illetőleg a balkáni folklórban ismeretes; így közvetlen kapcsolatuk biztosra vehető, sőt egy részük kétségtelenül a román folklórból került a magyarba. Végül néhány új típus hasonló élethelyzetekben egymástól térben és időben függetlenül is megszületett, mint a cséplési balesetek vagy egy-egy tűzvész balladája.

Gyulai Pálnak az egyetlen román balladapárra vonatkozó *Jegyzet*e óta így közelítettük meg a harmincas számot, de bizonyos, hogy előbb-utóbb

meg is fogjuk ezt haladni. Mind az elődök és kortársak, mind pedig a magam kutatási tapasztalatainak ugyanis az az egyik fontos tanulsága, hogy a magyar—román balladakapcsolatok még sok titkot rejtegetnek: minél több figyelmet fordítunk reájuk, annál többet felismerünk és megismerünk közülük. Noha a magyar meg a román balladaköltészet az élő folklórban egyaránt elapadóban vagy eltűnőben van, a kitartó és figyelmes terepmunka még mindig kínálhat kisebb-nagyobb meglepetéseket. Ennél kecsegtetőbb azonban a balladaarchívumok és kéziratos gyűjtemények hozzáértő tanulmányozása. A hozzáértés alapja és elengedhetetlen föltétele nyilvánvalóan a két nyelv meg a két balladaköltészet maradéktalan ismerete, az összehasonlító kutatás indítéka pedig az a szándék, hogy a balladateremtő magyar és román népet a tudományban is, az életben is egymással jobban megismertessük és egymáshoz közelebb hozzuk.

Jegyzetek

1 Gyulai Pál: *Adalék népköltészetünkhez*. Budapesti Szemle 9(1860) 272—299.
2 *Gyulai Pál levelezése 1853-tól 1867-ig*. Sajtó alá rend. és jegyz. Somogyi Sándor. Bp., 1961. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 4.)
3 Marienescu, At[hanasie]. Marianu: *Poesia populara. Balade*. Pesta 1859. 22—27.
4 Gyulai Pál: *Jegyzet az „Adalék népköltészetünkhez" című értekezéshez*. Budapesti Szemle 9(1860) 300—302.
5 Bővebben Németh G. Béla: *A Vadrózsa-pör és Arany*. In: *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. Szerk. Kríza Ildikó. Bp., 1982. 64—78. A pör történetének legutóbbi összefoglalása Faragó Józseftől: *Kriza János és a Vadrózsák*. In: *Kriza János*. Antal Árpád—Faragó József—Szabó T. Attila három tanulmánya. 2., átdolg. kiad. Kolozsvár, 1971. 146—152.
6 Grozescu, Iulianu: *Despre baladele romane si maghiaro-secuiesti*. Concordia 4(1864) 294. sz. 159—160.
7 Alexics György: *Vadrózsapör*. Ethn. 8(1897) 73—88, 184—192, 279—290. és 362—377. Önálló különnyomatként: Néprajzi Füzetek 5. Bp., 1897.
8 Bővebben Faragó József: *Mailand Oszkár és a román folklór*. Ethnographia 92(1981) 487—498.
9 Mailand Oszkár: *Az árgesi zárda mondája és annak egy hunyadmegyei variatiója*. A dévai m. kir. Állami Főreáliskola tizennegyedik évi értesítője az 1884—85. tanévről. Déva 1885. 1—9. és klny. egyszerűbb borítékcímmel: *Az árgesi zárda mondája*.
10 Alexics: i. m. 73—78.
11 Sarudy György: *Kőmíves Kelemenné mondája*. Irodalomtörténeti Közlemények 9(1899) 41—71. és *Újabb adatok Kőmíves Kelemenné mondájához*. Uo. 15(1905) 174—192. és 293—316.
12 Horger Antal: *A „Kőmíves Kelemenné" eredete*. Ethnographia 13(1902) 392—404. és 440—448.
13 Sainean, Lazare: *Les rites de la construction d'après la poesie populaire de l'Europe Orientale*. Revue de l'histoire des religions 40(1902) 359—396.
14 Szegedy Rezső: *A befalazott nő mondája a horvát—szerb népköltészetben*. Ethnographia 21(1916) 9—24.

15 Sebestyén Gyula: *Kőmíves Kelemenné*. Ethnographia 22(1911) 377—380. és Magyar Népköltési Gyűjtemény 12. Bp., 1911. 450—455.
16 Solymossy Sándor: *„Kőmíves Kelemenné"*. Ethnographia 34—35(1923—1924) 133—143.
17 Bogrea, Vasile: *Legende meşterului Manole în sud-estul european*. Neamul românesc 20(1925) 240. sz.
18 Caraman, Petru: *Consideraţii critice asupra genezei şi rapândirii baladei meşterului Manole în Balcani*. Buletinul Institutului de filologie română „Alexandru Philippide" 1(1934) 62—102.
19 Ortutay Gyula: *Székely népballadák*. Bp., 1935. 279—281. és valamennyi további kiadásban.
20 Kázmér Ernő: *A skadari vár építésének legendája és a magyar Kőműves Kelemen népi ballada*. Láthatár 8(1940) 178—180.
21 Caracostea, Dumitru: *Material sud-est european şi forma românească — Meşterul Manole*. Revista Fundaţiilor Regale 9(1942) 619—656.
22 Eliade, Mircea: *Comentarii la legenda Meşterului Manole*. Bucuresti, 1943.; *L'orizonte mitico della ballata del Mastro Manole*. Annali del Muzeo Pitré 14—15(1963—1964) 80—98. és *Manole et la monastère d'Argeş*. Revue des études roumaines 1957. 3—4. sz. 7—28.
23 Vargyas Lajos legkorábban: *A „Kőműves Kelemen" eredete*. (Kutatások a népballada középkori történetében 3.) Néprajzi Értesítő 41(1959) 5—73. és legutóbb: *A magyar népballada és Európa*. Bp., 1976. 2. 13—43.
24 Mitruly Miklós: *Adalékok a román—magyar népköltészeti kapcsolatok kérdéséhez*. (Motívum- és balladaátvétel a román folklórból.) Studia Universitatis Babeş—Bolyai. Series Philologia. 1962. Fasc. 2. 67—81.
25 Papadime, Ovidiu: *Neagoe Basarab, meşterul Manole şi „vânzatorii de umbre"*. Revista de folclor 7(1962) 3—4. sz. 68—77.
26 Pop, Mihai: *Nouvelles variantes roumaines du chant de maître Manole*. (La sacrifice de l'enmurement.) Romanoslavica 9(1963) 427—445.
27 Rochi: Adrian: *Versiuni extrabalcanice ale legendei despre „Jertfa zidirii"*. Limba şi literatură 12(1966) 373—418.
28 Vrabie, Gheorghe: *Balada populară română*. Bucuresti, 1966. 69—108.
29 Taloş, Ion: *Meşterul Manole*. Contribuţie la studiul unei teme de folclor european. Bucuresti, 1973.
30 Korompay Bertalan: *Die ungarische Ballade von Mädchenmörder in ihren europäischen Bezügen*. Ural-Altaische Jahrbücher 44(1972) 1—63.
31 Fochi, Adrian: *Paralele folclorice. Coordonatele culturii Carpatice*. Bucureşti, 1984.
32 Faragó József: *Magyar—román balladapárhuzamok*. In: *Magyar—román filológiai tanulmányok*. Bp., 1984. 292—316.

ЛЕСЯ Г. МУШКЕТИК *(Киев)*

Украинский фольклор в венгерской фольклористике конца XIX—XX вв.

Становление и развитие украиноведческих исследований в Венгрии — исторически обусловленный процесс. В венгерской украинистике, являющейся органической частью венгерской науки о фольклоре и развивающейся под ее влиянием, методы исследования и формы функционирования претерпели ряд трансформаций, однако интерес к украинской народной культуре был характерен для всех ее этапов.

Оформившись научно, она к концу XIX в. подошла к наиболее интенсивному периоду своего развития, включив в орбиту своих исследований язык, историю, этнографию украинцев.

Украинистика Венгрии прошла следующие периоды:

— конец XIX—начало XX вв.;

— период между двумя мировыми войнами;

— период после второй мировой войны по настоящее время.

На формирование и развитие этого направления существенное влияние имели следующие факторы:

— общественно-политическая и культурная обстановка в стране;

— межэтнические процессы в стране, положение национальных меньшинств, национальная политика в вопросе образования и культуры;

— уровень и проблематика венгерской науки о народном творчестве в целом, вопросов истории, этнографии, языка, культуры украинцев;

— развитие науки в славянских странах, на Украине в частности.

В научной деятельности венгерских фольклористов можно выделить несколько проблем: собирание устного народного творчества, его систематизация; публикации и переводы; изучение, сравнительно-историческое в частности. Эти проблемы тесно соприкасаются, представляя собой звенья единого фольклористического процесса.

Период конца XIX—нач. XX вв. был плодотворным в изучении украинского фольклора. Историческая Венгрия включала в себя значительную часть украинкского этноса, расселенного на ее территории как компактно, так и дисперсно, что ставило на порядок дня

решение национального вопроса и дало толчок к изучению национальной культуры украинцев. Таким образом этническая структура Венгрии во многом определила подход венгерских ученых к исследованию материальной и духовной культуры других народов страны. «Складывание системы исследований по славяноведению и балканистике в Венгрии, — пишет Э. Нидерхаузер —, было обусловлено историческим развитием Венгрии как многонационального государства. Это значит, что первоначально в поле зрения ученых оказались инонациональные этнические общности, жившие в этой стране, и только гораздо позже, в послевоенный период, стали рассматриваться другие народы Центральной и Юго-Восточной Европы. Интересно отметить, что с одной стороны, исторически сложившийся подход во многом сохранился вплоть до наших дней, причем и большая часть исследований . . . уходит корнями в эту проблематику. . .»[1]

Период конца XIX—нач. XX вв. был периодом преимущественно собирания, публикации и описания украинского фольклора. На страницах местных и центральных газет и журналов «Восток» („Kelet"), «Греко-католический обзор» („Görög-Katholikus Szemle"), «Верховина» („Felvidék"), «Этнография» („Ethnographia") раздаются призывы к собиранию украинского народного творчества, печатаются планы собирания и вопросники, где оговаривается необходимость паспортизации записей, что было важно не только для публикации, но и дальнейшего научного осмысления материала. Здесь же публикуются записи украинского фольклора Т. Злоцкого, Л. Немеша, И. Семана и др., где нередко преимущество получают тексты, имеющие много общего с венгерским народным творчеством, к примеру, народная проза о короле Матяше.

Украинская народная поэзия, преимущественно обрядовая, занимала значительное место на страницах венгерских историко-статистических изданий «Австро-Венгерская монархия в описаниях и иллюстрациях», «Венгерские комитаты и города», «Монография Береговского комитата»[2] и др. (описания М. Финцицкого, Ф. Винтера и др.)

В серии «Библиотека информации о национальностях» („Nemzetiségi Ismertető Könyvtár") выходит том под названием «О венгерских русинах»,[3] составленный Орестом Сабо, куда кроме собственных наблюдений автор включает сведения из работ Ю. Жатковича, Т. Легоцского, записи И. Семана. Книга ценна представлением богатого фольклорного материала, однако тексты подаются преимущественно в переводах, без ссылок на время и место записи, что снижает научную ценность издания.

В этот период продолжает свою собирательскую деятельность М. Финцицкий, который издает на венгерском языке первый сборник украинских пословиц (1872) и сборник песен (1870)[4] в собственном переводе. Лучше всего здесь представлена песенная лирика, поданы полные тексты, без обработок, как это было у Легоцкого. К недостаткам сборника следует отнести отсутствие их систематизации, качество переводов. Финцицким был подготовлен к изданию и сборник сказок, который по ряду причин не был издан и появился лишь сто лет спустя.

Венгерско-украинскими связями в фольклоре занималась этнограф и фольклорист Г. Стрипский. Ему принадлежит исследование «Лайош Кошут в народной поэзии рутенов».[5] Ученый раскрывает широкую географию бытования украинских песен о Кошуте, сравнивает их, на основании чего делает вывод, что песни закарпатских рутенов по идейно-тематическому содержанию и художественным особенностям более близки венгерским, чем песни украинцев западных и восточных территорий. Кроме песен о Кошуте, Стрипский обращал внимание на солдатские, рекрутские и социально-бытовые песни, которые, бытуя в народе, приобрели локальные особенности (замена героев, приспособление содержания к местным событиям, трансформация мелодии и пр.).

Украинский фольклор в Венгрии был в кругу интересов Ш. Бонкало, автора исследований по истории русской и украинской литературы и культуры в целом. Его работы «Славяне», «Венгерские рутены», «Литература и культура карпатских рутенов»,[6] хотя и не касаются непосредственно вопросов народного творчества, сообщают отдельные сведения о фольклоре украинцев, проживающих в Венгрии. Так, автор приводит примеры апокрифических легенд, бытующих среди них, подчеркивая, что «. . .устная литература рутенов очень богата, это многочисленные эпические произведения, художественно ценная лирическая и эпическая поэзия.»[7]

Значительную роль в исследовании культуры невенгерских народов страны сыграло Венгерское этнографическое общество, создавшееся в 1889 г., в Ужгороде открывается его украинское отделение.

На рубеже столетий начинает активную творческую деятельность композитор Бела Барток, который также много сделал в деле собирания, изучения и популяризации как венгерского, так и фольклора других народов. Во время своих многочисленных экспедиций по Венгрии он записывает в числе других и западноукраинские мелодии, которые использует впоследствии в своих работах. Он активно общается с украинскими фольклористами, изучает язык.

Применяя историко-сравнительный метод, Барток в отличие от своих предшественников (Ретеи-Приккеля, Эрнеи) достиг значительно больших результатов в исследовании украинско-венгерских фольклорных связей, в частности, в вопросе об украинской коломыйке и венгерском песенном фольклоре. Ученый выделяет в венгерском песенном материале группу песен с четырехстрочной структурой, напоминающей ритм коломыйки и отличающейся от венгерских. Он считает, что эти песни в прошлом имели двухстрочную структуру и под влиянием венгерских песен видоизменились. «Надо отметить, — писал ученый, — что рядом с расширенными четырехстрочными формами можно встретить и определенное количество двухстрочных форм, которые по отношению к четырехстрочным — с точки зрения старых венгров — полупесни».[8] Песни эти, по мнению автора, бытовали как припевки к танцам пастухов.

Свою мысль музыковед углубляет и дальше развивает в работе «Народная музыка Венгрии и соседних народов».[9] Ученый предполагает, что пастушеские песни оказали влияние на музыкальные особенности куруцких песен, а позднее и рекрутских, в результате привели к формированию нововенгерской народной музыки.[10]

В противоположность большинству песен старого стиля, новые не приурочивались к какому-либо событию; они исполнялись в любой обстановке, коллективно или одним певцом.

Венгерская народная песня нового стиля, распространяясь, трансформировала формы своего бытования; отодвинула на задний план некоторые обрядовые жанры, эпические песни, большую популярность приобрела любовная лирика, солдатские песни и некоторые социально-бытовые (пастушьи, батрачьи, разбойничьи).

Барток исследовал и другие вопросы взаимовлияний в народной музыке, он выделил три их формы. В каждом отдельном случае автор стремился точно указать форму заимствования, например, украинские песни с венгерскими языковыми вкраплениями.

Интересуясь преимущественно народными мелодиями, Барток всегда рассматривал их в контексте слова. Широкое распостранение венгерской песенности на чужих лингвистических территориях Барток объяснял свежим, зажигательным ритмом нововенгерской народной музыки, а также культурно-историческими контактами.

В последующих сравнительных исследованиях песенного фольклора, анализируя взаимосвязи сербских мелодий с народными песнями украинцев, венгров, словаков, он останавливался на ритмической структуре мелодии, изучал интонационные, метрические различия между песнями, а также проблемы их формы и тональной структуры. Здесь он значительно больше внимания уделял связи мелодии и поэтического текста.

Среди исследователей, которые кроме песенного фольклора изучали и другие жанры венгерского народного творчества, рассматривая его в контексте с фольклором славян, следует назвать Белу Гунду. В его работеах «Венгерско-славянские этнографические связи»,[11] которая вошла в сборник «Венгрия и славяне», исследуются вопросы влияния венгерской народной традиции на славянскую. Интерес ученого привлекают песни украинцев, сербов, хорватов, словаков, героем которых является король Матяш — согласно народному восприятию мудрый, справедливый король, защищающий бедняков. Автор прослеживает зарождение отдельных сюжетов в украинском фольклоре и отмечает, что украинские и словацкие куруцкие песни сложены в духе венгерских и возникли под их влиянием.

Как и Барток, Гунда говорит о влиянии новых венгерских песен на словацкие и украинские, и в то же время отмечает воздействие украинских коломыек на венгерские пастушеские песни. Он объясняет контактами венгерских пастухов с украинским населением.

Некоторые аспекты взаимовлияния двух сказочных традиций — венгерской и украинской затрагивает в своей работе «Федич Михай рассказывает»[12] Дюла Ортутаи, который считает, что богатая фантазия, эпический талант, самые характерные черты сказительского мастерства Федича Михая, украинца по происхождению, формировались отчасти под влиянием социальных факторов, отчасти этнических.

Украинское население современной Венгрии не сохранило в чистом виде свою культуру, претерпев значительную ассимиляцию среди словаков и венгров. Оно проживает на северо-востоке страны, и — по наблюдениям венгерских ученых — свой язык сохранило лишь в деревне Комлошка. В других случаях можно говорить лишь об элементах украинской культуры в венгерской. Это положение отразилось и на его изучении.

К украинскому населению ВР привлекает внимание А. Паллади-Ковач,[13] который проводит исследование путей и времени миграции украинцев на территорию Венгрии. Отмечая, что в конце XIX—нач. XX вв. венгерские ученые активно обращались к украинской культуре, Ковач призывает специалистов обратить внимание на изучение фольклора и этнографии украинцев этого региона. Похожие проблемы ставил перед собой и другой венгерский исследователь П. Недермюллер,[14] который провел ряд экспедиций в горные районы Земплена и собрал интересный материал по обрядовому фольклору. Отмечая значительную ассимилацию украинцев, отсутствие у них «чистой» национальной культуры, автор полагает,

что вместо изучения каких-либо явлений надо заняться изучением культуры отдельных компактных групп, т.е. провести их комплексное исследование.

Украинский фольклор включается в различные сборники переводов. Так, семь западноукраинских баллад вошло в сборник Ш. Домокоша «Возле костра бетяров».[15] Разножанровый украинский песенный материал включен в сборник Ж. Раб «Голубок на скале»,[16], где представлен фольклор народов Советского Союза. В книге напечатаны переводы украинских обрядовых, исторических, лирических, бытовых песен и нескольких дум.

В 1985 г. вышло первое отдельное издание украинских народных песен в ВР, сделанное С. И. Грыцей.[17] Ценность его прежде всего состоит в том, что здесь подаются песни со всей этнической территории, а не только с Закарпатья, как это было ранее. Материал почерпнут из предыдущих сборников или собран фольклористом. К достоинствам сборника надо отнести и подачу музыкальных текстов и их вариантов. Песни подаются по жанрам: обрядовый фольклор, лирические песни, исторические, баллады, шутливые песни. Во вступительной статье Грыца дает характеристику украинского фольклора, его специфики, отмечает некоторые черты похожести музыкального стиля украинцев и венгров.

В 1970 г. в Венгрии выходит сборник переводов западноукраинских сказок, собранных М. Финцицким в конце XIX в. под названием «Железноносая баба-яга» („A vasorrú Indzsi-baba"). Сборник этот был обнаружен в архиве Государственного этнографического музея Агнеш Ковач и издан в серии «Сказки народов мира». Сказки, вошедшие в сборник, представляют собой значительную ценность, так как утерянный оригинал являлся самыми старинными записями украинской народной прозы, уникальным памятником народного творчества, языка и культуры в целом. Однако оригинал не сохранился и сборник издан в таком виде, каким он был найден, лишь с небольшими поправками.

В сборник Финцицкого вошли две жанровые разновидности сказок: социально-бытовые и фантастические. Известно, что Финцицкий собрал всего 92 текста, для сборника он отобрал 40 сказок. Тексты, представленные в сборнике, отражают богатую сказительскую традицию Закарпатья, ее своеобразие.

Сопоставительный анализ венгерских и западноукраинских сказок делает в своем предисловии к сборнику Д. Ортутаи. Раскрывая этническое своеобразие западноукраинских народных сказок, показывая их характерные особенности в построении образов, композиций, художественных средствах, Ортутаи находит в них общие мотивы с другими сказками европейских народов. Но основное внима-

ние он сосредоточивает на рассмотрении украинских сказок, формировавшихся под влиянием венгерской традиции, произведений, в которых отразились давние культурно-исторические контакты двух народов. Ортутаи приводит примеры таких сказок, рассматривая общие характерные мотивы и сюжеты. Отвергая ненаучную постановку вопроса о первоисточнике какого-либо мотива или сюжета в сказках, он подчеркивает, что главное — это глубокая связь между народами, свидетельство их живого общения, а вопрос заимствования не играет существенной роли.

Венгерско-украинские связи в сказочном фольклоре интересуют также А. Деметера.[18] Существенную помощь в исследовании украинских сказок оказал Деметеру известный украинский фольклорист П. В. Линтур, много сделавший в деле собирания и изучения устного народного творчества Закарпатья. Об этом Деметер упоминает в одном из своих исследований «Венгерские варианты сказки о высоком дереве».[19] Анализируя сюжет «дерево до небес», известный в венгерской сказочной традиции, автор отмечает, что он изредка встречается и в западноукраинских (сюжет этот почти неизвестен славянской сказочной традиции), объясняя это влиянием венгерского фольклора на украинский.

Важное значение как для венгерской, так и для украинской фольклористики стал «Указатель этнографической литературы Закарпатья», составленный Ш. Модьороши. В указатель вошла преимущественно фольклорно-этнографическая литература по Заркарпатью, хотя есть здесь также исторические, языковые и др. источники. Кроме украинских (в латинской транскрибции) в поуказателе широко представлены венгерские источники и некоторые славянские, сгруппированные по тематическому принципу. Некоторые недостатки работы (неравномерное освещение материала, обзорный характер и т.д.) не умаляют ее своевременности и значимости.

В целом надо отметить, что многие венгерские фольклористы широко привлекают украинский, в частности западноукраинский материал в свои исследования сравнительного плана. Это работы Д. Ортутаи по историческому фольклору, Д. Теклы по обрядам и обрядовой поэзии, И. Ференци по фольклорной традиции о князе Ракоци, И. Кризы по народной прозе о короле Матяше и др.

Венгерская украинистика, сформировавшись в конце XIX в. как научное направление, развивается в русле задач и методов отечественной науки и народном творчестве.

За последнее столетие венгерскими фольклористами был собран значительный материал, увидевший свет в виде отдельных сборников, а также многочисленных переводов и публикаций на страницах периодических и прочих изданий. Материал этот вошел

и в научные изыскания, в частности сравнительно-исторического плана, набирающие особой актуальности в наше время и способствующие выявлению общего и особенного в творчестве каждого народа.

В то же время украинский фольклор изучается несколько односторонне, что объясняется спецификой Венгрии как полиэтнического государства и сложившейся исторической традицией в изучениях. Таким образом в круг интересов венгерских фольклористов прежде всего попадает карпатоукраинский фольклор, показывающий значительную близость с венгерским. Это преимущественно песенные (исторические и лирические) жанры и сказочная проза. Вместе с тем в современный период наблюдается повышение интереса к фольклору других этнических территорий Украины.

На данном этапе развития науки на порядке дня стоит задание углубления и расширения украиноведческих изучений. Это проведение совместных экспедиций как на территории Венгрии, так и на территории Украины, публикация полноценных научных сборников, серьезных исследований сравнительного плана, как по отдельным регионам или жанрам, так и обобщающего плана.

Примечания:

1 Нидерхаузер Э.: ***Славяноведение и балканистика в современной Венгрии*** (Зарубежная историография славяноведения и балканистики.) — М., Наука, 1986. ц. 177.

2 *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben.* Bp., 1887—1901.; *Magyarország vármegyéi és városai.* Bp., 1897—1903; *Beregvármegye monographia.* Ungvár, 1881—1882. T. I—III.

3 Szabó O.: *A magyar oroszokról.* Bp., 1913.

4 Fincicky M.: *Magyar—orosz népdalok.* Pest, 1870.

5 Sztripszky H.: *Kossuth Lajos a rutén népköltészetben.* (Ethnographia. 1907. XVIII. 157—162., 235—248., 299—307.)

6 Bonkáló S.: *A szlávok.* Szláv népeink és a szláv kérdés ismertetése. Bp., 1915; *A ruthének.* Bp., 1913; *A kárpátalji ruthén irodalom és művelődés.* Pécs, 1835.

7 Bonkáló S.: *A szlávok.* Bp., 1915. 5.

8 Bartók B.: *Magyar népdal.* Bp. 1924. 404.

9 Bartók B.: *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* Bp., 1934.

10 С выводами Бартока не во всем соглашался другой известный музыковед Золтан Кодай, который утверждал, что скорее венгерская форма производит впечатление первоначальной и более схожа с марийскими, чем с украинскими примерами. Он считал, что для решения вопроса нужно, с одной стороны, исследовать всю инструментальную музыку Восточной Европы, а с другой — выяснить возможности карпато-украинско-марийских соприкосновений (З. Кодай. ***Венгерская народная музыка.*** Будапешт, 1961. 92—95.)

11 Gunda B.: *Magyar—szláv néprajzi kapcsolatok.* (A magyarság és a szlávok.) Bp., 1942. 205—227.)
12 Ortutay Gy.: *Fedics Mihály mesél.* Bp., 1978. 106.
13 Paládi-Kovács A.: *Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén.* (NK — NT. 1973. N. 7. 327—367.).
14 Niedermüller P.: *A magyarországi ukránok néprajzi kutatása.* (A II. Békéscsabai NNNK előadásai. Békéscsaba, 1981. 657—667.)
15 Domokos S.: *A betyárok tüzénél.* Bp., 1959.
16 Rab Zs.: *Sziklaszálon szép galamb.* Bp., 1982.
17 Gryca Sz.: *Ukrán népdalok.* Bp., 1985. Годом ранее вышел сборник переводов венгерских народных песен на украинский язык «Из-за Тиси за Дунай», К. 1984.
18 Dömötör Á.: *Ukraińskie odmiany bajki o wysokim drzewie.* (Literatura Ludowa. 1963. N. 1. 69—76.)
19 Mogyorósi S.: *Kárpátukrán néprajzi bibliográfia.* Debrecen, 1986.

NAGY ILONA *(Budapest)*

Teremtés a magyar mondákban

Az eredetmagyarázó mondák a világ keletkezéséről, a benne lévő élő és élettelen dolgok keletkezéséről, megváltozásáról szólnak. Bár az eredetmagyarázó monda a mondának jól körülhatárolható alműfaja, a hozzá tartozó narratívok műfajilag heterogének. Mítosznak, keresztény legendának, exemplumnak, állatmesének stb. is tartható szövegek együttese. Mitikus gondolkodásra vall azonban alapvető kérdésfeltevésük: hogyan keletkezett, mióta van, miért olyan stb. A mitikus gondolkodás leginkább a teremtéstörténet sajátja: ott lazul fel leginkább, ahol a történet más műfajok felé közelít, pl. az állatmeséhez vagy a trufához. Ebben az esetben erre az „egyszer valamikor régen" mitikus időhasználat, vagy egy, a maitól eltérő állapot feltételezése és annak egy egyszeri eset által történt megváltozása utal.[1]

Ahhoz, hogy a mitológiát összehasonlítás tárgyává tegyük, fel kell állítanunk a rendszerét. A magyar mitológia rekonstruálásához az egyik út éppen az eredetmagyarázó mondákon keresztül vezet, hiszen ezek egy része teremtésmítosz, a műfaj egésze pedig, éppen a mitikus kérdésfeltevés miatt, igen közel áll a mítoszhoz. A felállítandó rendszer alapja a szövegben megfogalmazott cselekvésfunkciók felállítása az aktivitás szempontjából.

Ezek korrelációba kerülnek a szereplő személyekkel, a cselekvés tárgyával (azok a jelenségek tartoznak ide, amelyek teremtéséről, keletkezéséről, megváltozásáról szólnak a szövegek, s amelyek, a cselekménnyel együttesen, a mondakatalógus rendszerezési alapjául szolgálnak), valamint az időbeli szempontokkal.

1190 szöveg vizsgálata alapján készült el a rendszer, amelynek változó elemei jól mutatják a műfaj szoros kapcsolatát a mítoszokkal. Ugyanis minél inkább mítosznak tekinthető az egyes szöveg, illetve típus, annál inkább illeszkedik a rendszerbe, annál nagyobb egységet hoznak létre változatai, rokon típusai. Minél inkább közelít más műfajokhoz (állatmeséhez, hiedelemmondához stb.), annál inkább periférikus a helyzete a rendszeren belül.

Mivel a vizsgálat alapjául az egyes változatok és a típusok együttesen szolgáltak (a típuson belüli változatok sok egyezést mutatnak ilyen szempontú vizsgálat esetén is), lehetőség nyílik arra is, hogy az egyes cselekvésfunkciók nyelvi megfogalmazását is elemzés tárgyává tegyük. Természetesen a köznyelvi szóalak esetleg nyelvjárásban jelentkezik, és hatással volt a szövegre elmondójának egyéni szóhasználata, stílusa is, ez azonban törvényszerűen a narratív funkció által megszabott tartományon belül marad.

A narratívoknak mint halmazszerűen konstruált egységeknek rendszerbe állítását igényként fogalmazták meg a jelentés- és változásvizsgálatok is.[2]

Esetünkben az alábbi szempontok szerint jöttek létre funkcionális egységek:

I. 1. cselekvés, teremtés: aktív, szándékos. 2. aktív, de a teremtés szándéka nélkül;

II. valaminek a keletkezése valamiből, teremtő lények közreműködése nélkül;

III. változtatás már meglévő dolgokon;

IV. változtatás valami meglévőnek az elvételével, megszüntetésével;

V. történés: aktív, de a
nem teremtő szereplőkkel, akik az alkotás szempontjából tulajdonképpen passzívak.

Az öt egységen belül külön vizsgálandó:

— miből mi keletkezett, milyen változás jött létre,

— kik a szereplő személyek (a teremtés szempontjából ki aktív és ki passzív),

— a cselekvést, történést kiváltó ok (bűn-büntetés, jótett-jutalom, puszta hiány stb.),

— a cselekvés ideje (mitikus, bibliai, mesei, mondai, meghatározatlan).

Külön lapon vezettem azokat a típusokat, amelyek ebbe a kategória-együttesbe nem illeszkednek: a) elnevezés (csak a 2. kategória nem alkalmazható az ide sorolható típusokra); b) viselkedés magyarázata (állatok viselkedésének mesés magyarázatai); c) társadalmi normák, szokások magyarázatául egyszeri, élőképszerű esemény felidézése szolgál; d) aktuális események magyarázata, amikor is az éppen zajló esemény és az azt előidéző ok egyidejű. Meteorológiai jelenségek magyarázatai tartoznak ide; e) meglévő dolgok véletlenszerű felfedezése; f) eredetmagyarázat leszármazással.

Az I. kategória elemzésének tanulságai röviden:

Az aktív teremtés semmiből *Isten* személyéhez kötődik. Társa a leggyakrabban az ördög, akinek démiurgosz szerepe van. Isten az, aki a leggyakrabban teremt szóval: kimond valamit, rendelkezik. Ha anyagból teremt, az a leggyakrabban a föld anyaga: homok, sár, agyag. Ő teremti a legfontosabb dolgokat, a földet, az embert, a hasznos állatokat. Mindezt leginkább mitikus időben, a világ teremtésekor, kezdetekor teszi.

Jézus Krisztus hasonló teremtő lény, a fenti dominanciák nélkül. Társa leggyakrabban Szent Péter. Mindketten, tehát Isten is, teremtenek excrementumból.[3] A cselekvés módja a kézzel formázáson kívül gyakran erőszakos ráhatás (ráüt, rávág, belerúg, odacsap stb. a nyelvi megfogalmazása a cselekedetüknek).

Aktív részvétel a teremtés szándéka nélkül megoszlik különféle bibliai személyek között, leggyakrabban Noé szerepel, aki az özönvíz utáni újrateremtés hőse, tulajdonképpen öntudatlan kultúrhéroszként működik.

A II. kategóriát lássuk részletesebben. Meglévő dolgok *megváltoztatása* Istenhez csupán 18 típusban fűződik. Jutalmazás mindössze 4 esetben fordul elő, ebből az egyik típus a jutalmazást és a büntetést együtt tartalmazza. A fülemüle szép hangot kap jutalmul Istentől, a csupasz ember pedig szőrzetet, hogy „szép legyen". A manuális munkát ebben az utóbbi típusban Szent Péter végzi, Isten instrukciója szerint bekeni az embert egy bizonyos folyadékkal a megfelelő helyeken. Ugyanígy, Isten tanácsára, Ádám és Éva megérintik testüket, az érintés helyén szőrzet nő. A szöveg nem tartalmaz utalást arra vonatkozóan, hogy ez az új állapot javulásként, vagy romlásként értékelendő az eredeti állapotukhoz képest. Isten a cigányt megáldja, amiért Krisztus keresztjéről ellopott egy szeget: azóta csalhat, lophat, munka nélkül élhet stb. Éva gyermekeinek egyik felét megáldja Isten és gazdagok, boldogok lesznek, míg a másik felét nem, vagy éppenséggel megátkozza, amiért Éva elrejtette őket. Ezek lesznek a szegények, a gazdagok alávetettjei.

Egyéb változások a teremtményeken Isten által történhetnek egyszerű csere által: a tehén és a ló szarvat és fogat cserélnek: ők kérik Istent, hogy ezt megtehessék. Ebben a mondában az a ritkán megfogalmazott vélekedés rejlik, hogy a teremtés elhibázott volt, a korrekciót maguk a teremtmények kezdeményezik. Hasonlóan ehhez, egy másik szövegben az emberek kérik Istent, hogy különböztesse meg azokat, akiknek az alamizsnát kell adniuk. Isten a cigányokat sötét bőrűvé teszi.

A változás azonban a legtöbb esetben büntetés következménye. A mítoszi logika szerint tehát a teremtéskor minden tökéletes volt, ami rossz a világon van, az valamely teremtmény bűnének tudható be. Az ember vétke a növény- és állatvilágra is kihat: emberi bűn miatt rövidíti meg Isten a búza kalászát, amely eredetileg a földig ért. A ló nem képes ma már egyedül, irányítás nélkül húzni az ekét, noha eredetileg olyan tökéletes volt, hogy ezt is tudta: az ember ugyanis nem hitt a tökéletességben. A gabona is magától kicsépelődött, de egy ember ezt nem hitte el, csépelni kezdett, azóta Isten a gabona természetét is megváltoztatta. Gyakran maguk a növények, vagy az állatok a bűnösök. A kígyó elveszti lábát és csúf lesz, mert része volt a bűnbeesésben. A méh meghal, ha megcsíp valakit, mert gonoszságból az ellenkezőjét kérte Istentől, hogy ti. az haljon meg, akit megcsíp. A csipkebokrot is átok sújtja.

De embereket Isten maga csak egy esetben büntet: a férfiaktól büntetésből veszi el a menstruációt, és a nőkre osztja, mert „a férfi" nem tudta diszkréten viselni ezt az állapotot. Ebben a mondában kimondatlanul benne rejlik a gyermekszülés képességéről mint kiváltságról vallott vélekedés.

A változás bekövetkezésének ideje ezekben a mondákban mitikus, a teremtést közvetlenül követő idő, illetve biblikus, az első ember/emberpár megjelenésének az ideje. Ezt jelzi a gyakori „egy ember" általános alany használata: tulajdonképpen az emberi nem képviselőjét, Ádámot jelenti.

A teremtéskori állapotok megváltoztatása azonban kevésbé Isten műve, mint inkább *Jézus Krisztusé*. Harminc mondatípusban ő hajtja végre a korrekciót. Leggyakoribb cselekvési módja az áldás és az átok, tehát a szó mágikus erejének használata, míg a „megjutalmazta", „megbüntette" kifejezések csak közvetve utalnak szóbeli cselekedetre.

Bizonyos cselekmények a típusok egész sorát foglalják magukba. Ilyenek a különféle állatok és növények jutalmazása és büntetése valamilyen elváltozással, aszerint, hogy Krisztust elrejtették vagy felfedték, amikor üldözői elől menekült. A madarak hangjának szép vagy csúnya volta, küllemük, szaporodási képességük változott meg az okból, míg a fáknak a formája, leveleik rezgése, lombjuk lehullása vagy örökzölddé válása, törzsük göcsörtössé alakulása a jutalom vagy a büntetés következménye. A síma—göcsörtös oppozíció pozitív—negatív értéket képvisel más mondákban is, jutalom eredménye, ha valami símává válik, és büntetésből válik göcsörtössé, ami azelőtt síma volt. Ugyanez az egyenes—görbe ellentétre is igaz: pl. a Tisza kanyargóssá válik a szamár hibájának büntetéseként.

Szent Péter Krisztus társaként az ördöghöz hasonló démiurgosz szerepet játszik számos mondában, de jóval kevesebbszer, mint az aktív teremtést elbeszélő szövegekben. A jutalmazás—büntetés oppozícióra épülő szövegekben alig jelenik meg, sokkal inkább az indoklás nélküli változtatást hajtja végre. Az ördög és az asszony fejét kicseréli, levágja a tótok ingét (azóta hordanak rövid inget stb.). Önállóan alig cselekszik. Kópé(trickster)ként megcsavarja a disznó farkát, amely attól kezdve lesz göndör.

Szűz Mária szerepe a változtatást elbeszélő mondákban nagyobb, mint a teremtést elbeszélőkben. Kilenc típusban jelenik meg, Krisztushoz hasonlóan áld vagy átkoz, jutalmaz vagy büntet. A két szereplő cselekedetének hasonlósága a mondák tartalmi hasonlósága miatt is bekövetkezett: a menekülésmotívum domináns ezekben a történetekben.

Az *ördög*, a teremtésmondákkal ellentétben alig, mindössze két esetben jelenik meg, önállóan csak egyben. Fára mászik, és ahol a lába a fához ér, kihajtanak a fa ágai, ezért lesz a fa göcsörtös.

Noé alakja ugyancsak elvétve fordul elő ebben a csoportban, nem egyezik ez a funkció igazi szerepével.

A teremtést korrigáló, tulajdonképpen teremteni képes alakokkal szemben a változtatást kiprovokáló teremtmények sorában az első embereké, Ádámé és Éváé a vezető szerep, elvétve kerülnek be a biblikus időkben szerepeltetett mellékalakok, vagy éppen történeti, mondai hősök, mint például Luther Márton és Góré Kata, akiknek szexuális bűnét követi büntetés: az addig egyenes őszibarackfa-törzs görbe lesz, vagy azóta hideg a férfi térde és az asszony feneke.

Ebben a funkcióban, tehát a változást elbeszélő szövegcsoportban, megnövekedett a teremtő személyt meg nem nevező, személytelen isteni erőt feltételező, csodás szövegek száma. A teremtés idejének mitikus korát

felváltja a biblikus kor nagyobb jelentősége, a Fiúisten földön járásának ideje, ami valóban a teremtés művének végső alakítását jelenti.

A mítoszokkal szemben megnő a legendaszerű szent szövegek aránya, de még mindig elenyésző a mesei, mondai időbe helyezett szövegek száma, amely a passzív történést elbeszélő mondákban növekszik majd meg.

Az öt funkció alapján végzett elemzés tökéletesen tükrözi a műfaj mitikusságának mértékét. A teremtő lények funkciói segítségével, amelyeket a rendszer alapjává tettünk, jól tagolt és egymáshoz jól illeszkedő elemekből felállított szerkezetet kaptunk, amelynek felső rétege a nagyon kevéssé ismert magyar mitológiáról mondhat új, eddig észre nem vett dolgokat.

Nagy segítséget jelentene a komparatív kutatásnak, ha hasonló elemzések hasonló tradíciójú népek aitiológiai mondáiról is készülnének.

Jegyzetek

1 Nagy Ilona: *Variabilitásvizsgálat mint műfajmeghatározó módszer*. In: *Folklór és Tradíció* 5. Szerk. Kiss Mária. Bp., 1988. 26—31. Ld. 26. A jelen tanulmány szorosan kapcsolódik az idézetthez. Megjelent még: Nagy Ilona: *Variability in Aitiological Legends*. In: *From one Tale . . . to Other*. The Variability in Oral Literature. — D'un conte . . . a l'autre. *La variabilité dans la littérature orale*. Éd. Veronika Görög-Karady. Paris, 1990. 175—180.

2 Calame-Griaule, Genevieve—Görög-Karady, Veronika—Platiel, Suzanne—Rey-Hulman, Diana—Seydou, Christine: *The Variability of Meaning and the Meaning of Variability*. Journal of Folklore Research 20. 1983. 153—170. 155.

3 Dundes, Alan: *Earth Diver. Creation of the Mythopoeic Male*. In: *Sacred Narrative. Readings in the Theory of Myths*. Berkeley, 1984. 270—294. Az anális születés pszichoanalitikus elméletéhez: 280—281.

NAGY OLGA *(Cluj-Napoca)*

Eszmék, áramlatok az erdélyi magyar néprajzkutatásban

E rövidre szabott számadásban főleg azokról az eszmékről, irányzatokról szeretnék szólni, amelyek néprajzkutatásunkat sajátos módon alakították ki.

Ez a „sajátosság" annak a gazdasági-társadalmi elmaradottságnak a következménye, amely jellemző volt Erdélyben, s amely ugyanakkor immár több mint hetven esztendeje egy kényszerpályát határozott meg. Tehát minden, ami témánkat behatárolta, elsősorban ebből fakadt. Paradox módon mégis ez a kényszerpálya, ez az elmaradottság, ami a néprajzi vizsgálatot illeti, ugyanakkor olyan lehetőségeket is felkínál a kutatónak, amely hozzásegít ahhoz, hogy a néprajzkutatáson belül korrigálhassa az európai néprajzkutatás bizonyos eredményeit.

Másfelől az idők során kimaradva bizonyos európai (magyar) eszmeáramlatoktól, kialakította a maga útját.

Az élő népmese „felfedezése"

Az európai mesegyűjtés, illetve -kutatás, „hála" Grimméknek , meghamisított népmesét produkált, s érthető módon ennek nyomán alakították meg és kanonizálták — valójában — a mese egy utolsó stációját, melyet Ortutay Gyula szellemesen így fejezett ki: „a mese leszállt a gyermekek közé". Ugyanakkor nálunk Erdélyben — ha nem is általános állapotként — rátalálhattunk a *felnőttek körében élő mesére*, amely lényeges vonásokban különbözik a már említett, megszűnőben, sőt elhalóban levő, de meghamisított népmesétől.

Nincs terem arra, hogy kitérjek: a hamisított népmese alapján tulajdonképpen a *vázlatosságot* kanonizálták egyfajta „drámaiság"-ként, tömörségként, ami aztán szinte az elmúlt évtizedekig, a magnetofonról való lejegyzésig alapjául szolgált utólagos hamisításoknak, csiszolgatásnak.

Az élő népmesét — mondhatjuk így is: az igaz és hamisítatlan népmesét — a novellizálás jellemzi, az életes beütések, földszagú, életízű kitérők; csiszoltság helyett pedig életszerű párbeszédek és így tovább. . .

Ezek a mesék bővelkednek tájleírásokban is (olykor a hazai táj is megjelenik), különböző monológokban, amelyeket a mesemondó belső kényszerként mond el önmagáról: a „hősök" nagyon is emberi módon éreznek és cselekszenek; és ellentétben a meghamisított népmesékkel, fontos szerepet kap a hősök tetteinek motivációja is.[1] Hadd utaljak ezúttal arra is, hogy az egyes közösségek az egyenlőtlen gazdasági és társadalmi fejlődés miatt más-másfajta mentalitást képviselnek. Lehetnek archaikusak, de lehetnek

„racionálisabbak", és e kettő között különböző fokozatok lehetségesek. Így derült ki az is, hogy nem beszélhetünk „a" népmeséről, hanem csak *mesedialektusokról*, amelyek az egyes közösségek más-más mentalitását, következésképp más esztétikai megnyilatkozását is képviselik.[2]

Ehhez — miként később erről más vonatkozásban még szó esik — az is hozzájárult, hogy itt különböző nemzetiségek: magyarok, románok és cigányok éltek és élnek együtt.

Kölcsönhatások vizsgálata

Nem véletlen, hogy Erdélyben a már említett szoros együttlét magyarok, románok és cigányok között kifejlesztette azt az érzékeny érdeklődést egymás népei iránt, mely igen értékes hozzájárulás a folklór igazi megértéséhez.

Hivatkozhatom több olyan vizsgálatra is, mely bemutatta, hogy a népzene és a néptánc viszonylatában ez a szoros együttélés milyen meghatározó. Mindössze néhány ilyen példa: Pávai István népzenekutató adata szerint az Enyed-vidéki Lőrincréven román és magyar fiatalok közösen fogadtak cigánybandát, s ez váltakozva húzta a román, illetve a magyar táncokat. Ugyanakkor egymás táncába is beállottak.[3] Kallós több ízben is megemlíti, hogy bár Válaszúton a táncot külön tartották, eljártak egymás táncára.

Kallós Zoltán, a róla készült portréfilmben, melyet a Gulyás testvérek készítettek, elmondja, hogy Válaszúton a magyar és a román tánc egymás szomszédságában volt, gyakran átmentek egymáshoz, s táncoltak itt is, ott is.[4] A fakitermelő vágterületeken a Görgényi-havasokban, ahová éveken keresztül visszajártam, magyar és román favágóknak meséltek magyar és román mesemondók. A világháború borzalmai között is felüdülést jelentett a különböző nemzetiségű mesélők elbeszélése. Almási István pedig ezt írja: „Az eredet és a nemzeti sajátosságok kérdését nem lehet tisztázni a rokon- és környező népek, valamint az együttélő nemzetiségek zenehagyományának feltárása nélkül." Ugyanő hivatkozik arra, hogy már Seprődi János szorgalmazta a velünk együttélő nemzetiségek vizsgálatát is, Jagamas János pedig a magyar népzenében a „román népzenei elemek behatolását zenedialektus meghatározó jelenségek közé sorolja."[5]

A kolozsvári Etnológia- és Folklór Intézet, melynek magam is tagja voltam, a hatvanas években a Kolozs megyei Árpástón, a hetvenes években a Maros megyei görgényvölgyi falvakban végzett összehasonlító vizsgálatokat. Az előbbiben az volt az érdekes, hogy a román és a magyar lakosság annyira szoros közösségben élt, hogy amiatt gyakran találtunk olyan mesemondókra, akik egyforma biztonsággal meséltek hol románul, hol magyarul, attól függően, hogy mikor milyen közösségnek kellett mesélni. Több cikk és tanulmány készült, melyek ezt a kölcsönhatást vizsgálják. Faragó

József és Vöő Gabriella több tanulmánya is elemezte, hogy a más-más nyelvre való áttétel miként hatott a mesére.[6]

De beszélhetnénk arról is, hogy a búzai magyar anyagban milyen érdekes román nyomokat találtam. A mesemondók ugyanis: Cégér Ferenc, Eke Ferenc, Simon Imre és mások bevallották, hogy a meséket románból tették át magyarra.[7]

E vizsgálatok egyben fontos hozzájárulást jelentettek az egyéniségkutatáshoz is, hiszen jól megfigyelhető volt az az alkotói hozzájárulás, amely a mese szövegének „átfordítását", az idegen elemek integrálódását létrehozta.

A görgényvölgyi falvak román közösségének meseanyagát vizsgálva pedig arra a megdöbbentő tapasztalatra jutottam, hogy túl az etnikai, sőt regionális sajátságokon, azok a társadalomlélektani indítékok voltak a döntőek, melyek a világ minden népénél és minden időben létrehozták és meghatározták a mesét.

Ezzel kapcsolatban hadd említsem meg egy román—magyar mesetípus összehasonlító vizsgálatát. A középkori fausti motívum mesetípus változatáról van szó, melyet Berze *A hálás ördögnek* nevezett.[8] Ez a kísérlet azért érdekes, mert itt nem egymástól való átvételről, hanem közös forrásról van szó. Nos, az azonos forrásból eredő mindkét nyelvű változatokban éppúgy lemérhető volt a közös hatás, miként azok a megkülönböztető stílusjegyek, melyek nem az etnikai, de a mentalitásbeli (archaikusabb, illetve racionálisabb) különbségeket tükrözték.

Az interdiszciplináris vizsgálat előzményei

Bár e kérdéssel külön tanulmányban foglalkoztam,[9] mégsem kerülhetem meg a kérdést. Feltételezésem szerint ezen irányzatnak még a két világháború közt előzményei voltak. Így hát nem véletlen, hogy egész sor olyan kötet látott napvilágot, melyeket nem a Magyarországon kialakult társadalom néprajza ihlette. Hadd említsem meg Dimitrie Gusti falumonográfiai, majd az ennek hatására megindult Erdélyi Fiatalok bálványosváralji falukutatását. Ez utóbbi vizsgálatot, akárcsak a Gustiékét, az jellemezte, hogy szociográfusok, néprajzosok, nyelvészek, történészek, orvosok stb. *közösen* és *együtt* vizsgálták ugyanazt a falut.[10] Természetesen, ez még nem interdiszciplináris szemlélet, de már annak a felismerése, hogy a tudományos diszciplínák szétforgácsoltsága miatt ugyanabból a társadalmi valóságból kiki csak részletet vizsgál, a teljesség nélkül.

Viszont itt alakult ki Imreh Istvánnak a maga sajátos interdiszciplináris szemlélete. Később mint történész s egyben néprajzos is, a székelység levéltári anyaga alapján a *közösséghagyományt* is megidézi. Ugyanakkor mindezt a szociológus szemével is vizsgálja.[11]

Nem tartom véletlennek, hogy nálunk is többen próbálkoznak a diszciplináris szemlélettel: Ráduly János az első, aki balladaszociográfiát végez,

amikor a még élő népballada szociográfiai hátterét kutatja.[12] Ezt a munkát folytatja Pozsony Ferenc is a Feketeügy vidékén.[13] De interdiszciplináris műnek nevezhetjük Gazda Klára *Gyermekvilág Esztelneken* című néprajzi monográfiáját is.[14] Az eddigi gyakorlattól eltérően, mely a különböző folklórműfajokkal külön foglalkozott, itt minden olyan műfaj jelen van, amely a gyermek életével valamiképpen összefügg. De helyet kapnak a nevelési szokások, valamint az ehhez kapcsolódó hiedelmek is. Említhetném még a nyelvész Péntek Jánost is, aki a *Kalotaszegi népi hímzés és szókincse* című kötetében egyidőben nyelvész és néprajzos.[15]

Figyelemre méltó példa ezen kívül a Korunk 1982-es évkönyve, a *Metamorphosis Transilvaniae*, mely pályázat nyomán összegyűlt anyag, s amely már ezt az új szemléletet igyekszik meghonosítani: a paraszti közösséget egyidejűleg vizsgálják néprajzi és szociológus szemmel. Hadd említsem meg Tófalvi Zoltán tanulmányát ebből a kötetből, mely egyben társadalomlélektan is, hiszen azt vizsgálja, hogy az egyazon faluból elkerültek városi környezetben hogyan próbálják átmenteni a hagyományt.

Társadalmi összefogás a szakképzés pótlására

A negyvenes években utoljára Gunda Béla professzornak köszönhetően folyt rendszeres szakképzés (1949 óta nincs), ettől kezdve a magyar nyelv- és irodalom katedrán belül biztosítottak folklórelőadást a hallgatók számára.

Az is erdélyi sajátosság, hogy a fiatal, ma már elismert kutatók folklórvizsgálatra impulzust a magyar irodalomkutató Antal Árpádtól nyertek, hisz szakdolgozatot írhattak falujuk folklórvizsgálata kapcsán. Ráduly János már említett kitűnő és a folklórtudományban egyedülálló ballada-szociográfiája, valamint később Pozsony Ferenc hasonló kutatásai Antal Árpád professzor irányításának is köszönhetőek.

Kivételt képezett a magyar népzenei kutatás, melyet a Dima-zenefőiskola magyar tagozatán olyan kitűnő tanárok képviseltek, mint Jagamas János és Szenik Ilona.

Ennek a helyzetnek a felismerése késztetett a Korunk-kör megindítására, mely által egyetemistáknak nyújtottunk lehetőséget modern szemléletű néprajzkutatásra: történészek, szociológusok, néprajzosok, jeles itthoni személyiségek tartottak előadásokat, melyeket megbeszélés, vita követett. Ez kívánta felkészíteni a jövendő falukutatókat, vagy ahogyan neveztük: „valóságkutatókat". Nem véletlen, hogy ebből a körből került ki több olyan reményteljes fiatal kutató, mint a már említett Pozsony Ferenc, vagy Keszeg Vilmos. (Mindketten a kolozsvári egyetem 1990-ben megalakított néprajzi tanszékének lektoraiként működnek.) De innen került ki a fiatal csíkszeredai csoport több tagja is, akik külön társaságot, az úgynevezett Kommunikációs Antropológiai Munkacsoportot alakították meg, s akiknek ma már

több tanulmányuk, könyvük jelent meg különböző folyóiratokban, illetve a Kriterion kiadásában.

Egyfajta társadalmi összefogásnak tekinthető az is, hogy a legkülönbözőbb profilú folyóiratok, mint a Korunk, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, a Hét, a Művelődés egyként helyet adott néprajzi tárgyú írásoknak, tanulmányoknak. Ugyancsak társadalmi összefogásként könyvelhetjük el azt a két pályázatot is, melyet a Korunk indított, s melyekre a felhívással együtt részletes néprajzi útmutatót is adtunk. Ennek eredménye lett a már említett *Metamorphosis Transilvaniae* kötet, míg a másik pályázat anyagának megjelenését a diktatúra letiltotta. Reményünk van rá, hogy a közeljövőben napvilágot láthat.

Előítéletek, visszahúzó tendenciák

Ha az eddigiekben főleg azokról a tendenciákról szólottam, melyeket sajátos helyzetünk és sorsunk, elzártságunk stb. okozott, s melyek dacára is igaz értékek születtek, talán nem vagyok „szentségtörő", ha ezúttal azokról a — tán szükségszerűen kialakult — visszahúzó tendenciákról is említést teszek, melyek szintén e zártság körülményei között fejlődtek ki.

A kiszolgáltatott erdélyi magyar számára a néprajz, néprajzi művek nem csupán az identitástudat hordozói, hanem valamiképpen egyfajta mítosz tárgyai is. Ezért van az, hogy nálunk Erdélyben mindenki úgy veszi a folklórműveket, miként — teszem azt — az irodalmiakat: a folklór mindenkié!

Nem véletlen hát, hogy tán nem is tudatosulva, a népről is valamilyen mítosz-féle alakult ki. Ez szinte észrevétlenül mehet végbe, ha ez a felfogás és szemlélet nem kerül szembe valamilyen másfajta jelenséggel, gátló tényezővel. Tán nem szerénytelenség, ha példáim valamiképpen saját munkáimmal kapcsolatosak.

A *Lüdérc Sógor* című munkámat valósággal döbbenet fogadta, és itthon egyetlen elismerő bírálat nem jelent meg, szemben a magyarországi méltatásokkal. Hajlamosak lehetnénk, hogy ebből csupán a meghamisított népmese iránti nosztalgiát érezzük ki, valójában azonban többről van szó: a „NÉP"-ről táplált illúziókban való csalódásról.

A furgangos hős című esszémet[16] egyik folyóiratunkban visszautasították azért, mert azt mutattam ki, hogy a Till Eulenspiegelek, Naszreddinek, Csalóka Péterek stb. csakis furfanggal szállhattak szembe a hatalmassággal. Ezzel az állítással — úgymond — megrágalmazom a népet.

Ugyancsak rendkívüli felháborodás diktálta azt a kritikát is, amely Győri Klára széki parasztasszony önéletírását fogadta. A kritikus, aki a közfelfogást képviselte, a kötetet *obszcénnek*, az emlékíró Győri Klárát pedig *exhibicionistának, erkölcstelennek, szemérmetlennek, manipuláltnak* stb.

titulálta. A parasztasszonyról is élt egy olyan mítosz, hogy az „szeméremes".[17]

Általában a valódi népi értékek felszínre hozatalakor is hajlamosak vagyunk arra, hogy magát a paraszti sorsot mitizáljuk, elfelejtkezvén arról, hogy ez utóbbi nemcsak a szolidaritást, a megmaradást, igazi művészi- és irodalmi értékek megőrzését, hanem egyfajta elmaradottságot, önkirekesztettséget, a „magas" kultúrától való elszakadást is jelenti.

Hadd utaljak itt a szociálpszichológus Csepeli Györgyre, akinek alább idézett szavaiból lemérhetjük azt az ellentmondásos állapotot, amely a falut jellemzi: „A közösségi társadalmak adta biztonságérzet vitathatatlan, másfelől a közösség elviselhetetlen nyűgöket tett tagjaira, lebéklyózta őket a hagyomány, a szokás, a vallás és nyers erőszak összes lehetséges eszközeivel."[18] Aki a paraszti világot közelebbről ismeri, az teljesen elfogadhatja ezt a diagnózist. Hadd utaljak itt Tárkány Szücs Ernőre,[19] aki alapvető könyvében bő és egyben elriasztó példákat hoz a paraszti szigorra és kegyetlenségre, amellyel a falu szabályai ellen vétőket bünteti.[20]

Idézem a széki Győri Klára esetét, akit a falu még halála után is gyűlöl és megvet, csak mert rendkívüli tehetsége, s ezáltal sajátos egyénisége, különvalósága a falu fölé emelte.

Éppen ezért meg kell próbálnunk teljes empátiával, ugyanakkor tárgyilagossággal megítélni a falu dolgait. Hiszen felelősek is vagyunk a paraszti világ alakulásáért.

Jegyzetek

1 Nagy Olga: *Lüdérc Sógor*. Erdélyi magyar népmesék. Bukarest, 1969; Uő.: *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum*. Bukarest, 1978. 183—209.
2 Uő: *A népmese felfedezése*. Művelődés, 1973. 7—10. Ld. még uő: *Alkotás és befogadás*. Meseszociológiai vizsgálat. (Visszautasított kézirat.)
3 Pávai István: *Közös elemek a néptáncban*. In: *Bölcsőringató*. Igaz Szó évkönyv, 1984. 54—55.
4 Gulyás Gyula—Gulyás János: *Kallós Zoltán nyomában* című film 1—2.
5 Almási István: *Rokon motívumok*. In: *Bölcsőringató*. 50—52.
6 Faragó József: *Kétnyelvű mesemondók*. Korunk, 1964. 8. 1175.; ld. még: Vöő Gabriella: *Egy román mesemondó kétnyelvű meseváltozatai*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1970. 1. 121.
7 Nagy Olga: I. m. 1969.
8 Nagy Olga—Markel Hanni: *Variantele româneşti şi maghiare ale basmului „Dracul ispâşeşte"*. („Az ördög bűnhődik" című mesetípus román és magyar változatai.) Revista de Etnografie şi Folclor, 1968. 13. 1. 81—93.
9 Nagy Olga: *Interdiszciplináris vizsgálat a néprajzkutatásban*. Kísérlet egy szemlélet nyomonkövetésére. Korunk, 1989. 9. 700—706.
10 Venczel József: *Az önismeret útján*. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből. Bukarest, 1970.

11 Imreh István: *A rendtartó székely falu.* Bukarest, 1973.; Uő: *A törvényhozó székely falu.* Bukarest, 1974.; Uő: *Erdélyi hétköznapok.* Bukarest, 1979.
12 Ráduly János: *Kibédi népballadák.* Bukarest, 1975.
13 Pozsonyi Ferenc: *Álomvíz martján.* Fekteügy vidéki magyar népballadák. Bukarest, 1984.
14 Gazda Klára: *Gyermekvilág Esztelneken.* Néprajzi monográfia. Bukarest, 1983.
15 Péntek János: *A kalotaszegi népi hímzés és szókincse.* Bukarest, 1979.
16 Ez a tanulmány később megjelent: *Hősök, csalókák, ördögök.* Esszé a népmeséről. Bukarest, 1974. 85—99.
17 Szőcs István: *A dokumentumtól az irodalomig.* Utunk, 1976. jan. 9.
18 Csepeli György: *A szociálpszichológia vázlata.* Bp., é. n.
19 Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások.* Bp., 1981.
20 Nagy Olga: *A törvény szorításában.* Paraszti értékrend és magatartásformák. Bukarest, 1989.

OLOSZ KATALIN *(Tîrgu-Mureş)*

Magyar népköltészeti kutatások a két világháború közötti Romániában (1919—1940)

Dolgozatom, ha szigorúan ragaszkodunk a Kongresszus meghirdetett témájához, nem kapcsolódik a peregrináció kérdésköréhez. Ha azonban figyelembe vesszük az alcímben pontosított elgondolást (Magyarok külföldön — külföldiek Magyarországon), valamint a téma feldolgozásának ajánlott szempontjait, a romániai, s általában a kisebbségi magyarság szellemi életének, egy-egy szakterület tudományos eredményeinek számbavétele helyet kaphat a megadott témakörön belül. Mert a magyarságnak ez a része, noha nem mozdult el szülőföldjéről, a nagyhatalmi döntések következtében elszakadt az anyaországtól, idegen állam fennhatósága alá került. Kisebbségi helyzetében a magyarországitól eltérő gazdasági, társadalmi folyamatok, politikai mozgalmak részese vagy szenvedő alanya lett, más életfeltételekkel és más feladatokkal találta magát szemben, létfenntartása, szellemi tevékenysége tekintetében új, addig ismeretlen nehézségekkel kellett megküzdenie: a többségi nép hatalmi berendezkedésének árnyékában kellett életlehetőségeket teremtenie magának.

A kisebbségi léthelyzet, különösen annak kezdeti szakaszában szellemi beszűkülést, regressziót jelentett, hiszen az intézményeitől megfosztott magyarságnak egyetem, tudományos intézetek, könyvtár és könyvkiadók, pénz- és hitelintézetek, kulturális szervezetek nélkül, az állami szervek támogatásának teljes hiányában, vagy éppen azok ellenére, önerőből kellett új, intézményes életformát teremtenie tudománynak, irodalomnak, művészeteknek.

Ebben a helyzetben a tudományművelés általános gondjai mellett a népköltészeti kutatások kibontakozását külön is megnehezítette az a tény, hogy a folklorisztika önálló szaktudományi kereteinek kiépítése a század első évtizedeiben még folyamatban volt. Az önállósodás útját járó folklorisztika mozgásban lévő fogalmi rendszerével, kialakulatlan módszereivel és szemléletmódjával nem nyújthatott biztos elméleti és metodikai támpontokat a lassan és nehézkesen meginduló romániai magyar népköltészeti kutatásoknak, melyek ennek következtében többnyire a filológia felől közelítettek a folklórjelenségekhez vagy történetiségükben vizsgálták azokat.

E kutatások alapvetően filológiai és történeti jellegét meghatározta egy másik kényszerűség is: a szakemberhiány, amely súlyos veszteségek folytán a kisebbségi évek alatt tovább fokozódott. Seprődi János, Mailand Oszkár halála a húszas évek elején, Szendrey Zsigmond, majd Csűry Bálint áttelepedése Magyarországra, Ősz János, Benedek Elek belső emigrációja, csaló-

dott távolmaradása a népköltészeti kutatásoktól mind-mind a veszteséglistát növelték. És az egyre ritkuló idősebb folklórgyűjtő-nemzedék helyébe nagyon kevés fiatal lépett. Furcsa módon az Erdélyi Fiatalok harmincas években kibontakozó falukutató mozgalma sem lendített a folklórgyűjtés helyzetén, mert bár érdeklődésük erőteljesen fordult a falu felé, hiszen a falu életének legteljesebb megismerését és leírását tűzték ki célul, vizsgálatmódjuk elsősorban szociográfiai jellegű volt, s bár a társadalomtudományi fogantatású falukutatás elvileg ugyan feladatának tekintette a népi kultúra leírását és gyűjtését, gyakorlatában azonban a népköltészet vizsgálatára minimális figyelmet fordított.

Mindezeket figyelembe véve nem meglepő a folklórkutatás szemmel látható hanyatlása a vizsgált időszakban, s egyben érthetővé válik a tudománytörténeti összefoglalások szűkszavúsága, mikor az 1919—1940 közötti időszakról mindössze ennyit írnak: „A két világháború között a romániai magyar folklórkutatásnak sem intézményes formái, sem hivatásos szakemberei nem voltak. Mindaz, ami a folklórgyűjtés terén alkalomszerűen történt, önkéntes gyűjtők áldozatos munkájának eredménye."[1]

Melyek ezek az eredmények? — könnyen számbavehetjük, mert a helyszíni gyűjtés feltűnően kevés. Okáról, hátteréről Domokos Pál Péter szól, mintegy a maga mentségére, de általános érvénnyel, egyik, 1937-es közleményében. A régi csíki népdalokat közreadó Domokos tudatában van annak, hogy gyűjtőmunkájával kora tudományos követelményeinek közelről sem tud eleget tenni, mert híjával van nemcsak a technikai felszerelésnek, de a megfelelő szakismereteknek is. „Hogy mégis följegyzem a látott és hallott anyagot a bicskával hályogot operáló ember módján, azért teszem — vallja —, hogy egyrészt felhívjam azok figyelmét, akik a fenti követelmények birtokában vannak, másrészt, hogy megmenthessem — úgy, ahogy tudom — a feltétlenül pusztulóban lévő anyagot".[2] Az „ahogy lehet" Reményik Sándor-i gondolat fogalmazódik újra Domokos Pál Péter vallomásában, annak felismerése, hogy a kompromisszumos cselekedet is több a tétlen szemlélődésnél, s ki-ki lelkiismeretére hallgatva tegye meg, ami tőle telik, még ha nagyon szűkreszabottak is lehetőségei.

Az „ahogy lehet" gondolatból azonban, a fenti rezignált következtetésen túl, kisarjadt egy másik, a korabeli romániai valóságra s az abból adódó lehetőségekre jobban odafigyelő felismerés is. Az, hogy az új állam keretei között élő erdélyi magyarságot nem választja el országhatár a moldvai csángóktól, következésképpen e népcsoport jelenének és múltjának, hagyományainak és életkörülményeinek, kultúrájának, nyelvének, költészetének megismerése és feltárása elsősorban a Romániában élő magyar gyűjtők és kutatók lehetősége és feladata. Ennek a felismerésnek a jegyében indul meg a moldvai csángó népköltészet- és nyelvjáráskutatás a két világháború között. Legmarkánsabb egyénisége Domokos Pál Péter, aki 1929-ben a legcsekélyebb anyagi támogatás nélkül, „valóságos vándorapostol módjára"[3]

járta be a moldvai falvakat és gyűjtötte az ott élő magyarságra vonatkozó társadalmi és néprajzi anyagot, a csángók dalait és szokáshagyományait, szembesítette könyvtári és levéltári kutatásainak adatait a helyszínen tapasztaltakkal, majd eredményeit *A moldvai magyarság* című kötetében adta közre, saját költségén, 1931-ben. A kötet tényfeltáró, társadalomrajz-értékű helyzetjelentése, történelmi dokumentációja mellett úttörő jelentőségű a folklorisztikában is: Csángómagyar népdalok című, félszáznál több népdalt felölelő fejezete elsőként mutatta be a moldvai magyar népzenét. A Bartók Béla, Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence által ellenőrzött zenei anyaggal Domokos Pál Péter az addig ismert négy magyar zenedialektus mellé egy ötödiknek rajzolta fel a körvonalait a Keleti-Kárpátok külső lejtőitől a Tecuci közelében lévő Gajcsána faluig terjedő területen.

A Domokos Pál Péter első moldvai útját követő esztendőben, de még könyve megjelenése előtt, 1930 nyarán újabb kutató kereste fel a Szeret menti magyar telepeket. Veress Sándor, a kolozsvári születésű, de akkor már Budapesten élő fiatal zeneszerző, akinek a román hatóságok engedélyével, s a helyi hatalmasságok gáncsoskodása ellenére sikerült egy teljes hónapot gyűjtenie csángóföldön. Gyűjtőútja eredményeiről az Ethnographia 1931-es évfolyamában beszámolt ugyan,[4] de a korszerű tudományos igényekkel fonográfhengerekre rögzített anyag csak két évvel ezelőtt látott nyomdafestéket.[5] A gyűjteményt, bár korában ismeretlen maradt a romániai magyar tudományosság előtt, kimagasló teljesítményként kell számontartanunk, hiszen első alkalommal rögzített moldvai népzenét hangfelvételeken, s e tény tudománytörténeti jelentőségén túlmenően páratlan lehetőséget nyújtott dallamok és szövegeik részletekre kiterjedő tudományos vizsgálatára. Amint Faragó József értékeli, „messze megelőzte korát, napjainkat is beleszámítva", hiszen egyetlen műben, egyszerre és együttesen elégíti ki a legmagasabbszintű népzenei, népköltészeti, nyelvjáráskutatási és néprajzi igényeket.[6]

Sajnos, ez a nagyszerű gyűjtemény kora tudományosságának nem szolgálhatott ösztönző példaképül, s így a csángó népköltészet huszadik századi állapotáról, a csángó népzenéről hosszú időn át Domokos Pál Péter időközben újabb kiadásokat megért munkája volt szinte az egyetlen forrás. Szétszórtan, az Erdélyi Múzeumban, az Ethnographiában, az Erdélyi Irodalmi Szemlében, a Pásztortűzben jelentek meg ugyan kisebb közlemények, adatközlések, szövegvizsgáló cikkek, a nyelvjáráskutatás megélénkülése, Csűry Bálint és tanítványai munkája nyomán szintén gazdagodott a csángó néphagyományok ismerete, de átfogó, a Veress Sándoréhoz hasonló gyűjtésre a vizsgált időszakban már nem került sor.

Ez a megállapítás, sajnos, érvényes a két világháború közötti romániai magyar folklórkutatás egészére is. Önálló kötetben csupán még egy alkalommal jelent meg korabeli gyűjtés, s az is — felújítva az Erdélyben jó hagyományokkal rendelkező társadalmi gyűjtés korábbi gyakorlatát, hetven

önkéntes néprajzi gyűjtő közös munkájából állt össze Makkai Endre és Nagy Ödön szerkesztésében. Az 1939-ben *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez* címen megjelent gyűjtemény jelentőségét szerkesztői — ma is érvényesen — abban jelölték meg, hogy „tervszerű, egyidőben végzett, ugyanazon tárgykört felölelő és nagyobb területen végrehajtott gyűjtés eredménye".[7] A kötet valóban jelentősen növelte az erdélyi folklórgyűjtés kutatópontjainak számát, olyan vidékekről is tartalmaz adatokat, amelyeknek népköltészete csaknem teljesen ismeretlen volt addig. Anyaga azonban, gyűjtésmódja következtében, természetszerűen nagyon egyenetlen, sok hiányossága van. Tudatában is volt a két szerkesztő ennek, de még így is eredménynek tartották (s tartjuk mi is) a hetven munkatárs közös erőfeszítéséből megszületett kötetet, s csak sajnálni tudjuk, hogy a munkát folytatni szándékozó igyekezetük több kiadványt nem termett.

Nem kerekedett önálló kiadvánnyá Konsza Samu diákjainak évről évre gyarapodó háromszéki gyűjteménye sem. A sepsiszentgyörgyi tanár a húszas évek végétől szervezte és irányította a Székely Mikó Kollégium diákjainak folklórgyűjtő tevékenységét, de az évtizedek alatt összehordott hatalmas anyag csak 1957-ben jelenhetett meg.[8]

A népköltészet gyűjtése, amint a fentiekből is kitűnik, intézményes keretek, anyagi és technikai feltételek, szakképzettség hiányában majdnem teljesen az önkéntes gyűjtőkre hárult, következésképpen jobbára csak tradicionális szöveglejegyzés folyt, melyet legjobb esetben hallás utáni kottaírás egészített ki. A gyűjtők figyelme elsősorban a verses népköltészet felé fordult, a népi elbeszélő próza műfajai teljesen esetlegesen kerültek papírra. Mesekiadvány korabeli gyűjtésekből nem is jelent meg a két világháború között. Az a két kicsi füzet, melyekben Berde Mária a harmincas évek végén 18 mesét tett közzé, válogatás három kiadatlan, múlt századi gyűjteményből, melyeket a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság pályázatára küldtek be 1898-ban. Berde Mária nem ismerte a kéziratban maradt pályamunkák jeligéjének feloldását, így hát a gyűjtők neve nélkül jelentette meg a *Fótonfót király* és *A gyémánt emberke* című kiadványait,[9] melyeknek meséi között — tragikus fintora a véletlennek — Ősz János, az egyik hajdani pályázó, a maga meséire ismert. Ez a döbbenetes találkozás sarkallta az idős gyűjtőt egy utolsó erőfeszítésre, hogy kéziratát kinyomtatva lássa, de *A csudatáska* megjelenését 1941-ben már nem érte meg.

Az akadozva és korszerűtlenül folyó helyszíni gyűjtésekkel ellentétben a két világháború közötti romániai magyar tudományosság kimagasló teljesítményt nyújtott az irodalomtörténeti kutatásoknak egy sajátos, irodalom és folklór határvidékén húzódó területén. E terület hosszú időn át egyfajta senkiföldje volt, mert olyan műfajokat ölelt fel, melyek az irodalomtudomány fogalmi rendszerének hálójából minduntalan kicsúsztak, a folklorisztika pedig jó ideig ügyet sem vetett rájuk. Az anekdotáról és a kéziratos énekeskönyvek költészetéről van szó. E műfajok kutatása ezúttal irodalomtörténeti

indíttatású volt, már csak azért is, mert a korszak két kiváló filológusa, György Lajos és Szabó T. Attila vállalkozott tanulmányozásukra, de vizsgálódásaik sokrétű eredményét legalább annyira hasznosíthatja a folklorisztika, mint az irodalomtörténet.

Szabó T. Attila nevéhez a magyar kéziratos versgyűjtemények és énekeskönyvek első bibliográfiájának megalkotása fűződik,[10] olyan alapvető műnek a megteremtése, mely évtizedek múlva is alapjául szolgált a hasonló jellegű összeállításnak. Könyvészeti munkája mellett Szabó T. Attila egész sor tanulmányban, adatközlő cikkben foglalkozott a témakör problémáival, az Erdélyi Múzeum Egyesület énekeskönyveivel, a Vadadi Hegedűs-kódexszel, a diákköltészet hagyományaival, a kéziratos versgyűjteményekben felbukkanó folklórtémák és motívumok elemzésével, konkrét példákkal demonstrálva az elmúlt századok versgyűjteményeiben felhalmozott költészeti, néprajzi, művelődés- és zenetörténeti adatok bőségét, forrásértékű jelentőségét.

György Lajos a magyar és nemzetközi anekdotakincs történetének és kapcsolatainak kutatásával végzett úttörő munkát. A pozitivista irodalomtörténeti iskola neveltjeként, ma már szinte hihetetlen aprólékossággal nyomozott a magyar anekdoták több évszázados útja és fejlődése után, feltárva nyugat-európai és keleti forrásaikat egyaránt. Összefoglaló nagy műve, a műfaj első magyar monográfiája 1934-ben jelent meg *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* címen. De ezt megelőzően is számos kitűnő tanulmányt közölt kutatásai eredményeiből. Ma is haszonnal forgathatjuk az Andrád Sámuel anekdotáit, Kónyi János Demokritusát bemutató, a magyar anekdota Naszreddin-kapcsolatait, Poggio és Arlotto-elemeit, Eulenspiegel magyar nyomait föltáró tanulmányait. Az anekdota kérdéskörét illetően kora szaktekintélyének számított, mit az is bizonyít, hogy *A magyarság néprajza* anekdota-fejezetének megírását rábízták.

Nem kétséges, az a húsz esztendő, melynek folklorisztikai tevékenységéről megkíséreltünk vázlatos képet rajzolni, nem tartozik az erdélyi népköltészet feltárásának nagy korszakai közé. A folklórkutatás intézményes formáit és hivatásos szakembereit nem helyettesíthette az önkéntes gyűjtők önzetlen tenniakarása. Tíz évnek kellett eltelnie, míg a kisebbségi lét szorításában megszületett az első mű, *A moldvai magyarság*. Ez a könyv azonban egymagában, sűrítve mutatta fel a két világháború közötti romániai magyar folklórkutatás legmaradandóbb eredményeit és értékeit. Azt a többletet, amellyel meghaladta a világháború előtti vizsgálódások határait. A korábbi gyűjtések Székelyföld-központúságán túllépve addig ritkán, vagy egyáltalán nem vizsgált területekre terjeszkedett ki a gyűjtés, újabb kutatópontokat rajzolva fel a magyarság néprajzi térképére. E térképen ugyancsak a vizsgált időszak gyűjtői határolták be az ötödik magyar zenei dialektusterületet. A lehetőségekhez igazodva kísérlet történt az önkéntes gyűjtők hálózatának kiépítésére, s e hálózat segítségével a népi szokáshagyomány szi-

multán vizsgálatára. Végül, de nem utolsósorban, e korszak erdélyi tudományossága gyöngyözte ki magából azt a két kiváló szakmunkát, melyet folklorista és irodalomtörténész egyaránt haszonnal forgathat mind a mai napig.

Mindez húsz év alatt, ha meggondoljuk, nem is kevés!

Jegyzetek

1 Faragó József: *A mai folklórgyűjtés vázlata.* In: *A romániai magyar nemzetiség.* Szerk. Koppádi Sándor. Bukarest, 1981. 333.
2 Domokos Pál Péter: *Régi csíki népdalok.* Erdélyi Múzeum, 1937. 338.
3 Szabó T. Attila: *A transylvan magyar társadalomkutatás.* Hitel, 1938. 1.
4 Veress Sándor: *Népzenei gyűjtés a moldvai csángók közt.* Ethnographia, 1931. 133—143.
5 Veress Sándor: *Moldvai gyűjtés.* Bp., 1989. (Magyar Népköltési Gyűjtemény 16.)
6 Faragó József: *Veress Sándor moldvai gyűjtése.* Helikon (Kolozsvár), 1991. 12. 11.
7 Makkai Endre—Nagy Ödön: *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez.* Kolozsvár, 1939. 4.
8 Konsza Samu—Faragó József: *Háromszéki magyar népköltészet.* Marosvásárhely, é.n. (1957).
9 R. Berde Mária: *Fótonfót király.* Eredeti székely népmesék. (Belső címlapján: *Székely népmesék*). Brassó, 1937; R. Berde Mária: *A gyémánt emberke.* Székely népmesék. Nagyvárad, 1938.
10 Szabó T. Attila: *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században.* Zaláu — Zilah, 1934.

RÁDULY JÁNOS *(Chibed)*

Magyar folklórhagyományok a kibédi cigányság körében

Már régebbi észrevétel, hogy a magyar közösségekben megtelepedett magyar ajkú cigányok — akiket „házi cigányként" ismer a köztudat — megőrizték, sőt napjainkban is éltetik azt a hagyománykincset, amelyet a magyarság fokozatosan elhagyott. Kézenfekvő Kodály Zoltánra hivatkoznunk, aki *A magyar népzene* című alapvető jelentőségű munkájában több mint fél évszázaddal ezelőtt ezt írta: „Balladát Csíkban, Moldvában, Bukovinában még mindenki tud. Marosszéken néhol már a cigányokra maradt, mint a karácsonyi kántálás az ország legtöbb vidékén."[1]

Az 1960-as években és az 1970-es évek elején összegyűjtöttük egy romániai magyar falu, a marosszéki Kibéd összes balladáit, azzal a szándékkal, hogy módszeres áttekintést nyújtsunk a település teljes balladakincséről, ugyanakkor felvázoljuk epikus énekeink jelenlegi helyzetét: gyakoriságukat, a mai folklórban betöltött szerepüket. A könyv *Kibédi népballadák* címmel 1975-ben jelent meg a bukaresti Kriterion Könyvkiadó gondozásában.[2]

Elöljáróban vázolnunk kell e falu lakóinak társadalmi megoszlását. A település összes lakóinak száma az 1968-as népszámlálás adatai szerint 2470 fő (azóta ez a létszám 2040-re csökkent). A helyi lakosság mellett mintegy 100—120 elmagyarosodott cigány is él a faluban, akik már nem tudnak cigányul, mindennapi nyelvük a magyar, életmódban és műveltségben — bár redukáltabb formában — a helyi székelységhez állnak a legközelebb. A cigány nyelvet ismerő, úgynevezett „sátoros cigányok" száma elenyészően kevés: mindössze két-három családot tartunk nyilván.

Dolgozatunkban azt próbáljuk megvizsgálni, hogy a folklórhagyományok fenntartásában, megőrzésében milyen súllyal jöhet számításba ez a kis létszámú közösség: mert a gyűjtőmunka során őket is bevontuk adatközlőink közé, sőt, csakhamar kiderült, hogy a legarchaikusabb balladákat, meséket, mondákat jobban ismerik, mint székely falutársaik.

Már a munka legelején sikerült fölfednünk a népballada ma ismert egyedüli rituális, tehát szertartáshoz kapcsolódó szerepét, a halottvirrasztóban folyó balladaéneklést. A cigányvirrasztó vagy sirató rendszerint két éjszakán át tart: az elhunyt családtagot, rokont tisztelik meg vele. A résztvevők javarészt magyar ajkú cigányok. Virrasztóba a késő délutáni órákban, szürkület táján kezdenek gyülekezni, este kilenc óra körül már tele a ház. Az énekrepertoár a legrégebbi székely keservesekből áll. Ezeket rendszerint nem külön dallamra, hanem a szövegeket folytatólag ugyanarra a dallamra éneklik, miáltal értelmileg sokszor össze nem függő énekfüzér keletkezik.

A virrasztó dallamvilága meglehetősen csekély, annál gazdagabban variálják a szövegeket. Épp az énekfüzér kialakításában jutnak szerephez a népballadák: ezek aránya egy-egy dalfüzéren belül Kibéden 10—20% között mozog. Kezdődhetik a füzér akár népballadával is, sőt balladarészletek vegyülhetnek keservesek közé, mint ahogy a keserves-motívumok is át- meg átszínezik a balladaszövegeket; néha szinte lehetetlen megállapítani, hogy hol ér véget a ballada és hol kezdődik a keserves.[3]

A balladaéneklésnek ezt a formáját folklórkutatásunk máris kellőképpen értékelte, sőt, újabb adatokkal gyarapította. Gondolunk Faragó József,[4] illetve Pozsony Ferenc[5] újabb könyveire.

A *Kibédi népballadák* című kötetünk összesen 155 balladaszöveget és 38 dallamot tartalmaz. Ezt az anyagot 76 adatközlőtől jegyeztük le, ebből 29 adatközlő magyar ajkú cigány. Még érdekesebb a további számadat: a 155 balladából 96 cigány adatközlőtől származik, és csak 59 nem cigány énekestől. Tehát a balladáknak majdnem kétharmad részét a cigányoknak köszönhetjük.

Vannak a kötetben olyan nagyballadák, vagyis a klasszikus rétegbe sorolható olyan szövegek, amelyeket már csak cigány adatközlőktől írhatunk le. *A megégetett feleség*, *A zsivány felesége*, *A falba épített feleség*, *A három árva* balladatípusokat a helyi székely lakosság egyáltalán nem ismeri, még a *Palkó*, a *Varga Erzsi*, a *Szalma Károly*, a *Feleségsirató* új balladákról is csak halvány értesüléseik vannak. Sőt, napjainkra, vagyis tizenhat évvel a könyv megjelenése után ezek a balladák javarészt már kihulltak a falu emlékezetéből, mivel egykori elmondóik azóta sírba szálltak, így senki sem tudja őket a hagyományból, legfennebb könyvballadákként élnek ideig-óráig a kibédi folklórban. Ez a megállapításunk egyben figyelmeztetés is: a gyűjtőmunkával percig sem késlekedhetünk, hiszen fokozatosan olyan folklórkincsek mennek veszendőbe, amelyek egy-két évtized múlva pótolhatatlanok lesznek.

A falu összes balladáinak föltérképezése során feltűnt, hogy a betűvetést egyáltalán nem ismerő Majlát Józsefné Ötvös Sára, aki szintén magyar ajkú cigány, viszonylag sok népballadát ismer. Csakhamar arra a felismerésre jutottunk, hogy érdemes volna Ötvös Sára minden balladáját lejegyezni, s egy külön kötetben közkinccsé tenni. Így született meg az *Elindultam hosszú útra* című személyi balladamonográfia, amely 1979-ben jelent meg.[6] Kiderült, hogy énekesünk 45 balladatípust ismert 60 változatban. Ebből a régi stílust 48,3%, míg az új stílust 51,6% képviseli. Ez az arány mindennél jobban tanúskodik arról, hogy Ötvös Sára a régi stílus jelentős megőrzője: olyan tudás ez, amely méltán emeli Ötvös Sárát folklorisztikánk legjobb adatközlői közé.

Ha népballadatudását a falu teljes balladakészletéhez viszonyítjuk, akkor a következő arányt kapjuk: a faluban 66 balladatípus került elő, ebből Ötvös Sára 45 balladatípust ismert, amely 68,1%-nak felel meg. Balladái-

nak 64,4%-át már gyermekkorában megtanulta: íme egy adalék, amelyből kézenfekvően következik, hogy oktatói-nevelői feladatainkat jobban körül kell határolnunk.

Itt csak érdekességképpen említjük meg, hogy a falu nagy szülötte, a századforduló éveinek egyik legfelkészültebb etnomuzikológusa, Seprődi János (1874—1923) már 1907-ben ugyancsak magyar ajkú cigány elmondása alapján írta le a híres-neves *Barcsai*-ballada egyik legszebb változatát.[7]

Az utóbbi másfél évtizedben Kibéd népmesekincsének egy részét négy kötetben tettük közzé.[8] A négy kötetben összesen 188 mesét közöltünk, amelyeket 51 adatközlőtől jegyeztünk le, ebből 28-an cigányok. A 188 meséből 141 a magyar ajkú és a sátoros cigányoktól származik, és csak 47 mesét írtunk le székely adatközlők elmondása alapján.

Tudnunk kell, hogy a faluban a mesemondás szokása a cigányság körében ma is él, hosszú téli estéken elsősorban mesemondással, mesehallgatással töltik az időt. Ezeknek a meséknek a java része a helyi hagyományból származik, és csak elenyésző része kötődik a már publikált mesegyűjteményekhez. Ez a magyarázata annak, hogy a friss gyűjtésekből eredő mesékben a már ismert motívumok egy része újszerűen kapcsolódik, gyakran új színekkel gazdagodik. Az eleven mesemondás sajátosságait hordozzák magukon ezek a szövegek.

A „sátoros cigányok" körében bukkantunk rá az oly ritka Oidipusz-történetre: két változatát külön dolgozatban ismertettük,[9] harmadik variánsunk most van sajtó alatt.

Népmondáink közül a *Lenore*-monda kibédi népszerűségéről állítottunk össze több mint egy évtizeddel ezelőtt statisztikai táblázatokat.[10] A kikérdezett 600 székely adatközlő közül mindössze ketten (0,3%) tudták reprodukálni az egykori mondaszövegeket, 28-an (4,3%) csak hallottak róla, 570-en, azaz 95% már egyáltalán nem ismerte ezt a délkeletről hozzánk vándorolt történetet.

Egészen más a helyzet a cigányság körében: a kikérdezett 100 személyből 34-en (34%) még jól ismerték a régi szövegeket, 41-en (41%) hallottak róla, és mindössze 25-en (25%) vannak, akik nem tudtak róla. Tehát itt is bebizonyosodott, hogy a kibédi cigányközösség olyan folklóralkotást tartott fenn, amelyet a székelyek jórészt elfelejtettek. Különben a mondaszövegeket a falu cigányai *Az ördögszerető* mesetípusba ágyazva őrizték meg, az elevenen élő mesemondás szép bizonyítékaként.

A kisepikai prózaműfajok közül a találós kérdésekről állítottunk össze műfajmonográfiát: a *Hold elejti, Nap felkapja* (1990) című könyvünk anyagának — amely különben 1937 találós kérdést tartalmaz — jó negyede cigány adatközlőktől való.[11] Hangsúlyoznunk kell, hogy a találós kérdések elmondásakor bizonyos mérvű versengés is kialakul a cigány adatközlők között: tehát vetélkedő jellegű találós kérdés-mondásnak lehetünk tanúi.

Összegezve az elmondottakat: autentikus magyar folklórhagyományok gyűjtése közben nem feledkezhetünk meg a magyarsággal együtt élő „házi", illetve „sátoros" cigányokról, hiszen ők — László Ferenc szép kifejezésével élve — „testvéreink a megtartásban", ugyanakkor „. . .legszeretettebb szellemi javaink egyike-másikának is nálunk hűségesebb őrizői".[12]

Jegyzetek

1 Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. 3. kiad. Bp., 1937., 1960. 7.
2 *Kibédi népballadák*. Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Ráduly János. Bukarest, 1975.
3 Ráduly János: *Balladaéneklés a kibédi virrasztóban*. In: *Népismereti Dolgozatok 1978*. Szerk. Kós Károly, Faragó József. Bukarest, 1978. 245—251.
4 *Virágok vetélkedése*. Régi magyar népballadák Faragó József gondozásában. A dallamokat válogatta és sajtó alá rendezte Almási István. Bukarest, 1986. 52—54.
5 *Álomvíz martján*. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák. Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc. Bukarest, 1984. 42—59.
6 *Elindultam hosszú útra*. A kibédi Majlát Józsefné Ötvös Sára népballadái. Gyűjtötte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Ráduly János. Bukarest, 1979. 14—16.
7 *Seprődi János válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése*. A bevezető tanulmányt írta Almási István, Benkő András, Lakatos István. A zenei írásokat Benkő András, a népzenei gyűjtést Almási István rendezte sajtó alá. A kötet Benkő András gondozásában jelent meg. Bukarest, 1974. 361—364.
8 A négy mesekötet: *A vízitündér leánya*. Kis-Küküllő menti népmesék. Kolozsvár-Napoca, 1978; *Tündérszép Mosolygó Ilona*. Kibédi népmesék a szerző előszavával. Bukarest, 1980; *Az álomfejtő fiú*. Kis-Küküllő menti népmesék. Kolozsvár-Napoca, 1985; *Villám Palkó*. Kis-Küküllő menti népmesék. Bukarest, 1989.
9 Ráduly János: *Az Oidipusz-mese Kibéden*. Művelődés, 33 (1980). 12. 34—36.
10 Ráduly János: *A Lenore-monda Kibéden*. In: *Népismereti Dolgozatok 1980*. Szerk. Kós Károly, Faragó József. Bukarest, 1980. 217—224.
11 *Hold elejti, Nap felkapja*. Kibédi találós kérdések. Gyűjtötte, bevezető tanulmánnyal ellátta Ráduly János. Bukarest, 1990.
12 László Ferenc: *Testvéreink a megtartásban*. In: László Ferenc: *Zenén innen, zenén túl*. Publicisztikai írások. Bukarest, 1987. 17—19.

VOIGT VILMOS *(Budapest)*

Az európai folklór Magyarországon

Köztudott tény, hogy a folklór nemzetközi jelenség. Nem csupán az ún. finn iskola, vagy csak a migrációs elméletek képviselői hangsúlyozzák azt, hogy egy-egy nép folklórjából megismert jelenségek hatalmas területeken, évszázadok, sőt évezredek során bukkannak fel; hanem minden rangos folklorisztika arra törekszik, hogy bemutassa, milyen vonások milyen nemzetközi elterjedéssel rendelkeznek. A folklór nemzetköziségét, közvetlenül az európai folklór egységét illetően azonban a közhelyeknél ritkán olvashatunk többet. Ha egy-egy műfaj, stíluskorszak, szokások és hiedelmek társadalmi háttere vagy funkciója, egy-egy típus és motívum elterjedésének magyarázata a maga helyén pontos is, azt ritkán általánosítják, miért is terjedhetnek el széles körben, maradhatnak fenn huzamos időn át e jelenségek. Az európai folklór egységéről is olyasfélét szokás mondani, hogy ezt a közös társadalomtörténet magyarázza meg, Európa művelődése ennek következtében tartozik együvé. A magyar folklór európaiságát is így szokás értelmezni. Szinte sosem került arra sor, hogy közvetlenül azt vizsgálják, milyen európai folklórjelenségek vannak meg a magyar folklórban, ezek hogyan és mikor kerültek ide. Azzal sem sokat foglalkoztak, milyen magyar folklórmozzanatok jutottak el az európai folklórba, hogy ott magyarként, vagy akár nem is magyarként nyilvántartva legyenek felismerhetőek. Pedig ez a kutatási terület igazán figyelmet érdemelne.

Nálunk tudománytörténeti tény, hogy az összehasonlító folklorisztika huzamosan jelen volt a magyar tudományosságban. A mai Magyar Néprajzi Társaság elődje, a Meltzl Hugó és Brassai Sámuel kezdeményezte Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok (1877, sőt némileg korábban) már a komparatív folklorisztikának is orgánuma, és később olyan kiváló filológusok, mint Herrmann Antal, Katona Lajos, Róheim Géza, Honti János, Vargyas Lajos és mások életművében rendszeresen megjelenik ez a szempont. Annál feltűnőbb, hogy a magyar folklór európai vonásairól általában milyen keveset írtak.[1]

Külföldi kézikönyvekben ritkán jelenik meg az „európai folklór" egységnek tekintett fogalma, még ritkábban ennek körülhatárolása. Még tudománytörténeti vagy eszmetörténeti művekben van valamennyire is ilyesfélének nevezhető áttekintés. Ám ezekben magyar vonatkozások egyszerűen nincsenek. A külföldi kutatás nem tagadja a magyar folklór európaiságát (kézikönyvekbe, lexikonokba invitáltak magyar szerzőket): csupán nem tesz ezzel kapcsolatban semmiféle megállapítást sem. Mintha még máig sem érkeztünk volna e kontinensre.[2]

Minthogy az európai kultúráról tulajdonképpen egyetlen alkalommal írtak nálunk néprajzi—folklorisztikai szempontokat is érvényesítő áttekintést,[3] és ez is tudománynépszerűsítő munka, hivatkozások és bizonyítékok nélkül, a saját szempontjainkat ki sem fejtettük, és ezt nem is vehette volna át még az erre kívánkozó külföldi sem. Voltaképpen két alkalommal nyílott lehetőség e témakör áttekintésére. 1962 októberében, a Budapesten rendezett komparatív irodalomtudományi konferencián kerültek elő ilyen szempontok, amelyek azután megtalálhatók a később kiadott tanulmánykötetben, természetesen a komparatív irodalomtudomány (és nem a komparatív folklorisztika) keretében.[4] A két, itt közölt és folklorista által írott tanulmány természetesen nem adhatta az egész magyar folklór áttekintését. 1962 októberében az első (és mindmáig egyetlen) nagy nemzetközi magyar néprajzi kongresszusnak szervezője, Ortutay Gyula az „Europa et Hungaria" címet adta. A mintegy 40 előadás közül csak 6 foglalkozott a magyar folklórral: ezek a mese, a monda, a ballada, a tánc kérdéseit érintették, és maga Ortutay kísérelte meg, hogy áttekintést adjon a magyar népi kultúra „Kelet és Nyugat közötti" elemeiről.[5] Ma ez az a forrás, amelyből meríthet a külföldi érdeklődő, még akkor is, ha sok műfaj itt nem szerepelhetett, illetve egyes állítások negyed évszázaddal később már módosulásra szorulnának.

Kézikönyveink közül az ötkötetes *Magyar Néprajzi Lexikon* (megjelent 1977—1982 között, az egyes címszavak ennél korábbi kutatási állapotot rögzítenek) egyes címszavai ugyan kitérhetnek európai távlatokra is, ám az a tény, hogy sem „Európa", sem „összehasonlító folklorisztika" címszó sincs a több mint 3 000 nyomtatott lapnyi vállalkozásban, jól jelzi, mennyire fontosnak tarthatták e szempontot a munkáért felelős irányítók. Egyetemi tankönyvünk (*A magyar folklór*, előzmények után először 1979-ben) terjedelmi okokból nem adhatta e témakör részletes bemutatását, ám gyakorlatilag minden bemutatott műfaj komparatív és európai távlatok érzékeltetésével készült.[6] A most megjelenő többkötetes kézikönyv (*Magyar néprajz*, ezen belül az eredetileg két kötetre tervezett folklór végül is három kötetben látott napvilágot, 1988—1991) egyes fejezetei azonban különböző mélységben foglalkoztak e kérdéskörrel. (Ezek is néhány évvel korábban íródtak.) Így most végre van lehetőségünk arra, hogy összegezzük, mit is tart európai jellegűnek a magyar folklórban a szakkutatás.

Ami az egyes műfajokat illeti, különböző módon és mértékben sikerült érzékeltetni az ilyen összefüggéseket. Ez nemcsak az előmunkálatok különböző intenzitását tükrözi, hanem az egyes műfajok természetéből is származik. Viszont éppen ezért nehéz az ilyen, külön-külön elért eredményeket érdemben összegezni.

A népköltészet keretében a leginkább európai távlatba a *hősepika* problémáit illeszthettem,[7] mégpedig kutatástörténeti, műfaji és areális szempontból egyaránt. Ennek alapján itt egy 19. századi törekvéssel számolhatunk, ahol az „elveszett naiv" eposz megtalálása volt a kutatók célja.

Nagyszabású szintéziseiben Vargyas Lajos legtöbb magyar *balladaműfaj* európai párhuzamait tárgyalta.[8] Ha az európai ballada történeti kialakulásáról vallott nézeteit ugyan nem ismerik is el, az egyes balladatémákhoz idézett európai párhuzamok jól jelzik, hogy ez európai műfaj nálunk. Az újabb rétegek (például a 19. századi, mondjuk, „helyi balladák", tágabb értelemben a betyárballadák, ponyvaballadák is) hasonló nemzetközi távlatban értelmezhetők igazán. Ilyen kutatás azonban eleddig nem történt. Legnagyobb hiányossága ballada-kutatásunknak, hogy máig sem készült el balladáink típuskatalógusa, amely nélkül az efféle vizsgálatot nem lehet eredményesen elvégezni.[9]

Nemzetközi rendszert követő *hiedelemmonda*-katalógusunk[10] megléte ellenére sem foglalták össze e műfaj egészének európai távlatait. Történeti mondáinknak nincs tudományos érdemű új rendszerezése. Ezért e műfajok „európai" vonásainak vizsgálata egyáltalán nincs megnyugtató helyzetben.

A sokrétű magyar *mese*hagyományról a *Magyar Népmesekatalógus* jóvoltából (az egyes kötetek 1982 óta jelennek meg és a 10 kötetre tervezett sorozat a közeljövőben befejeződhet) van új áttekintésünk. Minthogy a legfontosabb műfajok (pl. tündérmese, novellamese, különféle tréfás mesék, vallásos mesék, állatmesék stb.) rész-katalógusa már olvasható, voltaképpen elvégezhető egy ilyen áttekintés.[11] Noha az egyes rész-katalógusok szempontjai eltértek egymástól, a feldolgozott anyag pedig korántsem teljes, a műfajonként kapott kép nem lesz hézagtalan. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy nincs áttekintésünk a „hazai" német, cigány, szlovák stb. mesekincsről, ezen kívül a környező országok sem készítették el (mind) a maguk mesekatalógusait — ennek következtében éppen a legközvetlenebb összehasonlítás a legnehezebb. Másrészt viszont e mesekatalógus-kötetekből tudunk meg sokat néhány, olykor önállónak is tekintett népköltési műfaj (*legenda*, *anekdota* stb.) európai távlatairól. Minthogy a magyar mesekatalógus készítői nem foglalkoztak önállóan a komparatisztika problémáival, még az olyan műfajok esetében is, ahol nyilvánvalóak az effajta összefüggések (pl. *exemplum*, az egész *parabiblikus folklór*, a *tanítómesék*, *vicc* stb.), igazán sok még az elvégzendő feladat.

A kisműfajok közül egyedül a magyar *proverbiumok* európai áttekintése született meg, Paczolay Gyula jóvoltából.[12]

A szokásműfajok közül csupán a *ráolvasások* rendszerezése (Pócs Éva)[13] vett figyelembe európai távlatokat. Noha nem önálló műfaj, csak forrásanyag, a *boszorkányperek* újabban igazán megélénkült vizsgálata sok ilyen tanulsággal járhat majd. Itt a frappáns eredmények ellenére is[14] további összehasonlító kutatásokra van szükség, nehogy az egyik elhamarkodott állításból („a magyar boszorkányhit a sámánizmus maradványa") valamilyen hasonlóan tarthatatlan új ötletre térjünk át. Nem sorolva itt fel mindazt, amelyről nincs érvényesnek tekintett európai távlatú áttekintésünk, azt mégis meg kell említenünk, hogy bizonyos előtanulmányok ellenére sincs

képünk a *regösének*, tágabb értelemben a „kolinda-típusú" rítusdalok műfajáról.[15]

Lírai dalaink európai áttekintése, sőt akár rendszerezése eddig nem történt meg. (Ebben ugyan nem állunk egyedül Európában.) Így csak sejtéseink lehetnek egyes jelenségek eredetéről, összefüggéseiről. Paradox módon csupán a *munkásdal*ról készült ilyen szempontú áttekintés.[16]

Stílustörténeti, formai, poétikai, metrikai dolgozatok gyakorlatilag nem utaltak pontos európai távlatokra.

Terjedelmi okokból nem térhetek ki itt olyan területekre (népzene, néptánc), ahol sok előmunkálatot összegezhetnénk; sem olyanokra (népművészet, néphit), ahol jelenleg nem látom érvényes áttekintés lehetőségét. Sok olyan terület is van (pl. gyermekfolklór), ahol el sem kezdődött az ilyen szempontú összehasonlító kutatás. Másutt (népi vallásosság) annyi az új, most előkerült anyag (az ún. archaikus imádságoktól a búcsújárás néprajzáig stb.), hogy előbb azok összegzését kell megvárni. Természetesen ezek lényegüket tekintve nemzetközi műfajok.

Ami a történeti rétegeket, társadalmi és kommunikációs tényezők változását illeti: a magától értetődő megjegyzéseken túlmenően a kutatás nem sokat hozott. Hiányzik ponyvairodalmunk ez irányú vizsgálata, az iskolából a nép közé juthatott műveltség pontos bemutatása. A kétnyelvűség vagy a nyelvhatár szerepe nem volt folkloristáink számára áttekintést hozó kutatási terület. Ami a legújabban megélénkülő „regionális kutatások" vagy a népi kultúra „táji megoszlása" néven ismertté vált vizsgálatokat illeti,[17] ezekben még a vártnál is kevesebb a folklór adat vagy következtetés. Főként Erdély folklórjának regionális vizsgálatára lenne szükségünk. Európai távlatba csak ez után lennének illeszthetők az ilyen tanulmányok.[18]

A magyar folklór európai. Nem „szláv", nem „germán", nem is honfoglalás előtti vagy „ősmagyar". Ám ez állítás bizonyításával eddig még adós maradt folklorisztikánk nagyobbik hányada.

Jegyzetek

1 Minthogy ismert, a szövegben is hivatkozott műveket említek, a következőkben (terjedelmi okokból) csak a legszükségesebb jegyzeteket adom. További utalások ezekben megtalálhatók.

2 Ugyancsak terjedelmi okokból nem hivatkozhatom itt az egyes kutatók ide kapcsolható kutatásaira, ezek eredményeire, esetleges vitáira. Jelentős nemzetközi kézikönyvekben amúgy is ritkán szerepeltek magyar szerzők, inkább csak ezek magyar változatait egészítették ki ilyen fejezettel (mint Cocchiara tudománytörténeti munkáját, a *Mitológiai Enciklopédia* címszavait, a *Brockhaus—Riemann Zenei Lexikon* magyar változatát stb.). A magyar *Világirodalmi Lexikon* minden erénye ellenére sem oldhatta meg a problémát, noha igen sok címszava ilyen jellegű és egy-egy témát érintve európai távlatba illeszti a magyar folklórban is megtalálható jelenségeket.

3 Lásd „Az európai népek folklórja" és „A magyar folklór története" című fejezeteket a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó által megjelentetett „A kultúra világa" könyvsorozatban. Két kiadásban is: Bp., 1965. (A nyolckötetes kiadás 3. pótkötetében, illetve a tízkötetes kiadás 9. kötetében.)

4 Dömötör Tekla: *Les variantes hongroises des légendes médiévales du cerf*, illetve Vargyas Lajos: *Rapports internationaux de la ballade populaire hongroise* a következő kötetben: *Littérature hongroise, littérature européenne*. Rédigé par István Sőtér et Otto Süpek. Bp., 1964.

5 *Európa et Hungaria*. Congressus Ethnographicus in Hungaria 16—20. X. 1963. Budapest. Redigerunt Gyula Ortutay et Tibor Bodrogi. Bp., 1965. Ortutay Gyula, Dégh Linda, Vargyas lajos, Dömötör Tekla, Martin György és B. N. Putyilov tanulmányai.

6 Jelenlegi kiadása (1989) csak a régi új lenyomata, javításokat ebben sem végezhettünk. Katona Imre (ballada, líra) és a magam (mese, kisműfajok, hősepika) fejezetei jellegzetesen európai kitekintéssel készültek.

7 Legutóbb: *A magyar verses epika*. In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 24—26 (1981—1983). 87—110. A kötet megjelenési ideje: Nyíregyháza, 1989.

8 Legutóbb, hivatkozással korábbi műveire is: *Népballada*. In: *Magyar népköltészet*. Főszerk. Vargyas Lajos. (*Magyar néprajz* 5.) Bp., 1988. 278—381.

9 E kérdést áttekinthettem: *Register und Systematisierung. Die ungarischen Volksballaden zwischen Freiburg und Budapest*. In: Leander Petzoldt—Stefan Top hrsg. *Dona Folcloristica*. Festgabe für Lutz Röhrich zu seiner Emeritierung. Frankfurt am Main—Bern—New York — Paris, 1990. 247—255.

10 Bihari Anna: *Magyar hiedelemmonda katalógus*. Bp., 1980. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6.)

11 Legutóbbi áttekintésemben érinthettem e témakört is: *A magyar népmese*. Ethnographia C (1989) 384—409.

12 Paczolay Gyula: *Magyar—észt—német—angol—finn—latin közmondások és szólások. Cseremisz és zürjén függelékkel*. Veszprém, 1987. Elkészült a szerző *European Proverbs* című monográfiája is (1990), ebben több mint 100 európai proverbiummal és ennek teljes magyar annotációjával is.

13 Korábbi műveit is összegezi „Ráolvasás" című fejezete a 8. jegyzetben idézett kézikönyvben (633—691).

14 Lásd az 1988-as budapesti nemzetközi boszorkányság-kutató kongresszus aktáit (Pócs Éva szerkesztésében, sajtó alatt).

15 Jellemző, hogy e témakörről kézikönyveink újabban is olyannyira lakonikusak (pl. Dömötör Tekla). Zenei vonatkozásban sem látszik megnyugtatónak a jelenleg közismert vélemény, ám ez még mindig adatokra épít. Lásd a *Magyar Néprajz* 6. Bp., 1990. 101—103, 118—119 stb. és a *Magyar Néprajz* 7. Bp., 1990. 250—256. lapjait stb. (Mindkét kötet főszerkesztője még néhai Dömötör Tekla volt.)

16 Lásd tanulmányomat: *Irányzatok és távlatok a mai munkásdalkutatásban*. In: *A parasztdaltól a munkásdalig*. Szerk. Katona Imre, Maróthy János, Szatmári Antal. Bp., 1968. 475—495 (és ehhez válogatott bibliográfia: 497—520). Természetesen több mint két évtizeddel később a témakörről új adatokat ismerünk és szempontokat érvényesíthetnénk.

17 Lásd legutóbb: Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880—1920)*. Debrecen, 1990. Kár, hogy a szerző nem foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyeket már régebben szóvá tehettem. Pl.: *Tegnap, ma és holnap a magyar folklórban. Akkulturációs jelenségek mérlegelése*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. VI. évf. 19—20. sz. (1974. június—szeptember) 5—20.; *A*

népköltészet változása a XIX. században. Ethnographia 88 (1977) 49—61.; *Szempontok a magyar folklór akkulturációvizsgálatához*. Ethnographia 89 (1978) 604—631 (nem a teljes szöveg). Nem hivatkozom itt a „folklorizmus" jelenségeire, mivel ez külön áttekintést érdemelne.

18 Tipikusan az első áttekintés erényei és hiányai jellemzik azt a sok tematikus monográfiát (pl. a Corvina kiadónál), amelyekben van ugyan határon túli magyar adatanyag, ám ennek arányai, szempontjai külön meg sincsenek említve. Méreteiben is a legjobb az ilyen munkák közül: Balassa Iván: *A magyar falvak temetői*. Bp., 1989. Nem véletlen, hogy éppen ő foglalta össze elsőként a témakört: *A határainkon túli magyarok néprajza*. Bp., 1989. Noha folklorista írta, mégsem a folklór megoszlását vázolja az első hazai szempontokat is figyelembe vevő áttekintés: Katona Imre: *Magyar népművészeti—néprajzi útikalauz. A magyar népcsoportok és a hazai nemzetiségek*. Bp., 1990. (Sajnos, érthető módon, nagyobb bibliográfia nélkül.)

22398 Akadémiai Nyomda
Felelős vezető: Freier László